

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний вищий навчальний заклад
«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса

БОРИС ДЕМ'ЯНЕНКО

РОЗВИТОК КРАТОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ

До 20-ї річниці незалежності України

Корсунь-Шевченківський
Видавець В.М. Гаврищенко
2011

УДК 321.1(477)
ББК 66.0(4Укр)
Д 32

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
(протокол №3 від 30 червня 2011 р.)

Рецензенти: *О.В. Бабкіна*, доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук Інституту
політології та права Національного педагогічного
університету імені М.П. Драгоманова
В.М. Бебик, доктор політичних наук, професор,
проректор з інформаційно-аналітичної роботи
Відкритого міжнародного університету розвитку
людини «Україна»
О.В. Шуба, доктор політичних наук, професор,
завідувач відділу Головного науково-експертного
управління апарату Верховної Ради України

Дем'яненко Б.Л.

Д 32 Розвиток кратологічних знань в Україні / Дем'яненко Б.Л. –
Корсунь-Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2011. – 794 с.
ISBN 978-966-2464-09-2

У монографії здійснено теоретичний синтез основних парадигм політологічного розуміння влади, виявлено та проаналізовано стійкі і живучі посттоталітарні стереотипи, характерні для українського владного корпусу та реалізованого ним управлінського механізму. Досліджено генезис проблеми розмежування повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою владами, а також між владними структурами різних рівнів у пострадянській Україні; розглянуто роль і місце нових впливових політичних гравців – «кланів» – у системі розбудови і функціонування ієрархії політичної влади в Україні. Висвітлено прояви посттоталітарного синдрому у формуванні та функціонуванні «партій влади» в незалежній Україні; з'ясовано суть політичної реформи, що створила нову політичну ситуацію в країні, критично проаналізовано тезу щодо істотного «посилення» уряду і «послаблення» конституційних позицій глави української держави після її практичного упровадження. З'ясовано атрибутивний зв'язок між розвитком ефективної представницької демократії й упровадженою пропорційною системою представництва, показано, наскільки вона відповідає викликам часу та об'єктивній логіці загального суспільно-політичного процесу.

Монографія розрахована на викладачів, учителів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться проблемами політичної влади.

ISBN 978-966-2464-09-2

УДК 321.1(477)
ББК 66.0(4Укр)

© Дем'яненко Б.Л., 2011

ВСТУП

Політична влада – безперечно, центральний, надзвичайно складний і навіть утаємничений за визнанням багатьох учених об'єкт політичної науки. Вона стала ключовим поняттям у політичній науці і одним із найуживаніших понять у лексиконі соціальних наук не лише через її значущість для аналізу політики і суспільства в цілому. Це пов'язано і з традиційним сприйняттям влади як чогось дуже важливого, що визначає хід подій і характер соціальних відносин. Політична влада зазвичай асоціюється з головними політичними проблемами, державними рішеннями, основними принципами соціального устрою суспільства. Окрім того, влада являє собою:

- унікальний життєвий феномен; багатогранне, глобальне ключове суспільне явище; породження людського роду, соціальної практики, хоча первинні прояви влади (дуже жорстокі) взагалі властиві тваринному світу;

- визначальне багатопланове середовище інтенсивної творчої, цілеспрямованої діяльності людини і людських співтовариств, сферу прикладення різноманітних людських сил, умінь, талантів, реалізації інтересів, хитрощів, майстерності, мистецтва людини, її нескінченного вдосконалення;

- сильну, не завжди адекватно усвідомлювану пристрасть, одне зі всепоглинаючих, незборимо бажаних і водночас обтяжливих захоплень; поле задоволення амбіцій і домагань;

- привабливу і часто небезпечну, незвичайну і вельми складну життєву професію; сферу кар'єри і кар'єризму, реалізації, а нерідко і провалів авантюрих схильностей і пихатості багатьох людей;

- нескінченний, невичерпний резервуар досвіду і знань, багатий масив різноманітних ідей і уявлень;

- дуже солідне джерело доходів, прибутку, наживи, забезпеченого існування, сферу привілеїв і матеріальних благ;

- широке поле спілкування, взаємодії, співпраці, згоди, партнерства, пошани, спільних дій, а поряд із тим і середовище роз'єднання, протистояння, конфронтації, суперництва, суперечок, домагань, претензій, ворожнечі і боротьби;

– специфічну, найширшу сферу прояву милості, заступництва, жорстокості можновладців, догідливості, чиношанування їх оточення;

– нарешті, нерідко це тяжкий хрест, нестерпна ноша, тягар для володарів, зла доля, ярмо для підвладних, прокляття роду людського, джерело і поле людських страждань.

Можна з упевненістю стверджувати, що без концептуального тлумачення цього явища політика втрачає свою предметність і змістовність. За радянських часів, окрім змістовних труднощів, теоретична інтерпретація політичної влади у значній мірі залежала від політичних обставин та ідеологічного тиску, що перервали традицію вивчення цього явища і максимально ускладнили творчий обмін із зарубіжними дослідниками влади.

Необхідність концептуального дослідження політичної влади визначається такими обставинами. По-перше, наявні концепції влади не позбавлені недоліків: некоректність дефініцій, непослідовність у викладі, протиріччя в логіці визначення поняття, нерівномірне опрацювання проблемного поля. По-друге, за наявності значного масиву літератури (насамперед зарубіжної) із цієї тематики набирається не так уже й багато праць монографічного рівня, спеціально присвячених концептуальному аналізу політичної влади взагалі та політичної влади в Україні періоду незалежності зокрема. Переважає розгляд окремих аспектів політичної влади без аналізу всього спектру проблем, що стосуються змісту поняття, тому з погляду концептуального вивчення влади ці дослідження мають фрагментарний характер. Стосовно вітчизняної традиції слід підкреслити, що далеко не всі роботи¹ відповідають сучасним стандартам наукового пошуку. Багато авторів недостатньо ознайомлені з концепціями влади, розробленими в західній літературі, тому важливі проблеми її концептуального аналізу, що є основним предметом дискусій у західній соціальній філософії, соціології і політології, опинилися поза їхньою увагою. Вітчизняна наука визначала владу головним чином на макрополітичному рівні, обґрунтовувала її класову природу й обумовленість характером панівних економічних відносин. Крім того, тема політичної влади належала до найідеологізованіших фрагментів радянського суспільствознавства.

Звернення до досвіду концептуалізації влади, накопиченого в аналітичній традиції, і ознайомлення читача із сучасним станом вивчення проблеми в західному суспільствознавстві уявляється важливим насамперед тому, що вітчизняній соціологічній і політологічній літературі з проблем політичної влади бракує саме чіткості і всебічності у визначенні змісту поняття, уточненні його обсягу і видів. Результатом цього стало його вкрай вільне вживання. Нерідко дослідники допускають настільки вільне тлумачення поняття влади, що створює масу псевдопроблем, а часом вони просто говорять різними мовами, не розуміючи своїх опонентів. Під владою стало модним розуміти все, що завгодно, і це має місце не лише в публіцистиці і пропагандистських статтях, а й у серйозних теоретичних працях. У соціально-філософській і політологічній літературі з'являється багато загальних міркувань про владу, які зазвичай можна небезпідставно віднести і до будь-яких інших явищ, хоч якось пов'язаних із впливом одних людей на інших чи зі сферою політики в цілому. «Владу» неможливо відрізнити від таких понять як «вплив», «управління», «детермінація», «примус», «сила», «причина», «соціальний контроль», «панування», «політична система» та ін.; мало хто звертає увагу на такі «дрібниці» як сфера і межі вживання поняття, його чіткість і однозначність, смислові нюанси і специфіка.

Політичну владу дослідники іноді ототожнюють з її знаряддям – державою, з її методами: примусом, переконанням, насильством. Деякі автори ставлять знак рівності між політичною владою й авторитетом, який має багато спільного з нею, але й відрізняється від влади принципово. Влада виступає у вигляді управління, управління – у вигляді влади. Але управління не є функціонуванням влади, воно ширше, ніж влада. Політична влада – елемент управління, джерело сили управління. Процес управління є реалізацією владної волі для досягнення мети володаря. Управління є засобом, за допомогою якого цілеспрямована дія влади з можливості перетворюється в дійсність.

Одне з найпоширеніших уявлень про владу – розуміння її як примусу. Політична влада безвідносно від форм свого зовнішнього прояву завжди примусова, бо так чи інакше, спрямована на підпорядкування волі членів цього колективу,

панівній чи керівній у ньому єдиній волі. На жаль, ця властивість влади характерна для політичної думки. Марксова констатація: «... насильство є повивальною бабцею будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим», – перетворилося на імператив революційного мислення і дії. Звести владні відносини до насильства не дозволяють, на наш погляд, такі підстави. Влада виявляється неповною, коли суб'єкт не досягає поставлених цілей. Якщо бажані результати не досягнуті, то колосальні труднощі, пов'язані з подоланням опору інших людей, свідчать не про тріумф влади, а про її збитковість. Крім того, неясно, чому мобілізація людей на досягнення суспільно значимих цілей повинна здійснюватися тільки на основі примусу й насильства, адже існує безліч інших способів впливу.

Зазначене дозволяє прийняти позицію авторів, які виходять із того, що поняття «політична влада» означає право і можливість одних повелівати, розпоряджатися й управляти іншими; здатність і можливість одних здійснювати свою волю щодо інших, робити визначальний вплив на їх поведінку і діяльність, використовуючи при цьому авторитет, право, насильство та інші засоби.

Названі недоліки більше від інших позначаються на вивченні всього комплексу проблем політичної влади, глибині й обґрунтованості отриманих результатів і висновків. Аналогічні недоліки наявні і в дослідженнях інших аспектів політичного життя, що, безумовно, позначається на сучасній українській політичній практиці.

Важливість вивчення західного досвіду концептуалізації влади обумовлена ще й тією обставиною, що чимало українських дослідників влади продовжують, так би мовити, «варитися у власному соку» чи аналіз західних концепцій влади був здебільшого (за окремими винятками) поверховим і ґрунтувався на обмеженій кількості джерел, що не давало змоги вітчизняним науковцям робити достовірні висновки. Прагнучи заповнити цю прогалину, аналізуються й систематизуються основні концепції влади, представлені в сучасній західній літературі, проблематика концептуального аналізу влади, труднощі, з якими стикаються західні науковці, тому це дослідження має певною мірою узагальнюючий характер, у

ньому представлені основні підходи до проблеми політичної влади взагалі та її практичного прояву в незалежній Україні.

Не дивлячись на широкий спектр переваг, більшість західних дослідників погоджуються з тим, що в основі поняття влади лежить ідея виробництва каузальних наслідків: влада є здатністю вчинити певну дію на об'єкт. «Абсолютним загальним ядром чи примітивною ідеєю, яка лежить в основі всіх міркувань про владу, – писав С. Льюкс², – є ідея про те, що А якимось чином впливає на Б»³. Проте в такому вигляді дефініція влади залишається досить аморфною і невизначеною. Далеко не кожна здатність впливати і не кожна дія є владою. Концепція влади повинна визначити критерій (критерії) істотного (значимого) впливу, що відрізняють владу від звичайного каузального зв'язку.

У свою чергу, критерії значущості не очевидні і при цьому пов'язані з багатьма дискусійними питаннями: «Що таке влада: потенціал, його здійснення чи і те, і інше?»; «Атрибут, відносини чи дія?»; «Влада зробити щось чи влада над кимось?»; «Що є безпосереднім об'єктом впливу влади: інтереси, преференції, поведінка, свідомість, вибір діяльності, їх комбінація?»; «Чи може влада здійснюватися ненавмисно?»; «Чи означає влада конфлікт, опозицію, опір, асиметрію?»; «Хто є суб'єктом влади: індивіди, групи, організації чи соціальні структури й системи?»; «У чому полягає специфіка окремих видів влади?». Ці та чимало інших питань визначають проблемне поле концептуального аналізу політичної влади.

Вважаємо необхідним назвати імена зарубіжних та вітчизняних дослідників, чийі праці спричинили розв'язання різних проблем в обраному для цього дослідження предметному полі, це: Т. Алексєєва, Р. Алексюк, В. Амелін, О. Анікевич, Х. Арендт, Р. Арон, В. Бабкін, М. Байгін, Ю. Батурін, В. Бебик, Р. Безсмертний, Т. Белл, Г. Белов, Б. Беррі, Р. Бершtedт, Б. Бессонов, І. Бичко, П. Блау, Д. Болдуїн, І. Болясний, М. Булатов, Є. Бистрицький, Т. Вартенберг, В. Василенко, М. Вебер, І. Воронов, Д. Видрін, К. Гаджієв, О. Гарань, Е. Гідденс, М. Головатий, В. Горбатенко, Р. Даль, О. Дегтярьов, Дж. Дебнем, О. Демидов, Г. Дилігенський, С. Дудник, М. Дученко, В. Ільїн, М. Ільїн, Л. Ентін, В. Журавський, Б. Капустін,

М. Кармазіна, Д. Картрайт, М. Кейзеров, А. Кім, С. Клегг, І. Клямкін, Б. Коваль, А. Колодій, Н. Комлева, У. Конноллі, О. Корольов, С. Корольов, Л. Кочубей, І. Кравченко, Б. Краснов, В. Кремень, І. Кресіна, А. Кудряченко, І. Курас, Ф. Кирилюк, Х. Лассуелл, Ю. Левенець, В. Ледяєв, А. Лузан, В. Литвин, С. Льюкс, Б. Макаров, Г. Мальцев, М. Марченко, А. Мельвіль, В. Меньшиков, Ч. Мерріам, О. Мушкін, М. Михальченко, Дж. Найджел, Ф. Опенхейм, О. Огурцов, М. Осадчий, Є. Осипова, О. Панарін, В. Пантін, Т. Парсонс, В. Подорога, О. Поздняков, О. Понедєлков, А. Пахарєв, А. Пойченко, В. Полохало, М. Попович, В. Пугачов, Б. Рассел, Д. Ронг, Ф. Рудич, Ю. Римаєнко, С. Рябов, М. Степанов, Д. Табачник, В. Ткаченко, М. Томенко, В. Усачов, Є. Фарбер, М. Фарукшин, Ю. Феофанов, Г. Філіппов, М. Фуко, В. Халіпов, Р. Хомельова, В. Храмов, Ю. Шемшученко, Є. Шестопап, Л. Шкляр, О. Шморгун, Г. Щєдрова та ін.

З проведеного аналізу владознавчих досліджень стає очевидною диспропорція між численними розвідками щодо різних аспектів політичної влади в Україні і невеликим колом власне політологічних досліджень стосовно її природи і методологічних засад її осмислення. Ця диспропорція свідчить про недостатню теоретико-методологічну забезпеченість емпіричних досліджень політичної влади в Україні і вимагає глибших та систематизованих концептуалізацій влади, у яких би враховувалися надбання сучасної (насамперед зарубіжної) соціально-політичної думки. Відповідно до цього стану вивчення проблеми визначалася тема і спрямованість дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб у контексті сучасних парадигм політологічного розуміння влади виявити та осмислити особливості становлення і розвитку в Україні знань про політичну владу з позицій пошуку ефективної моделі державного управління, адекватної потребам кризового стану країни й сучасним історичним викликам.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання низки взаємопов'язаних дослідницьких завдань:

– виходячи з наявних соціально-філософських і політологічних підходів та методологічних настанов, здійснити теоре-

тичний синтез основних парадигм політологічного розуміння влади;

- увести до вітчизняного наукового вжитку результати аналізу влади в західній політичній науці і суміжних соціально-гуманітарних науках;

- виявити та проаналізувати стійкі і живучі посттоталітарні стереотипи, характерні для українського владного корпусу та реалізованого ним управлінського механізму;

- дослідити генезис проблеми розмежування владних повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою владою, а також між владними структурами різних рівнів упродовж існування Української держави як ключової проблеми становлення і розвитку політичної системи України;

- вивчити роль і місце нових впливових політичних гравців – «кланів» – у системі розбудови і функціонування ієрархії політичної влади, а також взаємодії її гілок; проаналізувати етапи становлення системи взаємодії української влади із групами інтересу/впливу («кланами»);

- розглянути прояви посттоталітарного синдрому у формуванні та функціонуванні «партії влади» в незалежній Україні;

- з'ясувати суть політичної реформи, яка створила абсолютно нову політичну ситуацію в Україні, критично проаналізувати тезу, яку підтримують політики в усіх політичних таборах України, про істотне «посилення» Кабінету Міністрів України і «послаблення» конституційних позицій Президента України після внесення відповідних змін до Конституції України;

- дослідити атрибутивний зв'язок між розвитком ефективної представницької демократії й упровадженою пропорційною системою представництва, наскільки вона відповідає викликам часу та об'єктивній логіці загального суспільно-політичного процесу;

- показати можливості соціально-гуманітарних наук, насамперед політології, у виробленні ефективних рецептів та пошуку шляхів використання сукупного досвіду реформування політичної влади в Україні.

Емпіричну базу роботи склали Конституція та закони України, інші нормативно-правові акти; офіційні документи; експертні оцінки вчених і політиків; матеріали міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів; дослідницькі та монографічні джерела, результати соціологічних досліджень.

Об'єктом дослідження є політична влада як невід'ємний, сутнісний і універсальний вимір людського буття і соціально-політичної реальності.

Предметом дослідження виступають генезис та особливості розвитку знань про політичну владу в Україні як самостійного політико-правового явища, що розглядається в єдності його інституційно-правового, політологічного, аксіологічного та історичного вимірів, що має власну типологічну своєрідність і закономірності національно-культурного розвитку.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в реальній можливості їх застосування при розв'язанні низки проблем політичної практики сучасної України, зокрема: подолання деструктивного впливу тоталітарної спадщини; ефективної боротьби зі стійкими і достатньо живучими посттоталітарними стереотипами в українському владному корпусі та реалізованому ним управлінському механізмові; розбудови ефективних політичних інститутів (президентства, парламенту, уряду); цивілізованого розмежування владних повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою владами, а також між владними структурами різних рівнів; запобігання відчуженню влади від народу, її приватного чи корпоративного застосування; упровадження ефективної виборчої системи (зокрема і на місцевих виборах), яка б відповідала викликам часу та об'єктивній логіці загального суспільно-політичного процесу; розвитку політичного дискурсу тощо. Належне використання теоретичних положень і висновків роботи (при наявності політичної волі) може дати позитивний результат щодо оптимізації засад і стратегій політичного аналізу, підвищення дієвості політичних програм, цілеспрямованого реформування політичної системи України відповідно до сучасних цивілізаційних вимог і глобалізаційних викликів, формування демократичної політичної свідомості і політичної культури суспільства.

Пропоноване дослідження є результатом багаторічної праці автора, яка включала накопичення, аналіз та синтез емпіричного матеріалу, розробку теоретичних та методологічних основ вивчення зазначеної теми, апробацію проміжних результатів дослідження в навчальних посібниках, фахових наукових публікаціях, на міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах. Основні ідеї, результати дослідження доповідалися автором на I Курасівських читаннях «Етнополітична ситуація в Україні напередодні парламентських виборів» (Київ, 15 грудня 2005 р.); на III Курасівських читаннях «Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії» (Київ, 4 жовтня 2007 р.); на V Курасівських читаннях «Політичний простір України: регіональні виміри (до 70-річчя І.Ф. Кураса)» (Київ, 6 жовтня 2009 р.); на I Міжнародній науковій конференції «Духовна вісь України: Галичина–Наддніпрянщина–Донеччина» (Івано-Франківськ, 24–25 червня 2004 р.); на Другій Міжнародній науковій конференції «Соборність України: історична спадщина та виклики часу» (Переяслав-Хмельницький, 19–20 травня 2005 р.); на III Всеукраїнській науковій конференції «Соборна Україна: історична ретроспектива» (Черкаси, 9–10 грудня 2005 р.); на Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми політичного менеджменту» (Київ, 15–16 жовтня 2008 р.); на Всеукраїнській науково-теоретичній конференції «Конотопська битва: міфи і реалії в східноєвропейській історії» (Київ, 19 червня 2009 р.).

Систематизовані в цьому дослідженні наукові положення і висновки впроваджуються в навчальних курсах «Кратологія», «Політична система України», «Політологія», «Вибори і виборчі системи», «Партологія», які читаються автором для студентів ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

¹ Насамперед написані в 70–80-ті рр. XX ст.

² Lukes S. Power: A Radical View. Basingstoke and London: Macmillan, 1974. – Р. 26.

³ У наукових працях із проблем влади під А зазвичай розуміють суб'єкт влади, під Б – об'єкт влади. До них можна віднести як окремих індивідів, так і групи (організації).

Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

1.1. Політична влада як суспільний феномен і об'єкт наукового дослідження

Влада як фундаментальна проблема соціальних і гуманітарних наук належить до «вічних», вона привертала і завжди привертатиме увагу дослідників найрізноманітніших політичних орієнтацій. Особливий інтерес до влади виникає в переломні епохи соціального розвитку, коли реальною стає загроза дестабілізації механізму соціального управління і багато що залежить від функціонування політичної системи і розподілу влади в суспільстві. Безперечно, саме такий момент переживає Україна. Розпад колишніх владних структур і формування нових відносин влади, визначення «соціальної ціни» реформ і пошук відповідальних за минулі і сучасні невдачі, розробка ефективних антикризових заходів і програм модернізації пострадянського українського суспільства актуалізують пошук теоретичних підстав адекватної політичної стратегії, відповідних структур і комунікацій.

Питання і проблеми, пов'язані з дослідженням сутності політичної влади в незалежній Україні, останнім часом перебувають у центрі пристальної уваги вітчизняних науковців, насамперед політологів, істориків, філософів. На цьому тлі відчувається брак ґрунтовних системних політологічних досліджень. Праці провідних мислителів від найдавніших часів до сьогодення розкривали окремі проблеми політичної влади. Відсутність цілісного, вичерпного, системного уявлення про політичну владу була величезним недоліком і характеризувалася як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. По-перше, це відсутність потреби у системному уявленні про політичну владу як у суспільства, так і в носіїв влади. Носії політичної влади минулих епох вважали, що вони самі все знають і серйозної потреби в системі знань про політичну владу не мають. Максимум, чого вони потребували, – розумних

радників, кваліфікованого обслуговуючого персоналу і, зрозуміло, слухняних виконавців, які уміли б зберігати владні «секрети», «таємниці», «плани», «задуми» тощо.

Потреби в цілісному, системному уявленні про політичну владу не було й тоді, коли були відсутні напрацювання в цій сфері, коли суб'єктам влади нічого було запропонувати суспільству. Серйозної потреби в системному уявленні про політичну владу може не бути і тоді, коли остання хоч і має напрацювання, але своїх ідей не озвучує, робити це боїться і не робить цього, а дослідження в цій сфері вважає вкрай небезпечними за своїми наслідками.

По-друге, потреба в науці про політичну владу існує, проте розробленої, обґрунтованої системи знань про владу все ще немає. Представники влади шукають своєрідних наукових донорів в інтересах оптимальної управлінської діяльності, однак знайти їх не можуть, оскільки бракує відповідних учених. Здійснюється пошук комплексу наукових ідей, але вони розпорошені, не впорядковані, воедино не зібрані, тому даремно витрачаються сили, засоби, надії, роки.

По-третє, проходить взаємний процес: потреба представників влади в науці про владу і потяг науки до влади – стан, близький до бажаного в демократичних умовах. Відбувається поступове утвердження поглядів на владу як на широке, багатогранне, фундаментальне соціальне явище, унікальний феномен, що вимагає масштабного бачення й уміння виділяти в ньому конституційну, державну владу, а не просто політичну владу.

Основні підходи до визначення політичної влади почали формуватися в контексті античної філософії як узагальнення соціально-політичного досвіду Стародавньої Греції і Риму. Епоха середньовіччя збагатила ці підходи схоластичним опрацюванням концепції «двох мечів». Ренесанс актуалізував проблеми влади, привертаючи увагу до проблеми «Самодержцзя». У європейській філософії Нового часу сформувалися основи каузальної концепції влади, яка до сьогодення домінує в західній соціально-філософській, соціологічній і політологічній літературі.

До аналізу поняття політичної влади зверталось багато філософів, соціологів і політичних мислителів зі світовими

іменами, зокрема Х. Арендт, Р. Арон, Б. Беррі, М. Вебер, Е. Гідденс, Р. Даль, Х. Лассуелл, С. Льюкс, Ч. Мерріам, Т. Парсонс, Б. Рассел, М. Фуко¹ та ін.

Починаючи з 50-х рр. ХХ ст. обсяг владознавчої літератури почав різко зростати. Істотний внесок у розробку концепції влади зробили Р. Бершпедт, П. Блау, Т. Белл, Д. Болдуїн, Т. Вартенберг, Дж. Дебнем, Д. Картрайт, С. Клегг, У. Конноллі, Дж. Найджел, Ф. Оппенхейм, Д. Ронг² і багато інших дослідників влади.

У вітчизняній філософській, соціологічній, юридичній і політологічній літературі також накопичений певний концептуальний досвід дослідження політичної влади. Проте ці традиції не настільки глибокі. Аж до 1960-х рр. вивчення влади як суспільного явища було практично відсутнє, а саме поняття «влада» не мало самостійного місця в системі соціальних понять і зазвичай ототожнювалося з поняттям «державна влада». Уперше поняття «влада» було введено в коло дослідницьких проблем лише в 1963 р. у статті О. Корольова і О. Мушкіна «Государство и власть»³, а першим значущим дослідженням стала монографія М. Кейзерова «Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий»⁴. Пізніше з'явилися роботи з теми влади, у тому числі присвячені (повністю чи частково) визначенню поняття влади та її окремих видів. Це праці російських дослідників Т. Алексєєвої, Р. Алексюка, В. Амеліна, О. Анікевича, М. Байгіна, Ю. Батуріна, Б. Бессонова, О. Дегтярьова, О. Демидова, С. Дудника, А. Кіма, Н. Комлевої, І. Кравченко, В. Ледеяєва, А. Лузана, Б. Макарова, Г. Мальцева, А. Мельвіля, В. Меньшикова, М. Осадного, О. Огурцова, Є. Осипової, В. Подороги, М. Степанова, В. Усачова, Є. Фарбера, Ю. Феофанова, Г. Філіппова, Є. Шестопал⁵ і ін.

В останні два десятиліття у Російській Федерації інтерес до вивчення проблем політичної влади, у тому числі й до аналізу самого поняття, істотно зріс. Із цієї тематики російськими дослідниками були захищені кілька докторських⁶ і чимало кандидатських дисертацій⁷, опубліковані монографії, що містять елементи концептуального аналізу політичної влади⁸.

Серед спроб осмислення феномену політичної влади варто відзначити праці зі створення нової науки – кратології,

концепція якої в найбільш завершеному вигляді знайшла відображення в роботах В. Халіпова⁹. Це спроба, здійснена на базі значного за обсягом матеріалу, також має певні обмеження, оскільки вона, по-перше, описує гранично загальні характеристики, властиві владі взагалі. По-друге, вона містить у собі узагальнений переказ тих даних, які наявні в інших соціальних науках. І, по-третє, вона порівняно далека від аналізу сучасного стану політичної влади, від тих турбот і тривог, які хвилюють якщо не все людство, то більшість народів і країн світу.

Тема політичної влади стала однією з ключових у курсі політології, вона висвітлюється в підручниках із політології і політичної філософії, у монографіях і статтях російських учених, присвячених актуальним проблемам політичної теорії і практики (Г. Белов, К. Гаджієв, Г. Дилігенський, В. Ільїн, М. Ільїн, Л. Енгін, Б. Коваль, Б. Капустін, І. Клямкін, С. Корольов, Б. Краснов, М. Марченко, О. Панарін, В. Пантін, О. Поздняков, О. Понделков, В. Пугачов, М. Фарукшин, Р. Хомельова і ін.)¹⁰. Розділи, що стосуються влади включаються і в підручники з філософії й соціології¹¹. Важливим інформаційним ресурсом виступають переклади праць класиків західної філософії, соціології і політології¹².

Сучасна суспільно-політична та владознавча думка в Україні зародилася наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр., коли для частини філософів і соціологів, які ще продовжували працювати в руслі парадигми історичного матеріалізму, стало зрозуміло, що теорія і практика марксизму-ленізму переживають кризу. Зрозуміло, що ніхто тоді не міг передбачити масштабів цієї кризи, навіть ті суспільствознавці, які відкрито перейшли в опозицію до існуючого режиму. Тому перші праці українських філософів (І. Болясного, М. Булатова, В. Василенка, М. Дученка, М. Михальченка та ін.)¹³ були спрямовані на те, щоб відповісти на виклики часу: якою має бути науково обґрунтована політика, якими повинні бути інститути і влада в державі, що претендує стати загальнонародною. Водночас у підпіллі формувався напрям політико-філософської критики тоталітарного режиму, який, зрозуміло, не мав можливості виходу на широкого читача.

У 1970–80-х рр. в Україні збільшується кількість публікацій із теоретичних проблем політики і політичної влади та їх взаємодії з ідеологією, вони були представлені такими напрямами: апологетика існуючої радянської політичної системи, у якій пальму першості тримали відділи і кафедри наукового комунізму та історії КПРС; нормативістський напрям, який існував у мімікрізованій формі в Академії наук УРСР. У руслі цього напрямку розроблялися проблеми структури політики, функцій політичних інститутів, взаємодії держави і суспільства, політики та ідеології. Прикладом таких праць можна назвати роботу професора М. Михальченка «Политическая идеология как форма общественного сознания»¹⁴, у якій з об'єктивістських позицій уперше в СРСР була розроблена концепція політичної ідеології і простежено генезис та функціонування політичних ідеологій від античності до сучасності. Тоді ж почали публікуватися праці українських філософів В. Антоненка, В. Андрущенка, В. Кременя, І. Кураса, Ф. Кирилюка, І. Надольного, В. Пазенка, Ф. Рудича, В. Табачківського та ін.¹⁵

На початку 90-х рр. XX ст. поряд із виборенням можливості незалежного національно-державного розвитку в Україні спостерігається справжній сплеск інтересу до політичної і владної проблематики. Реформуються старі і відкриваються нові кафедри політології у ВНЗ, виникають відділи в академічних інститутах і цілі наукові установи, викладачі й науковці яких, наснажені ідеєю і можливістю досягнення незалежного державного розвитку, починають плідно працювати для утвердження політичної науки. До фахівців, які вже мали значні напрацювання в цій сфері, приєдналися дві групи дослідників: перша змогла без ідеологічних перепон вивчати та інтерпретувати історію української політичної філософії, зокрема, дотично і владознавчу тематику, розробляти національні концепції політичного розвитку; другу групу дослідників склали колишні науковці з відділів і кафедр наукового комунізму та історії КПРС, які почали пропагувати як «науковий націоналізм», так і здобутки західної політології, вони поступово трансформувалися в українських політологів, але, на думку українського дослідника М. Михальченка, дали дуже незначний

науковий доробок. Саме в цей період з'явилися ґрунтовні праці В. Бабкіна, Е. Бистрицького, Д. Видріна, М. Головатого, В. Литвина, М. Михальченка, В. Кременя, М. Поповича, Ф. Рудича, Ю. Римаренка, Д. Табачника, В. Ткаченка, Ю. Шемшученка, О. Шморгуна та ін.¹⁶, у яких розглядався феномен тоталітаризму, засоби контролю тоталітарної влади і системи за людиною, концепція демократичної влади, суверенності народу, співвідношення влади, сили і насильства. Започатковується розробка методологічних проблем політичної філософії, питань політичного простору, часу й місця України в них, ролі політичної філософії в інтерпретації і творенні історії. Політична філософія в інтерпретації більшості науковців України має своє специфічне дослідницьке поле – діяльність держави, влади, людини у процесі історичного розвитку, хоч і використовує теорії держави, які розробляють юристи, політологи, історики.

Наприкінці ХХ ст. з'явилося чимало суспільно-політичних праць, у яких досліджуються сутність і роль держави, політичної влади, інститутів громадянського суспільства, питання переходу від формальної моралі політики до конкретної з погляду історичної спільності і подальшого переходу до теорії спільності й держави. Перед українськими суспільствознавцями постало, на перший погляд, зовсім дивне питання: як трактувати поняття сучасності для України. Сучасна держава існує тому, що існує сучасне суспільство з організованою працею і частково гармонізованими політичними відносинами. Але саме під цим кутом зору нам важко оцінити ступінь сучасності українського суспільства. Наскільки воно є єдиним в усвідомленні себе як суспільства, у якому особистість визначає себе через своє місце в суспільному організмі, наскільки соціальні групи і конкретна особа реалізують себе як суб'єкти історичного процесу і дістають із цього «положення» засоби для життя, діяльності й самореалізації як суб'єктів політики, повагу та визнання цивілізованого світу? Це питання вперше постало перед філософами політики України і вимагало від науковців нових оцінок сучасності, виходячи із цього нового факту історії.

Наприкінці ХХ ст. українська суспільно-політична і владознавча думка сформулювала також своє завдання – визначити напрям, цілі та ідеали політичного розвитку України, шляхи її входження до світової спільноти як нової незалежної держави. Тиск світової спільноти на український соціум не зводиться лише до активізації її прогресу в напрямі раціонального. Світові впливи підштовхують її й до конфліктів між соціальними силами, групами, прошарками в Україні, які мають реальне підґрунтя: одних скривджено новим поділом сфер праці; іншим загрожує поступ раціональності, який зводить нанівець їхні привілеї і пророкує втрату важелів влади. Тому проблема конструктивної співпраці зі світовою спільнотою, з її різними складовими стає як теоретичною, так і прикладною проблемою сучасної політичної філософії і політології.

Сьогодні в Україні існує ціла мережа наукових закладів, які успішно докладають чималих зусиль для утвердження в суспільстві цивілізованого ставлення до політики і влади, подолання стереотипних та аматорських уявлень про них, особливо щодо управління державою. Безперечно, безцінним для політологічного відродження є досвід світової політичної та владознавчої науки, насамперед зарубіжних інститутів, центрів і установ, де вивчається українська політична думка й аналізуються сучасні політичні (зокрема і владні) проблеми та перспективи розвитку української держави: йдеться про Український соціологічний інститут у Відні (заснований у 1919 р.), Український вільний університет (заснований у Відні у 1921 р.), Український науковий інститут у Берліні (з 1926 р.), Східно-європейський дослідний інститут ім. В. Липинського (заснований у 1963 р. у Філадельфії (США)).

Окремої уваги заслуговують вітчизняні наукові й навчальні заклади та відповідні громадські організації. Так, у 1991 р. відповідно до постанови Президії АН України було створено Інститут національних відносин і політології, з 1998 р. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Основними напрямками діяльності науково-дослідної установи є вивчення закономірностей політичного розвитку та етнонаціональних процесів в Україні.

У сучасній Україні головним науковим центром, де досліджується широке коло правових, політичних та міжнародних проблем, що мають важливе значення для розвитку юридичної науки і становлення української правової держави, є Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Сьогодні головними напрямками наукових досліджень Інституту є теоретичні і прикладні проблеми формування України як незалежної, демократичної і правової держави.

Українська асоціація політологів (УАП) утворена в березні 1991 р. з метою сприяння розвитку політичних наук в Україні, підготовки наукових кадрів, розробки рекомендацій для поліпшення соціально-політичної ситуації в республіці (тоді ще існувала УРСР). До її повноважень входила експертна оцінка нормативних актів і політичних рішень державних органів влади, а також зв'язки та обмін досвідом із політологічними центрами зарубіжних країн і міжнародних організацій.

Асоціація молодих українських політологів і політиків (АМУП) як громадська неурядова, непартійна організація була зареєстрована в 1992 р. Своїми головними завданнями вона вважає аналіз суспільно-політичних процесів, прогнозування, активну участь у підготовці законопроектів та поправок до них.

Українська академія політичних наук (УАПН) як добровільна громадська організація, що об'єднує науковців, викладачів навчальних закладів, працівників органів державної влади, місцевого самоврядування, була створена в 1993 р. УАПН докладає зусиль щодо підвищення рівня політичної культури громадян, становлення державності і розвитку громадянського суспільства в Україні. Серед головних своїх завдань УАПН, зокрема, вбачає: 1) сприяння комплексному розвитку політичних наук (у т. ч. і владознавства), узагальнення практики політичного процесу в Україні, здійснення наукового прогнозування політичного розвитку українського суспільства; 2) сприяння інтеграції вчених і практиків у справі створення теоретичних основ зовнішньої і внутрішньої політики України; 3) участь у підготовці проектів нових нормативних актів, проведення незалежної наукової експертизи законопроектів; 4) визначення пріоритетності наукових досліджень у галузі політики, влади, вивчення та

використання досягнень світової цивілізації в галузі політичної теорії (у т. ч. і владознавства) і практики.

І все ж в українській політичній науці відсутнє системне осмислення феномену політичної влади, яке могло б стати концептуальною основою для дослідницьких робіт у цій галузі. Водночас українськими вченими виконано чимало теоретичних розробок, які мають значний евристичний потенціал для політологічного аналізу політичної влади і створюють продуктивний контекст для такої аналітичної практики¹⁷.

Серед сучасних українських дослідників¹⁸, які вивчають і аналізують ті чи інші аспекти владознавчої проблематики, можна назвати Б. Андресюка, котрий аналізує політичні трансформаційні процеси в українському суспільстві, проблеми становлення місцевого самоврядування в Україні; В. Бабкіна, зпоміж проблем, досліджуваних науковцем, можна виокремити проблему співвідношення народу і влади, особистості і держави; В. Бебика, політолога і психолога, дослідника актуальних проблем політології, політичної психології, державного управління, неурядових організацій, публік рилейшнз; І. Воронова, дослідника проблем взаємин влади й українського суспільства в умовах політичної трансформації; О. Гараня, який вивчає генезис сучасних українських політичних партій, проблеми системної трансформації пострадянської України; В. Горбатенка, дослідника проблем розвитку державного управління й місцевого самоврядування, політичної модернізації України, політичного прогнозування; В. Журавського, який вивчає проблеми політичної системи України, українського парламентаризму; М. Кармазіну, серед пріоритетних наукових інтересів котрої – проблеми, пов'язані з появою наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. інститутів національної державності в умовах перехідного етапу становлення і розвитку політичної системи; Ф. Кирилюка, автора численних навчальних підручників і посібників із нормативних та спеціальних курсів політології, зокрема з історії зарубіжної та української політичної (у т. ч. і владознавчої) думки; А. Коваленка, який досліджує проблеми становлення і функціонування виконавчої влади в Україні та інших державах, розвитку громадянського суспільства, місцевого самовряду-

вання, здійснення докорінних суспільних перетворень в українському суспільстві на перехідному етапі; А. Колодій, чий науковий доробок присвячений дослідженню проблем досягнення рівноваги між громадянським суспільством і державою, демократичного розвитку України; В. Кременя, філософа, одного з ґрунтовних дослідників специфіки змін на посткомуністичному просторі і в Україні зокрема; І. Кресіну, яка досліджує проблеми етнодержавознавства, національних відносин і етнополітики; А. Кудряченка, автора праць із питань політичних перетворень в Україні; І. Кураса, історика, політолога, державного діяча, автора понад 200 праць, зокрема, із питань політичної історії України; Ю. Левенця, політолога, дослідника вітчизняної політичної історії та політичної системи; В. Литвина, історика, політика, державного діяча, автора численних праць із питань політичної історії України; М. Михальченка, філософа і політолога, культуролога, публіциста, автора понад 200 наукових праць, зокрема, з проблем суспільно-політичної трансформації українського суспільства; А. Пахарєва, коло наукових інтересів якого, зокрема, складають проблеми політичного лідерства, політичних еліт, політичних систем сучасності; А. Пойченка, котрий досліджує виборчі технології, проблеми державного управління; В. Полохала, політика, науковця, дослідника проблем посттоталітарної влади; Ф. Рудича, філософа і політолога, наукова діяльність якого сконцентрована, зокрема, на дослідженні проблем формування політичного класу в Україні, політичних систем, взаємодії гілок влади, питань геополітики і зовнішньої політики України; С. Рябова, який досліджував, зокрема, теорію держави і влади; В. Солдатенка, котрий займається вивченням проблем національного державотворення та української соборності; Д. Табачника і В. Ткаченка, дослідників соціокультурних проблем суспільно-політичної трансформації українського суспільства, характеру форсованих реформ та соціальних наслідків їх практичного втілення, історичного досвіду багатовікової національно-державницької практики українського народу; М. Томенка, політика, дослідника посттоталітарних трансформаційних перетворень українського суспільства; В. Храмова, політо-

лога, автора наукового напряму політичної концептології, автора низки праць, присвячених проблемам посттоталітарних політичних систем, державного управління, політичної культури; Л. Шкляра, коло наукових інтересів якого пов'язане з політичними проблемами етнодержавознавства; Г. Щедрову, котра досліджує сутність, структуру, функції громадянського суспільства, взаємодію його елементів.

Проблеми функціонування владних інститутів в Україні розглядалися достатньо широким колом вітчизняних суспільствознавців. Зокрема на окремих аспектах трансформаційних і модернізаційних зрушень в українському соціумі й політиці зосередили свою увагу Ю. Алексєєв, С. Балан, О. Бандурка, В. Барков, А. Білоус, С. Белашко, О. Бойко, І. Воронов, А. Гальчинський, М. Гордієнко, В. Греченко, К. Дергачова, Ю. Друк, В. Журавський, Т. Каменчук, О. Категоренко, А. Кудряченко, В. Кулик, І. Кучеренко, О. Лисенко, О. Майборода, Ю. Мазуренко, Ф. Медвідь, С. Наумкіна, М. Ніколаєва, В. Опанасюк, А. Рачицький, С. Рябов, П. Сацький, О. Симоненко, Т. Татаренко, В. Тергичка, В. Токовенко, С. Топалова, В. Торяник, В. Холод, О. Чувардинський, М. Цюрупа, О. Чемшит, А. Черній, С. Щедров та ін.¹⁹

Серед видань, які розглядають структуру, функції і тенденції розвитку органів державної влади, слід назвати монографії «Органи державної влади України», «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності», навчальний посібник «Органи державної влади в Україні: структура, функції і тенденції розвитку», а також навчальні посібники «Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні», «Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку»²⁰.

До проблем розподілу влади, забезпечення ефективності системи стримувань та противаг звертаються В. Головатенко, О. Данильян, О. Дзьобань, Г. Журавльова, О. Канєвський, Л. Кривенко, В. Ладиченко, С. Максимов, Р. Мартинюк, В. Мойсієнко, Н. Оніщенко, Н. Осипова, М. Панов, С. Пролєєв, В. Соколов, М. Томенко, Г. Федоренко, Д. Хижняк та ін.²¹

Питання функціонування законодавчої влади в Україні розглядають В. Авсєєвич, О. Бандурка, С. Гавриш, Ю. Ганжу-

ров, Ю. Древаль, В. Журавський, А. Заєць, В. Звіркowska, Г. Калінічева, В. Ковриженко, В. Колісник, В. Королук, Л. Кривенко, А. Кудряченко, О. Майборода, Н. Макаренко, Г. Нечипоренко, О. Скребець, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, Ю. Шморгун та інші²². У роботах цих авторів змістовно охарактеризовано особливості розвитку парламенту і парламентаризму, їхній вплив на систему державної влади та суспільно-політичне становище в Україні. До здобутків цих науковців слід віднести визначення ролі Верховної Ради України в забезпеченні конституційного процесу та особливості її впливу на формування конституційних засад держави; з'ясування проблем розподілу повноважень, правового становища парламенту та його суверенітету, формування процесуальних механізмів взаємовідносин; окреслення проблеми удосконалення парламентської діяльності, здійснення законодавчого процесу та реалізації українським Парламентом на практиці європейських демократичних цінностей.

Шляхи формування та функціонування виконавчої влади в Україні, визначення внутрішніх і зовнішніх чинників, що впливали на процес становлення виконавчої влади, стали об'єктом дослідження таких науковців як В. Авер'янов, П. Бабич, Л. Биков, З. Борисенко, К. Ващенко, І. Дахова, А. Дуда, В. Єрмолін, С. Кисіль, А. Коваленко, О. Кордун, В. Малиновський, Н. Нижник, О. Порфімович, Р. Павленко, В. Шаповал, С. Чикурлій²³, які розглядають різні аспекти діяльності її інститутів.

Феномен президентської влади в Україні став предметом дослідження таких науковців як: І. Батракова, Д. Белов, О. Бойко, Ю. Бисага, Ф. Бурчак, В. Головатенко, Т. Кіс, Л. Козловська, Н. Кононенко, І. Костицька, Л. Кривенко, А. Кудряченко, В. Мельниченко, О. Назаренко, Н. Плахотнюк, Ю. Стасюк, С. Серьогіна, В. Шатіло та ін.²⁴

Незважаючи на доволі потужний масив наукових публікацій та досліджень, присвячених проблемам функціонування виконавчої влади, взаємодії її інститутів із законодавчою владою тощо, значно менше уваги науковцями приділено діяльності урядів незалежної України, що обумовлюється здебільшого тривалий час законодавчо не визначеним статусом, доволі

частими змінами урядів та відносно закритим характером урядової діяльності.

У той же час політичні та правові аспекти законодавчого визначення статусу Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади, їхню еволюцію, питання парламентської відповідальності уряду розглядаються в працях В. Головченка, В. Замніуса, В. Кампо, П. Кикоть, М. Корнієнка, С. Лавренюка, Р. Павленка та ін.²⁵

Проблеми формування української судової системи періоду незалежності, функціонування судової гілки влади досліджують такі науковці: В. Бойко, Л. Герасіна, Р. Куйбіда, Л. Москвич, В. Паліюк, І. Рекецька, М. Савенко, В. Сташис, В. Стефанюк, А. Стрижак, В. Сухонос, І. Туркіна, Г. Христова, Т. Француз²⁶.

Заслужують на увагу слушні підходи та висновки дослідників стосовно того, що сучасний етап розвитку системи правосуддя характеризується відсутністю системного й узгодженого бачення подальшого проведення й завершення судової реформи. Як зазначає В. Бойко, часто науці відводиться лише теоретичне обґрунтування вже здійснених заходів. За таких умов законодавство і практика випереджають доктрину, а роль науки нівелюється і зводиться до коментування. Такий висновок ученого ґрунтується не тільки на опрацюванні сучасної української історіографії з проблем правосуддя, а й на вивченні законотворчої діяльності парламенту та з'ясуванні наукових розробок із судової проблематики²⁷.

Окремої уваги заслуговують праці, у яких висвітлено питання становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів. Проголошення незалежності й перші кроки України на міжнародній арені сприяли значному підвищенню інтересу науковців до зовнішньополітичної діяльності держави. Необхідність інтеграції України в європейську спільноту почала широко обговорюватися з початку 1990-х рр. У своїх дослідженнях Ю. Бадзьо, М. Баймуратов, С. Максименко, А. Гальчинський, А. Кудряченко, Ф. Рудич, Є. Толстов²⁸ обґрунтовано доводять, що європейський вибір нашої держави є природним результатом здобуття Україною незалежності та виходу її як рівноправного суб'єкта на міжна-

родну арену. Науковці слушно відзначають, що прагнення України стати повноправним членом європейської спільноти сформувалося в українського народу як з огляду на історичну традицію відносин, сучасний етап значного розширення географічних меж демократії, так і на перспективи утвердження європейських демократичних цінностей в українському суспільстві.

Суттєвим застереженням проти суто етатистського розуміння влади і отождолення її з діяльністю державних інститутів служить аналіз громадянського суспільства та народовладдя як основи потестарної організації демократичних суспільств (Б. Андресюк, Ю. Барков, М. Буник, О. Власюк, А. Грамчук, В. Гєєць, О. Задоянчук, Г. Зеленько, С. Кириченко, Т. Ковальчук, А. Колодій, Ю. Корнілов, О. Костенко, В. Кратюк, В. Крисаченко, Ю. Левенець, І. Пасько, Я. Пасько, О. Полішкарлова, О. Резнік, Т. Розова, М. Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, С. Тимченко, Р. Чорнорог)²⁹. Відгалуженнями цього напрямку є дослідження місцевого самоврядування та регіональної влади як форм самоорганізації життєдіяльності суспільства (А. Базір, Р. Балабан, Ю. Білик, Р. Безсмертний, В. Борденюк, І. Бутко, О. Власенко, В. Волонець, В. Волощук, А. Гошко, В. Граб, І. Доля, А. Коваленко, М. Корнієнко, Ю. Крестева, Д. Криворучко, В. Куйбіда, Л. Лановюк, П. Любченко, Г. Музиченко, А. Некряч, А. Оніщук, Ю. Сасенко, А. Ткачук, Ю. Привалов, М. Пухтинський та інші вчені)³⁰, питання виборчих систем, специфіки соціальних і виборчих технологій (Р. Балабан, В. Гончарук, Ю. Ключковський, Л. Кочубей, О. Мазур, Г. Малкіна, В. Матвієнко, Д. Наріжний, Ю. Фрицький)³¹, роль ЗМІ та паблік рилейшнз у боротьбі за політичну владу (В. Бебик, М. Головатий, Е. Мамонтова, О. Мех, В. Набруско, Г. Почешов, Є. Петракова, Н. Римар, Є. Тихомирова, Ю. Яковлева)³², феномен політичного лідерства та особливості функціонування політичної еліти (Т. Батенко, С. Біленко, С. Кузнєцова, Н. Латигіна, Н. Лікарчук, О. Логвиненко, Л. Мандзій, С. Осипова, А. Пахарєв, І. Похило, Л. Трофіменко, С. Чемекова, М. Школяр)³³.

Роль ЗМІ в конструюванні політичної реальності, питання впливу ЗМІ на процес демократичного розвитку суспільства і становлення інститутів громадянського суспільства з'ясовували

у своїх роботах О. Білорус, С. Демченко, О. Зернецька, Ю. Кобзар, А. Костирев, М. Недопитанський, В. Петренко, Д. Яковлев³⁴.

З наведеного огляду досліджень стає очевидною диспропорція між численними розвідками щодо різних аспектів політичної влади в Україні і невеликим колом політологічних досліджень стосовно природи політичної влади в Україні і методологічних засад її осмислення. Ця диспропорція, очевидно, засвідчує недостатню теоретико-методологічну забезпеченість емпіричних досліджень політичної влади в Україні і вимагає глибших і систематизованих концептуалізацій влади, у яких би враховувалися напрацювання сучасної зарубіжної соціально-політичної та владознавчої думки.

Література з проблем влади дійсно доволі значна за обсягом. Довідникові дані в Інтернеті³⁵ свідчать про те, що, наприклад, у пам'яті лише www.google.com знаходиться приблизно 10300000 сторінок документів з проблем влади, у тому числі приблизно 3440000 сторінок документів про політичну владу. Таке багатство свідчить про те, що наявний величезний пласт літератури, аналіз якої справедливо і логічно слід починати з найдавніших часів.

1.2. Методи дослідження політичної влади

Узагалі не існує чіткої відповідності теорії і методу, бо один і той же метод може бути покладений в основу багатьох теорій, а одна теоретична концепція здатна використати різні методи, щоб пояснити і проаналізувати політичне життя та різноманітні його явища. Метод політичної науки – це властивий лише їй спосіб пізнання, вивчення об'єктивного світу, що його визначає характер даної науки, її місце в загальній системі знань, соціальне значення та роль. Метод має свою структуру, він складається з двох частин: змістовно-генетичної і формально-логічної. До першої частини входять різні теоретичні концепції, доктрини та система принципів (засад), притаманних політичній науці. Відповідно в політиці в першій частині важливішу роль відіграють певні принципи (засади), що демонструють те чи інше розуміння політики, чим детермінують основні підходи до

постановки і вирішення політичних проблем. До другої – способи, прийоми, організація виконання дослідження, система збирання та опрацювання фактів дійсності – це певна сума прийомів, технік і процедур пізнання, застосування яких залежить від рівня і характеру явищ, які вивчаються, від завдань і умов поточних досліджень, що стоять перед ученими.

Владні відносини настільки складні й багатогранні, що важко визначити один якийсь незаперечний метод для певної історичної епохи. На практиці це скоріше поєднання, комбінації різних методів, способів і прийомів, якими вивчаються владні відносини в той чи інший період історії. Методи можуть служити важливим якісним показником розвитку політичної науки як у певний період, так і в цілому, тому політична наука засвідчила еволюцію методів пізнання політичної влади.

Так, у першому тисячолітті домінували філософсько-нормативні і теологічні способи пізнання, які спиралися на метафізичні та апіорно-дедуктивні підходи. Пізніше, у Новий час, вони поступилися місцем раціональним методам: формально-юридичним, інституційним та історико-порівняльним (компаративістським) підходам пізнання політичної влади. XIX ст. стало століттям панування історико-порівняльного методу, до якого із середини XIX ст. активно долучилися соціологічні підходи. З кінця XIX ст. почали активніше застосовувалися психологічні, поведінкові (біхевіористичні) прийоми, що підштовхнуло дослідників влади до застосування емпіричних методик. Друга половина XX ст. стала свідком швидкого розвитку постповедінкового (постбіхевіористичного) методу. У цілому сьогодні точиться боротьба між двома важливими способами пізнання політичного життя взагалі і політичної влади, зокрема: позитивістського та політико-філософського. Перший спосіб спирається на техніко-раціоналістичні, кількісні методи і прагне домогтися перетворення політичної науки в точну науку (усе можна виміряти, обчислити і т. п.); другий ґрунтується на різних історичних, соціокультурних, психологічних, антропологічних підходах і теоретично прагне узагальнити способи вивчення політичної теорії ціннісними, психоетичними підходами. Крім того, друга половина XX ст. стала часом проникнення в політичну науку не

лише різних прийомів пізнання із суспільних наук, але й із природничих – усе це значно ускладнило науковий аналіз політичної влади і власне політичної науки.

Багаторівневий підхід до вивчення політичної влади дає змогу дослідникам виділити низку соціологічних методів: кількісного, порівняльного, історичного. До них додалися структурно-функціональний та системний методи. Отже, кількісний метод – один із найстаріших, він застосовувався ще в епоху Стародавнього світу і спирався на аналіз цифрових даних, статистики (цей метод відповідає насамперед на запитання «скільки?»).

Порівняльний (компаративний) метод теж має дуже давню історію, головне в ньому – правильно підібрати об'єкти порівняння: вони мають бути одновимірні, однакові за своєю природою і функціями. У зв'язку з цим склалися два способи підходу: інституційний і функціональний. Перший полягає в доборі подібних інститутів політичної організації суспільства, другий застосовують у практичній діяльності, коли зовні різні об'єкти в публічному житті задовольняють однакові потреби й інтереси (наприклад, порівняльний аналіз політичних лідерів, вождів, політичних інститутів, насамперед парламентів, урядів, політичних партій, вагомих політичних подій, насамперед війн, революцій, реформ тощо).

Історичний метод активно увійшов у практику в XIX ст., його суть полягає в аналізі суспільно-політичних явищ із погляду їх розвитку: яким дане явище було в минулому, яким воно є сьогодні і яким може бути в майбутньому, тобто цей метод розглядає суспільство і владу як динамічний організм, що розвивається за певними причинними зв'язками, у двох видах: лінійно-поступовому (еволюційному) та циклічному (розвиток за замкнутими колами). Згідно з даною концепцією людство вже пройшло шість циклів, сьогодні ми перебуваємо на завершенні чергового циклу.

Критично-діалектичний метод дає змогу розглядати суспільний розвиток і як переривання поступовості (революційний розвиток). Структурно-функціональний метод дослідження політичної влади полягає в тому, що будь-яке ціле складається з

елементів, зв'язків та взаємозв'язків між елементами, умов та норм їх діяльності, їхнього функціонування, що все разом і творить певну якість, органічне ціле. Американський соціолог Р. Мертон зазначав, що функціональна діяльність сприяє виживанню системи, її адаптації до навколишнього середовища. Звідси все, що не сприяє цьому, є дисфункцією. У будь-якому разі правильним видається твердження, що функцією є все те, що виконується структурними елементами, тому поділ на структурні елементи і на функції доволі умовний, бо в одному випадку це є структурним елементом, а не функцією, в іншому – навпаки. Існує ряд функціональних імперативів, серед яких для нас цікаві насамперед такі: 1) пристосування системи до середовища; 2) організація міжособистісного спілкування членів системи; 3) забезпечення контролю та управління конфліктами і напруженням у системі³⁶.

Виконання таких функцій означає для певних індивідів набуття ними якогось соціального статусу та реалізацію соціальної ролі. Вагомий внесок в опрацювання цього методу здійснив американський мислитель Т. Парсонс. Використання його концепції дало змогу впровадити в аналіз суспільства взагалі і політичної влади, зокрема, поняття гомеостатичної рівноваги, саморегуляції систем, кібернетичної моделі ієрархічних рівнів управління.

Із середини ХХ ст. набув поширення системний метод, що розглядає політичну владу як певну єдність, упорядкованість найважливіших структурних елементів, які взаємопов'язані між собою сталими відносинами, що перебувають у визначених взаємозалежностях. Системний метод спирається на такі постулати:

- система складається з різних елементів;
- елементи системи пов'язані залежностями, що творять дану структуру;
- будь-яка система має свої межі;
- дії, які справляють вплив на систему ззовні, називаються входом у систему;
- дії, що їх чинить система на оточення, називаються виходом;

– між реакцією системи (виходом) та імпульсами, які надходять до системи (вхід), відбувається певна дія – це внутрішньосистемна конверсія;

– характер впливу на вхід є модифікований за посередництвом зворотного зв'язку через впливи на вихід³⁷.

Прикладами входу до системи є різні потреби, інтереси, суспільні вимоги, виклики тощо. Прикладами виходу системи є рішення, усіякі норми, що їх приймає система. Значний внесок у використання системного методу для аналізу суспільства й політичної влади зробив американський вчений Д. Істон.

Інші методи тісно пов'язані зі специфічним рівнем соціологічного аналізу, зі способами вивчення суспільства з позицій окремих наук. Насамперед тут можна назвати біхевіористичний метод, суть якого полягає у вивченні поведінки суб'єктів політичної влади, усього того, що можна спостерігати безпосередньо у вигляді певних дій, слів у процесі взаємодії з навколишнім середовищем. Вихідні постулати цього методу такі:

– особистісний вимір політичної влади (аналіз лише побачених, спостережуваних явищ індивідуальної та групової поведінки);

– домінування психологічних мотивів у політичній поведінці;

– розмежування фактів і цінностей, звільнення науки від ціннісних суджень (учений повинен спостерігати, пояснювати події, але не оцінювати їх);

– кількісний аналіз, вимірювання політичних явищ за допомогою математики, статистики, що стимулює вивчення результатів анкетних опитувань, застосування ЕОМ³⁸.

Вищим рівнем політичної поведінки є вчинок як акт поведінки, що соціально оцінюється, це певний акт самооцінки, основна одиниця політичної поведінки. У вчинку проявляється і формується особистість людини, особливо політика. Власне за вчинками оцінюють лідера. Політична поведінка поділяється на адекватну й неадекватну. Аналізуючи поведінковий метод, необхідно врахувати лінгвістичний аспект, суть якого полягає в тому, що в Східній Європі довгий час не сприймалася «поведін-

кова психологія», оскільки вчені тут аналізували політичні процеси насамперед як діяльність політичних суб'єктів.

У Східній Європі утвердилася теза, що історія це ніщо інше, як діяльність людини, яка переслідує свої цілі. Звідси й випливало твердження вкрай поведінкове, яке розуміло політику і політичну владу як певну діяльність, яку здійснює і якою управляє людина. Діяльність неможлива без суб'єкта, а він не може діяти без мотиваційних чинників, тобто без психологічних складових цієї діяльності. Варто тут вказати, що поведінковий метод поставив у центр уваги не лише зовнішню поведінку в політиці і владі, але й внутрішні суб'єктивні засоби поведінки. Зокрема, важливу роль тут набуло вивчення соціально-політичних установок, свідомості, самосвідомості і стереотипів суб'єкта політичної поведінки. Проте слід зазначити, що вони трактувалися вузько в межах класичної поведінкової формули: S (стимул) – R (реакція). Пізніше, ближче до середини ХХ ст., була сформована наступна стадія поведінкового підходу, яка отримала назву необіхевіоризму. Спираючись на головний постулат біхевіоризму, що предметом психології є реакція людини на стимули зовнішнього оточення, необіхевіоризм доповнив його поняттям про «проміжні змінні» як чинники, що є опосередкованим ланцюгом між впливом стимулу й відповіддю людини, тобто: S (стимул) – O (незалежні змінні) – R (реакція). У цілому ж найважливішим позитивом цього методу є те, що він здійснює вирішальний акцент на суб'єктивні аспекти та стан політичної влади.

Тісно пов'язаний із біхевіористичним методом психоаналіз, який започаткував З. Фрейд. Згідно з психоаналітичним поглядом на людину її діяльність переважно становить результат вічної боротьби несвідомих інстинктивних мотивів та конфліктів між людськими Его (Я), Супер-Его (Над Я) та Ід (Воно). Психоаналіз спирався на усвідомлення людиною своїх несвідомих, інстинктивних мотивів (Ерос і Танатос), на думку про те, що людина в натовпі перебуває під впливом первісних почуттів (Ід), тут зникає свідомий контроль, зникає свідомо окремішність особистості, відбувається переорієнтація на спільне афективне несвідоме, людина натовпу починає діяти рішуче й раптово.

З'являється в натовпі щось на зразок «колективного лібідю». У штучно сформованих масах учасники пов'язані почуттями лібідю як один з одним, так і зі своїм вождем. Маса прагне, щоб нею керували, тому пристрасно шукає авторитет. Вождь у такій ситуації стає гіпнотизером, який будить у натовпу первісні інстинкти. З. Фрейд багато уваги приділив вивченню цих несвідомих інстинктів, мови несвідомого, її символіки.

З. Фрейд зазначав, що мета людини і суспільства не збігається: так, метою Еросу є поєднання одиничних людських індивідів через сім'ю, народи, нації в людське суспільство, але, з іншого боку, Танатос (бог смерті) конкретизований у почуттях деструктивності, ворожості та агресивності, що перешкоджає творенню цивілізованого суспільства, більше того, «інстинктивні потяги є сильнішими, ніж раціональні інтереси». Для прогресу цивілізації необхідно, щоб суспільство не лише контролювало, а й стримувало й часом репресувало агресивність, що може призвести до певної деструкції окремих людей (про це пізніше детально писав послідовник З. Фрейда – Е. Фромм).

З. Фрейд також був одним із засновників важливого аналітичного методу психобіографії. Він разом з американським дипломатом У. Буллігом написав класичну аналітичну працю – біографію Президента США Вудро Вільсона, яка спричинилася пізніше до низки цікавих праць із психоісторії, що склали щось на зразок «психобіографії епохи».

Не можна оминати і внесок К. Юнга в розвиток психоаналізу, який полягав насамперед у впровадженні поняття «колективне несвідоме». Його головним змістом був «архетип» – певна «всезагальна апріорна схема поведінки». Архетипи визначають подібність поведінки людей, що належать, наприклад, до одного етносу. Архетипи, децю приглушуючи індивідуальну свідомість людей, можуть спровокувати однакові, стереотипні реакції чи поведінки людей під час різних масових акцій. Причому всі вчинки людей, які потрапили під вплив колективного несвідомого, часто стають ірраціональними, що варто враховувати у прийнятті політичних рішень. Продовженням цих ідей стала концепція представника Чиказької наукової школи Г. Лассуелла, який синтезував різні погляди в цілісну систему. Він стверджу-

вав, що людина, яка приходить у політику як до місця реалізації власних потреб, пробує скоригувати свої внутрішні проблеми певними неадекватними способами.

Досить активно використовується в аналізі політичної влади ціннісно-нормативний метод, суть якого полягає в розкритті значення й ролі різних політичних явищ для особистості й суспільства, їх поглядів щодо цінностей суспільно-політичного життя, зокрема таких понять як справедливість, свобода, рівність, права людини тощо. Водночас К. Блоншар та М. О'Коннор твердять, що найважливіше в політичному житті становить вирішення найголовнішого питання – за що виступає та чи інша організація, група чи колектив, які повинні бути оперативні цінності в даний період, які – у перспективі³⁹.

У міру зростання освіченості населення, формування політичної свідомості, зрілості суспільства значення ціннісно-нормативного методу, безперечно, буде зростати.

Політичний аналіз здійснюється і за допомогою певних конструкцій, які концептуалізують усе політичне життя. Вони висловлюють різні принципи розуміння політики, політичної влади, спрямовують аналіз політичного буття, служать критерієм вибору тих чи інших методів і суми фактів, становлять основу для відповідальних узагальнень і класифікації політичних явищ. Щоб вказати на специфіку таких теоретичних конструкцій у суспільних науках, американський вчений Т. Кун запровадив поняття «парадигма». Це своєрідна логічна модель постановки і вирішення проблеми, яка пізнається. Упродовж століть сформувалася низка теоретичних моделей, що пояснювали природу і суть, джерела формування і розвитку, масштаби поширення, найважливіші риси і властивості політичного життя. Формуючи основні параметри вимірів політики, такого плану теоретичні конструкції будували цілісні, концептуально оформлені уявлення про політичну сферу, політичну владу. Вони давали можливість також вписувати теоретичний образ політики в більш широкі картини суспільного буття. Усе це надає парадигматичним уявленням статусу й значення засадничих теоретичних конструкцій, які організовують усе політичне знання і дають початок цілим групам доктрин, які розвивають їх основні ідеї.

Упродовж століть залежно від спроб пояснення суттєвих характеристик політики за допомогою різних надприродних, природних і соціальних чинників умовно виділяють теологічну, натуралістичну, соціоцентричну, культурологічну і раціонально-критичну парадигми.

Теологічна парадигма спиралася на надприродне пояснення суті влади: Бог як творець визначав усі земні порядки, панував над людиною. Правителі не могли самі діяти, а лише мали передавати Божу волю, що виключало раціональне пояснення природи влади. Таке становище зберігалось до Ф. Аквінського, який у праці «Про правління владик» почав інакше трактувати теологічний підхід: він визначив три елементи влади: принцип, спосіб та існування. Принцип походив від Бога, спосіб та існування були результатом людського права. Іншими словами, влада та її суб'єкти визначалися вже не лише Богом, але й волею людини. Влада тут стала певною комбінацією невидимого провіденційного управління і людських зусиль. Оскільки могутність влади йшла від Бога, то людині залишалося лише точно й повно відображати у своїй діяльності Божі задуми. Визнання верховенства Бога призводило до певної внутрішньої обмеженості, несвободи владних потягів людей, оскільки вони були змушені обмежувати свої інтереси інтенціями вищої божественної сили. Цікаво, що тоталітарні режими у XX ст. наслідували владні взаємовідносини, поширені в Середньовіччі, насамперед чітку й сувору ієрархічність, авторитетність вищих керівників. Водночас політичне життя XX ст. показало й певну непідвладність людині політичних зв'язків і відносин, яку середньовічні теологи пов'язували із Божою волею. У XX ст. вчені засвідчили наявність певної загадки, таємниці владних відносин, тому, до речі, і керівництво Третього рейху і СРСР доклало значних зусиль до розкриття цього феномену.

Натомість натуралістична парадигма будується на раціоналістичному підході, на визнанні першості природних джерел політичного життя, у т. ч. географічного, біополітичного та психологізаторського підходів. Тобто, якщо основними причинами, які визначають формування і розвиток політичного життя, є територіальні, економіко-географічні, фізико-кліматичні явища,

то можна визнати існування географічної парадигми. Вона, до речі, породила особливий розділ політичної науки – геополітику, структура якої складається з просторового розташування держави, розміру її території, демографічного елементу, наявності або відсутності природних ресурсів, клімату, рельєфу місцевості, річкової системи. Її політичні елементи – панівна політична свідомість, культура, ідеологія, ментальність.

Біополітична парадигма сформувалася у другій половині ХХ ст. в США і бере за основу чуттєві, фізіологічні, інстинктивні чинники, які формують у людини різноманітні нахили, потяги, певні задатки, що пізніше опосередковуються різними другорядними причинами: традиціями, звичаями, моральними нормами, – не втрачаючи, однак, своєї провідної ролі. Усе це спирається на погляди Ч. Дарвіна, Ч. Ломброзо, К. Лоренца, М. Нордау про визначальну роль біологічних чинників, натуралізм. Ґрунтуючись на антропоморфізмі ця парадигма виходить із того, що існує єдина для всіх тварин, у т. ч. і людини, основа поведінки. Біополітика бере за основу постулат, що в основі поведінки людини покладені біологічні засади. К. Лоренц вивів універсальну формулу: «стимул–організм–реакція», яка твердо детермінує людську діяльність особливостями генетичної реакції. Визначають політичну поведінку стать, вік, темперамент людини і т. п., що зробили особливо результативними політологічні аналізи лідерів, еліт. Біополітична парадигма, незважаючи на численні дискусії навколо неї, усе більше й більше успішно використовується в політичному аналізі політичної влади⁴⁰.

Психологізаторська парадигма склалася у ХІХ ст., коли такі мислителі як Г. Тард, Г. Ле Бон, Л. Гумплович, Е. Дюркгейм сформулювали думку про те, що джерелом і чинником, який пояснює соціальний і психологічний розвиток, є психологічні властивості людей. Ми вже дещо зупинялися на поведінковому методі й психоаналізі, тому тут зазначимо, що прибічники цієї парадигми, спираючись на думку про домінування психологічних чинників, зокрема підсвідомо нагромаджених почуттів і емоцій, твердили про ефективність її в біографічному аналізі, про мотиви цієї діяльності лідерів, державних діячів тощо.

Соціоцентрична парадигма має суспільне походження і сформувалася в основних рисах ще в античності. Ця парадигма розвивалася певними етапами, спочатку як чисто державницька, пізніше – як кратократична, ще пізніше вона була доповнена ототожненням із низкою важливих політичних явищ, зокрема авторитету, управління, контролю, цілепокладання, організованості тощо. У цьому випадку основою концептуалізації політики служив елементарний поведінковий акт, вчинок, різні форми людського взаємовпливу. Однак у такому випадку політичні процеси розглядалися не з позицій того, що їх відрізняло від інших явищ суспільства, а з позицій єдності з цими явищами. У результаті політичні процеси розглядалися як такі, що повністю збігаються з історичними процесами; політика розглядалася як щось не зовсім самостійне, що призводило до універсалістського підходу і створювало спокусу ототожнити політику з різними сферами суспільного життя. Як приклад можна назвати підходи: К. Маркса (виводив політику із впливів виробничих відносин, обміну і споживання); К. Шмідта, який вважав, що існування політики визначається існуванням держави як результату роз'єднання людей і як зброї усвідомлення і відображення загроз із боку «чужих».

Аналізуючи природу політики, політичної влади, можна виділити культурологічну і раціонально-критичну парадигми. Перша виходить із того, що цілісність політики та єдність із суспільством визначається цілісністю власне самої людини (Х. Арендт, Е. Канетті, М. Шеллер). Договірний характер групового інтересу слугує головним засобом досягнення політичних цілей: консенсусу й компромісу. Прибічники культурологічної парадигми твердять, що людина є головним суб'єктом розвитку, тому вони не підтримують логіку лінійного детермінування політичних явищ, а переносять акцент в аналізі на вивчення менталітету суспільства, його особливостей, культурних норм і традицій.

Прихильники раціонально-критичних підходів пояснюють політичні явища з погляду діяльності її внутрішніх структур, відносин, інститутів і засобів. Тому вони аналізували діяльність еліт, засоби міжгрупової інтеграції, процес розгортання «світо-

вого духу», що мало б дозволити виявити внутрішні джерела мотивованого розвитку політики⁴¹.

Ще в XIX ст. визріло розуміння політичного життя і політичної влади як перманентного чергування конфліктів і консенсусу. Виділилася група мислителів (А. Бенглі, Р. Дарендорф, Г. Зіммель, Л. Козер, К. Маркс), які вважали, що конфлікти відображають саму суть суспільства в цілому і політичного життя зокрема, але не є (так вважає більшість мислителів) антагоністичними, непримиримими, мають певний позитивний момент (бо виводять на явне бачення прихованих причин напруженості в суспільстві), вирішення конфліктів вчить співпраці, уміння захищатися та координувати свої дії. Іншими словами, конфлікти мають конструктивні аспекти, головне – знайти ефективні шляхи управління ними.

На противагу конфліктам склався концептуальний напрям політики консенсусу (М. Вебер, Т. Парсонс), представники якого вважали за необхідне перешкоджати конфліктам, підтримувати стан соціальної солідарності шляхом консенсусу. Деякі мислителі виходили з первинності ідеалів, ідей і цінностей, які близькі більшості населення і щодо яких у суспільстві досягнуто згоди, певного консенсусу. Така єдність дає змогу свідомо регулювати відносини між людьми, вирішувати конфлікти, домагатися політичної стабільності й успішно виконувати завдання національного розвитку, тому будь-які революційні потрясіння є аномаліями щодо стабільного суспільного розвитку. Визнання первинними цінностей і норм ставило прихильників цієї концепції в ряди гуманістів, які зуміли перебороти крайнощі класової боротьби й найбільш адекватно відображати норми та цінності середніх верств населення, що зростали в постіндустріальному суспільстві Третьої хвилі. Водночас це обмежило концепції конфліктів, змусило їхніх прихильників погоджуватися із вторинністю конфліктів, їхнім помірним характером. Тому сьогодні все більшого значення набирають конструкції гуманістичного плану, які, спираючись на солідаризм Л. Дюгі, Е. Дюркгейма, О. Конта, сприяють формуванню відкритого громадянського суспільства епохи Третьої хвилі. У цілому ж соціоцентрична парадигма пробує описати процес формування і розвитку політи-

ки за допомогою двох найважливіших категорій: державної організації та влади.

Важливу групу методів дослідження політичної влади становлять емпіричні методи, що спираються на вивчення первісної інформації про політичну владу. Серед них можна виділити на-самперед метод спостереження, аналіз офіційних і неофіційних документів, анкетування та його результати, аналіз електоральної статистики (результати виборів, референдумів, плебісцитів тощо), лабораторні експерименти, різні моделі процесів, створені за допомогою ЕОМ, моделі процесів на основі теорії ігор.

У системі конкретних методів серед основних методів збирання інформації для дослідження сучасного стану політичної влади в Україні використовується традиційний метод аналізу документів, який «передбачає отримання та використання інформації, зафіксованої у рукописних чи друкованих текстах, на магнітних стрічках, кіноплівках, інших носіях соціальної інформації»⁴². Український соціолог М. Лукашевич акцентує увагу на ще одному методі, пов'язаному з аналізом документів, – методі «виявлення» (detection)⁴³. Мета цього своєрідного варіанта процедури аналізу змісту, розробленого Г. Лассуеллом, полягає у виявленні пропаганди певного типу в тих чи інших матеріалах. Використання цього методу можливе при розгляді маніпулятивних впливів влади за допомогою засобів масової комунікації на свідомість особистості, що можуть призвести до десоціалізації людини. Варто відмітити також метод соціологічного опитування, «метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до людей за допомогою анкети, наслідки якого важливі на емпіричному та теоретичному рівнях»⁴⁴.

Поширеним є ситуаційний метод, суть якого полягає у вивченні суб'єктів владних відносин у реальних ситуаціях: перемоги, поразки, у процесі тих чи інших реформ, застою або революції. Цей метод є провідним у прикладній політичній науці, що вивчає різні аспекти діяльності окремих держав, політичних партій, різних суспільно-політичних об'єднань, окремих лідерів тощо. Такий аналіз здійснюють у конкретному часовому контексті, його особливість полягає в тому, що результатом аналізу

стають не загальнотеоретичні міркування, а практичні поради і рекомендації безпосереднім учасникам владовідносин.

Прикладна політична наука користується й методом спостереження (відкритим і закритим), який дає можливість аналізувати діяльність суб'єкта, коли той діє розкуто, вільно, природно, його внутрішня справжня суть тут проявляється найяскравіше. Ще один загальний емпіричний метод аналізу конкретизується в контент-аналізі, що передбачає цілеспрямоване вивчення нормативних, правових актів, різних програм, багатьох усних та візуальних матеріалів. Під контент-аналізом розуміють «переведення у кількісні показники масової текстової (чи записаної на плівку) інформації»⁴⁵. Зміни в інформаційному просторі дають можливість додати до переліку джерел і Інтернет, у якому інформація може подаватися як текстуально, так і аудіо-візуально. Існує тенденція головною смисловою одиницею контент-аналізу вважати певну соціально значущу тему, ідею.

Дискурс-аналіз, який «спрямований на дослідження комунікативних процесів у політичному середовищі з погляду їх співвідношення з політичною культурою, а також з урахуванням особистісних характеристик політичних суб'єктів»⁴⁶, дає можливість аналізувати прихований зміст політичної влади. Кореляційний аналіз допомагає встановити зв'язок між випадковими змінними та оцінити, наскільки він тісний. Кореляційний аналіз використовується для того, щоб визначити, чи існує зв'язок між тональністю сприйняття українським суспільством європейських політичних цінностей та європейської інтеграції України із висвітленням цього процесу в різного типу засобах масової комунікації.

При дослідженні політичної влади в сучасній Україні не обійтися і без використання здобутків політичної герменевтики. У політологічній літературі обґрунтовано правомірність використання політичної герменевтики в таких випадках: «інтерпретація, виявлення значення та сенсу різних політичних текстів, [...] виявлення причин та механізмів політичного впливу, дослідження механізмів виникнення, поширення та згасання політичних упереджень, залежності політичної психології та мислення від історії та ситуації; [...] аналіз мотивації політичної поведінки, яка не отожднюється з об'єктивною зовнішньою детермінацією,

дослідження всіх проблем комунікації і діалогу; розробка ефективних і різноманітних шляхів політичної соціалізації...»⁴⁷. Спрямованість політичної герменевтики на тлумачення та пояснення політичних текстів: законів, програм, заяв, досліджень, статей та ін. – робить її незамінним інструментом дослідження проблем політичної влади.

Достатньо ефективним є аналіз чинників (факторний), який зводить багатство емпіричних даних до суми певних синтетичних чинників, що розкривають суть процесів. Важливим є метод когнітивних карт-матриць, до яких заносять типові реагування суб'єктів політики на кризові або стабільні ситуації. Плідним є також метод біографічного аналізу, який передбачає вивчення й порівняння біографій політичних суб'єктів (лідерів), глав держав і урядів, керівників різних рівнів для створення певних сценаріїв їхнього реагування на будь-які можливі політичні ситуації. Водночас сьогодні застосовуються й методи, запозичені з інших наук, зокрема економіки (наприклад, метод балансу прибутків і видатків).

Усі результати застосування методів прикладної політичної науки сприяють опрацюванню практичних рекомендацій та узагальненню, що дозволяє формувати певні теоретичні висновки.

Сьогодні активно застосовується метод рішень, який набув поширення з другої половини ХХ ст. У 1976 р. канадський учений Р. Саймон запропонував поділити найбільш визнані теоретичні концепції щодо формування публічної політики на п'ять груп: до першої він відніс політику як результат дії зовнішнього середовища; до другої – політику як наслідок розподілу влади; до третьої – політику як набір провідних ідей; до четвертої групи – ідеї розуміння політики як діяльності публічних (державних) інституцій; до п'ятої – розуміння політики як процесу прийняття рішень⁴⁸.

Побутує думка, що саме п'ята група найбільш адекватно відображає суть політики. Цей метод містить такі вихідні положення: аналіз ситуації для прийняття рішень; наявність центру рішення (тотожний суб'єкту діяльності); акт рішення; вибір способу діяльності, який має розв'язати поставлене завдання; нарішті, процес реалізації рішення (імплементация) за допомогою

відповідних засобів, прийомів. Власне, тут найчастіше проходить видимий процес перетворення політичного рішення в державне, тут громадянство реально бачить втілення політичних рішень у державну політику. Перекоаний, що політична влада за суттю є безперервним процесом прийняття рішень позитивного чи негативного характеру.

Як метод рішення, за структурою він може ділитися на політичні, соціально-економічні, культурологічні та інші рішення. Однак будь-яке рішення – це вибір між якимись варіантами, пропозиціями, це альтернатива чомусь. Коли вона відсутня, починається те, що називаємо призначенням, фатумом, долею. Тому в загальному плані можна погодитися з Б. Кухтою, що рішення – це вольовий акт суб'єкта, зміст якого полягає у виборі хоча б одного із двох варіантів. Водночас рішення – це завжди діяльність, це діяльнісний акт вольового характеру для досягнення певних цілей.

Якщо застосовувати цей метод до аналізу суспільства, держави, політичної влади, то слід погодитися, що в такому разі рішення будуть мати переважно свідомий характер, оскільки тоді суб'єкти рішень повинні усвідомлювати свої ідеали, ставити свідомо цілі суспільства та його структурних елементів. Свідомо суб'єкти мають визначити і сформулювати державну стратегію, тобто мати більш-менш чітку ідеологію, а значить, і комплекс державних суспільно-політичних, правових, військових доктрин, вони мають свідомо визначити й правове поле діяльності, алгоритми й час реалізації стратегії, відповідно свідомо визначити політичну ієрархію, своїх потенційних супротивників і союзників, методи реалізації стратегії тощо.

Отже, застосування методу рішень вимагає певного рівня політичної свідомості, теоретичних знань як у суб'єктів, так бажано і в об'єктів, оскільки мало того, щоб той, хто приймає рішення, робив це свідомо, професійно і в межах стратегії політичної системи й національних інтересів, потрібно також, щоб і виконавці більш-менш усвідомлено підходили до реалізації прийнятих рішень, бо лише тоді можна чекати ефективного їх втілення в життя. Використання методу рішення передбачає достатній рівень раціоналізму, значного прагматизму, розуміння

суспільного інтересу, цілей держави та політичної системи загалом. Ефективність цього методу полягає також і в тому, що його застосування змушує точно визначити учасників процесу, параметри, норми і правила, якими будуть користуватися в процесі прийняття рішень і їх реалізації.

Варто зауважити, що метод рішень не враховує спонтанності, ролі інтуїції, тобто ірраціонального моменту в політичній діяльності, що, звичайно, збіднює і спрощує політичний аналіз процесу.

Таким чином, в основу дослідження покладені концептуальні положення вітчизняних і зарубіжних учених, які спеціалізуються на вивченні проблем політичної влади. Існування кількох гіпотетичних дослідницьких моделей (ринкової, технократичної, соціокультурної) з відповідними класифікаційними ознаками і властивостями політико-владних відносин, вивчення феномену сучасної політичної влади висунули на перший план метод теоретичного синтезу вказаних моделей з метою створення загальної соціально-політичної теорії. Принцип методологічного плюралізму базується на розумінні амбівалентності феноменів політики і політичної влади. Залежно від ракурсу дослідження одні й ті ж предмети та явища можуть отримувати зовсім різні пояснення. Водночас із сукупності теоретичних конструкцій, методологічних схем, підходів та концептуальних шкіл складається цілісне уявлення про сутність політичних явищ і процесів. Відповідно до змісту конкретних дослідницьких завдань, теоретико-методологічною основою монографії є принципи соціально-філософського аналізу, зокрема принцип історизму (розгляд фактів і політичних явищ у конкретно-історичній обстановці, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій тощо), об'єктивності (вивчення об'єктивних закономірностей, якими визначаються процеси політичного розвитку, розгляд кожного явища як багатогранного й суперечливого), принцип соціального підходу (має важливе значення при оцінці програм та політичної діяльності партійних і державних лідерів; дає змогу зіставити кланові, класові, партійні інтереси із загальнонародськими), принцип діяль-

нісного підходу (суперечності між політичною владою і громадянами, лояльність останніх до держави, вироблення власного активного підходу до політичного світу, з'ясування цілей, способів, засобів, результатів і якості основних елементів політичної діяльності), синергетичний підхід (розгляд українського суспільства як системи, якій властиві взаємопроникнення, відкритість, самоорганізація, наявність асиметричних структур, нерегулярність зв'язків і функціональна нестабільність), принципи наочності, конкретності, фактуальності, особистісний підхід. Біхевіоризм як метод політичної науки використовується для визначення параметрів та чинників політичної поведінки. Використання опитувань громадської думки, яке стало поширеним у межах біхевіористського аналізу, дозволяють робити висновки щодо рівня відчуття політичної ефективності особистості, ступеня довіри громадян країни до політичної влади, до засобів масової комунікації, особливостей висвітлення мас-медіа суспільно-важливих проблем.

З метою виявлення характерологічних особливостей політичної влади в сучасній Україні використані такі інструментальні методи як визначення, припущення, гіпотеза. При аналізі характеристик владних відносин використані методи соціальної і політичної психології, психології особи, соціологічні методи (метод соціологічного опитування – одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному чи письмовому зверненні до людей за допомогою анкети, наслідки якого важливі на емпіричному та теоретичному рівнях). Спільними для загальної соціології, соціології комунікації та політичної психології методами, які використовуються в дослідженні, є кореляційний аналіз (допомагає встановити зв'язок між випадковими змінними та оцінити, наскільки він тісний; визначити, чи існує зв'язок між тональністю сприйняття українським суспільством європейських політичних цінностей та європейської інтеграції України з висвітленням цього процесу в різного типу ЗМК), контент-аналіз та дискурс-аналіз (спрямований на дослідження комунікативних процесів у політичному середовищі з погляду їх співвідношення з політичною культурою, а також з урахуванням особистісних характеристик політичних суб'єктів). Не обійтися

при дослідженні політичної влади в сучасній Україні і без використання здобутків політичної герменевтики (спрямованість на тлумачення та пояснення політичних текстів: законів, указів, постанов, програм, заяв, досліджень, статей тощо).

У монографії використані також методи: системний, структурно-функціонального аналізу, культурно-символічної інтерпретації, політологічний, соціокультурний, соціально-особистісної й соціальної репрезентативності, що дає змогу прослідкувати процес владних відносин у взаємозв'язку його структурних і функціональних змін, соціально значимих особистісних якостей і об'єктивних чинників функціонування політичної влади. У роботі застосовувалися методи порівняльного (сприяє усвідомленню проблем цілісного, взаємопов'язаного й суперечливого світу, орієнтує на пошук не лише відмінностей, а й спільних ознак) і якісного аналізу, традиційні для політології інституційні і конфліктологічні, а також методи типологізації соціальних процесів. Одним із важливих методів політичної науки, використаних у дослідженні, є діалектичний метод, який передбачає необхідність урахування впливу економічної сфери на політичну.

У дослідженні сучасної політичної системи України, інституту президентства, проблем взаємодії гілок влади використані методи аналізу і синтезу, індукції і дедукції, єдності логічного та історичного (проаналізовані історичні закономірності генезису політичної влади, її концептуально-теоретичне відображення в соціологічній, філософській та політичній науках, наукові підходи до сутності політичної влади).

У системі конкретних методів серед основних шляхів збирання інформації для дослідження сучасної української політичної влади використано як традиційний метод аналізу документів (отримання та використання інформації, зафіксованої в рукописних чи друкованих текстах, на магнітних стрічках, кіноплівках, інших носіях соціальної інформації), так і метод «виявлення» (detection), розроблений Г. Лассуеллом (виявлення пропаганди певного типу в тих чи інших матеріалах; використання цього методу важливе при розгляді маніпулятив-

них впливів ЗМК на свідомість особистості, що можуть привести до десоціалізації людини).

¹ Arendt H. On Violence. London: Penguin Books, 1970; Arendt H. Communicative Power // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 59–74; Aron R. Macht, Power, Puissance: Democratic Prose or Democratic Poetry // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 253–277; Barry B. The Economic Approach to the Analysis of Power and Conflict // Government and Opposition. – 1974. – Vol. 9. – №2. – P. 189–223; Barry B. Power: an Economic Analysis // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 67–101; Barry B. The Uses of 'Power' // Government and Opposition. – 1988. – Vol. 23. – №3. – P. 340–353; Barry B. Is it Better to be Powerful or Lucky? // Democracy, Power and Justice. Essays in Political Theory / ed. by Brian Barry. Oxford: Clarendon Press, 1989. – P. 270–302; Weber M. Power, Domination, and Legitimacy // Power in Modern Societies / ed. by Marvin E. Olsen and Martin N. Marger. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1993. – P. 37–47; Giddens A. 'Power' in the Recent Writings of Talcott Parsons // Power: Critical Concepts / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994. – P. 72–87; Dahl R. The Concept of Power // Behavioural Science. – 1957. – Vol 2. – P. 201–215; Dahl R. Who Governs? Democracy and Power in an American City. New Haven: Yale University Press, 1961; Dahl R. The Concept of Power // Political Power A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 79–93; Dahl R. Power as the Control of Behaviour // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 37–58; Lasswell H.D., Kaplan A.K. Power and Society. New Haven: Yale University Press, 1950; Lukes S. Power: A Radical View. Basingstoke and London: Macmillan, 1974; Lukes S. Power and Authority // A History of Sociological Analysis / ed. by Tom B. Bottomore and Robert Nisbet. London: Heinemann, 1978. – P. 633–676; Lukes S. Introduction // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 1–18; Merriam C.E. Political Power. Its Composition and Incidence. New York and London: McGraw-Hill, 1939; Parsons T. Voting and the Equilibrium of the American Political System // American Voting Behaviour / ed. by Eugene Burdick and Arthur Brodbeck. Glencoe (Ill.): The Free Press, 1959. – P. 80–120; Parsons T. On the Concept of Political Power // Political Power: A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 251–284; Parsons T. Power and the Social System // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 96–143; Russell B. Power: A New Social Analysis. London: Allen and Unwin, 1938; Russell B. The Forms of Power // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 19–27; Foucault M. Truth and Power // Power / Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977 / ed. by Colin Gordon. New York: Pantheon Books, 1980. – P. 109–133; Foucault M. Disciplinary Power and Subjectation // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford:

Blackwell, 1986. – P. 227–242; Foucault M. The Subject and Power // *Power: Critical Concepts* / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994. – P. 218–233.

² Bierstedt R. An Analysis of Social Power // *American Sociological Review*. – 1950. – Vol. 15. – №6. – P. 730–738; Blau P.M. Exchange and Power in Social Life. New York: Wiley, 1964; Blau P. M. Differentiation of Power // *Political Power: A Reader in Theory and Research* / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 293–308; Ball T. Models of Power: Past and Present // *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 1975. – Vol. 11. – №2. – P. 211–222; Ball T. Power, Causation and Explanation // *Polity*. – 1975. – Vol. 8. – №2. – P. 189–214; Ball T. Two Concepts of Coercion // *Theory and Society*. – 1978. – Vol. 5. – №1. – P. 97–112; Ball T. The Changing Face of Power // *Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History*. Oxford: Blackwell, 1988. – P. 80–105; Ball T. Power // *A Companion to Contemporary Political Philosophy* / ed. by Robert E. Goodin and Philip Pettit. Oxford: Basil Blackwell, 1995. – P. 548–557; Baldwin D.A. Power and Social Exchange // *The American Political Science Review*. – 1978. – Vol. 72. – №4. – P. 1229–1242; Baldwin D.A. Paradoxes of Power. New York: Basil Blackwell, 1989; Wartenberg T. The Situated Conception of Social Power // *Social Theory and Practice*. – Vol. 14. – №3. – P. 317–343; Debnam G. The Analysis of Power: A Realist Approach. London: Macmillan, 1984; Cartwright D. A Field Theoretical Conception of Power // *Studies in Social Power* / ed. by Dorwin Cartwright. Ann Arbor, 1959. – P. 183–220; Cartwright D. Influence, Leadership, Control // *Political Power: A Reader in Theory and Research* / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: Free Press, London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 123–165; Clegg S. Frameworks of Power. London: Sage Publications, 1989; Connolly W.E. The Terms of Political Discourse. 3rd ed. Oxford: Blackwell, 1993; Nagel J.H. The Descriptive Analysis of Power. New Haven and London: Yale University Press, 1975; Oppenheim F. Political Concepts. A Reconstruction. Oxford: Basil Blackwell, 1981; Oppenheim F. Power and Causation // *Power and Political Theory: Some European Perspectives* / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 103–116; Oppenheim F. «Power» Revisited // *Journal of Politics*. – 1978. – Vol. 40. – №3. – P. 589–608; Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface. Oxford: Basil Blackwell, 1988; Wrong D.H. Some Problems in Defining Power // *Power: Critical Concepts* / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994. – P. 62–71.

³ Королев А. Государство и власть / Королев А., Мушкин А. // *Правоведение*. – 1963. – №2. – С. 15–26.

⁴ Кейзеров Н.М. Власть и авторитет: критика буржуазных теорий / Кейзеров Н.М. – М.: Юридическая литература, 1973. – 264 с.

⁵ Алексеева Т.А. Власть и легитимность (эволюция немарксистских подходов в современной английской политической философии) // *Власть: философско-политические аспекты* / Алексеева Т.А. – М.: ИФРАН, 1989. – С. 110–133; Алексеева Т.А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти / Алексеева Т.А. // *Вопросы философии*. – 1997. – №7. – С. 58–65; Алексеева Т.А. Политический процесс в социокультур-

ном измерении / Алексеева Т.А. – М.: Апрель, 1998. – 80 с.; Алексюк Р.П. Аппарат управления и власти как общесоциологическая категория / Алексюк Р.П. – Воронеж: Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1974. – 173 с.; Амелин В.Н. Власть как общественное явление / Амелин В.Н. // Социально-политические науки. – 1991. – №2. – С. 3–15; Аникиевич А.Г. Политическая власть: вопросы методологии исследования / Аникиевич А.Г. – Красноярск: Изд-во Красноярского гос. ун-та, 1986. – 176 с.; Байтин М.И. Государство и политическая власть / Байтин М.И. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1972. – 239 с.; Батурин Ю.М. Власть и мера («точные методы» в англоамериканской политологии) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / Отв. ред. В.В. Мшевениерадзе / Батурин Ю.М. – М.: Наука, 1989. – С. 128–148; Философия политики. Книга III. Властные факторы в политической системе общества / Бессонов Б.Н., Гончаров П.К., Жовтун Д.Т. и др. – М.: Луч, 1993. – 175 с.; Дегтярев А.А. Основы политической теории: Учебное пособие / Ин-т «Открытое о-во» / Дегтярев А.А. – М.: Высшая школа, 1998. – 239 с.; Дегтярев А.А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / Дегтярев А.А. // Полис. – 1996. – №3. – С. 108–120; Демидов А.И. Ценностные измерения власти / Демидов А.И. // Полис. – 1996. №3. – С. 121–128; Дудник С.И. Маркс о власти как общественном отношении: Дис. ... канд. филос. наук / Дудник С.И. – Л., 1988; Ким А.И. Общественная власть как разновидность социальной власти / Ким А.И. // Проблемы советского государства и права. – Иркутск, 1975. – Вып. 8. – С. 3–11; Комлева Н.А. Политическая идеология как средство властвования: Дис. ... канд. филос. наук / Комлева Н.А. – Свердловск, 1981; Кравченко И.И. Власть и общество // Власть: Очерки современной политической философии Запада / Отв. ред. В.В. Мшевениерадзе / Кравченко И.И. – М.: Наука, 1989. – С. 37–64; Кравченко И.И. Средний («мезо») уровень политической и неполитической власти // Власть: философско-политические аспекты / Кравченко И.И. – М.: ИФ РАН, 1989. – С. 6–25; Ледаев В.Г. Власть: Концептуальный анализ: Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук / Ледаев В.Г. – Иваново: Ивановский ун-т, 1989; Ледаев В.Г. Методы власти: типология и принципы использования // Демократия и личность: Межвузовский сборник научных трудов / Ред. кол. В.А. Стукалов (отв. ред.) и др. / Ледаев В.Г., Ледаева О.М. – Иваново: Изд-во Ивановского ун-та, 1992. – С. 31–45; Ледаев В.Г. Власть: многомерный взгляд // Некоторые проблемы исследований социокультурной среды: Ученые записки социально-экономико-архитектурного факультета. – Вып. 1. / Ледаев В.Г., Ледаева О.М. – Иваново: ИГАСА, 1995. – С. 90–95; Ледаев В.Г. О «сущностной оспариваемости» понятия власти / Ледаев В.Г. // Вестник Тамбовского университета. Сер. Гуманитарные науки. – 1996. – Вып. 3–4. – С. 13–19; Ледаев В.Г. Современные концепции власти: аналитический обзор / Ледаев В.Г. // Социологический журнал. – 1996. – №3–4. – С. 109–126; Ледаев В.Г. Власть, интерес и социальное действие / Ледаев В.Г. // Социологический журнал. – 1998. – №1–2. – С. 79–94; Ледаев В.Г. Актуально-потенциальная проблема в концептуальном анализе власти / Ледаев В.Г., Ледаева О.М. // Философский альманах. – №1–2. – Иваново: ИГАСА, 1998. –

С. 168–178; Ледаев В.Г. Понятие политической власти // Современное состояние, проблемы и перспективы развития российской экономики: Материалы научно-практической конференции. Вторые кондратьевские чтения / В.В. Борисов (Отв. ред.) и др. / Ледаев В.Г. – Иваново: ИГЭУ, 1999. – С. 211–218; Ледаев В.Г. Власть: Концептуальный анализ / Ледаев В.Г. // Полис. – 2000. – №1. – С. 97–107; Ледаев В.Г. Формы власти: Типологический анализ / Ледаев В.Г. // Полис. – 2000. – №2. – С. 6–18; Ледаев В.Г. Власть: концептуальный анализ / Ледаев В.Г. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 384 с.; Лузан А.А. Управление, власть, организация / Лузан А.А. // Философские науки. – 1976. – №6. – С. 14–21; Макаров Б.М. Понятие общественной власти и ее системы / Макаров Б.М. // Вестник МГУ. – Сер. 12. Право. – 1971. – №1. – С. 43–52; Мальцев Г.В. Право и политика в контексте теории власти / Право и политика современной России / Мальцев Г.В. – М.: Былина, 1996. – С. 5–56; Меньшиков В.В. Власть в социалистическом обществе: Дис. ... канд. филос. наук / Меньшиков В.В. – Л., 1971; Ильин М.В. Власть / Ильин М.В., Мельвиль А.Ю. // Полис. – 1997. – №6. – С. 146–163; Меньшиков В.В. Власть и самоуправление (теоретико-методологический анализ) / Меньшиков В.В. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1991. – 151 с.; Огурцов А.П. Научный дискурс: власть и коммуникация (дополнительность двух традиций) / Огурцов А.П. // Философские исследования. – 1993. – №3. – С. 12–59; Осадчий Н.И. Социально-философский анализ власти как общественного явления: Дис. ... канд. филос. наук / Осадчий Н.И. – М., 1983; Осипова Е.В. Власть: отношение или элемент системы? (реляционистские и системные концепции власти в немарксистской политологии) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / Отв. ред. В.В. Мшевениерадзе / Осипова Е.В. – М.: Наука, 1989. – С. 65–94; Осипова Е.В. Современные концепции власти // Технология власти (философско-политический анализ) / Отв. ред. Р.И. Соколова / Осипова Е.В. – М.: ИФ РАН, 1995. – С. 14–27; Подорога В.А. Власть и формы субъективности // Новые тенденции в западной социальной философии / Подорога В.А. – М., 1988. – С. 44–61; Подорога В.А. Власть и познание (археологический поиск М. Фуко) // Власть: Очерки современной политической философии Запада / Отв. ред. В.В. Мшевениерадзе / Подорога В.А. – М.: Наука, 1989. – С. 206–255; Подорога В.А. Феномен власти / Подорога В.А. // Философские науки. – 1993. – №1–3. – С. 32–50; Степанов И.М. Советская государственная власть / Степанов И.М. – М.: Наука, 1970. – 148 с.; Усачев В.Л. Социальная власть (понятие и разновидности) / Усачев В.Л. // Вестник Московского ун-та. – Сер. 12. Право. – 1976. – №6. – С. 67–74; Фарбер Е.И. Вопросы теории советского конституционного права. Вып. 1 / Фарбер Е.И., Ржевский В.А. – Саратов: Приволжское книжное издательство, 1967. – 318 с.; Феофанов Ю.В. Бремя власти / Феофанов Ю.В. – М.: Политиздат, 1990. – 287 с.; Филиппов Г.Г. Социальная организация и политическая власть / Филиппов Г.Г. – М.: Мысль, 1985. – 173 с.; Шестопал Е.Б. Образ власти в России: желания и реальность (политико-психологический анализ) / Шестопал Е.Б. // Полис. – 1995. – №3. – С. 86–97; Политические системы современности. Очерки / Бурлацкий Ф.М.,

Егоров С.А., Каленский В.Г., Мамут Л.С. и др.; Отв. ред.: Бурлацкий Ф.М., Чиркин В.Е. – М.: Наука, 1978. – 253 с.

⁶ Графский В.Г. Проблема взаимоотношений власти и знания в истории политической мысли: Дис. ... д-ра юрид. наук / Графский В.Г. – М., 1992; Крамник В.В. Технология власти: политико-психологические механизмы: Дис. ... д-ра полит. наук / Крамник В.В. – СПб., 1995; Харитонов Е.М. Власть в современном обществе: микросоциологический анализ: Дис. ... д-ра социол. наук / Харитонов Е.М. – Ростов-на-Дону, 1997; Ледаев В.Г. Власть: Концептуальный анализ: Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук / Ледаев В.Г. – Иваново: Ивановский ун-т, 1999; Макарин А.В. Бюрократия в структуре политической власти: политико-социологический анализ: Дис. ... д-ра полит. наук / Макарин А.В. – СПб., 2004; Бирюков С.В. Региональная политическая власть: институты, структуры, механизмы: Дис. ... д-ра социол. наук / Бирюков С.В. – Санкт-Петербург, 2004; Скиперских А.В. Механизмы легитимации политической власти на постсоветском пространстве: Дис. ... д-ра полит. наук / Скиперских А.В. – Воронеж, 2007; Бирюков С.В. Региональная политическая власть: институты, структуры, механизмы: Дис. ... д-ра полит. наук / Бирюков С.В. – М., 2009.

⁷ Ледаева О.М. Власть как предмет социально-философского анализа: Дис. ... канд. филос. наук / Ледаева О.М. – Иваново, 1989; Гвоздкова Т.А. Политическая власть как объект социально-философского анализа: Дис. ... канд. филос. наук / Гвоздкова Т.А. – М., 1990; Газицки А. Политическая власть как социальный феномен (социально-психологический аспект): Дис. ... канд. социол. наук / Газицки А. – М., 1992; Курбанова Е.С. Власть и управление: единство и взаимодействие в обществе: Дис. ... канд. филос. наук / Курбанова Е.С. – М., 1996; Федорова А.М. Легитимация политической власти в России: Дис. ... канд. полит. наук / Федорова А.М. – Саранск, 1998; Ковальский А.А. Власть в условиях федерализма: Взаимодействие федерального и регионального уровней: Дис. ... канд. полит. наук / Ковальский А.А. – М., 1999; Кузнецов И.И. Разделение властей в современной России: динамика модели переходного периода: Дис. ... канд. полит. наук / Кузнецов И.И. – Саратов, 1999; Аврутина Л.Г. Легитимация политической власти в России: анализ, проблемы, приоритеты: Дис. ... канд. полит. наук / Аврутина Л.Г. – М., 2001; Съедин Н.А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине: Сравнительный политологический анализ: Дис. ... канд. полит. наук / Съедин Н.А. – М., 2002; Кузнецова С.В. Правовые и символические аспекты легитимации политической власти в России: Дис. ... канд. полит. наук / Кузнецова С.В. – Саратов, 2003; Гордиенко С.В. Институт президентства в России, США, Франции: концептуальные основы и политико-административная практика: Сравнительный анализ: Дис. ... канд. полит. наук / Гордиенко С.В. – М., 2004; Ежов Д.А. Президентство и парламентаризм в современной России: концепции и сценарии развития: Дис. ... канд. полит. наук / Ежов Д.А. – М., 2004; Константинов В.М. Элиты судебной ветви власти современной России: политологический анализ: Дис. ... канд. полит. наук / Константинов В.М. – Ростов-на-Дону, 2005; Высоцкий И.В. Пути совершенствования системы госу-

дарственной власти и местного самоуправления города Москвы как субъекта Российской Федерации: Дис. ... канд. полит. наук / Высоцкий И.В. – М., 2005; Дюков К.В. Принципы разделения, тенденции развития и пути совершенствования государственной власти в новейшей истории России: Дис. ... канд. полит. наук / Дюков К.В. – М., 2005; Постриганова А.В. Выборы как механизм легитимации государственной власти в современной России: Дис. ... канд. полит. наук / Постриганова А.В. – М., 2005; Рафиков Р.А. Совершенствование политико-правового механизма взаимодействия федеральных и региональных органов государственной власти Российской Федерации в современных условиях: Дис. ... канд. полит. наук / Рафиков Р.А. – М., 2005; Фролов Е.В. Политический имидж институтов государственной власти России: Современное состояние и перспективы совершенствования: Дис. ... канд. полит. наук / Фролов Е.В. – М., 2005; Немыкина О.Е. Трансформация институтов судебной власти в постсоветской России: политико-правовой анализ: Дис. ... канд. юрид. наук / Немыкина О.Е. – Ростов-на-Дону, 2006; Нарлиев Т.Х. Реализация принципа разделения властей в Российской Федерации: 1991–2006: Дис. ... канд. полит. наук / Нарлиев Т.Х. – М., 2006; Фоменко С.С. Институт парламентаризма в современной России: факторы и тенденции развития: Дис. ... канд. полит. наук / Фоменко С.С. – Елец, 2006; Щербаков С.В. Факторы эффективности законодательной ветви власти на региональном уровне в условиях политической и административной реформ: на материале ЮФО: Дис. ... канд. полит. наук / Щербаков С.В. – Ростов-на-Дону, 2007; Григорян Д.К. Политическая культура личности и власть в условиях современных российских социально-политических процессов: Дис. ... канд. полит. наук / Григорян Д.К. – Ростов-на-Дону, 2009; Книжова З.З. Концептуальные основы презентации власти: Дис. ... канд. полит. наук / Книжова З.З. – Саратов, 2009; Манкиева А.В. Роль судебной ветви власти в трансформации современного Российского Федерализма: Дис. ... канд. полит. наук / Манкиева А.В. – Пятигорск, 2009; Палий Ю.А. Политико-правовые технологии ненасильственной смены государственной власти на постсоветском пространстве: Дис. ... канд. полит. наук / Палий Ю.А. – Ростов-на-Дону, 2009; Сатвалова Р.К. Вертикальное разделение государственной власти в Российской Федерации: политологический аспект: Дис. ... канд. полит. наук / Сатвалова Р.К. – Уфа, 2009; Скудняков Р.В. Взаимодействие власти и общества в Российской Федерации на региональном уровне: Дис. ... канд. полит. наук / Скудняков Р.В. – Нижний Новгород, 2009; Степанова А.А. Сравнительный анализ механизмов взаимодействия органов государственной власти и институтов гражданского общества: Дис. ... канд. полит. наук / Степанова А.А. – Саратов, 2009; Шестакова Е.В. Государственная политика по взаимодействию власти с институтами гражданского общества в современной России в 2000-е годы: Дис. ... канд. полит. наук / Шестакова Е.В. – Пермь, 2009.

⁸ Власть. Очерки современной политической философии Запада / В.В. Мшвениерадзе, И.И. Кравченко, Е.В. Осипова и др. – М.: Наука, 1989. – 328 с.; Власть и право: Из истории русской правовой мысли: Сборник / Сост. А.В. Поляков, И.Ю. Козлихин. – Л.: Лениздат, 1990. – 317 с.; Право и власть. –

М.: Прогресс, 1990. – 528 с.; Карельский В.М. Власть, демократия, перестройка / Карельский В.М. – М.: Мысль, 1990. – 237 с.; Авторханов А. Технология власти / Авторханов А. – М.: Слово, 1991. – 638 с.; Крамник В.В. Социально-психологический механизм политической власти / Крамник В.В. – Л., 1991. – 158 с.; Соловьев А.И. Культура власти / Соловьев А.И. – М.: Николь, 1992. – 144 с.; Власть многоликая. – М.: Рос. филос. об-во, Моск. отд., 1992. – 184 с.; Брячихин А.М. Сколько власти нужно власти? / Брячихин А.М. – М.: Знание, 1993. – 112 с.; Философия политики. Книга III. Властные факторы в политической системе общества / Бессонов Б.Н., Гончаров П.К., Жовтун Д.Т. и др. – М.: Луч, 1993. – 175 с.; Кургинян С.Е. Россия: власть и оппозиция / Кургинян С.Е. – М.: ЭТЦ, 1993. – 352 с.; Рогозин В.З. Власть и оппозиции / Рогозин В.З. – М.: Товарищество «Журнал «Театр», 1993. – 400 с.; Дмитриев Ю.А. Гражданин и власть / Дмитриев Ю.А., Златопольский А.А. – М.: Манускрипт, 1994. – 160 с.; Ефимов В.И. Система государственной власти / Ефимов В.И. – М.: Универсум, 1994. – 153 с.; Технология власти (философско-политический анализ) / РАН, Ин-т философии / Отв. ред. Р.И. Соколова. – М.: ИФ РАН, 1995. – 163 с.; Мельников Ю.Ф. Власть в современном обществе: (Философско-политологический анализ) / Мельников Ю.Ф. – М.: ГА ВС, 1995. – 64 с.; Бобков Ф.Д. КГБ и власть / Бобков Ф.Д. – М.: Ветеран МП, 1995. – 383 с.; Богданова А. Музыка и власть (постсталинский период) / Богданова А. – М.: Наследие, 1995. – 432 с.; Разделение властей: история и современность: Спецкурс / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Юридический колледж МГУ, 1996. – 425 с.; Тополянский В.Д. Вожди в законе. Очерки физиологии власти / Тополянский В.Д. – М.: Права человека, 1996. – 320 с.; Плотникова О.В. Власть и формы ее проявления / Плотникова О.В. – Уссурийск: Изд-во УГПИ, 1996. – 129 с.; Васецкий Н.А. Женщины во власти и безвластии / Васецкий Н.А. – М.: МГФ «Знание», 1997. – 368 с.; Елисеев Б.П. Система органов государственной власти в современной России / Елисеев Б.П. – М.: РАГС, МИПК, 1997. – 255 с.; Матвеев В.А. Страсть власти и власть страсти: Историческое повествование о нравах королевского двора Англии XVI–XIX вв. / Матвеев В.А. – М.: Республика, 1997. – 368 с.; Социология и власть: Документы и материалы / Под ред. Л.Н. Москвичева. – М.: Academia, 1997. – 168 с.; Ржевский В.А. Судебная власть в Российской Федерации: конституционные основы организации и деятельности / Ржевский В.А., Чепурнова Н.М. – М.: Юрист, 1998. – 216 с.; Ледяев В.Г. Власть: концептуальный анализ / Ледяев В.Г. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – 384 с.; Павловский Г.О. Власть и оппозиция / Павловский Г.О. – М.: ОГИ, 2005. – 103 с.; Кара-Мурза С.Г. Власть манипуляции / С.Г. Кара-Мурза. – М.: Академический Проект, 2007. – 384 с. и др.

⁹ Халипов В.Ф. Кратология как система наук о власти / Халипов В.Ф. – М.: Республика, 1999. – 303 с.; Халипов В.Ф. Власть: основы кратологии / Халипов В.Ф. – М.: Луч, 1995. – 304 с.; Халипов В.Ф. Введение в науку о власти / Халипов В.Ф. – М.: ТШБ, 1996. – 380 с.; Халипов В.Ф. Власть. Кратологический словарь / Халипов В.Ф. – М.: Республика, 1997. – 43 с.; Халипов В.Ф. Кратология (наука о власти) / Халипов В.Ф. – М.: Ось-89, 2002. – 432 с.;

Халипов В.Ф. Энциклопедия власти / Халипов В.Ф. – М.: Академический Проект; Культура, 2005. – 1056 с. та ін.

¹⁰ Белов Г.А. Политология / Белов Г.А. – М.: Наука, 1994. – 269 с.; Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. 2-е изд. / Гаджиев К.С. – М.: Международные отношения, 1995. – 400 с.; Дилигенский Г.Г. Демократия на рубеже тысячелетий // Политические институты на рубеже тысячелетий / Дилигенский Г.Г. – Дубна: ООО «Феникс+», 2001. – С. 27–44; Ильин В.В. Политология: Учебник для вузов / Ильин В.В. – М.: Книжный дом «Университет», 1999. – 544 с.; Ильин В.В. Понятие власти // Философия власти / Под ред. В.В. Ильина / Ильин В.В. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1993. – С. 6–26; Ильин М.В. Политический дискурс: слова и смыслы / Ильин М.В. // Полис. – 1994. – №1–6; 1995. – №1–3; 1996. – №3, 4; Ильин М.В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / Ильин М.В. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 432 с.; Ильин М.В. Власть / Ильин М.В., Мельвиль А.Ю. // Полис. – 1997. – №6. – С. 146–163; Энтин Л.М. Разделение властей: Опыт современных государств / Энтин Л.М. – М.: Юридическая литература, 1995. – 176 с.; Коваль Б.И. Власть и политика / Коваль Б.И., Ильин М.В. // Полис. – 1991. – №5. – С. 152–163; Капустин М.П. Конец Утопии? Прошлое и будущее социализма / Капустин М.П. – М.: Новости, 1990. – 594 с.; Клямкин И.М. Между авторитаризмом и демократией / Клямкин И.М., Лапкин В.В., Пантин В.И. // Полис. – 1995. – №2. – С. 57–87; Краснов Б.И. Власть как явление политической жизни / Краснов Б.И. // Социально-политические науки. – 1991. – №11. – С. 27–35; Королев С.А. Бесконечное пространство: Гео- и социографические образы власти в России / РАН. Ин-т философии / Королев С.А. – М.: ИФ РАН, 1997. – 234 с.; Панарин А.С. Онтология власти // Философия власти / Под ред. В.В. Ильина / Панарин А.С. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1993. – С. 117–164; Философия власти / Гаджиев К.С., Ильин В.В., Панарин А.С., Рябов А.В. / Под ред. В.В. Ильина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 271 с.; Поздняков А.И. Информационная война за влияние в мире и политическую власть / Поздняков А.И. // Власть. – 1996. – №10. – С. 49–54; Основы политической науки. Учебное пособие для высших учебных заведений. Ч.1. / Под ред. В.П. Пугачева. – М.: Знание, 1993. – 224 с.; Основы политологии: краткий словарь терминов и понятий / Под ред. Г.А. Белова и В.П. Пугачева. – М.: Знание, 1993. – 168 с.; Хомелева Р.А. Природа политической власти / Хомелева Р.А. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1996. – 173 с.

¹¹ Спиркин А.Г. Философия: Учебник / Спиркин А.Г. – М.: Гардарики, 1998. – 816 с.; Фролов С.С. Социология: Учебник для высших учебных заведений: 2-е изд. переработанное и дополненное / Фролов С.С. – М.: Изд. корпорация «Логос», 1996. – 360 с.; Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологических исследований / Батыгин Г.С. – М.: Аспект Пресс, 1995. – 286 с.; Гречихин В.Г. Лекции по методике и технике социологических исследований: Учебное пособие / Гречихин В.Г. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 232 с.; Социология. Учебник / Г.В. Осипов, А.В. Кабыща, М.Р. Тульчинский и др. – М.: Наука, 1995.

– 374 с.; Тощенко Ж.Г. Социология / Тощенко Ж.Г. – М.: Прометей, 1994. – 384 с. і ін.

¹² Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: Мировой обзор / Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 536 с.; Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель [Предисл. Е.И. Темнова]. – М.: Мысль, 1997. – 458 с.; Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Арон Р. [Пер. с фр.]. – М.: Текст, 1993. – 303 с.; Артхашастра, или Наука политики [Пер. с санск.]. – М.: Ладомир: Наука, 1993. – 793 с.; Бурдьё П. Социология политики / Бурдьё П. [Пер. с фр. Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко]. – М.: Sosio-Logos, 1993. – 336 с.; Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. [Пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1990. – 880 с.; Вебер М. Избранное. Образ общества / Вебер М. [Пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.; Вятр Е. Социология политических отношений / Вятр Е. [Пер. с польск.]. – М.: Прогресс, 1979. – 463 с.; Гегель Г.В.Ф. Политические произведения / Гегель Г.В.Ф. [Пер. с нем.]. – М.: Наука, 1978. – 438 с.; Гегель Г.В.Ф. Философия права / Гегель Г.В.Ф. [Пер. с нем.]. – М.: Мысль, 1990. – 526 с.; Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государств церковного и гражданского / Гоббс Т. [Пер. с лат. и англ.]. Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т.2. – С. 3–546; Гроций Г. О праве войны и мира / Гроций Г. [Пер. с лат. Репринт с изд. 1956 г.]. – М.: Ла-Ир, 1994. – 868 с.; Гумплович Л. Общее учение о государстве / Гумплович Л. [Пер. с нем.]. – Спб., 1910. – 516 с.; Даль Р. О демократии / Даль Р. – М.: Аспект-Пресс, 2000. – 203 с.; Даль Р. Демократия и ее критики / Даль Р. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 2003. – 576 с.; Дюверже М. Политические партии / Дюверже М. [Пер. с франц.]. – М.: Академический проект, 2000. – 558 с.; Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Дюркгейм Э. [Пер. с фр. Сост., послесл. и примеч. А.Б. Гофман.]. – М.: Канон, 1995. – 352 с.; Жискард д'Эстен В. Власть и жизнь / Жискард д'Эстен В. [Пер. с фр.]. – М.: Международные отношения, 1990. – 320 с.; Жискард д'Эстен В. Власть и жизнь. Книга вторая: Противостояние / Жискард д'Эстен В. [Пер. с фр.]. – М.: Международные отношения, 1993. – 368 с.; Институты власти во Франции. – М.: Изд-во Посольства Франции, 1993. – 78 с.; Канетти Э. Масса и власть / Канетти Э. [Пер. с нем. и предисл. Л. Ионина]. – М.: Ad Marginem, 1997. – 528 с.; Книга правителя области Шан. 2-е изд. [Пер. с кит.; вступ. ст., коммент., послесл. Л.С. Переломова]. – М.: Ладомир, 1993. – 392 с.; Конфуций. Я верю в древность / Конфуций [Сост., пер. и коммент. И.И. Семененко]. – М.: Республика, 1995. – 384 с.; Луман Н. Власть / Луман Н. [Пер. с нем. А.Ю. Антоновского]. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.; Локк Дж. Два трактата о правлении / Локк Дж. [Пер. с англ. и лат. Ред. и сост. авт. примеч. А.Л. Субботин]. Соч.: В 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т.3. – С. 135–406; Макиавелли Н. Государь / Макиавелли Н. [Пер. с итал.]. – М.: Планета, 1990. – 84 с.; Макиавелли Н. Государь: Сочинения / Макиавелли Н. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. – 656 с.; Монтескье Шарль Луи. Размышления о причинах величия и падения римлян. О духе законов / Монтескье Шарль Луи. [Пер. с фр. Избр. произв.]. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с.; Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Ницше Ф. [Пер. с нем. Е. Герцк и др.]. – М.: Культурная Революция, 2005. – 880 с.;

Парсонс Т. О понятии «политическая власть» // Антология мировой политической мысли: В 4-х т. / Парсонс Т. – М.: Мысль, 1997. – Т.2. – С. 479–482; Платон. Государство / Платон [Пер. с древнегреч.]. Собр. соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1994. – Т.3. – С. 79–120; Платон. Политик / Платон [Пер. с древнегреч.]. Собр. соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1994. – С. 42–43; Рассел Б. Власть: новый социальный анализ / Рассел Б. – К., 1996; Роттердамский Эразм. Похвала глупости / Роттердамский Эразм. [Пер. с лат.]. – Калининград: Кн. изд-во ИПП, 1995. – 214 с.; Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів / Сарторі Дж. – К.: АртЕк, 2001. – 211 с.; Себайн Дж. Історія політичної думки / Себайн Дж., Торсон Т. [Пер. з англ.]. – К.: Основи, 1997. – 838 с.; Такер Р. Сталин: Путь к власти. 1879–1929. История и личность / Такер Р. [Пер. с англ. Общ. ред. и послеслов. В.С. Лельчука]. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.; Токвіль А. де. Давній порядок і революція / Токвіль А. де. [Пер. с франц. Г. Філіпчук]. – К.: Юніверс, 2002. – 224 с.; Тоффлер О. Смещение власти: знание, богатство и принуждение на пороге XXI века / Тоффлер О. – М.: МИРРА, 1991. – 453 с.; Тоффлер О. Метаморфозы власти / Тоффлер О. [Пер. с англ.]. – М.: ООО Издательство АСТ, 2003. – 669 с.; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. [Пер. с нем.]. – М.: Республика, 1994. – 447 с.; Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Фуко М. [Пер. с франц.]. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.; Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / Фуко М. – М.: Праксис, 2002. – 384 с.; Фуко М. Навіщо вивчати владу: проблема суб'єкта / Фуко М. // Філософська і соціологічна думка. – 1990. – №9. – С. 91–93; Фукуяма Ф. Сильное государство. Управление и мировой порядок в XXI веке / Фукуяма Ф. – М.: АСТ, 2007. – 220 с.; Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Хабермас Ю. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.; Чичерин Б.Н. История политических учений / Чичерин Б.Н. – М.: Тип. Грачева и К^о, 1869. – Ч. 1. – 444 с.; 1872. – Ч. 2. – 396 с.; 1874. – Ч. 3. – 442 с.; 1877. – Ч. 4. – 609 с.; 1902. – Ч. 5. – 448 с.; Чичерин Б.Н. Курс государственной науки / Чичерин Б.Н. – М.: Типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1894. – Ч. 1. Общая теория права. – 482 с.; 1896. – Ч. 2. Наука об обществе, или Социология. – 433 с.; 1898. – Ч. 3. Политика. – 556 с.; Ясперс К. Смысл и назначение истории / Ясперс К. [Пер. с нем.]. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.; Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Алмонд Г., Верба С. // Полис. – 1992. – №4. – С. 122–134; Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Арендт Х. [Пер. з англ. Володимир Верлока, Дмитро Горчаков]. – К.: Дух і літера, 2002. – 575 с.; Даль Роберт А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Даль Роберт А. [Пер. з англ. О.Д. Білогорський]. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.; Истон Д. Категории системного анализа политики // Антология мировой политической мысли. Зарубежная политическая мысль / Истон Д. В 5 т. – М.: Мысль, 1997. – Т. II. – С. 630–642; Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // Сочинения в шести томах. Т. 6. – М.: Мысль, 1966. – 743 с.; Истон Д. Системный анализ политической жизни / Д. Истон. – М.: Политическое просвещение, 1965. – 249 с.; А. Лейпхарт. Демократия в многосоставных обществах: Сравни-

тельное исследование / А. Лейпхарт. [Пер. с англ. Б.И. Макаренко. Науч. ред. пер. А.М. Салмин и Г.В. Каменская]. – Москва: Аспект-пресс, 1997. – 286 с.; Лейпхарт А. Со-общественная демократия / Лейпхарт А. // Полис. – 1992. – №3. – С. 86–99; Лейпхарт А. Со-общественное конструирование / Лейпхарт А. // Полис. – 1992. – №4. – С. 135–143; Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2-х т. Т.1.: Чары Платона / Поппер К. – М.: МФ Культурная инициатива, 1992. – 448 с.; Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2-х т. Т.2.: Время лже-пророков: Маркс, Гегель и другие ораторы / Поппер К. – М.: МФ Культурная инициатива, 1992. – 528 с.; Ростоу Д. Переходы к современной демократии: попытка динамической модели / Ростоу Д. // Полис. – 1996. – №5. – С. 5–15; Фридрих К. Тоталитарная диктатура и автократия // Тоталитаризм: Что это такое? (Исследования зарубежных политиков) / Фридрих К., Бжезинский З. – М.: ИНИОН, 1993. – Ч. 2. – С. 79–91; Хайек Ф.А. фон. Дорога к рабству / Хайек Ф.А. фон. [Пер. с англ. Предисл. Н.Я. Петракова]. – М.: «Экономика», 1992. – 176 с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.; Миллс Р. Властвующая элита / Миллс Р. [Пер. с англ.]. – М.: Изд-во иностранная литература, 1959. – 543 с.; Милль Дж. Стюарт. Представительное правление / Милль Дж. Стюарт. – СПб., 1907; Милль Дж. Утилитарианизм: О свободе / Милль Дж. Стюарт. – СПб., 1900; Руссо Ж. – Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. // Об общественном договоре. Трактаты / Руссо Ж.–Ж. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 1998. – С.195–407; Сартори Дж. Вертикальная демократия / Сартори Дж. // Полис. – 1993. – №2. – С. 80–89; Токвиль А. де. Демократия в Америке / Токвиль А. де. [Пер. с фр.]. – М.: Прогресс, 1992. – 544 с.; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Хабермас Ю. – М.: Наука, 1996. – 176 с.; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.; Еллинек Г.Общее учение о государстве. – СПб.: Общественная польза, 1903. – 532 с.; Фромм Э. Бегство от свободы / Фромм Э. – М.: Прогресс, 1990. – 272 с.; Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – М.: АСТ, 1998. – 672 с.; Фромм Э. Пути из большого общества / Фромм Э. Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – 443 с.; Фуко М. Слова и вещи / Фуко М. – СПб.: АОЗТ «Талисман», 1994. – 405 с.; Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма / Хайек Ф.А. – М.: Новости, 1992. – 304 с.; Нэсбит Дж. Что нас ждет в 90-е годы. Мегатенденции: Год 2000 / Нэсбит Дж., Эбурдин П. – М.: Республика, 1992. – 415 с.; Сорос Дж. Новый взгляд на открытое общество / Сорос Дж. – М.: Магистр, 1997. – 32 с.; Тоффлер А. Футурошок / Тоффлер А. – СПб.: ЛАНЬ, 1997. – 461 с.; Тоффлер А. Третья волна / Тоффлер А. – М.: ИФРАН, 1999. – 495 с.; Шпенглер О. Закат Европы: В 2-х т. Т. 1 / Шпенглер О. – М.: Мысль, 1998. – 667 с.; Шпенглер О. Закат Европы: В 2-х т. Т. 2 / Шпенглер О. – М.: Мысль, 1998. – 607 с.

¹³ И. Бычко. Познание и свобода / И. Бычко. – М.: Политиздат, 1969. – 214 с.; И. Бычко. В лабиринтах свободы / И. Бычко. – М.: Политиздат, 1976. – 159 с.; Бичко І.В. Свобода чи сваволя (критичний огляд філософії екзистенціалізму) / Бичко І.В. – М.: «Знання», 1976. – 64 с.; Болясний І.Л. Основи

теории социалистической власти (Понятия и классификация) / Болясный И.Л. – Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – 198 с.; М.А. Булатов. Деятельность и структура философского знания / М.А. Булатов. – К.: Наукова думка, 1976. – 216 с.; Дученко М.В. Познание и идеология / Дученко М.В. – К.: Изд-во полит. лит. Украины, 1960. – 110 с.; Дученко М.В. Природа человеческого познания / Дученко М.В. – К. – 1971; Михальченко Н.И. Коммунистическая идеология и деятельность масс / Михальченко Н.И. – К.: Наукова думка, 1976. – 192 с.

¹⁴ Н. Михальченко. Политическая идеология как форма общественного сознания: общественно-политическая литература / Н. Михальченко; АН УССР. Ин-т философии. – К.: Наукова думка, 1981. – 262 с.

¹⁵ Андрущенко В.П. Людина в системі культури розвинутого соціалізму / Андрущенко В.П. – К., 1984; Андрущенко В.П. Ідеологічна ефективність культури / Андрущенко В.П. – К., 1988; Кремень В.Г. Индивидуальное и коллективное: антиподы или стороны одной медали? / Кремень В.Г. – М.: Знание, 1990. – 61 с.; Кремень В.Г. Коллективность и индивидуальность: судьба одной из ключевых социалистических идей: [Монография] / Всесоюз. дом просвещения при ЦК КПСС / Кремень В.Г. – М.: Знание, 1990. – 247 с.; Курас І.Ф. Повчальний урок історії. Монографія / Курас І.Ф. – К.: Політвидав України, 1986. – 268 с.; Табачковський В.Г. Криза буржуазного раціоналізму і проблема людської особистості / Табачковський В.Г. – К.: Наукова думка, 1974. – 153 с.; Кирилюк Ф.М. Западноевропейские социально-политические учения XIX века [Учеб. пособие для гуманит. спец.] / Мин-во высш. и сред. образования УССР, Киев. гос. ун-т им. Т.Г. Шевченко / Кирилюк Ф.М., Ковш О.Г. – К.: УМКВО, 1991. – 156 с.; Кирилюк Ф.М. Психология и политика: Учебное пособие / Кирилюк Ф.М., Кремень В.Г., Ирхин Ю.В. – К.: Основи, 1993. – 368 с.

¹⁶ Бабкин В.Д. Народ и власть / Бабкин В.Д., Селиванов В.Н. – К.: Манускрипт, 1996. – 448 с.; Національна ідея, громадянське суспільство, політична нація. Розд. III. Гл. 2. §3 // Українська державність у XX столітті: Історико-політологічний аналіз / Ред. кол.: О. Дергачов (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. – К.: Політична думка, 1996. – С. 328–334; Выдрин Д.И. Политический лидер и проблемы его формирования / Выдрин Д.И. – К., 1990. – 157 с.; Видрін Д.І. Нариси практичної політології / Видрін Д.І. – К., 1991; Выдрин Д.И. Политика: история, технология, экзистенция / Выдрин Д.И. – К.: Лыбидь, 2001. – 432 с.; Конфлікт культур і філософія толерантності // Демони миру та боги війни. Соціальні конфлікти посткомуністичної доби / Ред. кол.: С. Макеев (кер. авт. кол.), Є. Бистрицький, О. Білий, І. Бураковський, О. Дергачов, Дж. Мейс, В. Полохало, М. Томенко та ін. – К.: Політична думка, 1997. – 147–169; Бебик В. Політична культура сучасної молоді / Бебик В., Головатий М., Ребкало В. – К.: А.Л.Д. 1996. – 112 с.; Литвин В. Політична арена України. Дійові особи і виконавці / Литвин В. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.; Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука / Литвин В. – К.: Альтернативи, 1997. – 335 с.; Попович М.В. Рациональність і виміри людського буття / Попович М.В. – К.: Сфера, 1997. – 290 с.; Михальченко Н.И. Беловежье. Кравчук. Украина 1991–1995 / Михальченко Н.И.,

1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Андрущенко В.П. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – 512 с.; Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARC-UKRAINE, 1996. – 794 с.; Кремень В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Посібник для студентів вищ. навч. закладів / Кремень В., Ткаченко В. – К.: Видавничий центр «Друк», 1998. – 476 с.; Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. Михальченко, В. Журавський, В. Танчер; [НАН, Ін-т соціології]. – К.: «Логос», 1997. – 176 с.; Михальченко М. Україна доби межичасся / Михальченко М., Самчук З. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 288 с.; Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / Михальченко М. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.; Політичні структури та процеси в сучасній Україні: Політологічний аналіз / Рудич Ф.М., Безверхий В.Б., Кириченко М.Г., Кобринська А.М., Макаров А.М. / НАН України; Інститут національних відносин і політології. – К.: Наукова думка, 1995. – 266 с.; Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи / Римаренко Ю.І. – К.: Юрінком. – 1995. – 272 с.; Етнос. Нація. Держава. Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду: [Монографія] / Ю.І. Римаренко, М.М. Вівчарик, О.В. Картунов, І.О. Кресіна, С.Ю. Римаренко, С.О. Телешун, Л.Є. Шкляр; За заг. ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Ін-т держави і права НАН України, 2000. – 516 с.; Мала енциклопедія етнодержавознавства / Відп. ред., кер. авт. колективу Ю.І. Римаренко. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.; Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку. Словник довідник / Ю.І. Римаренко, О. Картунов, І. Курас, С. Римаренко та ін. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 272 с.; Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, І.О. Кресіна, В.Ф. Погорілко, М.І. Ставнійчук, Г.О. Федоренко, В.Б. Авф'янов, О.Ф. Андрійко, В.Л. Коваленко; Ред.: Ю.С. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 632 с.; Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю.І. Римаренко, І.Ф. Курас, Ю.С. Шемшученко, О.В. Картунов, Л.Є. Шкляр, С.Ю. Римаренко; Ред. Ю.І. Римаренко; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Довіра, 1999. – 559 с.; Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи: Монографія / Кол. авт.: В.В. Цветков (наук. кер.), С.Д. Дубенко, Н.Р. Нижник та ін. – К.: Оріони, 1998. – 364 с.; Рябов С.Г. Державна влада: проблеми авторитету та легітимності / Рябов С.Г. – К.: Нац. Ін-т стратегічних досліджень, 1996. – 117 с.; Рябов С.Г. Політологічна теорія держави / Рябов С.Г. – К.: ТанDEM, 1996. – 239 с.; Теорія держави і права / Ф.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. – К.: Юрінформ, 1995. – 189 с.; Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Кармазіна М.С. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. – 351 с.; Луканов Ю. Третій президент (Політичний портрет Леоніда Кучми) / Луканов Ю. – К.: Такі справи, 1996. – 158 с.; Технология политической власти: зарубежный опыт. Кн.-дайджест / В.Н. Иванов, В.Я. Матвиенко, В.И. Патрушев, И.В. Молодых. – К.: Вища школа, 1994. – 263 с.;

Табачковський В.Г. Людина. – Екзистенція. – Історія / Табачковський В.Г. – К.: Філософська думка, 1996. – 387 с.

¹⁷ Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) / Литвин В.М. – К.: Альтернативи, 2000. – 360 с.; Литвин В.М. Формування і розвиток в Україні влади демократичного типу / Литвин В.М. [НАН України; Ін-т історії]. – К., 2002. – 50 с.; Кремень Василь. Україна: проблеми самоорганізації / Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. – К.: Промінь, 2003. – Т.1. Критика історичного досвіду. – 384 с.; Кремень Василь. Україна: проблеми самоорганізації / Кремень Василь, Табачник Дмитро, Ткаченко Василь. – К.: Промінь, 2003. – Т.2. Десятиріччя суспільної трансформації. – 464 с.; Н. Михальченко. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001. – 440 с.; Михальченко М. Український експеримент на терезах гуманізму / Михальченко М. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 335 с.; Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политсистем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы); Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Рудич Ф.М. – 2-е изд., перераб. и доп. – К.: Довіра, 1999. – 199 с.; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / За ред. Ф.М. Рудича: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.; Трипольський В.О. Демократія і влада / Трипольський В.О. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 176 с.; Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія / Горбатенко В.П. – К.: Академія, 1999. – 240 с.; Коваленко А.А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика: Монографія / Коваленко А.А. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 509 с.; Кордун О.О. Особливості виконавчої влади в пострадянській країні: Монографія / О.О. Кордун, К.О. Ващенко, Р.М. Павленко; За заг. ред. О.О. Кордуна. – К.: МАУП, 2000. – 193 с.; Кресіна І.О. Інститут імпідменту: порівняльний політико-правовий аналіз / Кресіна І.О., Коваленко А.А., Балан С.В. – К.: Юридична думка, 2004. – 176 с.; Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві: Монографія / Кресіна І.О., Коваленко А.А., Молибога Р.М., Перегуда Є.В. – К.: Логос, 2005. – 216 с.; Кресіна І.О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми: Монографія / Кресіна І.О., Перегуда Є.В. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – 336 с.; Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За заг. ред. А. Колодій. – К.: Ай бі, 2002. – 684 с.; Політика, право і влада в контексті трансформаційних процесів в Україні: Монографія / За ред. І.О. Кресіної. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 304 с.; Цветков В.В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія / Цветков В.В., Горбатенко В.П. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.; Цветков В.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія / Цветков В.В., Кресіна І.О., Коваленко А.А. – К.: Концерн «Вид. дім «Ін Юре»,

2003. – 496 с.; Ребкало В.А. Політичні інститути в процесі реформування системи влади. Навчально-методичний посібник / Ребкало В.А., Шкляр Л.Є. – К.: Вид-во НАДУ, вид-во Міленіум, 2003. – 172 с.; Телешун С.О. Державний устрій України: проблеми політики, теорії і практики / Телешун С.О. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 344 с.; Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України / Шатіло В.А. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2004. – 159 с.; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.; Єрмолаєв В.М. Вищі представницькі органи влади в Україні (історико-правове дослідження) / Єрмолаєв В.М. – Х.: Право, 2005. – 272 с.; Жулинський М.Г. Віктор Ющенко: випробування владою / Жулинський М.Г., Сліпущко О.М. – Х.: Фоліо, 2005. – 415 с.; Врублевський В.К. Знакові феномени: Леонид Кравчук, Леонид Кучма, Віктор Ющенко: Записки «аппаратчика» / Врублевський В.К. – К.: Інформаційно-видавничий центр «Інтелект», 2005. – 92 с.; Хмара С. Десять років номенклатурної незалежності / Хмара С. – К.: Б.В., 2002. – 142 с.; Мороз О.О. Політична анатомія України / Мороз О.О. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 388 с.; Пролєєв С.В. Метафізика влади: Монографія / Пролєєв С.В. – К.: Наукова думка, 2005. – 324 с.; Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років / Курас І.Ф. – К.: Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 656 с.

¹⁸ Андресюк Б.П. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України / Андресюк Б.П. – К.: ЗАТ «Видавництво «Політична думка», 2000. – 135 с.; Андресюк Б.П. Политическая трансформация Украины: проблематичность и проблемы / Андресюк Б.П. – К., 1995; Андресюк Б.П. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і перспективи / Андресюк Б.П. [НАН України, Інститут національних відносин і політології]. – К.: Інформаційно-видавничий центр, 1997. – 222 с.; Андресюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні (політологічний аналіз): Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень / Андресюк Б.П. – К., 1998.

Бабкін В. Сучасна Україна: проблеми становлення та розвитку політичної системи / Бабкін В. // Віче. – 1998. – №12. – С. 144–149; Бабкін В.Д. Народ и власть: Опыт системного исследования воззрений М.Е. Салтыкова-Щедрина / Бабкін В.Д., Селиванов В.Н. – К.: Манускрипт, 1996. – 448 с.; Політологічний енциклопедичний словник / [Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі: навч.-метод. посіб. (за заг. ред. В. Бебика) / Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А. – К.: ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.; Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент у демократичному суспільстві: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корець-

кого / Бебик В.М. – К., 1996; Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник. – К.: Каравела, 2009. – 496 с.

Воронов І.О. Правова держава як предмет політології: історія, теорія, методологія дослідження: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / Воронов І.О. – К., 2003; Воронов І.О. Глобалізація і політика: Реалії і перспективи соціальних трансформацій / Воронов І.О. – К.: Генеза, 2004. – 288 с.; Воронов І.О. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру. Указ праця.

Гарань О. Становлення владних структур в Україні (1991–1996). Указ. праця; Гарань О. Убити дракона (з історії руху до нових партій України) / Гарань О. – К.: Либідь, 1993. – 200 с.; Гарань О.В. Від створення Руху до багато-партійності / Гарань О.В. – К.: Знання, 1992. – 48 с.; Гарань О. Політико-державні перетворення в Україні / Гарань О., Макеєв С. // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: Три квадрата, 2003. – С. 177–211.

Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Указ праця; Цветков В.В. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства. Монографія. Указ. праця; Політологія: Посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Академія, 1998. – 368 с.; Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – Посібник для студентів вузів. – К.: Академія, 2000. – 368 с.; Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – Підручник для студентів вузів. – К.: Академія, 2001. – 528 с.; Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – Підручник для студентів вузів. – К.: Академія, 2002. – 528 с.; Політологія / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Академія, 2003. – 528 с.; Політологія: підручник для студ. вищ. навч. закладів / О.В. Бабкіна [та ін.]; ред. О.В. Бабкіна, В.П. Горбатенко; М-во освіти України. – Київ: Академія, 2006. – 568 с.; Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / Горбатенко В.П. [Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України]. – К.: Генеза, 2006. – 395 с.

Журавський В.С. Становлення політичних партій в суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту / Журавський В.С. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 108 с.; Журавський В.С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект). Указ. праця; Журавський В.С. Методологічні проблеми дослідження політичної системи / Журавський В.С. – К.: Парламентське вид-во, 2000. – 64 с.; Журавський В.С. Парламент України: шляхи розвитку і вдосконалення функцій / Журавський В.С. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 63 с.; Журавський В.С. Український парламентаризм на сучасному етапі (теоретико-правовий аспект): Монографія / Журавський В.С. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.; Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / Журавський В.С. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 344 с.; Політологія: Підр. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.І. Панов (керів. авт. кол.), Л.М. Герасіна, В.С. Журавський та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. – 520 с.

1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Політична історія України. XX ст. Указ. праця; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Указ. праця; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Указ. праця; Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. Указ. праця; Кармазіна Марія. Конфліктогенність президенталізму в Україні: об'єктивно-суб'єктивна зумовленість (1991–1996) / Кармазіна Марія // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004 / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 26; Кармазіна Марія. Напівпрезидентська форма правління: складнощі ідентифікації / Кармазіна Марія // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005 / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. №28; Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX ст.) / Кармазіна М.С. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1998. – 351 с.

Політологія: історія та методологія / За ред. Ф.М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2000. – 632 с.; Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / За редакцією професора Кирилюка Ф.М. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004. – 704 с.

Коваленко А.А. Становлення і розвиток виконавчої влади в Україні: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / Коваленко А.А. – К., 2003; Коваленко А.А. Розвиток виконавчої влади в Україні на сучасному етапі: теорія і практика. Указ. праця; Інститут імпідменту: порівняльний політико-правовий аналіз. Указ. праця; Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві. Указ. праця; Цветков В.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. Указ. праця.

Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Монографія / Колодій А.Ф. – Львів: Видавництво «Червона калина», 2002. – 272 с.; Теорія держави і права / Ф.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін. – К.: Юрінформ, 1995. – 189 с.; Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. Указ. праця.

Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця; Кремень В. Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Указ. праця; Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації. Указ. праця.

Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи. Указ. праця; Етнос. Нація. Держава: Україна у контексті світового етнодержавницького досвіду. Указ. праця; Кресіна І.О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. Монографія / Кресіна І.О., Перегулда Є.В. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, 2003. – 368 с.; Інститут імпідменту: порівняльний політико-правовий аналіз. Указ. праця; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Указ. праця; Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві. Указ. праця; Політика, право і влада в контексті

трансформаційних процесів в Україні: Монографія / За ред. І.О. Кресіної. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – 304 с.; Цветков В.В. Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти. Указ. праця; Кресіна І.А. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (етнополітологічний аналіз) / Кресіна І.А. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.

Кудряченко А.І. Геополітика: Підруч. для студ. вищих навч. закл. / Кудряченко А.І., Рудич Ф.М., Храмов В.О. – К.: МАУП, 2004. – 293 с.; Кудряченко А.І. Політична система сучасної України: особливості становлення і тенденції розвитку. Указ. праця; Політична історія України ХХ століття: Підручник / А.І. Кудряченко, Г.І. Калінічева, А.А. Костира. – К.: МАУП, 2006. – 696 с.; Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації в глобальному світі: навч.-метод. посіб. (за заг. ред. В. Бебика) / Бебик В., Бортніков В., Дегтерьова Л., Кудряченко А. – К.: ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.; Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / За заг. ред. А.І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.

Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність. Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. Указ. праця; Курас І. Суспільні трансформації і суспільні науки: проблеми методології / Курас І. // Пам'ять століть. – 2001. – №1. – С. 3–12; Курас І. Українське суспільство на рубежі століть // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2001. – Випуск 15. – С. 5–9.

Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. Указ. праця; Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства. Указ. праця; Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. Указ. праця; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Указ. праця.

Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. Указ. праця; Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). Указ. праця; Україна: хроніка поступу, 1991–2001. Указ. праця; Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. Указ. соч.; Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). Указ. праця; Литвин В.М. Формування і розвиток в Україні влади демократичного типу / Литвин В.М. [НАН України; Інститут історії]. – К., 2002. – 50 с.

Михальченко Н.И. Беловежье. Кравчук. Украина 1991–1995. Указ. соч.; Михальченко М. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / М. Михальченко, В. Журавський, В. Танчер; [НАН, Ін-т соціології]. – К.: «Логос», 1997. – 176 с.; Михальченко М. Україна доби межичасся. Указ. праця; Михальченко М. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. Указ. праця; Н. Михальченко. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? Указ. соч.; Михальченко М. Український експеримент на терезах гуманізму. Указ. праця.

Пахарев А.Д. Политическое лидерство: историко-политологический контекст и современное состояние: Дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / НАН Украины; Институт политических и этнонациональных исследований / Пахарев А.Д. – К., 2003; Пахарев А. Лидерство в политике / Пахарев А. – К.: Основа,

1998. – 87 с.; Пахарев А.Д. Проблемы формирования политических элит у маргинализованому суспільстві: український вимір / Пахарев А.Д. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 276–284; Пахарев А.Д. Политические элиты современной Украины: каналы рекрутирования / Пахарев А.Д. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: Знання України, 2010 / 1 (45). – С. 27–36; Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры. Монография / Пахарев А.Д. – Киев: Знание Украины, 2001. – 270 с.

Пойченко А. Політичний процес в сучасній Україні: Навчальний посібник / Пойченко А. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 56 с.

Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / Кер. авт. кол. В. Полохало. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с.; Полохало В. Інтелектуали та влада в посткомуністичних суспільствах / Полохало В. // Демони миру та боги війни: соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політична думка, 1997. – С. 205–233; Полохало В. Політологія посткомуністических обществ в Украине и в России / Полохало В. // Политические исследования. – 1998. – №3. – С. 7–15.

Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: (Кол. моногр.) / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; Політичні структури та процеси в сучасній Україні. Політологічний аналіз / Ф.М. Рудич, В.Б. Безверхий. – К.: Наукова думка, 1995. – 266 с.; Рудич Ф.М. Чи багато влади потрібно владі?: (Україна в контексті трансформації політичних структур у країнах СНД і Балтії, Центральної і Східної Європи). Указ. праця; Ф.М. Рудич. Много ли власти нужно власти? Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы. 2-е дополненное издание / Ф.М. Рудич. – К.: «Видавництво «Наукова думка», 2010. – 303 с.; Україна в новому геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти [Кол. монографія] / За ред. Ф.М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.; Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф.М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Указ. праця; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Указ. праця; Фелікс Рудич. Правляча політична еліта України, її вплив на розвиток і синхронізацію суспільства / Фелікс Рудич // Наукові записки / Курасівські читання. – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006 / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 30, кн. 2; Рудич Ф.М. Політичний клас. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні незалежної Української держави / Рудич Ф.М. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання. – 2007: Влада і суспільство в сучасній

Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 265–275; Рудич Ф.М. Політичний клас, правляча еліта, їх роль у визначенні й здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики Української держави / Рудич Ф.М. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 8–22; Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навчальний посібник. Указ. праця; Рудич Ф.М. Політичний режим та народовладдя: методологічний контекст / Рудич Ф.М. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: Знання України, 2010 / 1 (45). – С. 7–26.

Рябов С.Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): Дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка / Рябов С.Г. – К., 1997; Рябов С.Г. Державна влада: проблеми авторитету та легітимності. Указ. праця; Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. Указ. праця.

Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1919–1920) / Солдатенко В.Ф. – Київ: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. – 507 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія / Солдатенко В.Ф. – К.: Книга Пам'яті України, 1997. – 416 с.; Курас І.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.) / Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2001. – 246 с.; Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Указ. праця.

Видрін Д.Г. Україна на порозі ХХІ ст.: Політичний аспект / Видрін Д.Г., Табачник Д.В. – К.: Либідь, 1995. – 294 с.; Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця; Кремень В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. Указ. праця; Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: [В 2 т.]. Указ. праця.

Абетка української політики: Довідник / Авт.-упор. М. Томенко, Л. Бадешко, В. Гребельник. – Вип. 4. – К.: Смолоскип, 2001. – 217 с.; Томенко М. Партийна еліта України / Томенко М., Олійник В. – К.: Логос, 2000. – 207 с.; Томенко М.В. Яку Україну буде команда Президента Леоніда Кучми?! [Експертна оцінка] / Томенко М.В. – К.: Фонд «Українська перспектива», 1996. – 12 с.; Томенко М. Самовизначення України: від історії до політики / Томенко М. – К.: Заповіт, 1998. – 271 с.

Храмов В.О. Политология как феномен политической культуры // Диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук / Храмов В.О. – Киев, 1992; Храмов В.О. Сравнительный анализ политических систем Беларуси и России: Научно-аналитический доклад / Храмов В.О. – Минск, 1997. – 24 с.; Державне управління та державна служба / Баришніков В.М., Маршавін Ю.М., Туленков М.В., Храмов В.О. – К.: ІПК ДСЗУ, 2003. – 322 с.; Кудряченко А.І. Геополітика: Підруч. для студ. вищих навч. закл. / Указ. праця.

Шкляр Л.Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Шкляр Л.Є. – К., 1996; Грабовський С. Нариси з історії

1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

українського державотворення / Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.; Політична історія України. XX ст.: У 6 т. Указ. праця; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Указ. праця; Національно-державне будівництво: Концептуальні підходи, сучасна наукова література. Указ. праця; Ребкало В.А., Шкляр Л.Є. Політичні інститути в процесі реформування системи влади. Навчально-методичний посібник. Указ. праця.

Щедрова Г.П. Громадянське суспільство і соціальна демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут національних відносин і політології / Щедрова Г.П. – К., 1996; Щедрова Г.П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Щедрова Г.П. – К.: ВПОЛ, 1994. – 112 с.; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. для студентів вищ. закладів освіти. Указ. праця.

¹⁹ Алексеев Ю.М. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999). Навчальний посібник / Ю.М. Алексеев, О.В. Кульчицький, А.Г. Слісаренко. – К.: ТОВ «УВПК» «Екособ», 2000. – 296 с.; Сергій Балан. Політична відповідальність в процесі здійснення державної влади / Сергій Балан // Наукові записки / Курасівські читання. – 2005. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006 / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 30, кн. 2; Балан С.В. Співвідношення політичної та конституційно-правової відповідальності у здійсненні державної влади: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Балан С.В. – К., 2007; Бандурка О.М. Україна сьогодні: политические, социальные и национальные детерминанты развития / Бандурка О.М., Барков В.Ю. – К.: Стило, 1998. – 220 с.; Белашко С.О. «Партії влади» в умовах неопатрімоніального режиму / Белашко С.О. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: Знання України, 2010 / 1 (45). – С. 251–260; Білоус А.О. Політико-правові системи: світ і Україна / Білоус А.О. – К.: АМУПП, 1997. – 200 с.; Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія / Бойко О.Д. – К.: ІПІЕНД, 2002. – 306 с.; Воронов І.О. Правова держава як предмет політології: історія, теорія, методологія дослідження: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / Воронов І.О. – К., 2003; Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. Що далі? / Гальчинський А. – К.: Українські пропілеї, 1996. – 160 с.; Гордієнко М.Г. Імператив легітимної моделі влади в умовах реформування політичної системи України / Гордієнко М.Г. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 35–46; Греченко В.А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть: Монографія / Греченко В.А. [Університет внутрішніх справ]. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 304 с.; Дергачова Катерина. Роль влади і демократії в процесі переходу до сталого

розвитку / Дергачова Катерина // Наукові записки / Збірник. – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Сер. «Політологія і етнологія». Вип. 27. – 2005; Друк Ю.Я. Центральні органи влади в умовах політико-адміністративної модернізації: досвід, проблеми формування і функціонування / Друк Ю.Я. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 349–358; Журавський В.С. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / Журавський В.С. – К: Парламентське вид-во, 1999. – 112 с.; Каменчук Т.О. Політична компетентність державної влади в системі управління: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Миколаївський держ. гуманітарний ун-т ім. Петра Могили / Каменчук Т.О. – Миколаїв, 2006; Категоренко О.І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. / Категоренко О.І. – К., 2004; Кудряченко А. Сучасна політична система України в контексті трансформаційних перетворень / Кудряченко А. // Матеріали міжнар. наук-теор. конф. «Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі», 8–9 лютого 2006 року (м. Київ). – С. 224–229; Кудряченко А.І. Реформа політичної системи і становлення інституцій громадянського суспільства в Україні / Кудряченко А. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 101–113; Становлення владних структур в Україні (1991–1996) / Ред. кол.: О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода. – К.: Центр політичного аналізу газети «День», 1997. – 178 с.; Кулик В. Політика української влади щодо мас-медій та її вплив на медійний дискурс / Кулик В. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: Знання України, 2010 / 1 (45). – С. 288–301; Кучеренко І.М. Трансформація влади в сучасній Україні: моральна й політична специфіка парламенту / Кучеренко І.М. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: Знання України, 2010 / 1 (45). – С. 191–199; Лисенко О.М. Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991–2004 рр.): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Лисенко О.М. – К., 2006; Ю. Мазуренок. Веб-присутність органів державної влади України як засіб налагодження зворотного зв'язку в процесах політичних комунікацій / Ю. Мазуренок // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 324–333; Медвідь Ф.М. Діяльність політичних еліт і лідерів у реформуванні політичної системи України в умовах становлення стратегії національної безпеки / Медвідь Ф.М. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та

ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 300–306; Наумкіна С.М. Феномен української політичної еліти 90-х років / Наумкіна С.М. // Актуальні проблеми політики: 36. наук. пр. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 46–51; Наумкіна С.М. Социально-политические аспекты управления / Наумкіна С.М. – Одеса: Логос, 1994. – 175 с.; Николаева М.И. Политическая система современной Украины: процессы институциональных изменений и стабилизации: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Одесский национальный ун-т им. И.И. Мечникова / Николаева М.И. – Одесса, 2003; В.В. Опанасюк. Український Левіафан, або правляча еліта у пошуках ефективної моделі політичної влади / В.В. Опанасюк // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 246–257; Рачицький А.П. Компетенція державно-управлінського персоналу: сучасні методики її формування / Рачицький А.П. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 340–348; Рябов С.Г. Легітимація влади як соціально-філософська проблема (концептуально-методологічний аналіз): Дис. ... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка / Рябов С.Г. – К., 1997; Сацький П.В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – у першій половині 1990-х років: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Сацький П.В. – К., 2003; О.В. Симоненко. Модернізаційні зрушення політичної системи в незалежній Україні і вплив на них провідних політиків / О.В. Симоненко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 265–274; Симоненко О.В. Політичні лідери в Україні: наскільки вони можливі (політологічний аналіз) / Симоненко О.В. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: Знання України, 2010 / 1 (45). – С. 302–311; Тетяна Титаренко. Механізми здійснення політичної влади в регіоні / Тетяна Титаренко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 49–58; Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – 750 с.; Тертичка В.В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: Дис. ... д-ра наук з держ. управління: 25.00.01 / Національна академія держ. управління при Президентові України / Тертичка В.В. – К., 2004; Токовенко В.В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в умовах модернізації політико-адміністративної системи України: Автореф. дис. д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01 / Нац. акад. держ. управління при Президентові України / Токовенко В.В. – К., 2004; Топалова С.О. Політичні партії як суб'єкти державної влади: компаративістський аналіз: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна / Топалова С.О. – Х., 2004; Торяник В.М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 /

Дніпропетровський національний ун-т / Торяник В.М. – Д., 2006; Холод Володимир. «Мінімальна» концепція невидимого максимуму влади / Холод Володимир // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2005 / Сер. «Політологія і етнологія». – Вип. 27; Чувардинський О. «Четверта влада» в структурі громадянського суспільства / Чувардинський О. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України: Збірник наукових праць. – К., 2006. – Вип. 32. – С. 455–467; Цюрупа М.В. Поняття «м'якої сили» в структурі влади сучасної держави / Цюрупа М.В. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 47–59; Чемшит О.О. Оптимізація демократичного розвитку політичних систем у контексті співвідношення державної влади та політичної участі: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Севастопольський національний технічний ун-т / Чемшит О.О. – Севастополь, 2004; Черній А.Л. Чинник кризовості у трансформації суспільно-політичних систем перехідного періоду: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин / Черній А.Л. – К., 2004; Сергій Щедров. Політична еліта сучасної України: регіональний аспект / Сергій Щедров // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 191–197.

²⁰ Органи державної влади України / В.Ф. Погорілко, Л.Т. Кривенко, Н.Г. Григорук та ін. Монографія; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, 2002. – 592 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Указ. праця; Органи державної влади в Україні: структура, функції і тенденції розвитку: Навчальний посібник / Н.Р. Нижник, С.Д. Дубенко, Н.Г. Плахотнюк та ін.; Київ. регіон. центр Академії правових наук України та ін. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 284 с.; Державна політика: аналіз та механізм її впровадження в Україні: Навчальний посібник / Українська академія держ. управління при Президентові України / В.А. Ребало (заг. ред.). – К.: УАДУ, 2000. – 228 с.; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. Указ. праця.

²¹ Головатенко В. Право вето Президента України: складова механізму стримувань і противаг чи стабілізуючий чинник законотворення / Головатенко В. // Українське право. – 2000. – №1. – С. 105–110; Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: міждисциплінарний аналіз / [Панов М.І., Данильян О.Г., Максимов С.І., Осипова Н.П., Дзьобань О.П.] / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого / М.І. Панов (заг. ред.), О.Г. Данильян (заг. ред.). – Х.: Право, 2004. – 360 с.; Журавльова Г. Поділ влади в сучасній Україні (проблеми теорії і практики) / Журавльова Г. // Право України. – 1998. – №11. – С. 20–26; Каневський О.С. Доктрина розподілу влади: від теоретичної концепції до політико-конституційного принципу: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Севастопольський держ. технічний ун-т /

1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Каневський О.С. – Севастополь, 1999; Кривенко Л. Розподіл влад і процесуальні права парламенту / Кривенко Л. // Віче. – 1998. – №3. – С. 14–32; Ладиченко В.В. Теоретико-правові засади поділу влади: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова / Ладиченко В.В. – К., 1998; Мартинюк Р.С. Реалізація принципу поділу функцій влади в сучасній Україні: політико-правовий аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Мартинюк Р.С. – Л., 2005; Мойсєнко В. Організаційно-правові засади децентралізації публічної влади / Мойсєнко В. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44 (підсерія «Курасівські читання»); Оніщенко Н.М. Правова система і держава в Україні... / Оніщенко Н.М. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 132 с.; Соколов В. Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування: взаємодія і розмежування повноважень / Соколов В., Хижняк Д. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2009. – Вип. 44 (підсерія «Курасівські читання»); Пролєсєв С.В. Феномен влади: сутність, генезис, типи легітимації (соціально-філософський аналіз): Дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.03 / НАН України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди / Пролєсєв С.В. – К., 2006; Томенко М. Законодавча, виконавча та судова влада України до і після 2002 р. / Томенко М. // «Універсум». – 2002. – №9–10. – С. 5–10; Федоренко Г. Поділ та єдність влади: інтеграційні механізми на парламентському рівні / Федоренко Г. // Право України. – 2002. – №11. – С. 13–15.

²² Авсєєвич В.П. Верховна Рада України у конституційному процесі в Україні 1990–1996 рр.: Дис. ... канд. іст. наук / Запорізький державний університет / Авсєєвич В.П. – Запоріжжя, 2002; Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток / Бандурка О.М., Древаль Ю.Д. [Університет внутрішніх справ]. – Х., 1999. – 288 с.; Гавриш С. Парламентаризм на чолі суспільного прогресу / Гавриш С. // Віче. – 2001. – №7. – С. 3–17; Ганжуров Ю.С. Особливості структуризації українського парламенту / Ганжуров Ю.С. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: Знання України, 2010 / 1 (45). – С. 54–65; Древаль Ю.Д. Парламентаризм у політичній системі України: (політико-правовий аналіз) / Древаль Ю.Д. – Х.: Вид-во нац. ун-ту внутрішніх справ, 2000. – 280 с.; Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / Журавський В.С. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 344 с.; Заєць А. Український парламентаризм. Формування й удосконалення 1994–1998 рр. / Заєць А. // Віче. – 1999. – №2. – С. 13–31; Звіркowska В. Парламентська культура в Україні: чинники, рівень, тенденції розвитку / Звіркowska В. // Людина і політика. – 2001. – №4. – С. 115–127; Звіркowska В.А. Український парламентаризм: проблеми становлення і розвитку (політологічний аналіз): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / Звіркowska В.А. – К., 2002; Калінічева Г. Формування механізму прозорості парламенту України в контексті європейського досвіду / Калінічева Г. // Ефек-

тивність державного управління в контексті глобалізації та євроінтеграції: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнародною участю (9 травня 2003 р., Нац. акад. держ. управління при Президентові України) / За заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К.: НАДУ, 2003. – Т.1. – С. 447–450; Ковриженко Д. Український парламентаризм у світлі Конституції: аналіз основних проблем / Ковриженко Д. // Парламент. – 2001. – №4. – С. 7–12; Колісник В. Роль парламенту України в забезпеченні розвитку міжнаціональних відносин та деякі питання вдосконалення його діяльності / Колісник В. // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №1. – С. 51–60; Королюк В. Еволюція влади: (Становлення парламентаризму) / Королюк В. // Голос України. – 2002. – 16 квітня. – С. 1,8; Кривенко Л. Український парламентаризм. До питання конституційних гарантій: Державно-правова реформа / Кривенко Л. // Віче. – 1996. – №11. – С. 35–50; Кривенко Л. Парламент без парламентаризму? Державно-правова реформа в Україні / Кривенко Л. // Віче. – 1997. – №4. – С. 13–32; Кривенко Л. Верховна Рада України – однопалатний парламент / Кривенко Л. // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – №4. – С. 70–80; Кривенко Л. Розподіл влад і процесуальні права парламенту / Кривенко Л. // Віче. – 1998. – №3. – С. 14–32; Кривенко Л. Суверенітет парламенту: Теорія і практика (Україна) / Кривенко Л. // Віче. – 1998. – №4. – С. 32–48; Кривенко Л. Український парламент: двопалатність чи однопалатність? / Кривенко Л. // Віче. – 1999. – №9. – С. 3–19; Кривенко Л. Законодавча влада в системі державної влади / Кривенко Л. // Вісник Академії управління при Президентові України. – 2001. – №1. – С. 58–71; Кривенко Л. Конституційна модель Верховної Ради. Повернення до майбутнього / Кривенко Л. // Віче. – 2002. – №10. – С. 17–23; Кудряченко А. Верховна Рада України на шляху утвердження парламентаризму / Кудряченко А. // Актуальні питання політології. – Вип. №5. – С. 9–20; О.М. Майборода. Модель виборчої системи і політична відповідальність депутата: проблема взаємозалежності / О.М. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 45–96; Макаренко Н.Ю. Роль Верховної Ради як законодавчого інституту у процесі розвитку соціальної держави / Макаренко Н.Ю. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України / редкол.: Ю.А. Левенець (голова) та ін. – Вип. 36: Курасівські читання – 2007: Влада і суспільство в сучасній Україні: механізми взаємодії. – К.: Знання України, 2007. – С. 133–143; Нечипоренко Г.В. Парламентаризм в Україні: сутність та проблеми становлення. Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Нечипоренко Г.В. – Львів, 1996; Скребець О.В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасних суспільств: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського / Скребець О.В. – Сімферополь, 2005; Шаповал В. Парламент як орган народного представництва: ідеологія державотворення / Шаповал В. // Віче. – 1999. – №5. – С. 3–10; Шаповал В. Феномен парламенту. Спроба наукового тлумачення дефініції / Шаповал В., Журавльова Г. // Віче. – 2000. – №2. – С. 12–17; Шаповал В.М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні: Навчальний посібник /

Шاپовал В.М., Борденюк В.І., Журавльова Г.С.; Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – К.: УАДУ 2000. – 216 с.; Шемшученко Ю. Теоретичні засади розвитку українського парламентаризму / Шемшученко Ю. // Право України. – 1998. – №1. – С. 17–20; Шморгун О. Реформа української влади. Чи є парламентаризм вищою формою демократії? / Шморгун О. // Українське слово. – 2002. – 29–4 вересня. – С. 1,5; Український парламентаризм: минуле і сучасне. – К.: Парламентське видавництво, 1999. – 368 с.; Парламент в Україні: тенденції та проблеми становлення (аналітичні дослідження центру О. Разумкова) // Національна безпека і оборона. – 2003. – №2. – С. 2–29.

²³ Авер'янов В. Виконавча влада в Україні та її правове регулювання / Авер'янов В. // Вісник Академії правових наук. – 2003. – №2–3. – С. 238–253; Державна виконавча влада в Україні формування та функціонування / П.Б. Бабич, Л.Ф. Биков, З.М. Борисенко та ін. [Нац. акад. держ. управління при Президенті України, Центр досліджень адміністративної реформи]. – К.: Вид-во УАДУ, 2000. – Ч.1. – 221 с.; Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. / О.О. Кордун, К.О. Ващенко, Р.М. Павленко; За заг. ред. О.О. Кордуна. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.; Дахова І. Поняття виконавчої влади та її місце в державному механізмі України (конституційний аспект) / Дахова І. // Право України. – 2002. – №2. – С. 23–27; Нижник К. Конституційно-правова основа діяльності та повноваження уряду України / Нижник К., Дуда А. // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1999. – №1. – С. 57–68; Єрмолін В.П. Конституційні засади виконавчої влади в Україні (проблеми теорії і практики): Дис. ... канд. юрид. наук / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Єрмолін В.П. – К., 2003; Кисіль С.П. Центральні органи виконавчої влади України: стан і розвиток: Монографія / Кисіль С.П. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1999. – 80 с.; Коваленко А. Відповідальність виконавчої влади: порівняльно-політологічний аспект / Коваленко А. // Віче. – 2001. – №11. – С. 11–20; Коваленко А.А. Виконавча влада в сучасних умовах: проблеми розвитку / Коваленко А.А. // Держава і право. – Вип. 18. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 383–390; Коваленко А.А. Становлення і розвиток виконавчої влади в Україні: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича / Коваленко А.А. – К., 2003; Коваленко А.А. Виконавча влада в Україні на сучасному етапі: Теорія та практика: монографія / Коваленко А.А. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 512 с.; Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Монографія / О.О. Кордун, К.О. Ващенко, Р.М. Павленко; За заг. ред. О.О. Кордуна. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.; Малиновський В.Я. Оптимізація функцій органів виконавчої влади України: теоретико-методологічні засади: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Українська Академія держ. управління при Президентові України / Малиновський В.Я. – К., 2002; Нижник К. Конституційно-правова основа діяльності та повноваження уряду України / Нижник К., Дуда А. // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1999. –

№1. – С. 57–68; Порфімович О.Л. Імідж як складова політичної культури органу державної виконавчої влади України: Автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.03 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / Порфімович О.Л. – К., 2006; Шаповал В. Конституційний механізм державної влади в незалежній Україні: політико-правові проблеми організації виконавчої влади / Шаповал В. // Право України. – 1997. – №1. – С. 30–34; Чикурлій С.О. Конституційна модель організації виконавчої влади в Україні та шляхи її подальшого розвитку / Чикурлій С.О. // Держава і право. – 2001. – №15. – С. 126–133.

²⁴ Батракова І.В. Інститут президентства как субъект концептуальной власти в демократических политических системах: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Севастопольский нац. техн. ун-т / Батракова І.В. – Севастополь, 2003; Белов Д.М. Конституційно-правове регулювання інституту президента в Україні та Франції: Монографія / Белов Д.М., Бисага Ю.М. – Ужгород: Ліра, 2007; Бойко О.В. Інститут президентства в Україні і США (порівняльно-правовий аналіз): Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Бойко О.В. – К., 2004. – 20 с.; Бурчак Ф.Г. Президент України / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / Бурчак Ф.Г. – К.: Ін Юре, 1997. – 24 с.; Головатенко В. Правові акти Президента України: юридична природа, статус, функції / Головатенко В. // Право України. – 2004. – №3. – С. 14–18; Кіс Т. Інститут Президентства в Україні: Теорія політики / Кіс Т. // Нова політика. – 2000. – №1. – С. 23–31; Козловська Л.В. Аналіз президентських виборів 1994 року і формування нової політичної еліти / Козловська Л.В. // Актуальні проблеми політики. – Вип. 6–7. – Одеса, 1999. – С. 245–249; Кононенко Н.В. Інститут президентства в Україні: тенденції розвитку у контексті використання австрійського досвіду / Кононенко Н.В. // Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. – Львів, 1996. – С. 135–139; Кононенко Н.В. Інститут президентства в Україні та Франції: порівняльний аналіз / Кононенко Н.В. // Наукові записки / Збірник. – К.: ІНВІП, 1997. – Вип. 1. – С. 30–38; Кононенко Н.В. Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз. Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т політ. і етнонац. дослідн. / Кононенко Н.В. – К., 1998; Костицька І.О. Інститут президентства в Україні: становлення і функціонування / Теоретико-правовий аналіз / Костицька І.О. – К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. – 496 с.; Кривенко Л. Конституційна відповідальність глави держави / Кривенко Л. // Віче. – 2001. – №10. – С. 3–18; Кривенко Л. Президент України: еволюція конституційно-правового статусу / Кривенко Л. // Віче. – 1998. – №10. – С. 77–94; Кудряченко А.І. Місце інституту президентства в контексті оновлення політичної системи України / Кудряченко А.І. // Стратегічні пріоритети. – №1. – 2006. – С. 5–10; Кудряченко А.І. Чотирнадцять президентів. Порівняльний аналіз системи влади держав Центральної та Східної Європи в контексті вітчизняного досвіду конституційної реформи / Кудряченко А.І. // Віче. – №11. – 2006. – С. 26–28; Кудряченко А.І. Президент України: конституційно-правовий статус / Кудряченко А.І. // Діалог–Україна–Франція. – №2. – С. 30–35; Кудряченко А.І. Інститут президентства в Україні: реалії конституційно-

1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

правового статусу / Кудряченко А.І. // Государство и право. – 1998. – №3. – С. 99–106; Кудряченко А.І. Інститут президентства в Україні: правовий коментарий / Кудряченко А.І. // Підтекст. – 1996. – №14. – С. 5–9; Кудряченко А.І. Президентура України – на рівень вимог часу / Кудряченко А.І. // Розбудова держави. – 1996. – №5. – С. 17–23; Назаренко О.А. Вибори президента: європейський досвід і українська перспектива / Назаренко О.А. // Вісник академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: наук.-практ. збірник. – 1999. – №1. – С. 43–46; Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток / Н.Г. Плахотнюк, В.І. Мельниченко; Нац. акад. держ. управління при Президенті України. – К.: Вид. дім «Максімум», 2004. – 223 с.; Стасюк Ю.Є. Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії. – Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Стасюк Ю.Є. – К., 2001; Стасюк Ю. Інститут президентства. Конструктиви і деструктиви / Стасюк Ю. // Віче. – 2002. – №5. – С. 27–32; Серьогіна С.Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні / Серьогіна С.Г. [Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого]. – Х.: Ксілон, 2001. – 277 с.; Стасюк Ю.Є. Інститут президентства в контексті досвіду України та Росії: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Стасюк Ю.Є. – К., 2001. – 19 с.; Шатіло В.А. Інститут президентства в системі державної влади України / Шатіло В.А. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2004. – 159 с.

²⁵ Головченко В. Статус Кабінету Міністрів України: аналітичний огляд / Головченко В. // Юридичний вісник України. – 2002. – Серпень (№31). – С. 14; Замніус В. Політичні та правові аспекти законодавчого визначення статусу Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади / Замніус В. // Парламент. – 2001. – №6. – С. 17–23; Кампо В. Проблеми еволюції урядової влади / Кампо В. // Українське право. – 1995. – №1. – С. 44–51; Кикоть П. Міністерство – центральний орган виконавчої влади України / Кикоть П. // Право України. – 2000. – №1. – С. 35–37, 43; Корнієнко М. Місцеве самоврядування та урядова вертикаль / Корнієнко М. // Місцеве самоврядування. – 1997. – №3–4. – С. 37–41; Лавренюк С. Від Ради Міністрів у складі КПУ до Кабінету Міністрів: (історія) / Лавренюк С. // Голос України. – 2002. – 7 вересня. – С. 4–5; Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія» / Павленко Р.М. – К., 2001.

²⁶ Бойко В.Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи: Навч. посібник / Бойко В.Ф. [Міжрегіональна академія управління персоналом]. – К.: МАУП, 2004. – 173 с.; Герасина Л.Н. Социальная эффективность судебной власти: возможности социологического измерения / Герасина Л.Н. // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Мат. наук.-практ. конф., 18–19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: Сташис В.В. (голов. ред.) та ін. – К.; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 94–98; Куїбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи / Куїбіда Р.О. [Центр політико-правових реформ]. – К.: Атіка, 2004. – 288 с.; Москвич Л.М. Статус судді: питання теорії та практики

/ Москвич Л.М., Подкопаєв С.В., Прилуцький С.В. – Х.: «ІНЖЕК», 2004. – 358 с.; Паліюк В.П. Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод / Паліюк В.П. – К.: Фенікс, 2004. – 263с; Рекецька І.Р. Судова влада в контексті демократичної трансформації українського суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія / Рекецька І.Р. – Одеса, 2003; Савенко М.Д. Незалежність судді Конституційного Суду України / Савенко М.Д. // Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – №1. – С. 73–77; Савенко М.Д. Забезпечення незалежності суду – важливий напрям судово-правової реформи в Україні / Савенко М.Д. // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Мат. наук.-практ. конф., 18–19 квітня 2002 р., м. Харків / Редкол.: В.В. Сташис (голов. ред.) та ін. – К; Х.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 34–38; Сташис В.В. Завдання нового етапу судової реформи / Сташис В.В. // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи... – С. 5–8; Стефанюк В.С. Запровадження адміністративних судів у рамках судово-правової реформи в Україні / Стефанюк В.С. // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи... – С. 12–18; Стефанюк В.С. Судова система України та судова реформа / Стефанюк В.С. [Національний університет «Києво-Могилянська Академія»]. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 174 с.; Стрижак А.А. Судове управління в Україні. Теоретичні основи і правове регулювання / Стрижак А.А. – Ужгород: Патент, 2004. – 120 с.; Сухонос В.В. Організація і діяльність прокуратури в Україні: Історія і сучасність / Сухонос В.В. [Академія прокуратури при Генеральній прокуратурі України]. – Суми: Університетська книга, 2004. – 346 с.; Туркіна І.Е. Место и роль конституционно-судебной ветви власти в демократическом политическом процессе: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Севастопольский национальный технический ун-т / Туркіна І.Е. – Севастополь, 2004; Христова Г.О. Конституційний Суд України в системі органів державної влади / Христова Г.О. // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи... – С. 175–178; Француз Т.І. Політико-правові проблеми становлення і розвитку судової влади в незалежній Україні: Дис. ... канд. юрид. наук / Одеська нац. юрид. акад. / Француз Т.І. – Одеса, 2001.

²⁷ Бойко В.Ф. Судова реформа в Україні: стан і перспективи: Навчальний посібник / Бойко В.Ф. [Міжрегіональна академія управління персоналом]. – К.: МАУП, 2004. – С. 8.

²⁸ Бадзьо Ю. Український вибір / Бадзьо Ю. – К.: Смолоскип, 2004. – 54 с.; Баймуратов М. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу: політико-правовий аналіз / Баймуратов М., Максименко С. // Право України. – 2001. – №10. – С. 101–104; Гальчинський А.С. Курс на європейську інтеграцію / Гальчинський А.С., Чалий О.О. // Політика і час. – 2002. – №11. – С. 3–10; Кудряченко А.І. Геополітичні дилеми сучасної України / Кудряченко А.І. Україна дипломатична. – 2006. – Вид. 7. – С. 497–514; Кудряченко А.І. Європейські перспективи України в епоху глобалізації / Кудряченко А.І. // Трибуна. – 2003. – №5–6. – С. 28–33; Кудряченко А.І. Геополітичне сходження України / Кудряченко А.І. // Президент. – 2002. – №9. – С. 42–49; Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті: Ідеологія державотворення / Рудич Ф. //

Віче. – 1998. – №11. – С. 3–19; Толстов С. Україна в Євроатлантичних відносинах / Толстов С. // Політична думка. – 1999. – №3. – С. 73–83.

²⁹ Андрусюк Б.П. На шляху до громадянського суспільства: європейський контекст суспільно-політичного розвитку України / Андрусюк Б.П. – К.: ЗАТ «Видавництво «Політична думка», 2000. – 135 с.; Барков В.Ю. Украина сегодня: политические, социальные и национальные детерминанты развития / Барков В.Ю. – К.: Стилос, 1998. – 220 с.; Буник М.З. Принципи моделювання громадянського суспільства як системи соціально-політичних відносин: Автореф. дис. канд. пол. наук: 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Буник М.З. – Л., 2006; Геєць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства / Геєць В. // Віче. – 1995. – №5. – С. 3–16; Грамчук А.В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одес. держ. морський ун-т / Грамчук А.В. – Одеса, 2001; Задоянчук О.І. Політичні аспекти становлення громадянського суспільства в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київ, ун-т ім. Тараса Шевченка / Задоянчук О.І. – К., 1999; Зеленько Г. Перспективи громадянського суспільства в Україні / Зеленько Г. // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 69–76. – (Сер. «Політологія і етнологія», Вип. 20); Кириченко С.О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / Кириченко С.О. – К., 2001; Ковальчук Т.І. Громадянське суспільство: сутність і тенденції розвитку (порівняльно-правові аспекти): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Ковальчук Т.І. – К., 1995; Колодій А. Вибори'98 і становлення громадянського суспільства в Україні / Колодій А. // Українські варіанти. – 1998. – №1. – С. 2–12; Колодій А. Особливості перехідного періоду і вибір демократичних інститутів в Україні / Колодій А. // Політичний процес в Україні: стан і перспективи розвитку: Зб. наук. пр. – Львів, 1998. – С. 44–55; Корнілов Ю.П. Громадянське суспільство та особистість (соціально-політичний аналіз): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького / Корнілов Ю.П. – К., 1998; Костенко О.Б. Становлення гегелівського розуміння діалектики громадянського суспільства та держави (шлях Г.В.Ф. Гегеля до «Філософії права»): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка / Костенко О.Б. – К., 2002; Кратюк В.В. Громадянське суспільство в Україні: політико-правові аспекти розвитку системи демократичної влади: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.13 / Одес. нац. юрид. акад. / Кратюк В.В. – Одеса, 2001; Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В.С. Крисаченко, М.Т. Степико, О.С. Власюк та ін.; За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.; Крисаченко В.С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / Крисаченко В.С., Хилько М.І. – К.: Знання, 2001. – 642 с.; Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства / Левенець Ю.А. [НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень]. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.; Пасько І.Т. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / Пасько І.Т.,

Пасько Я.І. [НАН України; Центр гуманітарної освіти]. – Донецьк: Східний видавничий дім, 1999. – 184 с.; Пасько Я.І. Громадянське суспільство: світоглядні версії та історичне втілення (соціально-філософський аналіз): Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / НАН України; Інститут філософії ім. Г. Сковороди / Пасько Я.І. – К., 1998; Полішкар О.О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича / Полішкар О.О. – Чернівці, 2002; Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства / НАН України; Ін-т соціології / Резнік О. – К., 2003. – 183 с.; Чернорог Р.А. Держава і громадянське суспільство: соціокультурні аспекти розвитку: Дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України / Чернорог Р.А. – К., 2003; Розова Т.В. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: Монографія / Розова Т.В., Барков В.Ю. – Одеса: Юрид. літ., 2003. – 336 с.; Степаненко В. Социологическая концепция гражданского общества в постсоветском контексте / Степаненко В. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 5–21; Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / Рябчук М. – К: Критика, 2000. – 272 с.; Сіленко А.О. Соціальна держава: еволюція ідей, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Південно-український педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського / Сіленко А.О. – Одеса, 2000; Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, практики, цінності / Степаненко В. [Українське суспільство: 10 років незалежності]. – К.: ІС НАН України, 2001. – С. 169–183; Тимченко С.М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Нац. ун-т внутрішніх справ / Тимченко С.М. – Х., 2001; Тимченко С.М. Громадянське суспільство і правова держава в Україні: Монографія / Тимченко С.М. – Запоріжжя: Юридичний інститут МВС України, 2002. – 193 с.

³⁰ Адміністративна реформа в Україні: шлях до європейської інтеграції. Збірник наукових праць. – К., 2003. – 322 с.; Базір А. Сучасні тенденції реформування місцевого самоврядування в Україні / Базір А. // Нова політика. – 2000. – №6. – С. 44–50; Балабан Р. Політичні партії і місцеве самоврядування / Балабан Р. // Людина і політика. – 2003. – №3. – С. 136–144; Безсмертний Р. Влада громади: дійсність чи перспектива? / Безсмертний Р. // Міське самоврядування. – 1996. – №1. – С. 11; Безсмертний Р. Самоврядування. Конституційна модель і проблеми повноцінного функціонування: державно-правова реформа / Безсмертний Р. // Віче. – 1997. – №11. – С. 48–56; Борденюк В.Г. Муніципальна реформа: що, як і задля чого / Борденюк В.Г. // Віче. – 1998. – №7. – С. 63–64; Борденюк В. Деякі аспекти співвідношення місцевого самоврядування, держави і громадянського суспільства / Борденюк В. // Право України. – 2001. – №12. – С. 24–27; Борденюк В. Добровільне об'єднання територіальних громад у конституційно-правовому вимірі / Борденюк В. // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – №4. – С. 58–66; Власенко О. Така строката спільнота: поліетнічність і регіоналізм / Власенко О. // Міське самоврядування. – 1996. –

№1. – С. 49–56; Волонець В. Від політичних пристрастей до політичних дій: місцеве самоврядування в Україні / Волонець В. // Віче. – 1994. – №2. – С. 56–70; Волошук В. Політика органів місцевого самоврядування щодо соціально-економічного розвитку / Волошук В. // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – №2 (ч.І). – С. 71–74; №18, №19–20, №21–22. – С. 144; Гошко А. Кардинальний шлях справжньої демократизації самоврядування України / Гошко А. // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 1998. – №2. – С. 194–202; Доля І.М. Інститут місцевого самоврядування в політичному процесі сучасної України: Автореф. дис. канд. політ. наук.: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса / Доля І.М. – К., 2006; Граб В. Місцеве самоврядування: Закони і реальність / Граб В., Білик Ю. // Віче. – 1998. – №5. – С. 32–40; Корнієнко М. Державна влада і місцеве самоврядування: актуальні питання теорії і практики / Корнієнко М. // Українське право. – 1995. – №1. – С. 68–77; Корнієнко М. Місцеве самоврядування та урядова вертикаль / Корнієнко М. // Місцеве самоврядування. – 1997. – №3–4. – С. 37–41; Корнієнко М. Місцеве самоврядування та урядова вертикаль / Корнієнко М. // Хроніка 2000. – 1998. – №27–28. – С. 508–512; Крестєва Ю.В. Інститут місцевого самоврядування в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Донецький національний ун-т / Крестєва Ю.В. – Донецьк, 2002; Криворучко Д. Українська модель місцевого самоврядування: проблеми становлення / Криворучко Д. // Вісник Української Академії державного управління при Президенті України. – 2001. – №2. (ч. 2.). – С. 41–43; Куйбіда В. Становлення демократичних засад місцевого самоврядування / Куйбіда В. // Економіка України. – 2000. – №10. – С. 14–21; Лановюк Л.П. Розвиток місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні (90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля / Лановюк Л.П. – Луганськ, 2003; Любченко П.М. Компетенція суб'єктів місцевого самоврядування / Любченко П.М. – Х.: Модель всесвіту, 2001. – 224 с.; Місцеве самоврядування в Україні: Історія, проблеми, пропозиції / Ред. І. Бутко [Фонд сприяння становлення і розвитку місцевого самоврядування України]. – К, 1994. – 180 с.; Місцеве самоврядування в Україні: історія, сучасність, перспективи розвитку: Навчальний посібник / В.В. Кравченко, Н.В. Кравченко, В.П. Лисюченко та ін.; Л.С. Подобєд (відп. ред.). – К.: Арarat-Центр, 2000. – 312 с.; Музиченко Г.В. Реалізація принципів демократії в сучасній системі місцевого самоврядування в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова / Музиченко Г.В. – О., 2004; Некряч А.І. Місцеве самоврядування в Україні: етапи становлення та перспективи: Монографія / Некряч А.І. – К.: Генеза, 2002. – 401 с.; Онишук А. Конфліктні ситуації у форматі «центр-регіони» / Онишук А. // Віче. – 2003. – №3. – С. 50–58; Саєнко Ю.І. Місцеве самоврядування в Україні: проблеми і прогнози / Саєнко Ю.І., Ткачук А.Ф., Привалов Ю.О. [Інститут соціології НАНУ], 1997. – 149 с.; Пухтинський М. Проблеми поступу місцевого самоврядування / Пухтинський

М. // Місцеве самоврядування: 10 років здобутків / За ред. М. Пухтинського. – К.: Атіка, 2002. – 368 с.

³¹ Балабан Р. Розвиток виборчої системи України: політологічний аналіз: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України / Балабан Р. – К., 1999; Гончарук В.П. Особливості трансформації виборчої системи сучасної України: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Гончарук В.П. – К., 2001; Кочубей Л.О. Виборчі технології: Політологічний аналіз на прикладі виборів до парламенту сучасної України / Кочубей Л.О. [Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України]. – К.: Юридична думка, 2006. – 280 с.; Мазур О.Г. Виборча система: генеза і сучасний політичний процес: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля / Мазур О.Г. – Луганськ, 2003; Малкіна Г.М. Взаємодія виборчої і партійної систем: світовий досвід та проблеми України: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Малкіна Г.М. – К., 2004; Матвієнко В.Я. Соціальні технології / Матвієнко В.Я. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 446 с.; Наріжний Д.Ю. Аналіз політичних технологій та особливостей їх застосування в транзитивному суспільстві: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президенті України / Наріжний Д.Ю. – Д., 2004.

³² Бебик В.М. Політичний маркетинг і менеджмент у демократичному суспільстві: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького / Бебик В.М. – К., 1996; Бебик В.М. Політологія: наука і навчальна дисципліна: Підручник. – К.: Каравела, 2009. – 496 с.; Головатий М.Ф. Політична психологія: Підручник для студ. вищих навч. закл. / Головатий М.Ф. [Міжрегіональна академія управління персоналом]. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.; Головатий М.Ф. Політичний менеджмент: Навчальний посібник / Головатий М.Ф. [Міжрегіональна академія управління персоналом]. – К.: МАУП, 2005. – 264 с.; Головатий М.Ф. Професія – політик / Головатий М.Ф. – К.: Парламентське вид-во, 2000. – 87 с.; Мамонтова Е.В. Фактор преси у конституційному процесі в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеський держ. політехнічний ун-т / Мамонтова Е.В. – О., 2000; Мех О.В. Служби із зв'язків з громадськістю в органах виконавчої і законодавчої влади та місцевого самоврядування на сучасному етапі розвитку України: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.08 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики / Мех О.В. – К., 2004; Набруско В.І. Формування громадської думки в умовах легітимзації політичної влади (масовокомунікативний вимір): Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики / Набруско В.І. – К., 2006; Петракова С.Р. Політичний маркетинг в Україні: сутність і функціональна роль: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія / Петракова С.Р. – О., 2004; Римар Н. Використання засобів політичної реклами та Паблік Рілейшнз у боротьбі за політичну владу / Римар Н. // Людина і політика. – 2002. – №4. – С. 58–62; Тихомирова С.Б.

Рольова участь паблік рілейшнз у процесах політичної глобалізації: Дис. ... д-ра політ. наук: 23.00.03 / Рівненський ін-т слов'янознавства Київського славістичного ун-ту / Тихомирова С.Б. – К., 2005; Яковлева Ю.О. Маркетингові засоби формування іміджу політичного лідера у трансформаційному суспільстві: політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т / Яковлева Ю.О. – Д., 2007.

³³ Батенко Т.І. Роль опозиційного лідера у суспільно-політичному процесі України другої половини ХХ століття: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Батенко Т.І. – Л., 1999; Біленко С.С. Сущность и специфика института политического лидерства в современном украинском политическом процессе: Дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Южно-Украинский гос. педагогический ун-т им. К.Д. Ушинского / Біленко С.С. – О., 2004; Кузнецова С.В. Політичне лідерство: сутність та механізм формування в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Кузнецова С.В. – К., 2002; Латигіна Н.А. Політичні еліти в системі управління посткомуністичним суспільством (структурно-функціональний аналіз): Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень / Латигіна Н.А. – К., 2000; Лікарчук Н.В. Формування іміджу політичного лідера в процесі виборчої кампанії: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Лікарчук Н.В. – К., 2003; Логвиненко О.С. Становлення політичного лідерства управлінської еліти в суспільстві перехідного періоду: Дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Національний ун-т внутрішніх справ / Логвиненко О.С. – Х., 2004; Мандзій Л.С. Правляча політична еліта України: суть та етапи становлення: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка / Мандзій Л.С. – Л., 2003; Осипова С.А. Сучасні тенденції формування інституту політичного лідерства та їх прояв в Україні: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія / Осипова С.А. – О., 2002; Пахарев А.Д. Политическое лидерство: историко-политологический контекст и современное состояние: Дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / НАН Украины; Институт политических и этнонациональных исследований / Пахарев А.Д. – К., 2003; Похило І.Д. Ефективність як складова діяльності політичного лідера: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Похило І.Д. – К., 2007; Почепцов Г.Г. Имидж политика, партии, президента / Почепцов Г.Г. – К.: Адеф-Украина, 1997. – 136 с.; Трофименко Л.С. Феномен жіночого політичного лідерства в Україні: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія / Трофименко Л.С. – О., 2002; Чемякова С.В. Правляча еліта України: сутність, особливості та протиріччя формування і функціонування: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одеська національна юридична академія / Чемякова С.В. – О., 2002; Школяр М.В. Технологічність процесу політичного лідерства: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Школяр М.В. – Л., 2005.

³⁴ Білорус О. Право на комунікацію: концепція глобальної комунікаційної політики в інформаційну еру / Білорус О., Зернецька О. // Віче. – 2000. – №2. – С. 115–132; Демченко С.В. Медіаполітична система в сучасній Україні (інтегрована комунікаційна модель): Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дніпропетровський національний ун-т / Демченко С.В. – Д., 2004; Кобзар Ю. Інформаційне законодавство: Європейський вектор розвитку / Кобзар Ю. // Віче. – 2003. – №2. – С. 51–55; Костирев А.Г. Роль засобів масової інформації в процесі демократичного розвитку суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка / Костирев А.Г. – К., 2003; Недопитанський М. Україна інформаційна: Утопія чи реальність? / Недопитанський М. // Віче. – 2003. – №2. – С. 44–46; Петренко В. Комплекс підпорядкованості, або становлення ЗМІ в незалежній Україні / Петренко В. // Віче. – 2001. – №10. – С. 22–23; Яковлев Д.В. Роль засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 / Одес. нац. юрид. акад. / Яковлев Д.В. – О., 2003.

³⁵ Станом на 01.08.2010 р.

³⁶ Кухта Борис. Політична влада та її рішення / Кухта Борис. – Львів: ЦПД, 2006. – С. 67.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. – С. 68.

³⁹ Блоншар Кеннет. Ценностное управление / Блоншар Кеннет, О'Коннор Майкл. – М.: Издательство: Попурри, 2003. – С. 108–113.

⁴⁰ Соловьєв А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии. Учебник для студентов вузов / Соловьєв А.И. – Москва: Аспект Пресс, 2003. – С. 38–40.

⁴¹ Там само. – С. 42–47.

⁴² Лукашевич М.П. Основы социологии массовой коммуникации: [підручник] / Микола Павлович Лукашевич. – К.: ШП ДСЗУ, 2009. – С. 287.

⁴³ Там само. – С. 288.

⁴⁴ Там само. – С. 289.

⁴⁵ Політологічний словник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ред. М.Ф. Головатий, О.В. Антонюк]. – К.: МАУП, 2005. – С.407.

⁴⁶ Жеребцов М.В. Качественные методы в политической науке: теоретико-методологические аспекты: автореферат дисс. на соискание науч. степени кандидата политических наук: спец. 23.00.01 «Теория политики, история и методология политической науки» / Жеребцов М.В. – М., 2005. – С. 25.

⁴⁷ Політологічний словник. Указ. праця. – С.140.

⁴⁸ Кухта Борис. Указ. праця. – С. 74–75.

Розділ 2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

2.1. Становлення знань про політичну владу в Стародавньому світі

Історія розпорядилася таким чином, що людське суспільство розщепилося на дві потужні цивілізації: східну і західну. Упродовж тривалого часу вони співіснують, багатогранно розвиваються, а у XX – на початку XXI ст. ще й активно між собою взаємодіють. Кожна із цих цивілізацій має своє неповторне обличчя, специфічний склад душі, світоглядну й ідеологічну специфіку, принципи політики, пов'язані із зародженням та генезисом двох докорінно відмінних типів влади, далеко не однорідних політико-правових та владознавчих учень.

Витоками владознавчої думки можна вважати міфи і легенди народів Стародавнього світу, згідно з якими земні порядки становлять невід'ємну частину світових порядків і мають божественне походження. Божественне першоджерело тогочасних соціально-політичних і правових порядків проходить як основна ідея і тема стародавніх міфів. Так, у міфології Єгипту, Вавилону та Індії зустрічаємо думки, згідно з якими Боги є першопричиною влади правителя і самі залишаються вершителями земних справ і людських доль. Царів, жерців, суддів та інших представників влади розглядали як намісників Бога на Землі, наділяючи їх священними рисами. Таким же побожним було і ставлення до законів: люди вважали, що закони своїм корінням сягають небесного космічного світопорядку, що вони в повному обсязі передаються звідти верховному правителю держави, який і доручає своїм чиновникам здійснювати ці закони на її території. Закони строго і скрупульозно регламентували практично всі види суспільної поведінки підлеглих, усі вияви їхнього життя.

Згідно з релігійно-міфологічними уявленнями стародавніх євреїв (XIII–X ст. до н.е.) їхній єдиний і істинний Бог установив особливі договірні стосунки з усім єврейським народом, він є

його провідником і царем, верховним законодавцем, правителем і суддею.

Політичні погляди стародавніх єгиптян викладені в «Повчанні Птахотена» (III тис. до н.е.), у «Книзі мертвих» (II тис. до н.е.), міфах Середнього, Нового і Пізнього царств (XXI–VI ст. до н.е.). У цих джерелах пропагується ідея божественного походження влади: фараони – сини бога Ра. Суспільство представляється у вигляді піраміди, верхівкою якої є Боги і фараони, в основі – народ, між ними знаходяться жерці, знать і чиновники.

Актуальними, безперечно, виглядають повчання, які стосуються і володарів країни, і пересічних громадян: не зловживати владою, приборкувати в собі корисливі прагнення; поважати старших, не грабувати бідних, не ображати слабких тощо.

Очевидно, що у країнах Стародавнього Сходу головним гарантом здійснення державної влади, законів, які встановлював правитель, була система покарань (відповідна система зафіксована практично в усіх стародавніх текстах) – покарань за непослух його волі, за невиконання розпоряджень чиновників, за порушення законів, традицій тощо. Згадана система покарань є і в найдавнішому з відомих у світовій історії зводі законів (текст складався з пролога, 282-х статей та епілога), який здійснив правитель Месопотамії цар Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.)¹. Ці закони освячували східну деспотію, яка трималася на жорсткій і всеохопній системі покарань, пронизуючи всі напрями законодавства Хаммурапі.

Незамінним гарантом державовладдя виступає система покарань і в стародавніх писемних пам'ятках, не випадково ж саму науку про управління державою в Стародавній Індії іменували «Вченням про покарання». В одному з найбільш авторитетних стародавніх трактатів, відомих під назвою «Закони Ману» (II ст. до н.е. – II ст. н.е.)², ідея покарання виступає як всеохопний принцип державного владарювання. Червоною лінією через усі «Закони Ману» проходить думка, що «весь світ підкорюється завдяки покаранню». У них зазначається, що метод примусу – це головний метод здійснення влади, а її призначення полягає в тому, щоб ревно спонукати нижні касти (вайшів і шудр) стародавнього суспільства до виконання

покладених на них обов'язків. Державна влада в цих законах зображена як одноосібне правління государя. У будь-якій добропорядній державі, зазначали укладачі трактату, існує сім складових: цар, радник, країна, фортеця, казна, військо і союзники. Найважливішим елементом у цьому переліку є цар. Узагалі ж «Закони Ману» були чи не найтиповішим виявом деспотичної влади, характерної насамперед для країн Стародавнього Сходу. У них чітко проглядається ідея теократичної держави, у якій цар має правити під керівництвом жерців і визнавати верховенство релігійного закону над світським.

У IV ст. до н.е. у Стародавній Індії був створений трактат «Артхашастра, або Наука політики» (про політику йдеться в російському перекладі із санскриту. Інша назва книги – «Наука про державний устрій»)³. Ця своєрідна енциклопедія лаконічно розповідає про кастові вимоги, про необхідність суворих покарань як чинника дотримання законів; про переваги жерців над іншими суспільними верствами; про підпорядкування світських правителів релігійній владі, жерцям. Згідно із цим трактатом цар мав слухати придворного жерця, як учень учителя, як син батька, як слуга свого пана.

У той же час в «Артхашастрі» висунуто на перший план ідею сильної централізованої царської влади. Правитель змальований тут необмеженим самодержцем навіть стосовно тієї ж релігійної знаті. Із чотирьох видів влади: царського указу, священного закону, судового рішення і звичаю – найвищу силу має царський указ. Державна користь – понад усе, заради неї дозволялося, якщо того вимагають обставини, порушувати навіть релігійний обов'язок, говориться в «Артхашастрі». Ці нові ідеї були покликані вивільнити діяльність держави від впливу релігійних традицій, щоб послабити владу жерців у політиці і зміцнити саму державу. Ось чому основну увагу автор трактату звертає не на релігійне обґрунтування царської влади, а на формулювання практичних рекомендацій щодо управління державою, серед яких багато місця відводиться саме питанням організації відносин володарювання.

Трактат виділяє чотири головні сфери знання, іменуючи їх науками: «філософію, вчення про три веди, вчення про госпо-

дарство, учення про державне управління»⁴. У трактаті підкреслюється, що «основними елементами держави є: самодержець, міністр, сільська місцевість, укріплені міста, скарбниця, військо і союзники»⁵, і дається яскрава характеристика ідеалу самодержцян, його визначальних якостей. Перш за все наголошується, що самодержець повинен бути «надзвичайно енергійним, не мати звички зволікати, були володарем своїх васалів, мати сильну волю, не мати у своєму оточенні непридатних осіб...»⁶. Також визначаються питання практичної діяльності і матеріального утримання державних службовців.

Таким чином, «Артхашастра» дає уявлення про специфіку давньосхідного державознавства: політичні вчення всього Стародавнього Сходу вдосконалювалися не так завдяки теоретичним міркуванням, як розробці конкретних проблем і методів здійснення державної влади. Головний зміст цих учень складали питання про «ремесло управління», механізми реалізації царської влади і правосуддя. У повній мірі це стосувалося й інших країн Сходу, зокрема Стародавнього Китаю.

Як вважається, власне політичну думку Стародавнього Китаю започаткував *Конфуцій* (551–479 рр. до н.е.)⁷. Свої погляди він виклав у книзі «Бесіди і висловлювання». Філософ обстоював патріархально-патерналістське розуміння влади і держави, яка трактувалася ним як велика сім'я. Влада імператора (сина неба) уподібнюється владі батька, а відносини керівників і підлеглих – сімейним відносинам, де молодші шанують старших. Змальовувана Конфуцієм соціально-політична ієрархія будується на нерівності людей: «темні люди», «простолюдини», «нижчі», «молодші» мусять коритися «благородним мужам», «кращим», «вищим» і «старшим». Чеснота народу полягає в тому, що він повинен покірно працювати на вищих.

Будучи прихильником ненасильницьких методів управління, Конфуцій закликав правителів, чиновників і підданих будувати свої взаємини на засадах доброчинства. Він звертав увагу і на необхідність подолання надто великого розшарування населення на багатих і бідних. Відкидаючи заколоти, збройну боротьбу за владу, Конфуцій обстоював переваги миру серед громадян, негативно ставився до загарбницьких воєн.

Керувати людьми повинні живі люди, а не сухий закон, тому правила творяться для людей і сприймаються свідомо.

Цікаві і дуже актуальні ідеї сформулював Конфуцій щодо методів управління:

- завжди стояти на правильному шляху (дао), бути безкомпромісним в основному, вирішальному. Якщо такого шляху не знаєш, то краще піти у відставку;

- нормою дао є піклування про людей, про їхні блага, справедливе використання їхньої праці⁸. Розумний адміністратор мусить добре знати, що люблять люди (багатство і престиж) і що вони ненавидять (бідність і презирство). Він завжди повинен прагнути до добра, і тоді люди підуть за ним;

- мудрий адміністратор повинен уміти завойовувати довіру людей до себе, по-перше, невпинною турботою про них; по-друге, чітким дотриманням принципів стабілізації структури; по-третє, невпинним самовдосконаленням.

Конфуцій не був демократом, він був прихильником чітких соціальних розмежувань, за яких є виправданим панування привілейованих класів. Проте, на відміну від тих, хто закликав управляти непокірними за допомогою жорстких заходів, він завжди твердо й безкомпромісно наполягав на тому, що людей треба не карати, а виховувати⁹.

У I тис. до н.е. у Стародавньому Китаї сформувалося ще кілька течій політичної та владознавчої думки:

- моїзм (Мо-цзи, 479–400 рр. до н.е.) обґрунтував концепцію формування держави через укладення суспільного договору; сформулював ідеї щодо необхідності жорсткої адміністративної структури в суспільному організмі. Ідеальною організацією влади Мо-цзи вважав державу на чолі із сильним правителем, відлагодженою виконавчою службою. В одноманітному виконанні чиновниками волі державця він убачав передумову міцної влади. Для встановлення повної єдності в державі він пропонував прищеплювати однодумство, заохочувати навушництво, підтримуючи такий порядок за допомогою покарань та винагород. Концепція Мо-цзи утверджувала деспотично-бюрократичну державу, у якій виключалася будь-яка можливість не

тільки участі народу в управлінні, але й обговорення ним державних справ;

– легізм (Шан Ян, 390–338 рр. до н.е.) стверджував, що держава є найвищою метою діяльності людини, а закон розглядав як найефективніший засіб досягнення цієї мети. Легісти відмовилися від традиційних моральних трактувань політики і розробляли «техніку» здійснення влади. Успіху в політиці і управлінні, згідно з легізмом, досягають тільки ті, хто спирається на силу, примусові дії, добре знає ситуацію у країні і використовує точні розрахунки. За уявленнями легістів, уся повнота влади повинна бути зосереджена в руках верховного правителя, який позбавляє своїх намісників владних повноважень і перетворює їх у звичайнісіньких вірогідних, догідливих чиновників. На адміністративні посади легісти рекомендували висувати насамперед тих, хто довів свою відданість государю на державній службі чи службою у війську. Щоб забезпечити представництво в державному апараті заможних верств суспільства, передбачалося продавати останнім чиновницькі посади і ранги вельможності, ділові якості при цьому не враховувалися. У повній згоді зі східно-деспотичними традиціями легісти ставили єдину вимогу – сліпе підкорення правителю. У зразковій державі, за Шан Яном, влада спирається на силу і ніякими законами не зв'язана. Закон тут виступає як засіб залякування, упереджувального терору. Як бачимо, легізм був винятково жорстоким варіантом «каральної деспотії»;

– даосизм (Лао-цзи, IV ст. до н.е.) переконував, що держава, суспільство і людина як природні частки Дао і Космосу підпорядковуються законам вічності, тому головним методом державного управління є «мудрість простоти», суть якого полягає у створенні правителем умов для природного розвитку суспільства без шпучного підштовхування процесів державою. Свої надії на відновлення природної простоти суспільних відносин Лао-цзи пов'язував із розумним правлінням спадкоємної знаті. Якщо знать і правителі зможуть дотримуватися дао («шляху»), то в суспільстві пануватимуть спокій і добробут, гармонія і щастя. Розумний правитель, твердили даосисти,

править країною за допомогою бездіяльності – не нав'язуючи підвладним своїх уявлень, не втручаючись у їхні справи.

У IV ст. до н.е. у Стародавньому Китаї створюється один із найбільш відомих трактатів Сходу про владу – «Книга правителя області Шан». Природно, що поняття «політика» ще не застосовувалося в ті часи в Китаї, у центрі уваги була влада. У трактаті наголошувалося: «Порядок у державі досягається трьома шляхами: законом, довірою, владою. Закон – це те, чого спільно дотримуються правитель і сановники. Довіра – це те, що спільно встановлюють правитель і сановники. Влада – це те, чим розпоряджається один правитель»¹⁰.

З часом усі вищезазначені політичні і владознавчі вчення Стародавнього Китаю пройшли своєрідну селекцію: школа моїстів відмерла; даосизм переплівся з буддизмом, після чого його вплив на політичну ідеологію почав поступово, але неухильно падати; а от конфуціанство стало на десятки століть державною релігією Китаю.

Витоки більшості теперішніх ідеалів (таких як рівність, справедливість, свобода, законність) беруть свій початок із роздумів грецьких мислителів про зміст і сутність владних відносин у людському суспільстві. Зміст цих понять (що слід обов'язково пам'ятати) має з'ясовуватися виключно у світлі тих інститутів, за допомогою яких ці ідеали впроваджувалися в життя саме в тому суспільстві, у якому ці інститути функціонували. Найбільший інтерес для нас становлять владні відносини Стародавньої Греції. Саме тут з'явилися реалістичні концепції влади, на відміну від її міфологічних тлумачень, що, у свою чергу, спонукало до виникнення нового державного устрою, до утвердження демократичного правління. На рубежі VII–VI ст. до н.е. давньогрецький поліс дав політичний урок усій подальшій світовій цивілізації: найвизначніший політичний геній античності *Солон* (близько 638–559 рр. до н.е.) здійснив докорінне реформування суспільства в умовах крайнього соціального напруження, що започаткувало шлях афінського народовладдя до класичної давньогрецької демократії. У здійсненні своїх реформ Солон спирався на силу закону, він був глибоко переконаний, що сутність демократії і полягає саме в тому, щоб користися не

правителю, а законам. Він майстерно володів таким складним знаряддям державної політики як уміння йти на компроміси. Йому однаково довіряли як знатні, так і незнатні, бо бачили, що реальна влада реформатора йде на користь усьому суспільству, зміцнює порядок і служить загальному добру. Реформи Солона послідовно утверджували переконання в тому, що політична влада залежить від моральної сили тих, хто її здійснює. Він фактично перевернув ієрархічну соціальну піраміду володарювання, модель якої діяла у країнах Стародавнього Сходу: на зміну управлінню методами насильства і примусу прийшло управління шляхом злагоди. Найбільша слава правителя, вважав він, полягає в налагодженні народного правління. Солон був переконаний, що жодній людині не можна повністю довіряти, тому кожного, хто здійснював владу, він ставив під неослабний контроль тих, ким він правив.

У часи, які розглядаються, єдиним відомим способом боротьби з політичним безладдям була концентрація влади в руках володаря. Солон вчинив по-іншому: він уникнув загрози безпорядків шляхом розподілу видів влади між різними групами полісу. Він наділяв владними повноваженнями в міру, щоб держава могла уникнути деспотичного правління. До речі, фундаментальна доктрина Солона, згідно з якою політична влада повинна бути пропорційною особистому внеску на користь суспільству, стала визначальною для розвитку афінського права.

Давньогрецька традиція утвердження демократичного правління, наріжні принципи якого були закладені Солоном, зміцнювалася і збагачувалася впродовж багатьох десятиліть, і, починаючи з другої половини V – до кінця IV ст. до н.е. афінська демократія досягла найбільшого розквіту.

Так, для поглядів *Геракліта* (близько 544–484 рр. до н.е.) характерний розгляд соціально-політичних проблем у нерозривній єдності з глобальними космічними процесами. Основною працею, яка дійшла до наших часів у вигляді 130-ти фрагментів, є твір «Про природу». Перший розділ автор присвятив Всесвіту, другий – державі, третій – Богам. Геракліт – переконаний противник демократії, остання для нього бачиться як правління «нерозумних» і «гірших». Він виступав як прихильник аристо-

кратії, тобто «правління кращих». Цю концепцію можна охарактеризувати як елітарну – у тих конкретно-історичних і політичних умовах елітаризм Геракліта означав неоаристократичну альтернативу управління, яка повсюдно витісняла стару аристократію. Слід зазначити, що при неоаристократичному елітаризмі та філософській індіферентності до політичного життя, які характерні для поглядів Геракліта, у них наявна ідея солідарності інтересів вільних членів полісу, які, не дивлячись на внутрішній розбрат, у цілому протистоять невільникам, рабам.

Учення Геракліта користувалося широкою популярністю в Елладі і вплинуло на подальший розвиток владознавчих учень. Сократівське твердження про «владу освічених» та ідея Платона про правління філософів є відгомонам учення Геракліта про правління «кращих», які пізнали сутність всезагального Логосу. У різних варіаціях і модифікаціях ця теза була використана й розвинута античними мислителями, в основі уявлень яких були погляди Геракліта про розум як об'єктивну основу людських уявлень про справедливість та ідея Логосу як основи суспільних законів.

Мислителі античного світу переважно трактували людську історію, діяльність окремої людини в системі загальносвітового порядку – космосу, який є джерелом і першоосновою всього сущого. У тогочасній традиції мислення соціум виступав виключно як об'єкт, а не суб'єкт історії, а соціально-філософські теорії суспільства містили такі моделі суспільного устрою, які відповідали б уявним закономірностям існування космічного цілого.

Проте тут назрівала проблема співвідношення історичного і філософського знання як таких пізнавальних процесів, що перетинаються та взаємозбагачуються один одним. Відповідно до цього мали б розв'язуватися назрілі суспільно-політичні суперечності – невідповідність «раціональних» ідеалів-настанов дійсній практиці врядування. Найбільший інтерес для з'ясування цих процесів на історичному тлі владознавчої думки мають для нас погляди Демокріта та софістів.

Демокріт (близько 460–370 рр. до н.е.) в історії світової владознавчої думки зробив одну з перших спроб розглянути виникнення та становлення людського роду та суспільного життя людей як складової частини процесу світового розвитку.

Демокріт був автором понад 70-ти творів. Окремі дослідники стверджують, ніби Платон збирав усі твори Демокріта, аби спалити їх, бо розумів, що це твори кращого з філософів.

На думку Демокріта, людське суспільство постає в процесі тривалої еволюції, унаслідок низки прогресивних перетворень первісного суспільного стану. Перехід людини від стадного життя до цивілізованого змальовувався ним як необхідний процес природної еволюції, що здійснюється без Божественного втручання. Як наслідок природного розвитку, суспільство та поліс із його законами є водночас і штучними людськими утвореннями. Вони не надані в готовому вигляді, а створені самими людьми у процесі еволюції. Тому штучний характер держави і законів підтверджує, за Демокрітом, не довільний їхній розрив із природою, а певну, невидиму на перший погляд специфіку та своєрідність.

Демокріт був переконаний, що саме в державі концентрується морально-соціальна солідарність вільних його членів, загальне благо і справедливість. Рабство, на його думку, – це природне, законне й необхідне явище, де раби – не самостійні індивіди, не автономні суб'єкти суспільних акцій, а залежні й підпорядковані «частини тіла» їхнього власника.

Головне завдання держави і політичних діячів за Демокрітом – забезпечення загальних інтересів вільних громадян робовласницької демократії. Індивід мусить підкорятися державі, раб – пану, а суспільство – узгоджуватися з природою, згідно із законами якої воно постало. Держава-поліс – це «загальне благо» всіх його вільних членів. Інтереси цієї загальної справи і піклування про неї визначають сутність межі між правами й обов'язками громадян. Найкращим державним устроєм Демокріт вважав демократію, бо в демократичному полісі краще навіть бути бідним, ніж у монархії багатим. Демократія забезпечує вибір найдостойніших для сумлінного виконання ними державних обов'язків. Мислитель вважав, що мистецтво управління державою є найвищим з усіх мистецтв, тому від природи керувати державою властиво ліпшому і дуже тяжко бути в покорі в гіршого. Гірші, ганебні громадяни не варті поважних посад через свою неохайність та нахабність. Він акцентував

увагу на тому, що громадяни не повинні переслідувати тих правителів, які справедливо керували ними і які навіть притягали їх до відповідальності. З іншого боку, як переконаний мислитель, виборні особи не повинні очікувати на похвалу при відмінному виконанні своїх обов'язків.

В епоху Демокріта в духовному житті греків велику роль відіграли платні вчителі «мудрості», необхідність у яких зростала паралельно з потребами відстоювати свої інтереси у складних умовах політичного життя давньогрецьких полісів.

Найвідомішою постаттю серед софістів (назва походить від грец. *sophists* – «мудрий», спочатку вживалася для визначення людини, якій притаманна мудрість. Специфічного значення слово набуло тоді, коли Протагор визначив так свою професію вихователя людини – вчителя, який за платню навчає людей мудрості) є *Протагор* (близько 481–411 рр. до н.е.) – видатний мислитель та блискучий оратор. Він проголосив людину мірилом усіх речей і з цього положення зробив висновок про правомірність і справедливість демократичного устрою.

Цікавим світоглядним елементом у Протагора є обґрунтування ним міфу про появу людини і виникнення людського суспільства. У цій версії дари Прометея (уміння користуватися вогнем, потяг до знань) і Зевса (сором, правда, здатність до співжиття в колективі) дісталися всім людям, що означає їхню принципову рівність, однаковий нахил до мудрості, доброчинності й мистецтва управління державою. Тільки завдяки тому, що всі люди наділені такими якостями, став можливим перехід суспільства до державності, бо відповідні потреби, визрівши водночас у всіх членів громади, й ознаменували початок спільного громадського життя, власне становлення держави. Уявлення про політичну доброчинність (справедливість, розсудливість, благочестивість тощо) є серцевиною полісної демократії Протагора. З принципом загальної користі у Протагора пов'язане питання про необхідність насилля держави стосовно до тих, хто, не зважаючи на загальні інтереси, діє довільно і порушує загальноприйняті норми.

Отже, Протагор енергійно відстоював принципи справедливості, законності державного порядку, при цьому саме демо-

кратична форма їх реалізації відповідає його власним уявленням про істинне і корисне.

На перший погляд може здатися неймовірним, але в політичних і владознавчих концепціях трьох найвидатніших давньогрецьких мислителів: Сократа, Платона та Арістотеля при вдумливому аналізі легко розпізнаються контури висхідних принципів трьох найвпливовіших політико-світоглядних течій XX – поч. XXI ст. – йдеться про концепцію «відкритого суспільства», про доктрину тоталітаризму і про теорію демократичного політичного режиму.

Давньогрецький філософ *Сократ* (469–399 рр. до н.е.) займався пошуками раціонального, логіко-поняттєвого обґрунтування природи моральності, моральної політики і права. Вищою і найбільш важливою доброчинністю є, за Сократом, доброчинність політична, до неї він відносить мистецтво управління справами полісу. За допомогою саме цього мистецтва люди стають добрими, хорошими політиками, керівниками і взагалі корисними для суспільства. Управління відповідними справами (полісними чи домашніми) здійснюється на основі знання. Уміння гарного господаря, управителя оселі схоже з умінням вправного начальника, і перший легко може упоратися зі справами іншого. Сократ – переконаний прихильник такого устрою держави-полісу, при якому безумовно панують справедливі за своєю природою закони.

Основний принцип моральної філософії Сократа, згідно з якою благо – це знання в політико-правовій сфері, знайшов свій прояв у максимі його політичної етики – «правити повинні знаючі». Різні погляди на моральність, політику і право, а також державне правління (не тільки демократичне, а й олігархічне, тиранічне і аристократичне) Сократ критикує як помилкові відхилення від істинних (власних) уявлень. Він критично ставився до аристократичної форми правління як панування давніх чи новоявлених багатіїв, різко негативно ставився до тиранії як режиму беззаконня, хаосу і насильства, вважав її злочинним устроєм. Головний недолік демократії Сократ вбачав у некомпетентності її посадових осіб, які обиралися шляхом жеребкування. Надзвичайно низько оцінював мислитель політичну муд-

рість народних зборів, які в умовах афінської демократії відігравали провідну роль у вирішенні основних державних справ.

Сократ не був демократом у тодішньому розумінні цього слова. Він категорично виступав проти того, щоб розглядати жеребкування як засіб здійснення політичної влади, негативно ставився до прийняття політичних рішень більшістю голосів. Він віддавав перевагу знавцям, а не кількості тих, хто мав вирішувати, що добре, а що погано. На його переконання, найбільшу користь полісу в умовах демократичної форми правління могло принести насамперед уміння правити, мистецтво державного управління. Освіченість, мудрість, правдивість, чесність і компетентність – ось ключові якості, без яких не може обійтися добропорядний правитель.

Ідеї Сократа стали своєрідним фундаментом у теоретичній конструкції правового державного управління, цивілізованого народовладдя.

На відміну від свого вчителя, інший знаменитий філософ *Платон* (427–347 рр. до н.е.) у своїх творах створив зовсім іншу за змістом, полярно протилежну політичну теорію. Він ґрунтовно був знайомий із поглядами своїх попередників: Піфагора, Геракліта, Парменіда, софістів. Помітний слід у його творчості залишили також тривалі бесіди з єгипетськими жерцями та піфагорійцями. Аналіз проблем політики, держави, влади, права займають чільне місце у філософії Платона і не випадково двома найбільш значними за обсягом його творами є «Держава» і «Закони». Політико-правова тематика досліджувалася ним і в таких діалогах, як «Політик», «Апологія Сократа», «Критій», «Протагор» тощо.

На перший погляд це праці про політику й політиків. Але в тому розумінні, як їх сприймали і тлумачили великі мислителі людства, це праці про державу і її види, про форми правління. У них ідеться не про політику в її сьогодишньому розумінні, а насамперед про організацію спільного життя людей, про владу як основну умову, принцип і засіб цієї організації, про науку і мистецтво володарювання, панування над людьми і, відповідно, про старанність і вміння безлічі людей підкорятися або їх небажанні це робити і про всі наслідки, які звідси витікають.

Це можна підтвердити безпосереднім зверненням до першоджерел, але тут є три моменти, з якими не можна не рахуватися. По-перше, ми звертаємося до першоджерел, написаних не мовою оригіналу, а в перекладах із старогрецької і латини, які деколи не зовсім адекватно передають відтінки слів, думок і суджень. По-друге, ми часто сприймаємо ті або інші поняття (навіть дуже давнього походження) з позицій їх сьогодишнього, сучасного звучання, тлумачення, що відображає як розвиток, так і певні зміни і навіть спотворення первинного сенсу за минулі століття і тисячоліття. По-третє, у наш час поняття, що прийшли, скажімо, з латинської і старогрецької мов, можуть неоднозначно тлумачитися в різних сучасних свігових мовах. Усі ці теоретико-пізнавальні тонкощі істотно впливають на суть справи, на деталі й відтінки концептуальних підходів і тлумачень.

Платон із позиції власних переконань дивився на владу широко, масштабно, демонструючи, що вона може проявляти себе по-різному в різних країнах і сферах життя, і тому вимагає пильної уваги й конкретного підходу. Він розрізняв царську владу та інші її види: владу батька, матері, старійшого; владу небагатих і більшості; вид влади; владу закону, виборну владу і т. д.¹¹. У праці Платона «Закони» (кн. IV) йдеться про те, що батьки повинні правити дітьми, старші – молодшими, благородніші – неблагородними.

У «Політиці» Платон назвав три види державного правління: правління одного – монархію (і її збочення – тиранію), правління небагатих – аристократію (і її збочення – олігархію) і правління більшості – демократію. Симпатії Платона на боці найкращого, на його думку, державного устрою при дотриманні законів – монархії, а також аристократії. Демократія ж лякала Платона тим, що, на його думку, їй властива відсутність дійсного правителя, при ній здійснюється багато зла, відбувається занепад наук і мистецтв, утверджується беззаконня, панує вседозволеність (розпушеність)¹².

Детально свої погляди на різні види державного правління, на види влади: аристократію, тимократію, демократію, а також тимархію (правління, засноване на принципі цензу, обумовленого майновим становищем), олігархію і тиранію – Платон висло-

вив у восьмій книзі своєї праці «Держава». Говорячи про владу, видатний мислитель не обійшов увагою і питання науки про владу: Платон (як і Арістотель) визнавав необхідність мати науку про владу і стверджував, що володіння цією наукою, цими знаннями озброює правителя мистецтвом влади.

Із соціальної потреби у владі в людських співтовариствах виникає потреба в такому її інструменті, як держава. З появою державної (або іншої) влади і важливості її закріплення, відстоювання і захисту витікає завдання вироблення і проведення відповідної політики, курсу, напряду діяльності, уміння зайняти певну позицію, а також формування політиків, політичних керівників, володарів.

До оцінки й характеристики значення знання, науки для влади і владарювання Платон звертався неодноразово. Він стверджував: «... якщо у людини найвища влада поєднується з розумінням і розсудливістю, то виникають найкращий державний лад і найкращі закони – інакше і бути не може»¹³. І далі: «... царське правління є певне знання»; «... законодавство – це частина царського мистецтва; проте найкраще, коли сила не в законі, а в руках царя, наділеного розумом»; «... монарх повинен прагнути і бути здатним управляти добродійно і зі знанням справи, справедливо і чесно, даючи кожному своє...»¹⁴.

Глибоко розуміючи роль знання (науки) про владу, практично ототожнюючи в лексичі свого часу політику з державною владою, Платон детально говорив про політику і політиків, про політичну науку і стверджував, що «... неосвіченим громадянам не можна доручати нічого, що має стосуватися влади»¹⁵.

Відзначимо також і сьому книгу «Держави» Платона, у якій він прямо поставив питання «Про відбір правителів і їх виховання». Услід за надійністю й мужністю правителя Платон поставив на перший план і його гостру сприйнятливність до наук, і швидку кмітливість. До таких наук входять філософія (правителями держави повинні бути філософи), арифметика, геометрія (вона «вабить душу до істини»), астрономія, музика. До цього названого Платоном переліку наук слід додати сукупність знань про мудре правління – науку про владу.

Ідеальна держава трактувалася Платоном як вичерпна реалізація ідей і максимально можливе втілення їх у земному суспільно-політичному житті. Конструюючи ідеальну справедливу державу, Платон виходив із тієї відповідності, яка, за його уявленнями, існує між космосом взагалі, державою та окремою людською душею. Згідно з ідеєю справедливості, справедлива людина аніскільки не відрізняється від справедливої держави; навпаки, справедливість у державі і в окремій людині суть одна й та ж ідея. Подібно до трьох начал людської душі: розумного (завдяки якому людина здатна мислити, бути розсудливою), хтивого (завдяки якому людина закохується, відчуває голод, спрагу тощо) та заповзятого (завдяки якому людина буває пристрасно віддана якійсь справі) – держава також має три начала: ділове, дорадче і захисне. Цим останнім відповідають три суспільні верстви – правителі (вони уособлюють ділове начало), виробники (ремісники та землероби із притаманною їм хтивістю, прагненням до чуттєвої насолоди і багатств, які їй забезпечують) та воїни (вони уособлюють почуття обов'язку та вірного служіння, самовіддано захищаючи державу).

Справедлива людина не дозволяє жодному з начал брати гору над рештою, бо кожне з них має виконувати свою справу, не втручаючись у чужі. Окрім цього, на думку Платона, справедливий устрій вимагає відповідної ієрархічної підпорядкованості начал в ім'я загального блага: розсудливості (яку персоніфікують філософи) доречно керувати заповзятим началом (тобто воїнами); останні як сторожові собаки при пастухах разом мають наставляти і стримувати хтивість, згідно з природою якої люди прагнуть примножувати свої багатства.

Висвітлюючи питання про походження і виникнення держави, Платон посилався на факт соціального розподілу праці. Поліс у його розумінні – це поселення, до співжиття в якому людей спонукають спільні для них потреби. Він детально обґрунтував положення про те, що найкраще ці потреби можуть бути задоволені за умови чіткого визначення й розмежування обов'язків кожного громадянина і держави.

Свої думки про необхідність технологічного розподілу праці і її роль у походженні держави Платон використовував для

обґрунтування антигегалітарних положень. Він стверджував, що одні люди від природи призначені (згідно зі своїми задатками) до землеробства, інші – до прядіння, ще інші – до будівельної справи тощо. І тим, для чого людина призначена природою, вона буде займатися все життя, не відволікаючись на інші справи.

Міркуючи про соціальну ієрархію станів (правителів, воїнів, товаровиробників), Платон вирішальне значення надавав формуванню в громадян держави «благородного умислу» про те, що хоча всі вони брати, але Бог, який створив людей, у тих із них, хто здатний керувати, примішав при народженні золота, у їхніх помічників – срібла, а в землеробів і ремісників – заліза й міді. Мета цієї метафори – обґрунтувати послух, однастайність і братерство серед громадян із одночасною їхньою нерівністю в ідеальній державі.

Правління філософів і дія справедливих законів – два взаємопов'язані аспекти єдиного ідеального державного проекту. Ідеальна держава як правління кращих і благородніших бачиться Платону як аристократичний державний устрій, цей тип державного устрою можна іменувати двояко: якщо на чолі держави один правитель, то правління буде царською владою (монархією), якщо декілька правителів, то аристократією.

Ідеальному аристократичному державному правлінню Платон протиставляв чотири інші, до яких він ставився з осудом і характеризував їх за ступенем деградації ідеї справедливої державності: тимократія, олігархія, демократія і тиранія. Описуючи цю низку форм правління, Платон поєднував у своєму викладі різноманітну аргументацію (філософську, історичну, політичну, психологічну, міфологічну, містичну і т. д.) і створив цілісну динамічну картину політичного життя та змін його форм. Тиранія – найгірший вид державного устрою, де панують беззаконня, свавілля й насильство.

У діалозі «Політик» Платон розкрив сутність політики. Це, на його думку, – царське мистецтво, яке вимагає глибоких знань і вмінь управляти людьми. При наявності таких даних у правителів, вважав Платон, буде (незалежно, правлять вони за законами чи без них) загальне благо. У всіх інших державах, де немає істинних правителів, управління повинно здійснюватися за законами, які

являють собою «наслідування істини». Крім зразкової держави, правитель якої керується істинним знанням, Платон виділив ще три види правління: монархію, владу небагатьох і владу більшості. Кожен із них поділяється на дві форми: законну й незаконну. Законна монархія – це царська влада (монархія), незаконна – тиранія; законна влада небагатьох – аристократія, незаконна – олігархія; демократія із законами – справжня демократія, а без законів – охлократія (влада юрби).

У «Законах» Платон розрізняв два типи державного устрою: один, де над усім стоять правителі, другий – де правителі коряться закону. На сторожі законів стоїть правосуддя: будь-яка держава, зазначав Платон, перестає бути державою, якщо суд у ній не влаштований належним чином. Але в його розумінні суд не є якоюсь самостійною владою, кожен правитель у певних випадках виступає як суддя. До загального правосуддя повинні бути причетними всі громадяни держави. Державу, яка втягнута в політичну боротьбу за владу, Платон взагалі не вважав державним устроєм.

У книзі «Законои» Платон вдався до підсумкового змалювання нової ідеальної держави. Тут Платон виступив за змішаний тип державного ладу, у якому поєднуються елементи двох основних форм держави: монархії та демократії.

До основних компонентів своєї моделі ідеальної держави Платон відносив такі:

- політична влада є первинною щодо існуючих у суспільстві правових відносин;
- найвищим органом влади є надзвичайний орган – «Нічні збори» із десяти наймудріших і поважних віком стражів;
- система підпорядкування всіх членів суспільства має бути розгалуженою, тотально регламентованим і впорядкованим до найменших дрібниць повинне бути людське життя;
- необхідним є встановлення суворої цензури над думками людей;
- слід повсюдно запроваджувати в життя принцип нетерпимості, спираючись на силу закону і примус;
- особисте життя громадян перебуває під неослабним наглядом держави;

– потрібно знищити приватну власність, повністю усупільнити і передати її в повну і безстрокову державну власність.

Не дивлячись на те, що в теорії політики, держави і влади Платон залишив для нащадків щедрий ужинок аналітичного матеріалу, що має величезне повчальне значення, усі названі вище компоненти його моделі ідеальної держави дали поштовх розвитку ідей, які в різні історичні періоди і в різних країнах світу тисячоліттями отруювали людську свідомість та спотворювали й нівечили політичний кругозір державних діячів, а у ХХ ст. призвели до виникнення жахливих тоталітарних режимів («закритих суспільств»). Безперечно, Стародавня Греція не знала таких сучасних понять, як «відкрите суспільство», «закрите суспільство», «тоталітарний режим», але нам видається слушним і актуальним цей погляд у далеку минувшину крізь призму названих категорій.

Владознавча тематика найповніше висвітлюється в таких працях видатного давньогрецького мислителя *Арістотеля* (384–322 рр. до н.е.) як «Політика», «Афінська політія», «Етика»¹⁶. Незважаючи на те, що він навчався у Платона, успадкував деякі погляди свого вчителя, Арістотель був повною протилежністю Платону, і саме в тому, що йому було притаманне реалістичне трактування державної влади і державного правління.

Для Арістотеля політика як наука тісно пов'язана з етикою, у його розумінні політика розвиває лише один аспект етики – тему практичного розуму, політичної практичності та розсудливості. В ієрархії цілей різних мистецтв та наук політичний науці належить вища мета, цією метою охоплені окремі наміри інших наук про практику (власне й сама політика теж наука про практику, оскільки вона – наука про вище благо людини і держави).

Арістотель розуміє справедливість як загальне благо. Саме досягненню загального блага і повинна слугувати політика, бо це її головна мета, хоч і досягти її нелегко. Політик повинен враховувати, що людина постійно зазнає впливу пристрастей і природа її зіпсована. Тому не слід йому ставити за мету виховання громадян; достатньо того, щоб усім їм була притаманна громадянська добродетель – уміння підкорятися владі і законам.

Мислитель розрізняв два види справедливості: розподільну і зрівняльну. Розподільна справедливість означає розподіл загальних благ за гідністю, тобто пропорційно внеску того чи іншого члена спільноти в їх примноження. Тут можливе як однакове, так і неоднакове наділення відповідними благами (владою, почестями, грошми). Критерієм зрівняльної справедливості є арифметична рівність, а сферою застосування цього принципу – громадське життя: правові угоди, відшкодування збитків, покарання тощо. Суттєвим для політики є те, що політична справедливість можлива лише між вільними і рівними громадянами, які належать до однієї спільноти, і має на меті їхнє самовдоволення (автаркію). Політична справедливість, таким чином, виступає як форма володарювання (на відміну від влади пана над рабом, батька над дітьми) і як спосіб політичної організації відносин між людьми. Політичні відносини у суспільстві передбачають свободу та рівність його членів в умовах володарювання і підкорення.

Дуже цікавим у політичній спадщині Арістотеля є метод політики як науки, який філософ розглядає і як метод аналізу: йдеться про аналіз держави – з'ясування до дрібниць того, з яких елементів вона складається. Цей метод Арістотель сформулював так: розчленування держави як складного цілого на складові елементи, виявлення відмінних властивостей кожного з них, а потім аналіз формоутворень і життєдіяльності цілого залежно від різноманітних комбінацій цих елементів. Арістотель у своєму баченні структури цілого і зв'язків його елементів проводить пряму аналогію між державою і живим організмом (відповідність різних елементів суспільства душі і тілу).

Суттєвим аспектом Арістотелевого трактування політики є численні історичні паралелі, звернення до минулого і сучасного владознавчого досвіду, свідомо установка на теоретичне узагальнення у висвітленні політичної практики.

У своєму розумінні та визначенні держави Арістотель виходив з ідеальних характеристик античного полісу – міста-держави. Держава розглядалася ним як продукт природного розвитку, як складна організація, що виникає із природного, властивого вільним громадянам полісу політичного спілкування.

Первинною формою об'єднання людей є сім'я; із кількох сімей виникає рід чи плем'я, а об'єднання декількох племен складає державу – вищу форму людської спільноти. Людина за своєю природою – істота політична, і в державі (політичному об'єднанні) завершується генезис цієї політичної природи людини та потяг її до спільного життя.

Визначення держави як форми залежить від того, кого можна вважати громадянином. Громадянин же, на думку Арістотеля, – це той, хто може брати участь у законотворчій і судовій владі даної держави. Кожній формі держави відповідає своє визначення змісту громадянства, свої підстави надання тому чи іншому колу осіб сукупних громадянських прав. Разом зі зміною цього поняття трансформується відповідно і форма держави, і сама держава.

Форму держави Арістотель характеризував так само, як і політичну систему, яка уособлюється з верховною владою в державі. Відповідно форма державного правління визначається кількістю володарюючих осіб (одна особа, небагато осіб, більшість). Окрім того, за державною метою він розрізняє правильні і неправильні форми держави: у правильних формах робота правителів підпорядкована загальному благу, яке усвідомлюється ними як мета своєї діяльності, у неправильних вона спрямована тільки на досягнення особистого блага представниками правлячої верхівки. Трьома правильними формами держави є монархічне правління (царська влада), аристократія і політія, відповідно збоченнями, що відокремилися від них, – тиранія, олігархія і демократія.

Найправильнішою формою держави Арістотель вважав політію: державою управляє більшість в інтересах загального блага, це змішана форма олігархії і демократії. Цей елемент політії (об'єднання інтересів заможних і незаможних, багатства і свободи) притаманний більшості держав, тобто взагалі характерний для держав як політичної спільноти.

Із неправильних форм держави тиранія є найгіршою. Арістотель назвав такі види тиранії: царська влада у варварів і есимпетія у греків стародавніх часів, що схожі на монархію, оскільки засновані на законі і добровільному визнанні вождя

підданими. Але влада в цьому випадку здійснюється деспотично, з тиранічним свавіллям, а не політичними засобами. Третій вид тиранії – власне тиранія – відповідає абсолютній монархії; влада тирана безумовна, безвідповідальна, здійснюється в його особистих інтересах і не спирається на добровільну згоду підданих. Уперше в історії світової владознавчої думки Арістотель виставив інтелектуальний бар'єр перед тиранією, сформулювавши настанови про три види влади: законодавчу, адміністративну і судову.

Характеризуючи дві інші неправильні форми держави – олігархію та демократію, Арістотель підкреслював, що саме бідність і багатство є їхніми основними формотворчими принципами.

Демократія як переважання бідних у сфері влади має декілька різновидів. Вони залежать від критеріїв надання тим чи іншим прошаркам народу громадянських прав і підстав допуску їх до політичної влади. Арістотель розрізняв п'ять таких видів демократії:

1) характерною ознакою першого з них є рівність багатих і бідних стосовно до верховної влади; усі громадяни обов'язково повинні брати участь у владній діяльності;

2) в умовах другого виду демократії здобуття посад обумовлено невисоким майновим цензом (не всі дорослі вільні індивіди є повноправними громадянами країни);

3) характеризуючи третій і четвертий види демократії, Арістотель говорив про панування закону в діяльності магістратур, але не згадував умов надання тим чи іншим особам громадянських прав;

4) у п'ятому виді демократії верховна влада належить демосу, а не закону. Цю форму Арістотель піддав рішучій критиці: тут вирішальну роль відіграють демагоги (замість кращих людей) і народні декрети (замість законів). Демос стає деспотичним і діє тиранічно. Влада знаходиться в руках багатих, користуються нею всі разом, а не кожний окремо. Над демосом володарюють демагоги, а кращі громадяни зазнають переслідувань – така демократія нагадує тиранію.

З усіх форм демократії Арістотель віддавав перевагу поміркованій цензовій демократії Солона, заснованій на примиренні багатих і бідних та пануванні закону.

За олігархії панують багаті. Арістотель розрізняв чотири види олігархій: 1) досягнення магістратур (посад) зумовлено надзвичайно високим майновим цензом, при якому більшість не допускається до участі в розподілі державних посад; 2) при другому виді, крім високого майнового цензу, заміщення вакантних посад проходить шляхом кооптації; 3) при третьому виді при заміщенні посад син наслідує батька; 4) при четвертому виді владарює не закон, а магістри – цей вид олігархії подібний до тиранії і крайньої демократії.

Політія як найбільш вдала (на думку Арістотеля) з існуючих форм держави поєднує в собі кращі риси олігархії і демократії, при цьому вона вільна від їх недоліків і крайнощів. У цьому сенсі вона є серединою між ними і їх змішанням і конструюється з урахуванням основних максим етичного і політичного вчення Арістотеля.

Найкраща держава, підкреслював Арістотель – це логічна побудова, чисельність населення такої держави має бути достатньою, громадяни обов'язково повинні знати один одного. Територія найкращої держави повинна бути однаково добре зорієнтована стосовно до моря і материка; у цій державі є велика кількість рабів, громадяни, які використовують працю рабів і ремісників – суть «заможний клас»; фізичною працею займаються і ремісники, які хоча й вільні, проте не мають громадянських прав. Не належать до громадян і «натовп моряків» та торговці. Громадяни цієї держави займаються лише справами військовими, законотворчими і судовими, у цих справах вони беруть участь почергово, згідно з їхнім віком і навичками.

Політична влада, на переконання Арістотеля, виходить із відносин свободи і рівності, принципово відрізняючись цим від батьківської влади над дітьми чи від панської влади над рабами. Він робить висновок, що свобода і рівність можуть бути досягнуті і збережені тільки за умови, що громадяни рівноправно і безпосередньо причетні до співвладдя, до державних справ. Політика, політична справедливість, держава стоять нижче Богів і вище варварів. Між Богами і варварами стоїть морально розвинутий еллін – громадянин держави.

Оскільки природа людей і різноманітних форм їхніх спільнот досягає завершення тільки у державі, Арістотель зауважував, що природа держави стоїть попереду сім'ї та окремого індивіда: по-перше, у державі реалізується вища мета природи людини і людського спілкування; по-друге, лише в рамках держави індивід, сім'я тощо є функціонуючими складовими елементами живого і цілісного політичного організму.

Жити в державі як політичній організації значить жити в законі. Право служить загальному благу громадян і в цьому розумінні є державним благом. Воно, як політична справедливість, регулює лише співжиття вільних і рівних людей та політичні відносини панування і підкорення. Право характеризувалося Арістотелем як рівність, але рівність не абсолютна, а відносна, оскільки люди не є рівними у своїй гідності.

Законодавство – частина політики, і мистецтво законодавця полягає в тому, щоб видавати закони, які відповідають даному державному устрою, не підганяти державний устрій під закони. Із цього погляду правління законів, а не людей означає стабільність існуючої форми держави і її політичного порядку.

Арістотель виступав за законодавчу регламентацію всіх аспектів громадянського, політичного і приватного життя як прихильник максими «заборонено все, що не дозволено». Характерну особливість закону як владного акту Арістотель вбачав у його примусовій силі, але, підкреслював він, ніякої користі не принесуть навіть найкращі закони, якщо населення держави не виховане в дусі відповідного державного устрою й законодавства.

Отже, подібно до Платона, Арістотель у своїй «Політиці» вів мову насамперед про владу. Усі вісім книг «Політики» – це книги про владу і володарів, їх реалії і проблеми. У «Нікомаховій етиці» Арістотель називав політику наукою про державу¹⁷ і наукою про владу правителя¹⁸.

Потрібно зважати і на той факт, що сам Арістотель не називав свій твір «Політика», і це також вагомий аргумент для того, щоб сучасні дослідники обережніше й обачніше виводили витоки нинішньої політики, кратології і політології (у їх сучасному розумінні) з так званої «Політики» Арістотеля. Історично склалося так, що саме ця теоретична праця Арістотеля залишала-

ся в ту пору без спеціальної назви. І лише через роки їй дав назву один із послідовників і редакторів праць Арістотеля (можливо, Теофраст). Основою цього трактату Арістотеля послужили 158 грецьких і варварських державних устроїв, і грецьке слово «політика» свого часу означало «те, що належить державі»¹⁹, її устрою і функціонуванню.

Цій важливій обставині вчені приділяли увагу і раніше. Л. Гумплович у праці «Загальне вчення про державу», звертаючись до проблем політики, вважав потрібним і важливим підкреслити, що поняття «політика» «в новітній час вживається майже у всіх європейських мовах» у розумінні «державна мудрість»²⁰. У згаданій праці він прямо зазначав, що «в тому сенсі, у якому це слово вживалося в Арістотеля та інших грецьких письменників..., для такого (грецького) значення цілком підходять німецькі слова «вчення про державу» і «державна наука»²¹.

Очевидно, що ідеї давньогрецьких філософів про свободу, політику, право, державу, закони стали потужним дороговказом іншим народам, ці ідеї успадкували і їхні сусіди – римляни. Історію Стародавнього Риму прийнято ділити на три періоди: царський (754–510 рр. до н.е.), республіканський (509–28 рр. до н.е.), імператорський (27 р. н.е. – 476 р. н.е.). У 395 р. н.е. Римська імперія була остаточно розділена на Західну (Рим) і Східну (Константинополь), і остання (Східна Римська, Візантійська імперія) проіснувала до 1453 р. Інститути влади, як і політико-правові погляди та інститути у Стародавньому Римі, розвивалися впродовж тривалої історії і гострої боротьби різних прошарків населення (патрициїв і плебеїв; оптиматів і популярів; вільних і рабів) і за право, і за владу, а також і за самих володарів. Першу римську політичну революцію здійснив шостий цар (рекс) *Сервій Туллій* (578–533 рр. до н.е.), який майже одночасно із Солоном поклав кінець родовому устрою, включивши до складу римського народу плебеїв і започаткувавши його становий поділ за майновим цензом на 5 класів. Були сформульовані такі стрижневі принципи: «люди не рівні один одному»; «раби – не люди»; «жінки і діти користуються не правами, а милостями держави», – які панували і в період республіки (509–28 рр. до н.е.). Політичні та владознавчі погляди

знайшли свій відбиток у Законах XII таблиць (451–450 рр. до н.е.), де акцент робився не на державних інститутах, а на особистих і майнових правах людини; у законах Канулея (445 р. до н.е.), Ліцінія Столона та Секстія Латерана (367 р. до н.е.), Петелія (326 р. до н.е.), Гортензія (287 р. до н.е.), Фламінія (232 р. до н.е.) та інших нормативних актах, які захищали інтереси плебеїв, скасовували боргове рабство, регулювали питання громадянства, приватної власності, майнові, особливо земельні відносини, правила судочинства, визначали, на думку Полібія, повноваження «трьох влад»: монархічної (влади консулів), аристократичної (влади сенату) і демократичної (влади народу).

Серед ідеалів плебеїв виділялися брати Тіберій і Гай Гракхи, які були вибрані народними трибунами відповідно в 133 і 123 рр. до н.е.

Тім Лукрецій Кар (99–55 рр. до н.е.), сприйнявши в Демокріта ідеї про впорядковане життя і договірний характер походження держави і права, відобразив їх у відомій поемі «Про природу речей». Ще один мислитель I ст. до н.е. *Гай Саллюстій Крісп* (86–34 рр. до н.е.) обґрунтував політичний ідеал у вигляді республіки, але при цьому вважав, що народ не має політичної мудрості й повинен підпорядковуватися сенату, як тіло душі.

Особливо великий внесок у вчення про владу, державу і право зробив знаменитий римський оратор, юрист, державний діяч і мислитель *Марк Тулій Ціцерон* (106–43 рр. до н.е.)²². Його можна вважати засновником римської політології. Свою політичну концепцію Ціцерон виклав у знаменитих діалогах «Про державу», «Про закони» та трактаті «Про обов'язки». У розумінні держави, її сутності та походження Ціцерон виходить із загальних для всіх прихильників аристократизму уявлень. Наслідуючи Арістотеля і стоїків, він стверджував, що общини виникають не за чийось установленням, а природно, оскільки людям притаманне прагнення до об'єднання. Ціцерон намагався довести, що державна влада була вручена мудрецам, здатним наблизитися до осягнення світового божественного розуму. Мислитель стверджував, що держава могла б стати вічною, якби люди жили згідно із заповідями та звичаями мудрих отців.

Метою держави, відповідно до його концепції, є охорона майнових інтересів громадян.

Ціцерон вважав, що держава є не тільки природним організмом, а й штучним утворенням, «народною установою», що всі люди є рівними від природи, а досягнення мудрості доступне кожному, хто може отримати освіту. Майнові та соціальні відмінності між людьми, на його думку, виникають не від народження, а через установлені в суспільстві відносини. Позитивно оцінюючи багатство і договори в житті суспільства, Ціцерон дійшов висновку, що держава «тримається на кредиті».

Ці та подібні їм положення про державу були взяті мислителем з ідеології полісної демократії. Розвиваючи їх, Ціцерон визначав державу як справу народу, співдружність. Відтак, держава уявляється корпоративною організацією, членство в якій належить усім громадянам. Вона існує, щоб забезпечити своїх членів перевагами взаємодопомоги і справедливого врядування. Звідси випливають три висновки: по-перше, оскільки держава та її закони є спільною власністю народу, то й влада постає колективною силою народу. Народ є самоврядною організацією, що має достатньо засобів, необхідних для самозбереження і продовження свого існування. По-друге, політична влада при правильному і законному її використанні стає справжньою спільною владою народу. Урядовець, який її здійснює, робить це завдяки авторитетові своєї посади; його повноваження регулюються законом, а сам він є ставлеником цього закону. По-третє, держава і її закони підвладні Божому закону (моральному чи природному закону).

Таким чином, Ціцерон визначив державу (*respublica*) як справу, гідну народу (*res populi*). Ця ідея вже здавна передбачила ідею «правової держави». Ціцерон убачав причину походження держави не стільки у слабкості і страхові людей (подібно Полібію), скільки в дуже важливій природженій людській потребі жити гуртом. Держава виростає згідно з Божественним установленням природним шляхом із сім'ї, має за мету загальне благо вільних громадян, захист їхньої власності. Мислитель виступав проти потворних форм владарювання (влади тирана,

кліки, натовпу), за загальні інтереси народу, загальнообов'язкове для всіх право.

Універсальний закон природи, за Ціцероном, впливає з того факту, що світом керує Божественне Провидіння, а також із раціональної соціальної сутності людини, яка уподібнюється Богові. Це, так би мовити, форма правління Всесвітньої держави. Вона скрізь однакова і неодмінно тяжіє над усіма народами й окремими людьми. Жодне законодавство, що їй суперечить, не може називатися правом, бо жоден самодержець і жоден народ не здатний із правди зробити кривду.

У трактуванні Ціцерона право виступає основою держави, її визначальним началом. Держава в такому розумінні стає вже не тільки моральним співтовариством вільних громадян, а й правовим співтовариством. У природі держави сила є лише окремим її проявом; її застосування можна виправдати лише потребою здійснити принципи справедливості та права.

Ціцерон сформулював основні принципи врядування: влада делегується народом, має функціонувати виключно на підставі закону і може бути виправдана тільки моральними чинниками. Посилаючись на грецьких мислителів, Ціцерон розрізняв три основні форми держави: царську владу – монархію, владу оптиматів – аристократію і владу народу – демократію. Серед них найкращою є монархія. Кожна із цих простих форм влади неминуче вироджується, що призводить до виникнення таких негативних станів держави, як тиранія, панування клану багатіїв чи влада натовпу. Негативні стани не є формами держави, оскільки там панують свавілля та насильство і, відповідно, розпадається власне держава як об'єднання вільних громадян. Тому для Ціцерона ідеалом державного устрою була змішана форма, у якій поєднуються кращі начала монархії, аристократії і демократії. Монархічні начала були представлені в ній владою консулів, аристократичні – правлінням Сенату, демократичні – народними зборами і владою трибунів.

Рабство зумовлене самою природою, яка дарує «кращим» людям володарювання над слабшими для їхньої ж користі. Ціцерон намагався підкріпити свої судження аналогіями про співвідношення різних частин душі: володар так само управляє рабом,

як краща частина душі (розум, мудрість) керує слабкими й лихими її частинами (пристрастями, гнівом тощо). Нарешті природне право раба полягає лише в тому, щоб ним володіли справедливо.

Мріючи про ідеальну державу, Ціцерон особливого значення надавав виявленню характерних рис, які властиві ідеальним громадянам та істинним правителям – основним суб'єктам політичного життя. На його переконання, істинний правитель та ідеальний громадянин повинні бути насамперед доброчинними, мудрими і високоосвіченими.

Ціцерон, вважаючи управління державою поєднанням науки і мистецтва, яке вимагає не лише високого рівня знань і доброчинності, але й уміння практично їх втілювати в життя задля інтересів спільного блага, рекомендував вивчати науки про державу і право. Крім цього, вважав мислитель, мудрий державний діяч має бути справедливим, стриманим, красномовним; він повинен бачити й передбачати шляхи та повороти в державних справах, щоб упередити негативний хід подій (зміни форми правління в гірший бік, відхилення від загального блага та справедливості тощо) та всіляко сприяти зміцненню держави як «загального правопорядку». У крайніх випадках, коли постає питання про існування держави як загальної справи народу, з його згоди істинний державний діяч повинен встановити диктатуру і навести в ній належний порядок. У таких умовах, на думку Ціцерона, істинний правитель діє не у своїх власних корисливих інтересах, а як рятівник республіки, за що в нагороду йому буде призначено почесне місце на небі, щоб він жив там у вічному блаженстві.

Таким чином, можна стверджувати, що Ціцерон прагнув піднести традиційні римські чесноти: громадську діяльність та державну службу, – наповнивши їх значно глибшим змістом за рахунок надбань грецької філософії. У політичному аспекті його намагання зводилися до відновлення республіканського устрою; він віддавав перевагу змішаним формам правління; вірив у теорію циклічності змін форм держави; визнавав народ джерелом політичної влади.

Його вчення про справедливість має досить суперечливий характер: з одного боку – гасла: «за природою усі ми подібні і рів-

ні один одному»; «між людьми ніякої різниці немає»; «перед законом усі рівні»; «вважати найбагатших людей найліпшими – огидно», а з іншого, – «рабство зумовлене природою»; «рабський стан корисний»; «рівність вільних несправедлива, коли при цьому не відрізняються ступені в соціальному становищі та гідності».

Він детально визначив повноваження державних службовців, окреслив міру їхньої влади, міру послуху для громадян. І хоча мислитель у цілому підтримував прагнення Риму до світової політичної гегемонії, особисто застосовував жорстокий терор щодо політичних противників, багато відомих політологів характеризують Ціцерона як провісника гуманізму, конституціоналізму, правової держави, поділу влади.

Після краху Римської республіки із початком нової ери популярними стали ідеї *Сенеки* (4–65 рр.), *Епікети* (50–138 рр.), *Марка Аврелія* (121–180 рр.) та деяких інших римських стоїків. В умовах кризи полісної державності, різкого посилення авторитаризму, правової сваволі вони поверталися до проповіді політичної пасивності, індивідуалізму, космополітизму, фаталізму.

Провідним виразником ідеї Нової Стої (четверта й остання з великих афінських філософських шкіл) став знаменитий мислитель тієї епохи – Луцій Анней Сенека. Найвідомішою працею Сенеки стали «Моральні листи до Луцилія», найчисельнішу їх частину склали ті, що присвячені соціально-моральним питанням, а саме: ідеї морального вдосконалення як окремої особи, так і суспільства в цілому.

Сенека виступив пристрасним захисником республіканського ладу, «звичаїв предків»; він активно (на відміну від епікурейців, які радили триматися осторонь політики) виконував свої громадські обов'язки. Сенека не нав'язував нікому свого ідеалу. Якщо хтось вбачає владу чи будь-яку керівну посадову особу надто суворими, «то нехай обирає за зразок мужа лагіднішої вдачі», аби тільки він служив доброчесності.

Сенека пристрасно відстоював духовну свободу всіх людей незалежно від їх суспільного стану. Сферою рабства може бути лише тілесна і чуттєва, але не духовна і розумна частина людини. Отже, раб, за Сенекою, це насамперед людина, яка за

своєю натурою рівна іншим індивідам, йому властиві такі ж душевні якості, як і всім іншим людям.

Згідно з його міркуваннями, всесвіт – це природна держава з чинним у ній природним правом, визнання якого – справа необхідна і доречна. За законами природи членами такої держави є всі люди, хочуть вони того чи ні. Що стосується окремих державних утворень, то вони випадкові і мають значення лише для певної частини людей, але не для всього людського роду. Сенека вважав, що в політико-етичному відношенні найціннішою є «велика держава»: розуміння закону долі – природного права, Божественного Духа полягає в тому, щоб визнавати необхідність світових законів і ними керуватися.

Таким чином, природно-правова концепція Сенеки і стоїків пізніше була продовжена мислителями XVI–XVII ст. із певними історичними видозмінами. Ідеал стоїків – необхідність єдиного закону для всіх, рівних прав і свобод як для панів, так і для їхніх підлеглих – не міг бути послідовно здійснений у Римській імперії, проте вплинув на законодавство, зокрема сприяв поліпшенню становища жінок і рабів. Християнство сприйняло цю частину вчення стоїків і переробило її відповідно до власних потреб. І лише в XVII ст., коли з'явилася можливість ефективної боротьби з деспотизмом, стоїчні доктрини природного закону і природної рівності (тепер уже у християнському вбранні) набули практичної сили.

Епіктет сформулював принцип «чого не бажаєш собі, не бажай іншим», різко засудив рабство і багатство. В основі його світогляду лежала філософія свободи. Попри деякі спрощення в розумінні суспільно-владних відносин, філософія свободи у тлумаченні Епіктета дуже цікава і повчальна. Вона дає змогу усвідомити важливу грань прогресивного тлумачення людської свободи: свободу для людини торує її власна душа, її совість і розум, прагнення правди і добра.

Як і Сократ, Епіктет за все своє довге життя не написав жодного тексту, своє вчення він викладав у діалогах, бесідах і диспутах, які для нащадків увічнили його учні.

Марк Аврелій уявляв державу як конформістське утворення з одним для всіх законом, що управляється відповідно до

рівності та рівноправності всіх, і вважав найвищим принципом свободу всіх.

Неабиякий вплив на подальший розвиток світової політичної та владознавчої думки справили римські юристи I–III ст. н.е. Сабін, Гай, Папініан, Ульпіан, Модестін та ін. Якщо Арістотель започаткував політичну юриспруденцію, то римські юристи стали засновниками юриспруденції в цілому – науки «про Божественні й людські справи, знання справедливого й несправедливого» і таких її галузей, як правова політика і правова практика. Вони піднесли розуміння категорій права і закону на емпірико-теоретичний, логіко-поняттєвий, концептуальний рівні, а власне політичні доктрини оточили правовим простором. Справедливість стала тлумачитися як «воля віддавати кожному своє право», природне право із суто теоретичної конструкції перетворилося у фактично діючі юридичні норми, державні та інші політичні проблеми почали розв’язуватися в окремій правничій галузі – публічному праві, міжнародні політичні відносини унормовувалися в міжнародному праві, взаємовідносини між фізичними особами – у приватному праві. Але найціннішою політико-правовою пам’яткою Римської імперії став так званий кодекс Юстиніана (VI ст.) (зібрання конституцій, інституцій, дигестів та новел).

Отже, слід визнати існування двох принципово відмінних форм влади і владних відносин у країнах Стародавнього світу. На Сході (Єгипет, Дворіччя, Палестина, Індія, Китай тощо) царська влада була деспотичною, ніким і нічим не обмеженою, проголошувала саму себе посланою небом; давньосхідна владознавча думка плодила міфи та ілюзії про божественну справедливість царської влади, викривляла світосприймання та світорозуміння людей, їхні погляди на владу і закони, на державне правління, успішно намагалася переконати, що нерозвиненість підвладних – це їхнє благо.

Зовсім інший характер мала влада у Стародавній Греції: вона була не деспотичною, а політичною. В основі здійснення такої політичної лежали людська гідність, усвідомлення людьми своїх прав, громадянська самосвідомість; раціональне ставлення до суспільного, полісного життя, зважання на здоровий глузд і

моральні максими; шанобливе ставлення до знань, істини, пошанування доказів думки над іншими виявами влади.

На Сході вперше зародилася бюрократія, яка, з одного боку, покійно й точно виконувала волю царя, а з іншого, сама багато в чому визначала характер цієї волі. Це не могло не відбитися на змістові давньосхідних державницько-владних доктрин: найчастіше вони були адресовані саме бюрократії у вигляді порад і практичних рекомендацій щодо якомога кращого та ефективного здійснення влади правителя.

Стародавня Греція на противагу східним країнам із їхньою тотальною владою бюрократії дала людству демократію (народовладдя). Греція теж була знайома з бюрократією, але остання мала слугувати народу, а не навпаки.

На Сході специфічний шлях державотворення зумовив появу «великої машини» царського правління, у якій злилися в єдине ціле експансивність східнообщинницького колективізму і могутність одноосібної царської влади. Ця «велика машина» впродовж багатьох століть поєднувала в собі як тенденцію примусового, насильницького (часто надзвичайно руйнівного) впливу, так і конструктивну, будівничу тенденцію, причому остання не могла проявлятися на повну силу, коли затухав вплив першої. Окремий індивід ставав складовою частиною машини і разом із нею мовби розчинявся у просторі й часі.

Принципово інший тип суспільно-державних стосунків був започаткований у Стародавній Греції: першоосновою порядку в суспільстві повинне бути справедливе законодавство; у здійсненні полісної влади повинен брати участь кожен громадянин. Досить високий ступінь громадянськості афінян у поєднанні з дотриманням ними полісних законів народив «велику систему» співправління і співпраці громадян, у якій влада функціонувала не зверху донизу, а переважно по горизонталі. Класичний античний поліс уперше в історії теоретично обґрунтував і практично реалізував концепцію самоуправління суспільством, яке здатне до саморегуляції за допомогою законів.

2.2. Еволюція знань про політичну владу в епоху Середньовіччя

Середні віки в Західній Європі хронологічно охоплювали понад тисячоліття (V–XVI ст.). Їх дух, ідеї і дії несли в собі відбиток економічного ладу, відносин соціальних прошарків, державних порядків, власних уявлень, поглядів і, природно, суті і змісту, своєрідності римо-католицької церкви, її теологічних претензій, спроб підпорядковувати собі самодержців.

Як пряма спадкоємиця греко-римського світу, елліністичного Сходу, Візантійська імперія багато століть стояла попереду всіх країн середньовічної Європи. Постійне спілкування із східним і західним світом, тривале зрощування греко-римських і східних традицій залишили помітний слід у їхньому державотворенні, політичних, владознавчих та правових ідеях. Проте Візантія пішла індивідуальним історичним шляхом, відмінним як від Сходу, так і від Заходу. З одного боку, Візантія була самодержавною монархією, влада василевса була божественною і необмеженою. Але з іншого боку необмежена влада імператора у Візантії часто поєднувалася із активним розвитком законодавства і юриспруденції (монархія повинна була дотримуватися «загальних законів»). Крім того, коли в країні відбувалися видовища (на іподромі та в цирку), демос мав право висувати вимоги до імператорської влади і чиновників, схвалювати чи критикувати офіційну політику («іподромна демократія»).

Візантійська політична і владознавча теорія органічно поєднувала в собі три компоненти: антично-елліністичні традиції, римську державність і християнство. Безпосереднє виникнення власне візантійської державності пов'язане з правлінням імператора Костянтина Великого (300–337), який утвердив необмежену монархію і поєднав римсько-елліністичну монархічну ідею з християнством, а державу – із церквою. Серед елліністичних цінностей, які пізніше перейшли у візантійську політичну традицію, слід назвати вимогу розумності (раціональності) правління монархів, яке мало підпорядковуватися ідеї загального блага людей у державі; вимогу загальної згоди («одностайності») між монархом та його підлеглими. У полі-

тичній і владознавчій теорії Візантії, таким чином, склалася система обов'язків монарха стосовно своїх підлеглих у різноманітних аспектах взаємовідносин обох сторін. У візантійському вченні про державне правління формується образ ідеального правителя-імператора, який законно вибраний, користується своєю владою за згодою Богів, є «батьком» своїх підданих, править розумно, справедливо, мужньо, у філософії черпає свою мудрість; має вирізнятися благочестям, зобов'язаний щиросердно поклонятися Богам, нести громадянам мир і щастя. Константин Великий започаткував і утвердив союз держави з християнством, яке освячувало не тільки особистість імператора, скільки його владу і місце в суспільно-політичному житті.

Упродовж IV – першої половини VII ст. у візантійській політичній і владознавчій думці чітко окреслюються кілька спрямувань із домінуючою у них тезою: Візантія найбільш наближена за своїм державним устроєм до небесного ідеалу; це суспільство жорстко ієрархізоване, на чолі його стоїть імператор – земний «отець» своїх підлеглих. У V–VI ст. відбулося повне злиття політичної теорії і християнської концепції влади. У політичній теорії і практиці це знайшло своє відображення у виникненні обряду церковного коронування як однієї з офіційних церемоній у процесі формального обрання імператора. Довготривалий час у процедурі обрання імператора цей обряд мав другорядне значення порівняно із громадянським обрядом, але на початку VII ст. місце коронації переміщається з іподрому і двірцевих залів у храм св. Софії.

Одержавши статус державної релігії, християнство, проте, не змогло органічно злитися з державною ієрархією. З одного боку, верховні правителі розглядали священників майже як своїх чиновників, зобов'язаних виконувати всі їхні вказівки, і нерідко втручалися в релігійні справи. З іншого боку, духовенство (маючи потужний вплив на маси) не погоджувалося на роль слухняних виконавців світської влади, а й претендувало на участь у політичній владі, вимагало від держави допомоги в утвердженні християнства, охороні та примноженні церковних багатств тощо. Претензії церкви на їхню участь у системі державної влади найбільш аргументовано викладено у працях

отців церкви і творців християнської політичної та владознавчої теорії *Аврелія Августина* (354–430 рр.) і *Фоми Аквінського* (1226–1274 рр.). Оригінальність і непересічна цінність Августина для історії європейської політичної і владознавчої думки полягає у відкритті ним теорії особистості, у центрі якої – становлення нової людини, її ставлення до Бога і світу. Августин утверджував віру в силу людської особистості, спрямованої до істини і добра. З теорією особистості пов'язана й теорія християнської держави: держава найкраще впорядковується і зберігається тоді, коли вона заснована й пов'язана вірою і тісною злагодою, коли всі люблять спільне благо, а вищим благом є Бог. Учення Августина справило величезний вплив на розвиток християнсько-теологічних концепцій політики і права: його положення про мир, універсальну публічну владу використовуються при трактуванні проблем сучасного світового співтовариства і міжнародних відносин; римсько-католицька церква донині залучає його вчення для всебічного зміцнення своїх позицій і обґрунтування своїх претензій на світську владу.

Значну роль не лише в побудові католицької теології, а і в розробці питань держави, права, закону, влади відіграв Фома Аквінський. Його політико-правові та владознавчі ідеї викладено в трактатах «Сума теології», «Про правління володарів» (1265–1266 рр.), а також у коментарях до «Політики» і «Етики» Арістотеля.

Ф. Аквінський розпочинає обґрунтовувати свою концепцію держави з характеристики природи людини. Використовуючи тезу Арістотеля про те, що людина за своєю природою «тварина компанійська і політична», він намагався довести, що в ній започатковується намагання об'єднуватися і жити в державі, оскільки індивід наодинці задовольнити свої потреби неспроможний. За цією природною причиною і виникає політична спільність – держава. Держава, за його твердженням, є деякою частиною універсального порядку, творцем і правителем якої є Бог. Процедура заснування державності аналогічна процесу створення Богом світу, діяльність монарха схожа з активністю Бога. Перш ніж розпочати керівництво світом, Бог вносить у нього певну організованість і чіткість, так і монарх спочатку засновує й облаштовує державу, а потім починає нею керувати.

Мета держави – спільне благо, забезпечення умов для гідного й розумного життя. На думку Ф. Аквінського, реалізація цієї мети передбачала збереження феодально-станової ієрархії, привілейованого становища наділених владою багатіїв, виключення зі сфери політики землеробів, дрібних ремісників і торговців. Політична спільність створюється з ремісників, землеробів, солдатів, політиків та інших категорій робітників. Держава може нормально функціонувати лише тоді, коли природа породить таку масу людей, серед яких одні є фізично сильними, другі – мужніми, треті – проникливими розумово. Такі судження мислителя про соціальний склад політичної спільності, що модифікують у релігійному дусі ряд положень Арістотеля (про політико-правову нерівність різних прошарків населення полісу, про дію принципу розподільчої справедливості у сфері політичного життя й управління полісом, про природність нерівності і рабства, принцип розумності й виправданості приватної власності), по суті захищають станову ієрархію і соціально-політичні основи феодального суспільства.

Згідно з ученням Ф. Аквінського, держава як форма передбаченої людської спільності і співпраці виникає з потреб «природи і розуму». Настільки ж природно необхідною постає в політичній спільності об'єднуюча її влада, яка відповідає наявній первісній потребі людської природи бути моральною, розумною, релігійною, соціальною і політичною сутністю.

Ф. Аквінський, успадковуючи ідеї Арістотеля, класифікував форми державного правління таким чином: три чисті форми: монархія, аристократія і поліція; три створені форми: тиранія, олігархія і демагогія. Розрізняваною їх ознакою є моральний характер правління, відповідно до якого він виділяв правління справедливе (правильне, розумне, справжнє) і несправдливе. За цією ж ознакою він розрізняв владу «політичну» і «деспотичну».

Політична влада (правління однієї чи декількох осіб) існує там, де виконуються закони і договори. Влада деспотична ніким і нічим не обмежена, вона подібна владі пана над рабами. Ф. Аквінський виділив і третій різновид влади – королівську: вона спирається не на закони, а на мудрість, у ній правитель знаходить виправдання своїм діям і бачить «свою свободу».

У державній владі Ф. Аквінський виділив три основні моменти: 1) ставлення керівників до підлеглих і можливість видавати закони; 2) набуття чи завоювання влади; 3) використання влади. Акцентування уваги на цих моментах влади необхідне йому для того, щоб відсунути людський аспект у набутті та використанні державної влади: влада за своєю суттю має божественний характер, але це не стосується її набуття і використання, оскільки останні можуть суперечити божій волі. Первинним джерелом людської влади, яка вручається одній чи декільком особам, є політична спільність людей – народ.

За своїми політичними переконаннями, не дивлячись на намагання довести, що імператорська влада нижче папської, Ф. Аквінський був прихильником саме монархічної форми правління. Здійснення монаршого права королем він уподібнював діяльності Бога.

Ідеальну форму правління Ф. Аквінський синтезував із трьох «чистих» форм, у яких монарх уособлює єдність; аристократія – перевагу заслуг, які їм належать; піддані (народ) також залучаються до управління, вони служать гарантією миру і злагоди. Таким чином, він вважав монархію провідною формою правління, дійсною основою для ідеальної змішаної форми.

Ф. Аквінський розрізняв два види людських співтовариств: співтовариство людей у державі і співтовариство віруючих у церкві. Держава регулюється правилами політичного правління, при якому король управляє згідно із законами держави. Влада короля над підданими не безмежна, вона обмежена діючими законами, які сприяють досягненню загального блага. Правління, при якому королю належить уся повнота влади, Ф. Аквінський назвав «жорстоким правлінням» – тиранією.

Усі вчинки короля виправдовує лише те, що його правління сприяє загальному добру; його влада, дана йому Богом для щасливішого облаштування людського життя, – це служба, підпорядкована суспільству, на чолі якого він стоїть.

Моральна цілеспрямованість, для якої існує політичне правління, передбачає обмеження влади і здійснення її лише згідно із законом. Виправданий опір – це громадянська дія всього народу; право на нього гарантоване народу тією моральною

обставиною, що останній має відповідати за те, щоб його дії були менш шкідливими, ніж ті зловживання, які він (народ) хоче усунути. Підбурювання до бунту та непокори владі Ф. Аквінський вважав смертним гріхом, але стверджував, що виправданий опір тиранії – це не бунт.

Уявлення Ф. Аквінського про соціально-політичне життя і владу чітко вписуються в його схему природи як цілого. Подібно до неї суспільство – це система цілей та намірів, у якій нижче служить вищому, вище керує нижчим і веде його. Проблеми суспільного життя він трактував у світлі теологічних уявлень про місце і призначення людини в божественному світопорядку, про характер і сутність людських дій.

Ф. Аквінський розумів закон як правило слідування божественній меті, як належний порядок її реалізації (у природі і людському співтоваристві). Він обґрунтував таку класифікацію законів:

1) вічний закон – це закон, який являє собою всезагальний закон світового порядку, він виражає божественний розум як верховне загальносвітове спрямовуюче начало, абсолютне правило і принцип, керує всезагальним зв'язком явищ у світобудові (включаючи природні і суспільні процеси) та забезпечує їхній цілеспрямований розвиток. Вічний закон є джерелом усіх інших законів, які мають вужчий характер;

2) природний закон є проявом вічного закону, згідно з яким уся створена Богом природа і природні істоти (у т. ч. і людина) через притаманні їм природжені властивості рухаються до реалізації мети, заздалегідь визначеної і обумовленої правилами (законами) їхньої природи. Суть природного закону для людини, наділеної Богом душею і розумом, полягає в тому, що людина має здатність відрізнити добро і зло, причетна до добра і схильна до дій та вчинків, спрямованих на здійснення добра;

3) мета людського закону – загальне благо людей, а тому законом є лише ті настанови, які, з одного боку, враховують це спільне благо і виходять із нього, а з іншого – регламентують людську поведінку лише у зв'язку із загальним благом;

4) божественний закон даний людям у божественному одкровенні (Старому і Новому Заповітах).

Таким чином, у конкретно-історичних умовах середньовічного феодального суспільства, в умовах боротьби між світською державою і церквою за вплив на соціально-політичні і духовні справи вчення як Августина, так і Ф. Аквінського було спрямоване на зміцнення позицій римо-католицької церкви в ієрархічній структурі феодального ладу, на обґрунтування і укорінення панівного теологічного світогляду.

Провісником свободи совісті і права народу на законодавчу владу став у XIV ст. *Марсилій Падуанський* (1280–1343 рр.). Він першим у середньовічній владознавчій думці у трактаті «Захисник миру» (1324 р.) чітко розрізняв владу законодавчу і виконавчу. М.Падуанський розвинув ідею суспільного договору, народного суверенітету; був прихильником станової монархії і поділу суспільства на дві відмінні за правовим статусом станові категорії (правлячу і підлеглу) та шість суспільних груп (духівництво, адміністрація і військові, землероби, ремісники і торгівці).

Державний організм, на його переконання, складається з матерії (людей) і форми (законів), а Папа Римський не може претендувати на світську владу. Призначення держави – дбати про збереження миру і матеріально забезпечене життя своїх громадян. Влада закону, створеного суверенним народом, переважає владу однієї людини – відтак колективна мудрість і досвід народу зберігають своє верховенство. Державець є лише виконавцем волі народу, остання, будучи законно сформульованою, єдина має силу примусу в суспільстві. Процес передачі державцеві владних повноважень народу не є зворотним, більше того, політика – це автономна сфера, відокремлена від релігійного, непримусового наставництва.

М. Падуанський розрізняв два види законів: божественний – це прямий наказ Бога, без людського зауваження стосовно того, які свідомі дії людей на землі потрібні, а які – ні. Людський закон – це наказ усьому загалу громадян чи їх переважній частині внаслідок розмірковування тих, хто уповноважений творити закон, щодо того, які свідомі дії людей бажані, а яких слід уникати, аби досягти найкращої мети чи стану, бажаного для людини в її земному житті. Закон принаймні в його юридич-

ному розумінні, характеризується тим, що він запроваджений утвердженою владою і передбачає покарання за його порушення.

Закон потребує законодавця, тому розуміння М. Падуанським людського законодавця підводить нас до розуміння суті його політичної теорії: законодавець, чи перше й по-справжньому ефективне джерело закону, – це народ, усі громадяни чи переважна їх частина, який (чи які) наказує чи ухвалює згідно зі своїм вибором чи волею на загальних зборах і в усталених виразах, що певні громадянські дії людей бажані або їх слід уникати під загрозою штрафу чи земного покарання.

На думку М. Падуанського, виконавча й судова влада обирається і затверджується групою громадян (законодавцем); повноваження виконавчої влади ґрунтуються на законодавчій дії всієї групи. Виконавча влада зобов'язана стежити, щоб кожна складова держави відповідала своєму призначенню, а якщо вона неспроможна цього робити, то її слід усунути за допомогою тієї ж сили (народу), яка вибрала її.

Владна ідеологія знайшла віддзеркалення й у творі італійського поета *Данте Аліґ'єрі* (1265–1321 рр.) «Божественна комедія» (1321 р.). На його думку, в ідеалі повинні існувати дві влади, або два «сонця», які б керували духовними й мирськими устремліннями людей, але «одна знищила іншу»: церква втручається у сферу компетенції імперії, тоді як номінальні імператори (з 1272 р. Габсбурги) надто заклопотані зміцненням своєї влади в Німеччині, аби протестувати проти узурпації Папою влади в Італії. Засадничі принципи політичних і кротологічних суджень «Комедії» детальніше викладені в прозовому трактаті «Про монархію» (1313 р.)²³, три книги якого присвячено обґрунтуванню трьох безкомпромісних положень: 1) тільки всесвітній монарх може неупереджено встановлювати справедливість у межах залежних держав; 2) особливими божественними відзнаками наділено Римську імперію як утворення, покликане виконувати таку роль; 3) влада імператора походить прямо від Бога – без посередництва церкви.

Церква і держава є відокремленими й незалежними одна від одної, хоч у більш поміркованих висновках Данте зазначає, що все ж таки імператор має виявляти до Папи ту пошану, яку

найстарший син мусить виявляти до свого батька, оскільки врешті-решт духовне царство є вищим за мирське.

Італійський поет, засновник гуманістичної культури Відродження *Франческо Петрарка* (1304–1374), не дивлячись на свій відвертий республіканізм, віддавав перевагу тиранії однієї людини перед народною тиранією і написав володарю Падуб Франческо Каррарі панегіричний лист «Про те, як правитель має правити своїм містом».

Естафету родоначальника гуманізму Ф. Петрарки в XIV ст. підхопили флорентійські державці-гуманісти К. Салутаті (пом. 1406 р.) і Л. Бруні (пом. 1444 р.), які засуджували політичний аскетизм, відкидали тиранію. Хоча свобода для XIV ст. зазвичай означала визволення з-під зовнішньої влади володаря, вони називали так у своїх творах конституційну свободу жити за законами, «прийнятими за участі всіх громадян» (так писав 1402 р. Л. Бруні в Панегірику місту Флоренції). Проте в 1439 р. Л. Бруні в трактаті «Про державний устрій Флоренції» дещо відступив від свого попереднього опису флорентійського державного устрою, визначаючи його натомість як Арістотелеву змішану державу, народні риси якої на кшталт короткостроковості обіймання посад, що здобуваються на основі жеребкування, заміщувалися олігархічним контролем законів та війська. Л. Бруні хоч і не полюблив міські низи, створив теорію республіканізму – найсправедливішого, на його думку, суспільного устрою.

У XV ст. політичну ідеологію раннього гуманізму розвивали М. Пальмієрі, Л. Валла, Л. Альберті, А. Рінуччіні та інші італійські мислителі, вони поглиблювали поняття свободи особи як громадянські свободи, як політичні права обирати і бути обраним до владних структур, як рівність громадян перед законом, як визнання необхідності існування представницьких органів, виконавчої системи й авторитету суду.

Засновник християнського гуманізму *Еразм Роттердамський* (1469–1536 рр.) у своїх працях «Про свободу волі», «Похвала глупоті»²⁴, «Заступник» та ін. відстоював освічену й гуманну монархічну владу, свободу і ясність духу, самовладні міські громади, здоровий глузд, стриманість, миролюбність, простоту.

Жан Кальвін (1509–1564 рр.) у першому виданні його теологічної праці «Настанови в християнській вірі» (1531 р.) сповідував надзвичайно жорстку доктрину покорі: світська влада встановлена для християн самим Богом, правителі – це його заступники, тож християнам-громадянам не дозволено навіть обговорювати проблему кращого управління. Його догми виражали інтереси найбільш сміливої частини тодішньої буржуазії. Він, подібно до М. Лютера, спробував звести повноваження світської влади до функцій підтримання «зовнішнього миру» і цивільного судочинства; поза цим вона не мала розраховувати на покору християн. І хоча християни як приватні громадяни в жодному разі не повинні опиратися «тиранії» шляхом насилля чи за допомогою інших незаконних методів, Ж. Кальвін, як і послідовники М. Лютера, вказував на те, що законами деяких держав загального добробуту «народним посадовцям» дозволено пропонувати суспільству «опір тиранії».

У своїх пізніших теологічних положеннях Ж. Кальвін провіщав виникнення «християнської держави», у якій і духовна, і світська влада будуть важливими й рівноправними складовими, заснованими незалежно одна від одної Богом для співпраці у справі підтримання «праведного порядку». Дисципліна уявляється переважно тренуванням правильної поведінки: покарання і примус є просто її допоміжними засобами.

Ж. Кальвін не сформулював принципово нових ідей, але систематизував ідеї М. Лютера та швейцарського гуманіста і теолога У. Цвінглі. Він відокремив церкву від держави, хоча й залишив самостійною політично. У суспільно-політичних поглядах Ж. Кальвін повністю наслідував М. Лютера: земне життя – це шлях до порятунку, у цьому житті треба терпіти тощо. Однак він підкреслював можливість активного залучення християнина до земних справ. Прилучення до світських благ пов'язане з володінням майном і його накопиченням; необхідним є лише помірне використання багатства і тільки у згоді із Божою волею.

Для Ж. Кальвіна демократія – не кращий спосіб правління, і він вважав найбільш вдалою політичною системою олігархію, у крайньому випадку – помірну демократію.

Послідовники Ж. Кальвіна започатковують політичну ідеологію – кальвінізм – ідеологію тираноборців, яка, виходячи з ідеї народного суверенітету й договірного характеру походження влади, обґрунтовувала право народів на опір тиранам, право міських магістратів на відсіч монарху-тирану. Одним із виразників таких поглядів «третього стану» у XVI ст. був відомий французький юрист Ф. Готман, який доводив, що з давніх-давен народ обирав і скидав своїх королів і саме народу належить верховна влада.

Ідеї народного суверенітету, права народу на збройне повстання, несумісності тиранії з природною рівністю і природною свободою висловлювали в цей час Теодор Без, Юній Брут, Етьєн де Ла Боесі, езуїти Беллармін, Моліна, Суарез та ін. Хоча останні проповідували такі погляди лише в разі боротьби проти того чи іншого монарха, який «не підходив» езуїтам.

З іншого боку, ті ж таки юристи використовували доктрину суверенітету для захисту королівського абсолютизму. Найвідоміший із теоретиків цього напрямку французький філософ, політичний діяч, теоретик держави *Жан Боден* (1530–1596 рр.) вважав, що суспільство формується під впливом природного середовища і складає суму кровних господарських союзів. Він наполягав, що і право, і політику слід досліджувати не лише у світлі історичної традиції, але й крізь призму матеріального середовища людського суспільства: клімату, топографії, расових відмінностей населення тощо.

Ж. Боден був послідовним поборником релігійної толерантності, ліберально-просвітницького державного правління, відстоював політичні ідеї, спрямовані на зростання добробуту свого народу. У 1576 р. він опублікував свою знамениту книгу «Шість книг про республіку», у якій уперше сформулював поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави.

В одній зі своїх праць – «Республіка» – Ж. Боден поставив перед собою надзвичайно вагомe завдання – зробити для тодішньої політики те, що Арістотель зробив для античної. У ній знайшли вираження інтелектуальні пошуки швидко зростаючого на той час прошарку поміркованих мислителів, які самі називали себе «політиками» і вбачали в королівській владі запоруку миру та

злагоди й, отже, прагнули піднести короля як осердя національної єдності над усіма релігійними сектами і політичними партіями.

Терміном «республіка» Ж. Боден позначав будь-яку державу, незалежно від її конкретно-історичних форм та умов існування. У це поняття він вкладав зміст «законного врядування силою верховної влади, яке здійснюється над декількома родинами, а також над їхнім спільним майном». Держава, насамперед, це правова форма правління. Слово «законне» в його розумінні означало справедливе чи таке, що узгоджується із законами природи, і тим самим Ж. Боден відрізняв державу від незаконного об'єднання людей на кшталт банди розбійників.

Мета й ті завдання, заради яких власне і створюється держава як певна форма співжиття людей, полягають у підтриманні та забезпеченні внутрішнього миру, справедливості й соціальної гармонії, а також у захисті суспільства від його зовнішніх ворогів. Державу Ж. Боден визначав як управління родинами. Сім'я – сфера приватна; держава – сфера громадська чи суспільна. Однією з важливих ознак держави як соціальної спільноти є втілення в ній влади, тобто відносин панування і підкорення, управління і виконання. Тому соціальні відносини на різних рівнях суспільного життя являють собою поділ людей на дві категорії: правителів і підлеглих, панівних і поневолених, володарюючих і підкорених. Без цього суспільна взаємодія вироджується в анархію, яка веде до розпаду й загибелі самої держави. Влада як загальна ознака суспільного устрою, що проявляється в пануванні й підкоренні, у повсякденному житті реалізується через різні форми управління.

На думку Ж. Бодена, влада за своєю природою відрізняється від володіння майном; правитель не є власником державного майна і не може відчужувати його. Майно належить сім'ї, верховна влада – правителеві та його суддям. Згідно з цією теорією право власності, притаманне сім'ї, накладає певні обмеження на правителів. Боденова аргументація на підтримку влади батька була переважно авторитарною і трималася на цитатах із Святого Письма та римського права.

Об'єднання багатьох сімей у державу означає, що глава кожної сім'ї перетворюється в громадянина держави, тобто вони

пов'язуються між собою відносинами державної влади, влади політичної. Але, на його думку, політичне підкорення не знищує свободи людини: вона обмежується, але не зникає повністю. Громадянин держави – це вільна людина, яка підкорюється державній владі, тому кожен член політичної спільноти є одночасно і громадянином, і підлеглим, чим і відрізняється від раба, котрий не є громадянином. Отже, загальна ознака громадянина за Ж. Боденом – це підкорення політичній владі.

Об'єднання родин і громадян у державу досягається шляхом підкорення їх спільній політичній владі. Істотною ознакою цієї влади Ж. Боден вважав її суверенний характер. За допомогою концепції суверенітету Ж. Боден обґрунтував адекватне практиці й теорії Нового часу поняття «держави» чи «республіка» як такого політичного союзу, який здійснює власну, незалежну ні від кого стороннього, владу, що не підпорядкована ніякій іншій політичній владі: чи то владі церкви, чи імперії, чи сеньйорів тощо. Теорія суверенітету стала обґрунтуванням абсолютистської держави як політичної форми, яка покінула із залишками феодальної роздробленості й децентралізації.

Верховна влада, чи суверенна політична влада, як вважав Ж. Боден, це така влада, яка не обмежена законом над громадянами і підданими. Ця влада, насамперед, постійна, на відміну від будь-яких повноважень, обмежених конкретним відрізком часу. Ця влада не надається чи ж надається без жодних обмежень чи умов. Вона невід'ємна і надається суб'єкту на невизначений строк. Вона не обмежена законом, оскільки суверен є джерелом закону. Суверен не може обмежувати себе чи свого наступника, і його неможливо примусити в законний спосіб звітувати перед підданими. У той же час Ж. Боден не сумнівався, що суверен відповідальний перед Богом і підкоряється природному праву. Законом для країни є лише указ суверена, а будь-яке обмеження влади є протиправним.

Отже, абсолютизм, необмеженість, безумовність державної влади з юридичного погляду виражаються в її надзаконному характері. Він випливає з того, що над ним не стоїть інша політична влада в даній державі. Надзаконність державної влади визна-

чається неможливістю обмеження її яким-небудь іншим суб'єктом політичного життя, незв'язаністю з приписами цього суб'єкта.

З іншого боку, Ж. Боден все-таки розглядав межі абсолютизму державної влади через призму справедливості, правди, права тощо. Для нього це було надзвичайно складним завданням, оскільки потрібно було поєднати ідею абсолютної верховної влади із її правомірністю і справедливістю таким чином, щоб необмежений характер влади і її надзаконність не перетворилися у свавілля. Він вирішував цю проблему так: суверен пов'язаний законами божими, природними і людськими, які спільні для всіх народів; абсолютна влада держав і суверенних правителів ні в якому разі не поширюється на закони Бога і природи.

Ж. Боден був переконаний, що «добре впорядкована держава» та, де верховна влада не розпорошена, а зосереджена в одній особі, її головним атрибутом є право давати закони громадянам, усім разом і кожному окремо, не потребуючи згоди вищого, рівного чи нижчого. Інші атрибути – право оголошувати війну й укладати мир, призначати мирових суддів, бути судом останньої інстанції, роздавати милості, карбувати гроші й обкладати податками – впливають зі статусу правителя як законного глави держави.

Залежно від того, у чиїх руках зосереджується суверенітет, Ж. Боден виділив три форми держави: монархію, аристократію і демократію. Демократія – це держава, у якій усі чи частина громадян, як би вони не були організовані, володіють владою над усіма. При аристократії менша частина громадян володіє верховною владою над усіма взагалі і над кожним окремо. У монархії верховна влада належить одній особі.

Явну перевагу серед різних форм держави Ж. Боден надавав спадковій монархії. Він переконаний, що ця форма правління здатна в умовах розбрату, смут і громадянських війн навести лад у державі, об'єднати країну, забезпечити мир, впровадити порядок і соціальну гармонію.

Ж. Боден, характеризуючи демократію з позитивного боку – як прагнення до рівності, свободи, справедливості, солідарності і дружби між громадянами, – доводив, що ці характерні риси перетворюються на протилежні. У політичному співжитті і

при здійсненні політичної влади не може бути зрівняння, оскільки люди не однакові у своїх політичних здібностях: одні дурні, а інші розумні, одні створені для владарювання, а інші – для підкорення. Народ, стверджував Ж. Боден, – це натовп, «звірюка багатоголова і позбавлена розсудливості», і довірити йому вирішення політичних справ – це все одно, що радитися з позбавленою розуму людиною. Натовп не любить усього, що висить над його рівнем, він завжди відчуває неповагу до всього видатного, до розуму, знатності, багатства, носіями яких є меншість. У результаті всього цього в демократії приживається панування демагогів, державу охоплює період розбрату і громадянських війн. Отже, на думку Ж. Бодена, демократія порушує владну матерію як субстанцію держави.

Аристократією Ж. Боден визначав такий стан політичного устрою, при якому влада належить не всьому народові, а найгідніший для її здійснення меншості, яка виокремлюється серед інших доброчинністю, знатністю й багатством. Але це також випадкова форма політичної влади. Колегіальний спосіб вирішення питань, які належать до компетенції суверена, постійні чвари серед представників аристократичного стану – усе це стримує рішучі дії, які треба терміново проводити, робить аристократію неповороткою, нерішучою, що завдає шкоди державі. Аристократія, як стверджував він, залишається сам на сам із народом, який її ненавидить. Перебуваючи в постійному страхі перед революцією, аристократи втрачають ініціативу і призводять державу до беззахисного стану як перед її внутрішніми, так і зовнішніми ворогами.

Слід особливо підкреслити, що Ж. Боден повністю відкидав змішану форму держави, тобто розподіл суверенітету. Він схилився до думки лише про можливість існування форм врядування, які різняться між собою тільки розподілом функцій влади.

Якщо немає неподільної державної влади, то немає й добре налаштованої держави. Те, як Ж. Боден тлумачив форми державного управління, має на меті чітко розмежування між державою та управлінням. Суть держави полягає у володінні верховною владою; суть управління полягає в апараті, за допомогою якого ця влада здійснюється.

Таким чином, можна констатувати, що систему Ж. Бодена в XVI ст. відрізняли дві сторони: конституціоналізм і централізована влада; безперечним внеском є обґрунтування ним світського мислення про політику, право, державу, що стало певним кроком до розриву з теологічно-схоластичними конструкціями і середньовічним політичним ідеалом.

Теорія суверенітету є ще одним значним внеском Ж. Бодена у скарбницю світової політичної і владознавчої думки. Він був переконаний, що суверенітет не може бути змішаним, він належить чи королю, чи аристократії, чи народові. Безперечно, Ж. Боден дав поштовх до формулювання світської та утилітаристської концепції суверенності, звичної для сьогодення.

Демократія для Ж. Бодена ненависна, але й тиранію від не поважав і визнавав право народу на опір тиранові аж до його вбивства. У різкій майновій нерівності громадян Ж. Боден вбачав загрозу державних переворотів, які монарх-суверен повинен передбачити і запобігти їм.

Власне до пізнього європейського Середньовіччя належать також Відродження і Реформація, які у своїх вищих проявах не тільки здійснили злам феодалізму, а й перевершили дух буржуазності і вийшли за його можливості і межі²⁵. Розвиток учення про владу в епоху Відродження, що тривала із середини XIII до XVII ст., пов'язаний із розвитком незалежних міст-держав Італії. Ця епоха, з одного боку, дала поштовх відродженню інтересу до класичного республіканізму, що віддавав перевагу змішаній формі правління з його гуманістичною мораллю й концепцією історичних циклів; з іншого – потреба у виправданні своєї фактичної суверенності сприяла розвитку нових концепцій «абсолютної влади», «суверенності» та «держави», які можна вважати найвагомішим внеском того періоду. Концепція абсолютної влади, яку в XIV ст. В. Оккам використовував для опису всемогутності Божої, у XV ст. була застосована до політичної влади. Похідною від неї стала концепція верховенства, яка, за влучним висловом Ж. Бодена, була не новою, а тотожною політичному устрою грецького полісу, синьйорії в італійських громадах та верховній владі Давнього Риму, абсолютній владі, яку Н. Макіавеллі вважав необхідним атрибутом ефективного

управління. Це, у свою чергу, було нерозривно пов'язано з поняттям держави – поняттям, значення якого в XV–XVI ст. з «мастку» або стану поширилося на «республіку», на загальнонародну цілісність з усією повнотою суверенності.

Вагомий внесок у розвиток світової політичної і владознавчої думки зробив *Нікколо Макіавеллі* (1469–1527 рр.) – італійський політичний мислитель, державний діяч, фундатор сучасної політичної теорії, який першим запропонував виділити науку про політику в окрему галузь. Його ідейно-політична спадщина, представлена працями «Державець» (1513 р.), «Історія Флоренції», «Міркування про першу декаду Тіта Лівія» (1513–1516 рр.), «Про воєнне мистецтво», і досі не піддається однозначній оцінці дослідників. Політична і владознавча концепція Н. Макіавеллі була повною протилежністю релігійно-християнському вченню про право, державу і владу. Середньовічну концепцію божественного призначення він замінив ідеєю об'єктивної історичної необхідності і закономірності.

Н. Макіавеллі є одним із перших політичних філософів, котрий виділив предмет політичної науки саме як науки про державу та владу. Із перших сторінок «Державця»²⁶ він уживав поняття «держава» в його сучасному тлумаченні. Поруч із широко відомими до XVI ст. такими політичними термінами, як республіка, князівство, королівство, влада, імперія, місто, правління, тиранія, монархія тощо, Н. Макіавеллі вводить і новий політичний термін – держава. Цим терміном у нього позначалося найзагальніше поняття держави, держави взагалі, незалежно від її конкретних форм. У творах Н. Макіавеллі держава є ширшим поняттям, аніж певний устрій, форма правління та державний апарат. Держава в теорії італійського політичного мислителя означає політичний стан суспільства, взаємозв'язок володарюючих і підвладних (тобто відносини панування і підкорення), наявність відповідним чином налаштованої, організованої політичної влади, устрій і повноваження вищих органів влади (глава держави, сенат, трибуни, консул, збори і т. д.) та інших магістратів; нарешті, наявність юстиції, права, заснованих і відповідним чином оформлених законів.

Н. Макіавеллі розглядав державу не як застиглу, нерухому структуру в ієрархічній статиці, що було характерним для Середньовіччя, а в русі, як змінний і динамічний стан, який залежить від співвідношення сил, що змагаються між собою. На відміну від середньовічних уявлень про державу і політичну владу як таких, що надані Богом, Н. Макіавеллі розглядав державу і політичну владу як справу людських рук. Вивчаючи історичну практику, Н. Макіавеллі дійшов висновку, що в основі політичної поведінки людей лежить не християнська мораль, а вигода і сила; реальне політичне життя не має нічого спільного з християнською мораллю. Тому наукові принципи політичного мистецтва Н. Макіавеллі намагався вивести не з релігійних канонів, а на основі дослідження реальних людських якостей, розкладу і напрямів суспільних інтересів і пристрастей.

Обґрунтування політики як досвідної, емпіричної науки нанесло відчутний удар по теології і схоластиці. Відкидаючи релігійно-схоластичні догми, учення Н. Макіавеллі стало об'єднуючою ланкою для античного і нового політичного вчення.

Слід звернути увагу на те, що Н. Макіавеллі розглядав таку державу, форма якої визначається її змістом, «матерією». Залежно від кількісного і якісного стану елементів політичних зв'язків утворюються та чи та форма, структура, організація, визначаються владні повноваження тощо. Завдання науки він вбачав передовсім у тому, щоб виявити стійкі закономірності, їхній зв'язок із певним розташуванням політичних сил, нормальні й патологічні процеси у формах держави, причини революцій тощо.

Трактування держави як політичного стану суспільства обґрунтовувалося Н. Макіавеллі через з'ясування механізму походження держави. Первісні люди, за його уявленнями, були малочисельними і жили, подібно до тварин, поодиночці. Потім розмножилися, об'єдналися і для захисту обрали найбільш хороброго – зробили його своїм ватажком і стали йому підкорятися. Звідси з'явилося усвідомлення хорошого й поганого, вчинків чесних і добрих, злочинних і правомірних. Для того, щоб запобігти взаємним образам, люди встановили закони і покарання для тих, хто їх порушує, а тому при виборі панівної особи

– державця – люди стали надавати перевагу вже не так сильному, як мудрому і справедливому.

Держава як політично організоване суспільство, згідно з поглядами Н. Макіавеллі, є результатом співвідношення сил, які борються: аристократії (дворянства) і народу. Ця боротьба завершується встановленням певної форми правління (суспільним устроєм з установленими повноваженнями магістра, війська, законів і т. д.).

Важливим компонентом держави у вченні Н. Макіавеллі є політична влада як повноваження, сила, могутність, що виражені у здатності панівних осіб примушувати підлеглих, упокорювати їх. Поняття держави в Н. Макіавеллі обіймало не тільки установи політичні влади – республіки чи монархії, а й усю сукупність політично організованого населення, тобто людей, пов'язаних політичними відносинами. «Головою» такого політичного тіла є певним чином організована влада, якою й визначаються форми держави. Ці форми Н. Макіавеллі розглядав залежно від кількості панівних осіб: єдиновладдя, правління небагатьох та правління всього народу, а також відповідно мети і способу функціонування даних утворень виділяв правильні форми: монархію, аристократію і демократію, – метою яких є загальне благо і велич держави, і неправильні: тиранію, олігархію, «розбещеність». Серед усіх цих форм він виділяв два найголовніші устрої держави – республіку та монархію. Мішані ж форми Н. Макіавеллі відкидає, оскільки держава може бути міцною тільки тоді, коли є або чистою монархією або чистою республікою (змішування форм, на думку мислителя, є зло).

Суть держави полягає в забезпеченні підданам безпеки і миру: у внутрішніх справах – це захист власності й особистої безпеки громадянина; у міжнародних – незалежність, яку забезпечує сильна армія. Міцність держави визначається рівнем згуртованості суспільства, згуртованість та єдність залежать від ступеня розвитку єдиної мови, спільних традицій та звичаїв, загального дотримання законів і права. Об'єднують суспільство також єдина релігія, школа та національна армія. Якщо ці чинники діють у суспільстві, тоді в ньому формуються громадянська доброчесність, політична свідомість та загальнодержавні цінності. Тільки

так суспільство може існувати в республіці, де громадяни не лише використовують свободи, а й самі управляють.

Якщо громада не розуміє потреби в єдності, зайнята власними інтересами, у ній панує егоїзм, відсутній патріотизм, то актуальними стають авторитаризм, примус. Лише такими засобами можна домогтися від громадян усвідомлення вищих державних інтересів. Тому людина, яка віглює ці загальні інтереси, мусить бути сильною, безжалісною й рішучою. Саме про це йдеться у праці Н. Макіавеллі «Державець», у якій звеличується авторитарний режим влади, єдиновладдя, звучить звернення мислителя до реальних політичних діячів і даються їм практичні поради.

Н. Макіавеллі розглядав два підходи щодо розуміння характерних рис і функціональних обов'язків верховного правителя – державця:

– обґрунтування провідної для суспільства ролі законодавця (державця). Н. Макіавеллі особливо підкреслював політичну небезпечність свавільних правителів, злочинну безглуздість політики утисків. Обачливий правитель утримуватиме владу тоді, коли буде дотримуватися таких правил: здійснювати «м'яке» правління, там, де це можливо; вживати суворих заходів у розумних межах; давати можливість вносити суспільно-корисні пропозиції; домагатися, щоб люди були незалежними й сильними; надавати перевагу вільним виборам перед успадкуванням влади; вище цінувати чесноти правителя.

За таких умов державець (законодавець) має створити політичну організацію як цілісний морально-соціальний устрій народу. А це є витвором закону і плодом мудрості його самого, але за умови, якщо він знається на правилах державного мистецтва. Йому дозволяється все: руйнувати стару державу, змінювати форми і систему правління, здійснювати переселення народу, плекатися нові риси у своїх підданих, викорінювати в них боягузтво й фемінізовану ментальність. За Н. Макіавеллі, законодавець – архітектор не лише держави, а й суспільства з його моральними, релігійними та економічними інститутами;

– в умовах здеморалізованого італійського суспільства правитель силою свого політичного генія повинен створити

військову потугу, здатну тримати в покорі всі бунтівні верстви і райони держави. Правитель як творець держави перебуває не тільки поза законом, але якщо закон декретує моральні принципи, – і поза мораллю. Н. Макіавеллі відверто допускає жорстокість, віроломство, убивство: будь-який засіб є добрим для досягнення мети за умови, якщо вжито його з розумом і без розголосу. У цій частині Н. Макіавеллі змальовує державця (фактично диктатора) з такими рисами та властивостями: рішучий, безжалісний, безкомпромісний, жорстокий, прямий, спритний і підступний. Для верховного правителя пріоритетними є загальнодержавні інтереси, національні цілі домінують над регіональними; він повинен мислити масштабно, відокремлювати головні завдання від другорядних, рішуче й без вагань проводити тверду політику, не боятися заради впорядкування держави чи створення нової вживати певних надзвичайних заходів.

Питання співвідношення політики й моралі ставилися і до Н. Макіавеллі, але саме він найрельєфніше висвітлював і започаткував напрям пошуків, якого дотримуються мислителі до сьогодення. Н. Макіавеллі ставив проблему у двох площинах: у її загальних державновладних вимірах і вимірах одноосібних або єдиновладних, самодержавних. У першому випадку він надавав перевагу державним інтересам над громадськими, убачав у державі ту силу, яка стримує егоїзм людей (частково через примус та покарання, частково через виховання). У другому випадку Н. Макіавеллі використовував образ самодержця для виправдання абсолютизму – відносно прогресивної для того часу політичної форми влади. Необмежена влада однієї особи необхідна, на його думку, для відновлення «розбещеної» держави і для об'єднання країни; він вважає, що морально деградоване суспільство не може витворити ефективну і справедливую систему управління, і цим санкціонує використання аморальних засобів для досягнення правителем своїх цілей. Правитель не повинен сповідувати релігію своїх підданих чи виявляти інші чесноти, які поцінує це суспільство. Для Н. Макіавеллі мораль є такою ж зброєю для армії, як і рушниця; а мудрий правитель домагатиметься, щоб і те, й інше було найвищої якості.

Мислитель сповідує подвійну мораль – для правителя і для громадянина. Про правителя судять по тому, наскільки успішно він тримає в руках і зміцнює владу; про громадянина – по тому, наскільки його поведінка сприяє здоров'ю соціальної групи. Розглядаючи ставлення Н. Макіавеллі до вибору допустимих засобів у політиці, слід зазначити, що підступність і насильство для нього не абсолютні цінності, їх використання виправдане метою об'єднання і відбудови держави (Італії) у боротьбі з усіма антидержавними силами, які не знають іншої мови, окрім мови «отрути і kindжала». Аморальні прийоми політичної боротьби є неминучим злом, але таким, яке спрямоване проти значно більшого зла. Жорстокість, зазначав мислитель, можна виправдати тільки тоді, коли відповідні засоби застосовуються один раз і на користь підлеглим. Пізніше принципи політики, які допускають систематичне застосування всіх засобів, виправданих метою, набули універсального тлумачення під назвою макіавеллізму. У сучасній літературі прийнято розмежовувати два види макіавеллізму: 1) пом'якшений, облагороджений, консервативний макіавеллізм, який хоч і схильний до несправедливості, проте реалізує її в «розумних межах»; 2) абсолютний макіавеллізм, який розглядає політику як природничу науку, що має свої наукові закони боротьби за існування людських суспільств.

Отже, велич Н. Макіавеллі як мислителя полягає в тому, що у своїй політичній і владознавчій доктрині він зумів знайти те раціональне зерно політики, з якого виростали й навколо якого формувалися майбутні прогресивні технології суспільного життя.

Зрозуміло, що проаналізовані ідеї класика «безморальної» теорії політики і влади не могли не привернути уваги й не викликати критики теоретиків гуманістичної політико-правової і владознавчої думки. Одним із перших у Європі розпочав відкриту боротьбу з макіавеллівською доктриною відомий французький юрист, автор політичного трактату «Анти-Макіавеллі» (1575 р.) *Інокентій Жантіс*. У вступній частині трактату автор чітко сформулював завдання свого дослідження: показати, якого зла завдає вчення Н. Макіавеллі державному правлінню, спростувати це вчення і довести необхідність поєднання політики і влади з моральними нормами. Як видно зі структури твору (розділи

трактату присвячувалися окремій темі: 1) особисті якості правителя; 2) релігія; 3) політика); автор виходить у ньому з візантійської теоретичної традиції монархічного правління, яка на перше місце ставила доброчинність правителя. Більша частина тих максим, які І. Жантіє піддав критиці, стосувалася морального образу правителя і методів здійснення влади. Відстоюючи думку, що суспільна злагода несе суспільну користь, він доводить, що такий стан речей можливий і в республіканській формі правління, і в монархії. І. Жантіє надавав перевагу не єдиновладдю, а республіканським методам правління, звідси й вимоги до ідеального правителя, який має бути втіленням закону для підлеглих, не тільки вимагати від них бути законослухняними, а й навчати їх власним прикладом, як треба шанувати закони і дотримуватися їх.

У трактаті І. Жантіє податся розгорнута критика тиранічної форми правління: така держава, на його переконання, довго не протримається, бо вона спирається на насильство, яке є зворотним боком її внутрішнього безсилля. Своє обґрунтування антибожественної, антиприродної, антигромадянської й антиправової сутності тирана автор завершив юридичними підставами: антисуспільні діяння тиранів ставлять їх поза законом, а отже, виправдовують виступ проти них. І. Жантіє підкреслював, що політичне вчення Н. Макіавеллі – це керівництво для встановлення тиранії. Перший крок до встановлення тиранії володар робить тоді, коли він порушує природне право і править, керуючись власними бажаннями, примхами і пристрастями. І. Жантіє дуже виважено ставився до проблеми тираноборства, він не закликав народ до бунту (засуджував бунти), до кривавої помсти; на його думку, той, хто чинить опір тиранії, не має права втрачати розум. Подолати стан, коли суспільство підпало під владу тирана, нелегко, бо його встановленню передував тривалий час духовного спустошення суспільновладних відносин, тиранія вкоренилася в масовій свідомості і суспільній психології. Як вихід із ситуації мислитель пропонує полишити тирана і не надавати йому підтримки, а в особливо тяжких випадках тиранічного розгулу виправдовував навіть акт тирановбивства.

Виступаючи проти тиранії і вчення, яке її породжувало й підтримувало, І. Жантіє сформулював вимоги до тих, хто хоче

вивчати політичну науку: 1) володіти природною і здоровою здатністю до суджень; 2) бути мудрим і неупередженим; 3) мати достатній життєвий досвід.

Серед мислителів-гуманістів епохи Відродження, які утверджували антимакіавеллівські погляди на політику і владу, можна назвати також іспанського теоретика і богослова *Педро Ріванданейра*, який у 1595 р. надрукував політичний трактат «Християнський государ».

Узагалі Середньовічна Європа вже в XVI ст. започаткувала сильну антимакіавеллівську політичну і владну традицію, яка благотворно вплинула на вирішення проблем політичного реформування європейських країн, а погляди авторів і носіїв цієї традиції, безперечно, виявилися далекоглядними і не позбавленими елементів пророцтва.

Період Реформації (XVI–XVII ст.) у більшості країн Західної Європи характеризувався активними політичними рухами низів і бурхливими сплесками в духовному житті. Серед найпомітніших постатей реформації в Німеччині слід зазвати *Мартіна Лютера* (1483–1546 рр.), автора катехізисів «Аугсбурзька сповідь» і «Книга згоди», та *Томаса Мюнцера* (1490–1525 рр.). Виходячи з уявлення про «два царства», вони відкидали претензії одного з них (церковного) на пріоритет щодо іншого (держави, політичної влади) і навіть визнавали підпорядкованість церкви німецьким князям, які одержували право затверджувати вищих посадових осіб лютеранської церкви (єпископів) і пасторів. Т. Мюнцер у релігійній формі проповідував ідею насильницького повалення феодального ладу, передачу влади простому народові й побудову справедливого суспільства. М. Лютер у трактаті «Про мирську владу» (1523 р.) наполягав на тому, що до віри не можна ситувати і що гоніння неефективні.

Англійський гуманіст, державний діяч, соціаліст-утопіст *Томас Мор* (1478–1535 рр.) відомий переважно як автор «Золотої книги, настільки ж корисної, як і потійної, про найкращий устрій держави та про новий острів Утопію» (1516 р.), невеличкої книжки, що дала назву способу філософствування (утопізму), увійшла до світової спадщини гуманістів і дотепер привертає увагу інтелектуальних верств суспільства, усього цивілізованого

світу. Це не є якась соціальна програма дій із докорінної зміни людського життя. «Утопія» лише визначає принципи, які призначені для того, щоб стати нормативними функціями і через натяки вказувати на соціальні нещастя та методи їх усунення.

На противагу суспільству, що засноване на приватній власності, Т. Мор детально розробив схему нового устрою, у якому назавжди покінчено з несправедливістю, пригніченням і поневоленням трудящих мас. Він вказував, за яких умов можна організувати суспільне життя на засадах рівності і справедливості. Саме організація суспільного виробництва і господарського життя як єдиного цілого якісно відрізняє вчення Т. Мора від попередніх утопічних ідей. Політичний устрій ідеальної держави Т. Мора заснований на виборності всіх посадових осіб, оскільки демократія найбільш адекватно виражає інтереси всього суспільства. Довічно вибраний правитель утопійців не має тієї влади, що схожа на королівську, він є вищою посадовою особою міста, діяльність якої контролюється зібраннями сифогрантів, сенатом і, в окремих випадках, зборами всього острова. В «Утопії» приймати рішення поза сенатом чи народними зборами про будь-що, що торкається суспільних справ, вважається кримінальним злочином²⁷. Найменші підозри у прагненні правителя до тиранії приводять до позбавлення його цієї посади й до виборів нової особи, оскільки в добре облаштованій державі тиранія ненависна.

Держава утопійців являє собою федерацію з 54-х автономних полісів чи міст-держав, усі ці міста з прилеглими сільськими округами мають однаковий устрій, для якого характерне змішане правління з явною перевагою демократії. На чолі кожного з них стоїть правитель, який обирається довічно шляхом таємного голосування. Поруч із правителем діє колективний орган влади – сенат. Вирішальна роль належить амауторському сенату, у якому щорічно збираються по троє старих і досвідчених громадян від кожного міста для обговорення загальнодержавних справ. Амауторська рада (або рада старійшин), очевидно, і є найвищим органом влади в Утопії, якщо не рахувати загальних зборів жителів острова.

Найважливіші питання життя острова попередньо обговорюються в кожній сім'ї, а потім особливими посадовими особа-

ми – сифогрантами, які обираються по одному від 30-ти родин. Сифогранти, обговоривши справи із громадянами, яких вони представляють, радяться між собою й оголошують свою ухвалу сенатові. Таким чином, народ через своїх представників постійно контролює діяльність сенату. Він сам висуває кандидатів на посаду глави міста, а 200 сифогрантів шляхом таємного голосування обирають із них найбільш достойного. Найближчими порадами правителя в цивільних справах є магістрати, яких також обирають. Таким чином, республіка утопійців – це «одна велика родина», яка заснована на принципах рівності.

Суспільство в Утопії – це єдине господарське ціле. Усі матеріали блага, які виробляються утопійцями, разом із природними багатствами належать усім членам держави. Верховний орган держави, сенат, проводить облік і розподіл продуктів в інтересах усього суспільства; пересуває робочу силу з однієї місцевості в іншу; здійснює зовнішню торгівлю. Але безпосереднім організатором виробництва є не держава, а місто.

Однією з умов досягнення рівності і справедливості Т. Мор вважав усезагальну обов'язкову працю, так що жоден громадянин острова не зможе жити за рахунок іншого. Рівномірний розподіл праці між усіма членами суспільства, за Т. Мором, дасть можливість обмежити щоденну працю 4-ма годинами, що, у свою чергу, забезпечить кожного громадянина всім необхідним для нормального життя.

У фантазіях мислителя водночас виявилася і специфічна контроверза історичної епохи, сучасником якої він був: переходу від феодальнообщинного життя з його чіткою суспільною стратифікацією до капіталістичних відносин, до суспільства, центральними фігурами якого постають соціально-мобільний індивід та інститут приватної власності. Т. Мор став передвісником тієї форми критики капіталістичних відносин, у якій негативні тенденції капіталістичного способу життя пов'язувалися передовсім із власницьким егоїзмом та «стихійністю» в усіх сферах суспільних відносин. Саме в Т. Мора знаходимо початки соціалістичної альтернативи капіталізму з пригаманною будь-якій із її конкретно-історичних форм ідеалізацією соціуму як

своєрідного «організму», у якому індивід повністю підпорядкований суспільному цілому як окрема клітина в тілі людини.

Хоча Т. Мор не мислив досягнення свого ідеалу за допомогою революції (він не був прихильником народних рухів, вбачаючи в них лише руйнівне начало, анархію), його твір справляв на читачів революціонізуючий вплив упродовж трьох наступних століть. Чимало поколінь прихильників його політичних і владознавчих ідей як альтернативи гнобленню і безправ'ю черпали в «Утопії» натхнення як щодо внутрішньої перебудови державної системи, так і стосовно встановлення справедливих міжнародних відносин.

Італійський філософ і політичний мислитель, один із теоретиків утопічного соціалізму *Томмазо Кампанелла* (1568–1639 рр.) відобразив свої соціально-політичні та владознавчі погляди у трактатах «Монархія Месії» і «Місто Сонця» (опубл. 1623 р.). Із усіх творів Т. Кампанелли найбільш цікавим для нас є «Місто Сонця», у якому він виклав свої погляди на справедливий порядок улаштування людського суспільства. Власний суспільний ідеал Т. Кампанелла обґрунтовував виходячи із практики, із сучасного йому стану суспільства, із очевидних нестерпних народних бідувань. В основу його роздумів про майбутнє людства лягла турбота про долю рідної землі, розуміння страждань і потреб земляків – калабрійських ремісників та селян. Головну причину всіх бід Т. Кампанелла вбачав у соціальній нерівності, в існуванні багатства і злиднів. Утопія Т. Кампанелли постала як конкретна політична програма соціальних перетворень – спочатку в Калабрії, а потім і в усьому світі. Розумний устрій Сонячного града є не що інше, як вираження розумності і відповідності природі того соціального ладу, що встановлений у державі соляріїв; «у них усе спільне»²⁸; у місті Сонця скасовано приватну власність – основу соціальної нерівності. «Громада робить усіх одночасно і багатими і водночас бідними: багатими, тому що в них є все, бідними тому, що в них немає ніякої власності, і тому не вони служать речам, а речі служать їм»²⁹.

Спільна й обов'язкова для всіх праця, яка з обтяжливої стала почесною і шанованою справою, – найважливіша риса суспільного ладу міста Сонця.

Спільність усього майна, у тому числі й особистого (ідея, що виражала тенденції примітивно-зрівняльницьких селянсько-плебейських рухів Середньовіччя), поєднувалася в комуністичній утопії Т. Кампанелли зі збереженням поділу розумової і фізичної праці: у той час, як одна частина суспільства (більшість) займається фізичною працею, функції організації виробництва, наукового і політичного керівництва суспільства цілком передані в руки особливої групи. Цим визначається в цілому державний устрій міста Сонця.

На чолі громади стоїть верховний правитель, він же першосвященик, що іменується «Сонце» чи «Метафізик». При ньому є три співправителі: Могутність, що відає питаннями війни і миру, військовим мистецтвом і фортифікацією, ремеслами, пов'язаними з обслуговуванням військових потреб; Мудрість, що відає вільними мистецтвами, науками, навчальними закладами; і Любов, що займається питаннями виховання, медицини, землеробством і скотарством. Ці правителі обирають, а, власне кажучи, призначають усіх інших посадових осіб, причому обрання їх затверджується Радою громадян. Обрання (довічне, за винятком тих випадків, коли верховні правителі самі вважають за потрібне передати свої посади більш гідним) вищих чотирьох правителів ґрунтується на досконалості їхніх знань у всіх необхідних науках. Три співправителі Сонця повинні вивчити науки, що належать до їхньої галузі управління, і мають знати їх досконало, краще від будь-кого. Т. Кампанелла постійно підкреслював вирішальну роль освіти і науки в державному управлінні.

У своїй соціально-політичній програмі Т. Кампанелла передав керівництво суспільством у руки учених-філософів. Саме знання, наука – у тому її розумінні, яке характерне для передових мислителів цієї епохи, – лежить в основі розумної організації всього господарського і громадського життя комуністичної громади міста Сонця.

Протестуючи проти буржуазного індивідуалізму і себелюбності, Т. Кампанелла послідовно підпорядковував людську особистість постійному державному контролю й керівництву. Він усе повсякденне життя громадян регламентував відповідно до вказівок учених-жерців: Солярії не тільки «працюють загона-

ми», а й сплять та обідають тільки спільно, усе їхнє приватне життя узгоджується з розпорядженнями правителів і веліннями зірок. Т. Кампанелла не забував і про інститут таємних спостерігачів. Він опікувався й релігійною єдністю, необхідним покаранням за злочини проти релігії вважав смертну кару.

Так у мріях про справедливий і розумний суспільний устрій проступають як авторитарні риси «казарменного соціалізму», так і демократичні (Велика рада всіх громадян, Мала рада як представницький орган тощо).

Вагомий доробок у розвитку політичної та владознавчої науки належить відомому нідерландському політичному мислителю епохи Відродження, державному діячу, юристу, філософу, історичу *Гуго Гроцію* (1583–1645). У трактаті «Про право війни і миру. Три книги» (1625 р.) він заклав основи вчення про природне право. До інших найвідоміших його творів слід віднести «Вступ до вивчення права Голландії», «Про право надбань», «Про старожитності та устрій Батавської республіки» та ін.

Розкриваючи проблему природного права, Г. Гроцій одночасно змалював процес становлення держави – переходу від природного стану до громадянського суспільства. Вихідною і визначальною причиною виникнення й буття політичних явищ (держави і державних законів) є природне право. На його думку, багато слабких людей об'єднуються для того, щоб спільно уникнути пригнічення сильнішими, і з цією метою встановлюють правосуддя.

Г. Гроцій відстоював і обґрунтовував ідею договірного походження держави, саме він розглядав її як базове поняття теорії держави. На думку Г. Гроція, люди об'єдналися в державу не за божественною волею, а добровільно – переконавшись на досвіді у своєму безсиллі перед насильством. Він вважав, що держава є суто людським витвором, хоча вона й була потім схвалена Богом як благо для людства. Ця угода, як зазначав мислитель, за своїм соціальним змістом є угодою більшості проти меншості – союзом слабших і пригноблених проти сильних і могутніх.

Г. Гроцій у своїх працях назвав такі форми правління: царську, владу знаменитих вельмож, вільну громадянську общи-

ну, демократичну республіку; але при цьому він зауважував, що форма правління не має істотного значення. Г. Гроцій негативно ставився до тиранії, яка заснована на насильстві та відсутності правових гарантій, і надавав перевагу одноосібній та аристократичній формам правління, не заперечуючи їй демократії.

Г. Гроцій обґрунтував положення про суверенітет як характерну рису держави взагалі. Сутність суверенної верховної влади полягає в тому, що ця влада є такою, дії якої не підпорядковані ніякій іншій владі, і вона не може бути ліквідована велінням іншого правителя. Носієм верховної влади (тобто суверенітету) є держава в цілому (як досконалий союз), а носієм цієї влади може бути одна або декілька осіб відповідно до законів та звичаїв того чи іншого народу.

У державних справах, на думку Г. Гроція, повинен бути порядок володарювання й підкорення. При цьому він несумісний зі свободою приватної особи протистояти владі. Праву підданих на спротив владі мислитель протиставляв «закон непротивлення». Відхилення від нього допускається лише у випадку крайньої необхідності, але за умови, що збройне протистояння підданих і правителів не принесе державі величезних потрясінь і не призведе до загибелі багатьох невинних людей.

Г. Гроцій є одним із тих мислителів, хто заперечував суверенітет народу, тобто належність йому верховної влади. При цьому спостерігається непослідовність і суперечливість поглядів Г. Гроція: з одного боку, він визнавав право підданих на спротив верховній владі чи її окремим органам та представникам; з іншого, він обґрунтовував думку, згідно з якою природне право протистояти насильству втрачає свою силу перед верховною владою держави, оскільки держава влаштована для забезпечення суспільного спокою. Це, власне, є призупиненням реалізації прав і свобод підданих і визнанням виключного права держави і державної влади.

Таким чином, Г. Гроцій першим у світовій політико-правовій і владознавчій думці заклав наріжний камінь юридичного світогляду; створив дійсно теоретико-правові засади суспільного договору; стверджував думку, що народ може вибрати будь-яку форму державного правління, але в подальшому не може її

змінювати; був переконаний, що не сила, а справедливість і закон мають визначати взаємини між державами.

2.3. Розвиток знань про політичну владу в Новий час

Політичні і владознавчі концепції Нового часу заслуговують особливої уваги, адже XVII–XVIII ст. небезпідставно вважаються переломними в розвитку європейських народів. Саме тоді остаточно сформувалися на рівні політико-наукового світобачення базові цінності західної цивілізації, завдяки яким західні країни прийшли до утворення правових держав, до ефективного демократичного правління. Достатньо повчальний для світової теорії і практики влади досвід Франції, Німеччини, Росії, Італії, Іспанії, Португалії, США і багатьох інших країн світу.

Розроблена Г. Гроцієм теорія суспільного договору і природного права швидко набула популярності, її підхопив і розвинув його молодший талановитий співвітчизник, філософ-пантеїст *Бенедикт Спіноза* (1632–1677 рр.). Він синтезував у свої творах («Короткий трактат про Бога, людину та її щастя» (1660 р.), «Богословсько-політичний трактат» (1670 р.), «Етика» (1677 р.)) релігійні, наукові і політичні поняття (здавалося б, такі несумісні), виробив тверде загальне бачення становища і потенційних можливостей людини як політичної істоти. На фоні більшості політичних філософів Б. Спіноза стоїть самотньо як непохитний захисник демократії. Він доводив, що вона найкраще консолідує спільні зусилля всіх громадян і відтак може найбільш ефективно просувати їхні інтереси. Та демократичні інститути – це ідеал, оскільки вони вимагають наявності громадян, схильних до поміркованості, з міцними традиціями громадянської культури і належним рівнем освіченості та життя. Доки ці вимоги не будуть виконані, існуватимуть монархія або аристократія; ці обидві форми слід організовувати таким чином, аби вони могли мінімізувати своє природжене зло і підготувати людей до демократії.

Англійський поет і полеміст *Джон Мільтон* (1608–1674 рр.), автор трактату «Повноваження королів і суддів» (1649 р.), виправдовував засудження, скинення з трону й страту Карла I. У 1651 р. Дж. Мільтон склав латиною слово на захист революції та

республіки на чолі з Довгим парламентом, а в 1654 р. написав другий твір латиною «Другий захист...», що виправдовував перший протекторат Олівера Кромвелля. Останню політично-полемічну працю цього періоду – «Простий і придатний спосіб установлення вільної республіки» (1660 р.) – він написав уже в передчутті неухильного наближення Реставрації. Отже, якщо ще на початку 40-х рр. XVII ст. Дж. Мільтон був монархістом, то на 1649 р. він став республіканцем. Для життя безпечного і вільного, позбавленого жорстокості й несправедливості, люди об'єднуються спершу в державі; для життя побожного і релігійного – у церкві, – писав він у 1651 р. Однак і той, і інший інститут повинні узгоджуватися із законом природним і Божим. Проте його приписи щодо їх форм суперечили його ж уявленням про можливі способи втілення в життя цього туманного ідеалу. У 1660 р. його політичні переконання вилилися в утвердження правління божественної олігархії, вільної від контролю з боку зіпсованих і розпусних людей.

До ідеї народного суверенітету в «Міркуваннях про уряд» звертався англійський політичний діяч *Олджернон Сідней* (1622–1683 рр.), що склав голову на плаші за виступи проти правління короля Карла II.

Відомий своїми політичними та владознавчими поглядами англійський політичний мислитель *Джеймс Гаррінгтон* (1611–1677 рр.), який опублікував у 1656 р. працю «Республіка Океанія». Хоч він часто використовував класичні республіканські аргументи і категорії, та все ж розглядав свою теорію як уперше запропоноване серйозне потрактування питань, досі до кінця не зрозумілих, зокрема, щодо ролі власності і військової влади в державі та їх взаємозв'язку. Змальована в «Республіці Океанії» модель державного устрою свідчить про очевидну схильність до тієї концепції державного ладу, що її пропонував Арістотель, а також інші прихильники змішаної чи збалансованої форми правління. Ця модель включає наявність двох законодавчих палат, які обирають непрямым чином усі утримувачі власності: сенату, що складається з найзаможніших землевласників і має виключне право на розроблення законодавства, і законодавчих зборів, до складу яких входять дрібніші вільні землевласники,

котрі мають виключне право схвалювати чи відхиляти запропоновані їм закони. Також має бути встановлена виконавча влада; у творі детально описано цивільну, військову і релігійну ієрархії починаючи від рівня округу і вище. На переконання Дж. Гаррингтона, регулярна ротація державних чиновників покладе край будь-якій тенденції до встановлення олігархії, а обмеження розміру земельних маєтків за допомогою аграрного закону запобігатиме відтворенню феодальної аристократії.

Хоч існування «нерівноважних» державних устроїв (тиранія, олігархія, анархія) і можливе, проте тривалим воно бути не може, отже, існують лише три стабільні форми правління:

- «абсолютна монархія» як система, у якій власність монополізована монархом, а влада утримується за допомогою озброєних найманців (англійськ відомий своїм викладом доводів проти абсолютизму, які набули популярності невдовзі після його смерті);

- у «мішаній монархії» землевласники стають великими магнатами, і ця аристократія разом зі своїми васалами бере в руки зброю. Він вважав, що мішана монархія є до певної міри розбалансованою системою, у якій жодна із владних гілок не є достатньо сильною для того, щоб контролювати інші;

- «держава загального добробуту» постає там, де землеволодіння достатньою мірою розсосереджуються між тими людьми, хто може прогородувати себе самотужки, так що аристократія тут не формується і, отже, збройні сили складаються на основі народного ополчення. Дж. Гаррингтон не лише стверджував, що держава загального добробуту є найкращою формою правління, оскільки вона виражає спільний інтерес усіх громадян, а й на основі свого бачення історії вказував шлях до встановлення стабільного державного устрою.

Найперші підвалини у фундамент політичної і владознавчої науки Нового часу заклад англійський політичний мислитель і філософ *Томас Гоббс* (1588–1679 рр.). У рамках своєї філософської доктрини він особливо виділяв проблематику влади, науку про владу. Т. Гоббс відзначав, що цією цивільною наукою «першим зацікавився Сократ...», за ним звернулися до неї Платон, Арістотель, Цицерон та інші філософи, як грецькі, так і латинські, і ось уже не тільки всі філософи у всьому світі, але і просто

пересічні люди стали займатися нею...»³⁰. І далі Т.Гоббс стверджував: «... слідуючи думці мудрих людей, з усіх наук найбільш поважною, звичайно, виявляється та, яка важлива для правителів і інших людей, що керують людством»³¹. На думку Т.Гоббса, «правильне навчання громадян науки про державу необхідне для збереження миру», а «всі обов'язки правителів можна виразити однією фразою: благо народу – вищий закон»³².

Широко відомий його твір «Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної і цивільної» (1651 р.)³³. Йому передувала праця «Про громадянина» (1642 р.). Ми виділяємо цей твір не тільки тому, що він містить розділ «Влада», а насамперед із тієї причини, що Т. Гоббс уже в «Передмові» починає міркувати про таємниці влади і науку про владу. У більшій частині праці (у двох останніх її розділах) подається систематичний опис суверенної влади світського правителя над усіма церковними справами, включаючи й затвердження доктрини. Влада правителя «Левіафана» була неабсолютною: він користувався нею лише для захисту тих, чийм представником був, а якщо йому це не вдавалося, знову вступав у дію природний стан. Правитель не мав права робити щось таке, що, як він знав, не слугуватиме досягненню єдиної мети. Щодо того, якій формі правління – монархічній чи республіканській – слід віддати перевагу, Т. Гоббс наводив досить туманні аргументи на користь монархії, але стверджував, що його теорію можна застосовувати до будь-якої з форм правління.

У природному стані, коли відбувається неконтрольоване й нерегламентоване взаємне винищення, панує тотальний страх, непевність, нестабільність; там є і абсолютна свобода, але немає жодних обов'язків. Усі люди однаково керуються егоїстичними прагненнями, перебувають у стані війни всіх з усіма. Їхнє природне право на володіння всім, на опанування будь-чого з бажаного перетворюється на примару, оскільки його неможливо реалізувати. Страх та інстинкт самозбереження змушує людей переглянути спосіб свого життя й укласти між собою суспільний договір, при якому продовжують діяти природні закони, але тільки вже в «оллоднений» спосіб. Така угода як реалія існує лише в момент її укладання, тоді, коли всі люди домовилися про

обмеження своєї свободи державою. З анархії, яка все більше обтяжувала життя людей, свобода в процесі її відчуження перетворюється в самостійність дій державного механізму, а самостійна природна людина відчужує себе як підданого, як особу, підпорядковану «князю», правителю. Між свободою природного стану і регламентованою поведінкою в стані суспільному пролягає дуже короткий тимчасовий перехід. У такій стрімкій ситуації «натопи» людей конститується в єдине суспільство для того, щоб, передавши владу уряду, розпастися на велику кількість «підлеглих», знову втративши безпосередні зв'язки один з одним. Народ, будучи джерелом влади, пізніше стає тільки її органом.

Слід підкреслити, що в Т. Гоббса відсутнє поняття договору між народом і урядом. Влада передається першими останньому без будь-яких умов і без права денонсації договірних обов'язків. Таким чином, народ не є сувереном, уся повнота суверенних прав переходить до уряду, а точніше – до правителя (оскільки урядовці є виразниками його волі, виконавцями його рішень). Саме правитель, згідно з Т. Гоббсом, є і має бути не підзвітним нікому носієм державної волі та її єдиновладним виразником. Йому належить уся повнота як законодавчої, так і будь-якої іншої вищої влади (виконавчої, судової), оскільки розподіл влади на окремі гілки неминуче, на думку мислителя, призводить до громадянської війни.

Держава в Т. Гоббса виступала як один окремий суб'єкт (монарх, збори, рада уповноважених); той (чи ті), хто уособлює державу, має верховну владу і називається сувереном, а всі інші є його (їх) підданими. Держава виражає і запроваджує все ті ж природні закони і живе як єдиний механізм – своїм штучним життям, поглинаючи права і волю своїх підданих, але підтримуючи натомість для них безпечне середовище існування.

Абсолютна влада держави – це, на думку Т. Гоббса, гарант миру і реалізації природних законів. Вона примушує індивіда виконувати ці закони, видаючи їх як приписи щодо поведінки, які опираються на силу. Але щодо змісту природний і суспільний (громадянський) закони однакові. Усілякі довільні вигадки законодавців не можуть бути громадянськими законами, оскільки останні суть ті ж природні закони, але тільки скріплені автори-

тетом і могутністю держави, їх не можна ані скасувати, ані внести в них зміни простим волевиявленням.

Для Т.Гоббса характерним є ототожнення держави і суспільства. Монарх як суверен стоїть над усіма громадянами, усі права людини, за винятком збереження власного життя, передані суверену, тобто з цього моменту він може висловлювати думку і виражати волю всього суспільства як свою власну. Держава увібрала в себе й загальну свободу, і тепер вона мирить, обмежуючи в діях, своїх підданих – громадян. Отже, усе в житті людей здійснюється через державу і за допомогою держави. Вона гарантує своїм підлеглим свободу, яка є, за Т.Гоббсом, правом робити все те, що не заборонено громадянським законом, зокрема купувати, продавати чи певним чином укладати угоди один з одним, обирати місце свого перебування, харчі, спосіб життя, виховувати дітей на свій розсуд тощо. Для Т.Гоббса єдиним мірилом добра і зла є громадянський закон, єдиним суддею – законодавець (монарх чи зібрання людей, яке уособлює суверена).

Говорячи про обов'язки суверена, Т.Гоббс вважав, що вони зводяться до одного положення: благо народу – найвищий закон. Обов'язок суверена – справно керувати народом, бо держава встановлена не заради самої себе, а заради громадян. Водночас Т.Гоббс стверджував, що люди, які вже здійснюють верховну владу, не перебувають у реальній залежності від народу, а тому й не несуть ніякої відповідальності перед ним. Т.Гоббс не вважав за потрібне запроваджувати соціальні та правові інституції, які б регулювали поведінку суверена. Він переконаний, що монархія є найкращою формою держави, оскільки вона оптимально виражає і реалізує її абсолютний характер. У ній загальні інтереси збігаються з приватними інтересами суверена. Верховну владу зручніше здійснювати в монархічний спосіб, оскільки в особі короля уособлена держава.

Повністю підпорядковуючи індивіда абсолютній владі держави, Т.Гоббс, проте, залишав йому можливість протистояти волі суверена. Ця можливість виражається у праві на повстання, останнє ж допустиме лише тоді, коли суверен всупереч природним законам зобов'язує індивіда вбивати або калічити самого себе або ж забороняє захищатися від нападу ворогів. Захист

свого власного життя спирається на вищий природний закон – закон самозбереження. Цей закон не має права переступати і суверен, бо інакше він ризикує втратити владу.

Таким чином, розглянувши основні положення Гоббсової теорії політичного життя, можемо зробити висновок, що він уперше в Новий час розробив систематизоване вчення про державу, політичну владу і право; був першим ліберальним теоретиком, який проголосив, що держава мусить бути створена відповідно до потреб і прав громадянина; що всі відносини в системі «індивід – громадянське суспільство – держава – влада» базуються на трансформації природного права. Влада в державі має бути абсолютною (але не тоталітарною), бо це, на думку мислителя, єдина можливість, зберегти мир у суспільстві та приватну власність після війни «всіх проти всіх».

Новий час дав також людській цивілізації цілісну і сформовану концепцію людської свободи: саме в цей час з'являється класичний лібералізм, засновником філософсько-політологічної системи якого став відомий англійський філософ і політик *Джон Локк* (1632–1704 рр.). Своє політичне і владознавче вчення, сформульоване насамперед у «Двох трактатах про правління» (1689–1690 рр.)³⁴, Дж. Локк виводив із матеріалістичної теорії пізнання. Основною вихідною логічною одиницею, з якої, на думку багатьох дослідників, мислитель почав вибудовувати свою філософію політики, є поняття правосвідомості. Це дало йому змогу утвердити адекватну його методові емпіризму унормовану систему усвідомленості соціально-політичного буття. Така унормована свідомість була покладена в основу розуміння поняття приватної власності як необхідної передумови розподільчої справедливості. Саме на основі правосвідомості утверджується як соціально-політичне явище (а не як чисто природне) договірна інтерпретація повноважень державної влади. І, врешті-решт, правосвідомість виступає регулюючою основою поведінки людини у громадянському суспільстві та суб'єктів політичної влади в державі. Усе це в цілому стало теоретичним підґрунтям у формуванні ліберальної концепції політики і влади.

На думку Дж. Локка, спочатку існував природний (стихийний) стан людського співжиття. У той далекий час усі люди були

доброзичливими, оскільки їхні інтереси не перетиналися. Кожен володів необхідною для життя приватною власністю, вона не була однаковою за розмірами, рівною в усіх, але кожен із власників мав можливість збільшувати її завдяки своїм умінням і фізичній силі. Але з часом набуває все більшого поширення нестійкість мирних відносин між людьми, яка досягає критичної межі, і виникає реальна загроза їхньому подальшому існуванню. Саме в цей момент об'єктивно виникає необхідність укладення суспільного договору один з одним і з першим утвореним урядом. Таким чином, існуюча приватна власність у природному стані повинна бути недоторканою. Нові правителі – князі і королі – не мають права не тільки зазіхати на майно своїх громадян, а й повинні забезпечувати недоторканність власності.

Він говорив про три стадії усталення договору і згоди: 1) люди мають однастайно погодитися стати громадою й об'єднати свої природні можливості та здібності так, щоб можна було діяти спільно і підтримувати права один одного; 2) члени цієї громади мають погодитися більшістю голосів на створення законодавчих та інших органів; 3) власники майна в цій громаді мають висловити свою згоду (безпосередньо або через своїх представників) на сплату всіх податків.

Оскільки у природному стані відсутні органи, які могли б неупереджено вирішувати всі суперечливі стосунки між людьми та карати порушників природних законів, з метою надійного забезпечення природних прав, рівності і свободи, захисту особистості і власності люди погоджуються створити політичне співтовариство, тобто заснувати державу.

Держава, за Дж. Локком, є сукупністю людей, об'єднаних в одне ціле під егідою ними ж установленого загального закону, яка створила судову інстанцію, наділену правом залагоджувати будь-які соціальні конфлікти. Від усіх інших форм колективного життя (сімей, панських володінь, господарських одиниць) держава відрізняється тим, що лише вона втілює політичну владу, тобто право в ім'я суспільного блага створювати закони для регулювання і збереження власності, а також право застосовувати силу громади для виконання цих законів і захисту держави від зовнішніх посягань. Держава є тим соціальним інститутом, який

втілює і здійснює функцію політичної влади. Але в реальності, коли на основі суспільного договору уряд від імені всіх громадян було наділено владними правами, він не зміг запровадити ніяких принципово нових основних законів. Він лише гарантував їм наявними в нього засобами дію раніше укладених принципів співжиття. У природному стані таких гарантій не було. Кожному індивідові доводилося самому, своїми силами карати порушників природного стану. Тому встановлення держави та урядової влади упереджувало небезпечні наслідки існування «самостійних» правових норм і процес формування державності відбувався поступово, без різких ривків і коливань.

Класифікуючи форми державного правління, Дж. Локк назвав демократію, олігархію і монархію, однак не виключав і проміжних форм. Абсолютизм, яким його бачив Т. Гоббс, виключається на тій підставі, що люди вважають свої природні права на життя і свободу своєрідним Божим даром, а тому не можуть їх віддати від свавільну оруду інших. Абсолютна монархія є формою війни, а не врядування. Іноді урядовцям дозволяється застосовувати надзвичайну владу, але тільки для блага народу і виключно в тих випадках, коли закон мовчить.

Дж. Локка іноді вважають раннім теоретиком демократії, співавтором концепції демократії, розділення влади і верховенства права, проте насправді перші дві теми майже не розкриваються в його політичних творах. Про бажаність урівноваження влади шляхом її передачі у різні руки Дж. Локк згадував, але докладно цю проблему не розглядав; подеколи він намагався наголосити, що законодавча влада має бути вищою за всі інші владні гілки. Дещо ширше він обговорював проблему відповідальності виконавчих органів за регулярне скликання парламенту, але тільки стосовно застосування в тогочасній Англії того правила, що магістрати як представники виконавчої влади не повинні підривати діяльність законодавчих органів, які були створені на другій стадії укладення суспільного договору.

Дж. Локк цілковито не згоден із тим поглядом, що привілеї слід вважати окремим джерелом влади чи сферою, куди законодавча влада має право втручатися. Не знаходимо в нього і якоїсь особливої теорії виборчого права. Дж. Локк вважав, що

політичний обов'язок людини ґрунтується на нашій згоді. Усі люди народжуються вільними, від природи ніхто не є підданим якоїсь держави. Наш обов'язок підкорятися законам країни, де ми живемо, випливає або з узятого нами на себе обов'язку вірно-підданства, або з того, що він називає «мовчазною згодою». Вважають, що остання виникає в суспільстві в тому разі, коли людина володіє чи користується будь-якою власністю, що перебуває під юрисдикцією й охороною законів цього суспільства.

Локківська теорія є передусім теорією спротиву. Згідно з нею магістрати, що перевищили свої повноваження, і законодавці, котрі порушили природні права, є крадіями і грабіжниками, тому вони опинилися у стані війни з тими, хто номінально їм підкоряється, але може чинити опір, при необхідності і збройний (революція). У таких випадках політична влада від інституцій і посадових осіб знову переходить до рук громади, сформованої на першій стадії укладення суспільного договору.

«Природний стан» як серцевина нових відносин повинен бути законодавчо закріпленим. Створена держава повинна всього-на-всього їх «оберігати». Вона має також оберігати майно людей, сприяти в задоволенні ними своїх потреб. Поряд із цим урядова влада не має права діяти свавільно, і в того, хто суворо дотримується законів і всіляко діє за ними, не може забирати його власність. Таким чином, державне впорядкування суспільного життя є і природним, і соціальним актом.

Для реалізації «природного стану» в суспільстві необхідно розділити владні функції. За Дж. Локком, верховна, законодавча влада належить парламенту, який повинен вирішувати всі питання «згідно з волею більшості». Парламент повинен законодавчо закріпити різноманітні свободи: совісті, слова, друку, зібрань, приватної власності, – а також гарантувати їх недоторканність. Виконавча влада, включаючи судову і військову, передається урядові і королю. Повноваження уряду регулюються законом, жоден міністр чи сам король не має права переступати законні межі. Що стосується «федеративної» сфери, тобто відносин з іншими державами, то компетенція в ній належить уряду.

Теорія розподілу влади Дж. Локка суперечила вченню Т. Гоббса про необмеженість урядової влади, а також роялістсь-

кій концепції Р. Філмера, згідно з якою влада короля є прямим продовженням «батьківської влади» Адама над людьми і непідвладна жодним людським настановам. Фактично це було започаткуванням теорії конституційного управління, хоча сама ця ідея буде розвинута пізніше.

За Дж. Локком, хто б конкретно не володів верховною владою в державі, йому приписується керувати згідно з установленим загальним законом, проголошеним народом і обізнаним із ним, а не шляхом імпровізованих наказів. Закони тоді сприяють досягненню «великої мети» держави, коли їх усі знають і виконують. У державі ніхто, ніякий орган не може бути виключений з підпорядкування його законам – це є головний інструмент збереження і розширення свободи особи, який також гарантує їй безпеку від свавілля та деспотизму інших.

У розумному суспільстві жодна людина не може бути невільником, васалом чи прислужником держави. Деспотична влада поневолює індивіда насамперед тим, що нав'язує йому свої цілі (свої уявлення про вигідне, пристойне і т.д.). Вона претендує не на працю індивіда безпосередньо, а на його здатність досягати поставленої мети, на його переконання і совість, оволодівши якими, вона привласнює і його працю (ця форма панування мала місце в середньовічних теократичних концепціях).

Слід також зауважити, що Дж. Локк у працях «Досвід про закони природи» та «Лист про віротерпимість» відстоював ідеї свободи совісті, відокремлення церкви від держави. Намагання нав'язувати, насаджувати якісь думки чи знання за допомогою урядового примусу прямо повинно бути віднесено до переліку урядових злочинів.

Таким чином, найбільш показовим у характеристиці поглядів Дж. Локка на владу, на нашу думку, є виданий у 1988 р. у Москві 3-й том його творів³⁵. Підкреслимо важливі для аналізу три моменти. По-перше, Дж. Локк глибоко, осмислено, цілеспрямовано, докладно проаналізував проблеми влади. Зазвичай при розгляді праці «Два трактати про правління» дослідники звертають увагу на проблематику устрою держави, але це праця насамперед про правління, про владу, про сукупність знань (науку) про владу. Ось деякі характерні вислови мислителя:

– «... не можна заподіяти більше шкоди государеві і народу, ніж через розповсюдження неправильних понять про правління...»³⁶;

– «... доцільно дати визначення того, що я вважаю політичною владою, для того, щоб владу посадовців над приватним можна було відрізнити від влади батька над своїми дітьми, від влади господаря над своїми слугами, від влади чоловіка над своєю дружиною і від влади пана над своїм рабом. Хоча всі ці види влади іноді опиняються в руках однієї людини, проте якщо її розглядати з погляду цих різних відносин, то це може допомогти нам відрізнити один вид влади від іншого і показати різницю між правителем держави, батьком сімейства і капітаном галери»³⁷.

Відзначимо також ідею Дж. Локка власне стосовно науки про владу («науку про види правління»), сформульовану в праці «Думки про те, що читати й вивчати джентльмену»: «... хто бажає бути досвідченим у всьому, повинен ознайомитися з об'єктами всіх наук. Але джентльмену, чиє покликання – служіння вітчизні..., понад усе пасує займатися питаннями моральними і політичними. Отже, його безпосереднім покликанням є науки про чесноти і вади, про громадянське суспільство і види правління, а також право і історія»³⁸.

По-друге, об'єктивним показником того, як багато уваги Дж. Локк приділяв питанням влади («науці про види правління»), може служити приведений укладачем уже згаданого 3-го тому О. Субботінім «Предметний покажчик» і рубрика «Влада» в ньому (без вказівки на сторінки тому). Ми побачимо, наскільки широким є коло її понять, що зробило б честь будь-якому сучасному дослідникові науки про владу³⁹.

По-третє, про сприйняття даного тому його укладачем, перекладачами, редакторами, редколегією свідчить цікавий факт: якщо весь зміст тому переповнений думками про владу, то про політику в ньому мовиться вкрай рідко, і то, можливо, через своєрідне розуміння і відоме осучаснення самої лексики. Що ж до предметного покажчика до 3-го тому, то в ньому рубрика «Політика» взагалі відсутня. Цим самим влада як суперфеномен затулила багатством своєї проблематики тему політики, що

вироблялася і визначалася владою, висвітлювала функціональну підлеглість політики, її залежний характер.

Багато цікавих проблем держави і влади розробили А. Дайсі, Л. Дюпріє, В. Енсон⁴⁰.

Вагомий внесок у розвиток політичної і владознавчої думки зробили представники французької школи епохи Просвітництва: видатний політичний мислитель, правознавець і письменник *Шарль-Луї де Монтеск'є* (1689–1755 рр.) і філософ та письменник *Жан-Жак Руссо* (1712–1778 рр.). З ідейно-політичної спадщини Ш. Монтеск'є найбільшого визнання набули «Перські листи» (1721 р.), «Роздуми про причини величі і падіння римлян» (1734 р.) і особливо праця «Про дух законів» (1748 р.)⁴¹. Утворення держави мислитель розглядав як об'єктивний історичний процес. Головна мета держави, на його думку, полягала у здійсненні нею миротворчої функції: у примиренні суперечностей між окремими особами і групами людей, у спрямуванні цих суперечностей у русло правової форми розв'язання суперечок між приватними особами, групами і т. д. Розглядаючи державу крізь призму ідей суспільного договору, Ш. Монтеск'є характеризував його не як довільну, а як необхідну природно-історичну угоду, яка визначається певними об'єктивними чинниками суспільного розвитку. Він гостро критикував ті теорії (наприклад, Т. Гоббса), де автори всі права надавали правителям, а обов'язки і підлеглість покладали на народ. Він обґрунтував ідею зверхності законів, а не людей, тобто ідею конституційного правління, якість і ефективність якого залежать від духу народу.

Чимало уваги приділяв французький мислитель формам державного правління, обґрунтуванню теорії множинності природних форм правління, які відповідають духові тієї чи іншої нації. В історії держави він виділив такі характерні форми правління: республіку (за нею визнавав дві форми – демократію й аристократію), монархію і деспотію. Перші дві форми він назвав помірними – тут стосунки між правителями і громадянами побудовані на основі правових норм. Деспотію він відніс до непомірної форми правління, тут влада здійснюється свавільно і концентрується в руках однієї особи чи органу влади. Соціальна природа правління, згідно з Ш. Монтеск'є, визначається кількіс-

тю тих, хто володіє суверенною владою: для республіканського правління є характерним перебування верховної влади в руках чи всього народу, чи його частини; для монархічного – в руках однієї людини, яка править за допомогою встановлених (незмінних) законів; для деспотичного – в руках однієї особи, яка свавільно править поза будь-якими законами і правилами. Принципи правління він розрізняв за політичними почуттями: республіка спирається на доброчесність; монархія – на честь; деспотія – на почуття страху.

У книзі «Про дух законів» Ш. Монтеск'є досліджував модель майбутньої держави, де йдеться, зокрема, про вільну державу, яка базується на концепції розподілу влади. Для ефективного функціонування держави владу слід розділити на законодавчу, виконавчу і судову, цим, переконаний мислитель, гарантуватиметься безпека громадян від сваволі і зловживань владою, забезпечуватиметься їхня політична свобода, право стане справжнім регулятором відносин між громадянами і урядом.

Відсутність розподілу влади, тобто суміщення всіх трьох зазначених її видів, породжувала, писав мислитель, «кошмарну деспотію». Заслуга Ш. Монтеск'є полягала в тому, що він уперше пов'язав розподіл компетенцій у державному апараті з конституцією держави.

Центральну проблему трактату «Про дух законів» автор визначив у такій максимі: законодавство повинно незмінно виходити із «духу законів» того народу, для якого воно створюється. «Дух законів» він визначав такими чинниками суспільного розвитку: 1) природа і принцип правління, фізичні властивості країни (клімат, ґрунти, розміри країни, ландшафт); 2) спосіб життя народу, його традиції, звичаї, моральні норми; 3) релігія, яка побутує на даній території; 4) чисельність населення, рівень його добробуту і багатства; 5) специфіка законотворчого процесу. Цей підхід французького мислителя до законотворчого процесу має непересічне значення для здійснення політичної влади і знайшов згодом немало прихильників.

Особливістю французької політичної і владознавчої думки цього періоду стає зміна акцентів: вихідним елементом держави постає не окремих індивід, а соціальні групи; при з'ясуванні

характеру держави і влади увага переноситься із закону як інтелектуального принципу дослідження на її історію. Свідченням таких нових підходів виступає політичне і владознавче вчення відомого французького філософа і письменника *Жан-Жака Руссо*, автора творів «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» (1755 р.), «Міркування про вічний мир» (1756 р.), «Про суспільний договір або Принципи державного (публічного) права» (1762 р.). Французький мислитель розвиток цивілізації пов'язував із виникненням і зростанням суспільної нерівності. З метою збереження майна було створено публічну владу, це призвело до народження політичної нерівності. Оскільки попередній суспільний договір був «приманкою багатих» для пригноблення бідних, уявлення про договірний характер походження держави і влади в Ж.-Ж. Руссо пов'язане не так із минулим, як із майбутнім. Перехід до стану свободи передбачає укладення справжнього суспільного договору, згідно з яким суверенітет у державі повинен належати народові і проявлятися у здійсненні народом законодавчої влади. Ж.-Ж. Руссо відкидав принцип поділу влади і представницького правління. Оскільки народ є єдиним сувереном, немає необхідності ділити владу на законодавчу і виконавчу. Об'єктивним результатом суспільного договору стає легітимна держава, а суб'єктами – верховна влада, носім якої виявляється загальна воля народу як суверена. Ця влада, за умовами договору, найсправедливіша, найкорисніша, найнепорочніша, єдина, неподільна, невідчужувана, необмежена, священна і недоторканна.

Створення «морального й сукупного тіла держави» стало водночас і трансформацією «природних індивідуумів» в «аморальних громадян», їм притаманне володіння не лише законними правами та обов'язками, але й відповідними поняттями і почуттями. Іншими словами, до тих, хто чинить опір загальній волі, суспільство повинне вжити певних заходів.

Суспільний договір вимагав від громадян неухильного дотримання законів, за порушення яких невідворотно настає покарання у вигляді вигнання з держави чи навіть страти.

У роздумах про демократію Ж.-Ж. Руссо виходив з того, що вона є зірцем, еталоном державного управління для всіх, але

недосяжна на практиці. Він віддавав перевагу аристократичній формі правління, яку поділяв на природну (первісна влада родових провідників), спадкову (влада в сучасних для мислителя державах) і виборну (управління на підставі суспільного договору). Перша форма правління вже відійшла в минуле, друга є найбільшим злом для народу, третя – найкраща форма правління, але лише за таких умов: 1) правителі повинні бути наймудрішими серед натовпу, яким вони управляють; 2) вибрані особи при здійсненні своїх обов'язків керуються не особистими інтересами, а інтересами всього натовпу, який хоче блага, але не відає, у чому воно полягає, і потребує поведирів; 3) вони домагаються поміркованості у споживанні для багатих і задоволення існуючими порядками з боку бідних.

Правління виборної аристократії, на думку Ж.-Ж. Руссо, найприйнятніше для не дуже великих і не занадто малих держав. Він не відкидав можливості змішаного (складного) державного управління, проте приділяв цій проблемі дуже мало уваги. Не заперечував він і монархію, вважаючи, що вона придатна для великих держав, де взагалі досконалого державного правління не може бути. Ж.-Ж. Руссо був переконаний, що принципи рівності, свободи та народного суверенітету повністю можуть бути реалізовані лише в умовах республіканського ладу.

Таким чином, сповідуючи принципи рівності і прямого народоправства, відкидаючи поділ влади і парламентаризм, Ж.-Ж. Руссо багато в чому повертався до теорії абсолютизму Т. Гоббса, обґрунтовував його особливий різновид у вигляді «тиранії демократії».

Творчість французького філософа, мислителя, просвітника і письменника *Франсуа Марі Аруе Вольтера* (1694–1778 рр.), автора відомих наукових праць «Історія Карла XII» (1731 р.), «Філософські листи» (1733 р.), «Доба Людовіка XIV» (1751 р.), «Історія Росії за царя Петра Великого» (1759–1763 рр.), «Республіканські ідеї» (1765 р.), знаменувала справді революційний прорив французької просвітницької думки у вченні про державу, владу, право, суспільство, націю, особу.

Натхненний ідеями Ф. Бекона, він сформулював думку про те, що хороше, справедливе і прогресивне правління може

забезпечити тільки сучасна йому сильна централізована монархія, не обтяжена реліковими залишками середньовічних обмежень і закріпленими законом майновими інтересами. Монархія утверджується як найдосконаліша форма держави, але такою вона вважається тільки за владування освіченого короля, сповненого прагнення творити добро для людей. За цих умов сприятливим стає й освічений абсолютизм, який єдиновладно, шляхом реформ, без повстань і революцій, у майбутньому поступиться місцем конституційній монархії.

Держава у Ф. Вольтера виникає не за Божественною волею, а внаслідок договору між самими людьми. Її первісна форма – республіка, яку очолює вождь, котрий поступово зосереджує владу у своїх руках і стає королем. Ф. Вольтер упродовж усього свого життя був противником будь-яких аристократичних інтересів і відвертим апологетом буржуазії.

Французький мислитель не сприймав ідеї народоправства, навпаки, він був переконаний, що голота не повинна багато розмірковувати, а політичну владу треба зосереджувати у руках меншості – політичної та економічної еліти. У тріаді «держава–людина–суспільство» він ставив на верхівку освіченого самодержця, який уособлює державу, підпорядковується конституції, дбає про підданих, їхню освіту, благополуччя, влаштування добропристойного і впорядкованого суспільства. Повними політичними правами мають володіти тільки приватні власники. У його суспільстві відсутнє кріпосництво, а індивідів, які не мають приватної власності, він закликав до вільного продажу робочих рук.

Ф. Вольтер виступав за рішуче скасування привілеїв духовництва, церковних судів: священнослужителі стають державними службовцями, отримуючи за виконання своїх обов'язків державну платню.

На схилі свого життя Ф. Вольтер став активним учасником демократичного руху у Швейцарії, він схвально ставився до республіканського правління (просвітницької республіки) як загального принципу, хоча вважав його придатним хіба що для маленького швейцарського міста-держави із давніми традиціями народного врядування.

Найпомітніший вклад Ф. Вольтера в політичну і владознавчу думку свого часу полягав у тому, що він був речником толерантності і прав людини.

Відмітною рисою другої половини XVIII–XIX ст. стали два епохальні чинники: по-перше, європейська цивілізація бурхливо розвивається під впливом Великої Французької буржуазної революції, яка проголосила новий політичний устрій і продемонструвала світові зразки демократії і свободи; по-друге, унаслідок промислового перевороту (заміни мануфактурного виробництва великою машинною індустрією) бурхливо розвиваються капіталістичні відносини і стають панівними в суспільно-економічному житті. Відповідно до цього створюються нові політичні, філософські і правові системи життєдіяльності суспільства.

У Німеччині найавторитетнішими представниками ліберального напрямку, які особливо вплинули на розвиток соціально-політичної і владознавчої думки XIX ст., були філософи *Іммануїл Кант* (1724–1804 рр.), *Йоганн Готліб Фіхте* (1762–1814 рр.), *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770–1831 рр.).

Основні політологічні ідеї І.Канта викладені у працях «Критика чистого розуму» (1781 р.), «Критика практичного розуму» (1788 р.), «Ідеї всезагальної історії у всесвітньо-громадянському плані» (1784 р.), «До вічного миру» (1795 р.), «Метафізичні засади вчення про право» тощо. І. Канту належить пальма першості в обґрунтуванні правової держави. Категоричний імператив (моральний закон) І. Канта вимагав, щоб держава стала суто правовою організацією, де влада належить суверенному народові, але політичними правами тут не користуються пасивні, слуги, наймані робітники, підмайстри, матроси тощо. Поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову повинен здійснюватися за принципами взаємопідтримки і координації владних гілок, а не за принципами стримувань і противаг. Законодавча влада належить колективній волі народу; виконавча зосереджена в руках правителя за законом, а судова влада призначається виконавчою. Мирне реформування державної влади проводить не законодавча, а виконавча влада. Найголовнішим обов'язком державної влади філософ вважає охорону приватної власності громадян.

І. Кант поділяв форми державного правління на деспотичні, автократичні, аристократичні, демократичні й республіканські, віддаючи перевагу автократії у вигляді абсолютної монархії за умов наявності «короля з великим злетом душі, який уміє загнuzдати себе справедливістю». Перехід від абсолютної до конституційної монархії бажаний, але виключно за умов мирного реформування і дарування народу Основного закону самим монархом.

Соціально-політична і владознавча теорія Й. Фіхте розвивалася в руслі німецької класичної філософії, природної теорії права, тому в нього спостерігається багато спільного з поглядами І. Канта. Проблеми владо-, державо- і правознавства найповніше розкриті ним у працях «Вимога від державців Європи свободи думки, яку вони весь час пригнічували» (1792 р.), «До виправлення суджень публіки про Французьку революцію» (1793 р.), «Основи загального науковчення» (1795 р.), «Основи природного права згідно з принципами науковчення» (1797 р.), «Звернення до публіки» (1799 р.), «Замкнута торговельна держава» (1800 р.), «Основні риси сучасної епохи» (1804–1805 pp.) та ін. Право у Й. Фіхте поступається нормам моралі, але моралі без свобод не існує. Взаємне обмеження свободи розумних істот у державі за допомогою права здійснюється шляхом прийняття і практичної реалізації вольових актів, спрямованих на забезпечення можливості кожній людині повного і нормального розвитку.

Мислитель досить критично ставився до держави, що залишила людині дуже мало свободи, і постійно підкреслював, що держава, як і право, має тимчасовий характер, вона є лише продуктом певної історичної епохи. Суть і особливості останньої визначає той чи інший державний устрій, з яких найприйнятнішим для мислителя є республіка. Як примусова установа абсолютна держава повинна, по-перше, пред'являти до всіх без винятку громадян абсолютно однакові вимоги; по-друге, від кожної особи вимагати віддачі на користь суспільства всіх її індивідуальних сил. У досконалій державі, на його думку, не може бути справедливою жодна мета правителя, яка не входить до «плану цілого»; загальною метою досконалої держави є створення умов для розвитку особистості кожного громадянина.

Й. Фіхте відкидав необхідність поділу влади, але детально виписував таку юридичну новацію, як контроль народу за діяльністю правителів через особливий інститут посередників між громадянами й урядом: це колегія ефорів, яка уповноважена призупиняти діяльність правителів і скликати народ для суду над ними. Таким чином, у компетенцію контрольного органу входила «заперечна влада».

Безперечно, ідеї Й. Фіхте справили величезний вплив як на розвиток подальшої європейської, так і на еволюцію вітчизняної політичної, владознавчої та правової думки XIX–XX ст.

У соціальній філософії В. Гегеля теж належне місце посідають проблеми держави, влади і суспільного устрою. Він відкинув традиційні природно-правові схеми та концепції суспільного договору і висунув власне оригінальне бачення держави, влади, громадянського суспільства, міжнародних політичних відносин. У «Філософії права» мислитель підкреслював, що він намагався досягнути й описати державу як «щось розумне в самій собі». Перехід до нових форм державного устрою він характеризував як перехід від насильства до свободи, від сили до права, від свавілля до розумних засад.

В. Гегель розмежував у політичній науці поняття «громадянське суспільство» (сукупність економічних відносин) і «держава» (дійсність моральної ідеї). Державу він трактував як організацію, що є основою громадянського суспільства і розв'язує суперечності між його членами. Водночас суперечності між багатством і бідністю він вважав притаманними будь-якому суспільству, вони не залежать від держави й подолати їх практично неможливо. Народ, який не створив власної держави, він вважав позаісторичною людністю. Держава займається виключно сферою політичної діяльності й завдяки загально-обов'язковим, об'єктивним і розумним законам та власним інститутам забезпечує реалізацію прав і свобод громадян. Сутністю держави є суверенітет, поділений між монархом і народом, саме суверенітет дозволяє державі безмежно панувати і над собою, і над громадянським суспільством. Державну владу В. Гегель поділяв на законодавчу (у кожній палаті депутати представляють і захищають інтереси станів), виконавчу (вона здійснюється уря-

дом) і правлячу, яка втілює єдність законодавчої і виконавчої влади в особі монарха, котрий спирається на закон і поважає права та свободи своїх підданих.

До певної міри є слушною оцінка дослідників політичної та владознавчої спадщини В. Гегеля як теоретика й оспівувача німецької національної державності, апологета пруського шовінізму, ідеологічного предтечі тоталітарних режимів ХХ ст.

Не можна обійти увагою владознавчу теорію у спадщині представників критично-утопічного соціалізму і комунізму. Так, *Анрі Клод де Рувруа Сен-Сімон* (1760–1825 рр.) критично оцінював наслідки Великої французької революції, вважав, що сучасне йому суспільство нерозумне, недосконале і неминуче буде замінено іншим ладом. Мислитель розглядав державну владу як основний засіб організації виробництва, вважаючи політику наукою про виробництво, головне завдання уряду – забезпечення умов для розвитку виробництва, усунення будь-яких перешкод на цьому шляху. У такому суспільстві державна влада згодом повинна була поступитися місцем громадському самоврядуванню.

Французький соціаліст-утопіст *Франсуа Марі Шарль Фур'є* (1772–1837 рр.) основні свої ідеї найвичерпніше виклав у творі «Теорія єдності всесвіту» (1822 р.). Утопізм Ш. Фур'є почався з виявлення «144-х вад цивілізованого суспільства», до яких входять комерція, шахрайство і перелюб. Характеризуючи «лад цивілізації» як «світ навиворіт», від підкреслював, що господарській системі такого суспільства притаманні конкуренція, суперечливість інтересів, наживання на злиднях, лицемірство, пристосовництво тощо.

На відміну від інших колективістів тієї епохи, які вважали, що держава повинна володіти засобами виробництва і контролювати економіку, Ш. Фур'є сповідував антиавторитарний соціалізм, який базувався на приватній власності та обліку індивідуальних потреб і бажань. Його ідеалом було добре впорядковане аграрне суспільство, в основу якого покладені співпраця і гендерна рівність. Майже з математичною точністю він розробив план встановлення гармонії.

Ш. Фур'є розробив складну історичну систематику, згідно з якою цивілізація (тогочасне суспільство) є найнижчою формою суспільства, недалекою від варварства. Услід за гармонією – найвищою суспільною формою – має настати занепад, а історичний цикл розвитку людства складатиме близько 80-ти тисяч років.

На жаль, Ш. Фур'є не дожив до того дня, коли він зміг би побачити втіленими в життя свої ідеї. У 1843 р. Алберт Брісбейн і Хорас Грінлі організували в Нью-Джерсі першу з майже тридцяти комун, в основу організації яких були покладені владознавчі погляди Ш. Фур'є: ці християнські общини самоорганізовувалися як кооперативи з рівною оплатою праці і функціонували, завдяки праці своїх членів і фондам із неіснуючими акціонерами.

Але найяскравішим символом «фур'єризму» стала «ферма Брука» – експериментальне співтовариство в штаті Массачусетс, засноване в 1841 р. «Ферма Брука» одержала міжнародне визнання, оскільки її членами були кілька представників інтелектуальної еліти (Натаніель Хавторн, Ральф Емерсон, Маргарет Фуллер) та ряд інших відомих письменників і політичних мислителів. Після того, як центральна будова колонії була знищена пожежею, община зіптовхнулася з економічними труднощами і була закрыта. Та вплив її на громадську думку Заходу був величезним.

Ще одним крупним захисником утопічної суспільної конструкції був англійський соціаліст-утопіст *Роберт Оуен* (1771–1858 рр.), який не тільки мріяв, але й намагався заснувати досконале суспільство («царство») в Англії, а пізніше в США («Нова Гармонія» в штаті Індіана). Він виходив із того постулату, що людський характер є результатом взаємодії природної організації індивіда й навколишнього середовища; змінивши останнє, можна зробити людину щасливою, іншими словами, капіталістичне суспільство слід мирно реформувати в нове, яке б відповідало людським потребам. Мислитель був переконаний, що саме вихованням людських характерів визначається образ суспільства.

Його спробу створити справжню Утопію, названу «Новою Гармонією», у США (штат Індіана) не можна назвати абсолютно вдалою, колонія проіснувала з 1824 по 1828 рр. і розпалася тому, що її члени перестали працювати, оскільки всі отримували однакову заробітну плату незалежно від того, хто скільки працював.

Багатий державо- та владознавчий спадок залишили для нащадків у період становлення США мислителі-державники *Бенджамін Франклін* (1706–1790 рр.), *Томас Пейн* (1737–1809 рр.), *Томас Джефферсон* (1743–1826 рр.), *Олександр Гамільтон* (1757–1804 рр.), *Джон Адамс* (1735–1826 рр.), *Джеймс Медісон* (1751–1836 рр.) та інші. Мислителі-державники щойно народженої країни сміливо проголосили нечувані до тих пір принципи влаштування людського співжиття, кинувши виклик усьому Старому Світові: за півроку вони написали 85 статей, які увійшли до відомого збірника під назвою «Федераліст». Автори «Федераліста» захищали своїми статтями насамперед наріжну концепцію федералістів – концепцію сильної централізованої влади; аргументовано доводили, що конфедерацію американських штатів необхідно перетворити у федерацію.

Різноманітні думки і пропозиції американського державного діяча, дипломата, ученого, есеїста Б. Франкліна вилилися в цілісну політичну теорію, створену в рамках концепції соціальної еволюції та прогресу. Влада має змогу прискорити прогрес, якщо буде згуртованою, здатною до цілеспрямованого планування і діяльності та пам'ятатиме про свободу людини. До революції Б. Франклін гадав, що прогресу можна домогтися під керівництвом доброго монарха. Він закликав до реалізації добродійних урядових програм, але досить стримано – через своє негативне ставлення до програм соціального забезпечення, які плодять ледарів. Б. Франклін виступав проти державної власності, запровадження податків без участі представників народу і збереження рабства. Після революції він виступав за введення загального права голосу для чоловіків і однопалатного національного законодавчого органу. Саме Б. Франклін у 1769 р. вперше назвав північноамериканські провінції державами (штатами).

Англієць за походженням, памфлетист радикального спрямування і революціонер-інтернаціоналіст Т. Пейн своєю працею «Права людини» (1791–1792 рр.) завдав удару по спадковій монархічній системі, відстоював верховенство народу та особисті права. Перебуваючи у Франції (був обраний до Національної асамблеї), він опублікував свій дійсничий трактат «Вік розуму» (1794 р.) та найрадикальніший політичний памфлет «Аграрна

справедливість» (1796 р.). В обох творах він виходив за межі ліберальної ідеї про необхідність створення максимально обмеженої держави і виклав свої докази на користь виправдання держави загального добробуту, подаючи і проект створення такої держави.

Він досить довільно витлумачував праці тих відомих мислителів, до спадщини яких звертався: у Дж. Локка він запозичив матеріал для підкріплення своїх доказів на захист природних прав і твердження про те, що люди об'єднуються в суспільство, щоб ці права захищати. Тому держава не повинна посягати на наші природні права; її єдиний обов'язок полягає в тому, щоб надати нам повноцінну змогу забезпечувати своє життя, зберігати свою свободу і статки. Люди укладають договори один з одним заради того, щоб сформувати суспільство, а державу наділяють певною владою, щоб вона підтримувала громадський порядок; однак люди повинні завжди зберігати своє верховенство – будь-якої миті вони можуть позбавити державу своєї довіри і встановити нову систему правління.

На думку Т. Пейна, суспільство настільки природне для людства, що держава навряд чи й узагалі потрібна (схожість із поглядами А. Сміта). Відштовхуючись від цих припущень, Т. Пейн неодноразово піддавав нещадній критиці монархічний і аристократичний лад Європи XVIII ст. Спадкова влада – це влада шахрайська, бо вона спирається на неосвіченість і заботи людей; часи правління такої влади рясніють війнами, випадками корупції і марнотратства. Єдиною системою правління, вільною від таких зловживань, є представницька демократія, уведена на основі конституції, укладеної за участю всіх людей і схваленої ними.

Американський державний діяч і політичний філософ Т. Джефферсон (1743–1826 рр.), ґрунтуючись на англійській концепції вольностей і на політичній теорії Дж. Локка, розробив федеративну концепцію Британської імперії: усі законодавчі органи Британії (англійський парламент та вірджинські збори городян) є «вільними, рівними і незалежними», а королівська влада виступає тільки в ролі неупередженого арбітра між цими самостійними законодавчими органами, захищаючи права кожного з них. Тогочасні погляди Т. Джефферсона стисло викладено в «Загальному огляді прав Британської імперії» і в «Деклара-

ції незалежності США» (4 липня 1776 р.), написаної ним за участю Б. Франкліна і Дж. Адамса й прийнятої одногolosно всіма першими 13-ма штатами.

Услід за Арістотелем він вважав людину від природи істотою суспільною, однак зауважував, що для розвитку її соціальних і політичних інститутів вона має бути членом невеличкої демократичної громади. Він вірив, що пряма демократія допомагає визначити найкращих серед громадян – «мудрих і достойних людей», яких він називав природною аристократією. На додаток до ідеї місцевої прямої демократії Т. Джефферсон пропонував загальну державну освіту й відносну економічну рівність. Він виступав проти інституту рабства і відстоював ідею поступового звільнення чорних рабів та повернення їх до Африки. Він також був противником участі жінок у політиці.

Американський державний діяч і політичний філософ Дж. Адамс є автором «Роздумів про управління» (1776 р.), «Промови Давілі» (1791 р.). У своїй тритомній монографії «На захист конституційного устрою Сполучених Штатів» (1787–1788 рр.) він обґрунтував необхідність відокремлення і незалежності трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої і судової) і систему т. зв. «стримувань і противаг».

Основним людським мотивом, вважав він, є не економічний інтерес, а «бажання відзначитися», яке й робить людей суспільними істотами, хоч і не надто доброзичливими. Якого б вигляду не набував цей потяг, він залишається ненаситним та ірраціональним. Тому на нього не можна спиратися при створенні державного устрою за допомогою, наприклад, представницьких органів (як це пропонували О. Гамільтон і Дж. Медісон) у «Федералісті» або шляхом залучення «природної аристократії», як це пропонував Т. Джефферсон, оскільки не існує способу, який би міг гарантувати, що люди віддадуть свої голоси за справді талановитих і добродішних людей, а не просто за багатих чи людей благородного походження. У 1780-х рр. розчарування Дж. Адамса в революційному республіканізмі змусило його повернутися до ідеї змішаного устрою. Він вважав двопалатність законодавчих органів штатів засобом для обмеження і стримування аристократів як процвітаючого класу суспільства та

простолюдинів як класу, сповненого соціальних сподівань. Для встановлення виваженого ладу слід передбачити наявність керманича (монарха), достатньо сильного для того, щоб стати посередником між аристократією і демократією.

Американський державний діяч О. Гамільтон був одним із співавторів збірки «Федераліст» (1787–1788 рр.) – низки газетних статей на користь схвалення федерального державного устрою. О. Гамільтон вірив у природні права, але під впливом поглядів Д. Юма та В. Блекстоуна наголошував на потребі влади, необхідної для практичного забезпечення цих прав. Громадянське суспільство окреслюється договором про встановлення народної виконавчої влади, за яким правителі зобов'язуються захищати права громадян. Таким чином, «енергія виконавчої гілки влади» є осердям світського уряду. Звідси випливає його конституційна доктрина «прикладної влади непрямої дії»: уряду потрібно дозволити використовувати будь-які придатні для його цілей засоби, прямо не заборонені законом. Владолюбці становлять найбільшу небезпеку для свободи, особливо в народних державах, пересічні громадяни яких – недосвідчені, обмежені й недалекоглядні, схильні підпадати під вплив демагогії. Для Сполучених Штатів він вважав найкращим ладом у практичному плані «представницьку демократію».

«Наука політика» навчила О. Гамільтона, як і Дж. Медісона, що велика й різноманітна республіка знижує потребу в громадянській доброчесності у зв'язку з послабленням індивідуальних «часток» як складових єдиного цілого. Він відкидав давній аргумент на захист малої держави на тій підставі, що політичні суспільства, як правило, конфліктують одне з одним.

Інший відомий співавтор «Федераліста» Дж. Медісон (його називали «батьком Конституції») детально зупинявся на причинах конкуренції між людьми та її правового регулювання. Людські пристрасті, зазначав він, поділяють народ на партії, розпалюють взаємну неприязнь і роблять людей набагато більше схильними ненавидіти й ущемлювати один одного, аніж стати співучасниками в досягненні загального блага. Дж. Медісон вважав, що в цивілізованих народів неодмінно виникають інтереси землевласників, торговців, банкірів і багатьох інших менших за значенням

груп, що розподіляють суспільство на різні класи, якими рухають різні почуття і погляди. Урегулювання цих багатограних і суперечливих інтересів складає головне завдання влади й сучасного законодавства, неминуче забарвлюючи партійним і груповим духом усі необхідні й повсякденні дії уряду.

Дж. Медісон підкреслював, що Союз (федерація штатів) дасть змогу приборкати розгул злочинності (крамоли), потаємні причини якої закладені в природі людини. Найбільш звичним і стійким джерелом розгулу злочинності, на його переконання, був різний і нерівний розподіл власності. Він вказував на два способи, якими можна позбутися цього зла: по-перше, усунути причини, що його породжують; по-друге, уповільнювати його вплив. Далі мислитель говорив і про два способи усунення причин, які породжують крамольні співтовариства: перший – знищити саму свободу, необхідну для їхнього існування; другий – навіяти усім громадянам одні і ті ж думки, захоплення і інтереси. Перший засіб, згідно з Дж. Медісоном, «гірший самої хвороби», другий настільки ж непрактичний, наскільки перший нерозумний. Дж. Медісон доходить висновку, що причини, які породжують крамолу, неможливо викоренити; порятунок слід шукати в засобах, які роблять її вплив помірним, ослаблюють його.

Дж. Медісон нерідко апелював у своїх міркуваннях до досвіду античних демократій, наближаючи його до витоків американського державотворення й системи здійснення політичної влади. Проте він рішуче виступав проти культу античності, доводячи, що далеко не в усьому античні демократії можуть слугувати взірцем.

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. під впливом західно-європейських, насамперед французьких, революцій у правничо-політичній і владознавчій думці Заходу виокремилося досить незвичне, унікальне для свого часу явище: ряд видатних мислителів, будучи за духом і світоглядом лібералами, спрямували свої концепції в бік класичного консерватизму. На цьому тлі з'явилися видатні «напівліберали»–«напівконсерватори», які прагнули поєднати у своїх політичних і владознавчих ученнях цінності лібералізму з ідеями й цінностями консерватизму, упер-

ше намагаючись надати цьому світоглядному гібриду концептуального характеру, ввести його в практичну політику.

Так, учення видатного англійського правника, мислителя, теоретика парламентаризму *Єремії Бентама* (1748–1832 рр.) обґрунтовувало подальшу еволюцію британського конституціоналізму від переважно консервативної системи правління до тієї золотієї середини в балансуванні конституціоналізму, при якій він упродовж багатьох десятиліть «коливався» між переважно ліберальною і помірковано консервативною системами правління. В ідеях ліберальної демократії Є. Бентама чітко окреслюються три аспекти утвердження політичної свободи: перший пов'язаний із ґрунтовною розробкою проблем громадянства й цивільного законодавства («Основні засади цивільного кодексу»); другий аспект – антикримінальний: право на розширення політичної свободи має тільки така демократія, яка спроможна запобігати зростанню «свободи чинити злочини», висувати на шляхах злочинницької «свободи дії» конституційні, правоохоронні бар'єри («Основні засади кримінального кодексу»); третій аспект стосується принципу корисності: розвиток політичної свободи і демократії доцільний і правомірний лише тоді, коли він приносить людям, усьому суспільству більше користі, ніж шкоди («Принципи законодавства», «Про вплив умов часу і місця на законодавство»).

Є. Бенгам є автором формули, яка сьогодні стала хрестоматійною: якомога більше щастя для якомога більшої кількості людей – такою має бути основна мета діяльності уряду (концепція утилітаризму). Він вважав, що законодавець мусить розважливо й відповідально підходити до сподівань та очікувань народу, він має зробити все для того, щоб створити реальний добробут людини. Якщо ж законодавець не поважає людину, то за цим виступає суспільне зло, що прямо пропорційне тій неповазі до людських очікувань, яку виявив законодавець. Функції між громадянами й урядом у питаннях реалізації «найбільшого щастя» Є. Бенгам розділив так: пошук і досягнення насолоди для себе – це проблема виключно громадян, головна ж функція урядових установ полягає в захисті громадян від страждань. Звідси випливають чотири напрями діяльності законодавців: 1) забезпечення

належних засобів для існування людей; 2) утвердження прийнятого психологічного статусу людей, їхнього душевного комфорту; 3) забезпечення однакових для всіх «стартових» можливостей; 4) запобігання різним несподіванкам і захист людей (цей напрям мислитель вважав найголовнішим).

З позицій утилітаризації політичної свободи Є. Бентам спростовував макіавеллівську традицію протиставлення політичних принципів нормам моральності: різниця між політикою і мораллю, вказував автор у «Вступі до основ моральності та законодавства», полягає в тому, що політика спрямовує дії уряду, а мораль керує вчинками окремих осіб, але мета в них одна – щастя. Подолання макіавеллізму в політиці можливе лише тоді, переконаний мислитель, коли в ній виважено й послідовно проводитиметься принцип корисності. Із цього погляду політична свобода для Є. Бентама полягала в убезпеченні від зазіхань на свободу особистості з боку урядових осіб, що повинно бути предметом конституційного права.

Унікальну політичну та владознавчу спадщину залишив по собі відомий англійський мислитель *Джон Стюарт Міль* (1806–1873 рр.): ідеться насамперед про його праці «Принципи політичної економії» (1848 р.), «Утилітаризм» (1851 р.), есе «Про свободу» (1859 р.), політичний трактат «Представницьке правління» (1861 р.). Автор вважав, що наукова політика полягає не в тому, щоб мати кілька готових до вжитку за будь-яких обставин рецептів, а в тому, щоб задіяти розум, його аналітичні потенції, аби він щораз міг відкривати істини, які матимуть практичне значення для конкретної ситуації. Якщо політик прагне перебувати на висоті своїх завдань, він має бути обізнаним із методами індукції й дедукції. Серед навчальних дисциплін, які найкраще впливають на розвиток аналітичного політичного мислення, Дж. Міль вважав історію: вона корисна тим, що сприяє глибшому усвідомленню обов'язків громадянина, формує уявлення про головні риси громадянськості, про функції політики і влади, висвітлює місце політики у визначенні результатів споконвічної боротьби між Добром і Злом. Не менш важливим є й вивчення юриспруденції, продовжував Дж. Міль, яка розкриває загальні принципи творення законів, умови повно-

цінного законодавства, допомагає громадянину успішно відстоювати свої життєві інтереси, не ігнорувати політику і владу, глибше вивчати стан справ, що склався в суспільному, політичному житті.

Основною сюжетною лінією твору «Про свободу» є проблема громадянської свободи, властивості та межі тієї влади, яку суспільство може здійснювати над індивідом. На його думку, влада суспільства над індивідом не повинна виходити за межі його усталеної поведінки щодо інших людей, у тих же своїх діях, які стосуються лише його особисто, індивід повинен бути абсолютно незалежним.

Дж. Міль вважав, що те суспільство (незалежно від форми його правління), де індивід не має свободи думки і слова, свободи жити на власний розсуд і свободи асоціацій, не є вільним; і тільки те суспільство вільне, у якому всі види індивідуальної свободи існують абсолютно самостійно й цілком однакові для всіх його членів. У четвертому розділі «Про межі влади суспільства над індивідом» автор досліджував важливу проблему: яка частина індивідуального життя має бути виключним надбанням індивіда, а яка підпадає під владу суспільства? Мислитель відповів на це запитання так: та частина людського життя, яка торкається головним чином індивіда, повинна бути надбанням індивідуальності, а та, яка стосується головним чином суспільства, повинна вестися суспільством.

Вихідним пунктом Дж. Міля в політичному трактаті «Представницьке правління» було питання про форму правління, оскільки вона залежить від людей настільки, що перебуває в постійній зміні, бо народ безперервно долає одну за одною сходинки в напрямі цивілізації та прогресу. Кожен новий рівень духовного розвитку вимагає нової форми правління. На думку Дж. Міля, лише народне правління містить елементи прогресивного розвитку людства, хоча в певні часи наявному станові цивілізації може відповідати деспотія. Демократія надає перевагу активному характеру, а правління одного стимулює пасивність.

Залежність форми правління від розвитку людства призводить до того, що демократії прагнуть лише високорозвинуті держави; люди на нижчому рівні суспільного розвитку потребують

інших, менш розвинутих форм правління, тому Дж. Міль стверджував, що раннім стадіям розвитку людської спільноти відповідає королівське правління, не обмежене репрезентативними установами, варвари цілком можуть управлятися деспотично⁴².

Дж. Міль був не проти участі робітників у врядуванні, але лише в тому разі, якщо «нижча верства» досягне певного рівня освіти; поширення цього знання він розглядає як завдання «вищої верстви».

Мислитель розрізняв істинну і хибну демократію. У 1835 р. він писав, що ідея розумної демократії полягає не в тому, що народ сам керує собою, а в тому, що він має гарантії щодо доброго врядування. Ці гарантії народ може мати лише у формі, при якій він має у своїх руках останній контроль. У жодній державі інтереси народу не стануть об'єктом, окрім такої, де народ може зняти свого правителя, якщо відданість правителя інтересам народу стає проблематичною⁴³. Осмислюючи демократію, у трактаті «Представницьке правління» Дж. Міль писав: «... найкращою формою правління слід визнати таку, у якій остання інстанція суверенітету або вищої контрольної влади перебуває в загалі суспільства; форма правління, у якій кожен громадянин не тільки має голос у здійсненні цього останнього суверенітету, а покликаний (принаймні інколи) брати персональну участь у правлінні...»⁴⁴.

Видатний французький мислитель, юрист і державний діяч *Алексіс де Токвіль* (1805–1859 рр.) ще з молодих років не сприймав макіавеллівський постулат «мета виправдовує засоби»; аморальність у політиці він пов'язував із безбожжям, із послабленням в суспільстві впливу християнської етики і моральних принципів насамперед серед управлінської еліти. Після поїздок до США й Великобританії він у 1835 р. написав свою відому працю «Демократія в Америці»⁴⁵, яка стала першим у світовій літературі політико-соціологічним дослідженням американського суспільства, його політичного ладу і звичаїв, а з іншого боку, це і праця із загальної теорії демократії. Основною ідеєю праці А. Токвіля є визнання історичної неминучості занепаду панування родової аристократії і повсюдне прагнення народів до рівності й демократії (це відповідає, на думку автора,

Божественній волі). У творі підкреслювався й раціоналістичний аспект необхідності такого поступу: демократія дає суспільству більше користі, ніж правління сановних аристократів, бо вона прагне до добробуту якщо не для всіх, то хоча б для більшості громадян⁴⁶.

А. Токвіль визнавав (на основі порівняльного аналізу політичних режимів «аристократичної Англії» і «демократичної Америки»), що аристократія має великі переваги перед демократією в питаннях державного правління й законодавства, а законодавство демократії майже завжди незадовільне чи несвоєчасне. Тому й засоби демократії менш досконалі, ніж засоби аристократії. Та, попри всі сумніви, симпатії автора на боці американської демократії.

На думку французького мислителя, демократичному суспільству слід остерігатися трьох видів загроз: по-перше, загрози з боку держави (надмірна централізація влади в руках держави); по-друге, загрози з боку індивідів – розповсюдження «дикого» індивідуалізму веде до ізоляції людей один від одного, до їхнього самоусунення від політики, що створює сприятливі умови для проявів деспотизму; по-третє, загроза з боку партій і «низів» – надмірна схильність до повної рівності може привести людей до рівня однорідної маси і прокласти шлях до «рівності в рабстві».

Таким чином, після ознайомлення з працею А. Токвіля «Демократія в Америці» можна зробити принаймні два висновки: по-перше, демократичний устрій держави неможливий без політичної свободи; по-друге, найкращим фундаментом політичної свободи в демократичному суспільстві є децентралізація і місцеве самоврядування.

Глибокі аналітичні спостереження мислителя щодо тогочасних соціалістичних теорій знаходимо в його щоденниках, об'єднаних назвою «Спогади Алексіса Токвіля» (1850–1851 рр.). Соціалістична ідеологія, доводив він, несе суспільству «рівність у рабстві»; у нападках соціалістів на право власності він вбачав підриг устоїв суспільного життя, а в суспільній організації праці – загрозове розширення функцій держави і, зрештою, зазіхання на великий принцип індивідуальної свободи. Ставши свідком того, як лютнева революція 1848 р. «переплавила» цінності

лібералізму в його протилежність, а свободу – у несвободу, А. Токвіль вніс кардинальні корективи у свою ідейну платформу, він перейшов на позиції консерватизму. Мислитель усе частіше схилився до висновку, що надані людям свободи необхідно звужувати, обмежувати на користь встановлення в країні законності і правопорядку.

У 1856 р. вийшов у світ відомий твір А.Токвіля «Старий порядок і революція»⁴⁷, який фактично завершує формування його політичного вчення. У ньому автор сформулював ряд важливих положень, які й сьогодні зберігають своє фундаментальне значення для теорії політики: демократичні суспільства, у яких немає свободи, можуть відзначатися багатством, пишністю, можуть бути сильні своєю однорідною масою, але в таких суспільствах, переконаний А. Токвіль, ніколи не виявиться великих громадян, і тим більше – великого народу. Загальний рівень моралі та інтелекту в цих суспільствах не перестане падати доти, поки рівність і деспотизм у них не зіпнуться воедино. Навіть деспоти не заперечують, що свобода прекрасна, але вони хочуть її лише для себе і запевняють, що всі інші її не варті. Отже, констатував мислитель, проблема демократії не в тому, чи потрібна людям свобода, а в тому, наскільки вони здатні нею користуватися.

За логікою А. Токвіля, єдиним способом, здатним попередити й не допустити деспотичного режиму і всеохопної централізації, є свобода, її поступове, еволюційне встановлення й утвердження. Демократичний ідеал повинен поєднувати в собі принципи свободи і рівності, при цьому свобода має бути природною. Надмірну бюрократизацію має «розвантажити» місцеве самоврядування; необхідна також повна незалежність суддів і підсудність посадових осіб звичайним судам; гарантією проти сваволі законодавців має бути право суду оголошувати закон таким, що суперечить Конституції; важливими засобами боротьби з тиранією є свобода преси і свобода утворення асоціацій. Головне ж, на думку французького теоретика, що необхідно для справжньої демократії, – це те, щоб людям була властива певна схильність до незалежності, до унормованого опору офіційній владі, коли остання його заслуговує.

Друга половина і кінець XIX – початок XX ст. стали якісно новим етапом в історії як західної цивілізації, так і людства в цілому. Для цього етапу характерними є кілька принципово нових тенденцій суспільного розвитку: по-перше, небачене до цих пір різке зростання участі мас у політичному житті (за Дж. Мілем – панування «колективної посередності»); по-друге, довготривале оновлення механізму політичної влади, яка вже апелює здебільшого не до Бога, не до успадкованих привілеїв, а до волевиявлення мас; по-третє, поява специфічних організаційних прийомів завоювання й утримання політичної влади (створення і діяльність масових політичних партій); по-четверте, поява небачених раніше технічних можливостей, що створили якісно іншу ситуацію у взаємовідносинах між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.

На відміну від тих суспільств, де був міцним фундамент консерватизму, де агресивні домагання «колективної посередності» були нейтралізовані в зародку і звелися до боротьби партій-суперниць за політичну владу в рамках закону і констигуційних норм, у суспільствах, де духовно-світоглядна консервативна традиція була слабкою, недорозвиненою чи зовсім відсутньою, склалася зовсім інша картина. Тут «колективна посередність» стала нав'язувати всьому суспільству свої «закони», примітивні, утопічні (радикально-соціалістичні і комуністичні) ідеї.

У другій половині XIX ст. в Європі, і зокрема в Російській імперії, швидко набирає силу одна з найвитонченіших утопій в історії людської цивілізації – утопія наукового комунізму, засновниками якого стали *Карл Маркс* (1818–1883 рр.) і *Фрідріх Енгельс* (1820–1895 рр.). Серед основних праць, у яких розкрита їх політико-владна тематика, слід назвати «Німецьку ідеологію», «Маніфест комуністичної партії» (обидві книги написані спільно), твори К. Маркса «Класова боротьба у Франції», «Капітал», «Критика Готської програми», Ф. Енгельса «Принципи комунізму», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Розвиток соціалізму від утопії до науки».

К. Маркс передбачив появу нового класу промислових робітників – пролетаріату, який у певний час вступить у бій із буржуазією, а після перемоги буде займатися державним управ-

лінням, але панування більше не буде: держава просто відіме (пізніше ця ідея буде розвинена В. Леніним у праці «Держава і революція»). У праці Ф. Енгельса «Анти-Дюринг» знаходимо думку про те, що пролетаріат бере державну владу і перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність. Але цим самим він знищує себе як пролетаріат, знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а водночас і державу.

В ідеях К. Маркса можна виділити принаймні два варіанти оцінки відносин між державою і наявними класами суспільства. Перший із них, і найбільш важливий, припускає, що держава є інструментом панівного класу, що служить його довготривалим інтересам. Саме цей підхід був викладений у «Маніфесті комуністичної партії». Тут К. Маркс говорить про класову боротьбу як про просте зігнення протилежностей. Другий варіант говорить про відносини держави і конкретних класів суспільства. Саме про це К. Маркс писав у статтях, присвячених політичним подіям у Франції: «Класова боротьба у Франції» (1850 р.) і «Вісімнадцяте Брюмера Луї Бонапарта» (1852 р.). К. Маркс підкреслював наявність безлічі класів, а також показав, яким чином держава, з одного боку, домінує в громадянському суспільстві, а з іншого, – обмежує владу буржуазії. Таким чином, державні органи не тільки виконують функцію довгострокової координації інтересів панівних класів, К. Маркс вбачав роль держави також і в обмеженні й забороні тих, хто володіє засобами виробництва.

У спільній праці «Німецька ідеологія» (1845–1846 рр.) К. Маркс і Ф. Енгельс уживають поняття «соціальна влада» і визначають її риси: 1) класовий характер влади у класовому суспільстві; 2) відносини панування й підкорення; 3) зумовленість соціального панування майновими відносинами.

На їхню думку, влада характеризується соціальним пануванням, перевагами та пільгами одних класів порівняно з іншими. Соціальне панування означає охорону панівного класу економічними інститутами, створення інститутів державної влади, що забезпечують законодавчий захист панівного класу, «освячення» влади панівною ідеологією.

2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАЇ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

На сьогоднішній день марксистська концепція влади заслуговує і вимагає глибокого вивчення і нового прочитання. Ідеться, насамперед, про такі положення:

– марксизм та ленінізм історично обмежили розвиток держави, пов'язавши цей процес із виникненням та знищенням приватної власності й антагоністичних класів, переростанням держави (у формі диктатури пролетаріату) у напівдержаву (у формі загальнонародної держави) та подальше її зникнення при комунізмі (самоврядування народу). Це логічно вело до звуження, неприйняття державної влади у класично розвинутих демократичних формах її існування;

– недостатня увага класиків наукового комунізму до форм державної влади призвела до абсолютизації насилля як засобу влади, яке на тривалий час перетворилося в систему пригнічення народних мас;

– справедлива, історично значима критика прудонізму (його прихильники відстоювали утопічну ідею організації в умовах капіталізму «справедливого обміну» між окремими товаровиробниками), бланкізму (його прихильники сповідували тактику змов та індивідуального терору), анархізму, визнання їх утопічними концепціями, украй шкідливими, оскільки вони взагалі заперечували владу, урешті-решт не змогли уникнути іншої крайності: абсолютизації моральних функцій та інструментів влади, визнання пріоритету класових, державних інтересів на противагу особистим інтересам та інтересам сім'ї;

– В. Ленін та його послідовники залишили нащадкам багато незрозумілого у взаємозв'язку таких понять, як «диктатура пролетаріату» і «диктатура партії», їх логічно-системного зв'язку з поняттями «державна влада» і «політична влада». Звідси бере початок процес деформації владних відносин, які почалися у 20–30-х рр. XX ст. в колишньому СРСР. Необхідно розрізняти владу державну (правову) і політичну (партійно-ідеологічну):

Влада державна	Влада політична
всезагальність	корпоративна частковість
обов'язковість настанов аж до використання каральних органів	морально-ідеологічна імперативність, влада впливу
суверенність	регламентованість конституцією й

	законами
територіальна організованість	екстериторіальна, регіональна або міжнародна сфера впливу
межа компетенції – державний кордон і громадянське суспільство	межа компетенції – сфера впливу іншої партії, політичної сили
альтернатива – безвладдя	альтернатива – влада іншої ідеї, опозиція
законовідповідність	суб'єктивна доцільність
мета – суспільні справи	мета – перемога «своїх»

– марксистська та ленінська концепція поступового відмирання держави як організації теоретично передбачала і відмирання державної влади, що в реальній практиці соціалістичного будівництва потягло за собою колосальні деформаційні процеси в державі.

Говорячи про класовий зміст політичної влади, К. Маркс стверджував, що влада набуває відносної самостійності стосовно класу, інтереси якого захищає. У результаті влада може діяти відповідно до власної логіки і політичної програми. Зрозуміло, співвідношення класових сил у суспільстві обмежує або, навпаки, розширює можливості її дії на економічну структуру. Проте держава – це завжди форма політичного буття класового суспільства. Держава, таким чином, одночасно є автономною і служить інтересам правлячого класу.

К. Маркс і Ф. Енгельс абсолютизували примус як інструмент влади. Примус як інституціалізована ознака політичної влади має ряд аспектів функціонування. Під кутом зору парадигми примусу, представленій класиками марксизму та неомарксистами, влада характеризується такими ознаками: 1) виникнення її (у т. ч. державної) ґрунтується на насильстві; 2) влада за допомогою армії, поліції, бюрократії та ідеології забезпечує панування експлуататорських класів над експлуатованими; 3) у сучасних капіталістичних державах влада здебільшого забезпечує панування багатих не за допомогою «репресивного апарату» – армії, поліції, чиновництва, а за допомогою «ідеологічного апарату» – церкви, школи, ЗМІ; 4) влада сучасних капіталістичних держав використовує, як правило, не фізичне, а символічне

лічне насильство (прихований примус), суть якого зводиться до таких проявів:

- прийнятне насильство, коли члени суспільства виконують волю правлячих класів, не відчуючи безпосереднього тиску;

- оприроднене насильство, коли віра й поведінка, що нав'язуються правлячими колами, сприймаються членами суспільства як природні;

- приховане насильство, коли жоден член суспільства відповідно до свого соціального статусу, не усвідомлюючи цього, сам бере участь у насильстві.

Сказане можна доповнити думкою про те, що влада в сучасному цивілізованому світі використовує, як правило, узаконені засоби примусу – вона впливає на громадян, коли вони порушують існуючі правові норми. Крім узаконених засобів примусу, влада щодо людини використовує й нелегальні: підкуп, обіцянки, шантаж, штучне створення перешкод, формування ілюзій, створення додаткових джерел залежності від влади⁴⁸.

Уважно познайомившись із «Принципами комунізму» (1847 р.) Ф. Енгельса, можна побачити, що в них чітко окреслюються риси того суспільного устрою, який через століття назвуть тоталітарним: експропріація власності, конфіскація майна, повне знищення приватної власності, утворення промислових армій, одержавлене виховання – суспільно-практичне спрямування всіх цих ідей не викликає ніяких сумнівів.

У Зверненні ЦК «Союзу комуністів» К. Маркс і Ф. Енгельс писали про безперервну (перманентну) революцію до того часу, поки всі імущі класи не будуть усунуті від влади, поки пролетаріат не завоює державної влади, поки асоціація пролетарів не тільки в одній країні, але й в усіх панівних країнах світу не зміцніє настільки, що конкуренція між пролетарями в цих країнах припиниться. У зверненні також йшлося не про зміну приватної власності, а про її знищення, не про затушовування класових суперечностей, а про знищення класів, не про поліпшення існуючого суспільства, а про створення нового.

Політика, як вважали К. Маркс і Ф. Енгельс, є історично обмеженим феноменом: був час, коли політики ще не існувало, і, нарешті, наступить момент, коли вона зникне. Це відбудеться,

коли політична влада перейде до рук робітничого класу, який через свою природу не зацікавлений в увічненні свого панування. З поступовим зникненням класової структури суспільства, ліквідацією експлуатації людини людиною необхідність у політиці зникне.

К. Маркс і Ф. Енгельс досліджували також проблеми демократії. Їх попередники, працюючи в контексті ліберальної доктрини, ставили питання, насамперед, про республіканську форму правління і політичні права людини. К. Маркс дав іншу інтерпретацію демократії, поставивши питання про необхідність гарантування гідних умов людського існування, тобто про соціальні права людини.

Таким чином, К. Маркс вважав, що суперечності і конфлікти в умовах капіталізму діалектично призведуть його до остаточного краху, але він не вважав цей процес неминучим. У відповідний час знадобляться певні дії людей, і комуністичне суспільство стане реальністю. У розпорядженні капіталістів величезні ресурси для запобігання настанню комунізму, але навіть із ними зможе справитися класово свідомий пролетаріат. Комуністичне суспільство – це суспільство, у якому вперше можна буде досягти марксистського ідеалу продуктивності. За допомогою сучасної техніки люди взаємодіятимуть із природою та іншими людьми гармонійно заради виробництва необхідних для життя матеріальних благ. Іншими словами, у такому суспільстві буде покінчено з відчуженням. К. Маркс передбачив, що істинне комуністичне суспільство, де не буде панування одного класу над іншими, не потребуватиме держави і замінить її раціональним самоврядуванням у загальних інтересах.

Очевидно, що наведених вище положень і висновків марксизму достатньо, аби зрозуміти причини його потужного впливу на свідомість мас: з одного боку, привабливий міф про безкласовий людський рай на землі; з іншого – комуністична утопія «одягає» революційне насильство в наукоподібну фразеологію і прагне надати йому пристойного вигляду, не забуваючи при цьому відпускати політичні компліменти народним масам у вигляді ідей про «всесвітньо-історичну місію пролетаріату», про «вирішальну роль мас в історії» тощо.

Досить помітну роль у розробці владознавчих ідей відіграли німецький юрист *Рудольф фон Ієрінг* (1818–1892 рр.) і польський та австрійський соціолог і правознавець *Людвіг Гумплович* (1838–1909 рр.). Свої політичні і владознавчі погляди Р. Ієрінг виклав у працях «Дух римського права», «Боротьба за право», «Ціль у праві» та ін. У 70-х рр. XIX ст. Р. Ієрінг писав: «Абсолютною, обумовленою метою держави вимогою уявляється та, щоб державна влада була в межах держави вищою, переважала будь-яку іншу владу. Будь-яка інша влада, чи буде вона виходити від окремої особи, чи належатиме багатьом, повинна бути під державною владою, остання повинна бути над нею...»⁴⁹.

Він відкидав твердження історичної школи про національну своєрідність права і доводив, що воно має універсальні риси і всюди народжується однаково: у конфліктах, у класовій боротьбі заради досягнення класових інтересів і класових потреб, у зіткненнях старого з новим, зберігає на собі «сліди поту й крові». Право є сукупністю чинних у державі примусових норм, життєвих умов суспільства, забезпечених державною владою, воно є політика влади, захищений державою інтерес, а держава – це апарат примусу, втілення влади найсильнішого. Держава, як і право, виникла заради досягнення мети особистого і майнового самозбереження, забезпечення умов існування суспільства, існування найслабшого і найбіднішого поряд із найсильнішим. Мислитель був переконаний, що незалежність особи, її права і свободи забезпечує гра егоїстичних сил у суспільстві, а гроші виявляються справжнім «апостолом рівності» громадян у суспільстві.

Р. Ієрінг зазначав: «Право є політика влади. Але само собою зрозуміло, що політика не окремого, конкретного випадку, – це політика короткозорого, недалекого політика, не гідна назви політики, – а, навпаки, політика розумна, далекоглядна, така, що ніколи не втрачає з поля зору абстрактної, тобто такої, що постійно підлягає переслідуванню мети у зв'язку з цілями людського життя, – отже, політика, яка усвідомлює, що нижчою або швидкоплинною вигодою слід поступитися для досягнення вищої, тривалішої»⁵⁰.

Багато уваги вивченню державної влади приділяв Л. Гумплович, особливо у своїй книзі «Загальне вчення про

державу» (1877 р.). Про це свідчить уже сам методологічно стрункий перелік розділів цієї книги: поняття держави; походження держави; заснування держав у Європі; соціальні елементи держави; нація і національність; суспільні форми; розвиток держави; форми держави; державне управління; парламентаризм; звичай і право; право і наука про нього; державний правопорядок; міжнародні відносини; систематика наук про державу і право⁵¹.

Соціальна еволюція, на його думку, починається там, де одна первинна соціальна група – орда (primitive Horde) – стикається з іншою такою ж групою. Ці зіткнення призводять урешті-решт до підкорення слабкої групи сильною. Панування однієї соціальної групи над іншою повинне бути певним чином організоване, такою організацією є держава, де меншість панує над більшістю. Сім'я, власність, право виникають у державі і є її творіннями.

Між правом державним і приватним Л. Гумплович вбачає глибоку якісну відмінність: приватне право є сукупністю норм, встановлених державою; державне право є факт, воно, так би мовити, – самодержава. Виникаючи в державі, право несе на собі сліди такого походження: будь-яке право є наслідком нерівності.

Виходячи з такого переконання щодо суті права, Л. Гумплович негативно ставиться до теорії «правової держави», соціалізм вважає лише подальшим логічним розвитком нездійснених принципів свободи і рівності, які покладені в основу теорії правової держави. Перед людством завжди є альтернатива: або визнати державу, яка за своєю природою є організацією панування і заснована на нерівності, або погодитися на анархію, яка нестерпна для культурного суспільства.

Національність, на думку Л. Гумпловича, – також творіння держави; вона не обумовлюється ні спільністю мови, ні єдністю походження. Л. Гумплович – безумовний противник застосування «юридичного методу» до державного права: він не визнає «юридичної конструкції» держави. Унаслідок ототожнення того, що Л. Штейн називав суспільством, із державою, погляди Л. Гумпловича цілком збіглися з поглядами на державу представників історико-економічного матеріалізму К. Маркса і

Ф. Енгельса, хоча їх економічне розуміння історії залишилося йому чужим. Ставлячи політичний чинник на перше місце, Л. Гумплович швидше наближається до Є. Дюрінга в розумінні історичного процесу.

Відомим мислителем згаданого періоду історії був філософ, історик, публіцист і суспільний діяч *Борис Чичерін* (1828–1904 рр.), автор п'яти томної «Історії політичних учень» (1869–1902 рр.) та три томника «Курсу державної науки» (1894–1898 рр.)⁵². На наш погляд, при всій великій кількості, здавалося б, юридичних, філософських і політичних творів центральною темою його праць виступає влада. У роздумах про владу Б. Чичерін виходив із необхідності звернення до пізнання місця і ролі людини, сенсу її життя, законів, що нею керують, і саме для цього він уважно впродовж десятиліть вивчав праці відомих мислителів різних країн, аналізував і систематизував їх погляди. Уже на початку своєї «Історії політичних учень» Б. Чичерін писав, що в цій історії зручніше досліджувати історичний розвиток людства і шукати закони, які ним керують. Він аргументував це таким чином: «Людина як вільна істота має особисті, егоїстичні прагнення; вона нерідко завдає збитків іншим. Співжиття неможливе там, де цим прагненням надається повний простір, де кожен може безкарно вторгтися у сферу чужої волі, а оскільки на добровільну стриманість не можна розраховувати, то залишається вдатися до примусу. Необхідна суспільна сила, яка підпорядковує собі сили приватні. Це і є суспільна влада, представниця єдності союзу. Вона є першим і основним елементом будь-якого суспільства, а тим більше... держави. Вона забезпечує суспільству буття, бо без неї немає єдності, немає єдиного цілого, а є тільки розрізнені члени.

Проте існування суспільної влади і підпорядкування частин цілому не знищують свободи членів. Людина за своєю природою істота вільна, такою вона залишається і в суспільстві. Вона підкоряється суспільству, але має при цьому на увазі задоволення особистих своїх цілей, які не досягаються наодинці. Співжиття з іншими піддає свободу людини обмеженням, але не знищує її абсолютно. Покоряючись владі, людина не стає рабом, який служить вигодам іншого. Між паном і рабом, власне кажучи, немає

людського суспільства, бо немає відношення особи до особи, а є тільки відношення особи до речі, до живого знаряддя. У будь-якому іншому суспільстві, а отже, і в державі, вільна особа з її правами, з її інтересами складає корінний і необхідний елемент.

Свобода виражається у праві; людина має права, тому що вона вільна істота. Але окрім прав вона має й обов'язки. Людина не тільки вільна, а й розумна істота, а тому вона свої дії зводить до загальних правил, якими визначаються її стосунки з іншими людьми. Ці загальні правила складають закон, що ... обмежує людину моральним примусом чи обов'язком. Закон є третім і необхідним елементом будь-якого суспільства. Без нього влада свавільна, вона знищує свободу, або безмежна свобода, що руйнує співжиття громадян. Закон містить у собі моральне начало державного устрою»⁵³. Ось чому Б. Чичерін вважав, що важливо виділити чотири основні елементи будь-якого суспільства: владу, закон, свободу і загальну мету.

Звертаючись до творів мислителів Стародавнього світу (починаючи від Платона, Арістотеля і Ціцерона), Середніх віків і Нового часу, Б. Чичерін глибоко вникав у суть владознавчих ідей, виявив їх сильні сторони, висловив свої оцінки і власні погляди як прихильник освіченої монархії і розвинув їх у численних своїх творах. Ознайомлення із владознавчою спадщиною Арістотеля дозволило йому висловитися на користь самодержавства, де влада зосереджується в особі царя, і ставити питання про середній клас.

Уже в першій частині «Історії політичних вчень» разом з уже названими проблемами він торкнувся проблем імператорської влади, всесвітньої монархії, повновладдя, папської влади, сімейної влади, княжої влади, а також потреби в єдиній, нероздільній, необмеженій владі.

Б. Чичерін у поглядах французького ідеолога абсолютизму XVII ст. єпископа Жака Боссює (1627–1704 рр.) виділяв ідею про те, що «вчення про владу починається... від Бога»⁵⁴, а також оцінки Ж. Боссює батьківської влади, влади патріархальної, царської, монархічної. Передаючи погляди Ж. Боссює і фактично поділяючи їх, Б. Чичерін писав: «... царська влада – форма найприродніша, бо вона має свої підстави і свій прообраз у бать-

ківській владі. ... це – влада найміцніша, а внаслідок цього і найсильніша»; «немає кращого єднання, як під владою одного керівника»⁵⁵. Монархічна влада, говорив Ж. Боссьє, має чотири головні властивості: це влада 1) священна, 2) батьківська, 3) абсолютна, 4) підпорядкована розуму⁵⁶.

Б. Чичерін, приступаючи до вивчення історії влади, виходив із характеристики чотирьох основних суспільних союзів, які, згідно з його концепцією, включають усі основні суспільні елементи (владу, закон, вільну особу й загальну мету). До цих чотирьох союзів він відносив сім'ю, громадянське суспільство, церкву і державу.

Підбиваючи підсумки свого аналізу влади, Б. Чичерін у «Філософії права» писав: «... держава є верховним союзом на Землі; тому йому привласнюється верховна влада. У будь-якому розумно влаштованому людському суспільстві така влада необхідна, бо без неї неможлива угода різноманітних його елементів: потрібно, щоб хто-небудь вирішував зіткнення, що між ними виникають. Але вона не може належати ні громадянському суспільству (зібранню роздрібнених сил), ні церкві, яка примусової влади не має; вона може належати тільки державі, яка поєднує в собі обидва елементи, юридичний і моральний. Тому держава може бути визначена як об'єднання людей, що утворюють єдине ціле, кероване верховною владою»⁵⁷.

З того, що держава є верховним людським союзом, не випливає, проте, що вона скасовує інші. Вона покликана над ними панувати, але не замінювати їх. Кожний із попередніх союзів відповідає істотним, постійним і невід'ємним потребам людини; кожний із них виражає відому сторону людського життя, а тому всі вони зберігають відносну самостійність, підкоряючись верховній владі держави, але зовсім не поглинаючись нею, вважав мислитель.

Б. Чичерін у роботі «Держава і земство» писав про дуже важливий аспект у співвідношенні суспільства і держави: «Відносини держави і суспільства в Новітній час зазнавали достатньо ґрунтовного обговорення, яке призвело до міцних результатів. Жодна людина, що має скільки-небудь ясні уявлення про найелементарніші ази публічного і приватного права, не сумнівається в

тому, що суспільство є чимось відмінним від держави... Держава є союзом народу, єдиним цілим, керованим верховною владою. Тому їй підпорядковані всі часткові сфери діяльності і всі часткові відносини, що існують у її межах. Але це не означає, що вона поглинає їх у собі і робить їх органами і знаряддями у своїх цілях. Держава бачить сукупні інтереси, яким підкоряються приватні, але останні зберігають свою відносну самостійність. Люди, що входять до складу держави, залишаються вільними особами, котрі переслідують свої приватні цілі і мають права, які належать їм як громадянам. ...сукупність... приватних відносин, що існують у межах держави і їй підкоряються як представникові інтересів цілого, але утворюють, проте, свою самостійну сферу діяльності, і є тим, що називається суспільством»⁵⁸.

Б. Чичерін говорив і про своє розуміння поділу влади на окремі галузі, що випливають із її призначення. «Ці галузі – суть влада законодавча, судова і урядова. Перша проявляє ставлення влади до закону, друга – до свободи, третя – до державної мети. Останню можна розділити на дві: на владу військову й адміністративну, із яких перша має на увазі безпеку, а друга – упорядкування. У сукупності вони являють собою повне досягнення державних цілей, а водночас і ідеї держави»⁵⁹.

Влада може бути ввірена тільки фізичній особі чи особам, але фізичні особи є представниками суспільства як єдиного цілого, такого, що володарює над окремими індивідами. Саме тому, що влада ввіряється фізичній особі як представникові суспільства, ця особа повинна використовувати владу не у своїх приватних інтересах, а на користь цілого (суспільства)⁶⁰.

У постановці та обґрунтуванні теоретичних проблем політичної влади почесне місце належить російському мислителю, політичному соціологу *Мойсею Острогорському* (1854–1919 рр.). Вивчаючи механізм функціонування політичних систем західної демократії (США, Великобританії, Франції), роль політичних партій та їхніх лідерів, учений виклав результати своїх досліджень у фундаментальній двотомній праці «Демократія і політичні партії» (1898 р.)⁶¹. М. Острогорський першим побачив проблему там, де інші вважали все зрозумілим: він показав, що демократія – це насамперед проблема, а не її

вирішення, це динамічне «виробництво проблем», які безперервно продукуються внаслідок зіткнення інтересів протилежних соціальних прошарків, груп, політичних партій. Дослідник зробив новий механізм влади та управління суспільством предметом спеціального аналізу. М. Острогорський вдало розкрив специфіку влади первісного організаційного осередку (так званого «кокусу») партії нового типу, яка робить його зовсім не схожим на інших носіїв влади хоча б тим, що «кокус» (на відміну від традиційних носіїв влади) не тільки не афішує свій вплив у суспільстві, в партії, а, навпаки, ретельно його приховує, характер його влади залежить від маніпуляцій кадрами, матеріальними ресурсами, інформацією тощо.

Закликаючи до сильної демократії, яка змогла б повернути громадянину владу над державою, мислитель пропонував своєрідне тлумачення феномену демократичної влади: найвищою силою демократії є «сила соціального страху» (це не насильство, тим більше не терор чи шантаж), яка полягає в тому, щоб примусити всіх виконувати свої обов'язки законним шляхом, у т.ч. і через вплив громадської думки. Це не єдиний чинник регуляції: у системі суспільної влади ще є моральна сила чи пізнавально-спонукальна сила регулятивного характеру. Автор наголошував, що потенціал демократичного правління в повному обсязі розкривається лише тоді, коли влада може однаково невідворотно панувати над усіма членами суспільства: і над тими, ким управляють, і над тими, хто управляє. Учений підсумував: сенс демократії полягає в тому, що меншість, якій надане управління суспільством, завжди повинна перебувати «під загрозою», тобто відчувати, що вона нестиме соціальну й індивідуальну відповідальність за свої вчинки і рішення. Ось чому, переконаний М. Острогорський, надто важливо для справи демократії піднімати інтелектуальний і моральний рівень мас: разом із ним автоматично підніматиметься моральний рівень тих, хто покликаний стояти над масами.

Різні політичні режими відрізняються один від одного за характером тих методів залякування (вони характерні не тільки для деспотичного правління), які застосовує до них влада: при деспотичному правлінні залякування, яке нав'язує влада, є гру-

бим застереженням перед покаранням і матеріальними втратами; при демократичному ж управлінні страх людини перед ними облагороджується усвідомленням можливого морального падіння.

Концепція «влади соціального залякування» доповнювала у владознавчому спадку російського мислителя «концепцію кокуса» й орієнтувала демократичне правління на протиставлення сили Добра будь-яким силам Зла, на вміння «настрахати» їх. Слід пам'ятати, зазначав автор, безкарність щодо порушників закону послаблює сили «добрократії» і водночас розширює лави легіонерів «злократії». Непоборна сила закону і є тим чинником, яки здатний налякати Зло і додати безстрашності Добру.

Поряд із російським дослідником М. Острогорським, ще одним відомим основоположником політичної соціології був німецький політичний мислитель, соціолог, один із фундаторів теорії еліт, автор праці «До соціології партій у сучасних демократіях» (1910 р.)⁶² Роберт Міхельс (1876–1939 рр.). Він сформулював «залізний закон олігархії»: будь-яка демократія неминуче веде до олігархії, перетворюється на олігархію, бо демократія неможлива без організації. Р. Міхельс стверджував, що той, хто говорить про організацію, той говорить про тендерцію до олігархії. Ця тенденція пов'язана: 1) з поступовим засиллям виконавчих органів влади, які йдуть на зміну первісній демократії; 2) з неухильним зростанням завдань управління, розширенням та ускладненням кола управлінських обов'язків; 3) з диференціацією як у кількісному, так і в якісному аспекті завдань, які постають перед масою; 4) зі згортанням та послабленням можливостей сфери демократичного контролю; 5) з необхідністю для рядових членів організації доручати врегулювання окремих питань управління довіреним особам чи платним функціонерам.

Автор зробив невтішний висновок: маси, які грають у демократію, тільки те й роблять, що «міняють своїх панів», а останні, взявши владу у свої руки, утверджують свій тип правління – вождизм.

Із цих загальноолігархічних позицій аналізував німецький політичний мислитель і державу: вона може бути тільки організацією меншості і нічим іншим; як організація меншості, вона

прагне нав'язати суспільству порядок, заснований на пануванні та експлуатації, і ніколи не може бути породженням більшості (а тим більше представництвом більшості). Навіть у тих випадках, коли невдоволеній масі все ж пощастить позбавити панівний клас влади, у середовищі самих цих мас з'явиться нова організована меншість, яка прибере цю владу до своїх рук і візьме на себе функції панівного класу. Тому більшість приречена визнавати панування меншості (навіть якщо та вийшла із середовища більшості) і змиритися з роллю «п'єдестала для олігархії».

Зрозуміло, що «залізний закон олігархії» підпадав і дотепер підпадає під аргументовану і справедливую критику передусім прихильників демократії, яку мислитель категорично не визнавав. Опоненти Р. Міхельса вважають, що все залежить від трактування поняття «демократія»: коли розглядати народовладдя не як «масократію», а як складний синтез суспільного багатовладдя, як поєднання влади тих, хто управляє, з владою тих, ким управляють. Народовладдя як подання форм суспільно-владних відносин виступає водночас і як «масовладдя», «елітовладдя» в їх єдності. Це означає, що ті риси організації (ієрархія, формалізація відносин, функціональна спеціалізація), які Р. Міхельс інтерпретував як критерії олігархізації, цілком можуть розглядатися за певних обставин (на чий інтерес вони працюють – власні чи загальні) як критерії розвитку і раціоналізації демократії. Очевидно, що в жодній реальній демократії немає ідеальної еліти, її слід розглядати не через призму дій окремих представників, а під кутом зору їх сукупного впливу на суспільне життя (з метою реалізації власних чи загальних інтересів). Демократія – це насамперед влада не особистостей чи політичних партій, а Конституції і відповідних їй законів, неухильне дотримання яких забезпечуватиметься всіма механізмами держави.

Таким чином, очевидно «залізний закон олігархії» Р. Міхельса краще розуміти як імовірну тенденцію, яка може торувати собі шлях у низькокультурних, слабкорозвинutih суспільствах; саме таке трактування переважає сьогодні в політологічній літературі.

2.4. Владознавчі ідеї Новітнього часу

Десятиліттями складалася традиція вважати історію новітньою з 1917 р. (від Великої Жовтневої соціалістичної революції), але ця календарна дата не встояла так непорушно, як декому мріялося. Простіше, а зараз ще й точніше, вести в історії відлік із ХХ ст. Період ХХ ст. став новим етапом у розвитку світової політичної та владознавчої думки. Теорія політики і її місце в системі суспільствознавства докорінно змінилися, сформувалася самостійна наука і навчальна дисципліна – політологія. Зазначимо, що існування впродовж 74-х років СРСР, який для Заходу однозначно вважався «імперією зла», спричинило новий напрям у політичній науці – радянологію. Після розпаду СРСР відбуваються зміни і в об'єкті дослідження: західні політологи і владознавці аналізують можливі шляхи розвитку молодих пост-радянських незалежних держав.

Жовтнева революція в Росії і досвід побудови соціалізму в СРСР домінують над усією марксистською думкою ХХ ст. Будучи першими успішними лідерами марксизму, яким вдалося прийти до влади й утриматися в ній досить тривалий історичний період, більшовики мали безспірний політичний авторитет у комуністичному світі, принаймні до середини 1950-х рр. Проте комуністична політична теорія ХХ ст. вже багато в чому відрізнялася від теорії К. Маркса і Ф. Енгельса: у нових умовах перед комуністичними партіями світу постали проблеми завоювання й утримання політичної влади («марксизм на практиці»). На теорію марксизму-ленінізму сильний вплив справляли конкретні історичні обставини в країнах, де вдалося перемогти комуністичним партіям: ці партії перемогли не в розвинутих капіталістичних державах (як передбачав К. Маркс), а у відносно нерозвинутих аграрних країнах (наприклад, у Росії і Китаї). Недивно, що комуністична теорія та ідеологія ХХ ст. стали швидше ідеологіями модернізації, аніж особистого визволення. Нарешті, громадянські та інші війни призвели до того, що для більшості комуністичних режимів насильницькі методи вирішення проблем стали звичними і перманентними. На стиль управління істотно вплинули, звичайно, тогочасні харизматичні лідери, зокрема

В. Ленін і Й. Сталін. *Володимир Ленін (Ульянов)* (1870–1924 рр.) одночасно був і політичним теоретиком (творець найвпливовішої політичної течії в новітній історії – ленінізму), і політичним діячем, його ідеї були пов'язані з проблемою завоювання влади. Упродовж усього життя він був вірним ідеї пролетарської революції, противником буржуазного парламентаризму, він прийняв ідею К. Маркса про необхідність перехідної диктатури пролетаріату між збройним поваленням буржуазії і встановленням безкласового комуністичного суспільства. В. Ленін виробив таку концепцію наукового комунізму, завдяки якій він зумів захопити державну владу, перетворив останню на засіб упровадження перманентного терору, активно заклавав перші підвалини більшовицького тоталітарного режиму.

Розкол РСДРП в 1903 р. на більшовиків і меншовиків виявив протилежність поглядів на характер революції і показав, як далеко відступив В. Ленін від того, що вважали за марксистську ортодоксію. У своєму творі «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.) він дотримувався поглядів Г. Плеханова, стверджуючи, що Росія вже капіталістична держава, але внаслідок слабкості національної буржуазії очолити демократичну революцію має пролетаріат (соціалізм був тільки далекою перспективою). Проте революція 1905 р. спричинила радикальні зміни поглядів В. Леніна: у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» він відкидав будь-який союз із лібералами, що стали на бік царизму проти революційного руху. На його думку, революція й далі буде буржуазною за своїм характером, але очолити її має «революційно-демократична диктатура пролетаріату й селянства». Згадаємо, що марксистично традиційно трактували клас селян як консервативний і навіть реакційний. Неоднозначне ставлення до селянства зберігалося у В. Леніна впродовж усього його життя, але він пересвідчився, що соціальна цінність цього класу (в аграрній Росії) матиме вирішальне значення для перемоги революції.

У своїх працях 1905 р. він писав про можливість «переростання» демократичної революції в соціалістичну, а вже 1916 р. у праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» обґрунтував можливість здійснити одразу соціалістичну революцію.

цію, оскільки докорінно змінилася сама природа капіталізму (перетворення його з конкурентного в монополістичний). Крім того, економічна конкуренція імперіалістичних держав неминуче має призвести до війни між ними і, зрештою, до світової революції. У 1917 р. В. Ленін доходить того ж висновку, що й Л. Троцький, – про ідею неперервного переходу демократичної революції в соціалістичну («Квітневі тези»).

Важливий внесок зробив В. Ленін у розробку теорії держави. У праці «Держава і революція» (1917 р.) він з лібертаріанських позицій дав переоцінку тверджень К. Маркса і Ф. Енгельса про відмирання держави, виявив соціальну сутність держави, розкрив зміст форм демократії, обґрунтував державну форму диктатури пролетаріату, майже не згадував про роль партії. Фундаментальне ленінське положення торкалося функцій держави: соціалістичне суспільство спричинить їх радикальне скорочення. У вищеназваній праці В. Ленін писав про повну виборність, змінюваність у будь-який час усіх без винятку посадових осіб, зведення їх зарплати до звичайної «заробітної плати робітника» тощо. Ці прості і зрозумілі демократичні заходи, на його глибоке переконання, об'єднували інтереси робітників і більшості селянства, слугували містком від капіталізму до соціалізму і мали сенс і значення лише у зв'язку з підготовленою і здійснюваною «експропріацією експропріаторів» (переходом капіталістичної приватної власності на засоби виробництва в суспільну власність). На думку В. Леніна, тільки мінімум функцій, які здійснювала капіталістична держава, дійсно необхідний. Не дивлячись на скромну оцінку функцій державного апарату, В. Ленін розумів тенденцію адміністративних органів до встановлення власної автономії – чи на їх сепаратних територіях, чи над суспільством у цілому, цим самим передбачаючи можливість панування бюрократії. Бюрократизація Радянської держави (продукт економічної відсталості) не має нічого спільного з капіталістичною бюрократією, і цим ленінська теорія бюрократії є протилежною веберівській теорії.

У праці «Держава і революція» він приділив увагу і проблемам демократичного волевиявлення громадян. В. Ленін різко критикував буржуазний парламентаризм і протиставляв йому но-

вий тип пролетарської демократії: він вважав, що представницькі заклади залишаються, але парламентаризму як особливої системи, як поділу праці законодавчої і виконавчої, як привілейованого становища для депутатів, тут немає. Але ж депутати (члени комуністичної партії) у радянській системі повинні приймати закони, виконувати свої власні закони і одночасно виступати їх критиками: таким чином, знищується будь-який поділ влади, будь-яка опозиційність і забезпечується панування тієї ж бюрократії, проти якої виступав В. Ленін на початку згаданої праці.

Проте революційний оптимізм праці «Держава і революція» швидко розвіявся після Жовтневої революції: у дуже тяжкі роки громадянської війни та іноземної інтервенції відмирання держави ставало дедалі проблематичнішим, натомість формувалася монолітна структура з централізованим партійним контролем, репресіями проти опозиції й незалежної активності робітничого класу. На звинувачення в державному тероризмі з боку критиків-соціалістів В. Ленін відповів творами «Дитяча хвороба лівизни в комунізмі» (1919 р.) і «Пролетарська революція і ренегат Каутський» (1919 р.), де він намагався виправдати революційне насильство.

В останні роки свого життя, уже будучи тяжко хворим, він переймався надмірною забюрократизованістю держави, влади і більшовицької партії («Лист до з'їзду» (1922 р.)).

Отже, В. Ленін виявився майстерним стратегом революції, він умів одразу розпізнати суть проблеми й вибрати слушний момент для дій. Властиве йому несприйняття догматів як у теорії, так і на практиці дехто розцінював як опортунізм, хоча його можна водночас трактувати і як творчий підхід до марксистського вчення відповідно до зміни історичних обставин.

Якщо В. Ленін заклав перші підвалини більшовицького тоталітарного режиму, то *Йосип Сталін (Джугашвілі)* (1879–1953 рр.) довів цю «будову» до повного логічного завершення. Вплив Й. Сталіна на формування радянської комуністичної моделі величезний. У 1930-ті рр. в СРСР відбувалася «друга революція», суть якої полягала в тому, що Й. Сталін підтримував тезу М. Бухаріна, сформульовану ним у 1924 р., про можливість побудови соціалізму в окремій країні, не очікуючи світової

революції. Ідея світової революції, у якій революція в Росії є лише першим кроком, була дуже популярною серед комуністів, тому переорієнтація на розвиток національної економіки була вкрай революційною в тих умовах.

Фундаментальні зміни в економіці (скасування НЕП, тотальна колективізація сільського господарства, стрімка індустріалізація країни), не моли не спричинити крупномасштабних політичних змін в СРСР. Компартійні функціонери почали призначатися «згори» на основі системи, що отримала назву «номенклатури», а не вибиратися «знизу», як це практикувалося раніше; демократичний централізм став менш демократичним і більше централізованим, що призвело до «циркуляції влади» (Е. Хейвуд), згідно з якою партійний керівник отримував незаперечний авторитет через можливість патронажу за призначенням і просуванням на посади. Упродовж 1930-х рр. в СРСР неодноразово проводилися «чистки», які дозволили усунути з ключових постів усіх підозрюваних у нелояльності чи не згодних з новими «правилами гри». Сталінізм перетворився у форму жорстокої тоталітарної диктатури, що здійснювалася за допомогою монолітної правлячої комуністичної партії, у якій були заборонені всі форми політичних дебатов чи критики, контрольованої партією робітничо-селянської інспекції та ОДПУ (об'єднане державно-політичне управління). Проте, окрім цих органів, із колишньої Вищої ради народного господарства був створений цілий комплекс нових органів управління.

У своїх теоретичних роботах «Про основи лєнінізму», «До питань лєнінізму» Й. Сталін здійснив розгорнуту характеристику диктатури пролетаріату, відмітивши в ній такі аспекти, як влада, насильство, подавлення, примус. Йому належить також ідея про те, що класова боротьба буде посилюватися в міру зміцнення соціалізму (доповідь на Пленумі ЦК ВКП(б) 3 березня 1937 р. «О недостатках партийной работы и мерах по ликвидации троцкистских и иных двурушников»), яка стала ідеологічним і теоретичним обґрунтуванням терору щодо всіх потенційних «ворогів», торжества бюрократичного абсолютизму. Слід також зазначити, що специфікою політико-владного мислення Й. Сталіна

було поєднання ідеї нещадної класової війни зі зверненням до російського націоналізму.

Заслуга німецького політичного мислителя і соціолога-теоретика *Макса Вебера* (1864–1920 рр.) полягає насамперед у тому, що у своїх творах «Політика як покликання і професія» (1919 р.)⁶³, «Соціалізм. Промова для загальної інформації австрійських офіцерів У Відні» (1918 р.)⁶⁴, «Три чистих типи легітимної влади» він ґрунтовно охарактеризував сферу політики і політичних інтересів, їх роль у суспільному житті, заклав базові уявлення про такі фундаментальні категорії політичної науки як влада, політика, держава, бюрократія, демократія, легітимність тощо.

М. Вебер, глибоко проаналізувавши значення поняття «легітимність», показав, що політичне правління може розраховувати на успішні результати тільки тоді, коли люди дійсно визнають «ізсередини» існуючу політичну владу, вважають її законною, правомірною. Дослідник виділив і охарактеризував три найважливіші типи легітимної влади: 1) традиційна влада – у традиційних суспільствах законність належала людині в особі пана або монарха і була спадковою; спосіб управління був високоперсоналізований й обмежений звичаєвими нормами та обов'язками; 2) раціональна (правова) влада – на протигагу владі «традиції» «раціональний» принцип законності залишався в неперсоналізованих правилах, які відокремлювали посаду від людини з її обов'язками і звільняли її від тягара родинних обов'язків чи ведення домашнього господарства; раціональне управління перетворилося на постійну діяльність досвідчених професіоналів, обраних завдяки їхнім здібностям, а не на тій підставі, що вони є особистими васалами політичних покровителів; 3) харизматична влада, пов'язана з видатними якостями однієї особи чи вузького кола людей, які цю особу оточують.

М. Вебер особливо наголошував на раціональній владі як найбільш адекватній соціальному прогресові, оскільки і сам прогрес розвивається в напрямі раціоналізації. У праці «Політика як покликання і професія» він писав: «У принципі є три види внутрішніх виправдань, тобто підстав легітимності... По-перше, це авторитет «вічно вчорашнього»: авторитет удач, освячених одвічною значущістю і звичною орієнтацією на їх дотримання, –

традиційне панування, як його здійснювали патріарх і патримональний князь старого типу. По-друге, авторитет особистого дару (харизма), повна особиста відданість і особиста довіра, що викликається наявністю якостей вождя в якійсь людині: одкровення, героїзму та інших, – харизматичне панування, як його здійснюють пророк, чи – у сфері політичній – вибраний князь-воєначальник або вибраний загальним голосуванням видатний демагог і політичний партійний вождь. Нарешті, по-третє, «легальне» панування завдяки вірі в обов'язковість легального встановлення і ділової «компетентності», обґрунтованої раціонально створеними правилами, тобто орієнтацією на підпорядкування при виконанні встановлених правил, – панування у тому вигляді, в якому його здійснюють сучасний «державний службовець» і всі ті носії влади, які схожі на нього в цьому відношенні»⁶⁵.

Влада, на думку німецького мислителя (при всій аморфності і нечіткості цього поняття), є здатністю перемагати навіть в умовах опору (опозиції) тих, щодо кого вона застосовується. Влада означає здатність якого-небудь індивіда добитися торжества своєї волі. Рішення зазвичай знаходять за допомогою збройного або класового конфлікту, але ці способи вирішення в довгостроковій перспективі породжують нестабільність. Легітимне панування, навпаки, породжує добровільну згоду керованих, а тому перетворюється на осмислену дію. Держава, відмінною рисою якої є легітимне насильство, існує лише постільки, поскільки ті, над ким панують, підкоряються авторитету, на який претендують панівні групи.

М. Вебер, на відміну від багатьох своїх попередників, розглядав владу як відношення, але це не будь-яке відношення, а таке, що в кожному із як мінімум двох його членів припускає наявність згоди, приєднання, участь у цьому відношенні. Влада полягає в здатності індивіда А добитися від індивіда Б такої поведінки або такого утримання, якого Б інакше не прийняв би і яке відповідає волі А. З цієї формули можна зробити три висновки: 1) недостатньо того, що Б якимось чином реагує, потрібно, щоб Б реагував відповідно до волі А; 2) не будь-яке відношення

означає владу; 3) тут відбувається порівняння реального факту і гіпотези: «інакше робити б не став».

Пізніше Р. Даль у «Концепції влади» перефразував цю формулу, зробивши її більш операційною: А володіє владою над Б до такої міри, яка примушує Б зробити щось, що Б інакше робити б не став. Як бачимо, момент влади зафіксувати досить важко. При всіх недоліках веберівська формула, мабуть, найближче підходить до визначення влади і сьогодні вважається практично загальноприйнятою в політичній науці.

М. Вебер стверджував, що той, хто займається політикою, прагне влади: або влади як засобу, підпорядкованому іншим цілям (ідеальним чи егоїстичним), або «влади заради влади», щоб насолоджуватися почуттям престижу, яке вона дає⁶⁶.

Німецький мислитель запитував: «Які внутрішні радості може запропонувати кар'єра політика і які особисті передумови вона передбачає тому, хто стає на даний шлях?». Він пропонує таку відповідь: «Насамперед вона дає почуття влади. Навіть на формально скромних посадах усвідомлення впливу на людей, володарювання над ними, у першу чергу почуття того, що й ти тримаєш у руках нерв історично важливого процесу, здатне підняти професійного політика вище рівня повсякденності. Проте тут перед нами постає ще одне запитання: які якості дають йому надію справитися з владою (як би вузько вона не була окреслена в кожному окремому випадку) і, відповідно, тією відповідальністю, яка на нього покладається? ... Можна сказати, що переважно три якості є для політика вирішальними: пристрасть (орієнтація на сутність справи), почуття відповідальності, окомір (здатність із внутрішньою зібраністю і спокоєм піддатися впливові реалій, іншими словами, потрібна дистанція стосовно речей і людей)»⁶⁷.

Інстинкт влади, на думку М. Вебера, дійсно належить до нормальних якостей політика. Гріх проти святого духу починається там, де потяг до влади не продиктований інтересами справи, а стає предметом суто особистого самосп'яніння. У кінцевому рахунку у сфері політики є лише два смертні гріхи: відхід від суті справи, і безвідповідальність. Саме тому, що влада є необхідним засобом, прагнення до неї є однією з рушійних сил

будь-якої політики, тому немає більш згубного спотворення політичної сили, ніж похвалання вискочки владою і пихате самолюбівання відчуттям влади, взагалі будь-яке поклоніння власне владі.

М. Вебер відкрив формулу «раціональної бюрократії»: оскільки сучасне суспільство розвивається в напрямі неухильної раціоналізації всіх його сфер, то роль і значення бюрократії в такому суспільстві зростатимуть. Він розрізняв два типи бюрократії: 1) патримоніальну – притаманну традиційним (докапіталістичним) суспільствам, її характерними особливостями була ірраціональність, непередбачуваність дій; і 2) сучасну – властиву капіталістичному суспільству, її ключовою рисою виступає послідовна раціональність. Бюрократичне управління означає панування з допомогою знань, і в цьому, переконаний мислитель, полягає його специфічно-раціональний характер.

Ще в 1918 р. М. Вебер передбачав «неминучу загальну бюрократизацію» суспільства, вказуючи на необхідність навчання через спеціалізацію, що постійно поширюється, в управлінні цивільними службами з допомогою фахівців, навчених належним чином.

Німецький мислитель сформулював парадокс демократизації: первісне залучення мас до соціально-політичного життя сприяє створенню великих організацій, інституціоналізує їх, але згодом ці ж організації перетворюються на деструктивні для демократії, для її успішного функціонування. Бюрократизація бізнесу, держави, влади, профспілок створює сучасну корпоративну державу, а еліта цих названих корпорацій самостійно приймає життєво важливі рішення для мільйонів людей. Ця тенденція в розвитку політичної системи західних країн призводить до суперечності з принципами демократії.

Учення М. Вебера про «раціональну бюрократію» є серцевиною його теорії держави: держава – це панування людей над людьми, що спирається на легітимне насильство як засіб⁶⁸. Він не вважав насильство єдиним засобом здійснення державної політики, але узаконене право на насильство – це той різновид влади, що його суспільство довіряє здійснювати виключно державі. Веберівська типологія держав є своєрідним продовженням його

вчення про легітимну владу: дослідник виділив і охарактеризував раціональний, традиційний (патримоніальний і становий) та харизматичний типи держав і державного правління.

У своїй соціології володарювання М. Вебер приділив особливу увагу харизматичному типові володарювання. Власне дослідження проблеми політичного керівництва схилило мислителя до концепції плебісцитарної вождистської демократії. На його переконання, плебісцитарна вождистська демократія «за своїм первинним сенсом є видом харизматичного володарювання, яке приховане у формі легітимності, що виводиться з волі того, хто володарює, і існує завдяки їй»⁶⁹.

Отже, владознавчий спадок М. Вебера, його конструктивна сила має непересічне значення, він містить у собі стимули подальшого наукового осмислення і вивчення проблем політичної влади, типів панування, механізмів бюрократичного правління тощо.

Зупинимось на головних концепціях, теоретичних владознавчих міркуваннях та узагальненнях відомих майстрів політичного аналізу XX – початку XXI ст. і спробуємо розібратися в таких ключових владознавчих проблемах (надвичайно актуальних і сьогодні), як співвідношення демократії і тиранії; чому демократичні перетворення стають джерелом поглибленого авторитарного і навіть тоталітарного правління; як діє соціальний механізм переходу демократичних інститутів і процедур управління у свою пряму протилежність?

Одним із найбільш відомих французьких філософів і політичних мислителів XX ст. є *Мішель Фуко* (1927–1984 рр.). Популярність йому забезпечили декілька неординарних творів, що справили сильний вплив на розвиток сучасної соціальної і політичної думки. Серед робіт М. Фуко помітне місце займають його праці про владу. У 1970 р. у своїй інавгураційній лекції в Коледжі де Франс «Порядок дискурсу» він уперше звернувся до поняття влади. Воно дало йому змогу зробити більший наголос на соціальних та економічних умовах, у яких ці ідеї розвивалися. Влада для М. Фуко – це невід’ємна складова процесу формування істини, тобто влада й істина є взаємозалежними.

Власну методологію дослідження влади М. Фуко назвав «аналітикою влади» і протиставив її класичній «теорії влади». Конкретною формою аналітики влади є генеалогія, завдання якої – історичне виявлення форм наукового дискурсу та корелятивних йому режимів влади. Фактично певну історичну форму знання (та істини) й певну історичну форму влади неможливо відокремити одне від одного. Утвердження влади імплікує утвердження певного знання, яке продукує нові форми підкорення людини, і навпаки. Тому М. Фуко вважав за доцільне вести мову про «режими влади-знання», розмаїття яких можна спостерігати в історії. Для нього очевидно, що «влада та знання безпосередньо імплікують одне одного; що немає відносин влади без одночасного конституювання корелятивного поля знання і знання, яке не передбачає та не конститує в той же час відносини влади... суб'єкт, який пізнає, пізнаваний об'єкт і модальності знання є ефектами та фундаментальними імплікаціями влади-знання та їх історичної трансформації»⁷⁰.

М. Фуко піддав критиці «класичну теорію влади» за такими критеріями: 1) на макрорівні влада осмислюється як тотожна державі, тобто як інституційний феномен; 2) на макрорівні владу розуміють як функцію або атрибут суб'єкта, що діє раціонально; це означає, що влада усвідомлюється як те, чим можна володіти, користуватися та розпоряджатися; 3) фундаментальною характеристикою влади є її репресивний характер. «Репресивність» – це не просто ознака влади, це сам спосіб її буття, який означає, що влада функціонує виключно через здійснення негативних санкцій (заборони, обмеження, скасування тощо).

На думку М. Фуко, якщо вищенаведену модель влади ще можна було застосовувати до «домодерних» режимів влади-знання, то її застосування до модерних практик влади не може бути адекватним. Адже той тип режиму влади-знання, який почав утверджуватися наприкінці XVIII – на початку XIX ст., аж ніяк не можна назвати репресивним. Це видається очевидним, зважаючи на притаманну Просвітництву ідею «гуманізації влади». Так, у XIX ст. зникає практика тілесних покарань; те, що якихось двадцять-тридцять років тому видавалося нормальним і навіть звичним явищем (наприклад, публічне четвертування),

починає сприйматися європейцем XIX ст. як дикуство. Головним завданням пенітенціарних інститутів стає не ізоляція небезпечних для суспільства елементів, а їх «виправлення», «нормалізація», тобто можливість повернення до суспільного життя.

Отже, модерна влада маніфестує лібералізацію й гуманізацію соціального життя. Проте чи насправді така лібералізація й гуманізація означають «послаблення» влади? На думку М. Фуко, під маскою гуманізації влади приховується неординарна подія: зміна режимів влади-знання з «репресивного» на «дисциплінарний». Головними рисами дисциплінарної влади можна назвати такі:

- на відміну від репресивної, дисциплінарна влада виявляється як «політична анатомія тіла: влада починає турбуватися про продуктивність тіла, ефективність використання його сил та енергій;

- дисциплінарна влада конституює феномен «політичного тіла» як ансамблю матеріальних елементів і технік, які слугують інструментами, шляхами комунікації й базовими пунктами відносин влади та знання...»⁷¹;

- на макрорівні дисциплінарна влада виявляється як «біовлада», завданням якої стає оцінка, підвищення та оптимальне використання «людських ресурсів». Біовлада створює нові типи інститутів: регулярну армію, обов'язкову освіту, медичну профілактику тощо;

- у сфері знання біовлада корелює з демографією, яка піклується про народонаселення, підвищення народжуваності, рівномірний розподіл людських ресурсів тощо.

Звідси стає очевидним, що дисциплінарний режим влади-знання неможливо осмислити в термінах класичної теорії влади. Дисциплінарна влада вимагає нової методології власного дослідження.

Вибудовуючи свою аналітику влади як антитезу класичній теорії влади, М. Фуко заперечував розуміння цього феномену як «власності», «раціональної дії суб'єкта», «бінарної опозиції» (протиставлення тих, хто має владу, та тих, хто її не має), «репресивності».

Влада, за визначенням М. Фуко, завжди є нестабільною, уникає тривалих стабілізацій. Владою неможливо володіти, оскільки її функціонування фактично не залежить від її носія. Вона ніколи не локалізується, вона ніколи нікому не належить. Влада завжди іманентна тим сферам буття, у яких вона виявляється. Якщо в певних сферах соціальних відносин має місце ефект влади, то це означає, що влада внутрішньо притаманна цим сферам. М. Фуко підкреслював елементи динамічності та іманентності, формулюючи визначення влади як «множинності відносин сили, які іманентні сфері, в якій вони здійснюються та є конститутивними для її організації». Елементарною формою виявлення влади є «локальне вогнище» влади-знання, – наприклад, стосунки, що мають місце між учителем та учнями, лікарем та пацієнтом, керівником та підлеглим, батьком та сином. Усе суспільство є «мережею» таких локальних вогнищ⁷².

Явище влади не є відношенням домінування суб'єкта над об'єктом, її слід розглядати як комплексну ситуацію взаємовпливів, той простір, у якому уможливорюється і панівна влада, і контрвлада. Влада, переконаний французький мислитель, – це не інститут і не структура, і не певна здатність: це ім'я, яке дають комплексній стратегічній ситуації в даному суспільстві. Водночас, на думку М. Фуко, влада не є суб'єктивною здатністю або атрибутом, вона завжди здійснюється через індивідуальні мотиви та інтереси, проте ніколи не тотожна їм. Суб'єктивні вчинки, які імплікують владні ефекти, завжди вкорінені в певних «великих анонімних стратегіях влади», які М. Фуко ототожнював із панівним у будь-якому суспільстві режимом влади-знання.

Влада може виявляти себе через негативні санкції, проте будь-яка велика стратегія влади у своїй основі є позитивною, оскільки вона обов'язково продукує відповідні масиви наукового (і не лише) знання. Це стосується не тільки дисциплінарного режиму, а й попередньої «стратегії суверенітету», яка більшою мірою апелювала до репресій. Ця стратегія також виробила свій масив знання, пов'язаний із процедурами і техніками «визнання», які від Середньовіччя розглядаються як привілейовані форми виявлення істини. Саме через цей новий масив знання народжується й сучасна форма європейського індивіда. Звідси – один із

найпринциповіших висновків М. Фуко: механізми влади — це «щось зовсім інше чи принаймні значно більше ніж репресія»⁷³. Отже, М. Фуко розробляв методологію «сходжувального аналізу» влади, який досліджує цей феномен, починаючи від його «безкінечно малих величин», найтонших форм повсякденної практики до великих механізмів та систем влади на зразок держави.

У роботах М. Фуко можна зустріти і марксистські ідеї, проте його більше цікавила «мікрополітика влади», ніж влада на рівні суспільства. Нерідко він вдавався і до методів герменевтики для того, щоб краще зрозуміти соціальні і політичні феномени. У працях М. Фуко відчувається, крім того, вплив феноменології, проте він заперечував ідею автономного, такого, що надає сенс, суб'єкта. У його текстах знаходимо також елементи структуралізму, але він не визнавав формальну модель поведінки відповідно до правил. Важливо відмітити, що М. Фуко розділяв інтерес Ф. Ніцше до відносин між владою і знанням. Саме таке різноманіття теоретичних підходів і дозволило зарахувати М. Фуко до постструктуралістів (праці постструктуралістів являють собою чудернацьку суміш політичної теорії, літературної критики, філософії, психоаналізу, семіотики, структуралізму і в деяких випадках — фемінізму).

Сфера інтересів «пізнього» М. Фуко може бути охарактеризована як «генеалогія влади». Він багато чого запозичив у Ф. Ніцше як філософа, що роздумував насамперед про владу. М. Фуко, міркуючи про те, яким чином люди управляють собою та іншими, прослідкував, як знання генерує владу, перетворюючи людей на підданих, і потім дозволяє управляти ними за допомогою знання. Він критикував ієрархізацію знання. Оскільки найбільш високо ціновані форми знання (наприклад, наука) володіють найбільшою владою, вони і заслуговують найсерйознішої критики. М. Фуко цікавили технології, що виводилися із знання (особливо з наукового знання), і те, яким чином вони використовуються різними інститутами для здійснення влади над людьми.

Хоча М. Фуко зумів виявити зв'язок між знанням і владою, «змова еліти» опинилася поза сферою його інтересів, оскільки мислителя більше цікавили структурні відносини.

В історії М. Фуко не побачив прогресу від жорстокості примітивних суспільств до сучасного гуманізму, що ґрунтується на ширшій системі знань. На його думку, історія розвивалася від однієї системи панування (заснованої на знанні) до іншої. Причому завжди знання-влада піддається «викликам», оскільки опір їм неминучий. М. Фуко часто звертався до історичних прикладів, але по-справжньому його цікавила тільки сучасність, по суті, М. Фуко писав історію сьогодення.

Темі генеалогії влади приділена увага ще в одній роботі М. Фуко – «Дисципліна і покарання» (1979 р.). Знання і влада, на його думку, прямо й безпосередньо зумовлюють одне одного. У названій роботі М. Фуко звернувся до періоду між 1757 і 1830-ми рр., тобто до тих часів, коли тортури ув'язнених були замінені контролем над ними на підставі тюремних правил. У випадку тортур зв'язок між знанням і владою очевидний. У зв'язку з розвитком правил цей зв'язок стає все менш ясним. З'явилася нова технологія влади і покарання, багатоманітніша, ефективніша, більш бюрократизована порівняно з тортурами. Але, що найголовніше, вона була більш безособовою і припускала стеження вже не тільки за злочинцями, але й за всім суспільством у цілому.

Нова технологія дисциплінарної влади відтворювала військову модель. Вона являла собою не стільки всеосяжну систему влади, скільки систему безлічі мікровлад. М. Фуко описав «мікрофізику» влади із властивими їй незліченними точками суперечностей. На його переконання, дисциплінарна влада включає три інструменти: 1) ієрархічне спостереження, або здатність офіційних інстанцій охоплювати всю сферу свого контролю одним поглядом; 2) здатність виносити нормалізуючі думки і карати тих, хто порушує встановлені норми. Про людину можуть судити негативно і навіть покарати із причин тимчасових відхилень у правилах (запізнення), у діяльності (неуважність) або поведінці (неввічливість); 3) здатність спостерігати за суб'єктами

й аналізувати людей і їх поведінку. Останній інструмент дисциплінарної влади включав два попередні.

Необхідно відзначити ще одне важливе питання, розкрите М. Фуко в роботі «Дисципліна і покарання». Він звернувся до проблеми, яким чином знання перетворюється на технології влади. Для прикладу він узяв Паноптикум (круглу в'язницю, у якій приміщення наглядача знаходиться в центрі): така будова в'язниці дає можливість тюремникам повністю тримати ув'язнених під контролем. Він навіть розглядав Паноптикум як своєрідну лабораторію зі збору інформації про людей. На вищому рівні абстракції Паноптикум став для М. Фуко основою будь-якого дисциплінарного суспільства.

У ще одній своїй роботі «Історія сексуальності» (1980 р.) М. Фуко зробив акцент на генеалогії влади. Сексуальність, на думку М. Фуко, – це крайня точка переходу у владних відносинах. Він розглядав, яким чином секс вписується в дискурс людського суспільства, і те, яким чином влада впливає на цей дискурс.

М. Фуко стверджував, що в історії немає ні смислу, ні порядку, тож не можна втекти від тиску влади та впливу випадковості. Боротьба завжди необхідна, щоб уникнути поневолення, проте вона не може гарантувати визволення, оскільки влада є невід'ємною ознакою суспільних відносин: ми не можемо діяти, не впливаючи на умови, за яких діють інші. Однак із цього не випливає, що влада завжди набуватиме якоїсь особливої форми, як це передбачає її зв'язок із науками про людину.

На початку 1980-х рр. М. Фуко сформулював нове поняття влади як «стратегічної гри між свободами». Цю гру він розумів як структурування сфери актуальних та потенційних дій іншого. М. Фуко намагався довести, що влада не заперечує свободу, а, навпаки, передбачає її як свою умову. «Влада може здійснюватися лише щодо вільних суб'єктів і лише остільки, оскільки вони є вільними. Під цим ми розуміємо індивідуальних або колективних суб'єктів, які мають справу з полем відкритих можливостей, у якому певні шляхи поведінки, реакції та дії мають бути реалізовані»⁷⁴. Свої ранні здобутки М. Фуко осмислював під кутом зору перспективи учасника життєвого світу, актора, який у

межах свого життєвого світу впливає на можливості інших, адже гра «між свободами» – це, по суті, гра між сферами людських можливостей, обмежених життєвим світом як універсальним горизонтом можливого досвіду. Головною характеристикою «гри» є те, що вона не має жодної цілі, окрім самої себе, та жодних правил, окрім встановлених у самій грі.

Досить цікавими видаються думки про владу німецького філософа, соціолога й теоретика політики, найвидатнішого сучасного представника Франкфуртської школи критичної теорії *Юргена Габермаса* (нар. 1929 р.). Слід зазначити, що між Ю. Габермасом і М. Фуко йшла заочна дискусія з приводу теорії влади: німецький політичний мислитель піддавав критиці деякі положення М. Фуко. Натомість, розглянувши концепцію Ю. Габермаса, можна відзначити, що його концепція підпадає під визначення «класичної теорії влади», яку так критикував М. Фуко. Ю. Габермас досить чітко локалізує владу в межах політико-адміністративної системи, тобто в межах державних інститутів. Влада є медіумом управління політичної системи, так само як гроші – медіумом економічної системи. Дослідник осмислює владу переважно в негативних категоріях, приписуючи їй, насамперед, негативні санкції. Таким чином, влада продовжує осмислюватися як сутнісно репресивний феномен. Ю. Габермас ніде не заперечує взаємопов'язаність влади та знання, проте така взаємопов'язаність продовжує мислитися ним у межах традиції Франкфуртської школи, тобто, насамперед, як ідеологія. Поділяючи владу на комунікативну та системну, Ю. Габермас уникає питання про єдність цих різних форм влади, їх спільне ідентичне джерело. Той факт, що різні ефекти влади імплікують один і той самий результат – вплив на поведінку іншого, його актуальні дії та можливі способи поводження із суцим, а також можуть здійснюватися в інтересах конкретних осіб та соціальних груп – доводить існування такого спільного джерела.

Американський соціолог і політичний мислитель *Толкотт Парсонс* (1902–1979 рр.), один із засновників системно-функціональної школи, є автором дослідження «Про поняття «Політична влада». У цій праці автор виявив своє розуміння влади як посередника, тогожнього грошам, який циркулює

всередині політичної системи, але є таким, що виходить далеко за межі останньої і проникає у три функціональні підсистеми суспільства: економічну, підсистему інтеграції і підсистему підтримки культурних зразків. Звернувшись до короткого опису властивостей грошей як економічного інструменту, ми зможемо краще зрозуміти і специфіку властивостей влади, вважав автор. Влада, таким чином, є реалізацією узагальненої здатності, яка полягає в тому, щоб добиватися від членів колективу виконання їхніх зобов'язань, легітимізованих значущістю останніх для цілей колективу, і допускає можливість примусу норовистих за допомогою застосування до них негативних санкцій, ким би не були дійові особи цієї операції. Мислитель розглядав владу як систему ресурсів, за допомогою яких досягаються спільні цілі, це здатність виконувати певні функції на користь соціальної системи, взятої в її цілісності.

Здатність забезпечувати задоволення бажання повинна бути узагальненою, щоб можна було називати її владою в тому сенсі, який Т. Парсонс надавав цьому терміну, а не бути тільки функцією окремого застосування санкції, яку в змозі накласти одна особа; і, нарешті, використаний посередник повинен бути «символічним».

На друге місце серед властивостей влади Т. Парсонс поставив легітимацію. Це витікає з його розуміння влади як «символічної», яка, будучи обмінною на що-небудь дійсно значуще для ефективності співтовариства, а саме на покору, не залишає набувальнику вигоди, тобто особі, що виконала зобов'язання, «ніякої відчутної цінності». Отже, у системах влади легітимація є чинником, аналогічним довірі при взаємній згоді на ухвалення грошової одиниці та її стабільності у фінансових системах.

Обидва критерії об'єднані тим, що якщо легітимність володіння і використання влади береться під сумнів, то це веде до використання все більш сильних засобів, які сприяють досягненню покори. У тій мірі, у якій ці засоби є внутрішньо ефективними, легітимність поступово стає все менш важливим чинником їх ефективності; у кінці цього розвитку знаходиться застосування – спочатку різних видів примусу, потім сили як найефективнішого за своєю суттю засобу примусу.

Тепер можна торкнутися проблеми, чи є влада завданням із нульовою сумою в тому сенсі, що в системі будь-який приріст влади одиницею А є дієвою причиною втрати відповідної кількості влади іншими одиницями – Б, В, Г. Абсолютно очевидно, що якщо А, який раніше займав становище, пов'язане з реальною владою, переміщений рангом нижче і на його місці тепер знаходиться Б, то А втрачає владу, а Б її отримує, причому загальна сума влади в системі залишається незмінною.

Т. Парсонс припустив, що три форми легітимності влади (авторитету) можуть бути розглянуті як віддзеркалення різних процесів інституціоналізації. Так, традиційний авторитет виступає як норма в тому суспільстві, де не існує окремих адміністративних структур для виконання функцій, що не є політичними. Раціонально-легальне панування виникає в результаті диференціації, коли політичний авторитет стає спеціалізованим інститутом, тобто з'являється бюрократія. Харизматичне панування виникає в результаті заперечення традиційної легітимності вождем, який хоче, щоб його власний авторитет був визнаний як своєрідне моральне зобов'язання. Таким чином, різні форми авторитету належать не стільки до типів цінностей, на яких вони засновані, скільки до організаційних способів їх виникнення й утвердження.

Французький правознавець, соціолог і політолог *Моріс Дюверже* (нар. 1917 р.) є автором таких відомих праць: «Політичні партії» (1951 р.), «Політичні інститути і конституційне право» (1960 р.), «Про диктатуру» (1961 р.), «Ідея політики. Застосування влади в суспільстві» (1966 р.), «Демократія без народу» (1967 р.), «Соціологія політики» (1973 р.), «Республіканська монархія» (1974 р.). Він розробив власну теорію політики, у якій обґрунтував створення політичної системи, що дає змогу поєднати переваги представницької демократії з ефективним управлінням, подолати «деперсоналізацію» влади, відчуження від неї громадян. Він розглядав політику у двох аспектах: 1) як засіб панування меншості над більшістю, одержання вигоди через доступ до влади; 2) як засіб інтеграції суспільства, забезпечення справедливості, гарантування спільного інтересу і загального блага, обмеження тиску приватних інтересів.

У дослідженнях питань держави і суспільства М. Дюверже запропонував поєднання юридичного і політичного аналізу, що дасть змогу, вважає він, з одного боку, вивчати не тільки політичні інститути, які регламентуються правом, а й ті, які повністю або частково ігноруються правом (політичні партії, громадська думка, пропаганда, преса, групи тиску тощо). З іншого боку, зазначена орієнтація дає змогу вивчати політичні інститути, регламентовані конституцією, законами, не тільки в юридичному, а і в політологічному аспекті, що допоможе визначити, де ці інститути функціонують відповідно до права, а де уникають його.

М. Дюверже ввів відмінність між владою і впливом. Спираючись на веберівську формулу влади, він вказував, що під впливом слід розуміти спонуку іншої людини до дій, які вона не зробила б без цієї спонуки. Вплив має місце всюди, де існує нерівність. Влада припускає наявність системи норм і цінностей, які не тільки роблять можливою ситуацію, у якій одні управляють, а інші підкоряються, а й легітимізують її. Якщо влада втрачає легітимність, то вона перестає бути владою, перетворюючись на панування, що спирається на насильство. Тому влада для М. Дюверже здатна організувати будь-яку спільність, зберігати її, сприяти її розвитку і захищати. Іншими словами, влада – організуюче й об'єднуюче начало в усякому політичному співтоваристві.

Важливе значення для владознавчої теорії має також висновок М. Дюверже про амбівалентність політики: з одного боку, вона постійно породжує конфлікти, бо держава є інструментом панування одних людей над іншими; з іншого, – вона є засобом забезпечення соціального порядку в суспільстві. Тому конфлікт і інтеграція в суспільстві нероздільні: кожна партія, перебуваючи в опозиції, розглядає політику як конфлікт, а після приходу до влади – як засіб забезпечення єдності суспільства. Демократичні інститути служать досягненню компромісу і перешкоджають насильницькому придушенню протилежних інтересів учасників політичного процесу. Проте, оскільки держава означає владу одних і експлуатацію інших, то конфлікт і суперечності постійно відтворюються.

Біхевіоризм – політична теорія, яка вивчає політику через поведінку акторів (діючих осіб). Він передбачає переконання в тому, що політичні й соціальні теорії повинні конструюватися тільки на основі безпосереднього спостереження за поведінкою людей. Політичний процес розглядався біхевіористами як реалізація певного первинного вольового зусилля, що додає політичного сенсу будь-якому поведінковому акту. Домінуючою межею людської психіки проголошувалося прагнення до влади. Влада – початковий пункт і кінцева мета будь-якої політичної дії. Завдяки зусиллям біхевіористів, практично вся політична теорія перетворилася на вчення про владу.

Біхевіористи значно розширили уявлення про владу порівняно з «класичними» трактуваннями, по суті, прирівнявши її до політичних відносин у цілому. Як наслідок, концепція влади в біхевіористів відрізнялася нестрогістю й неточністю. Багато в чому це пов'язано з багатозначністю англійського терміна «power» (влада, сила, могутність і т. д.). Проте безліч значень влади, яке дають їй біхевіористи, може бути об'єднана навколо «прагнення до влади».

Так, представник біхевіоризму американський політичний теоретик *Гарольд Лассуелл* (1902–1978 рр.) вважав, що прагнення до влади властиве всім людям і соціальним прошаркам у будь-якому суспільстві, у всі часи, причому люди можуть і не сприймати свою або чужу діяльність як прагнення до влади. Вони говорять, що хочуть перемогти в суперечці, виграти гру, зробити кар'єру, набути авторитету або «ім'я», але за всім цим ховається прагнення до влади. «Єдине, що властиво всім типам відносин влади і впливу, – це дія на політику. Те, як виявляється вплив і на якій основі він здійснюється, суть скороминущі моменти, конкретний зміст яких у певній ситуації можна встановити, лише вивчаючи реальні дії тих суб'єктів, що знаходяться в цій ситуації», – зазначав Г.Лассуелл у роботі, написаній спільно з А. Капланом, – «Влада і суспільство: рамки політичного дослідження»⁷⁵.

Політика – сфера взаємодії, тому індивід, що спонукається волею до влади, вступає з іншими індивідами в комунікацію з

приводу влади. Виникає силове поле, свідомо очищене авторами теорії від будь-яких інших показників.

Цікавий видається підхід біхевіористів до державної влади. Традиційна політична наука виходила з того, що влада спочатку була властива державі. Біхевіористи спробували знайти «природне» походження державної влади – вони побачили в ній механічний агрегат окремих видів волі. Так само вони підходили і до проблеми інститутів.

Г. Лассуелл заперечував ідею загального блага як функцію держави, він взагалі виступив проти абстрактно-моралістського трактування держави як якогось ідеалу. Державна влада виникає шляхом злиття, зіткнення, з'єднання і відштовхування, боротьби і рівноваги волі до влади, тобто як силове поле, де зустрічаються люди із власним варіантом поведінки.

Політична система суспільства, вважає Г. Лассуелл, завжди виступає як особлива структура, у якій влада розподілена між усіма її елементами так, що встановлюється певний баланс сил тих, хто прагне до влади, і тих, хто досягає її. Порушення цього балансу в напрямі надмірної централізації влади або, навпаки, її розпилювання, спричиняє дисфункцію і може призвести до розпаду політичної системи. Тоді завдання державної влади полягатиме у збереженні балансу політичних сил.

Індивідуальні волі до влади, що стикаються, урешті-решт, формують стійкі способи взаємодій, що певною мірою втрачають рухливість. Суб'єкти влади вступають у певні угоди чи «операції», результати яких фіксуються в правилах і нормах. Будь-яка така угода – одночасно й обмеження волі до влади, і умова її реалізації. Г. Лассуелл говорив про «ринок влади», описуючи все, що там відбувається, як «гру».

Ігрова ситуація полягає в тому, що перемагає той, хто виграє за правилами, а прагнення порушити правила, тобто виграти незаконно, карається. Правила гри повинні виходити з неї самої, а не нав'язуватися ззовні, іншими словами, це повинен бути саморегульований «політичний ринок», аналогічний звичайному економічному ринку. Реальний ринок влади постає в працях біхевіористів як розгул пристрастей, недуг, соціальних пороків тощо. Політичний ринок розглядається як змагання

суб'єктів влади – «хто кого». Держава виступає як упорядкувальна сила, що стоїть над «політичним ринком», вона нібито володіє владою до і понад будь-яку владу, є загальною умовою процесу розподілу й перерозподілу влади в суспільстві. По суті, це означає всесилля держави. Іншими словами, між ринковою й етатистською лінією в працях біхевіористів є серйозна суперечність.

Важливий внесок у владознавчу думку XX ст. зробив найвідоміший представник принципового лібертаризму (виду лібертаризму, що на відміну від прагматичного лібертаризму розглядає права, які захищаються «мінімальною державою», як природні чи фундаментальні) англійський філософ *Роберт Нозік* (1939–2002 рр.). Значна частина його першої книжки «Анархія, держава і утопія» (1974 р.) була представлена як альтернатива «Теорії справедливості» Дж. Роулса.

Інтерес до проблем політичної філософії прокинувся в Р. Нозіка після уважного ознайомлення з працями консервативних філософів і економістів Ф. Хайєка і М. Фрідмена. Знайомство з «Теорією справедливості» Дж. Роулса надихнуло його на «відповідь», у результаті і з'явилася згадана книга (у 1975 р. Р. Нозік удостоєний Національної премії США за кращу книгу року).

Будучи крайньою формою лібералізму, лібертаризм проводить відмінність між цінностями індивідуальної свободи і цінностями добробуту й рівності. Спираючись на цю єдину цінність свободи, він намагається сформулювати правила того, що індивіди можуть робити один стосовно одного, яка їх роль в організації держави і якою владою ця держава взагалі повинна володіти.

Характерно, що сфера впливу індивіда збігається з владою, що покладається на нього капіталістичною економікою, або економікою вільного підприємництва. Індивід володіє формальною владою отримання власності, купівлі і продажу її, найму робочої сили і продажу своєї власної робочої сили. Він може розбагатіти чи розоритися – усе залежить тільки від нього самого, від його здібностей, зусиль, везіння. Держава зі свого боку може лише обслуговувати цю систему. «Мінімальна держава» краща порівняно з анархією, оскільки остання не може дати гарантій захисту індивідуальних прав. Крім того, у цього

типу держави більше можливостей стати узаконеною, ніж у держави перерозподільного типу, яка не в змозі спиратися на повну згоду своїх громадян і тому обов'язково припускає примус аж до відкритого насильства стосовно до якоїсь із частин.

Р. Нозик писав, що його поглядам на «добре організоване суспільство» протистоять дві теоретичні «загрози»: ідея бездержавного суспільства (анархія) і теорія держави, що виходить за межі «мінімальної», тобто такої, яка бере на себе функцію перерозподілу або ставить перед собою цілі розвитку, модернізації і т.д. Р. Нозик спробував показати, що місце анархії може бути зайняте «мінімальною» державою без порушення анархічної легітимності. Проте необхідною умовою цього переходу стає добровільна згода людей. Він указував, що якби існував локківський «природний стан», тобто якби збулася мрія анархістів, «мінімальна держава» все одно з'явилася б за двох умов: по-перше, якщо люди діятимуть, керуючись власним інтересом; по-друге, якщо вони поважатимуть права інших людей, не порушуватимуть їх, або принаймні знаходитимуть форму компенсації в разі порушення. По суті, цей аргумент є квазідоговірним узаконенням «мінімальної держави».

Утворення держави, за Р. Нозиком, проходить чотири стадії. Перша стадія – через незручність «природного стану» індивіди формують «агентства захисту»: спочатку це будуть асоціації взаємодопомоги, які об'єднуютимуть членів однієї сім'ї або друзів. Але скоро виявляться незручності: усі повинні володіти зброєю, до того ж у цих групах легко виникають тертя. Урешті-решт асоціації обов'язково поступляться місцем «агентствам захисту», які за відповідну плату візьмуть на себе роль арбітра, а також покарання винних.

Друга стадія – одне з агентств або їх об'єднання почнуть домінувати на якійсь території. Тут можливі варіанти: 1) якщо одне агентство виграє всі битви, то воно, природно, стане домінувати на даній території, і люди опиняться перед вибором – або приєднатися до нього, або взагалі залишитися поза сферою дії якого-небудь агентства; 2) якщо одне агентство виграє на одній частині території, а друге – на іншій, то територія і населення виявляться розколеними, буде встановлено кордон; 3) якщо два

агентства продовжують боротьбу і жодне з них не зможе добитися остаточного верховенства, то найімовірніше вони віддадуть перевагу третейському суду, тим самим сформувавши об'єднання агентств.

На перших двох стадіях раціональний власний інтерес спрямовує людей у бік «мінімальної держави», проте назвати державою утворення, що виникло, поки що рано. Новий режим, очевидно, не забезпечує захисту для всіх на певній території, як це робить держава, і він явно не володіє і не претендує на той тип монополії на застосування сили, яка обов'язкова для держави⁷⁶.

Третя стадія – «агентства захисту» починають захищати права своїх клієнтів від незалежних індивідів. Підставою для цього є делегування клієнтом свого права на самозахист тому агентству, яке вже довело свою перевагу порівняно з іншими подібними агентствами.

Четверта стадія – домінуюче агентство може якось компенсувати незалежним особам незручність того становища, у якому вони опинилися, розповсюдивши й на них свій захист чи надавши їм засоби для самозахисту.

Результатом цих чотирьох стадій розвитку і стає «мінімальна держава». Вона пропонує захист кожному і проголошує монополію на застосування сили в тому сенсі, що позбавляє незалежних осіб можливості нав'язувати силою свої права іншим індивідам. Та все ж тут є відмінності від «мінімальної держави»: по-перше, незалежні громадяни все ще можуть нав'язувати свої права один одному; по-друге, незалежні платять податки нижче рівня повноправних членів суспільства. Може здатися, що в цьому випадку багатьом знову захочеться стати незалежними, проте мотив отримання захисту від незалежних виявиться сильнішим.

Р. Нозік запропонував висновок: якщо комусь подобається «природний стан» Дж. Локка, то є всі підстави вважати, що він визнає і «мінімальну державу».

Німецький консервативний теоретик політики і права *Карл Шмітт* (1888–1985рр.) сформулював своє бачення «політичного» в роботі «Концепція політичного» (1932 р.). Це невелике есе викликало справжній ажіотаж в академічному середовищі: Е. Юнгер назвав його «міною, яка тихо вибухнула». У цьому есе

К. Шмітт звернувся до питання, з якого починається будь-яка політична теорія: що таке політика? Проте він переформулював це питання: що таке політичне? Під «політичним» він розумів не спосіб життя і не сукупність інститутів, а критерій для ухвалення певного виду рішень. Що ж може стати адекватним критерієм для політики? К. Шмітт відповів, уподібнившись оракулу: «...специфічне політичне рішення, до якого можуть бути зведені всі політичні дії і мотиви, – це розрізнення між другом і ворогом»⁷⁷.

Таким чином, основний сенс концепції «політичного» К. Шмітта полягає у твердженні, що державна влада ґрунтується на антагонізмі у внутрішній політиці та одвічній настороженості, пильності в міжнародних справах. Влада означає здатність знаходити відмінність між друзями і ворогами усередині країни і в міжнародній системі. Політичне – це сукупність тих або інших властивостей і особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами або об'єднаннями (соціальними групами, класами, партіями, націями, державами) у процесі їх спільної політичної діяльності (політичної взаємодії) у конкретних умовах (політичній обстановці, ситуації), що виявляється в їхніх стосунках один з одним, до того, що вони мають, до політики і влади, до політичних явищ, процесів, подій у суспільному житті.

Якщо в роботі «Римський католицизм і політична форма» критерієм поділу на друзів і ворогів К. Шмітт називав гуманізм, то в «Концепції політичного» він уже повністю його заперечив. Він заперечив моральне розмежування між другом і ворогом.

В останні роки існування Веймарської республіки німецький мислитель використовував свою тезу про стосунки друзів і ворогів для критики ліберального плюралізму, що стоїть на заваді державі в її пошуках засобів захисту від спроб нав'язати країні якусь одну ідеологію правого чи лівого спрямування, а також для критики парламентаризму, що допускає, щоб одні громадяни називали інших «ворогами». Порівнюючи подібний сценарій громадянської війни, яка наближалася, із гоббсівським положенням про «війну всіх проти всіх» у «природному стані», К. Шмітт відстоював необхідність інституту, який підхопив би стандарт політичного і припинив би взаємне руйнування двох партій, а також знищення держави. Як говорив Т. Гоббс, подібна

ситуація вимагає «видимої влади», яка змогла б задовольнити бажання всіх, умиротворити внутрішню політику і примусити її надати допомогу проти зовнішніх ворогів. Веймарська держава, на переконання К. Шмітта, перетворила себе на слугу всіх антагоністичних соціальних груп, тобто вона стала «тотальною кількісною державою». На протипагу їй «якісна тотальна держава» править над ними (антагоністичними групами) і, дистанціювавшись від них, діє, виходячи із власної відповідальності заради встановлення порядку, подавлення внутрішніх антагонізмів, захисту від зовнішнього ворога.

Він висунув антропологічне припущення про природу людини, згідно з яким будь-яка група людей потребує суверена, котрий повинен вирішувати, що робити у виняткових чи екстремальних ситуаціях, і найголовніше – чи вступати у війну і проти якого ворога воювати. Теоретик вважав, що призначення тимчасових диктаторів (яке практикувалося в Римській імперії), котрим дозволялося на власний розсуд вирішувати класові суперечки, було найчистішим класичним вираженням потреби в суверенних рішеннях. Доктрина К. Шмітта отримала назву «десізіонізму», метою якого був сучасний лібералізм, що розглядав державу як нейтральний інститут в умовах правового правління, який займається досягненням компромісів і вирішенням протиріч між індивідами і групами. Він вважав, що ліберальний ідеал морально-універсального і пацифістського світового порядку розроблявся в очевидному протистоянні природної ворожості між групами людей і власноручним рішенням суверена. К. Шмітт дійшов висновку: ліберальної політики взагалі не існує, а має місце лише ліберальна критика політики. Але такий підхід мислителя створив концептуальні труднощі, які К. Шмітт так і не зміг вирішити.

Дослідник вважав, що найфундаментальнішою проблемою лібералізму є боязнь приймати рішення, а не страх перед ворогами. Проте суверенні рішення є неминучими в політиці, навіть у тій, яка побудована на демократичних принципах. У своїй ранній книзі «Диктатура» (1921 р.) він розглядав історію інститутів влади із часів Стародавнього Риму до «диктатури пролетаріату» в СРСР і спробував у м'якій формі відновити концептуальну легітимність

диктатури. Услід за цією роботою він написав іншу – «Інтелектуальні умови сучасного парламентаризму» (1923 р.), у якій стверджував, що навіть тимчасові диктатури, які виконують волю народу, швидше можуть бути сумісними з демократичним правлінням, ніж ліберальний парламентаризм, який управляє опосередковано за допомогою процедур і еліти. У той же час концепція народу (*das Volk*) не отримала повного роз'яснення в політичній і владознавчій спадщині К. Шмітта. Таким чином, у передвоєнних працях дослідника вже досить чітко окреслилися теми (вождизм, єдність народу, неминучість війн, пошук внутрішніх і зовнішніх ворогів тощо), на які звернула увагу нацистська влада після 1933 р.: К. Шмітта запросили допомогти в легалізації нової коаліції нацистського режиму. Вступ К. Шмітта до нацистської партії 1 травня 1933 р. особливо нікого не здивував, адже ще до приходу А. Гітлера до влади він вважався одним із найвідоміших теоретиків антилібералізму і видатним критиком несправедливості Версальського договору і Веймарської Конституції. Таким чином, подібно до деяких німецьких інтелектуалів, включаючи дуже відомого німецького філософа М. Хайдеггера, Е. Юнгера, Г. Бенна, К. Шмітт не тільки публічно підтримував нацистів після їх приходу до влади, він став офіційним захисником цього режиму, захищаючи принцип фюрерства (вождизму), пріоритетну роль НСДАП, обґрунтовуючи расизм на тій основі, що «всі права належать конкретному народу»⁷⁸.

Після перевірки режимом біографії дослідника (виявилися його ранні захоплення католицизмом, дружба з колегами-євреями у 1920-х рр.) і неофіційної відставки в 1936 р. він написав коментарі до «класичних» текстів політичної філософії, зокрема, до «Левіафана» Т. Гоббса (1938 р.). Це дослідження він охарактеризував як ліберальну книгу, що містить критику нацистського режиму з погляду індивідуальних прав. Це була критика з позиції людини, яка ратувала за авторитаризм, але зовсім не за тоталітаризм нацистського типу. У «Левіафані» К. Шмітт спробував проаналізувати гоббсівські метафори державної влади і прослідкувати, як вони видозмінювалися в історичній ретроспективі; він звинуватив Т. Гоббса в тому, що той використав надумані технології для опису Левіафана, що за

цілим рядом напрямів призвело до інструменталізації держави з погляду груп плюралістів. Аналіз владознавчих поглядів Т. Гоббса спонукало німецького дослідника до написання ще одного твору «Політична філософія Томаса Гоббса», де К. Шмітт зазначив 1) про нове обґрунтування державної влади через реінтерпретацію праць Т. Гоббса; 2) про спробу знайти альтернативу гоббсівським думкам у працях «класиків» політичної філософії. Новий реконструйований Т. Гоббс за допомогою естетизації насильства, проробленої К. Шміттом, передбачав, що піддані підкоряються державі і це не потребує додаткових пояснень. Безмежний терор, пригаманний природному стану людей, повинен бути замінений державною владою, яка діє на власний розсуд і не потребує легітимації своїх дій.

Справжню популярність К. Шмітт здобув через десятиліття після смерті: його праці справили значний вплив на консервативну думку США, як зазначають дослідники політичної спадщини мислителя, навіть більший, ніж культурний консерватизм Л. Стросса, який познайомив американців із політичними та владознавчими поглядами німецького політичного теоретика.

Італійський мислитель і революціонер, засновник комуністичної партії Італії *Антоніо Грамші* (1891–1937 рр.) намагався зрозуміти, чому після Жовтневих подій 1917 р. остання не набула світового поширення, чому вижив капіталізм, чому у пролетаріату не з'явилася класова свідомість і яких, узявши до уваги відповіді на ці питання, стратегій повинні дотримуватися революційні партії в ліберально-демократичних державах. Ці спроби спонукали італійського марксиста проаналізувати зв'язок між економічним базисом і політичною надбудовою й запровадити концепцію гегемонії. А. Грамші інтерпретував концепцію гегемонії, починаючи від ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса, двояко: з одного боку, він підкреслював значення ідеологічної надбудови стосовно економічної структури, тобто автономію держави; з іншого боку, його погляди на гегемонію припускали акцент на згоді всередині громадянського суспільства, що протистоїть використанню чистого насильства з боку держави.

А. Грамші вважав, що правління певного класу має два окремі аспекти: примус (панування) і суспільно-моральне лідер-

ство. Класове панування ґрунтується не тільки на примусі, а також і на культурних та ідеологічних аспектах мовчазної згоди підлеглих класів. Політичне, таким чином, не можна зрозуміти лише або як насильство, або згоду, воно одночасно є і насильством, і згодою. Тому клас може стати гегемоном, тільки якщо він може добитися активної згоди підлеглого класу. Згода при цьому не є постійною, вона приймає форму класової боротьби між конкуруючими ідеологіями, які постійно змінюються для того, щоб відповідати історичним обставинам, що змінюються, вимогам і діям людей, які їх відображають.

Концепція гегемонії має найважливіше значення в теорії А. Грамші, оскільки з її допомогою він прагнув дати нове визначення природи влади у сучасному суспільстві, а також показати зростаюче значення боротьби, яка відбувається на ідеологічному, політичному і культурному рівнях. Хоча італійський марксист і хотів підкреслити автономію надбудови, він визнавав, що вона тісно пов'язана з виробничими відносинами. Гегемонія є етико-політичною, але вона одночасно повинна бути й економічною, і обов'язково спиратися на функції лідируючої групи в економіці.

Погляди А. Грамші на природу держави ширші і мають органічніший зміст, ніж той, який вкладався до нього в це поняття марксистськими теоретиками. Держава – це альтернативна сцена боротьби, її значення неухильно зростає по мірі розвитку сучасного суспільства. Держава, на його думку, включає «весь комплекс політичної і теоретичної діяльності, за допомогою якої правлячий клас не тільки узаконює і підтримує своє панування, а й управляє отриманням активної згоди з боку керованих»⁷⁹.

Мислитель розширив і поглибив концепцію влади, включивши до неї безліч інститутів, через які в суспільстві здійснюються владні відносини: освіту, засоби масової інформації, парламенти і суди, тобто всі види діяльності та ініціативи, які формують апарат політичної і культурної гегемонії правлячих класів. Зростаюче значення держави обґрунтовувалося в працях А. Грамші тим, що боротьба за свідомість людей має таке ж значення, як і боротьба за власність на засоби виробництва. І справа тут не тільки в досвіді експлуатації, а й у тому, як саме підлеглі класи отримують повну ідеологічну інтерпретацію

реальності. А. Грамші вважав, що політична боротьба класу або партії ведеться з конкретною метою встановлення альтернативної гегемонії, тому політична боротьба повинна охоплювати ідеологічні, культурні, моральні події в житті суспільства. Водночас він вимагав більшої активності мас у визначенні політики комуністичної партії. У праці «Сучасний державець» він провів аналогію між «державцем», якого Н. Макіавеллі представив як містичну силу, спроможну розбудити й мобілізувати маси і створити громаду, і партію, яка репрезентує «колективну волю» і діє як каталізатор революції. «Традиційна» інтелігенція тісно пов'язана з панівним класом і виконує для нього соціальні завдання, натомість «органічна» інтелігенція може відмежуватися від буржуазії, узагальнити свій досвід, і, вважав італійський мислитель, приєднатися до класу майбутнього – пролетаріату і революційної партії.

Таким чином, А. Грамші сформулював систематизований підхід до ролі ідеології, капіталістичної держави і відкинув абстрактну теорію. Віра А. Грамші в те, що люди можуть бути свідомими творцями історії, мала величезний вплив на нових лівих, аргентинського марксиста Е. Че Гевару, кубинського революціонера Ф. Кастро, а його теорія гегемонії та революційної стратегії значно вплинула на єврокомунізм і подальший розвиток італійської комуністичної партії.

Ще одним крупним марксистським політичним теоретиком, який залишив нащадкам цікавий владознавчий спадок, є грецько-французький теоретик *Нікос Пулантзас* (1936–1979 рр.). Для нас найбільший інтерес представляють його роботи «Політична влада і соціальні класи капіталістичної держави» (1968 р.) та «Державна влада і соціалізм» (1978 р.). Очевидно, сильний вплив при підготовці цих книг на Н. Пулантзаса справив французький структуралізм і, зокрема, праці французького філософа-марксиста Л. Альтюссера. Погляди теоретика трансформувалися від ортодоксального марксизму в напрямі єврокомунізму, його політичним заповітом стали слова: «Або соціалізм буде демократичним, або його не буде зовсім».

На початку книги «Державна влада і соціалізм» Н. Пулантзас відмітив важливий парадокс для сучасної теорії

держави: усі люди «тісно оточені державою, чия максимально деталізована практика демонструє її зв'язок із конкретними і вкрай точними інтересами і, в той же час, поки буржуазія набуває безлічі переваг із такої держави, вона далеко не завжди знаходиться у згоді з нами»⁸⁰.

Прийнявши концепцію відносної автономії Л. Альтюссера, Н. Пулантзас дійшов висновку, що якщо капіталістична держава хоче успішно діяти саме як класова держава, захищаючи довгострокові інтереси буржуазії, то вона повинна зберігати якийсь ступінь автономії від правлячого класу. Якщо капіталістична держава виключить хоча б один клас із управління, то в неї не буде можливості приховати свою класову природу. Удаючи, що держава виражає інтереси всіх класів, вона може говорити про загальне благо всього народу.

У процесі захисту класової гегемонії держава перебуває в стані нестабільної рівноваги незліченних компромісів між панівними класами і підлеглими. У результаті вона може здійснювати заходи, від яких виграють маси. Погоджуючись із Л. Альтюссером, що політичний та ідеологічний рівні відносно автономні, Н. Пулантзас все ж таки помітив, що справа йде саме так, оскільки політичний та ідеологічний рівні вже наявні у виробничих відносинах, без яких їх відтворення неможливе. Роль політичного й ідеологічного не обмежується відтворенням зовнішніх умов, у яких бере участь виробництво, швидше це найважливіший компонент суспільних відносин виробництва.

Для Н. Пулантзаса капіталістичний спосіб виробництва обов'язково включав процес класової ідентифікації і класової боротьби. А якщо ці відносини повинні постійно відтворюватися, то держава має відігравати в цьому якусь роль.

Держава, за Н. Пулантзасом, «діє і функціонує за допомогою придушення та ідеологічної маніпуляції і нічого більшого. Це припускає, що дієвість держави полягає в тому, що вона забороняє... Відповідно до Концепції, економіка здатна до самовідтворення і саморегуляції, тоді держава сприяє цьому тільки за допомогою введення негативних правил в економічну гру»⁸¹.

Він розглядав державу як сцену, на якій розгортається класова боротьба. Н. Пулантзас будь-які форми і функції

сприймав через призму урівноважувача класового конфлікту. Більше того, якщо держава буде діяти з урахуванням довготривалих політичних інтересів панівних сил, то народ також має бути включений у цю державу. Він писав: «Державний апарат освячує і відтворює гегемонію, включаючи владний блок і панівні класи у змінну гру з тимчасовими компромісами. Державний апарат організовує й об'єднує блок державної влади, постійно дезорганізовуючи – розділяючи панівні класи»⁸².

Н. Пулантзас не тільки підкреслював наявність конфлікту державної влади, але демонстрував, що цей конфлікт наявний у рамках інституційного апарату держави. При цьому держава розглядається як розірвана політія, яка роздирається протиріччями й розколами. Різноманітні сфери і сектори держави діють як самостійні центри сили для різних фракцій, груп, союзів усередині панівного блоку влади. Саме в цьому розумінні держава розглядалася Н. Пулантзасом як стратегічне поле битви, місце, простір чи процес дії взаємопов'язаних «мереж» влади. Нерідко хаотична і незв'язна природа державної політики відповідає тому, яким чином державні інститути намагаються збалансувати боротьбу різних класів і їх функцій.

У роботах Н. Пулантзаса, присвячених буржуазному праву, домінують дві теми: по-перше, на противагу тезі А. Грамші про згоду, теоретик не втомлювався підкреслювати наявність репресивного елементу в праві («закон – це організоване публічне насильство»). Держава володіє монополією на легітимацію фізичного насильства, вважав Н. Пулантзас. По-друге, ще однією функцією права є відтворення індивідуальних суб'єктів через представлення їх об'єднання як народу-нації. І в цьому випадку (як і в інших) вказаний процес служить класовим відносинам і запобіганню політичній кризі.

Таким чином, дослідження Н. Пулантзаса відображає розвиток і трансформацію структуралістського підходу до держави і влади, робить його історично зумовленим, при цьому соціальні рухи відіграють у цьому вирішальну роль. Тут слід виділити два моменти: по-перше, капіталістична держава і виробничі відносини істотно змінилися і мають історично визначений характер (пов'язані з конкретною стадією розвитку способу виробництва);

по-друге, відбулося зміщення класової боротьби зі сфери виробництва до державної сфери. Не можна зазначити в якомусь абстрактному розумінні, що форми і функції держави зумовлюються класовою боротьбою, вірніше буде стверджувати, що вони є історичним вираженням цих відносин у формі класової боротьби. У рамках концепції держави як стратегічного плацдарму державна політика пояснюється з погляду стратегічних причин – це процес, який передбачає стратегічний розрахунок, не беручи до уваги розрахунки індивідуальних суб'єктів.

Ім'я американського соціолога й футуролога, провідного ідеолога постіндустріального суспільства *Елвіна Тоффлера* (нар. 1928 р.) відоме в Україні насамперед завдяки його вдумливій трилогії, яку розпочав «Футуршок» (1970 р.), продовжила «Третя Хвиля» (1980 р.) і завершила третя книга «Нова парадигма влади (знання, багатство й сила)» (1990 р.). Усі три книги охоплюють часовий відрізок із 50-х рр. XX ст. до 2025 р.: цей період можна назвати карколомним пунктом історії, часом, коли цивілізація заводських димарів (дарма що панувала на землі впродовж віків) зрештою поступилася місцем іншій, доволі відмінній, що йде вслід за періодом суперечок за владу – суперечок, які потрясають світ. Будучи сфокусованими на одному часовому проміжку, кожна з цих книжок слугує різним збільшувальним склом, завдяки якому автор прискіплює розглядає поверхню дійсності: так, «Футуршок» споглядає власне процес змін: яким чином зміни впливають на людей та організації; «Третя хвиля» зосереджується на напрямках трансформацій – куди ведуть сьогоднішні зміни; «Нова парадигма влади» має справу з контролюванням: хто і в який спосіб формуватиме зміни, що ось-ось мають статися. Вона зосереджується на докорінно зміненій ролі знання у стосунках із владою, презентує нову теорію соціальної влади і досліджує прийдешні зрушення в бізнесі, економіці, політиці та світових справах.

«Нова парадигма влади» являє собою дивне поєднання наукового дослідження і майже детективного сюжету, що нестримно розгортається на тлі щоразу нових фантастичних обріїв майбутнього в такій буденній царині як виробництво, кошти (звичайні гроші, електронні гроші, інфо-гроші), технології,

економіка в цілому, політика, культура тощо, та насамперед – влада, яка кожного разу постає новою у своїх іпостасях – від влади кулака і влади гаманця до інфо-влади. Ця праця Е. Тоффлера повторює зроблений ним раніше аналіз і зосереджується на зародженні нової системи влади, що витискає застарілу систему індустріального минулого.

У той час, як сам термін «влада» завжди традиційно ототожнювався з грубим примусом, Е. Тоффлер вводить нас у ще не звичний світ постіндустріальної влади, що має зовсім іншу природу й походить не від матеріального, а від ментального чинника – знання. При цьому вона виявляється дивовижно ефективною, достатньо гнучкою та урізноманітненою у формах свого прояву. Зрозуміло, що в периферійних виконавчих інструментах влада знання має спиратися на такі добре відомі форми примусу як в'язниці, штрафи, арешти та ін. Але й ці традиційні форми примусу набувають в інформаційному суспільстві, що є, за Е. Тоффлером, «першою дійсно гуманною цивілізацією у відомій нам історії», зовсім іншого змісту, перетворюючись на форми соціальної реабілітації. Е. Тоффлер доводить, що найякісніша влада походить від знань, водночас знання є найдемократичнішим джерелом влади. У вирі новітньої боротьби за владу осердям будь-якої технології є знання. Сьогодні наше багатство є багатством символів. Те саме можна сказати і про засновану на цьому новітньому явищі владу, яка стає владою надсимволічної економіки, владою знання.

Як приклад автор наводить перелік форм нової знаннєвої гнучко-тривкої влади у виробництві, спрямованої проти засилля застарілої бюрократії індустріальної епохи: організація-«пульсар», дволика організація, організація-«шахівниця» (з подвійною вертикаллю влади), організація-«комісар», організація-«скулс», самозароджувана команда тощо. Уся ця багатомірна мозаїчна структура влади походить із нової надзвичайної ролі знання в економіці.

Сьогодні, як ніколи, не варто спиратися за звичні вчорашні схеми організації та керівництва і за старою звичкою намагатися контролювати все навколо себе. У бурхливому розвитку інформаційного суспільства, коли знання і професійність дійсно стають джерелом влади, керівники будь-якого рівня мають

бачити межі своєї влади і враховувати їх плинність, а отже, бути готовими до мозаїчної реструктуризації чи навіть зменшення обсягу своєї влади. Ті з них, хто не тільки це усвідомить, а ще й виявиться здатним до розподілу своєї влади з новими її носіями – знанням і професійністю, очевидно, явно виграють.

На сторінках «Нової парадигми влади» Е.Тоффлер, яскраво змалювавши все, що відбувається з інфо-владою сьогодні, непомітно підштовхує нас до майбутніх її трансформацій. Можливо, як вважає І. Цехмістро, ми прямуємо до влади інтелекту, за якою маячить висока влада духу, поруч із котрою бліднуть відомі передбачення Платона про владу філософів у його утопічній ідеальній державі⁸³.

Проспівавши натхненний панегірик інформаційному суспільству, руйнуванню старих систем влади і ствердженню нової мозаїчної, вельми плинної й мінливої влади, яка розблоковує чисельні затори, що їх на кожному кроці продукують закостенілі механізми старої влади індустріального суспільства, уже несумісної із сучасною надсимволічною економікою, Е. Тоффлер несподівано переходить до висвітлення багатьох нових загроз існуванню людства, які невідворотно настають услід за персональними комп'ютерами, Е-mail'ом й Інтернетом та які водночас є наслідком розвитку саме громадянських свобод, демасифікації влади і виробництва, зростання особистої свободи тощо. Виявляється, тепер уже не безпосередньо екологічні проблеми, про які вже багато говорилося, а урізноманітнені зелені рухи, нові нетрадиційні релігії, новітні форми ксенофобії, співці New Age і всілякі нетрадиційні спільноти, розповсюджуючись із геометричною прогресією, несуть зі своїм розвитком нові загрози відродження фундаменталізму й тоталітаризму в новітньому суспільстві. Е. Тоффлер навіть позначив цю нову загрозу красномовною фігурою «зеленого Гітлера», що привидився йому за всіма цими калейдоскопічними змінами в суспільстві, через які пробиваються мотиви туги за ідилічним минулим епохи премодерну. Присуд Е. Тоффлера і в цьому випадку вельми красномовний: усі ці різноманітні рухи нав'язують нові обмеження особистій та політичній поведінці людини в ім'я Бога, чи «Зеленої планети», а разом вони штовхають владу назад у минуле.

Щоб зрозуміти великі зміни сьогодення і щоб мислити стратегічно, нам, на глибоке переконання Е. Тоффлера, треба побачити, у який спосіб різноманітні зміни стосуються одна одної. «Нова парадигма влади» доводить, що корпоративне поглинання й реорганізація, мабуть, є тільки першими залпами у значно масштабніших і цілком нових бізнесових битвах, які мають розпочатися. Крім того, вона стверджує: недавні події у Східній Європі та СРСР є лише дрібними перестрілками порівняно з тією глобальною боротьбою за владу, яка ще чекає нас попереду. Протистояння між США, Європою та Японією також ще не досягло, на думку автора, найвищої напруги. Сам автор переконаний, що його книга – про зростання боротьби за владу, яка й досі загрожує нам, оскільки індустріальна цивілізація втрачає своє панування у світі, а нові сили народжуються, аби вивищитися над усією землею⁸⁴.

Попри важкий дух, що огортає саме поняття влади, поняття, яким неодноразово зловживали, – власне влада не є ані благом, ані злом, вона являє собою неминучий аспект будь-яких людських взаємин і впливає геть на все. Ми є продуктом влади навіть більше, ніж можемо це собі уявити. Серед усіх аспектів людського життя саме влада залишається одним із найменш зрозумілих, але найважливіших, особливо для нашої генерації. Наразі настає світанок ери «преображення влади». Ми живемо в часи, коли розхитується вся структура влади, що колись тримала світ укупі. Натомість формується докорінно інша структура, і це відбувається на всіх рівнях людського суспільства.

Розкол старої влади в бізнесовому світі й буденному житті збільшується щомиті, тоді як водночас розпадається також глобальна структура влади. З кінця Другої світової війни дві супердержави підтримували баланс сили на планеті. Сьогодні, звісна річ, ця рівновага порушилася. Як наслідок, у світових системах виникають «чорні дірки» – великі порожнечі, що засмоктують владу, вони готові звести цілі народи і нації в напрочуд нові або й по суті давні альянси та наштотхнути їх на нові суперечки. Влада змінюється таким надзвичайним способом, що світових лідерів несе стрімка течія подій, і вони не здатні дати лад тим зрушенням⁸⁵.

Є вагомі підстави гадати, що сили, котрі розхитують владу на кожному щаблі суспільної системи людства, найближчим часом зміцніють ще дужче й поширюватимуться чимраз далі. На думку Е. Тоффлера, ця повсюдна реструктуризація призведе до найрізкіснішої з усіх подій в історії людства – до революції в самій природі влади. «Преображення влади» не просто передає владу від одного господаря до іншого: воно її трансформує.

Наче конвеєр (спроможний виробити ще більше устаткування), сила, багатство і знання, використані в належний спосіб, спільно орудують над багатьма додатковими, розмаїтшими джерелами влади. Отже, хай би які інші знаряддя влади застосувала панівна еліта або пересічні громадяни у своїх приватних відносинах, а остаточними важелями все-таки залишаються сила, гроші та знання. Вони утворюють таку собі тріаду влади. Установлення її дозволяє нам аналізувати тріаду в цілком новітній спосіб, з'ясовуючи чіткіше, ніж досі, як саме влада контролює нашу поведінку від народження і до смерті. Лише збагнувши це, ми зможемо розпізнати і трансформувати ті хисткі владні структури, що загрожують нашому майбутньому.

Щоправда, не всі зрушення й переміщення у владі є наслідком використання цих знарядь. «Преображення влади» являє собою наслідок багатьох природних подій. Наприклад, «чорна смерть», що косила Європу в XIV ст., відправляла на той світ і можновладців, і найбеззахисніших, створивши чимало вільних місць в елітарних колах тих спільнот, котрим пощастило вижити⁸⁶. Талант також впливає на розподіл влади в суспільстві. Але якщо зосередити владу на цілеспрямованих людських вчинках і запитати, що саме змушує людей і цілі суспільства мовчки коритися бажанням «усемогутніх», перед нами знову виникне трійця – фізична сила, гроші та знання.

Більшість традиційних поглядів на владу, принаймні в західній культурі, вказують на те, що влада являє собою питання кількості. Утім, хоча дехто з нас має менше влади порівняно з іншими, цей підхід нехтує найвагомішим чинником з усіх можливих – якістю влади. Е. Тоффлер погоджується, що повсякчасна й необхідна загроза офіційного насильства потрібна суспільству, щоб підтримувати працездатність усієї системи,

забезпечувати механізм для мирного улагодження суперечок. Проте взагалі насильство має деякі значні недоліки: насильство породжує спротив, його жертви і потерпілі, що лишилися в живих, чекатимуть слушної нагоди помститися; найголовнішою вадою грубої сили, чи насильства, постає її негнучкість. Насильство вживають тільки для покарання. Це влада низької якості.

На противагу силі, багатство є значно кращим знаряддям влади. Багатством можна користуватися і в позитивний, і негативний спосіб. Отже, воно породжує владу середньої якості.

Найякісніша влада, переконаний Е. Тоффлер, походить від застосування знань. Високоякісна влада – це не просто вбивча сила й не лише здатність досягати своєї мети, примушуючи інших робити те, що вам потрібно, хай навіть вони цього не бажають. Висока якість означає значно більше. Вона приховує ефективність – змогу добитися свого завдяки наймізернішим джерелам влади. Знання часто використовують для того, щоб змусити іншу сторону вподобати ваш спосіб дії. За допомогою знання можна переконати будь-кого, що саме він (чи вона) вигадав чинити так.

Е. Тоффлер робить висновок, що із цих трьох докорінних джерел суспільного контролю найгнучкіше – знання, ним можна карати, винагороджувати, переконувати і навіть перетворювати, адже воно здатне обернути ворога на союзника. Але найліпшою є та обставина, що завдяки правильному знанню людина може знайти вихід із неприємних ситуацій, відтак, зберігши разом і силу, й багатство. Знання, крім того, слугує множником багатства та сили. Його можна застосувати для зростання вже наявної міцності або достатку чи, навпаки, – применшувати їхній обсяг, потрібний для досягнення будь-якої поставленої мети. У кожному разі воно підвищує ефективність, дозволяючи людині витратити менше «фішок» у грі, де ставкою є влада⁸⁷.

Певна річ, максимум влади перепадає тим, хто спроможний скористатися усіма трьома знаряддями і, вдало поєднавши їх, перемижевою погрозою покарати з обіцянкою винагородити й переконанням та роз'ясненням. Дійсно вправні гравці знають з інтуїції або ж унаслідок тренування, як краще використати та співвіднести джерела влади. Відтак, владу в суспільстві визна-

чають знання, сила й багатство, а також їхні стосунки. Ф. Бекон ототожнив знання із силою, але не зосередився на його якості й на щільному зв'язку з іншими засадничими джерелами суспільної влади. Подібним чином, констатує Е. Тоффлер, і дотепер ніхто не зміг передбачити сьогоdnішніх революційних змін у взаєминах між цими трьома джерелами⁸⁸.

Головні припущення і пояснення засадничої моделі влади, викладеної на сторінках «Нової парадигми влади», можна представити так:

- влада притаманна всім соціальним системам та всім людським стосункам. Це не якась річ, а аспект усіх без винятку взаємин між людьми. Отже, вона є неминучою, нейтральною, за своїм єством – ані доброю, ані лихою;

- «система влади» охоплює всіх – ніхто не є від неї вільним. Але коли одна людина втрачає владу, інша не завжди здобуває її;

- система влади в кожній спільноті поділяється на дедалі менші підсистеми, заховані одна в одній. Зворотний зв'язок поєднує між собою ці субсистеми, а також приєднує їх до більших систем. Особи включені до багатьох різноманітних, взаємозалежних систем влади;

- та сама людина може мати забагато влади вдома й обмаль – на роботі тощо;

- оскільки людські стосунки безперервно змінюються, відносини, засновані на владі, теж перебувають у повсякчасному русі;

- оскільки в людей є потреби та бажання, потенційну владу мають ті, хто здатний їх задовольнити. Суспільна влада виявляє себе через надання й забирання жаданих або необхідних речей та вражень;

- потреби й бажання є дуже розмаїтими, а тому шляхи їх визнання та заперечення також украй неоднакові. Звідси, існує багато різних «знарядь» і «важелів» влади. Найпершими серед них, проте, є сила, багатство та знання, саме з них походить більшість засобів влади;

- сила, яка здебільшого використовується для покарання, являє собою найменш різнобічне джерело влади. Багатство, яке можна застосовувати і для винагороди, і для покарання, та яке

здатне обертатися на чимало інших засобів, є значно гнучкішим «знаряддям влади». Проте найрізноманітнішим і найголовнішим є знання, оскільки воно допомагає людині уникати складних ситуацій, що потребують застосування сили чи багатства, а також часто змушують інших осіб поводитися в бажаний для вас спосіб усупереч їхнім звичайним інтересам. Знання породжує владу найвищої якості;

- стосунки між класами, расами, статями, професіями, націями та іншими суспільними групами невинно змінюються внаслідок зрушень у демографії, екології, техніці, культурі й інших чинниках. Ці зміни призводять до конфлікту, який є неминучим соціальним фактом, і сприяють перерозподілу засобів влади;

- боротьба за владу не обов'язково є лихом;

- коливання, спричинені одночасними змінами влади в різних підсистемах, можуть збігтися в одній точці й, відтак, зумовити докорінні зрушення на рівні більшої системи, що її складниками якої є ті підсистеми. Цей принцип діє на всіх рівнях;

- кожної миті деякі з багатьох підсистем, що відтворюють більшу систему, перебувають у відносній рівновазі, а інші натомість – у стані, доволі далекому від рівноваги. Ця рівновага не завжди є благом. Коли системам влади далеко до рівноваги, можуть статися раптові, на перший погляд дивні зміни. Так трапляється тому, що в разі, коли система або підсистема є дуже несталою, примножуються нелінійні ефекти. Великі внески у владу можуть породити нікчемні наслідки. Незначні події ладні спричинити зміни режиму;

- випадковості є значущими, чим менш сталою є система, тим більше вони важать;

- однаковий розподіл влади – це неймовірна умова. Навіть якщо її досягти, випадок негайно породить нову нерівність. Нерівність на одному рівні може врівноважитися на іншому. З цієї причини може існувати баланс влади між двома чи більше об'єктами, якщо навіть їхні розмаїті системи є нерівними;

- усі суспільні системи і підсистеми навряд чи спроможні одночасно перебувати в цілковитій рівновазі, а влада – розподілятися порівну між усіма групами. Аби повалити жорстокий

режим, потрібні радикальні дії, але певна міра нерівності сама по собі є функцією змін;

– цілковита рівність зумовлює брак зрушень, вона є як неможливою, так і небажаною. Існування деякої міри нерівності не є конче аморальним; такою натомість є система, що визнає хибний розподіл засобів, які надають владу. Коли цей хибний розподіл ґрунтується на расових, статевих або на якихось інших природжених ознаках, вона є вдвічі аморальною;

– знання розподіляється ще гірше, ніж зброя чи багатства. А відтак, перерозподіл знання, особливо знання про знання, є значно вагомішим і може призвести до перерозподілу інших чільних засобів влади;

– надмірна концентрація засобів влади є небезпечною (таких випадків в історії маємо багато). Недостатнє їх зосередження так само небезпечне;

– якщо й завелика, і недостатня концентрація влади спричинює жахливі соціальні наслідки, то з чого можна судити про надмірність сконцентрованої влади?! І чи існує моральне підґрунтя для такого судження?! Це моральне підґрунтя безпосередньо стосується відмінності між «суспільно необхідним» і «додатковим» порядком;

– надана режимові влада має бути достатньою для забезпечення певної міри захисту від дійсної (не удаваної) зовнішньої загрози спільно з дрібною внутрішньою злагодою й шанобливістю. Цей порядок є суспільно необхідним, а тому морально виправданим. Аморальним є порядок, якщо його повноваження виходять за межі, потрібні для того, щоб громадянське суспільство мало змогу функціонувати, – тобто лад, спрямований лише для увічнення режиму;

– існує моральне підґрунтя як для протиставлення себе державі, яка нав'язує «додатковий порядок», так і для її скасування.

Німецький соціолог *Ніклас Луман* (1927–1998 рр.) належить до класиків сучасної соціологічної думки, хоча до цих пір його роботи мало відомі російськомовному, а тим паче, українськомовному читачеві. Російськомовний переклад «Влади» (1975, 1988 р.), що побачив світ у 2001 р., становить для дослідників

влади безперечний інтерес, хоча робота системного в усіх аспектах автора, на нашу думку, переобтяжена термінологією, яка, до того ж, здебільшого просто калькується в російському перекладі.

Н. Луман продовжив підхід до розгляду влади, запропонований Т. Парсонсом, який полягає в інтерпретації її як засобу комунікації. Владу він розуміє як «символічно генералізований комунікативний засіб»⁸⁹. Як і будь-який інший комунікативний засіб, влада регулює процес міжособистісної взаємодії шляхом редукції «комплексності» (необмеженої кількості можливостей) до певної кількості можливих дій, які обмежують і вичерпують простір вибору в партнера по комунікації. Основним наслідком такого розуміння влади є відмова від того, щоб розглядати її як якусь якість чи здатність, властиву комусь із партнерів владних відносин. Влада виникає і функціонує багато в чому подібно до інших системами комунікації, таких, як наука або економіка. Вона неминуче виникає в ході будь-яких комунікативних інтеракцій і є «життєво-світовою універсалією існування», оскільки «там, де люди комунікують один з одним, завжди існує вірогідність того, що вони орієнтуватимуться на можливість спричинення взаємної шкоди і тим самим здійснювати один на одного вплив»⁹⁰. Утім, «природні» підстави влади, відомі нам по взаємодіях у сфері «життєвого світу», мають лише непряме відношення до її стану в еволюціонуючих суспільних системах, що вимагають для свого функціонування диференційованих і узагальнених («генералізованих») символічних засобів. Наприклад, насильство є умовою виникнення влади як погранична «альтернатива уникнення», проте у власному сенсі воно ніколи не є владою. Більше того, у розвинених суспільних системах застосування насильства свідчить про недостатність влади. Показником сили влади є, навпаки, відмова від примусу (насильства), оскільки примус означає знищення конститутивної ознаки влади, а саме наявність вибору з обмеженого ряду можливих дій. Для сильної влади, характерної для сучасних демократичних суспільств, показова, навпаки, значна кількість ступенів свободи і здатність влади «добиватися визнання своїх рішень за наявності привабливих альтернатив дії або бездіяльності»⁹¹. Здатність влади до постійної селекції й обмеження можливих дій

якраз і служить для Н. Лумана критерієм оцінки влади: «високий раціоналізм сильної влади полягає не в переслідуванні хороших цілей, які форсуються і завжди залишаються проблематичними, а в тому, що все більша кількість можливостей зазнає все більшої кількості обмежень»⁹².

Особливість комунікативного коду влади полягає в тому, що серед усіх дій, можливих для підлеглого, завжди наявна одна, якої цей останній імовірно повинен уникати, оскільки вона спричиняє репресивні наслідки. Це так звана «альтернатива уникнення». Наявність альтернативи уникнення є необхідною умовою коду влади, проте реалізація саме цієї можливості має для влади руйнівні наслідки⁹³. Тому влада вимушена постійно продукувати засоби, які б завуальовували і виправдовували відкладання реалізації «альтернативи уникнення». Це виражається, зокрема, у відмові від явного і визначеного формулювання позиції влади, оскільки її наявність одночасно означає можливість експліцитного заперечення влади через вибір «альтернативи уникнення». Гегелівський аналіз генезису свідомості Пана і Раба виявляється в Н. Лумана у вказівці на пов'язаний із насильством «асиметричний порядок переваг», який потрібний для утворення влади: «для сильних насильство менш неприємне, ніж для слабких»⁹⁴. Сильна влада, затримуючи реалізацію і пом'якшуючи характер «альтернативи уникнення», не дозволяє, таким чином, підлеглому опинитися в початковій ситуації розподілу ролей Пана і Раба. Вибираючи «альтернативу уникнення», Раб може звільнитися (принаймні на рівні суб'єктивної самосвідомості), тоді як у ситуації невизначеної і «м'якої» позиції влади він ніколи не здатний опинитися в пункті вибору свободи.

Фундаментальною умовою влади є невизначеність щодо результатів селекції, яка виникає в ході комунікації «Его» з тим, хто має владу («Альтером»), і тому посилення влади виражається в наростанні невизначеності встановлень, які регулюють застосування влади⁹⁵. Можна, мабуть, сказати, що еволюція влади пов'язана, з одного боку, зі зростанням ясності формальних критеріїв селекції можливих дій при одночасній структурній дифузії влади і неясності щодо кінцевих інстанцій ухвалення рішень. Із цим процесом пов'язаний ряд проблем сучасних

суспільних систем, зокрема відмінність формальної і неформальної влади, послаблення влади, перехід владних функцій до підлеглих, можливість функціонування влади в міжвиборчий період тощо.

Наявність «альтернативи уникнення» є головною ознакою комунікативного коду влади. З розвитком і ускладненням суспільних систем, функціонування яких пов'язане з такою кількістю рішень, які вже не піддаються огляду й безпосередньому контролю, відбувається «друге кодування» влади, яке полягає в залученні іншого комунікативного коду, що оперує опозицією «правового–неправового». Водночас влада набуває формально-універсального характеру бінарної опозиції, претендуючи на те, щоб «конституювати тотальність можливого через протилежність»⁹⁶ аналогічно тому, як наука охоплює тотальність пізнання опозицією «істинне–хибне». Залучення правового коду забезпечує функціонування сучасного державно-політичного механізму демократичних суспільств. Так, зокрема, правомірна діяльність сама по собі дозволяє привертати на свій бік ресурси влади, не спираючись на «найближче оточення», яке фактично неможливо контролювати у високодиференційованих суспільствах⁹⁷. Для функціонування сучасної політичної влади і метакомунікації з її приводу характерна наявність і іншого вторинного кодування, яке прийшло на зміну моральному й істиннісному коду, а саме можливість вичерпно визначати будь-яку політичну тему як «прогресивну» або «консервативну». Використання цієї опозиції дозволяє уявити горизонт оцінок політичної дії як замкнуту тотальність, оцінюючи його тим або іншим чином, а також завжди робить можливим знаходження контрпозиції для будь-якої позиції, що піддається політизації.

Влада в складних суспільних системах узагальнюється і формалізується не тільки за своїми засобами, а й за характером зв'язків з індивідом. У міру диференціації й посилення будь-якого комунікативного засобу здійснюються його знеособлення. У сфері влади це виражається в тому, що відбувається диференціація посади й особи і формується зв'язок між владою й посадою, а не між владою й особою⁹⁸. Характерною особливістю сучасних суспільств є також порівняльне відокремлення різних

комунікативних засобів і накладення обмежень на їх пряме конвертування – власності або істини у владу і навпаки⁹⁹. Ці обмеження випливають не з неможливості конвертації грошей у владний вплив, але з обмежень на концентрацію влади в руках власників у складних системах (як приклад, тут можна було б вказати на розподіл функцій акціонерів і менеджерів підприємств).

Особливість основних комунікативних кодів, таких як гроші, істина або влада, виключає «революцію». Як можливий виняток Н. Луман відмічав тільки код моралі, під який стилізовані більшість революцій, оскільки «моральну революцію можна собі принаймні якось уявити»¹⁰⁰.

У цілому образ влади, запропонований Н. Луманом, представляється величезною обраховуючою самою себе матрицею, елементи якої складаються зі все більш генералізованих символів її селективної діяльності. Невипадково через усю роботу автора рефреном повторюється думка про можливість досягнення в структурі владних стосунків, так би мовити, компліментарного автоматизму, коли для носія влади вже є зайвим віддавати накази підлеглому – останньому «може бути передана навіть ініціатива складання наказу»¹⁰¹. Зрештою «функція влади полягає якраз саме в тому, що влада встановлює можливі зчеплення подій абсолютно незалежно від волі підлеглої цій владі людини, яка здійснює ті або інші дії, бажає вона цього чи ні»¹⁰². Не можна не навести при цьому формулювання перекладача роботи, який прокоментував теорії соціальних систем таким чином: «Люди в Лумана більше не є частиною суспільства, а належать до його зовнішнього світу. Суспільство ж складається з комунікацій – подій, що змінюють одна одну в часі»¹⁰³.

Одним із відомих дослідників влади є англійський філософ *Бертран Рассел* (1872–1970 рр.), чия монографія «Влада» (Russel, Power, 1938) до сьогодні не перекладена українською мовою. Б. Рассел зазначав, що влада є настільки фундаментальним поняттям у суспільних науках, наскільки фундаментальним є поняття енергії для фізики. Фраза стала класичною і не зводить поняття влади до якогось одного з її проявів, а пояснює її як деяку об'єктивну закономірність стосунків, що додає динамізму всьому суспільству. Закони соціальної динаміки, вважає

Б. Рассел, є законами, які лише і можуть бути визначені в термінах влади. Владу, подібно до енергії, слід розглядати як постійний перехід із будь-якої однієї форми в іншу, і завданням суспільних наук повинний стати пошук таких законів перетворень.

Б. Рассел розглядав структуру влади, її мотиви, характеристики індивідуальних і колективних носіїв, організації, форм здійснення, досліджував філософські, політичні, психологічні, економічні, етичні та юридичні умови функціонування владних відносин. Пропонуючи своє розуміння влади, англійський філософ зазначав, що вона може бути визначена як виробництво окреслених результатів. Він писав, що влада, таким чином, – кількісне поняття, суб'єкт володіє більшою владою, ніж об'єкт, якщо суб'єкт досягає більшості окреслених результатів, а об'єкт лише небагатох. Іншого загального визначення влади в Б. Рассела немає. Влада розуміється як властивість дії індивідів і не пов'язана з примусом. Б. Рассел не дав якого-небудь всеосяжного визначення, спеціально уникав цього й особливо зазначав, що одна-єдина дефініція, якою б повною вона не була, не дасть вичерпного визначення суті такого складного поняття, як влада. Б. Рассел почав з опису на феноменологічному рівні найпростішого, зрозумілішого і масовидного прояву влади, коли кожен індивідуальний суб'єкт, котрий має волю, свідомо прагне досягнення певної мети для отримання передбачуваних результатів своєї діяльності. Тим самим він підкреслював природний характер влади, без якої не може обійтися ні окремо взятий суб'єкт, ні нормально функціонуюче суспільство, яке завжди потребує стійкого порядку відносин і субординації. На думку дослідника, зло не в самій владі, кожна людина первісно наділена двома пов'язаними, але не тотожними пристрастями: прагненням до влади і слави. Обидві пристрасті ненаситні й нескінченні і відіграють найважливішу роль у політичній історії. Тому, як писав Б. Рассел, людський мотив має бути включений у дослідження причинних законів розвитку суспільства, оскільки пристрасне бажання є головним мотивом, що призводить до змін, які повинна вивчати суспільна наука. Б. Рассел не стверджував, що людська пристрасть до влади і слави є єдиним головним законом,

який пояснює соціально-політичний процес. Досліджуючи одну частину владних відносин, а саме індивідуальну мотивацію, він прагнув розкрити «психологію влади», яка в індивідуальному вимірі може пролити світло на психологію лідерства.

Тип індивідуального суб'єкта влади і способу, яким він користується для її досягнення, багато в чому залежить від структурних і системних особливостей панівних політичних владних відносин, а також історичних умов. У всіх випадках психологічна природа суб'єктів влади відіграє істотну роль. В умовах вільної змагальності, коли влада відкрита для всіх, найімовірніше, що її отримає той, хто найбільше її бажає. Ці індивіди відрізняються від звичайних людей винятковим владолюбством. Жоден лідер не може розраховувати на успіх, якщо він не наділений відчуттям радості від влади над прихильниками, котрі його оточують, і послідовниками. Справжній лідер, особливо в політиці, завжди має винятковою самовпевненістю, яка не тільки проступає на поверхню, а й глибоко вкорінена в підсвідомості. Деяких найбільш крупних лідерів висуває революційна ситуація, при якій вони виявляють безмежну мужність і впевненість у своїх силах у поєднанні з переконливістю суджень.

Хоч любов до влади є одним із найсильніших мотивів, проте вона нерівно розподілена між людьми і часто буває обмеженою багатьма іншими пристрастями: до науки, спокою, задоволень. Одні завжди прагнуть керувати, інші – підкорятися. Між цими двома крайнощами розташовуються величезні маси людей, яким подобається керувати в одних ситуаціях і підкорятися лідерів в інших. До четвертого типу належать люди, котрі мають мужність як відмовитися від підкорення, так і не бажають будь-ким керувати. Таким чином, Б. Рассел пропонував проводити класифікацію людей за критерієм їх прагнення до слави.

У концепції Б. Рассела якості суб'єкта знаходять своє вираження у структурі влади організації, яку, хоч і володіє вона власними особливостями і законами, не можна правильно зрозуміти без взаємовпливу зі специфічними рисами особи суб'єкта. Необхідно брати до уваги як владу організації, так і особливі характеристики окремих осіб. Тільки на стику цих двох

форм влади, писав Б. Рассел, у точці їх перетину, яка може характеризуватися як гармонією, так і непримиренною боротьбою, виявляється дійсна сутність влади. Саме в цьому осередді і може існувати реально, хоча це й не обов'язково, така властивість влади, як примус. Як відзначав Б. Рассел, у людському співтоваристві завжди існувала нерівність у розподілі влади. Це частково зумовлено зовнішніми причинами, частково ж причинами, які потрібно шукати в людській природі.

Б. Рассел розглядав особливості взаємодії людини і будь-якої громадської організації. Він відзначав, що кожна людина наділена неповторною психікою, що відіграє важливу роль у її стосунках з організацією. Будучи носієм унікальних рис (а вони можуть бути досить стійкими), людина не просто інтегрується в організаційну систему, але й привносить до неї свої особливості. Тому й організація не залишається незмінною. Чим більший ступінь влади людини, тим більші зміни можливі в організації. У результаті це поєднання виступає у вигляді діалектичної закономірності єдності і боротьби протилежностей: не тільки організація «робить» особистість, але і особа – організацію.

Б. Рассел враховував як об'єктивні моменти, так і суб'єктивні мотиви у функціонуванні політичних систем. У першому випадку він виключив психологію із соціальної динаміки і передбачив її наявність в іншому. Він писав, що навіть демократично обраний уряд є урядом і його існування не продиктоване якими-небудь психологічними вимогами, «не має нічого спільного з психологією», але він повинен існувати, щоб колективна дія була успішною і цілеспрямованою. З іншого боку, уже своїм існуванням уряд вносить у суспільство певну ієрархію, згідно з якою деякі люди віддають розпорядження, а інші їм підкоряються. Сам факт, що заснована на субординації ієрархія виявляється можливою і що вона іноді виходить за межі тих внутрішніх необхідностей, які обумовлені об'єктивними вимогами нормально функціонуючої організації, як писав Б. Рассел, може бути витлумачено тільки в поняттях індивідуальної психології. Саме тут закладені потенційні можливості зловживання владою. Зазначимо, що в політичній психології в системно-психологічній класифікації «Психология политического общест-

ва» (1994 р.) О. Юрьєв відносить діяльність уряду до процесів політичного мислення, визначаючи психологічні підстави його діяльності.

Б. Рассел досліджував також зв'язок між знанням і владою, відзначаючи той факт, що роль знання неухильно падає, хоча в минулому знання і мудрість завжди служили підставою влади аж до ототожнення влади і знань. Для підтвердження своєї думки учений посилався на єгипетських жерців і вчених-конфуціанців Стародавнього Китаю. Розвиток і розповсюдження освіти позбавило багатьох можливості мати владу. Оскільки наукове знання сьогодні відкрите для всіх, воно перестало бути оповитим таємницею, яка примушувала раніше благоговіти над нею. Розвиток науки розвіяв віру в магію і повагу до інтелекту, сучасний політик не відчуває гострої необхідності в глибоких знаннях. Мудрість сповна замінюється здібністю переконувати людей у тому, що надії і цілі, які леліє більшість, досяжні.

На переконання Б. Рассела, найнебезпечнішою формою індивідуальної влади є тіньова: влада підлесників, інтриганів і людей, які знаходяться в тіні, але тримають у своїх руках важелі управління. Наявність такої влади згубно відбивається на суспільстві: «У будь-якій великій організації, де лідер володіє значною владою, знаходяться менші помітні люди, які мають силу впливу на лідерів за допомогою особистих методів... Ці люди люблять владу більше, ніж славу, вони вважають за краще не виходити із тіні»¹⁰⁴. Б. Рассел особливо відзначав, що «система, що надає велику владу підлесникам чи людям у тіні, але з важелями управління в руках, у цілому не є системою, яка могла б сприяти забезпеченню загального добробуту»¹⁰⁵.

Атрибутивними властивостями владних відносин в організації служать такі аспекти, як політика, право, економіка, пропаганда. Усі вони врешті-решт продукують владу й одночасно сприяють її збереженню. Кожний із них, узятий як відносно самостійна сфера діяльності, здатний виробити специфічні способи примусу і насильства, які не є об'єктивно необхідними для їх нормального функціонування. Важливу роль у реалізації цих способів відіграють індивідуальні риси політичних діячів. Владні відносини, будучи широко розгалуженою мережею

різних організацій і людських взаємин у них, несуть на собі не тільки відбиток людських вад, а й організацій. Жодний тип організацій, жодна форма влади не є бездоганними, кожного разу потрібно вживати специфічних заходів (законодавчих, моральних, пропагандистських, виховних і т. д.) для нівелювання постійно виникаючих негативних наслідків.

Висловлюючи своє ставлення до демократії, Б. Рассел писав, що вона не здатна забезпечити гуманістичну якість влади, усунути зловживання й гарантувати політичну рівність: «Якості демократії негативні, вона не забезпечує автоматично хорошого уряду, хоча й запобігає деяким вадам»¹⁰⁶. Реальну проблему він убачав у протиріччі між необхідністю наявності субординації в управлінні суспільством і його поділом на більшість і меншість. Б. Рассел особливо відзначав, що інтереси меншості й інтереси більшості непримиренні, що на меншість не можна покладатися, ніби вона піклуватиметься про інтереси більшості. І далі він особливо вказував на те, що має бути встановлене дійсне правління більшості. Але, окрім критики демократії, Б. Рассел також вказував шляхи, що дозволяють зробити її ефективнішою. Підтримуючи введення суспільної власності й суворого контролю над промисловістю і фінансами, він вказував, що ці заходи створюють лише необхідні, але не достатні умови. Має бути забезпечена ретельніша й далекоглядніша демократія, гарантії від офіційної тиранії, гласність і свобода пропаганди. Безконтрольна влада перетворюється на деспотизм. Усередині самої організації влада має бути розділена, а підлеглі групи наділені більшою автономією. Правителі й уряд не повинні мати можливості утверджувати своє «вічне перебування у владі» шляхом залякування, фальсифікації результатів виборів або інших методів. Не повинне існувати покарання, офіційне чи неофіційне, для будь-якої добре організованої критики політиків, що перебувають при владі.

Відзначимо ще одне положення Б. Рассела, яке сьогодні є для України надзвичайно актуальним. Він писав, що не можна концентрувати економічну і політичну владу в одних руках: економічна сила має бути в руках держави, а сама держава має бути демократичною. Це ті слова, які повинні стати аксіомою

для держави, яка прагне до ефективного управління і створення необхідної мотивації в суспільстві до праці. Б. Рассел наводив як технічні, так і політичні аргументи на користь встановлення державної власності на землю і націоналізації великих економічних організацій. Адже наявність «держави в державі» в період системної кризи влади веде в врешті-решт до знищення політичної системи й самої державності.

Великого значення Б. Рассел надавав психологічним («найважчим») умовам приборкання влади. Розкриття психології влади, на його думку, включає аналіз таких індивідуальних і соціальних явищ, як страх, відчай, різні види «насильницьких колективних хвилювань», які часто сліпо ведуть людей за лідером, який, користуючись привілеєм масової довіри, утверджується як тиран. Однією з умов збереження демократії є запобігання умовам, що породжують соціальне збудження, виховання людей у дусі, що виключає прояв схильностей до подібних настроїв. Інакше неминучим є виникнення двох крайнощів – «дикого догматизму», коли будь що нове, що йде врозріз із загальноприйнятою думкою, викликає деструктивні соціальні і політичні наслідки, і «фанатичного екстремізму». Обидві крайності ведуть до порушення спокою і стабільності, які необхідні для нормального розвитку суспільства.

Б. Рассел детально досліджував питання війни. Він писав, що війна є головним стимулятором деспотизму. Запобігання війні стає найістотнішою частиною проблеми влади. Війна виступає в Б. Рассела як крайня форма вираження влади і як засіб для створення умов, що передбачають руйнування нормальних владних відносин у суспільстві.

Від визначень влади через розкриття її філософських підстав, з'ясування політичних, економічних, військових, пропагандистських і психологічних умов її функціонування, виявлення причин зловживання нею і способів її приборкання, до засудження різних форм примусу, з яких найбільш варварською є війна, – такою є логічна структура концепції влади Б. Рассела.

Цікавою є концепція відносин влади і маси австрійського та англійського філософа *Еліаса Канетті* (1905–1994 рр.). Має аналог колективного несвідомого, потяг до натовпу схожий

на первинне прагнення позбавитися самоті, перевершити самого себе в якомусь колективному утворенні. Серед відмінностей індивідів особливо важливими є ті, що характеризують людину ззовні, – різні звання, верстви, стани. Вони тиснуть на кожного, відокремлюючи людей один від одного. Людина обирає своє надійне й небезпечне місце і за допомогою правових норм тримає на відстані всіх, хто до неї наближається. «Вона наче вігряк на безмежній рівнині. Звідусіль видно, як енергійно обертаються крила, а між ним і наступним вігряком – лише величезний пустий простір. Усе життя складається з дистанцій: домівка, де людина береже своє добро і саму себе, становище, яке вона посідає, звання, якого прагне, – усе це сприяє створенню дистанцій між людьми, їхньому збереженню і відтворенню». Подолання таких відмінностей і дистанцій можливе лише в масі. Цей стан Е. Канетті назвав розрядкою. «Це мить полегшення. Заради цієї миті щастя, коли кожен не більший і не кращий за іншого, люди з'єднуються в масу»¹⁰⁷.

Життя людини для Е. Каретті – це підсумок численних перетворень, що відбуваються в часі і вирішально впливають на особистість. Здатність до перетворень, «вживань» людини у найрізноманітніші, здавалося б, діаметрально протилежні образи, є свідченням життя, що протистоїть смерті. Один з імовірних варіантів перетворення виявляється у спробі уникнути чиєїсь влади. Із поняттям перетворення пов'язані наслідування й удавання. Наслідування – це зовнішня форма перетворення. Воно не зачіпає сутності того, хто наслідує. Перехідною формою від наслідування до перетворення слугує удавання. Удавати себе другом, маючи ворожі наміри, як це трапляється в усіх пізніших формах влади, – це ранній і важливий різновид перетворення. У того, хто щось удає, хвиля перетворень вичерпується, адже він посідає здебільшого дві позиції: дружню – ззовні й ворожу – внутрішню. «Удаваність – це обмежений різновид перетворень, єдиний, доступний можновладцям аж до наших днів. Далі володар перетворюватися не може. Він залишається самим собою, адже усвідомлює власну ворожу внутрішню сутність. Він здатний лише до тих перетворень, що не зачіпають його внутрішнє ядро, його справжню сутність. Він може вважати корис-

ним подеколи маскувати той жах, що навіює його справжня сутність. Для цього він використовує різні маски. Але він одягає їх лише тимчасово, і вони неспроможні ні на йоту змінити його внутрішнє ество, що збігається з його природою»¹⁰⁸.

Неможливість подальшого перетворення – це фігура і маска. У фігурі завмирає, припиняється нескінченний потік перетворень. Для Е. Канетті прикладами фігури виступають тотеми, зображення давніх богів. Маска приховує перетворення, надає йому застиглої форми. Справжня маска та, за якою не відомо, що за нею приховано. Її влада в тому й полягає, що, добре знаючи маску, не підозрюєш, що приховане за нею. Поняття маски дуже суттєве для визначення влади, адже будь-яка критика її набуває вигляду зривання масок і викриття їх. Маска як матеріальний предмет «чітко відмежована від того, хто її носить. Він сприймає її як щось чуже й ніколи на вважатиме її за частину власного тіла». Однак, якась частина особистості, як правило, відділена від маски – «це та частина, що жахається викриття, котра усвідомлює, що навіює страх, не будучи страхіливою сама по собі»¹⁰⁹.

Володар веде нескінченну боротьбу проти спонтанних і неконтрольованих перетворень. Він сам прагне бути джерелом перетворень. За його волею відбуваються соціальні перетворення – хтось одержує нову посаду, а хтось іде у відставку. Заборону на перетворення Е. Канетті розглядає як спосіб існування соціальної ієрархії. Центральною фігурою теорії влади Е. Канетті є той, хто виживає, той, хто переміг у боротьбі. Момент виживання – це момент влади. Жах перед відчуттям смерті переходить у задоволення від того, що мертвий не ти, а інший. Він лежить, а ти стоїш. Той, хто виживає, – це також центральна фігура європейської культури. З ним пов'язаний культ героїчного. Герой для Е. Канетті – це той, хто виживає частіше, хто сильніший. Е. Канетті поставив перед собою завдання зобразити двоїстий образ того, хто виживає, як можновладця і як героя, адже переконаний, що нині, у час гуманізму, він пережив найжахливіші свої тріумфи, що він не вмер, а зберігається в культурі людства. «Той, хто виживає, – це спадкова хвороба людства, його прокляття, а ймовірно, і його загибель. Чи зможемо ми в

останню мить уникнути її?»¹¹⁰. Таким чином мислитель доводить, що сутність влади не завжди вимагає суворой наукової методології, що вона не обов'язково вміщена в певні історичні інститути, що її слід шукати у стихії повсякденного життя, у найелементарніших людських переживаннях.

Американський державний і політичний діяч *Збігнєв Бжезінський* (нар. 1928 р.), автор праць «Тоталітарна диктатура і автократія» (1956 р., у співавторстві з К. Фрідріхом), «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», «Радянський блок: єдність та протиріччя» (1960 р.), «Політична влада: США/СРСР» (1964 р., у співавторстві з П. Хантінгтоном), «Великий провал: народження та смерть комунізму у XX столітті» (1989 р.), «Велика шахівниця» (1995 р.)¹¹¹, дослідив цілий комплекс проблем, пов'язаних із тоталітарною владою й системою. Вивчаючи проблеми тоталітаризму, він охарактеризував тоталітарну систему як високоцентралізоване керівництво елітного руху, що керує в атмосфері примусової одногосподності всього населення всім суспільством. З. Бжезінський досліджував спільні й особливі риси країн, що входили до радянського блоку, вплив їхньої внутрішньої політики і влади на відносини між ними. Американський дослідник порівнював спільне і відмінне в американській і радянській політиці: політичне мислення, кадрову політику, процес прийняття владних політичних рішень.

Особливу увагу З. Бжезінський приділяв проблемам пост-радянського простору: його хвилює місце і роль Росії в Євразії, необхідність підтримки України, без якої Росія не зможе відтворитися як імперія. Для США євразійська геостратегія включає цілеспрямоване керівництво динамічними державами-катализаторами, при цьому, на його глибоке переконання, повинен враховуватися інтерес США, який полягає у збереженні в найближчій перспективі їх виключної глобальної влади.

2.5. Політична влада в інтерпретації російських дослідників

За радянських часів теоретична інтерпретація політичної влади, окрім змістових труднощів, значною мірою залежала від

політичних обставин та ідеологічного тиску, що перервали традицію вивчення цього явища і максимально ускладнили творчий обмін із його зарубіжними дослідниками.

Інтерес до вивчення політичної влади був закладений досить давно і неоднаково виявлявся на різних етапах історичного розвитку Російської імперії – Радянського Союзу – Російської Федерації. Безперечно, найбільш активно ці питання стали обговорюватися з другої половини ХІХ ст. й ознаменували, з одного боку, радикальну зміну соціально-політичних умов у країні, що вступала на капіталістичний шлях розвитку, а з іншого, – кризу впливових у той час філософії номіналізму і різних договірних теорій ліберального типу, які розглядали політичні відносини як прояв збалансованості соціальних інтересів населення. Суперництво різних наукових шкіл і світоглядів породило тоді багату методологічну панораму спеціалізованих досліджень. На науковій арені були представлені прихильники соціологічних (Б. Кістяківський, М. Ковалевський, О. Стронін)¹¹², юридично-правових (О. Алексєєв, В. Івановський, Ф. Кокошин, Б. Чичерін)¹¹³, психологічних (Л. Петражицький, С. Франк, Г. Шершеневич)¹¹⁴, поведінково-рольових (М. Коркунов, О. Яценко)¹¹⁵ і аксіологічних (М. Бакунін)¹¹⁶ підходів, прихильники позитивістської філософії (К. Кавелін)¹¹⁷ і економіоцентризму (Г. Плеханов)¹¹⁸, соціобіології (П. Кропоткін)¹¹⁹ і навіть містицизму (П. Струве)¹²⁰. Найпопулярнішими в той час були проблеми визначення природи влади, співвідношення влади суспільної і державної, взаємозв'язків держави і панівної соціальної групи, взаємозв'язків свободи і влади, впливу бюрократії на державну владу тощо.

Однак у той час власне політична влада ще не виступала самостійним предметом дослідження, а влада розглядалася як один з елементів держави поряд із населенням і територією¹²¹.

Перші десятиліття ХХ ст. не знизили інтенсивність досліджень влади в російсько-радянській науці: М. Алексєєв, О. Боровий, М. Бухарін, О. Гордін, Л. Магазінер, Д. Магіровський, М. Рейснер, Б. Хатунцев і інші учені¹²² зробили новий внесок у розвиток владознавчих досліджень.

Після Жовтневої революції предметне поле досліджень почало тісніше стикатися з практикою утвердження більшовицького режиму, тому домінуючою проблематикою в цій сфері досліджень, як правило, стали питання визначення функцій влади, джерел державного суверенітету і диктатури (як форми державного правління), формування авторитету режиму, а також пошук правових і неправових засобів упорядкування «влади робітничого класу». Ці питання активно досліджувалися в роботах К. Архипова, І. Войгинського, Г. Гурвіча, С. Духовичного, Є. Енгеля, П. Стучки, О. Турубінера і ін.¹²³ Проте і в цей час політична влада (навіть активніше, ніж раніше) ототожнювалася з поняттями держави і державної влади.

З другої половини 20-х рр. XX ст. владна тематика поступово відходить зі сфери академічної науки: комуністи вважали за краще не аналізувати політичне завоювання, яке ними так ретельно охоронялося. Аж до 1960-х рр. вивчення влади як суспільного явища практично не здійснювалося, а саме поняття «влада» не мало самостійного місця в системі соціальних понять і зазвичай ототожнювалося з поняттям «державна влада». Лише на початку 60-х рр. XX ст. політична відлига провокує відомий інтерес до даної проблематики. Після статті О. Корольова і О. Мушкіна «Держава і влада»¹²⁴ починають публікуватися роботи О. Білих, В. Графського, В. Гулієва, М. Кейзерова, Л. Кривушина, Ю. Тихомирова та інших учених¹²⁵. Надалі найактивніше цю проблематику досліджують представники юридичної науки. Проте в 70–80-х рр. XX ст. своє вагоме слово сказали і філософи, які спеціалізувались у сфері соціально-політичних досліджень: О. Анікевич, О. Бутенко, Ф. Бурлацький, І. Комлева, А. Лузан, М. Осадчий, Р. Філіппов, О. Ципко, Р. Шахназаров та ін.¹²⁶

Мабуть, зайве говорити про те, що в цей час у теоретичних дослідженнях домінувала марксистсько-ленінська методологія, начисто виключивши ті ідеї і концепти, які вже напрацювала попередня російська політична думка. Не дивно, що на фоні практично повної відсутності методологічних робіт тоді явно переважали дослідження, автори яких задовольнялися типологіями владних відносин. За рахунок аналізу природи влади були

широко представлені і суто функціональні підходи. Фактично влада розглядалася в дусі відомого вислову Ф. Енгельса, який характеризував її як функцію спеціального відокремленого від маси апарату з керівництва та управління суспільством (колективом). При цьому предметне поле спеціальних досліджень в основному наповнювалося вивченням функцій влади, процесів її матеріалізації в діяльності установ, співвідношення між суб'єктами й об'єктами влади і управління.

Справжній ренесанс дослідження політичної влади настав із початком перебудови, коли політика вперше за довгі десятиліття стала набувати конкурентної основи, а академічні дослідження почали тісно переплітатися з реальною боротьбою на політичній арені. Могутнім джерелом посилення уваги до проблематики влади стали крах духовного та ідеологічного монополізму КПРС, посилення інформаційних контактів із країнами Заходу. Не випадково першою найпомітнішою книгою цього періоду стала колективна монографія за редакцією В. Мшвенієрадзе «Власть. Очерки современной политической философии Запада»¹²⁷. З 1993 р. виходить спеціалізований суспільно-політичний журнал «Власть».

В останнє десятиліття ХХ ст. з владної тематики було захищено кілька докторських¹²⁸ і чимало кандидатських дисертацій¹²⁹, опубліковано монографії, які містять елементи концептуального аналізу влади¹³⁰. 90-ми рр. ХХ ст. датовано і перші спроби концептуального оформлення досліджень влади у спеціальну галузь науки – кратологію, видруковано словники й енциклопедії з кратологічної тематики (В. Халіпов)¹³¹. Тема «політична влада» стала однією з ключових у курсі політології, вона розробляється в підручниках із політології і політичної філософії, у монографіях і статтях російських учених, присвячених актуальним проблемам політичної теорії і практики¹³². Наприклад, професор кафедри політології і права Івановського державного енергетичного університету (Росія) В. Ледаєв у праці «Власть: концептуальный анализ»¹³³ здійснив концептуальний і типологічний аналіз влади. Він охарактеризував і оцінив наявні концепції влади; здійснив вдалу спробу введення в науковий обіг проблематики і результатів аналізу влади в західній соціальній

філософії і соціології, обґрунтував провідні принципи концептуалізації влади; визначив і уточнив зміст характерних ознак «влади»; порівняв «владу» з іншими соціальними поняттями, класифікував і охарактеризував основні види влади.

Розділи з проблем влади включаються і в підручники з філософії і соціології¹³⁴. У жовтні 2000 р. в Інституті економіки і культури (Москва) створено першу у світі кафедру кратології.

Дослідницький бум, який триває й сьогодні в Російській Федерації, насамперед висвітлює властивості політичної влади як предмета міждисциплінарного інтересу. Більше того, у власне політичній теорії політична влада стала сприйматися не тільки як специфічний самотутній предмет, а і як показник сутнісного рівня дослідження всіх без винятку політичних явищ. Іншими словами, політична влада перетворилася на той концептуальний фокус, через який стали вивчатися проблеми політичного устрою суспільства, діяльність лідерів і еліт, політичної участі, модернізації, ухвалення рішень тощо. При цьому складність і комплексний характер політичної влади як соціального феномену по-особливому поставили проблему методології її вивчення, примусивши ще раз відрефлексувати зв'язок дослідницьких підходів із більш загальними ціннісними установками людини, визначення її ставлення до соціального устрою і перетворення світу.

Сьогодні в пострадянській російській науці повністю подолано монополію марксистської методології. У той же час, не дивлячись на величезний інтерес до феномену політичної влади (а також влади взагалі), з методологічного погляду в сучасній російській науці представлені далеко не всі підходи, що набули розвитку у світовій політології. Так, при щонайширшому розповсюдженні ідей Р. Лассуелла, Р. Даля, Д. Картрайта, П. Блау, Дж. Хоманса та інших відомих західних учених, які інтерпретують природу влади як асиметричні відносини, що припускають залежність і обмін ресурсами між суб'єктами, на російському інтелектуальному ринку практично не представлені інформаційно-комунікативні концепти та поведінково-ігрові моделі, зовсім незначного поширення набув і постструктуралізм¹³⁵.

У той же час у повній відповідності до сталих загальносвітових традицій основою розгляду політичної влади є загальне

поняття «влада», яке в теоретичному аспекті нерідко розглядається як явище, характерне не тільки для соціального світу, а і для живої природи. Тому в теоретичному просторі існують, умовно кажучи, соціальні погляди, згідно з якими природа даного феномену полягає в його суспільних підставах; є також біосоціальні¹³⁶ і антропологічні підходи¹³⁷. Проте, відзначаючи полісубстанційну природу влади, слід усе ж таки визнати, що домінує перший із вказаних підходів.

Практично загальноприйнятим є розгляд політичної влади як форми прояву соціальної влади у специфічній сфері суспільного життя, де складаються специфічні для неї суб'єкти й об'єкти, способи домінування й панування, використовуються відповідні засоби регулювання суспільних відносин. У той же час слід зазначити, що соціальні підходи стикаються з рядом тенденцій і навіть традицій у сучасних російських дослідженнях, які певним чином ущемлюють специфіку політичної влади, це відбувається, насамперед, за рахунок її явного або неявного ототожнення із власне владою. У результаті подібних підходів універсальні, загальносоціальні риси політичної влади починають переважати над специфічними, тільки їй притаманними визначальними властивостями. Подібна антиаристотелівська традиція практично повсюдно зустрічається в численних посібниках із політології, що продукуються багатьма російськими ВНЗ, а також у тих виданнях, де соціальний і політичний модуси влади ототожнюються де-факто¹³⁸.

В основі такого підходу, очевидно, лежить певна недооцінка того факту, що політичну сферу можуть регулювати різні види владних відносин, а самі політичні зв'язки (як різновид ідеологічних) у певний час можуть існувати без влади (наприклад, у теоретичній чи літературно-художній формі)¹³⁹. У цьому сенсі навряд чи правомірно вважати, що влада «існує в будь-якому елементі людських відносин»¹⁴⁰, а отже, і політична влада розчинена у всіх видах політичних відносин. На характерну для сучасних російських дослідників політики схильність ототожнювати політичну владу з політикою і політичним впливом уже звергала-ся увага¹⁴¹, проте така традиція все ще досить відчутна й сьогодні.

Ще однією не менш поширеною традицією інтерпретації політичної влади, що успадковує те ж синкретичне відношення до її зв'язків з іншими політичними явищами, служить і її отождолення з владою публічною (М. Пономарьов), а ще точніше – державною. Швидше за все, подібне розуміння цих модусів соціальної влади привнесене в сучасну російську науку марксистською методологією. Так чи інакше, але сьогодні в російській політології В. Золотов, В. Колдаєв, М. Крашенінников, М. Михальченко, В. Пугачов, Л. Федун і чимало інших учених дотримуються саме такого підходу¹⁴². Причому найпослідовніші прихильники цього погляду, акцентуючи увагу на характерних для держави юридичних механізмах примусу, трактують політичну владу не інакше як правове явище¹⁴³, хоча в рамках такої позиції важко пояснити не тільки природу додержавних чи наддержавних форм володарювання в політичній сфері, а й багато неправових форм панування, які найчастіше зустрічаються в кризові періоди розвитку суспільства.

Якщо ж у цілому охарактеризувати найвідоміші соціальні інтерпретації політичної влади, то й тут доведеться зіткнутися з труднощами, викликаними наявністю безлічі теоретичних підходів і, отже, наявністю різних критеріїв їх можливої класифікації (суб'єктів, способів і засобів здійснення влади, зовнішнього середовища і ситуації, сфери прояву влади, її функцій, а також ряду інших онтологічних, функціональних, структурних і процесуальних характеристик даного феномену). Причому при використанні навіть певних критеріїв диференціації, як правило, завжди виникають численні перетини теоретичних підходів і трактувань, обумовлених не тільки авторськими пріоритетами, а й непослідовністю викладу вченими навіть заявлених підходів¹⁴⁴.

Прагнучи впорядкувати картину теоретичних інтерпретацій політичної влади і по можливості уникнути дублювання, деякі дослідники пропонують по суті вже апробовану в теорії класифікацію, що припускає розрізнення двох найкрупніших сфер каузальних зв'язків і механізмів, які лежать в основі влади і владних відносин¹⁴⁵. З одного боку, це атрибутивно-реляційні концепції, які пояснюють природу політичної влади через призму людини і її властивостей. Їм протиставляються теорії, які

тлумачать суть політичної влади як анонімне, позаособистісне явище і тому характеризують її як систему суспільних відносин і, в принципі, не редукують до суб'єкта і його властивостей (так звані системні теорії влади). У свою чергу кожний із цих напрямів також може бути диференційований на ряд дрібніших.

Отже, серед атрибутивно-реляціоністських теорій насамперед можна виділити вольові концепції, що розглядають політичну владу як прояв здібностей людини реалізовувати свої задуми, долаючи опір контрагентів. Як пише, зокрема, О. Кім, «вольові відносини виражають свідоме прагнення сторін до домінування в суспільному житті, до підпорядкування своїй волі іншої сторони, підтримки підпорядкованості і субординації»¹⁴⁶. Аналогічних поглядів дотримуються й інші російські учені, зокрема О. Анікевич, Б. Краснов, Е. Теплов, В. Халіпов.¹⁴⁷

Дуже близькі до цих підходів і позиції російських учених, які роблять акцент на тих чи інших, насамперед психологічних властивостях суб'єктів, що дозволяють їм добиватися домінування в діалозі сторін або ж тих, що трактують політичну владу як форму соціально-рольової поведінки і впливу¹⁴⁸.

Доречно звернути увагу і на так звані інструменталістські теорії, прихильники яких акцентують увагу на засобах забезпечення панівного становища суб'єкта. Типовим у цьому випадку виглядає твердження І. Гомерова, який розуміє владу як відносини між суб'єктами, «у яких один із них, застосовуючи чи погрожуючи застосувати позитивні чи/і негативні санкції, може своєю діяльністю змінювати чи зберігати в заданих ним межах ті чи інші параметри діяльності інших суб'єктів усупереч їхньому опору»¹⁴⁹. Аналогічних підходів дотримуються також В. Ільїн, Г. Філіппов і деякі інші дослідники¹⁵⁰.

Не дуже поширеними, але, проте, позначеними в науковій літературі є і так звані силові конструкції, прихильники яких стверджують, що найбільш відмітною, істотною особливістю політичної влади є сила і підпорядкування¹⁵¹.

Досить ґрунтовно представлені в російській політичній науці і теорії, автори яких доводять безособову природу політичної влади. Серед цього комплексу підходів можна насамперед виділити нормативно-інституційні ідеї, носії яких розглядають

політичну владу як продукт активності чи форму діяльності різних інститутів, чи сукупного порядку, визначеного системою нормативних установок, які передбачає держава. Як пише, наприклад, Г. Белов, політична влада – «це відносини панування-керівництва з опорою на концентровані сили суспільства – силові структури, ідеології, інститути»¹⁵². Аналогічних переконань, що спираються на роль організаційно-нормативних чинників, які забезпечують політичний примус, дотримуються також В. Амелін, З. Бедретдінов, К. Гаджієв, В. Тринкін, Є. Харитонов та інші вчені¹⁵³. З певною часткою умовності сюди ж можуть бути також віднесені підходи, що розглядають політичну владу як функцію колективу.

Досить представницькі на нинішньому російському політологічному просторі і марксистські концепти, що характеризують політичну владу як сукупність вольових відносин, що забезпечують панування класу і його здатність нав'язувати свої цілі іншому (у тому числі і суспільству в цілому). Звернемо, проте, увагу на те, що подібні підходи неможливо віднести до чисто вольових, наділених реляціоністською природою. Насамперед це обумовлено тим, що в даному випадку володарюючий суб'єкт, носій власної волі фактично несамостійний: насправді він лише механічно транслює вплив зовнішнього середовища, пануючих над ним макроекономічних чинників, які визначають не тільки його соціальний статус, а й політичні можливості. Саме тому політична влада і трактується як «форма здійснення економічної влади власників засобів виробництва»¹⁵⁴.

Майже аналогічну по духу позицію свого часу займали О. Боровий, С. Франк і ряд інших російських учених, які вважали, що, хоча природа влади і базується на психічних настроях, але останні є надіндивідуальними інстанціями, які в жодному випадку не можна звести до суб'єктивних, тим більше індивідуальних властивостей людини. Отже, виходить, що С. Андрєєв, М. Захаров, М. Крашенінніков та інші сучасні автори, які дотримуються марксистських позицій¹⁵⁵, по суті продовжують ще ґрунтовніші традиції в російській політичній науці.

Слід відзначити і прихильників технологічних теорій, які склалися в руслі насамперед постмодерністських учень М. Фуко і А. Бурдє, які тлумачать владу як систему між- і надособис-

тісного впливу в політичному просторі як складну форму «відношення відносин», «розлигу» в усьому соціальному просторі і не здатну належати жодному суб'єктові. Досить характерною для такого розуміння природи політичної влади виступає трактування останньої як загального «регулятивного механізму соціального спілкування»¹⁵⁶, інтерперсонального і знеособленого явища політичного життя. Нечисленну, але активну групу прихильників подібних підходів складають О. Здравомислов, О. Зубов, Ю. Качанов, О. Філіппов і деякі інші вчені¹⁵⁷.

До цих підходів до певної міри приєднується і досить нестандартна і, ймовірно, єдина в російській науковій літературі спроба побачити в силі владного примусу Божественне, космічне джерело. Як пише, зокрема, М. Мізулін, влада є «способом само-реалізації людини і реалізації енергії часу, що містить Божественну еманацию. А тому «панувати або володарювати означає служити Богові, а сама влада дається тому, хто володарює, як дар Божий»¹⁵⁸.

Усі вищезазначені теоретичні конструкції (можливо, за винятком останньої), хоч і мають різну кількість прихильників і певний ступінь розповсюдження в сучасній російській політології, але в цілому характеризують полісубстанційну суть політичної влади. Причому всі вони так чи інакше роблять акцент на реальних аспектах її існування. При цьому позитиви і переваги теорій першого типу насамперед полягають у їх здатності оперувати поведінковими категоріями, фіксуючи таким чином місце реальних суб'єктів у формуванні відносин домінування–залежності і панування–підпорядкування. У найпоширенішому вигляді ця сумарна логіка дає можливість, спираючись на констатацію міжсуб'єктної взаємодії, а також на розуміння конфліктного типу інтеракцій, прослідкувати, як зі взаємних впливів народжується особливий спосіб реалізації намірів того чи іншого суб'єкта, що виражає його здатність долати опір і нав'язувати іншому свої інтереси, цілі і цінності. Звідси випливає, що при таких підходах завжди можна відповісти на питання: для кого існує політична влада?¹⁵⁹

Подібна дослідницька філософія дає можливість не тільки розглядати інтерес і будь-які суб'єктивні наміри, міркування й

цілі людини як рушійне джерело владного інтерактивного процесу, а й ставитися до влади як до функціонально обумовленої величини. Іншими словами, цей підхід підкреслює, що саме від людини залежить, чи розглядати владу як самоціль індивідуального (групового) існування, чи ставитися до неї як до специфічного регулятивного засобу, що обумовлює взаємодію людини з іншими суб'єктами політики.

Важливою перевагою такого підходу є і визнання принципової обмеженості сфери владних відносин у політичному просторі, її поєднання з різними формами неконфліктних, інакше регульованих зв'язків суб'єктів. У повній протилежності із системними підходами тут обґрунтовується ідея, згідно з якою політична влада може існувати тільки в певній (нехай і гранично широкій) зоні політики, що детермінується взаємними залежностями сторін і протилежною сферою відносин, заснованих на співпраці, кооперації, партнерстві. Іншими словами, відома не-універсальність влади в політичній сфері може виявлятися не тільки в союзницьких відносинах, але і в окремих – периферійних – політичних процесах, коли, наприклад, ті чи інші партії використовують, припустимо, виборчий процес не для боротьби за місце у владній ієрархії, а лише для самопрезентації, своєрідного позитивного «засвічення» в громадській думці.

Важливо також і те, що при вказаному розумінні політична влада постає не просто як відносини, спонукувані певним суб'єктом, а й акцентує увагу на його реальних уміннях і здібностях, необхідних для повноцінної реалізації свого статусу. Отже, цей напрям, будучи, по суті, своєрідною теоретичною інтерпретацією веберівської традиції і трактуючи політичну владу як особливу форму впливу, що переростає в нав'язування волі суб'єкта, робить акцент не стільки на можливостях, скільки на реальних здібностях останнього, його вмінні реалізувати переваги свого становища, наявні ресурси, статус.

У свою чергу і системні підходи також мають власні переваги, насамперед демонструючи здатність влади виступати у вигляді системи примусу, своєрідної матриці, яка приписує ті чи інші форми поведінки як індивідам, так і певним соціальним групам, які інколи дуже складно редукувати навіть до інтересів

конкретного соціального суб'єкта. Таким чином, описаний підхід насамперед доречний для фіксації й оцінки особливих властивостей влади на мега- і макрорівні, при цьому він дає змогу однозначно відповісти на запитання: над ким ця влада здійснюється?¹⁶⁰

Нагадаємо, що немало вчених, у тому числі й російських (М. Бакунін, О. Гордін, а із сучасних західних – Р. Сімон) вважали, що влада політичних норм і законів – це особлива влада, яка вимагає специфічних способів відображення і поводження з нею. У той же час у сучасній російській літературі висловлюються погляди, згідно з якими подібних властивостей політичній владі додає особливість дії групових суб'єктів. Реалізація інтересів останніх припускає інституалізацію й організацію артикуляції та агрегації. Ці процеси, виражаючи спробу вказаних суб'єктів представити групові потреби у вигляді загальносоціальних, власне, і затемнюють основне джерело владного домінування. Інакше кажучи, ефект неідентифікації володарюючого політичного суб'єкта, на чому часто будують свою логіку представники системних теорій, насправді обумовлений складністю й багаторівневістю технологій і процедур системи соціального представництва групових інтересів, які й породжують специфічний спосіб володарювання в політичній сфері. Саме через це в політиці по-особливому здійснюється символічний примус, формуються публічні інститути при організації домінування на макрорівні, виникає ефект знеособленості владного примусу.

Утім, потрібно врахувати, що при переході від питань визначення природи політичної влади до пошуку й опису її визначальних властивостей, багато суперечностей і аналітичні особливості вищеназваних концептів до певної міри стираються. У більшості випадків на основі названих концептів відмінні риси політичної влади пов'язуються з різними аспектами діяльності держави. Таким чином, найчастіше до них зараховують:

- легальне використання сили спеціальними органами примусу на всій території країни;
- наявність професійних груп управлінців, що здійснюють політичну владу;

- обов'язковість рішень державних структур для всіх громадян і організацій;
- публічність цього виду примусу;
- монополію державних структур на легітимне застосування насильства;
- різноманіття використовуваних державою ресурсів.

Сьогодні менше звертається уваги на ті властивості, які особливо широко відмічалися в 60–70-х рр. XX ст., зокрема, такі, як обумовленість діяльності держави різними видами власності, матеріалізація інтересів і волі класів у певній політичній організації, ідеологічність, застосування широкого спектра методів примусу тощо.

Деякі автори підкреслюють, що поряд із такими підходами для проникнення в специфіку політичної влади необхідно розрізняти її загальні, універсальні властивості: асиметричність, поліресурсність, кумулятивність, інверсійність, інтерактивність і деякі інші, а також власне політичні. До останніх, окрім уже відміченої прямої або непрямої опосередкованості політичної влади державою можуть бути віднесені:

- груповий характер владної «взаємодії»;
- персонально-вольові риси владної активності, що припускають наявність суб'єкта, здатного встановлювати і підтримувати політичні відносини домінування–підкорення (на відміну від тих, хто володіє тільки потенційними можливостями);
- комбінованість, що характеризує необхідність застосування організаційних процедур для представлення інтересів спільноти в політичній сфері;
- структурні особливості, що характеризують наявність у політичної влади не тільки публічної, а й, як вважає Н. Боббію, напів'явної і тіньової форм існування, а також наявність у неї внутрішньої багаторівневої організації.

Акцентується увага на перетворювальному характері влади як її функціональній характеристиці, тобто її здатності як до інтеграції, так і до дезінтеграції соціуму¹⁶¹.

Дещо іншого підходу дотримуються автори, які вбачають специфіку політичної влади в її багатовимірності. Так, В. Амелін вважає, що подібна специфіка полягає в наявності в неї трьох

рівнів: так званої «осі представництва», що виражає здатність політичного суб'єкта встановлювати відповідні відносини з тією соціальною спільнотою, чиї інтереси він представляє; «інституційної осі», яка характеризує встановлення відносин суб'єкта з інститутами й елітарними угрупованнями; власне «політичної осі», що припускає здатність суб'єкта здійснювати конкретні технологічні прийоми для вирішення проблем¹⁶².

Свої погляди на специфіку політичної влади мають і інші автори. Так, І. Кравченко бачить її в багаторівневості будови політичної влади. На її думку, може йтися:

- про так званий мегарівень, що характеризує зовнішній прояв повноважень суверенних держав;

- про макрорівень, що характеризує діяльність центральних органів держави і відповідних політичних відносин;

- про мезорівень, що виражає взаємодію міністерств, відомств та інших державних адміністрацій із громадянським суспільством;

- а також про мікрорівень, що характеризує діяльність органів самоврядування і самоорганізації, міжособисті відносини в сім'ї, наукових і культурних співтовариствах тощо¹⁶³.

Ряд авторів пов'язує специфіку політичної влади з її суто функціональними властивостями. Так, О. Здравомислов вважає такими властивостями влади ті, що здатні до конструювання. У свою чергу властивість конструювання їй додає здатність суб'єкта інтерпретувати загальні категорії (наприклад «інтереси народу»), що свідчать про розуміння ним картини світу; публічне «іменування» суспільних відносин, яке звернуто до мас і заявляє про публічну позицію суб'єкта; провокація конфліктних ситуацій; вибір певних засобів політичної боротьби¹⁶⁴.

Особливу дискусію в сучасній російській політичній науці викликали розбіжності з приводу такої властивості політичної влади як легітимність. Академічний інтерес до цієї проблеми постійно підігривається реальними політичними процесами, які стали особливо помітними після відомих подій 1991 і 1993 рр. Показником такого інтересу стало проведення наукових конференцій, наприклад у МДУ в кінці 1993 р. конференції на тему «Легальність і легітимність влади» чи ж випуск таких спеціаль-

них колективних праць, як виданий у Санкт-Петербурзі збірник «Легітимність і легітимація влади в Росії», автори якого прагнули пов'язати накопичений у Росії і за кордоном досвід стабілізації й організації влади, чи колективної монографії В. Ачкасова, С. Єлісєєва і С. Ланцова «Легітимація влади в пострадянському російському суспільстві», яка вийшла у світ у Москві в 1996 р. Більшість дослідників, рухаючись у руслі сучасних тенденцій, пов'язують цю властивість із макроструктурами влади, які так чи інакше оформляють існуючий політичний порядок у країні. Практично досягнуто консенсусу і в розгляді легітимності як певного ресурсу володарювання. У той же час доволі неоднозначними бачаться джерела й характер, типи й механізми формування легітимності. Насамперед розходження поглядів виявляється відносно визначення природи легітимності. Так, О. Демидов, Б. Капустін, Б. Краснов, О. Федосєєв і ряд інших учених¹⁶⁵ стверджують, що легітимність базується на праві громадян виконувати свої обов'язки щодо підтримки певного порядку і відносин із державою і в основному продукується самими політичними структурами, що спонукають масову свідомість відтворювати позитивні оцінки діяльності правлячого режиму. На противагу їм В. Єгоров, С. Єлісєєв, Р. Матвєєв, Б. Славний, Р. Шпакова та інші¹⁶⁶ дотримуються погляду, згідно з яким влада володіє недостатніми можливостями для нав'язування своїх позицій суспільній думці, і тільки позитивне ставлення самого населення до політики влади і визнання нею правомірності правлячої еліти породжує феномен легітимності.

Учені, котрі дотримуються першого з названих підходів, характеризуючи властивість легітимності, в основному роблять акцент на здатності влади створювати й підтримувати переконання людей у справедливості й оптимальності політичних інститутів, що склалися, і лінії поведінки, яка проводиться ними. Схожі ідеї справедливо підкреслюють значення інституційних і комунікативних ресурсів держави, а також демонструють велику адекватність при описі міждержавних владних відносин. Проте, не дивлячись на свої конструктивні задатки, подібні підходи більше звертають увагу на відкриті, публічні форми влади, тією чи іншою мірою ігноруючи необхідність оцінки неявної і таємної

політики влади, результати якої так чи інакше також виявляються перед поглядами громадськості. Більше того, дані позиції нерідко обертаються і зайвою юридикацією легітимності, що дозволяє врешті-решт вважати будь-яке інституційне і законодавчо оформлене правління узаконеним правом влади на застосування примусу. Таким чином, легітимність, по суті, отождоюється з легальністю, тобто законністю державної влади, юридичною обґрунтованістю й закріпленістю її існування в суспільстві¹⁶⁷.

Ті вчені, які поділяють принципи другого підходу, розглядають легітимність ширше, трактуючи її по суті як політико-культурну характеристику владних відносин. Це дозволяє включати до сфери розгляду проблеми будь-які форми і прояви влади, які опиняються у фокусі громадської думки, пов'язуючи при цьому схвалення й підтримку населенням влади з різноманітними політичними й цивільними традиціями, механізмами розповсюдження ідеологій, процесами формування авторитету цінностей, що поділяються верхами і низами, з певною організацією держави і суспільства. У цьому випадку легальність розуміють лише як окремий випадок легітимності. Тут у центр уваги ставиться не залежна від формально-правових установок реальна прихильність і компліментарність громадян до існуючого режиму. Не випадково, наприклад, О. Панарін наполягає на тому, що оцінка ефективності дій влади (особливо схильної до авторитаризму) неодмінно повинна включати етичну, нормативну оцінку їх діяльності з боку населення і ґрунтуватися на ній¹⁶⁸.

Важливо також підкреслити й те, що подібне розуміння легітимності дозволяє детальніше говорити про її інтенсивність, тобто ступені підтримки, а отже, і про міру впливу населення на владу. Співвіднівши власні цінності з характером діяльності режиму, населення при цьому може сприяти як формуванню могутньої підтримки влади (спостерігаючи, наприклад, у відкритих суспільствах заклопотаність держави долею демократії), так і розпаду легітимності (фіксуючи розлад політики влади і масових ідеалів). Зрозуміло також, що в останньому випадку легітимність може набувати негативного значення, стаючи руйнівною для влади силою.

Немає в сучасній російській науці єдності і в питаннях визначення джерел легітимності. Загальне визнання отримала хіба що класична веберівська типологія. Поряд із цим ряд учених, зокрема Т. Алексєєва, намагаючись услід за Д. Хелдом надати легітимності більш універсального і динамічного характеру, пропонує говорити про такі її види, як згода під загрозою насильства, традицій, апатія, звичка до покори або підтримка прагматичного, нормативного й інструментального характеру і т. д.¹⁶⁹ Подібну позицію активно заперечують ті вчені, які намагаються бачити в легітимності тільки різновид договірних відносин, наполягаючи на тому, що «будь-який тип легітимності припускає існування мінімального соціального консенсусу щодо тих цінностей, які приймає більшість суспільства і які лежать в основі функціонування політичного режиму»¹⁷⁰. Крім того, у науковій літературі існує немало спроб встановити навіть кількісну межу легітимної підтримки, оперуючи в цьому випадку цифрами 20–25% електорату. Можливо, ці підходи певною мірою спираються на ідеї С. Франка, який писав, що «будь-який лад виникає з віри в нього і тримається до тих пір, поки хоч би в меншості його учасників зберігається ця віра, поки є хоч би відносно невелика кількість «праведників» (у суб'єктивному сенсі цього слова), які безкорисливо в нього вірують і самовіддано йому служать»¹⁷¹.

Досить широкий обсяг літератури присвячено виділенню специфіки легітимності в Росії, що зв'язує її властивості в основному з особливостями політичної культури й менталітету громадян. До таких політико-культурних властивостей населення, зокрема, відносять претензію на постійне відтворення в політичному просторі харизматичних інтенцій і настроїв, схильність до радикальних форм протесту з можливим застосуванням насильства, низьку партійну ідентифікацію тощо. При цьому багато хто вважає, що з утвердженням основ демократії в країні повністю зникло таке джерело легітимності, як, наприклад, страх. Практично всі сучасні дослідники відзначають труднощі переходу від харизматичного до раціонально-демократичного типу легітимності.

Важливо також відзначити, що виділення типів легітимності нерозривно пов'язане з дослідженням її криз і суперечностей. Насамперед це стосується вивчення специфіки Російської Федерації, де як джерела її внутрішніх конфліктів виступають функціональна переваженість держави і зростання злочинності, конкуренція партій і обмеженість ресурсів влади, постійне порушення правил політичної гри і невміння говорити з населенням, а також ряд інших, схожих із вказаними, чинників. При цьому явно або неявно формулюється питання, на яке до сьогоднішнього дня немає однозначної відповіді: чи існують абсолютні показники кризи легітимності чи це ситуативна характеристика політичних процесів?

Російських дослідників турбує й питання про те, як уникнути кризи легітимності або її руйнівних наслідків у перехідних умовах. Найчастіше вихід із цієї ситуації дослідники вбачають:

- у встановленні механізму оновлення законодавства;
- у формуванні механізму врегулювання конфліктів між гілками влади;
- у дотриманні правил політичної гри без утиску інтересів сил, що беруть участь у ній;
- у налагодженні контролю організованої громадськості за різними рівнями державної влади;
- у зміцненні демократичних цінностей у суспільстві;
- у подоланні правового нігілізму населення і т.д.

Відмічаючи різноманітність владознавчих досліджень у сучасній російській науці, необхідно вказати, що поряд із неослабним інтересом до фундаментальних проблем політичної влади останніми роками особлива увага приділяється організаційно-технологічним сторонам владної діяльності. Величезний масив літератури присвячено проблемам організації і здійснення влади, вивченню процедур і тонких технологій ухвалення політичних рішень, висвітленню різноманітних форм і методів підтримки домінування і панування політичних і соціальних сил в умовах плюралізму, організації комунікацій і політичного діалогу влади і громадськості, а також іншим аналогічного типу питанням¹⁷². У цьому бачиться не тільки потреба суспільства глибше розібратися в механізмах свого соціального і політичного

розвитку, а й підстава перманентної уваги до складних проблем будови загадкового феномену влади.

У загальнонауковому плані на початку ХХІ ст. перед російськими владознавцями постало завдання теоретичної розробки нових підходів до природи влади взагалі і політичної влади особливо. Тому комплексне дослідження сучасної влади, а також чинників соціокультурного впливу з подальшим концептуальним виділенням і обґрунтуванням нових понять, підходів та інтерпретацій стосовно сфери політико-владних відносин набуває сьогодні важливого теоретичного і практичного значення.

Можна констатувати, що на сьогодні немає наукових робіт, присвячених комплексному дослідженню влади як багатогранної, цілісної й універсальної соціокультурної системи, у якій представлені і взаємодіють усі компоненти матеріальної, політичної й духовної культури суспільства. На відомі методологічні труднощі подібних досліджень сучасного феномену влади вказують сьогодні багато російських дослідників: О. Гайда, К. Гаджієв, В. Ільїн, О. Панарін, О. Соловійов, В. Халіпов та ін. У результаті склалася своєрідна теоретична дисперсія, яка є, швидше за все, наслідком методологічної й концептуальної роз'єднаності досліджень феномену влади, загальний масив яких помітно утруднює її цілісне сприйняття і розуміння.

Слід, проте, зазначити, що в різноманітності різних підходів до дослідження сфери політико-владних відносин на Заході,¹⁷³ найяскравіше представлених сьогодні політичною семіологією (Р. Барт), політичною антропологією (Е. Канетті), археологією влади (М. Фуко) тощо складно виявити, а тим більше обґрунтувати фундаментальний принцип, виходячи з якого вказані підходи можна було б розглядати всього лиш як приватні моменти більш загальної, онтологічної концепції влади. Водночас онтологічний простір влади припускає різні сфери і рівні реального існування політико-владних відносин, у якому комунікативний аспект владних відносин (Х. Арендт, Т. Болл, А. Гідденс, М. Фуко, Ю. Хабермас і ін.) задає основні онтологічні контури владного впливу (через характер відносин власності, форми організації праці, ринкових відносин, традицій, законів, суспільної моралі тощо). Відомий раціональний практицизм

західного світогляду проявляє себе як у прагненні інтерпретувати владу насамперед із погляду інтересів суб'єктів економічного і політичного ринку (Х. Арендт, М. Вебер, Р. Даль, А. Доунс, Д. Гелбрейт, А. Каплан, Дж. Кетлін, Р. Лассуелл, Ч. Мерріам, Т. Парсонс, Б. Рассел, М. Фуко та ін.), так і деколи в надмірній психологізації сфери політико-владних відносин (М. Вебер, Б. Рейвен, Дж. Френч, Е. Фромм, Х. Хекхаузен, Д. Юнг та ін.).

До необхідності чіткого визначення певних концептуальних складових онтологічного статусу політичної влади, що виводить саму цю проблему на рівень самостійної науки про владу (зі своїм предметом і методом), найближче підійшли у своїх роботах російські дослідники В. Амелін, О. Гайда, К. Гаджієв, О. Демідов, В. Ільїн, М. Кейзеров, О. Панарін, В. Трінкін, В. Халіпов та ін. У цьому випадку влада розглядається найчастіше з погляду загальних підстав її соціального буття, тобто сутності, або як система основоположних сутнісних відносин влади в найширшому (загальному) діапазоні їх прояву. Такий підхід припускає, на наш погляд, розгляд феномену влади на набагато ширшому просторі її життєвої сфери, бо її реальне буття стикається й випробовує безпосередній вплив з боку не тільки політичних і правових відносин, а й перш за все виробництва, відносин власності, культурних традицій, панівної моралі і вірувань, суспільної ідеології і психології.

Таким чином, основна концептуальна нитка повинна зв'язати в єдине ціле ряд актуальних проблем, що стосуються суті і природи політичної влади, її матеріальних, психологічних і духовних підстав, властивостей і форм, способів і принципів політичного панування, впливу й управління стосовно реалій сучасного суспільства, ринкової економіки і нових правил цивілізованої демократичної держави.

Російська дослідниця влади Р. Хомельова, на нашу думку, здійснила успішну спробу визначити теоретичні позиції, з яких слід підходити до вивчення політико-владних явищ у сучасних демократичних реаліях, і методологічну основу концепції сучасної влади. Вона вважає, що з погляду сучасних тенденцій є недостатнім тлумачення влади тільки в дусі веберівської традиції

(«здатність примусити підкорятися») чи прагнення звести владні відносини до близьких за змістом видів стосунків (панування, вплив, управління, контроль), чи виразити ці відносини через щось споріднене й таке, що заповнює їх однобічність (сила, воля, авторитет). При цьому теоретико-методологічний аналіз повинен виключити крайнощі як надмірної психологізації феномену влади, коли за дужки суті влади виноситься об'єктивна соціальна реальність (влада як «особлива організація сили», «система соціальних сил», наприклад, економічних, правових, політичних, адміністративних, військових), і все багатство владного буття редукується виключно до здібностей володарюючого суб'єкта (воля, авторитет, імідж), а з іншої – надмірної «онтологізації», коли відбувається своєрідна апологізація влади як ціннісно-нейтральної, у своїй суті незмінної, універсальної охоронно-управляючої і контролюючої сили будь-якої соціальної організації.

Тому видається правомірним і необхідним ідентифікувати владу як багатогранний, цілісний, універсальний соціокультурний феномен, який є продуктом (а не тільки «метою», «засобом») людської діяльності, що ввів у себе її життєвий зміст у тому вигляді, у якому він виражається в традиціях, цінностях і нормах матеріальної, духовної, правової, політичної культури суспільства, а тому в них знаходить свою міцну основу. У зв'язку з цим, вважає Р. Хомельова, первісним визначенням влади може служити її визначення як «авторитету суспільних норм», яке стає базовим для подальшого аналізу онтологічного статусу політичної влади і одним із конструюючих елементів методології аналізу базових характеристик і функціональних властивостей її матеріальної, психологічної і духовної природи.

Поряд із цим з метою адекватнішого, відповідного сучасним реаліям наукового аналізу уявляється важливим використання принципів системного методу на базі зближення трьох дослідницьких парадигм: ринкової, технократичної, соціокультурної. У свою чергу, це дозволяє говорити про три гіпотетичні дослідницькі моделі феномену сучасної влади: ринкову, технократичну, соціокультурну з відповідними класифікаційними ознаками і властивостями політико-владних відносин.

Ринкова модель влади передбачає в першу чергу адекватність політико-владної діяльності обставинам, що змінюються, розглядає взаємодію суб'єкта й об'єкта влади під кутом зору очікувань, переваг, інтересів самих суб'єктів політичного процесу («політичного ринку»), що ведуть пошук конкурентноспроможних і «рентабельних» політичних рішень, технологій політичної конкуренції і тому так чи інакше орієнтованих на отримання для себе певного «політичного капіталу».

Технократична модель влади демонструє цілезорієнтованість політико-владної діяльності насамперед на створення ефективних засобів владного впливу, взаємодії суб'єкта і об'єкта влади, що зазвичай виявляється у вдосконаленні системи організації, управління і контролю за політичними процесами.

Соціокультурна модель влади покликана відобразити залежність політико-владних відносин у системі «суб'єкт–об'єкт» влади від визначального впливу багатоманітних соціокультурних чинників, унаслідок чого формується відповідна політична орієнтація на переважне використання особливо значущих, авторитетних і впливових суспільних інститутів (наприклад, права, моралі, релігії), їх цінностей, норм, традицій тощо.

Усі ці дослідницькі моделі в конкретній соціально-політичній практиці можуть доповнювати чи компенсувати одна одну. Так, ринкова модель влади припускає, що влада сама повинна давати учасникам політичного процесу («політичного ринку») переважне право на політичні рішення і створювати для цього відповідні економічні умови. Технократична модель надає владі можливість вирішувати основні проблеми суспільства й держави через її більшу поінформованість і компетентність та наявність відповідних технологій. Соціокультурна модель влади вказує на соціокультурні (правові, релігійні, моральні та інші) межі політичних рішень, що ухвалюються з боку влади, оскільки вона ґрунтується на довірі й підтримці громадян, поважає традиції, норми і цінності, прийняті в суспільстві. Зрештою, така теоретико-методологічна тріада і складає основний зміст сучасної онтологічної концепції влади, – вважає російська дослідниця.

Зрозуміти характер і динаміку змін влади можливо тільки в єдності трьох основних вимірів: матеріального, психологічного й духовного, які є найважливішими складовими її природи¹⁷⁴. Матеріальний вимір показує ступінь залежності влади від економічних відносин, насамперед від розподілу й перерозподілу власності і багатства, від конкретних історичних особливостей форми організації праці, що склалася, і, врешті, від рівня матеріального добробуту держави і її громадян. Виходячи із цього формується уявлення про матеріальну природу влади, тобто сукупність тих об'єктивних економічних, речово-енергетичних, технологічних, антропологічних та інших передумов, під визначальною дією яких такі сутнісні відносини влади як панування, підпорядкування, вплив, контроль і управління знаходять своє зовні видиме «соціальне тіло» й організацію.

Матеріальна природа політичної влади, як і будь-якого соціального явища, припускає наявність відповідних підстав, що створюють її «кореневу систему». У сучасних ринкових соціальних системах – це, у першу чергу, відносини власності, форми і принципи організації праці, соціальноорієнтований ринок. Саме ці чинники найчастіше не тільки легітимують існуючий у суспільстві політичний і правовий порядок, а й найбезпосереднішим чином зміцнюють відносини влади, що склалися, і створений нею політичний режим.

Так, наприклад, у спробах вирішення проблеми «власність – влада» під час переходу України до нових форм економічного й соціально-політичного порядку, виразно виявляються дві тенденції, кожна з яких дає свою «установку на владу»: перша – власність є основою утвердження влади над людиною, оскільки володіння речами і засобами, необхідними для життя, перетворює її володаря на авторитетну і впливову особу незалежно від того, чи наділена ця особа атрибутами якої-небудь влади; друга – володіння власністю (особливо в значних розмірах) дає можливість людині бути в більшості випадків вільною від влади, оскільки у власності, особливо приватній, свобода є і для власника, і для інших не тільки наявним буттям, а й силою, яка захищає і звільняє від сторонніх впливів. В обох випадках власність виступає економічною основою політичної влади, оскільки саме

у ставленні людини до матеріальних умов буття як до своїх власних або, навпаки, як до чужих, ворожих їй, найбезпосереднішим чином виражається сутність економічного життя¹⁷⁵.

У політичній сфері як суб'єкт суспільної влади особа отримує право зовнішнього панування над людьми, право управляти ними або контролювати їхню поведінку й діяльність. Водночас друга тенденція виводиться, як показує історія філософської і політичної думки, з уявлень про природу прав і правового визначення поняття «особистість». Саме у власності особа як суб'єкт права знаходить засіб своєї дійсної свободи, свободи діяльності і тієї творчої ініціативи, яка є основним чинником суспільного прогресу й демократичних перетворень¹⁷⁶.

Чи означає зазначене, що саме власність формує систему політичних відносин, форми і принципи політичного управління і політичного устрою? Тут можна поставити під сумнів дуже поширену думку, що будь-яка форма власності створює для себе адекватну модель політичного управління. Проте, як показує розвиток історико-правової і політичної думки, не менш обґрунтована й інша теза, а саме: від того як організована праця (виробництво) у суспільстві, залежить, хто і як реально володіє і розпоряджається власністю та яким чином будуть розподілені результати праці. Звідси випливає, що разом із власністю саме організація праці виступає тією безпосередньою економічною основою політичної влади, під впливом якої вона приймає зовнішні матеріальні й організаційно-політичні форми, найбільш адекватні системі суспільної організації виробництва.

Водночас виникає ще одне питання: яка роль інституту ринку у формуванні системи політико-владних відносин сучасного суспільства? Ми поділяємо думку тих дослідників влади, які стверджують, що значення ринку в умовах правової демократії набуває глибокого життєвого сенсу, бо, максимізувавши економічну свободу громадян, він створює реальну можливість для «розвитку людської гідності і переваг» (Дж. Ст. Міль), яка може бути виміряна наданою людині свободою творчого самовираження, самостійності і відповідальності¹⁷⁷.

Роль ринку стосовно системи влади знаходить свій вияв у таких висновках. По-перше, він диктує владі орієнтацію на

життєво важливі, першочергові потреби та інтереси громадян. По-друге, ринок нейтралізує елемент панування і примусового підкорення у сфері не тільки економічних, а й політичних відносин; підсилює аспект впливу і взаємної залежності в системі соціальних відносин, а тому активізує механізми спонукальної мотивації. По-третє, закладає і розвиває принципи договірних відносин і договірних зобов'язань сторін. Нарешті, по-четверте, формує новий світогляд, новий стиль мислення, несумісний із догмами і будь-якою ортодоксією.

Крім того, сьогодні важливо визнати, що саме через механізми ринкових законів конкретні властивості влади і її соціальні функції проходять своєрідний «контроль якості», отримують суспільне визнання і виявляються так чи інакше затребуваними людьми. «Ринкові» властивості влади якраз і демонструють її реальну здатність бути корисним, необхідним і конкурентноспроможним суб'єктом соціальної політики і найкращим чином виявляють той характер влади, який складається під визначальним впливом саме ринкової економіки.

Крім матеріального, іншим не менш важливим параметром оцінки реального стану соціального буття влади є її психологічний вимір. Психологічний вимір владних відносин показує, наскільки велика залежність влади від соціально-психологічних детермінантів – традицій, звичок, коливань суспільних настроїв, особистих якостей людей, що йдуть у владу і, нарешті, яка міра політичної соціалізації самої влади, її адаптованість у тому соціокультурному просторі, у якому вона проявляє силу свого владного впливу, проводить свої рішення, зважаючи на національні культурно-історичні традиції, що склалися, звичаї, норми і цінності даного суспільства. Тому онтологічні підстави на рівні психологічної природи владної дії асоціюються й отожднюються, перш за все, із розумною «свідомістю», адекватністю, адаптивністю взаємодії суб'єкта влади й об'єкта впливу.

Слід зазначити, що вивчення психологічної природи політичної влади набуває особливої актуальності в міру формування демократичних відносин у суспільстві у зв'язку з необхідністю пошуку нових механізмів владного впливу на масову свідомість. Як відомо, політичний вплив виявляється

безпосередньо і перш за все на психологічному рівні. Позитивне суспільне визнання влади, виражене поняттям легітимності, завжди виявляється міцно зв'язаним або викликає відповідні відчуття і настрої громадян, коли не страх покарання і не сила, а зацікавленість, симпатія, пошана або навіть любов до своїх політиків нерідко стають для влади головною підставою її права на управління. В усякому разі такі форми суспільного визнання як схвалення, прихильність, відданість, підтримка, лояльність і т. п. виражають у якісному аспекті певний характер психологічної сумісності влади і мас, а в кількісному – міру довіри до влади і рейтинг її популярності.

Зі зростанням загальної і політичної культури громадяни перестають бути пасивним об'єктом владної дії. У цих умовах будь-який психологічний тиск у прихованих або явних формах зазвичай сприймається як посягання на внутрішню свободу людського «Я», на його право самовизначення і людську гідність. Тому проблема політичного впливу на психологічному рівні виявляється у спроможності влади до тіснішої і гармонійнішої ідентифікації себе, тобто володарюючої меншості, з керованою більшістю. Наочно ця проблема проявляє себе в процесі підготовки і здійснення виборчих кампаній. Причому як на рівні технологій підлецування населення або різноманітних способів «справити враження і викликати довіру», так і шляхом ретельного вивчення «споживчого» попиту, тобто повсякденних потреб і очікувань людей, за допомогою яких і формується «ринок» владних пропозицій (політичних цілей і програм, завдань і рішень). Тут психологічна ідентичність влади і мас конкретно виявляється саме в схожості і «спорідненості» їх потреб і інтересів, настроїв і орієнтацій, а також у шанобливому ставленні влади до культури, звичаїв і традицій громадян, які складають її соціальну опору.

Отже, психологічний аспект дослідження владного впливу актуалізує не тільки здатність влади підпорядковувати, а й готовність їй підкорятися з боку об'єкта впливу. «Володарювати означає ніби накладати свою волю на інших, проте з тим, щоб це накладення добровільно приймалося тими, хто підкоряється»¹⁷⁸.

Нарешті онтологічний статус політичної влади виявляється й на рівні її духовної природи і виявляє себе в суті політичної волі як «турбота», що охоплює всі сфери й аспекти людського буття. Влада стає такою, що «творить волю», причому вона не виключає й не пригнічує інші види людського волевиявлення – волю до життя, господарську волю, етичну волю, не прагне витіснити із повсякденного життя «дух народу», а намагається з'єднати їх у певній гармонійній єдності. Тільки така онтологічно повноцінна політична воля породжує органічну державність¹⁷⁹.

Р. Хомельова вважає необхідним уведення поняття «асоціативні образи влади», оскільки суб'єктивні уявлення людей про суспільне призначення влади, про відповідність владних рішень їх власним очікуванням, особливо в смутні періоди соціальної і політичної нестабільності, стають куди важливішими, ніж які б то не були її зовнішні об'єктивні атрибути і відносини. Багато що тут визначається самою психологією сприйняття влади, що формує в масовій свідомості той або інший її образ і що моделює певне ставлення до неї.

Бачення влади «крізь призму вироблених культурним досвідом цілеорієнтацій, цінностей, норм, актуалізованих і емоційно забарвлених очікувань, образів і установок» (А. Назаретян) є важливим суб'єктивним чинником її реального буття. У зв'язку з цим онтологічний статус політичної влади не може бути визначений тільки в абстрактних поняттях «об'єктивності», об'єктивної реальності, зовнішніх обставин і предметних форм. Тут потрібна, як слушно зазначає М. Каган, онтологія «між-суб'єктна», «суб'єктно-релятивна» онтологія, яка пов'язує реальність об'єктивного буття із творчою активністю особи¹⁸⁰.

Тому як критерій класифікації асоціативних образів влади слід брати ті конкретні прояви і властивості її матеріальної, психологічної і духовної природи, які, будучи співвіднесеними із системою ціннісних переваг і очікувань людей, набувають значення певних смисложиттєвих уявлень масової свідомості про соціальне призначення влади в тій або іншій диспозиції громадян стосовно неї.

Р. Хомельова спробувала конкретизувати цю думку¹⁸¹. Образ «корисної влади» асоціюється в масовій свідомості

насамперед із деякими матеріальними і прагматичними властивостями влади, а тому міцно пов'язаний з питанням про корисність і вигідність влади як соціального інституту. Тому насамперед це влада соціально орієнтованих, суспільно значущих, ефективних рішень, адекватна першочерговим потребам, інтересам і ціннісним перевагам людини в тій або іншій її соціальній диспозиції (як, наприклад, споживача, громадянина, виробника). Вона виключає приниження людини винагородою за відданість, але піднімає її до того рівня, коли становище особи в суспільстві стає показником її власної корисності.

«Механічна влада» – це влада, у якій матеріальні атрибути її механізму (технології ухвалення політико-владних рішень, практичне застосування норм права, процедури проведення їх в життя, наявні засоби і способи ефективного контролю й управління і т. д.) набувають через обставини певного ступеня самостійності. З цього боку влада найчастіше постає перед людиною як «влада-менеджер».

У сучасному суспільстві «легітимна влада» детермінована потребою в особистісній самореалізації індивідів у сфері політичних відносин і тому безпосередньо пов'язана з поняттям політичної свободи. Через це образ легітимної влади створюється, як правило, в атмосфері віри і переконаності громадян, що суб'єкти влади ухвалюють рішення і віддають накази, відповідні належній пошані людської гідності і згідно з демократичними уявленнями про належну міру політичної свободи і прав громадян.

«Авторитетна влада» виявляється насамперед у площині її конкретної політичної, правової та етичної поведінки, тобто в такій діяльності, у рамках якої найбільше виявляє себе стан її «духу»: її сутнісно-життєві орієнтації, ціннісні установки й мотиви, причому лише в тій мірі, у якій вони сумісні або приймаються суспільством, відповідають цінностям, уявленням і орієнтаціям його громадян. У цьому випадку об'єкт може дати таке визначення владі: «Я схожий на суб'єкт влади, і я поводитимуся й думатиму так само, як він проявляє себе і думає».

«Відчужена влада» – у цьому образі влада протистоїть людині як груба і чужа для неї сила, що вдається до тоталітарно-

репресивних методів, «поглинання» особи, «матеріалізації» її життєвих проявів кожного разу, коли відчуває загрозу власному існуванню. Тому найчастіше вона виступає в значенні влади-антицінності, що створює ситуацію розриву інтересів особи і власних інтересів влади. Це взаємне відчуження хоч і не зменшує значення цінності механізмів влади, але людина займає позицію небажання співпраці, відмови від взаємодії з нею, бо асоціює її з грубою чи даремною силою, неспроможною до ефективного управління.

Розглянуті асоціативні образи влади дають підстави зробити висновок про те, що в цілому пропонований Р. Хомельовою підхід: 1) розкриває нові можливості теоретичного моделювання особливостей психологічного сприйняття влади в масовій свідомості, що складається залежно від змін у ментальних установках об'єкта впливу; 2) показує динаміку масової свідомості, коли під впливом ціннісної мотивації можна судити про зміни на рівні сприйняття й оцінки влади: наприклад, коли нижній її рівень («корисна», «механічна») трансформується у вищий («авторитетна», «легітимна»), де влада оцінюється не тільки як якісь односторонні позитивно значущі відносини, але і взаємно значущі відносини об'єкта влади і суб'єкта впливу; 3) по тому, який образ влади в масовій свідомості є переважаючим, можна судити про міцність її позицій і з певним ступенем вірогідності передбачати її перспективи.

Таким чином, по-перше, в умовах переходу до нової соціальної реальності, що детермінується законами ринкового господарювання, уявлення про характер і поведінку влади в межах її політичного простору тісно пов'язане зі специфікою суспільної організації та умовами так званої «ринкової демократії». З цієї причини конструювання онтологічної концепції влади засноване, з одного боку, на ліберальній інтерпретації політики як взаємодії безлічі організованих інтересів і груп, що створюють на практиці найрізноманітніші ситуації для влади, а з іншого – на розумінні того, що й сама влада прагне відтворити суспільство, адекватне власній природі. По-друге, влада не просто пасивно «відображає інтереси», вона творить нові відносини і конструє соціальний світ незалежно від того, переживає суспільство період кризи чи період підйому¹⁸². У пошуках

позитивної ідентифікації феномену політичної влади її «буттєвий статус» не постулюється, а виводиться з різноманітних форм людської практики й соціокультурного досвіду. Тому в запропонованій Р. Хомельовою онтологічній конструкції політичної влади акцент зроблений переважно на тих фундаментальних основах владного буття, які, на думку автора, приводять політичну владу до згоди зі своїм соціальним світом, обумовлюючи її відносну стабільність у рамках даної соціальної реальності.

¹ История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Сост. и общ. ред. Г.Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – 1080 с.

² Законы Ману / [Памятники литературы народов Востока]. – М.: Юрист, 1960. – 360 с.

³ Артхашастра, или Наука политики / [Перевод с санскрита и издание подготовил В.И. Кальянов]. – М.: Наука, 1993. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 16.

⁵ Там само. – С. 284.

⁶ Там само. – С. 284.

⁷ Конфуций. Я верю в древность / Конфуций. [Сост., пер. и коммент. И.И. Семененко]. – М.: Республика, 1995. – 384 с.

⁸ Мартынов А.С. Конфуцианство. «Лунь юй» / Мартынов А.С. [Пер. А.С. Мартынова]. – Т. 2. – СПб., 2001. – С. 212–213.

⁹ Там само. – С. 289.

¹⁰ Книга правителя области Шан. 2-е изд. / [Пер. с кит.; вступ. ст., коммент., послесл. Л.С. Переломова]. – М.: Ладомир, 1993. – С. 196.

¹¹ Платон. Государство / Платон. [Пер. с древнегреч.]. Собр. соч.: В 4 т. – М.: Мысль, 1994. – Т. 3. – С. 47, 58, 131, 134, 135, 141, 142.

¹² Платон. Государство / Платон. Собр. соч.: в 4 т. [Общ. ред. А.Ф. Лосева и др.]. – М.: Мысль, 1990. – Т. 4. – С. 56–59.

¹³ Там само. – Т. 3. – С. 163.

¹⁴ Там само. – Т. 3. – С. 45, 46, 48, 51, 57.

¹⁵ Там само. – Т. 4. – С. 141.

¹⁶ Аристотель. Политика / Аристотель. Соч.: в 4 т. [Общ. ред. А.И. Доватура]. – М.: Мысль, 1983; Аристотель. Политика. Афинская политика / Аристотель. [Предисл. Е.И. Темнова]. – М.: Мысль, 1997. – 458 с.

¹⁷ Аристотель. Политика / Аристотель. Соч.: в 4 т. [Общ. ред. А.И. Доватура]. – М.: Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 55, 56, 57, 74.

¹⁸ Там само. – Т. 4. – С. 386.

¹⁹ Философский энциклопедический словарь / [Гл. ред. Ильичев Л.Ф., Федосеев П.Н. и др.]. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 508–509.

- ²⁰ Гумплович Л. Общее учение о государстве / Гумплович Л. – СПб., 1910. – С. 465.
- ²¹ Там само. – С. 464–465.
- ²² Цицерон. О государстве. О законах. О старости. О дружбе. Об обязанностях: Речи и письма / Цицерон. [Предисл. Е.И. Темнова]. – М.: Мысль, 1999. – 782 с.
- ²³ Данте Алигьери. Малые произведения / Данте Алигьери [Вступит. статья И.Н. Голенищева-Кутузова]. – М.: Наука, 1968. – 286 с.
- ²⁴ Роттердамский Эразм. Похвала глупости / Роттердамский Эразм [Пер. с лат.]. – Калининград: Кн. Изд-во, 1995. – 214 с.
- ²⁵ Культура Возрождения и власть. – М.: Наука, 1999. – С. 233.
- ²⁶ Макиавелли Н. Государь / Макиавелли Н. Сочинения. – М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. – 656 с.
- ²⁷ Утопический социализм: Хрестоматия / Общ. ред. А.И. Володина. – М.: Политиздат, 1982. – С. 62.
- ²⁸ Там само. – С. 86.
- ²⁹ Там само. – С. 92.
- ³⁰ Гоббс Т. Сочинения.: В 2 т. / Гоббс Т. [Пер. с англ. и лат.]. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 275.
- ³¹ Там само. – Т. 1. – С. 276.
- ³² Там само. – Т. 1. – С. 400–401.
- ³³ Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государств церковного и гражданского / Гоббс Т. [Пер. с лат. и англ.]. Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 3–546.
- ³⁴ Локк Дж. Два трактата о правлении / Локк Дж. [Пер. с англ. и лат. Ред. и сост. авт. примеч. А.Л. Субботин]. Соч.: В 3 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – С. 135–406.
- ³⁵ Там само. – Т. 3.
- ³⁶ Там само. – Т. 3. – С. 138.
- ³⁷ Там само. – Т. 3. – С. 263.
- ³⁸ Там само. – Т. 3. – С. 609.
- ³⁹ Там само. – Т. 3. – С. 657.
- ⁴⁰ Дайси А.В. Основы государственного права Англии: Введение в изучение английской конституции / Дайси А.В. [Пер. с англ.]. – М.: Типогр. т-ва И.Д. Сытина, 1907. – 671 с.; Дюприе Л. Государство и роль министров в Англии / Дюприе Л. – СПб., 1906. – 139 с.; Дюприе Л. Государство и роль министров в Пруссии. Государство и роль канцлера в Германии / Дюприе Л. – СПб., 1906. – 123 с.; Дюприе Л. Государство и роль министров во Франции / Дюприе Л. – СПб., 1906. – 175 с.; Эпсон В. Английский парламент, его конституционные законы и обычаи / Эпсон В. – СПб., 1908. – 346 с.; Эпсон В. Английская корона, ее конституционные законы и обычаи / Эпсон В. – СПб., 1908. – 346 с.
- ⁴¹ Монтескье Шарль Луи. Размышления о причинах величия и падения римлян. О духе законов / Монтескье Шарль Луи [Пер. с фр. Избр. произв.]. – М.: Госполитиздат, 1955. – 800 с.

2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАЇ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

- ⁴² Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / [Пер. з нім.]. – К.: ВК ТОВ «Тандем», 2002. – С. 389, 391.
- ⁴³ Там само. – С. 392.
- ⁴⁴ Там само. – С. 393.
- ⁴⁵ Токвиль Алексис де. Демократия в Америке / Токвиль Алексис де. [Пер. с фр.]. – М.: Изд. группа «Прогресс»: «Литера», 1994. – 554 с.
- ⁴⁶ Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера... – С. 369–379.
- ⁴⁷ Старый порядок и революция [Текст]: [Моногр.] / А. де Токвиль; Ред. А. Руткевич. [Пер. с франц. М. Федорова]. – М.: Моск. филос. фонд, 1997. – 252 с.
- ⁴⁸ Воронов Ігор. Феномен влади: горизонти людського і політичного виміру. Указ. праця. – С. 30–31.
- ⁴⁹ Халипов В.Ф. Энциклопедия власти. Указ. соч. – С. 71–72.
- ⁵⁰ Там само. – С. 72.
- ⁵¹ Там само. – С. 72.
- ⁵² Чичерин Б.Н. История политических учений / Чичерин Б.Н. – М.: Тип. Грачева и К^о, 1869. – Ч. 1.1. – 444 с.; 1872. – Ч. 2. – 396 с.; 1874. – Ч. 3. – 442 с.; 1877. – Ч. 4. – 609 с.; 1902. – Ч. 5. – 448 с.; Чичерин Б.Н. Курс государственной науки / Чичерин Б.Н. – М.: Типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1894. – Ч. 1. Общая теория права. – 482 с.; 1896. – Ч. 2. Наука об обществе, или Социология. – 433 с.; 1898. – Ч. 3. Политика. – 556 с.
- ⁵³ Халипов В.Ф. Указ. соч. – С. 86–87.
- ⁵⁴ Там само. – С. 88.
- ⁵⁵ Там само. – С. 88.
- ⁵⁶ Там само. – С. 88.
- ⁵⁷ Там само. – С. 88–89.
- ⁵⁸ Там само. – С. 90.
- ⁵⁹ Там само. – С. 90.
- ⁶⁰ Там само. – С. 91.
- ⁶¹ Острогорский М.Я. Демократия и политические партии / Острогорский М.Я. – М.: Изд. Ком. Акад., 1927. – 281 с.
- ⁶² Михельс Р. Социология политических партий в условиях демократии. Главы из книги / Михельс Р. // Диалог. – 1990. – №3, 5, 9, 11, 15, 18.
- ⁶³ Вебер Макс. Политика как призвание и профессия / Вебер Макс // Халипов В.Ф. Энциклопедия власти. Указ. соч. – С. 876–891.
- ⁶⁴ Вебер М. Социализм. Речь для общей информации австрийских офицеров в Вене (1918 г.) / Вебер М. // Вестник Московского университета. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1991. – №2. – С. 62.
- ⁶⁵ Вебер Макс. Политика как призвание и профессия / Вебер Макс // Халипов В.Ф. Энциклопедия власти. Указ. соч. – С. 877–878.
- ⁶⁶ Там само. – С. 877.
- ⁶⁷ Там само. – С. 885–886.
- ⁶⁸ Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. Указ. праця. – С. 449.
- ⁶⁹ Там само. – С. 446.

⁷⁰ Кувалдин В.Б. Президентские и парламентские республики как формы демократического транзита (российский и украинский опыт в мировом контексте) / Кувалдин В.Б. // Полис. – 1998. – №5. – С. 137.

⁷¹ Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991–2004 рр.) / Кармазіна М. // Політичний менеджмент. – 2005. – №3. – С. 29–39.

⁷² Там само. – С. 36.

⁷³ Розенберг Т. Земля примар. Привиди Європи після комунізму / Розенберг Т. // Демократія – це дискусія: Посібник [За ред. С. Майєрс]. – Нью-Лондон, Коннектикут. – 1997. – С. 24–25.

⁷⁴ Шевчук В.О. Влада у некласичних формах демократії: політико-антропологічний вимір. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук: 23.00.02. / Шевчук В.О. – Харків, 2003. – С. 9.

⁷⁵ Алексеева Т.А. Современные политические теории: Курс лекций. Указ. соч. – С. 126–127.

⁷⁶ Там само. – С. 195.

⁷⁷ Там само. – С. 268.

⁷⁸ Там само. – С. 273.

⁷⁹ Там само. – С. 350.

⁸⁰ Там само. – С. 351.

⁸¹ Там само. – С. 352–353.

⁸² Там само. – С. 354.

⁸³ Е. Тоффлер. Нова парадигма влади (знання, багатство й сила) / Е. Тоффлер [Переклад з англійської Наталки Бордукової]. – К.: Акта, 2003. – С. 7.

⁸⁴ Там само. – С. 11.

⁸⁵ Там само. – С. 19–20.

⁸⁶ Там само. – С. 32.

⁸⁷ Там само. – С. 34–35.

⁸⁸ Там само. – С. 35.

⁸⁹ Луман Н. Власть / Луман Н. [Пер. с нем. А.Ю. Антоновского]. – М.: Праксис, 2001. – С. 25.

⁹⁰ Там само. – С. 139.

⁹¹ Там само. – С. 18.

⁹² Там само. – С. 125.

⁹³ Там само. – С. 40.

⁹⁴ Там само. – С. 103.

⁹⁵ Там само. – С. 44.

⁹⁶ Там само. – С. 70.

⁹⁷ Там само. – С. 78.

⁹⁸ Там само. – С. 61.

⁹⁹ Там само. – С. 156.

¹⁰⁰ Там само. – С. 200.

¹⁰¹ Там само. – С. 59.

¹⁰² Там само. – С. 23.

¹⁰³ Там само. – С. 255.

2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАЇ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

¹⁰⁴ Режим доступу: <http://www.tid.com.ua/>.

¹⁰⁵ Там само.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Воронов Ігор. Указ. праця. – С. 40.

¹⁰⁸ Проценко І.В. Трансформація суспільства: український варіант / Проценко І.В. // Нова парадигма. – 2004. – Випуск 37. – С. 252.

¹⁰⁹ Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні / Колодій А. // Агора. – Україна – нові перспективи. Випуск 1. – К: Стилюс, 2005. – С. 17.

¹¹⁰ Там само. – С. 18.

¹¹¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / Бжезинский З. [Пер. с англ.]. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.

¹¹² Кистяковский Б.А. Сущность государственной власти / Кистяковский Б.А. – Ярославль: Тип. губ. правл., 1913. – 41 с.; Кистяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права / Кистяковский Б.А. – М.: М. и С. Шабашниковы, 1916. – 704 с.; Ковалевский М.М. Социология. Т.1–2. Т.2. Генетическая социология или учение об исходных моментах в развитии семьи, рода, собственности, политической власти и психической деятельности / Ковалевский М.М. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1910. – 296 с.; Стронин А.И. Политика как наука / Стронин А.И. – СПб., 1872. – 530 с.; Стронин А.И. История обществственности / Стронин А.И. – СПб.: Тип. Министерства путей сообщения, 1885. – 772 с.

¹¹³ Алексеев А.С. К учению о юридической природе государства и государственной власти / Алексеев А.С. – М., 1895; Ивановский В.К. Вопросы государственного устройства, социологии, политики / Ивановский В.К. – Казань: Типолит. Имп. ун-та, 1899. – 399 с.; Ивановский В.К. О государстве, власти и праве с социально-психологической точки зрения / Ивановский В.К. – СПб., 1916; Иовский А.А. О монархическом правлении / Иовский А.А. – М., 1896; Кокошин Ф.Ф. К вопросу о юридической природе государства и органов государственной власти / Кокошин Ф.Ф. – М., 1896; Кокошин Ф.Ф. Лекции по общему государственному праву / Кокошин Ф.Ф. – М., 1912; Котляревский С.А. Власть и право / Котляревский С.А. – М., 1915; Чичерин Б.Н. Собственность и государство / Чичерин Б.Н. Т.1–2. – М., 1892; Чичерин Б.Н. Вопросы политики / Чичерин Б.Н. – М., 1903.

¹¹⁴ Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Петражицкий Л.И. – СПб., 1910; Петражицкий Л.И. Теория права и государства / Петражицкий Л.И. Т.1. – СПб., 1909; Франк С.Л. Проблема власти. Социально-психологический этюд / Франк С.Л. – СПб., 1910; Франк С.Л. Философия и жизнь / Франк С.Л. – СПб., 1910; Шершеневич Г.Ф. Курс гражданского права / Шершеневич Г.Ф. – Казань, 1888–1889; Шершеневич Г.Ф. Общая теория права / Шершеневич Г.Ф. – Т. 1. – Вып. 1–3. – М., 1910–1912; Шершеневич Г.Ф. Философия права / Шершеневич Г.Ф. В 4 вып. – М., 1910–1912.

¹¹⁵ Коркунов Н.М. Указ и закон / Коркунов Н.М. – СПб., 1894; Коркунов Н.М. Русское государственное право / Коркунов Н.М. – СПб., 1908; Коркунов Н.М. Русское государственное право / Коркунов Н.М. Т. 1–2. – СПб., 1908–1909; Ященко А.С. Теория федерализма: опыт синтетической теории и права / Ященко А.С. – Юрьев, 1912.

¹¹⁶ Бакунин М.А. Федерализм, социализм и антитеологизм / Бакунин М.А. – М., 1867; Бакунин М.А. Философия. Социология. Политика / Бакунин М.А. – М., 1898.

¹¹⁷ Кавелин К.Д. Взгляд на юридический быт древней России / Кавелин К.Д. – М., 1846.

¹¹⁸ Плеханов Г.В. К вопросу о захвате власти / Плеханов Г.В. Соч. Т. XII. – М., 1926; Плеханов Г.В. Основные вопросы марксизма / Плеханов Г.В. Соч. Т. XVIII. – М., 1928.

¹¹⁹ Кропоткин П.Л. Государство и его историческая роль / Кропоткин П.Л. – М., 1917; Кропоткин П.Л. Взаимная помощь как фактор эволюции / Кропоткин П.Л. – М., 1918.

¹²⁰ Струве П.Б. Отрывки о государстве. Patriotica: политика, культура, религия / Струве П.Б. // Сборник статей за 5 лет. 1905–1911. – СПб., 1911; Струве П.Б. Нарзанные темы. 1893–1901 / Струве П.Б. – М., 1902.

¹²¹ Богданова Н.А. Государственная власть: природа, сущность, организация / Богданова Н.А. // Становление и развитие советского государственного управления: исследования ученых 20-х годов / Отв. ред. Ю.С. Пивоваров. Ч. 1. – М.: ИНИОН, 1990.

¹²² Алексеев Н.И. Очерки по общей теории государства / Алексеев Н.И. – М., 1920; Боровой А.А. Власть / Боровой А.А. – М., 1929; Бухарин Н.И. Теория исторического материализма / Бухарин Н.И. – М., 1923; Гордин А.Л. Интериндивидуализм / Гордин А.Л. – М., 1922; Куплавский Н.О. Общее учение о государстве в связи с основным вопросом государственного права и политики / Куплавский Н.О. – М., 1911–1912; Магазинер Я.М. Общее учение о государстве / Магазинер Я.М. – Пг., 1922; Магеровский Д.А. Государственная власть и государственный аппарат / Магеровский Д.А. – М., 1923; Покровский П.А. О государственной власти: опыт монистической конструкции юридической сущности правового государства / Покровский П.А. – Ярославль, 1914; Рейснер М.А. Государство. Часть I. Культурно-исторические основы. Пособие к лекциям по общему учению о государстве / Рейснер М.А. – М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина. – 1911. – 221 с.; Рождественский А.А. Теория субъективных публичных прав / Рождественский А.А. – М., 1913; Тахтарев К.М. Общество и государство и закон борьбы классов / Тахтарев К.М. – Пг., 1918; Тотомианц В.Ф. Политика как профессия / Тотомианц В.Ф. – М., 1918; Хатунцев Б.И. О природе власти / Хатунцев Б.И. – Саратов, 1925.

¹²³ Архипов К.А. Советские автономные области и республики / Архипов К.А. – М., 1925; Архипов К.А. Закон в Советском государстве / Архипов К.А. – М., 1921; Войтинский И.С. Трудовое право. Ч. I. Диктатура буржуазии и трудовое право / Войтинский И.С. – М., 1934; Гурвич Г.С. Вопросы советского строительства / Гурвич Г.С. // Очередные вопросы советс-

2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

кого строительства. – М., 1923; Гурвич Г.С. Основы Советской Конституции / Гурвич Г.С. – М., 1924; Гурвич Г.С. Советское государственное устройство / Гурвич Г.С. – М., 1930; Стучка П.И. Учение о государстве и Конституции РСФСР / Стучка П.И. – М., 1922; Стучка П.И. Энциклопедия государства и права / Стучка П.И. – М., 1925–1927; Стучка П.И. 13 лет борьбы за революционно-марксистскую теорию права / Стучка П.И. – М., 1931; Турубинер А.М. Государственный строй РСФСР / Турубинер А.М. – М., 1923; Турубинер А.М. Очерки государственного устройства СССР / Турубинер А.М. – М., 1925; Энгель Е.А. Основы Советской Конституции / Энгель Е.А. – М. – Пг., 1923.

¹²⁴ Королев А.И. Государство и власть / Королев А.И., Мушкин А.Е. // Правоведение. – 1963. – №2. – С. 15–26.

¹²⁵ Байтин М.И. Государство и политическая власть / Байтин М.И. – Саратов: СГУ, 1973. – 239 с.; Белых А.К. Политическая организация и социальное управление / Белых А.К. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1967. – 134 с.; Гулиев В.Е. Политическая власть и демократия в условиях современного капитализма / Гулиев В.Е., Графский В.Г. – М.: Знание, 1976. – 64 с.; Кейзеров Н.М. О соотношении понятий социальная и политическая власть / Кейзеров Н.М. // Вестник ЛГУ. – 1966. – №5. Вып. 1. – С. 35–46; Кейзеров Н.М. Власть и авторитет. Критика буржуазных теорий / Кейзеров Н.М. – М.: Мысль, 1973. – 263 с.; Кривушин Л.Т. О структуре и понятии политической власти / Кривушин Л.Т. // Человек и общество [Ред. Б.Г. Ананьев]. – Л.: Изд. ЛГУ, 1969; Кривушин Л.Т. Проблемы взаимодействия государства и общества в социально-политической теории. Дисс. ... докт. философ. наук / Кривушин Л.Т. – Л., 1980; Тихомиров Ю.А. Власть и управление в социалистическом обществе / Тихомиров Ю.А. – М.: Юрид. лит., 1968. – 199 с.; Тихомиров Ю.А. Государственная власть и проблемы управления в советском обществе: Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук / Тихомиров Ю.А. – М., 1969. – 46 с.; Тихомиров Ю.А. Право и социальное управление в развитом социалистическом обществе / Тихомиров Ю.А. – М.: Мысль, 1978. – 64 с.; Чиркин В.Е. Политика и государственная власть / Чиркин В.Е. // Советское государство и право. – 1988. – №1. – С. 21–29.

¹²⁶ Антонович А.И. Современный капитализм: социодинамика власти [Текст] / Антонович А.И. – М.: АОН, 1990. – 271 с.; Азаров Н.И. Ленин В.И. о политике как общественном явлении [Текст]: учебное пособие по спецкурсу для филос. фак. и отд-ний ун-тов и юрид. вузов. – 2-е изд., доп. / Азаров Н.И. – М.: Высшая школа, 1975. – 160 с.; Бурлацкий Ф.М. Ленин. Государство. Политика / Бурлацкий Ф.М. – М.: Наука, 1970. – 523 с.; Бурлацкий Ф.М. Социология. Политика. Международные отношения / Бурлацкий Ф.М., Галкин А.А. – М.: Международные отношения, 1974. – 328 с.; Бутенко А.П. Власть народа посредством самого народа: О социалистическом самоуправлении / Бутенко А.П. – М.: Мысль, 1988. – 203 с.; Витченко А.М. Теоретические проблемы исследования государственной власти / Витченко А.М. – Саратов: Изд-во Саратовского гос. ун-та, 1982. – 194 с.; Грацианский П.С. Политическая наука во Франции. Критические очерки / Грацианский П.С. – М.: «Наука», 1975. – 182 с.; Захаров М.Ю. Сущность политической власти: (Гносеологические и

методологические аспекты). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук / Захаров М.Ю. – Ростов-на-Дону, 1988; Меньшиков В.В. Власть и самоуправление: (Теоретико-методологический анализ) / Меньшиков В.В. [Отв. ред. Ю.Г. Волков]. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1991. – 151 с.; Основы теории политической системы / Отв. ред. Ю.А. Тихомиров, В.Е. Чиркин. – М.: Наука, 1985. – 248 с.; Шахназаров Г.Х. Наука о политике и политика в науке / Шахназаров Г.Х. // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №1. – С. 51–57.

¹²⁷ Власть. Очерки современной политической философии Запада. Указ соч.

¹²⁸ Дивитися посилання 29 до Вступу.

¹²⁹ Дивитися посилання 30 до Вступу.

¹³⁰ Дивитися посилання 31 до Вступу.

¹³¹ Дивитися посилання 32 до Вступу.

¹³² Дивитися посилання 33 до Вступу.

¹³³ Ледаев В.Г. Власть: концептуальный анализ. Указ. соч.

¹³⁴ Дивитися посилання 34 до Вступу.

¹³⁵ А.И. Соловьев. Политическая власть в обозрении российских ученых [Электронный ресурс] / А.И. Соловьев. – Режим доступа: <http://www.politscience.ru/>.

¹³⁶ Зуб А.Т. Власть в зеркале биополитики / Зуб А.Т., Львов И.Г. // Власть многоликая. – М.: Рос. филос. общ-во, Моск. отд., 1992. – С. 68–103; Олескин А.В. Биополитика / Олескин А.В. // Вестник Московского университета. Серия 16. Биология. – 1994. – №2–4; Диденко Н.А. Хищная власть. Зоопсихология сильных мира сего / Диденко Н.А. – М.: ТОО «Поматур», 1997. – 288 с.

¹³⁷ Политическая антропология / Под ред. В.В. Ильина. – М.: Издательство МГУ, 1996. – 254 с.; Панарин А.С. Философия политики / Панарин А.С. – М.: Издательство МГУ, 1994. – 284 с.

¹³⁸ А.И. Соловьев. Политическая власть в обозрении российских ученых [Электронный ресурс] / А.И. Соловьев. – Режим доступа: <http://www.politscience.ru/>.

¹³⁹ Юрьев А.И. Системное описание политической психологии / Юрьев А.И. – СПб.: Изд-во СПб. горного института, 1996. – С. 85.

¹⁴⁰ Демидов А.И. Основы политологии: Учебное пособие / Демидов А.И., Федосеев А.А. – М.: Высшая школа, 1995. – С. 128.

¹⁴¹ Гулиев В.Е. Социалистическая демократия и личные права / Гулиев В.Е., Рудинский Ф.М. – М.: Юрид. лит., 1984. – С. 17, 21.

¹⁴² Золотов В.И. Некоторые методологические проблемы исследования политической власти социалистического типа / Золотов В.И. // Власть в социалистическом обществе: история, теория и перспективы. – М.: Филос. об-во СССР, 1989. – С. 27; Колдаев В.М. Власть. Лекция / Колдаев В.М. – М.: Юридическая литература, 1995. – С. 6; Введение в политологию. Словарь-справочник / Под ред. В.П. Пугачева. – М.: Аспект Пресс, 1997. – С. 35; Крашенинников М.А. Политическая власть рабочего класса: Вопросы становления, содержания и формы / Крашенинников М.А. – Казань: Изд-во КГУ, 1990. – С. 27.

¹⁴³ Краснов Б.И. Теория власти и властных отношений / Краснов Б.И. // Социально-политический журнал. – 1994. – №3. – С. 83.

2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

- ¹⁴⁴ А.И. Соловьев. Политическая власть в обозрении российских ученых [Электронный ресурс] / А.И. Соловьев. – Режим доступа: <http://www.politscience.ru/>.
- ¹⁴⁵ Осипова Е.В. Власть: отношение или элемент системы? / Осипова Е.В. // Власть. Очерки современной политической философии Запада. Указ. соч.
- ¹⁴⁶ Ким А.И. Государственная власть и народное представительство в СССР: Государственно-правовое исследование / Ким А.И. – Томск: Изд-во Томск. у-та, 1975. – С. 6–17.
- ¹⁴⁷ Аникевич А.Г. Политическая власть: вопросы методологии исследования / Аникевич А.Г. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1986. – С. 59; Властные факторы в политической системе общества // Философия политики / Отв. ред. Ю.А. Ирхин, В.В. Крапивин. – М.: Луч, 1993. – С. 8; Теплов Э.П. Политическая власть. Монография / Теплов Э.П. [Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена]. – СПб.: Образование, 1993. – С. 40; Политология: Учебное пособие / Под ред. Б.И. Краснова. – М.: «Союз», 1995. – С. 37; Зеркин Д.П. Основы политологии: теоретико-методологические проблемы / Зеркин Д.П. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1993. – С. 66; Мухаев Р.Т. Политология: Учебник для вузов / Мухаев Р.Т. – М.: «Издательство «ПРИОР», 1997. – С. 111.
- ¹⁴⁸ Юрьев А.И. Введение в политическую психологию / Юрьев А.И. – СПб.: Изд-во ЛГУ, 1992. – 228 с.; Ильин М.В. Очерки хронополитической типологии: Проблемы и возможности типологического анализа эволюционных форм политических систем / Ильин М.В. В 3 х ч. – М.: МГИМО, РОССПЭН, 1997.
- ¹⁴⁹ Гомеров И.Н. Власть как общественное явление: Материалы к курсу политологии / Гомеров И.Н. – Ч. 1. – Новосибирск, 1994. – С. 37.
- ¹⁵⁰ Ильин В.В. Философия власти / Ильин В.В. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1993. – С. 12; Филиппов Г.Г. Социальная организация и политическая власть / Филиппов Г.Г. – М.: Мысль, 1985. – 176 с.
- ¹⁵¹ Ледяева О.М. Понятие власти / Ледяева О.М. // Власть многолика [Отв. ред. А.И. Уваров]. – М.: Российское философское общество, 1992. – С. 12.
- ¹⁵² Белов Г.А. Политология / Белов Г.А. – М.: Наука, 1994. – С. 84.
- ¹⁵³ Амелин В.Н. Власть как общественное явление / Амелин В.Н. // Политика: проблемы теории и практики. В 2 ч. Вып. VII. Ч.1. – М.: Наука, 1990. – С. 54; Основы политологии / Под ред. В.В. Глотовой. – Воронеж: ВГТУ, 1996. – С. 53; Гаджиев К.С. Политическая наука / Гаджиев К.С. – М.: Наука, 1995. – С. 106; Трынкин В.А. Архитектоника власти или о том, как избежать государственной близорукости / Трынкин В.А. – Нижний Новгород: Творец, 1993. – С. 145; Харитонов Е.М. Человек и власть: механизмы взаимодействия (этапистский аспект) / Харитонов Е.М. – М.: Высшая школа, 1997.
- ¹⁵⁴ Крашенинников М.А. Политическая власть рабочего класса: вопросы становления, содержания, формы / Крашенинников М.А. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1990. – С. 25; Властные факторы в политической системе общества / Философия политики [Отв. ред. Ю.В. Ирхин, В.В. Крапивин]. – М.: Луч, 1993. – С. 32.
- ¹⁵⁵ Введение в политологию / Научный редактор М.Х. Фарукшин. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1992. – С. 10; Андреев С.С. Политика как

социальное явление / Андреев С.С. // Социально-политические науки. – 1991. – №4. – С. 93.

¹⁵⁶ Дегтярев А.А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / Дегтярев А.А. // Полис. – 1996. – №3. – С. 108–120.

¹⁵⁷ Здравомыслов А.Г. Власть и общество / Здравомыслов А.Г. // Социологический журнал. – 1994. – №2. – С. 2–17; Качанов Ю.А. Политическая топология: структурирование политической действительности / Качанов Ю.А. – М.: Ad Marginem, 1995. – 223 с.

¹⁵⁸ Мизулин М.Ю. Философия политики: власть и право / Мизулин М.Ю. – Ярославль: Ярославский университет, 1997. – С. 108–109.

¹⁵⁹ А.И. Соловьев. Политическая власть в обозрении российских ученых [Электронный ресурс] / А.И. Соловьев. – Режим доступа: <http://www.politscience.ru/>.

¹⁶⁰ Там само.

¹⁶¹ Соловьев А.И. Власть в политическом измерении / Соловьев А.И. // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1996. – №6.

¹⁶² Амелин В.Н. Власть как общественное явление / Амелин В.Н. // Социально-политические науки. – 1991. – №2. – С. 3–15.

¹⁶³ Кравченко И.И. Средний уровень политической власти / Кравченко И.И. // Власть: философско-политические аспекты / Ред. В.В. Мшвениерадзе. – М.: Наука, 1989. – 328 с.

¹⁶⁴ Здравомыслов А.Г. Власть и общество / Здравомыслов А.Г. // Социологический журнал. – 1994. – №2. – С. 4–17.

¹⁶⁵ Демидов А.И. Основы политологии. Учебное пособие / Демидов А.И., Федосеев А.А. – М.: Высшая школа, 1995. – С. 94; Политология: Учебное пособие / Под ред. Б.И. Краснова. – М.: Союз, 1995. – С. 37.

¹⁶⁶ Зеркин Д.П. Основы политологии: теоретико-методологические проблемы / Зеркин Д.П. – Ростов-на-Дону, 1993. – С. 74; Матвеев Р.Ф. Теория политических процессов / Матвеев Р.Ф. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1996. – С. 10; Славный Б.И. Проблема власти: новое измерение / Славный Б.И. // Полис. – 1991. – №6. – С. 37; Шпакова Р.П. Легитимность и демократия / Шпакова Р.П. // Полис. – 1994. – №2. – С. 169.

¹⁶⁷ Основы политологии. Курс лекций / Под ред. Д.В. Доленко. – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1996. – С. 56.

¹⁶⁸ Легальность и легитимность власти // Вестник Московского университета. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1994. – №2. – С. 5–6.

¹⁶⁹ Алексеева Т.А. Власть и легитимность / Алексеева Т.А. // Власть: философско-политические аспекты / Под ред. В.В. Мшвениерадзе. – М.: Наука, 1989. – 328 с.

¹⁷⁰ Легитимность и легитимация власти в России / Отв. ред. С.А. Лацков. – СПб.: СПбГУ, 1995. – С. 19.

¹⁷¹ Франк С.Л. Из размышлений о русской революции / Франк С.Л. // Новый мир. – 1990. – №4. – С. 218–219.

¹⁷² Авторханов А. Технология власти / Авторханов А. – М.: СП «Слово», Центр «Новый мир», 1991. – 638 с.; Альбац Б. Власть создает свою теневую экономику / Альбац Б. // Известия. – 1995. – 1 февраля; Афанасьев М.П.

2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Клиентелла в России вчера и сегодня / Афанасьев М.П. // Полис. – 1996. – № 6. – С. 121–126; Василенко А.Б. Нефтяной лоббизм в Государственной думе / Василенко А.Б. // Информационный бюллетень Правительства РФ. – 1996. – №56. – С. 63–81; Ивенский Л.М. Власть: практические аспекты метауправления / Ивенский Л.М. – Йошкар-Ола: МАрПИ, 1994. – 175 с.; Нецадин А. Лоббизм в России: Подражание худшему или переход к лучшему? / Нецадин А., Блохин А., Верещагин В. // Безопасность. – 1995. – №5–6. – С. 78–98; Смирнов В.В. Лоббизм в России и за рубежом / Смирнов В.В., Зотов С. В. // Государство и право. – 1996. – №1. – С. 112–120; Макаренко В.П. Групповые интересы и властно-управленческий аппарат: к методологии исследования / Макаренко В.П. // Социс. – 1997. – №7. – С. 93–103; Крамник В.В. Социально-психологические механизмы политической власти / Крамник В.В. – Л.: Ленингр. фин.-экон. ин-т, 1991. – 158 с.; Перегудов С.П. Новый российский корпоративизм: демократический или бюрократический? / Перегудов С.П. // Полис. – 1997. – №2. – С. 23–26; Пригожин А.И. Перестройка: переходные процессы и механизмы / Пригожин А.И. – М.: Наука, 1989. – 159 с.; Разуваев В.В. Власть в России: бюрократическое измерение / Разуваев В.В. // Кентавр. – 1995. – №5. – С. 71–89.

¹⁷³ Власть: Очерки современной политической философии Запада. Указ. соч.; Ачкасов В.А. Легитимация власти в постсоветском российском обществе / Ачкасов В.А., Елисеев С.М., Ланцов С.А. Разд. 1, гл. 1. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 125 с.; Технология власти: (Философско-политический анализ). – М.: ИФ РАН, 1995. – 163 с.

¹⁷⁴ Хомелева Р.А. Природа политической власти / Хомелева Р.А. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та экономики и финансов, 1996. – 173 с.; Почепко В.В. Очерки о власти: Новые подходы и интерпретации / Почепко В.В., Хомелева Р.А. – СПб., 1998. – С. 7–65; інший підхід див.: Демидов А.И. Ценностное измерение власти / Демидов А.И. // Политические исследования. – 1996. – №3. – С. 121–128.

¹⁷⁵ Р.А. Хомелева. К построению онтологической концепции власти: теоретико-методологический подход [Электронный ресурс] // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Том III. Выпуск 1. – Режим доступа: <http://www.soc.pu.ru/>.

¹⁷⁶ Сен-Симон А. Избранные сочинения: В 2-х т. Т.2. – М.; Л.: 2-я тип. изд-ва Акад. наук СССР в Москве, 1948. – С. 277; Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – С. 190; Ильин И.А. О частной собственности // Русская философия собственности (XVII–XX вв.). – СПб.: Ганза, 1993. – С. 127, 129; Алексеев Н.Н. Собственность и социализм // Русская философия собственности (XVII–XX вв.). – СПб.: Ганза, 1993. – С. 356; Чичерин Б.Н. Собственность и государство // Русская философия собственности (XVII–XX вв.). – СПб.: Ганза, 1993. – С. 113, 115.

¹⁷⁷ Р.А. Хомелева. К построению онтологической концепции власти: теоретико-методологический подход [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soc.pu.ru/>.

¹⁷⁸ Ильин И.А. Сочинения: В 2-х т. Т.1: Философия права / Ильин И.А. – М.: Медиум, 1993. – С. 197.

¹⁷⁹ Водолагин А.В. Онтологический базис политической воли / Водолагин А.В. // Философские перспективы человечества: Ученые РАУ XIX Всемирному философскому конгрессу (22–29 августа 1993). – М., 1993. – С. 101–102.

¹⁸⁰ Каган М.С. Философская теория ценности / Каган М.С. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – С. 43.

¹⁸¹ Дивитися інший підхід: Захаров А.В. Народные образы власти / Захаров А.В. // Политические исследования. – 1998. – №1. – С. 23–34; Малькова И.О. Власть в зеркале мнений электората / Малькова И.О. // Социологические исследования. – 1998. – №3. – С. 9–13; Мамут Л. Какой гражданин нужен России? / Мамут Л. // Власть. – 1998. – №4. – С.47–48; Шестопа́л Е.Б. Образ власти в России: Желания и реальность: Политико-психологический анализ / Шестопа́л Е.Б. // Политические исследования. – 1995. – №5. – С. 87–97.

¹⁸² Здравомыслов А.Г. Проблема власти в современной социологии / Здравомыслов А.Г. // Проблемы теоретической социологии [Под ред. А.О. Бороноева]. – СПб.: СПб. ун-т, 1994. – С. 203.

Розділ 3. СУЧАСНІ ЗАРУБІЖНІ КОНЦЕПЦІЇ ВЛАДИ

3.1. Концепції влади у політичній філософії

Найповніший аналіз вчень про владу (у т. ч. політичну владу), розроблений у рамках сучасної західної філософії, психології, політології, соціології і культурології, поданий у книзі «Власть: Очерки современной политической философии Запада»¹, на яку посилаються практично всі вітчизняні дослідники влади.

У сучасній західній політичній філософії аналіз категорій влади ведеться за п'ятьма напрямками: влада вивчається як: 1) характеристика індивіда; 2) міжперсональна конструкція; 3) ресурс; 4) причинна конструкція; 5) філософська категорія. Кожний із цих аспектів ілюструє ті чи інші сторони поняття «влада», а взяті разом (у сукупності) вони дають цілісне уявлення про категорію влади в тій мірі, у якій вона використовується в політологічних дослідженнях.

Перший напрям вивчає владу «в самих індивідах», тобто таку, яка належить певній людині, котра прагне до влади та реалізує її. Влада розглядається як виключно людський феномен, який не існує без свого носія і визначається здатністю викликати зміни в оточенні так, щоб отримати бажаний ефект. А. Берлі зазначав, що влада – це людський атрибут, який не існує без свого носія. Визначальною тут є мотивація влади, яку розуміють як схильність до досягнення певного роду цілей. Такими мотивами можуть бути: 1) оволодіння джерелами влади (матеріальне становище, престиж, статус, керівні посади, контроль і т. п.); 2) прагнення до влади та індивідуальні нахили до панування; 3) діяльнісний мотив із метою здійснення впливів; 4) моральність поставлених цілей; 5) страх перед наслідками владної діяльності при неконтрольованому розширенні джерел влади; 6) абсолютизація певних способів реалізації та використання влади.

Владна особа, як правило, має неабияку мотивацію і ставить перед собою цілі, які є вагомими для неї, вона шукає собі підтримки серед інших людей, нейтралізує супротивників різ-

ними засобами, прагне використати різні джерела влади, шукаючи найпотужніші, вживає різні методи реалізації влади.

Другий напрям розглядає владу як міжперсональну конструкцію (Г. Лассуелл), тобто влада розглядається як суто міжособистісні тісні відносини керівництва й підлеглих. Влада є специфічною системою комунікацій між різними її суб'єктами, суб'єктами і об'єктами, між двома і більше особами чи сторонами, які беруть участь у системі владних відносин. При вивченні влади в межах соціальної матриці розглядаються зміни, які суб'єкт влади може викликати в об'єкті влади всупереч опору останнього. Важливу роль відіграє сприйняття об'єктом суб'єкта влади.

Третій напрям розглядає владу як певний товар, який спирається на ціну, вартість для суб'єкта влади. Прихильники цього напрямку вбачають відмінність між ціною і силою влади. Під ціною влади розуміють вартість тієї частини ресурсів, яка належить суб'єктові й потрібна йому для впливу на поведінку об'єкта. Сила влади суб'єкта оцінюється вартістю того, що було потрібно об'єкту для недопущення дії, яку бажає зробити суб'єкт. Ресурсний напрям вивчення влади дозволяє розрізняти ступені влади. Якщо індивідові деяка дія коштує менше, ніж іншому, і здійснюється при цьому з меншим, ніж в іншого, опором, то перший індивід володіє більшою владою порівняно з другим.

Дослідники, які розробляють цей напрям, зазначають, що важливе не тільки володіння ресурсами, але і їх цінність для носія влади. Влада є ресурсом, що втілюється у збільшенні порядку, рівня організованості, регламентації суспільного життя за всіма її параметрами. Причому порядок не лише дисциплінує, а й обмежує ініціативу людей, а ініціатива, не санкціонована владою, шукає своїх власних, обхідних шляхів.

Четвертий напрям розглядає владу як тип причинності, результат систематичної чи спонтанної діяльності, впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників широкого спектра. Головне у визначенні влади – трактування її як типу причинності. Для цього є, як відзначають прихильники цього підходу, чотири аргументи: 1) чимала схожість між причинністю і владою (і та, і інша характеризують відносини між індивідами і є асиметричними); 2) можливість уникнути тавтології у визначеннях,

властивий ресурсному підходу; 3) використання широкого діапазону емпіричних методів і статистичних процедур; 4) акцентування на потенційності влади (наприклад, «він може заподіяти» – потенційна влада, «він заподіє» – передбачувана влада, «він заподієв» – актуалізована (реальна) влада).

П'ятий напрям – філософський, який аналізує такі концепції і підходи, як психологічний, соціологічний, філософський.

Психологічний підхід розглядає владу як суспільне, так і як психологічне явище. Останнє означає, що влада існує у сфері переживань і сприймання особистості.

Соціологічний підхід полягає у зведенні влади до політичного впливу однієї соціальної групи на іншу. Цей підхід охоплює такі напрями: поведінковий (біхевіористський), телеологічний, інструментальний, системний, структурний, функціональний, конфліктологічний.

Біхевіоризм політичний – це один із напрямів у західній політичній психології, спрямований на звільнення політології від абстрактного підходу до фактів; це також метод, який звернений лише до індивідуальної поведінки, що зазнає спостереження, і який ігнорує вплив макро- та мікросоціальних факторів. Поведінковий (біхевіористський) підхід редукує все різноманіття владного спілкування до елементарних відносин між поведінкою двох індивідів-акторів і відповідних впливів одного на іншого. Біхевіористи Г. Лассуелл і А. Каплан визначають владу як стосунки двох акторів таким чином: «А має владу над В стосовно цінностей К, якщо А бере участь в ухваленні рішень, що впливають на політику В, пов'язану з цінностями К». Таким чином, влада стає відношенням двох видів поведінки і впливів, при якому одна сторона нав'язує своє рішення іншій.

Для прихильників біхевіористського спрямування, зокрема тих, хто поділяє «плюралістичні» переконання, – здійснення влади є відносинами, коли суб'єкт С робить дієву спробу примусити об'єкта R до виконання того, що відповідає намірам С, але чого R інакше б не зробив. Якщо «спроба застосування влади» з боку С є успішною, кажуть, що С має владу над R у певній «проблемній галузі», щодо якої вони відкрито не погоджувалися². До недавнього часу таке розуміння влади було панівним

у політології, особливо у США. Відповідно до цього підходу політична влада розглядається як особливий тип поведінки, який базується на можливості зміни поведінки інших людей. Згідно з цим напрямом більшість людей не здатна бути ініціатором будь-чого, зате має потребу в контролі над собою з боку інших осіб. Отже, біхевіористське розуміння влади передбачає її психологічне, а не інституціоналізоване походження.

Конституювання в політології біхевіористського методу дозволило науці здійснити перехід від вивчення державно-політичних інститутів як основи політичної науки до аналізу політичної влади і політичної поведінки, дослідження балансу і противаг, виборів і громадської думки. Біхевіористські концепції влади набули особливої популярності із 20–30-х рр. XX ст. у політичній науці США, коли група вчених Чиказького університету стала досліджувати поведінку людей у сфері політики, вивчати політичний процес, реальні факти, вважаючи, що будь-які цінності повинні пройти випробування фактами. Найвідоміші представники біхевіоризму – Г. Даль, Б. Крік, Д. Річчі, А. Соміт, С. Таненхауз, Ю. Фальтер.

Прихильники біхевіоризму пояснюють політичне життя засобами притаманних людині властивостей, поведінки, волі, прагнення до влади. Політична людина – це людина, котра прагне влади. У політиці все є влада, і будь-яка влада є політикою. Але політика – сфера соціальної взаємодії, тому індивіди вступають у відносини із приводу влади. Лише відштовхуючись від волі людей, будується вся політична матерія, набуваючи з часом стабільних, стійких форм, закріплюючись у політичних інститутах. Влада цих інститутів повинна виводитися з відносин влади. Звідси можна зрозуміти, як народжуються і функціонують політичні партії, політичні організації, держава. Державна влада відтворюється шляхом концентрації, злиття, зігнення, роз'єднання, боротьби політичних суб'єктів, їх волі до влади.

Біхевіоризм розглядає політичні відносини як ринок влади (ринкова модель). Суб'єкти влади вступають у певні угоди, «операції» заради досягнення влади і того, що вона дає. Виконання угод залежить від двох чинників: доброї волі учасників і

наявності зовнішньої сили, що змушує дотримуватися прийнятих зобов'язань. Другий чинник припускає наявність сили, що нібито стоїть над системою, над учасниками операцій. Якщо порівнювати політичну взаємодію з грою, то в грі перемагає той, хто виграє за правилами. У політичній грі виграш полягає у збільшенні обсягу влади. Г. Лассуелл вважає, що цей виграш визначається участю або можливістю участі в ухваленні рішень. Буває, що в грі одна сторона не просто порушує правила, а прагне змінити їх, щоб виграти. Присікти такі дії можна тільки ззовні. Але якщо гра охоплює всіх, усю політичну систему, то такої сили просто не знайдеться. Звідси випливає висновок: політична гра повинна бути такою, що самосанкціонується. Правила політичної гри мають виходити з неї самої, а не нав'язуватися ззовні. Ідея саморегульованого механізму запозичена представниками біхевіоризму з американського соціально-економічного вчення, де вважалося, що регулятором усіх економічних відносин є ринок. Ця ідея була поширена на сферу політичних відносин. Політична арена стає ринком влади. Влада продається і купується за правилами торгівлі: обліку попиту і пропозиції, прагнення до вигоди, конкуренції продавців і покупців. Реальний політичний ринок не ідеальний. Є обман, порушення законів, демагогія, шантаж; тут потрібні сила, спритність, акторство, везіння, успіх, щасливий випадок. Ті, хто контролює власність, прагнуть перетворити свої гроші на голоси виборців, свою власність – у політичну владу. Ч. Мерріам вважає, що бізнес – диктатор у сім'ї влади. Боротьба за владу мотивується не тільки метою набуття влади, але й ігровим характером. Політика постає як ігровий простір, де вірогідні виграші і програші. Основа цього світу – людська природа з витокami всіх імпульсів її поведінки.

Характеризуючи політичний біхевіоризм, французький політолог Ж. Боден дав йому суперечливу оцінку: з одного боку, вплив політичного біхевіоризму на розвиток політичної науки взагалі та владознавчих знань зокрема був досить значним, зокрема вчений довів необхідність таких понять у політології як чіткість та точність, що дало змогу відмежувати її від політичної філософії; він першим став застосовувати технічні засоби

(анкетування, опитування, збір даних тощо), які сьогодні є обов'язковим інструментарієм дослідника.

З іншого боку, політичний біхевіоризм має і негативні аспекти: надмірне захоплення кількісними даними («цифроманія»); завищена увага до фрагментарного аналізу фактів, що заважає вираженому підходу до вирішення глобальних політичних проблем; неспроможність дати критичну оцінку суспільного порядку; відсутність постановки теоретичних питань, висунення наукових гіпотез. Усе це спонукає до відходу від «чистого» біхевіоризму і сприяє оптимальному поєднанню в політологічних дослідженнях емпіричних традицій і елементів «чистої» теорії.

Особливого посилення політичний біхевіоризм набув після Другої світової війни, що було пов'язано з поглибленням інституціоналізації влади, з технократизацією державного управління. Але це призвело до того, що класичний біхевіоризм ідейно й інструментально вже не міг впоратися з усім масивом проблем політичного життя на старій концептуальній базі. Постає необхідність переходу від емпірії до широких узагальнень. Це привело до появи нової течії, яка отримала назву «постбіхевіористська революція».

Основні принципи постбіхевіоризму в політиці сформулював у 1969 р. на 65-му з'їзді Американської асоціації політичних наук її президент, американсько-канадський політолог, професор Каліфорнійського університету Д. Істон («Нова революція в політичній науці»). До найважливіших положень постбіхевіоризму слід віднести такі тези:

- зміст досліджуваних політичних явищ має передувати методиці («краще перебувати у стані неврівноваженості, ніж взагалі не переживати тих чи інших коливань»);

- на відміну від біхевіоризму, постбіхевіоризм не приховує жорстких реалій політики, виступає проти абстракції під час дослідження виходячи з того, що аналіз політичних явищ повинен допомогти політичній науці досягти задоволення реальних запитів суспільства, людства, особливо під час кризи;

- щоб пізнати межу знань, необхідно знати цінності передумов, на яких ці знання базуються, а також альтернативи, в ім'я яких ці знання можуть бути використані;

– вихідним основоположним принципом є теза, що представники цього напрямку мають залучатися до процесу оновлення суспільства й нести відповідальність за всіх інтелектуалів, за дієвість своїх знань;

– історична роль представників постбіхевіоризму як репрезентантів інтелектуального потенціалу полягає в тому, щоб захистити гуманістичні цінності людської цивілізації.

Упродовж останніх трьох десятиліть біхевіористсько-плюралістичну концепцію влади було піддано нищівній критиці через її частковість та однобічність («одновимірність»)³. Згідно із «двовимірним» підходом, запропонованим П. Бахрахом і М. Баратцом⁴, політична влада нагадує дволикого Януса. Вони готові припустити, що плюралісти мають рацію стосовно одного аспекту («обличчя») влади, а саме влади, яка здійснюється відкрито й помітно. Але влада має й інше, приховане обличчя. У деяких випадках вона може здійснюватися завуальовано й не надто помітно, наприклад:

– С може застосовувати владу, контролюючи порядок денний засідання і таким чином обмежуючи обговорення, дебати і прийняття рішення «безпечними» питаннями, які не становлять загрози для його інтересів;

– чи С може мати змогу скористатися перевагами вбудованих у політичну систему шпаринок, що можуть сприяти задоволенню інтересів С на шкоду інтересам R?;

– або ж R, передбачаючи поразку і/або протидію у відповідь, може ухилитися від виступу проти С із конкретного питання.

Той факт, що прямі випадки чи відкриті способи застосування влади відсутні, не обов'язково означає, що ніхто не вдається до використання влади. Навпаки, це може свідчити про те, що владу застосовано, причому з більшим успіхом.

Одно- і двовимірні уявлення про владу, у свою чергу, зазнають нападок з боку прихильників альтернативного – тривимірного – підходу. За С. Льюксом⁵, критика плюралістичного бачення з позицій двовимірних уявлень не є значним кроком уперед, оскільки – хоч прихильники всіх трьох підходів і сходяться стосовно того, що С має владу над R, якщо С впливає на R

«у спосіб, який суперечить інтересам R», – речники двох перших підходів роблять наступне більш спірне припущення стосовно того, що потенційні нападники фактично знають, що є їх справжніми інтересами. Це, як доводить С. Льюкс, є завеликим і нерідко безпідставним припущенням, тому що R може мати хибні уявлення про свої інтереси. Найдієвіший спосіб для С проявити владу над R полягає в тому, щоб сформувані, власне, уявлення R про те, що слід і що не слід робити в інтересах R. Залежно від здатності С нав'язувати R хибне чи помилкове витлумачення його інтересів і мати із цього зиск влада С стає майже повною, і головним чином тому, що вона є фактично невідчутною для тих, до кого застосовується.

Завдяки своєму наголошенню на «об'єктивних» інтересах тривимірний погляд на владу близький до марксистського поняття «хибної свідомості». Той, хто страждає на хибну свідомість, перебуває в полоні ілюзій стосовно того, що його суб'єктивні, чи усвідомлювані інтереси, – нав'язані правлячим класом, кастою чи групою з користю для себе, – і є його справжніми, або «об'єктивними» інтересами. Але існують також, наполягає С. Льюкс, – у спосіб, відкритий не К. Марксом, а І. Кантом, – інтереси, що їх кожний із нас має просто як людина. Незалежно від того, усвідомлюють це людські істоти чи ні, вони мають власний об'єктивний (у термінології І. Канта – трансцендентальний) інтерес.

Не дивно, що основна критика на адресу представників тривимірного підходу до вивчення влади спрямована проти його близької до кантіанської немарксистської концепції об'єктивних інтересів, а також положення про те, що влада є «принципово спірним» поняттям. Критики С. Льюкса доводять: він не може водночас заявляти, що влада є спірним поняттям і що його тривимірний підхід в аналітичному плані кращий за альтернативні концепції⁶.

Інші критики вважають, що тривимірний підхід не можна застосувати й перевірити на практиці, хоча його захисники стверджують, що це можливо. Ця суперечка триває.

Інша очевидна на сьогоднішній день суперечність стосується явної несумісності «інтенціонального» і «структурно-

го» підходів до поняття влада. Згідно з першим підходом кожен акт застосування влади неодмінно несе в собі наміри конкретного діяча. Проте відповідно до другого підходу наміри з аналітичного погляду нічого не варті, оскільки влада є властивістю знеособлених соціальних структур, а не індивідуальних діячів із їхніми цілями та прагненнями. Соціально-економічні системи є самоврядними структурами, у яких індивіди фігурують лише як взаємозамінні, легко заміщувані «виконавці ролей». Таке структурне бачення влади не пов'язане з жодним конкретним політичним або ідеологічним підходом: воно в різних своїх варіантах властиве й консервативним соціологам (наприклад Т. Парсонсу), і деяким неомарксистам (наприклад Л. Альтюссеру і Н. Пулантзасу). Дехто із соціологів висловлює думку про те, що обидва ці підходи зрештою є сумісними, оскільки кожен із них пов'язаний діалектичними відносинами з іншим.

Прихильники телеологічної концепції роблять висновок, що влада – це досягнення відповідних цілей, окреслених результатів. Згідно з таким тлумаченням, влада існує для того, щоб реалізувати важливу суспільну мету, вона є засобом обміну, тобто її віддають тим політикам, які найбільш ефективно можуть задовольнити основні потреби соціальної спільноти. У такому розумінні влада подібна до грошей і є лише символом, за допомогою якого люди можуть придбати безпеку, порядок і соціальну підтримку, обмежуючи свої права, угамовуючи свої пристрасті взамін на добровільне підпорядкування владі, установленням нею нормам.

Представники інструменталістської концепції досліджують владу як можливість використання відповідних засобів для досягнення мети, зокрема насилля і примусу. На думку О. Тоффлера, основними інструментами влади є сила, багатство і знання. Якщо в минулому домінували сила й багатство, то в сучасному інформаційному суспільстві домінують знання. Проте О. Тоффлер застерігає, що інформація без розвинених механізмів громадського контролю може перетворитися на засіб владного маніпулювання людьми.

У сучасній політичній філософії і політичній теорії розроблені системна і структурно-функціональна концепції влади,

пов'язані, перш за все, з роботами Г. Алмонда, Д. Істона, М. Крозьє, Т. Парсонса і ін. Системний опис влади передбачає вимір її характеристик. Основним поняттям системної концепції влади виступає політична система, яка розглядається як сукупність взаємовідносин індивідів у межах визнаних ними ролей, взаємодій, спрямованих на авторитетний розподіл цінностей у суспільстві. Політична система розглядається прихильниками цієї концепції як якісно відмінна від інших систем у суспільстві. Те, що лежить за межами політичної системи, може бути визначене як її оточення. Визнання наявності своєрідних меж між політичною системою і її оточенням Д. Істон називає «центральною ідеєю» системного підходу до політики і політичної влади⁷. Оскільки існує оточення, то можна говорити про обміни чи переходи, що є між системою і її оточенням. Головне завдання політології, стверджує Д. Істон, полягає в конструюванні детальної теорії, яка спробувала б ідентифікувати ці обміни і пояснити шляхи, використовуючи які, політична система справляється з проблемами, з метою забезпечення постійності системи. Влада в цьому трактуванні системи виступає як її безособова властивість, як її атрибут.

У системній концепції розуміння влади дослідники виділяють три підходи: а) макропідхід – реалізація влади на рівні всієї політичної системи країни (Д. Істон, Т. Парсонс). Визначаючи політику як сукупність «способів організації відповідних елементів тотальної системи відповідно до однієї з її фундаментальних функцій, а саме ефективної колективної дії для досягнення загальних цілей»⁸, Т. Парсонс називав владу «узагальненим посередником» у політичній системі і порівнював її з грошима як «узагальненим посередником» економічного процесу. «Ми можемо визначити владу, – писав він, – як реальну здатність одиниці системи акумулювати свої інтереси (досягати цілей, присікти небажане втручання, вселити пошану, контролювати власність і т.д.) у контексті системної інтеграції і в цьому сенсі здійснювати вплив на різні процеси в системі»⁹.

Влада, згідно з Т. Парсонсом, може бути поміщена в контекст будь-якого виду відносин: економічних, політичних, моральних тощо. Саме визначення влади Т. Парсонсом дозволяє

йому зробити акцент на владі як «властивості системи». Він розглядає загальні цілі системи як дані апріорі, як початкову аксіому, засновану у свою чергу на іншій аксіомі – загальній згоді. Економічна підсистема виконує функцію адаптації до оточення, політична – забезпечує досягнення загальної мети, правові норми виконують функцію інтеграції, а культурна підсистема – функцію підтримки зразків і усунення напруги. За Т. Парсонсом, влада, швидше за все, є особливою інтеграційною властивістю соціальної системи, що ставить собі за мету підтримку її цілісності, координацію загальних колективних цілей з інтересами окремих елементів, а також забезпечує функціональну взаємозалежність підсистем суспільства на основі консенсусу громадян і легітимізації лідерства.

На думку Т. Парсонса про те, що політична підсистема пов'язана насамперед із досягненням загальної мети системи, посилався Д. Істон. Суть політики Д. Істон убачав в авторитарному розподілі цінностей і ухваленні загальнообов'язкових рішень, що здійснюються владою. Політика в цьому сенсі – ухвалення і реалізація владних рішень, що стосуються всього суспільства, рішень, пов'язаних із розподілом рідкісних цінностей. Політична система не може не бути авторитарною, оскільки її критерієм є можливість застосування негативних санкцій (примусу, насильства)¹⁰.

Влада здійснює вимоги системи, спираючись на відповідні інститути «підтримки влади», які покликані згладжувати суперечності між вимогами системи, забезпечувати функціонування звичаїв, виконання законів і т. п. Спроможність влади до авторитарного розподілу цінностей і ухвалення загальних рішень є умовою виживання системи, інакше система приречена на перманентну кризу й занепад, якщо не виконує свої основні функції. Акцентування авторитарного характеру санкцій – характерна риса концепції Д. Істона, що відрізняє її від подальших «дисперсних» концепцій влади, де вона втрачає примусовий характер і отожднюється із впливом, авторитетом і т. п. Проте не можна не вказати, що Д. Істону не вдалося здолати труднощі, які стоять перед системними теоріями влади і пов'язані з визначенням меж політичної системи. Авторитарний розподіл

цінностей (благ) здійснюється також і в інших підсистемах суспільства, таких як церква, підприємство, політичні організації тощо.

Згідно з мезопідходом влада реалізується на рівні сім'ї, виробничої групи, організації (М. Крозьє). Влада інтерпретується як феномен, що співвідноситься з частковими системами або підсистемами суспільства. Французький соціолог М. Крозьє обмежує владу рамками соціальних інститутів та організацій. Його концепція влади виступає як спроба подолати «статичність» марксистського трактування влади, прагнення знайти якийсь «спільний знаменник» влади. Вирішення проблеми, на його думку, лежить у площині посилення динамічного аспекту владних відносин. При цьому М. Крозьє поєднує у своїй теорії окремі положення реляційних концепцій із системними.

Заглиблюючись у «реляційний аналіз» відносин влади, М. Крозьє відкриває в них елемент переговорів, який, на його думку, абсолютно трансформує сенс цих відносин. «Влада А над В відповідає здатності А домогтися того, щоб у його переговорах з В умови обміну були для А сприятливими»¹¹, – стверджує він.

Прагнучи подолати вузькість психологічного інтеракціоністського трактування поняття влади і підсилити соціально-системний аспект її аналізу, М. Крозьє підкреслює зв'язок відносин влади з організаційними структурами, що дозволяє, на його думку, розглядати владу не тільки як відношення, а і як «процес, нероздільний із процесом організації»¹². Влада виникає в процесі організації, а процес організації припускає виникнення відносин влади, – пише він. При цьому формальні і неформальні цілі і правила організації виступають стосовно акторів як «примус».

Проте ці цілі і правила діють на акторів не прямо. Чим більше один актор, користуючись свободою своєї поведінки, може вплинути на ситуацію партнера, тим менше він сам стає вразливим і тим більше він має владу над партнером. Гра полягає в боротьбі за те, щоб залишити собі більшу свободу, зробивши свою поведінку менш передбачуваною для суперника, ніж поведінка суперника для себе. Роль організаційних «примусів» при цьому полягає в непрямому обмеженні свободи поведінки «гравців»: у відокремленні секторів, де дія повністю передба-

чується, від секторів, де домінує «невизначеність». Влада одного «гравця» в переговорах з іншим, таким чином, виявляється залежною від контролю, який індивід може здійснити над «джерелом невизначеності», що впливає на поведінку іншого в рамках «правил гри», які засуджуються організацією. Оскільки різні «невизначеності» мають різне значення для функціонування організації, то залежно від ієрархічної важливості конкретної невизначеності, яку контролює конкретний актор, зростатиме його влада.

М. Крозьє вважав, що відкрита ним концепція влади повинна зробити переворот у сучасному суспільстві. Але він уявляє цей переворот, по суті, як переворот у свідомості. «Уся еволюція останніх ста років, – писав він, – полягала в переході від царства моралі до царства переговорів, що в масштабі суспільства є переходом до дорослого стану»¹³.

Розвитком «нових переговорних відносин влади» є, як вважав М. Крозьє, «трудові ситуації» на підприємствах, у яких не можна легко передбачати поведінку акторів, що сприяє формуванню «сфер невизначеності». Прикладом останніх може служити сфера ремонту. Завдяки створенню й ретельному збереженню секретів своєї спеціальності робітники, зайняті ремонтом, стають справжніми господарями становища в майстерні. Їх особлива стратегічна ситуація служить для М. Крозьє стартовим пунктом для виокремлення так званих «відносин паралельної влади». Для трансформації сучасного капіталістичного суспільства, вважає він, досить «визнати законність використання учасниками своїх козирів у колективній грі». Тоді носії влади перетворюються з правителів у «натхненників і посередників»¹⁴.

Неможливість усунення відносин влади в М. Крозьє безпосередньо витікає з абсолютизації «ситуацій невизначеності», яка приховується в «самій необхідності дії». Ніколи не можна врахувати всіх конкретних деталей ситуації, міркує він, отже, завжди є можливість для виникнення «невизначеностей», а з ними і владних відносин.

Обмежуючи соціальний процес рамками міжособистої взаємодії, М. Крозьє виявився не в змозі уникнути замкнутого кола в інтерпретації дій особи. Поведінка індивіда в нього ґрунтується на «раціональному розрахунку» останнього, на його

прагненні завоювати соціальний вплив чи владу. Влада ж виступає як якась субстанційна суть, іманентна людській природі, яка постійно штовхає індивіда на соціальну дію. Зосереджуючи свою увагу на мотивах вчинків індивіда, М. Крозьє зводив аналіз особи і мотивацій її діяльності тільки до однієї функції – «раціонального розрахунку» в діях. Подібна редукція збіднює розуміння особи, веде до ідеалістичної інтерпретації шляхів виходу із сучасної кризи влади.

У теорії влади М. Крозьє простежується (і це не можна не визнати) очевидна спроба пов'язати поняття влади зі структурою «зовнішнього середовища», що виражає прагнення об'єктивувати трактування владних відносин. Інтерес суб'єкта, який розуміють як «раціональний розрахунок», М. Крозьє співвідносив із «правилами гри», що структурують «соціальне поле дії», і насамперед із «зонами невизначеності».

Але вся справа в тому, як вважає Є. Осипова, що сама об'єктивність «правил гри» ілюзорна. Сукупність інститутів і норм у суспільстві зовсім не є результатом переговорів між робітником і роботодавцем, як це уявлялося М. Крозьє та іншим прихильникам «переговорних» теорій. Ці норми й інститути є правовим, законодавчим закріпленням економічних відносин буржуазної держави¹⁵. У результаті, на думку Є. Осипової, М. Крозьє виявився не в змозі розкрити соціальну природу політичної влади. Він постулював, що соціальне ціле складається в результаті взаємодії індивідів в їх боротьбі за приватну владу. Але йому не вдається розкрити механізм, який би показав, яким чином за панування безлічі «приватних видів волі» взаємодія індивідів утворює певну нову соціальну цілісність. Що взагалі констатує цю цілісність у кожному конкретному випадку? Що створює систему?

Французький соціолог продовжив розробку триєдиної структури соціальної дії, сформульованої Т. Парсонсом (актор–ситуація–відносини дійової особи до ситуації). При цьому він прагнув підсилити акцент на значенні «ситуації» в дії актора. М. Крозьє виділив «невизначеність» як визначальний момент структури ситуації і намагався соціально об'єктивувати «приму-

си» ситуації стосовно актора, які набувають у нього форми «правил гри».

Представники третього підходу (мікропідходу) до проблеми влади – М. Роджерс і Т. Кларк – зосереджують увагу на вивченні акторів, що діють у специфічній соціальній системі¹⁶. У цьому випадку центральними моментами здатності індивіда впливати на інших розглядаються його ролі і статус у системі. Наприклад, влада визначається як «здатність (чи потенціал) індивідів, що володіють різними статусами, ставити умови, ухвалювати рішення і вчиняти дії, які є визначальними для існування інших індивідів усередині даної соціальної системи»¹⁷.

Спроби зрозуміти суть влади в конкретному соціальному контексті роблять обов'язковим розгляд позицій індивіда в даній специфічній соціальній системі. Прихильники цієї орієнтації в системній концепції влади вважають, що зміна соціальних ролей, похідних від соціального статусу індивіда, може значно змінити обсяг його влади. М. Роджерс особливо підкреслював цей момент, який, на його думку, дозволяє подолати статичний характер системних теорій влади і розглянути владні відносини в динамічних термінах¹⁸.

Не можна не відзначити прагнення деяких західних учених подолати такий істотний недолік системної теорії влади, як її абстрактність, уточнити й конкретизувати саму претензію на соціальність системного підходу. Цій меті служить введення в системну теорію категорії ресурсів влади. Так, М. Роджерс, наприклад, оголошуючи владу системним феноменом і одночасно здатністю індивіда чи групи, вважав необхідним включити в дефініцію влади посилання на чинники, які лежать в основі цієї здатності. Такими, на його думку, і є різні ресурси, серед яких такі атрибути влади, як високий соціальний статус, фізична привабливість, харизма, такі обставини, що забезпечують владу, як володіння політичною установою, доступ до впливових осіб, гнучкий робочий графік, членство в комітеті, а також різноманітна власність: здоров'я, земля, володіння засобами масової комунікації тощо¹⁹.

З недавнього часу західними вченими асимільовано чимало марксистських положень щодо соціальної природи влади, її

нерозривного зв'язку з наявністю соціальних переваг, що визначаються місцем і роллю в суспільній системі, володінням власністю, способом отримання доходу, його розміром і т. п. Відкидаючи класовий підхід, ці дослідники фактично засвоюють і застосовують його окремі компоненти. Не можна не визнати важливості багатьох окремих положень західних учених, що збагачують уявлення про соціальні механізми реалізації влади і її соціальну природу. Наприклад, не можна не погодитися з тим, що при вивченні влади важливими є два моменти: розподіл ресурсів у соціальній системі і сукупність цінностей, що характеризують систему. З першим моментом пов'язані рівень потреб і здатність населення сприймати впливи. При рівні ресурсів нижче середнього індивіди більш схильні до впливу, тоді як відсутність яких-небудь ресурсів перешкоджає їх участі в процесах обміну в системі. З іншого боку, ті, хто володіє надлишком ресурсів, володіє і великим впливом. Це не означає, звичайно, що знання про розподіл ресурсів може дати уявлення про те, як, коли і в якій кількості використовуються ресурси. Розподіл ресурсів відображає лише рівень схильності впливу різних частин системи.

Правомірна і думка про необхідність розрізняти вертикальний і горизонтальний зрізи структури влади. Зрозуміло, що на кожному соціальному рівні люди розрізняються за кількістю специфічних ресурсів. Вертикальні відмінності дають підстави для міркувань про можливість впливу між рівнями, горизонтальні – усередині даного рівня. Проте не можна погодитися з положенням, що «ефективний вплив імовірніший серед людей одного рівня, ніж серед людей різних рівнів»²⁰. У цьому випадку зі всією очевидністю виступає неправомірність ототожнення понять «вплив» і «влада». Якщо перше є властивістю чи результатом спілкування людей, що знаходяться на одному ієрархічному рівні, то влада характеризується якраз відносинами між «верхами» і «низами» соціальної піраміди, тобто відображає і виражає відносини панування і підкорення. У відміченому ототожненні «виявляється тенденція такого розгляду проблеми влади, яка веде до втрати найістотнішої її властивості – можливості панувати, до підміни соціальної (класової) суті феномену

соціально-психологічними якостями, що виявляються в горизонтально-площинних стосунках між людьми однакового соціального становища.

Правомірною є й думка, що предмети набувають статусу ресурсів відповідно до цінностей системи. Наприклад, в одній соціальній системі цінність порятунку (добродійність, турбота про порятунок душі і т. п.) може виявлятися набагато вище, ніж земні блага, в іншій – навпаки. У різних системах є неоднаковими значення таких атрибутів індивіда як здоров'я, родовід, кількість дітей, релігійність тощо для визначення висоти його статусу.

Але, вживаючи поняття влада і вплив як взаємозамінні, М. Роджерс, як і більшість західних політологів, пов'язував субординацію впливів не з класовою приналежністю, а з тими чи іншими соціальними ролями в системі, які, мовляв, і визначають позиції з більшою чи меншою владою²¹.

Трактуючи соціальну систему в дусі мікросистемного аналізу (йдеться про такі системи як сім'я, виробнича група і т. п.), він стверджував, що ролі індивіда визначають його владу. Оскільки різні інститути в суспільстві мають різний престиж, то високе становище в престижному інституті може давати можливість більшого впливу. Обов'язки, пов'язані з ролями, дають спеціальні права і привілеї, які можуть стати ресурсами. Нарешті, оскільки взаємозалежність людей у соціальній системі являє собою субординацію, то є позиції з більшою чи меншою владою. Таким чином, для вивчення влади, доводив М. Роджерс, необхідне вивчення соціальної системи, яку розуміють як сукупність соціальних ролей. Плідність системного аналізу виявляється і шляхом вивчення зміни влади індивіда при його переміщенні з однієї соціальної системи в іншу. Оскільки влада базується на соціальних ролях, знайомстві та інших подібних феноменах, вона змінюється з переміщенням за межі даної системи.

Нарешті, і в цьому полягає предмет особливої турботи М. Роджерса, соціальні системи важливо розглядати для того, щоб зрозуміти, чому змінюються структури влади. Структура влади – не статичний феномен, стверджує він, а швидше зразок, який можна вивчати як у певний момент, так і впродовж періоду часу. Динамізм структур влади ґрунтується головним чином на

системних змінах. Нормативні зміни, зміни у престижі інститутів, поява «аутсайдерів», зміни в цінностях тощо можуть змінити не тільки розподіл ресурсів, а й саму природу того атрибута, який у даній системі розглядається як ресурс. Так долається, на думку М. Роджерса, статичність традиційних підходів до влади, виявляється й фіксується її динамізм.

Таким чином, резонно наполягаючи на системообґрунтованості влади, показуючи, що вона не є приналежністю індивіда, а пов'язана із соціальною системою, є її похідною, М. Роджерс у той же час різко розмежував мікро- і макросистеми.

Більше того, системні теорії випускають із поля зору найістотніші для розуміння політики і влади проблеми: наскільки політична система відповідає реальним суспільним потребам; наскільки політичні рішення, що приймаються політичною елітою, відповідають існуючим реаліям, сприяють вирішенню актуальних суспільних проблем на користь більшості населення; які суспільні витрати ухвалюваних рішень, чи прийнятні вони для народу, чи ні, і т. п. Відсутність цих принципових для оцінки кожної політичної системи проблем обумовлена ігноруванням її класового характеру. Як і в реляційних теоріях, у системних теоріях, за справедливим зауваженням Дж. Теборна, «проблема класу і влади зникає»²².

У трактуванні влади як феномену, що базується на множинності рольових відносин суб'єкта як учасника різних малих соціальних систем, поза сумнівом, міститься дешифрація динамізму, яка полягає в можливості розглядати владу, що акумулюється індивідом, з погляду рольової структури його особи як носія багатьох соціальних ролей, дослідження кожної з яких відкриває нові аспекти влади. Але дійсний динамізм влади як соціального феномену, зміну її класової суті і форми можна зрозуміти, лише розглядаючи його паралельно з динамізмом суспільства, що витікає з наявності суспільних суперечностей, що обумовлюють зміни, яких зазнають самі суспільні структури і форми. Ключ до цих найважливіших моментів життя суспільства дає розуміння історичних закономірностей, що діють у конкретному соціальному контексті.

Оснoву структурного методу складає виявлення структури як сукупності відносин елементів, розчленування явищ на частини, виділення більшості об'єктів. Згідно з таким підходом, влада постає як особливий тип відносин між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, що ґрунтується на співвідношенні винагороди і покарання. Залежно від того, як функціонує система стимулів між владою і соціальними групами, забезпечується механізм розв'язання конфліктів, стабілізації суспільства.

Представники конфліктного підходу розглядають владу як можливість прийняття рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях.

Філософський підхід трактує владу як вольові відносини між людьми і тваринами. Аналіз влади тісно поєднується з вивченням категорійно-поняттєвого апарату, зокрема, – етос влади, диспозиція, санкції, умови діяльності та градієнти влади, цілі й ідеали влади, засоби й методи влади (плідними є системний, структурно-функціональний методи аналізу влади).

Розгляд влади з філософського погляду є найбільш диференційованим: обговорюються моральність і аморальність влади, її цінність і цінності володіння владою, співвідношення між владою і відповідальністю, вплив соціальних норм, межі і допустимі норми застосування влади, відповідність влади прийнятим у суспільстві соціальним нормам, традиціям, моралі. Найяскравішим представником філософського розгляду влади є Б. Рассел.

Однією з основних проблем у політичній філософії є проблема найзагальніших характеристик політики і влади, відносин між ними і між центральною владою та суспільством. Серед найвпливовіших представників цього дослідницького напрямку можна назвати Ж. Фрєнда – полемолога і фахівця у сфері соціального конфлікту. Дослідження Ж. Фрєнда «Суть влади» певним чином підводить підсумок тривалої еволюції західної політичної філософії, найвідоміші представники якої багато разів намагалися вивести політику з різних суспільних підстав. В історії політичної філософії відома тривала епоха контрактизму (концепції суспільного договору), для якої політика і влада були похідними від права, а не первинними явищами (особливо в поєднанні з ідеєю природного права, що

породжує публічне право). Правових концепцій влади і політики дотримувалися Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза і багато інших відомих філософів. Відомі спроби так чи інакше пов'язати політику з мораллю (Г. Гегель, Д. Джентіле та ін.). Показовим є пояснення політики М. Вебером, котрий представляв владу первинним явищем (за ним і слідує Ж. Фрьонд), а політику – похідним. «Політика означає для нас надію брати участь у владі чи впливати на її розподіл як між державами, так і в рамках однієї держави між групами людей... Держава, подібно до політичних асоціацій, які їй історично передували, складається з відносин панування одних людей над іншими...»²³.

Вважаючи відносини влади такими ж автономними, як і політичні відносини, Ж. Фрьонд підкреслював їх співвіднесення з конкретною політикою. Іншими словами, суттю влади є конкретна політична діяльність. Універсальне начало влади – відносини командування (розпорядження) і підпорядкування (виконання) – утворює категорію загальності, яку в системі поглядів Ж. Фрьонда можна визнати відповідною будь-якому конкретному рівню політики як специфічній, іманентній суспільній діяльності. Універсальним є і загальний організаційний принцип влади – командування: влада не існує без командування й підкорення. Ж. Фрьонд не схильний пов'язувати владу з якими-небудь іншими суспільними явищами, навіть із політикою. Не політика, а, власне, тільки внутрішньо властиві владі відносини – командування – визначають владу. Саме командуванню влада зобов'язана своїм існуванням. Її наявність у суспільстві апіорна: «Влада – це соціальне осереддя командування, що спирається на один чи декілька прошарків чи класів суспільства»²⁴. Не «класи, прошарки» спираються на владу, а влада – на них.

Інтерпретуючи думку Арістотеля «Людина є політичною істотою, природно призначеною жити в суспільстві», Ж. Фрьонд виділив у ній такі положення: 1) людина за своєю природою – політична істота, інакше кажучи, політика особистісна, а не конвенціональна; 2) людина без поліса – не людина, а щось нижче – тварина, чи вище – Бог; 3) політичний стан органічний для людини, тому, як наполягав Арістотель, між функцією царя

чи магістрату і функцією батька родини і власника рабів різниця не в ступені, а в специфіці²⁵. Арістотель убачав у «природності» політики особливо притаманну їй властивість, яка полягає в тому, щоб не розділяти, а об'єднувати людей. Ж. Фрьонд прагнув розробити саме цю ідею: його аналіз зводиться до виявлення трьох фундаментальних основ політичного: загальних основ, які конституують суспільні відносини функцій політики; існування політичного у вигляді системи відносин «друзів» і «ворогів»; а також наявність у суспільстві двох соціальних сфер: приватної і публічної, – без яких суть політичного зрозуміти не можна.

Ж. Фрьонд вважав, що не існує, як і не існувало аполітичного чи дополітичного суспільства. Політичне начало є органічним і властивим усім видам діяльності. Із цієї причини неможливо як стверджувати первинність чи вторинність політичного, так і виводити політичне з інших соціальних начал (економічних і т. ін.). Оскільки, проте, політичне начало косубстанціональне суспільству як одна з його сутностей, політика як діяльність вторинна стосовно суспільства, «суспільство задане політиці»²⁶ і є матерією, якій політична діяльність надає форму. Будучи однією з форм панування людини над людиною, політичне в суспільстві і в людині дорівнює самому собі у всі часи. Його постійною функцією є приведення до єдності розділеного на групи, класи і прошарки сучасного суспільства. Саме по собі суспільство не є єдністю; воно володіє нею тільки тоді, коли є політичним суспільством. Це, проте, не означає, що політика і суспільство коекстенсивні, і політичне начало зовсім не вичерпує все соціальне в суспільстві, усі суспільні відносини. «Строго кажучи, – відзначав Ж. Фрьонд, – будь-які соціальні відносини допускають їх політизацію, але не є проте специфічно політичними»²⁷.

Суспільство уявляється безпосередньо політичним тому, що політичні відносини за своєю природою соціальні, але вони є лише одним із видів соціальних відносин. Сама політика об'єднує в суспільстві те, що вона в ньому роз'єднує, починаючи з окремих суспільств (у яких, як вважав Ж. Фрьонд, вона протиставляє одні групи іншим, щоб об'єднувати їх у

певні соціальні спільноти) і закінчуючи світом у цілому, розділеним на окремі держави, які також повинні співіснувати в певній політичній історичній єдності. Ж. Фрьонд був дуже зв'язаний схемою К. Шмітта, для якого політична єдність детермінована наявністю друзів і ворогів, «реальністю ворога» і функцією політики організовувати з ним політичні відносини. У міжнародних відносинах К. Шмітт виключав єдність, поки існує держава: «Поки на Землі існує одна держава, завжди будуть інші держави, і не буде однієї всесвітньої «держави» на всій поверхні Землі, що охоплює все людство. Політичний світ – це ллоріверсум, а не універсум»²⁸.

Ж. Фрьонд слідував концепції К. Шмітта, який розробив у 30–50-х рр. XX ст. теорію автономії політики на основі схеми відносин «друг–ворог». Проте для Ж. Фрьонда проблема цих відносин – лише один, хоча й істотний, аспект теорії політики; він не приймав зовнішньополітичні імплікації концепції К. Шмітта. Ж. Фрьонду важливо насамперед аргументувати функціональне призначення політики. Антиномічне, засноване на позиціях командування–підкорення, друг–ворог, тлумачення влади мало для Ж. Фрьонда і К. Шмітта певний онтологічний сенс. Він дозволяв, як вони вважали, побудувати не суперечливу і найменш уразливу філософію влади і політики.

Ж. Фрьонд одним із перших сформулював ідею дифузії політичної влади, вказуючи на відмінність між публічним і приватним у політиці. Він надавав поняттю публічного ширшого значення, ніж це зазвичай роблять, і не отожднював його повністю ні із суспільством, ні з його інститутами. У той же час він надав цьому поняттю цілком певного політичного сенсу.

Таким чином, існують п'ять основних напрямів дослідження феномену влади. Прихильники кожного з них мають аргументи на користь того, що саме їхній підхід є правильним. Тоді закономірно постає питання: чи можливе таке, що, з одного боку, усі теорії влади правильні, а з іншого – вони часто суперечать одна одній. На нашу думку, усі описані теорії влади розглядають лише окремі її аспекти і сторони.

Вивчення проблеми влади неможливе без застосування системного методу опису. Ми виходимо з того положення, що

влада пронизує і все суспільство, і всі форми взаємин, вона може виступати як у явній, так і в неявній формі, мати опосередковані і безпосередні форми. Для системного опису теорій влади нами використовується підхід, запропонований В. Ганzenом²⁹. В. Ганzen зазначав, що для структуризації й організації великих масивів інформації можна скористатися ідеєю базисів. Базис – безліч знакових об'єктів, які характеризуються повнотою і впорядкованістю. Суть методу базисів полягає в тому, що безліч елементів опису об'єкта співвідноситься з безліччю елементів базису. Використання базисів робить опис стійкішим, дозволяє систематизувати розрізнені наукові дані, отримати крупні наукові узагальнення, представити інформацію у формі, зручнішій для сприйняття та осмислення. Застосування методу базисів відіграє, зокрема, евристичну роль, забезпечує допомогу у виявленні «білих плям», полегшує перехід від вивчення явища до виявлення його закономірностей. В. Ганzen висунув гіпотезу, що основними характеристиками будь-якого об'єкта є просторові, тимчасові, енергетичні й інформаційні характеристики. Цими характеристиками володіє субстрат об'єкта, який виконує функцію інтегратора перерахованих характеристик. В. Ганzen увів в апарат психології поняттєвий загальнонауковий пентабазис, що складається з чотирьох понять: простору, часу, енергії, інформації і одного об'єднуючого – субстрату (СПЧЕІ). П'ять основних напрямів вивчення феномену влади можна розкласти по елементах пентабазису СПЧЕІ таким чином:

– влада як характеристика індивіда є даною від народження, при цьому наголошується, що прагнення до влади притаманне кожній людині. Цю концепцію можна співвіднести із поняттям часу в загальнонауковому пентабазисі СПЧЕІ. Указане розташування відповідає поняттю індивіда в антропологічному базисі, що визначає природжені характеристики людини як індивіда;

– влада як причинна конструкція виявляє свій потенціал і може бути співвіднесена з поняттям енергії в пентабазисі СПЧЕІ.

– влада як міжперсональна категорія відповідає поняттю простору (соціального простору, соціуму, суспільства);

– владу як ресурс розуміють саме з погляду інформації про ресурси;

– і, нарешті, розуміння влади як філософської категорії об'єднує в собі всі теорії влади, розглядає її на іншому, вищому рівні абстракції. Таким чином отримуємо системний опис теорій, що розглядають феномен влади.

4.2. Концепції влади в сучасній політології і політичній соціології

Сучасні концепції влади можна класифікувати за рядом підстав. Насамперед, концептуальні підходи до інтерпретації влади з певною часткою умовності й відносності можна розділити при найзагальнішому логічно-гносеологічному аналізі на дві великі групи: 1) атрибутивно-субстанціональні, які трактують владу як атрибут, субстанціональну властивість суб'єкта або просто як самодостатній «предмет» чи «річ»; 2) реляційні, такі, що описують владу як соціальні відносини чи взаємодію на елементарному й на складному комунікативному рівнях.

Атрибутивно-субстанціональні підходи до осмислення влади, у свою чергу, включають такі концепції: 1) потенційно-вольові; 2) інструментально-силові; 3) структурно-функціональні³⁰.

Потенційно-вольові концепції виходять із визначення влади як здатності чи можливості нав'язування волі яким-небудь політичним суб'єктом. Такий підхід був особливо впливовий у традиції німецької політичної думки: Г. Гегель і К. Маркс, Й. Фіхте і А. Шопенгауер, Ф. Ніцше і М. Вебер використовували поняття «вольової властивості» чи «вольової здатності» в найрізноманітніших, деколи навіть когнітивно полярних визначеннях влади (таких, як «воля економічно панівного класу» К. Маркса чи «енергія і воля надлюдини» Ф. Ніцше і т. ін.). За класичним визначенням М. Вебера, влада є «будь-якою можливістю проводити усередині даних суспільних відносин власну волю, навіть усупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується»³¹. Таке визначення влади при бажанні можна інтерпретувати і як «вольові відносини», але акценти у М. Вебера, як і в Г. Гегеля чи в К. Маркса, все ж таки зміщуються на трактування її як якогось потенціалу політичного суб'єкта,

що володіє особливими субстанціальними якостями носія влади. Відповідно до цього визначення влада здійснюється індивідами, вона передбачає вибір, діяльність і намір. Ідея влади пов'язана з досягненням індивідом поставлених цілей. Влада здійснюється стосовно інших індивідів і може бути пов'язана з опором і конфліктами. Вона передбачає відмінність інтересів у тих, хто нею володіє, і тих, хто її позбавлений.

У цілому в трактуванні М. Вебера влада має негативний характер, оскільки веде до обмеження діяльності індивідів (підлеглих). Акцентуючи увагу на реальній здатності реалізовувати свою волю, М. Вебер залишав осторонь структурний аспект владних відносин, що представляє, на наш погляд, значний інтерес.

У багатьох вольових визначеннях і підходах до влади ставиться питання про засоби її реалізації і способи «розпредмечування». Одним із перших, хто визначив владу як «силове розпредмечування», а також виявив її найважливішу ознаку в контролі над ресурсами, був у 30-х рр. XX ст. американський політолог Ч. Мерріам. Це дозволило виділити специфічну інструментально-силову концепцію влади, пов'язану насамперед з англо-американською традицією. Уже в «Левіафані» Т. Гоббса влада, якою володіє суверен, описувалася не тільки як якийсь абстрактний потенціал, а й як реальний засіб примусу, форма силових дій. Т. Гоббс зробив чіткий акцент на тому, що основним інструментом і засобом реалізації влади є сила, звідси влада – форма силових дій (силова концепція влади). Влада в розумінні Т. Гоббса споріднена з могутністю (power). У праці «Левіафан» Т. Гоббс дав таке визначення могутності: «Могутністю людини є наявні в неї засоби досягнення певного видимого блага в майбутньому, що можуть бути природними чи інструментальними. Природною могутністю є фізична чи інтелектуальна перевага, інструментальними називаються форми могутності, які набуті за допомогою цих здібностей чи завдяки успіху; вони є засобами для досягнення ще більшої могутності. Не дивлячись на те, що це визначення допускає розуміння влади як інтелектуальної переваги (іншими словами, авторитету), пріоритет залишається на боці сили»³².

Трактування феномену влади як реальної сили (тобто засобу реалізації волі) дотримуються і прихильники «силової моделі» влади англо-американської школи «політичного реалізму», які і у внутрішній (Д. Кетлін), і в міжнародній (Р. Моргентау) політиці визначають владу як силову дію політичного суб'єкта, що контролює певні ресурси і при необхідності використовує навіть пряме насильство.

Водночас указаним позиціям протиставляється погляд, що трактує владу як анонімну, надперсональну, безособову властивість соціальної системи, знеособлену волю обставин, що принципово не зводиться до характеристик індивідуального чи групового суб'єкта. І цей напрям (дослідники влади позначають його як системний, який розглядає владу як властивість політичної системи) також представлений численними теоретичними конструкціями:

- представник структурно-функціонального підходу Т. Парсонс трактував владу як «узагальненого посередника» в соціальному (політичному) процесі; влада як властивість системи пов'язана з досягненням загальної мети цієї системи, з її організацією;

- М. Крозьє вважав владу вічною: «Владу не можна ні ліквідувати, ні націоналізувати. Вона, як голови гідри, з'являється у все більшій кількості і стає сильнішою щоразу, коли вважають, що їй відсікли голову»³³;

- серед спроб удосконалити теорію Д. Істона можна назвати кібернетичний варіант системної теорії влади, розроблений К. Дейчем, який здійснив спробу «за допомогою кібернетики надати нового змісту старим субстанційним поняттям влади і держави»³⁴. К. Дейч бачив у владі аналог грошей в економічному житті чи «платіжного засобу» в політиці, який діє там, де не спрацьовує вплив, звичка, де немає добровільного узгодження дій. Вирішальною функцією влади є регулювання групових конфліктів і здійснення комунікації всередині системи, у яких примус є рідкісним випадком. Серед багатьох засобів здійснення політики, тобто прийняття соціальних рішень, спрямованих на досягнення певних цілей, знаходить собі місце потенційний примус, тобто загроза використання негативних санкцій;

– спираючись на концепцію влади К. Дейча, німецький соціолог Н. Луман відмічав, що владою над суспільством володіє тільки політична система як єдине ціле. Її основу складає монополія на законні рішення, яка гарантується засобами примусу. Останні використовуються в тих ситуаціях, коли відмовляють інші засоби управління і виявляється недостатньою здатність системи до вирішення чи приглушення конфліктів³⁵. У цій концепції на перший план виходить та риса влади, яка забезпечує можливість соціального спілкування. Влада витлумачується як символічний засіб соціальної комунікації, який дає їй володареві певні переваги над партнерами (наприклад, у виборі найбільш вигідного способу соціальної дії). Влада, якою володіє один із партнерів, обмежує можливості іншого партнера (чи інших партнерів) вибирати «поле гри», а в ситуації примусу і насилля (пограничні ситуації) і зовсім позбавляє вибору. Роль влади в концепції Н. Лумана зведена до ролі одного зі звичайних засобів соціальної комунікації поряд із мовою, штучною і природною, грошима тощо. Відповідно історія розвитку людського суспільства змальована ним не як історія розвитку різноманітних відносин панування і підкорення, а як історія розвитку міжлюдських комунікацій і спілкування, які тільки побічно ведуть до форм панування. Як наслідок цього – абсолютизація однієї риси влади і спотворення її суті;

– для марксистських поглядів характерним є представлення політичної влади як функції соціального апарату того чи іншого класу, що формує суспільні відносини. Суспільні відносини зумовлюють його здатність нав'язувати свою волю іншому класу (чи суспільству в цілому) і тим самим забезпечують його соціальне панування.

До даного напрямку належать й інформаційно-комунікативні трактування влади (Х. Арендт, Ю. Хабермас), що розглядають її як глобальний процес багато разів опосередкованого та ієрархізованого соціального спілкування, яке розгортається в соціальному полі і просторі комунікацій, такого, що регулює суспільні конфлікти й інтегрує людське співтовариство. Х. Арендт відзначала у зв'язку з цим, що влада – це не власність чи властивість окремого політичного суб'єкта, а багатостороннє інституційне

спілкування. Виникнення влади як соціального феномену обумовлене необхідністю узгодження суспільних дій людей при переважанні спільного інтересу над приватним. Ю. Хабермас відстоював думку, що влада є тим макромеханізмом опосередкування суперечностей між публічною і приватною сферами життя, який поряд із грошима забезпечує відтворення природних каналів комунікацій між політичними суб'єктами.

Але найяскравіше суть системного підходу виражена в структуралістських та постструктуралістських теоріях (П. Бурдє, М. Фуко). У крайніх варіантах вони інтерпретують владу як якусь модальність спілкування, «відносини відносин», спочатку властиві всьому соціальному, такі, що не локалізуються в просторі і не здатні належати кому-небудь із конкретних суспільних суб'єктів. Як писав М. Фуко, «влада скрізь не тому, що вона охоплює все, а тому, що вона виходить звідусіль»³⁶. При такому підході політична влада по суті ототожнюється не тільки зі всіма політичними, а й з усіма соціальними відносинами в цілому. Ні в суспільстві, ні в політиці не визнається нічого такого, що могло б вийти за рамки влади. І при цьому виходить, що не люди володіють здатністю привласнювати владу, а сама влада привласнює на час того чи іншого суб'єкта (президента, суддю, поліцейського) для здійснення примусу.

Що ж стосується новітніх постструктуралістських (чи нео-структуралістських) концепцій «археології і генеалогії влади» М. Фуко і «поля влади» П. Бурдє, то їх об'єднує не субстанціонально-атрибутивне, а швидше реляційне бачення влади як відносин і спілкування. М. Фуко відзначав, що влада є не просто відносинами суб'єктів, а своєрідною модальністю спілкування, тобто «відносинами відносин», неперсоніфікованими і неупредметненими, оскільки її суб'єкти щоміглі знаходяться в енергетичних лініях напруги, які постійно змінюються, і у співвідношенні взаємних сил.

П. Бурдє обґрунтував власне поняття символічної влади, що зводилося ним до сукупності «капіталів» (економічних, культурних тощо), які розподіляються між агентами відповідно до їх позицій у «політичному полі», тобто в соціальному просторі, що утворюється й конструюється ієрархією владних відносин.

3 атрибутивно-субстанціональними концепціями влади тісно пов'язані реляційні, що трактують владу за допомогою категорії «соціальних відносин». Реляційні концепції трактують владу як відносини між двома партнерами, у яких один індивід (суб'єкт владних відносин) здійснює на іншого індивіда (об'єкт владних відносин) визначальний вплив. Суб'єктом і об'єктом можуть виступати як окремі індивіди, так і групи, прошарки населення, політичні партії. Такий підхід щодо розуміння влади є доволі вузьким, оскільки трактує владу як асиметричні міжособистісні відносини, де присутні суб'єкт і об'єкт влади. Взагалі це не у всіх випадках правильно: можна пригадати скільки завгодно прикладів, коли «лідера» серед двох (чи більше) партнерів немає, але боротьба за владу точиться.

Відповідно до цієї концепції формулюються визначення влади. Так, Р. Даль вважав, що влада – це такі «відносини між соціальними одиницями, коли поведінка однієї чи більше однієї одиниці (відповідальні одиниці) залежить при деяких обставинах від поведінки інших одиниць (контролюючі одиниці)»³⁷. Дж. Френч і Б. Рейвен розуміли владу як «потенційну здатність, яку має у своєму розпорядженні група чи індивід, щоб з її допомогою впливати на іншого»³⁸.

П. Блау зберігав момент примусу в розумінні влади, характерний для М. Вебера, і визначав це поняття як «здатність одного індивіда чи групи здійснювати свою волю щодо інших за допомогою страху чи відмовляючи у звичайних винагородах, чи у формі покарання, не дивлячись на неминучий опір; при цьому обидва способи впливу є негативними санкціями»³⁹.

Загальний момент цих визначень полягає в тому, що владні відносини інтерпретуються в них насамперед як відносини двох партнерів, що впливають один на одного в процесі інтеракції.

У політології та соціології політики в рамках реляційного підходу дослідники виділили три теорії: теорію опору; теорію боротьби за володіння ресурсами; теорію розподілу зон впливу.

У теоріях опору (Д. Картрайт, Б. Рейвен, Д. Френч) розглядаються такі владні відносини, у яких суб'єкт влади тим чи іншим способом пригнічує опір об'єкта, котрий, у свою чергу, протидіє цьому впливові в тій чи іншій мірі. Відповідно розроб-

ляються класифікації різних ступенів і форм опору. У теоріях опору веберівська ідея про те, що влада є відносинами, які виражаються в застосуванні примусу й насильства, продовжує здійснювати певний вплив, хоча «пересідає» на інший теоретичний ґрунт. Так, наприклад, на основі теорії «динаміки поля» К. Левіна сформульовані визначення влади, що пропонують враховувати силу опору підлеглого. Для визначення останнього в лабораторних експериментах порівнювалася поведінка індивіда в умовах, коли його контролює інший індивід (соціальна поведінка) з поведінкою в умовах відсутності контролю (приватна поведінка). На основі цих досліджень Дж. Френч і Б. Рейвен класифікували відносини влади відповідно до природи мотивацій, інтенсивності сили опору і ступеня контролю⁴⁰.

Поставивши завдання ідентифікації і систематизації головних типів влади, ці автори визначали владу в термінах психологічної зміни, яку розуміють як зміну в поведінці, думках, відносинах, цілях, потребах і цінностях індивіда. У результаті сила впливу складається із сили зміни індивіда в бажаному напрямі та опору, що протистоїть цій дії. Сила влади визначається як максимальна потенційна здатність одного агента вплинути на іншого, тобто як максимально можливий вплив.

Дж. Френч і Б. Рейвен трактували підстави влади значно ширше, ніж М. Вебер, виділяючи винагороду чи примус з боку суб'єкта влади; визнання об'єктом влади законного права її суб'єкта визначати йому певну соціальну поведінку; ідентифікацію об'єкта влади з її суб'єктом; знання, яким володіє суб'єкт⁴¹.

Влада, заснована на винагороді, зростає з розміром очікуваної винагороди. Влада як примус заснована на очікуванні покарання за неконформну поведінку, зокрема загрози звільнення, позбавлення премій, зниження розміру заробітної плати тощо. Сила влади в цьому випадку залежить від загрози покарання з урахуванням вірогідності уникнення покарання завдяки слухняності. Влада, заснована на позитивних санкціях (винагороді), має тенденцію зростати і трансформуватися у владу, засновану на ідентифікації підлеглого з керівником. Влада, заснована на негативних санкціях, веде до того, що підлеглий прагне вийти з поля впливу свого керівника. Законний чи легітимізований тип

володарювання заснований на визнанні права однієї сторони визначати іншій стороні певну соціальну поведінку. Це визнання ґрунтується на традиції, інтерналізованих цінностях культури, на прийнятті певної структури соціальних відносин, що передбачають межі, за які не може вийти суб'єкт влади. Відчуття «так повинно бути» виховується батьками, учителями, релігією, етичною системою, причому в різних культурно-етичних системах можуть бути прийняті різні цінності. У деяких із них, наприклад, право визначати поведінку членів соціуму гарантується старшим за віком; в інших – представники однієї статі мають право визначати поведінку осіб іншої статі. Підставою влади може бути і прийняття правомірності соціальної ієрархії в групі, організації чи суспільстві.

Влада як ідентифікація, чи референтна влада, заснована на почутті єднання одного індивіда з іншим, тому, чим сильніша ідентифікація об'єкта влади з її суб'єктом, тим сильніша влада останнього. Як окремі випадки референтної влади розглядаються концепції «престижності» і «референтної групи», тобто групи, до якої індивід подумки себе зараховує, членом якої він мріяв би стати і т. д. Експертна влада спирається на знання, що є цінними в конкретній сфері.

Приведена Дж. Френчем і Б. Рейвенем класифікація підстав влади як міжособистісних відносин дає змогу раціоналізувати останні, сприяючи тим самим проясненню цих складних і недостатньо досліджених соціально-психологічних відносин. Автор цієї монографії поділяє думку російської дослідниці Б. Осипової, що розглянута вище класифікація будується не на єдиній підставі. У перших двох випадках – це санкції (позитивні і негативні), що очевидно мають позаіндивідуальне походження, хоч і вжиті індивідуально. Традиції і культурні цінності, що регулюють владні відносини, також мають позаіндивідуальну соціокультурну природу, тоді як знання як джерело влади є особистою якістю самого суб'єкта влади. Влада як ідентифікація базується на позитивній емоційній оцінці суб'єкта влади її об'єктом, тобто також має особистісне джерело. Об'єднуючи такі природно різні підстави влади, подібна концепція не прояснює її природу. Роль різних підстав влади не диферен-

ційована і не зважена, субординація критеріїв не проведена. Наприклад, влада організаційна і політична, яку можна підвести під перший і другий випадки, де йдеться про застосування санкцій, ставиться на один рівень із моральним авторитетом і психологічним впливом.

Подібний недиференційований підхід значною мірою характерний для сучасного західного суспільствознавства з його тенденцією редукування соціального до психологічного.

Ототожнення влади із впливом виділяє тільки поверхові її ознаки. Вплив легко виявляється в будь-якому акті міжособистісної взаємодії, але це не означає, що в будь-якому випадку можна говорити про владу. Будучи категорією політичних відносин, влада пов'язана з відносинами вищого й істотнішого рангу – відносинами нав'язування своєї волі на базі володіння певними засобами для цього. Вплив же базується на моральних принципах, обумовлених авторитетом і пов'язаною з ним повагою до суб'єкта впливу.

У розглянутій концепції типи влади трактуються як соціальне благо, володіння яким забезпечує володарюючому отримання від підвладного певних цінностей, будь то підвищення продуктивності праці, сплата податків, допомога, бажана поведінка тощо. Подібні теорії можна віднести до утилітаристських теорій соціальних феноменів, які ґрунтуються на тому постулаті, що людською поведінкою керує пошук максимальної вигоди або максимального задоволення. Водночас існують теорії, які заперечують утилітарний мотив влади.

Автор теорії «редукції ієрархічних дистанцій»⁴² М. Малдер головним психологічним механізмом влади вважав не ті блага, які вона дає, а власне прагнення влади. Влада, згідно з його переконаннями, це такий феномен, наслідки якого варіюються залежно від її ступеня, а не від її природи. При однаковому ступені влади наслідки будуть збігатися, наскільки б різними не були підстави влади. Оскільки влада приносить задоволення сама по собі, то індивіди пристрасно прагнуть до високих позицій у її ієрархії, зустрічаючи на своєму шляху опір з боку тих, хто вищий за рангом. За відсутності ефективного просування нижчі за рангом задовольняються удаванним зближенням

із вищими за рангом, а іноді навіть простим уявленням, що дистанція, яка їх розділяє, є меншою, ніж насправді. Ця можливість помилкового задоволення (через психологічний механізм заміщення) створює в підлеглих позитивне ставлення до вищестоящих. Воно тим краще, чим менша дистанція, дійсна чи удавана. Вищестоящі прагнуть відштовхнути нижчестоящих проявами своєї антипатії, яка тим сильніша, чим ближче наближаються до них нижчестоящі. Відбувається конфлікт, з якого випливає, що на тенденцію до зближення впливають негативні моменти відштовхування залежно від ієрархічної дистанції. Чим більша дистанція, тим сильніша антипатія вищестоящих до нижчестоящих. Тому індивід матиме більший шанс зблизитися з безпосереднім і менший – із віддаленим керівництвом. Точнісінько так само індивід переживатиме сильніші позитивні почуття до керівництва, чим останнє ближче до нього.

Не можна заперечувати наявність психологічних рис особи, що обумовлюють «жадання влади». Але, по-перше, відомо, що ці риси властиві далеко не всім. По-друге, не з'ясовано з позицій одного лише психологічного підходу й опір вищестоящих домаганням нових претендентів на владу. Владою, особливо коли вона успадковується чи передається членам сімейного клану, часто наділяються індивіди, що не мають ні бажання, ні здібності до її здійснення, і активний захист ними своїх позицій має не особисте, а суто соціальне джерело. Інтереси сім'ї, роду, клану, нарешті, класу обумовлюють у цьому випадку прагнення утримати владу, а не задоволення від володіння нею «самою по собі» чи «як такою». Володарююча еліта отримує владу і прагне її утримати насамперед і головним чином завдяки соціальним, а не особистим мотивам, які тим сильніші, чим впливовіші сили, що її підтримують.

М. Малдер, як і інші його прихильники, не припускав, що володіння необхідними для управління особистісними якостями, як і саме прагнення до влади, – лише одна з умов виникнення інституту панування, притому не головна і не вирішальна. Індивіди вступають у владні відносини, уже будучи включеними в певну систему суспільних відносин, маючи переваги, обумовлені соціально-економічним становищем, яке вони обіймають у

суспільстві. Головний чинник політичного успіху і відбору «кращих» із числа претендентів на владу – сила тих класів, соціальних угруповань чи груп тиску, які стоять за ними.

Вузькість, недостатність психологічного трактування влади визнається і деякими зарубіжними вченими. Так, наприклад, Ж. Пуату, наводячи результати соціальних експериментів, покликаних визначити природу (утилітарну чи неутилітарну) владних відносин між індивідами, дійшов парадоксального, здавалося б, висновку, що результати його власних експериментів підтверджують обидві теорії. Це свідчить, на його думку, про те, що вивчення влади виходить за рамки соціальної, а тим більше індивідуальної психології і переростає в соціально-політичне дослідження. Він зробив висновок, що не можна визначати владу тільки як міжособистісні відносини. У повному розумінні слова – це поняття політичне, воно набуває свого значення залежно від різних соціальних інститутів. Більше того, йому здавалося плідним зближення поняття влади з уживаним Л. Альтюссером і Н. Пулантзасом поняттям «ідеологічного апарату держави»⁴³. Цей висновок впливав із констатації того факту, що сучасна влада використовує для своєї самореалізації не який-небудь один вид засобів, а весь арсенал політичних, соціальних та ідеологічних впливів, не виключаючи, зрозуміло, засобів психологічного маніпулювання масовою свідомістю.

Якщо теорії, що ставлять у центр уваги дослідника опір, який чинить суб'єктові влади її об'єкт, можна віднести до психологічних за типом пояснення цього явища, то теорії обміну ресурсами (П. Блау, Д. Хайнінгс, Д. Хіксон) мають соціологічний характер. Вони засновані на нерівномірному розподілі ресурсів між учасниками соціальних відносин, унаслідок чого виникає гостра потреба в них у тих, хто їх позбавлений (ці ресурси мають статус «рідкісних» чи «важливих», тобто представляють велику цінність для обох сторін). Той, хто має у своєму розпорядженні надлишок таких ресурсів, може «поділитися» ними з партнером, в обмін отримавши владу над ним. Набута таким чином влада виражається в обмеженні поведінки іншого партнера певними рамками.

Увага найвідомішого творця цієї концепції П. Блау концентрувалася на ситуаціях, коли взаємність впливу проявлялася

переважно через обмін ресурсами між індивідами чи групами індивідів. Нерівний розподіл ресурсів призводить до того, що ті, хто їх позбавлений і одночасно потребує їх, перебувають у гіршій ситуації, ніж ті, хто ними володіє. Останні можуть трансформувати свої надлишки ресурсів у владу, поступаючись їх частиною тим, хто їх позбавлений, в обмін на бажану соціальну поведінку.

П. Блау розробив класифікацію обмінів у ситуації соціальної взаємодії і виділив владу в рамках цієї типології як приватний вид обміну. Він розрізняв шість категорій обміну, що варіювалися відповідно до таких характеристик, як інструментальність (неінструментальність) і симетрія (дисиметрія). Відносини влади визначалися ним як відносини обміну інструментального і дисиметричного типів. Згідно П. Блау, індивід має владу над іншим, коли цей останній постійно від нього залежить у тому сенсі, що потребує певних благ, які не може отримати в іншому місці.

Підхід П. Блау користується відомим визнанням серед зарубіжних соціологів, що підкреслює його позитивні моменти. Вони полягають у тому, що в основі влади лежить дійсний факт нерівного розподілу ресурсів, який дозволяє погрожувати підлеглому чи навіть карати його, застосовуючи негативні санкції. Цінним визнається також виявлення сенсу обміну як обміну ресурсами різної природи. Якби обмінювані елементи належали до однієї категорії, існувала б симетрія обмінів, проте саме тому, що ресурси, про які йдеться, різного порядку, обмін стає можливим і необхідним. Раціональним визнається і положення про те, що влада є функцією залежності індивіда від розподілу рідкісних ресурсів, а також положення про залежність влади від ступеня замінюваності рідкісного ресурсу, іншими словами, від можливості, що є в суб'єкта влади, знайти необхідні йому ресурси в іншому місці⁴⁴.

Д. Хіксон і його послідовники розвинули теорію соціального обміну П. Блау, доповнивши поняття «замінюваність» поняттями «центральність» і «володіння невизначеністю»⁴⁵. Спираючись на роботу П. Лоренса і Дж. Лоша⁴⁶, а також на концепцію невизначеності як джерела влади М. Крозьє⁴⁷, ці автори стверджують, що підгрупа має владу в тій мірі, в якій вона здатна

опанувати джерело невизначеності стосовно організації, де вона виконує центральну роль і де її важко замінити. Прихильники цієї теорії справедливо зазначають, що одного контролю над ресурсами всередині системи недостатньо для виникнення феномену влади. Ресурси, які має у своєму розпорядженні індивід, повинні бути бажаними і необхідними для іншого, крім того, можливість розподілу ресурсів – тільки приблизний показник відносин влади в організації. Індивід може, маючи у своєму розпорядженні ресурси, потрібні для іншого, зовсім не використовувати їх – ні в прямій формі, ні під загрозою. Постає питання про мотиви індивіда, що не бажає мобілізувати ресурси, а також питання про сприйняття акторами своїх власних джерел влади, як і тих, якими користуються інші.

Зарубіжні теоретики віддають перевагу вивченню поведінки учасників соціальної взаємодії залежно від розподілу ресурсів і тлумачать його, на наш погляд, недостатньо коректно. Їх увагу зазвичай привертають три моменти: істотність ресурсів, їх сприйняття чи обізнаність про їх наявність і очікувані наслідки їх використання, а також спосіб, за допомогою якого відбувається перехід до ефективної мобілізації ресурсів. Ці три моменти хоч і вивчаються в певних заданих обставинах, проте без урахування основних тенденцій суспільного розвитку, динаміки реальних соціальних сил, основних закономірностей і особливостей певного соціально-економічного ладу. Учасники соціальної взаємодії отримують характеристики тільки у плані їх ставлення до ресурсів, які розподіляються в даний момент, у даній ситуації, без урахування джерела їх отримання, їх реальної ваги і значення для суспільства, не говорячи вже про врахування історичних перспектив останнього, його соціально-політичних цілей. Через це обмін ресурсами постає як формальна, здійснювана в соціально-політичному вакуумі процедура, позбавлена конкретно-історичного змісту.

Облік і класифікація ресурсів – завдання, яке ставлять перед собою багато дослідників феномену влади, причому не тільки прихильники реляційних, а й системних теорій. Найхарактернішим визначенням ресурсу є таке: «Ресурс – це атрибут, обставина чи благо, володіння яким збільшує здатність впливу

його володаря на інших індивідів чи групи»⁴⁸. М. Роджерс, який сформулював це визначення, розрізняв два типи ресурсів, а саме: інфраресурси та інструментальні ресурси. Перші – це атрибути, обставини чи блага, які повинні бути в наявності до того, як «інструментальні ресурси» будуть приведені в дію: це нібито попередні умови, без яких «інструментальні ресурси» залишаються незадіяними. «Інструментальні ресурси» тлумачаться ним як засоби здійснення впливу: вони можуть використовуватися для заохочення, покарання чи переконання. Таким чином, поняття інфраресурсів вводиться для того, щоб зрозуміти, чому в різних ситуаціях ті індивіди, які здійснюють владу, мобілізують (чи ні) свої «інструментальні ресурси».

Існують і інші спроби класифікації ресурсів. Наприклад, А. Етціоні пропонував розділити ресурси на три категорії: утилітарні, примусові і нормативні⁴⁹. Мета його класифікації полягала в зіставленні окремих типів ресурсів зі специфічними способами панування. Використання утилітарних ресурсів (матеріальних винагород насамперед) дозволяє подолати опір іншої особи таким чином, що вона погоджується підкорятися волі суб'єкта влади в обмін на ресурси, які їй необхідні. До примусових ресурсів суб'єкт влади вдається тоді, коли прагне знайти додаткові примуси, щоб ще більше обмежити свободу іншого.

Нарешті, через використання нормативних ресурсів суб'єкт влади прагне блокувати опір об'єкта. Він намагається викликати схвалення іншого скоріше шляхом зміни його норм і переваг, ніж об'єктивної ситуації. Нормативні ресурси можуть також впливати прихованим чином, примушуючи підлеглих приймати менеджерські вимоги щодо своєї поведінки і зменшувати таким чином кількість ситуацій, які вони могли б розцінити як такі, що суперечать їх інтересам. Нормативні ресурси можуть привести підлеглих до такого стану, коли вони не усвідомлюватимуть свого залежного становища і коли в них у той же час не виявиться звичайних засобів опору.

Дві перші категорії ресурсів дозволяють протидіяти опору підлеглих, впливаючи, головним чином, на об'єктивну ситуацію, у якій вони знаходяться, тоді як третя категорія впливає в

основному на формування сприйняття підлеглими свого становища і сходиться, таким чином, до суб'єктивного чинника.

Теорії розподілу зон впливу (Д. Ронг) дають змогу позбавитися від асиметричності владних відносин, враховуючи той факт, що ролі учасників постійно змінюються, вони жорстко не закріплені. Оскільки цінних ресурсів (а відповідно і зон впливу) може бути декілька, то перевагу одного учасника взаємодії над іншим можна виділити, розглядаючи її за «сукупним володінням ресурсами». Ці теорії концентрують увагу не стільки на окремих ситуаціях взаємодії індивідів, скільки на сукупності соціальних інтеракцій. При цьому підкреслюється момент змінності ролей учасників інтеракцій. Якщо в одній ситуації владу має один індивід стосовно іншого, то з трансформацією сфери впливу позиції учасників змінюються.

Теорія розподілу зон впливу була розроблена Д. Ронгом. Стурбований надмірним, на його думку, акцентуванням асиметричного характеру владних відносин деякими соціологами, які ризикують тим самим приглушити реляційний аспект влади, він запропонував при оцінці природи існуючих відносин влади брати до уваги не кожен дію окремо, а розглядати їх у сукупності. «Можна побачити, що актори постійно міняються ролями володарів і підлеглих влади, – писав він, – якщо взяти до уваги всю цілісність їх інтеракцій»⁵⁰. Не можна заперечувати, писав далі Д. Ронг, що владні відносини як соціальні відносини особливого роду асиметричні в тому сенсі, що володар влади здійснює більший контроль над поведінкою об'єкта влади, ніж останній над ним. Проте взаємність впливу – як визначальний критерій соціальних відносин – ніколи не повинна повністю зникнути зі сфери уваги дослідника, за винятком, можливо, форм фізичного насильства. На противагу П. Блау, котрий стверджував, що «взаємозалежність і взаємний вплив рівних сил указують на відсутність влади»⁵¹, а також Х. Герту і К. Мілсу, які писали, що «коли всі рівні, то немає політики, оскільки політика вимагає підлеглих і начальника»⁵², Д. Ронг акцентував увагу на «корінні» влади – соціальній взаємодії як її генетичній формі. Не заперечуючи того, що асиметрія існує в кожному індивідуальному епізоді дії, він підкреслював той факт, що взаємодіючі індивіди

постійно міняються ролями володаря влади і її об'єкта. Один контролює іншого в одних ситуаціях і сферах поведінки, інший – в інших. Якщо трактувати владні відносини виключно як ієрархічні й односторонні, підкреслював Д. Ронг, ми залишаємо поза увагою цілий клас відносин між людьми чи групами, у яких контроль однієї особи чи групи над іншими в одній сфері врівноважується контролем іншої поза межами цієї сфери. Розділення сфер між сторонами часто є результатом переговорного процесу, який може спричинити відкриту боротьбу за владу (наприклад, страйк проти наймача, тяжба в комерційній конкуренції, війна між державами тощо). Таким чином, інтегральній владі, тобто такій, у якій ухвалення рішень та ініціатива до дії централізовані й монополізовані тільки однією стороною, протиставляється інтеркурсивна влада, яка характеризується балансом відносин влади й розділенням сфер впливу між сторонами. Інтеркурсивна влада існує там, де владі однієї із сторін взаємовідносин протистоїть влада іншої, де наявні процедури переговорів і спільного ухвалення рішень.

У сучасних державах, переконаний Д. Ронг, інтегральна влада може бути обмежена різними заходами, наприклад, періодичною перевіркою дій суб'єктів влади, періодичною переатестацією їх володарюючого статусу чи їх переміщенням і заміною, встановленням меж сфер, які вони можуть контролювати, і кола питань, які вони можуть вирішувати всередині кожної зі сфер. Сюди входять також права відкликання, подачі петицій і скарг.

Якщо подібні заходи дійсно реально застосовуються, а не є звичайними вихлопними клапанами, подібно до конституцій у багатьох сучасних державах, то повинні виникати джерела влади, незалежної від інтегральної влади. Іншими словами, у суспільстві повинні існувати центри, що реально протистоять інтегральній владі, обмежують її. У результаті, на думку Д. Ронга, абсолютної відмінності між інтеркурсивною та інтегральною владою не існує.

Д. Ронг указав на чотири головні способи опору інтегральній владі. Об'єкти влади: 1) можуть боротися за встановлення влади, що протистоїть офіційній, з метою трансформувати інтегральну владу в систему інтеркурсивної влади; 2) можуть

обмежити екстенсивність (кількість суб'єктів влади), загальність (кількість сфер впливу) і інтенсивність (радіуси дії всередині окремих сфер впливу) влади; 3) можуть зруйнувати інтегральну владу цілком, вийти зі сфери її дії; 4) можуть спробувати замінити її своєю інтегральною владою.

Якщо мати на увазі інтегральну владу сучасних держав, то перші три альтернативи, згідно з ідеями Д. Ронга, взагалі відповідають зусиллям, спрямованим на утвердження демократичного, конституційного правління або ж на ліквідацію будь-якого правління, анархії. Четверта альтернатива відповідає різним формам політичного зміщення, таким як путчі, революції чи законодавчо врегульована конкуренція і виборче суперництво.

Механізмами утвердження влади, що протистойть офіційній, є ініціатива, референдум, притягнення до суду тощо. Проте в сучасних державах, констатував Д. Ронг, інтегральна влада не може бути повністю трансформована в інтеркурсивну через існування юридичних механізмів самозбереження інтегральної влади. На противагу Х. Герту і К. Мілсу, як, утім, і багатьом іншим політологам і соціальним філософам, Д. Ронг указував, що політика – це не тільки сфера боротьби за владу. Вона включає як боротьбу за владу, так і боротьбу за її обмеження, опір їй, втечу від влади⁵³.

Спроба Д. Ронга виділити й систематизувати способи опору інтегральній владі, безумовно, заслуговує уваги, так само як і загальнодемократичний пафос його міркувань. Проте очевидно, що основа його міркувань – констатація плюралізму влади в сучасному суспільстві – враховує тільки одну з тенденцій суспільного розвитку, залишаючи осторонь іншу – тенденцію до поляризації і посилення державної влади, характерну для ряду розвинених держав (насамперед США).

Реляційний підхід, таким чином, охоплює широке коло теорій: від психологічних теорій опору до соціологічних (теорії обміну) і політичних (розділу сфер впливу). Усі ці теорії мають деякі загальні риси: вони належать до теорії соціальної дії, в основі якої раціональна мотивація: раціонально діючі актори, маючи специфічні переваги (ресурси), будучи поміщеними в організаційну мережу примусу і можливостей його уникнути,

прагнуть по можливості досягти своїх цілей. Автори цих концепцій базуються тільки на одному типі соціальної дії, запозиченої з класифікації М. Вебера, – а саме раціонально-цільовому, – залишаючи без уваги не менш продуктивні з погляду типології влади – цінності раціональної, ефективної і традиційної дії.

Порівняно із системним підходом, що тлумачить владу як безособову властивість системи, реляційні концепції мають деякі особливості, які заслуговують уваги. Це той факт, що індивіди чи групи мають у своєму розпорядженні владу тільки стосовно інших індивідів чи груп, які надають сенсу владі і роблять можливим її існування в певних соціальних відносинах. На думку деяких дослідників, перевагою чи особливістю реляційних концепцій є підкреслення асиметричної природи влади. На думку ж інших, – це недолік, який долається, зокрема, у концепціях розподілу зон впливу.

Проте реляційним концепціям адресується цілий ряд зауважень. Головне з них полягає в тому, що влада представлена в них як властивість акторів у відносинах, а не як властивість самих відносин⁵⁴. Подібна критика розповсюджується й на М. Вебера⁵⁵. Якщо влада є атрибутом учасника відносин, то вона тлумачиться як його особиста здатність, а не як феномен, що виникає на базі певних соціальних умов. Цей докір відноситься до теорій опору з їх психологічним пояснювальним принципом. Тому позитивним моментом інших реляційних концепцій (теорій обміну і розподілу зон впливу) можна вважати перенесення мотивації за межі індивіда, акцентування на залежність владних відносин від факту володіння ресурсами. Цим указані теорії вигідно відрізняються від трактувань влади як спонтанного вираження особистих якостей індивіда. Безперечна перевага цих концепцій порівняно із суб'єктивно-психологічними поясненнями полягає в перенесенні акценту на соціально-політичні чинники влади, пошуки її основ в особливостях соціального становища суб'єкта влади, у закономірностях політичної діяльності і т. п.

Проте доводиться констатувати, що при всіх спробах знайти об'єктивні основи влади реляційний підхід цього завдання не вирішив. Концепція розподілу і обміну ресурсами, що

претендує на роль теорії, яка нібито враховує об'єктивний чинник, не може виконати даних її авторами обіцянок, оскільки в ній не уточнена сама природа ресурсів, володіння якими може дати владу. Зрозуміло, що такі різні блага (ресурси), як, наприклад, знання чи власність, не можуть розглядатися як підстави, що однаково продукують владні відносини. Нездатність виділити головну детермінанту влади призвела до того, що читач отримав не більше ніж широкий перелік способів дії одного індивіда на іншого, не рахуючи ряду рекомендацій щодо виявлення в рамках організаційних відносин прихованих можливостей забезпечення гармонії класових відносин, соціального порядку і загальної згоди.

Тривалий час в історії політичної думки панували правові концепції влади. Т. Гоббс, І. Кант, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спіноза та інші мислителі вважали право первинним, а політику і владу – похідними від нього. Французькі філософи XVIII ст. апелювали до розуму як єдиного судді над усім, вимагали встановлення розумного суспільства відповідно до природних прав людини. Пошук ідеального права і держави характерний для Платона і Ф. Бекона, для комуністичних утопій від Т. Мора до Е. Кабе. Філософське обґрунтування І. Кантом теорії правової держави також базується на принципі узгодженості державного устрою з правовими нормами.

Узагалі дуже важко виділити і класифікувати всі концепції політичної влади, які заслуговують уваги, оскільки відмінності між ними можна провести за кількома підставами. Проте, і з цим погоджується більшість дослідників, у концептуальному аналізі влади доволі виразно прослідковуються дві основні традиції. Першу традицію можна позначити як «секційну (групову) концепцію влади»⁵⁶ чи як «традицію реалізму»⁵⁷, яка йде від Т. Гоббса і М. Вебера, представлена в роботах Х. Лассуелла і Е. Кеплена⁵⁸, Р. Даля⁵⁹, Д. Картрайга⁶⁰, С. Льюкса⁶¹, Е. Гідденса⁶² і інших авторів. Тут влада розглядається як асиметричні відносини, які включають актуальний чи потенційний конфлікт між індивідами. Вона виникає в тих соціальних взаємодіях, де один із суб'єктів має здатність впливати на іншого, долаючи його опір. Влада концептуалізується як влада над кимось, як

«відносини нульової суми», у яких зростання влади одних індивідів і груп означає зменшення влади інших індивідів і груп.

Друга традиція – «несекційна концепція влади» – відкидає ідею «нульової суми», допускаючи, що влада може здійснюватися із загальною вигодою. У цій традиції вона розглядається як колективний ресурс, як здатність досягти суспільного блага; підкреслюється легітимний характер влади, її приналежність не окремим індивідам чи групам, а колективам людей чи суспільству в цілому. Сучасними представниками цієї традиції, коріння якої сягає ідей Платона й Арістотеля, є Т. Парсонс⁶³, Х. Арендт⁶⁴ і частково М. Фуко⁶⁵.

Багато дослідників підкреслюють значення книги Х. Лассуелла і Е. Кеплена «Влада і суспільство»⁶⁶, що стала, на думку Д. Болдуїна, «вододілом між старими, ще інтуїтивними і двозначними трактуваннями влади і чіткістю і ясністю пізніших дискусій»⁶⁷. Х. Лассуелл і Е. Кеппен, як і інші представники біхевіористської школи, прагнули включити концепцію влади у свою теорію людської поведінки. Вони використовували поняття влади не для опису держави й урядових установ, а для розуміння того, «що люди говорять і роблять»⁶⁸.

Влада розглядалася ними як вид впливу, як «процес впливу на діяльність інших людей за допомогою використання (чи загрози використання) суворих заходів у разі непокор»⁶⁹. Специфікація влади як виду впливу здійснюється в термінах ухвалення рішень. Х. Лассуелл і Е. Кеппен розглядали владу як участь в ухваленні рішень: «Г має владу над Х стосовно К, якщо Г бере участь в ухваленні рішень, що впливають на політику Х стосовно К»⁷⁰. Під «рішенням» вони розуміли «політику (policy), що спирається на суворі санкції». Останні мають місце не тільки тоді, коли суб'єкт безпосередньо використовує ресурси влади для подолання опору об'єкта, а й у ситуаціях, де санкції лише очікуються об'єктом. Санкції є суворими з погляду цінностей, що домінують у даному культурному середовищі⁷¹. Запропонована Х. Лассуеллом і Е. Кеппеном концепція влади дозволяє врахувати можливість використання санкцій у тих ситуаціях, де бажаний результат ще не досягнутий. «Саме загроза санкцій відрізняє владу від простого впливу»⁷².

Х. Лассуелл і Е. Кеппен підкреслювали, що влада є відносинами між двома і більше акторами («влада як участь в ухваленні рішень є відносинами між людьми») і піддали критиці визначення влади Б. Рассела як «виробництва навмисних наслідків»⁷³, у якому влада, на їх думку, трактується як «власність індивіда чи групи». Вони також відзначили, що думка «влада над кимось» не є закінченою і її потрібно специфікувати вказівкою на сферу (score) влади, додаючи «відносно того-то і того-то». «А і Б можуть мати владу стосовно різних аспектів повеління С, зумовлюючи діяльність С у різних сферах. Іншими словами, А і Б можуть мати владу стосовно різних цінностей С». Нарешті, до влади, за Х. Лассуеллом і Е. Кеппеном, відноситься лише ефективний (результативний) контроль; він може бути досягнутий за допомогою різноманітних засобів і методів⁷⁴.

До найвпливовіших підходів, що розвиваються в руслі веберівської традиції, належить і концепція влади Р. Даля. Разом із багатьма іншими дослідниками Р. Даль розглядав владу як контроль над поведінкою: його «інтуїтивна ідея влади» – «А має владу над Б настільки, наскільки може змусити Б робити щось, що Б в іншому випадку не став би робити»⁷⁵ – стала основою багатьох концепцій влади.

На відміну від деяких дослідників, що допускають існування владних відносин у тваринному світі і навіть у неживій природі (Е. Голдмен, К. Гібсон і ін.), Р. Даль використовував поняття влади тільки для характеристики відносин між людьми⁷⁶.

Услід за Т. Гоббсом Р. Даль розглядав владу в термінах каузального зв'язку. Р. Даль зазвичай використовував терміни «влада», «контроль», «вплив» та інші владні терміни як синоніми, хоча й допускав, що в ряді випадків відмінності між ними «є необхідними і корисними»⁷⁷. Тому він використовував каузальну термінологію для пояснення всіх «владних» термінів. Найближчим еквівалентом владних відносин, вважав Р. Даль, є каузальні відносини. Твердження «С має владу над Р» можна замінити твердженням «поведінка С є причиною поведінки Р»⁷⁸. Р. Даль підкреслював, що каузальне пояснення влади відповідає нашому прагненню впливати на причини в реальному світі і досягати потрібних результатів. Він визнавав, що каузальне

пояснення створює і деякі труднощі, оскільки каузальний ланцюжок може складатися з багатьох ланок, що робить «неможливим знати, чи всі необхідні фактори реального світу враховуються в дослідженні». Але, вважає Р. Даль, цитуючи Х. Блейлока⁷⁹, «... ми повинні десь зупинитися і розглядати теоретичну систему закритою. Фактично ми можемо зупинитися в тій точці, де вимірювання додаткових змінних чи утруднено, чи вимагає дуже великих затрат, чи воно мало пов'язане з ними... Відносини, які в одній системі є безпосередніми, в іншій системі можуть бути непрямими чи їх можна розглядати як помилкові»⁸⁰.

Відповідно до логіки каузального пояснення концепція Р. Даля передбачала, що у владних відносинах «існує хоча б короткий часовий проміжок між діями актора, який вважається таким, що здійснює владу, і реакціями респондента». Ця вимога «відповідає інтуїтивному переконанню в тому, що *A* навряд чи може вважатися таким, що володіє владою над *a* до тих пір, поки за спробами *A* здійснити владу не посліднують реакції *a*». Влада, вважає Р. Даль, це подієвий причинний зв'язок, тому «не має дії на дистанції». «Доти, поки між *A* і *a* немає «з'єднання», не можна говорити про існування владних відносин». Р. Даль не визначав поняття «з'єднання» (connection), він лише вказував на практичну значущість цієї умови, що дозволяє «відкинути багато можливих відносин уже на початкових стадіях дослідження»⁸¹.

Р. Даль, по суті, запропонував два різних визначення влади. Одне з них «диспозиційне» (*A* здатний змусити *C* щось робити), інше – «епізодичне», яке характеризує владу як актуальні каузальні відносини. Проте концепція влади Р. Даля зазвичай асоціюється з першим визначенням, яке набагато частіше цитується в науковій літературі, ніж друге.

Таким чином, влада здійснюється (і існує) лише тоді, коли її суб'єкт робить успішну й навмисну спробу змусити об'єкт робити щось, що останній не став би робити в іншому випадку. Тільки після цього актор стає суб'єктом влади. Якщо ж потенціал залишився не використаним, то його не можна вважати владою. Як і Х. Лассуелл та Е. Кеппен, Р. Даль ототожнював владу із впливом, фокусуючи увагу на зовнішніх формах поведінки й подіях, які безпосередньо спостерігаються. Влада

вимірювалася за ступенем впливу на ухвалення рішень у сфері публічної політики. Продовжуючи традиції М. Вебера, Р. Даль розглядав владу як «владу над», як асиметричні відносини, маючи на увазі конфлікт і опозицію сторін.

Зведення влади до її поведінкових форм та форм, які можна безпосередньо спостерігати, стало об'єктом критики з боку американських дослідників П. Бекрека і М. Беретца, чий внесок у розвиток уявлень про владу асоціюється з ідеями «неприйняття рішень» (non-decisionmaking), «мобілізації схильностей» (mobility of bias) і «другим обличчям влади». По суті, вони не відкинули концепцію Р. Даля, а, скоріше, спробували подолати її явний поведінковий крен, уточнити зміст поняття і розширити сферу його застосування, зробивши адекватнішим і пристосованим для аналізу політики. П. Бекрек і М. Беретц справедливо вказали, що влада *A* над *B* існує не тільки тоді, коли *A* може змусити *B* робити те, що останній робити не хоче, але також у ситуаціях, коли *A* може змусити *B* не робити те, що він (*B*) хоче. Тому влада може здійснюватися як в умовах відкритого конфлікту при ухваленні рішень, так і «шляхом обмеження сфери ухвалення рішень відносно «безпечними» проблемами»⁸².

«Друге обличчя влади» з'являється в ситуаціях «неприйняття рішень»: «Влада також здійснюється, коли *A* спрямовує свою енергію на створення чи зміцнення соціальних і політичних цінностей і інституційної практики, що обмежують сферу політичного процесу публічним розглядом тільки тих проблем, які є відносно безпечними для *A*»⁸³.

Згідно з позицією П. Бекрека і М. Беретца, розподіл між членами суспільства благ і привілеїв – доходів, багатства, соціальних статусів, влади – відбувається нерівномірно. Ця нерівність підтримується так званою «мобілізацією схильностей», яка є «сукупністю цінностей, переконань, ритуалів і інституційних процедур («правил гри»), які систематично і стабільно забезпечують вигоду певним індивідам і групам за рахунок інших»⁸⁴. Головним методом підтримки «мобілізації схильностей» є неприйняття рішень, яке, як і ухвалення рішень, ґрунтується на комбінації з чотирьох складових: сили, впливу, авторитету і влади, – які мають ряд загальних рис, але відрізняються окре-

ними аспектами. Раніше ухвалення рішення зазвичай розглядалося як результат здійснення влади. П. Бекрек і М. Беретц запропонували вважати владу лише однією з форм успішного контролю поряд із силою, впливом і авторитетом.

На відміну від традиційного підходу, що обмежує пояснення політичного процесу термінами ухвалення рішень і передбачає, що політичний консенсус «є результатом неконтрольованого формування різноманітних установок і вірувань у населення, що не перешкоджає вираженню невдоволення в процесі ухвалення рішень», П. Бекрек і М. Беретц розглядали політичний консенсус як змінну величину, змінну в процесі здійснення влади. Вони стверджували, що він зазвичай формується захисниками статус-кво, котрі використовують наявні в них ресурси влади для досягнення своїх цілей⁸⁵.

Слід підкреслити, що П. Бекрек і М. Беретц не відносили силу, авторитет, вплив чи маніпуляцію до форм влади. На відміну від інших дослідників, які вважають, що політичні рішення формуються виключно на основі здійснення влади, вони вказували, що підкорення може бути досягнуте шляхом здійснення будь-якої з можливих комбінацій влади, авторитету, впливу і сили, тобто розглядали владу як один із видів успішного контролю⁸⁶. При цьому вони підкреслювали, що влада є головним способом забезпечення неприйняття рішень. Вона є особливою формою контролю, що виникає, коли «а) між *A* і *B* є конфлікт щодо цінностей чи наряду дій; б) *B* підкоряється бажанням *A*; і в) *B* робить це, оскільки побоюється, що *A* позбавить його цінності чи цінностей, більш значимих для його, ніж ті, які він матиме в результаті непокорі»⁸⁷.

П. Бекрек і М. Беретц вказували, що влада не є приналежністю суб'єкта, а є відносинами між суб'єктом і об'єктом. Тому успішне здійснення влади залежить від порівняльної значимості конфліктних цінностей у свідомості об'єкта. Конфлікт інтересів чи цінностей є обов'язковою умовою влади, оскільки за наявності в суб'єкта й об'єкта спільних цілей дії об'єкта будуть добровільними. У цій ситуації слід говорити не про владу, а про авторитет⁸⁸. Згадані дослідники вважали, що

влада існує й тоді, коли суб'єкт здійснює її неусвідомлено чи де усвідомлене здійснення влади викликає ненавмисні наслідки⁸⁹.

Наступний раунд дебатів про природу й «обличчя» влади пов'язаний із виходом у 1974 р. роботи С. Льюкса «Влада: Радикальний погляд»⁹⁰. С. Льюкс прийняв критику П. Бекреком і М. Беретцом «одновимірною» погляду на владу Р. Дала, але вважав, що і їх «двовимірна» концепція не охоплює всіх форм існування влади. С. Льюкс підкреслив, що як плюралісти, так і їхні критики неправомірно зводять аналіз влади виключно до її поведінкових аспектів. Сфера влади, на його думку, не обмежується поведінкою (діями і бездіяльністю), а включає і контроль над цінностями і переконаннями. Він піддав критиці П. Бекрека і М. Беретца за те, що ті інтерпретували відсутність конфлікту (відкритого чи прихованого) як консенсус стосовно існуючого розподілу цінностей. Тим самим П. Бекрек і М. Беретц, писав С. Льюкс, фактично «виключають саму можливість помилкового чи маніпулятивного консенсусу»⁹¹.

«Тривимірний» погляд С. Льюкса зберігав два попередні «обличчя» влади, але не обмежувався ситуаціями відкритого конфлікту намірів (Р. Даль) чи придушення прихованого (але усвідомлюваного обома сторонами) конфлікту шляхом недопущення його у сферу ухвалення рішень (П. Бекрек і М. Беретц), а включав ситуації, коли між суб'єктом і об'єктом немає видимого (відкритого чи прихованого) конфлікту. Говорячи про «третє обличчя влади», С. Льюкс підкреслював, що «вища і найпідступніша форма здійснення влади – це запобігання в тій чи іншій мірі можливого невдоволення людей шляхом формування в них такого сприйняття, знань і преференцій, які забезпечили б ухвалення людьми своїх ролей в існуючому порядку внаслідок того, що вони не бачать альтернативи цьому порядку, чи тому, що вважають його природним і незмінним чи ж божественно зумовленим і вигідним»⁹². Іншими словами, суб'єкт здійснює владу над об'єктом не тільки тоді, коли примушує об'єкт робити те, що той не хоче робити, а й коли формує його бажання. Між суб'єктом і об'єктом немає конфлікту преференцій (суб'єктивних бажань і цілей), але є конфлікт інтересів. Об'єкт діє відпо-

відно до своїх інтенцій, але всупереч своїм реальним (об'єктивним) інтересам, яких він не усвідомлює.

С. Льюкс вважав, що його концепцію влади і концепції Р. Даля й П. Бекрека і М. Беретца слід розглядати як альтернативні інтерпретації й аплікації єдиного поняття влади, яке лежить в основі всіх трьох «поглядів»: *А* здійснює владу над *Б*, коли впливає на *Б* всупереч інтересам *Б*.

На відміну від «одновимірного» і «двовимірного» поглядів, які акцентують увагу на актуальному (відкритому чи прихованому) конфлікті між акторами та інтерпретують поняття «інтерес» у суб'єктивних термінах (як бажання і преференції), найважливішими термінами в концепції влади С. Льюкса були «об'єктивні інтереси» («реальні інтереси») і «латентний конфлікт». «Реальні інтереси» – це те, що люди вибрали б в умовах «реальної автономії», тобто в ситуаціях, коли б над ними не здійснювалася влада. Люди часто зовсім не усвідомлюють свої реальні інтереси чи мають про них помилкові уявлення, їх преференції можуть бути наслідком здійснення над ними влади. Тому конфлікт інтересів може існувати в латентній формі без його усвідомлення об'єктом влади. Оскільки, як вважав С. Льюкс, між тими, хто здійснює владу, і тими, хто є її об'єктом, неминуче виникає розбіжність інтересів, потенційний конфлікт існує завжди, навіть за відсутності яких-небудь зовнішніх його проявів. Тому влада, вважав С. Льюкс, здійснюється й тоді, коли об'єкт її не усвідомлює. Передбачаючи можливість ситуацій, де наміри суб'єкта відповідають суб'єктивним преференціям об'єкта, С. Льюкс увів поняття «короткострокова влада» (short-term power). Як тільки об'єкт починає усвідомлювати свої «реальні» інтереси, «короткострокова влада» самознищується⁹³.

Відповідно до цього С. Льюкс пропонував виключити з визначення влади посилення на «конфлікт преференцій», замінивши його «конфліктом інтересів», оскільки поняття «інтерес» включає не тільки суб'єктивні преференції (наміри, цілі, бажання), але і щось таке, що люди можуть не усвідомлювати. Це, на його думку, дозволяє побачити і врахувати всі «обличчя» влади. С. Льюкс вважав, що його підхід поглиблює «одновимірний» і «двовимірний» погляди, де влада, по суті, визначається як дія

всупереч інтересам об'єкта, але «інтереси» розуміються дуже вузько і зводяться до суб'єктивних (усвідомлених) бажань індивідів, до їх преференцій і цілей.

С. Льюкс також відкинув «індивідуалістичні тенденції», пригаманні, на його думку, веберівській традиції. Критикуючи П. Бекрека і М. Беретца за «методологічний індивідуалізм» у розумінні влади, він стверджував, що владу у формі неприйняття рішень не можна адекватно осмислити, не розглядаючи її як «функцію колективних сил і соціальних механізмів», «Мобілізація схильностей», писав він, може бути результатом певної форми організації. «Звичайно, ці колективи і організації складаються з індивідів. Проте владу, яку вони здійснюють, не можна концептуалізувати просто в термінах індивідуальних рішень і поведінки»⁹⁴.

Поряд із розглянутими підходами, пов'язаними із біхевіористською концепцією, великої популярності, особливо в 1960–1970 рр., набули концептуалізації влади за допомогою залежності й обміну. Залишаючись у цілому в рамках тієї ж веберівської традиції, П. Блау, Дж. Хоманс, Дж. Зібаут і Х. Келлі, Р. Емерсон, Б. Беррі, Дж. Херсань запропонували дещо інше пояснення влади і механізму її функціонування, прагнучи вписати поняття в теорію соціального обміну. Влада розглядається ними засобами термінів економічного аналізу, який фокусує увагу на вигодах і втратах, які одержують актори у процесі їх взаємодії.

Основою влади і її обов'язковим елементом є відносини залежності, що виникають між суб'єктом і об'єктом. Її джерело, на думку теоретиків соціального обміну, закладене в неоднаковому розподілі матеріальних, соціальних, духовних і політичних ресурсів, який веде до нерівних результатів щодо обміну між суб'єктом і об'єктом. В об'єкта відсутні необхідні йому для досягнення своїх цілей ресурси або ж їх недостатньо. Якщо він не може отримати необхідні ресурси з інших джерел, то він змушений коритися волі суб'єкта, оскільки саме суб'єкт володіє тими ресурсами, які потрібні об'єкту. Таким чином, залежність виникає, коли результати діяльності актора обумовлені не тільки його власною поведінкою, а й діями інших акторів, тобто

детерміновані взаємодіями. Залежність не є постійною: вона зростає прямо пропорційно цінності ресурсів, якими може забезпечити суб'єкт, і знижується з розширенням доступу об'єкта до альтернативних джерел цих ресурсів. Суб'єкт, на відміну від об'єкта, не залежить від ресурсів об'єкта чи залежить від них меншою мірою. Таким чином, влада є функцією залежності: здатність суб'єкта подолати опір об'єкта закладена в залежності об'єкта від суб'єкта і корелює з нею: чим сильніша залежність, тим більше влади, і навпаки. Суб'єкт має владу над об'єктом і може впливати на його поведінку в тій мірі, у якій він може визначати й контролювати очікувані об'єктом нагороди і витрати (rewards and costs).

Для багатьох авторів, які розглядають владу засобами термінів залежності та обміну, її результат не зводиться до контролю за поведінкою об'єкта. На думку Б. Беррі, владою можуть вважатися лише такі відносини між суб'єктом і об'єктом, у яких вигоди, які отримують сторони відносин, нерівні: «*А має владу над Б, якщо максимальна чиста вигода А від підкорення Б спричиняє чи чисті втрати Б, чи меншу вигоду Б порівняно з А*». Якщо *Б* отримує таку ж вигоду, як *А*, то такі відносини слід вважати обміном, але не владою⁹⁵. Дж. Херсань одним із параметрів влади називав вартість (необхідні витрати) впливу суб'єкта на поведінку об'єкта⁹⁶. Багато дослідників фактично зосереджують увагу саме на вигодах суб'єкта і втратах об'єкта як найважливіших характеристиках влади і на неоднаковому розподілі благ як наслідку і показнику влади. Розподіл влади виявляється тотожним розподілу матеріальних і соціальних нагород. У цьому розумінні володіння владою і її здійснення фактично можливі і без підкорення об'єкта суб'єктові.

Однією з найбільш розроблених концепцій влади є концепція П. Блау – найвідомішого теоретика соціального обміну. П. Блау вважав владу різновидом соціального обміну, визначаючи її як «здатність індивідів чи груп нав'язати свою волю іншим усупереч їх опору за допомогою загрози покарання чи відмови від регулярних винагород, оскільки і перше, і друге, урешті-решт, виступають як негативні санкції»⁹⁷. Деякі дослідники не згодні з цим твердженням. Наприклад, Д. Болдуїн

вважав, що у П. Блау «обмін і влада – це окремі і відмінні один від одного феномени; жоден із них не є різновидом іншого»⁹⁸.

П. Блау обмежував владу сферою негативних санкцій, але підкреслював, що останні не зводяться до фізичного примусу чи загрози його застосування. «Людей можна змусити робити щось зі страху втратити роботу, позбутися соціального статусу, заплатити штраф чи бути підданими остракізму»⁹⁹. При цьому межа між негативними і позитивними санкціями часто виявляється нечіткою. На думку П. Блау, єдину відмінність між покаранням і винагородою можна виявити лише стосовно початкового становища об'єкта, тобто порівняно із ситуацією, що мала місце до спроб суб'єкта впливати на об'єкт. У тому випадку, коли становище об'єкта погіршало, йдеться про покарання, якщо покращало – про винагороду. Проте і цей критерій досить непросто використовувати, наприклад у ситуаціях, коли нагороди повторюються (стають постійними), що робить об'єкт залежним від суб'єкта. Відсутність очікуваної винагороди сприймається об'єктом як покарання¹⁰⁰.

Джерелом влади є нерівномірний розподіл ресурсів, який обумовлює односторонню залежність одних людей чи груп від інших, що дозволяє володарям ресурсів «обмінювати» їх на бажану поведінку. Тому влада *A* над *B* пропорційна залежності *B* від *A*. Влада обов'язково асиметрична: взаємна залежність і однаковий взаємний вплив означають відсутність владних відносин; влада виражає здатність карати і позбавляти інших людей винагороди – здатність, яка зберігається і з урахуванням того опору, який може бути застосований». П. Блау підкреслював, що влада – це стійка здатність нав'язувати волю, а не одиничний випадок впливу, яким би важливим він не був¹⁰¹. Не всі види впливу належать до влади. «Прагнення людини надати послугу за винагороду не є здійснення влади над нею доги, поки винагороди, які тривають, не змусять її коритися команді, а не тільки надавати дані послуги»¹⁰². На відміну від поради, коли суб'єкт «підказує» об'єкту, як останній може отримати вигоду, і тим самим діє на користь об'єкта, у владних відносинах суб'єкт підпорядковує об'єкт у своїх власних інтересах, орієнтуючись на свою особисту вигоду¹⁰³. У той же час влада не є безпосереднім фізичним приму-

сом, вона обов'язково містить у собі елемент добровільності: об'єкт може віддати перевагу покорі замість покарання¹⁰⁴.

Серед дослідників, які істотно вплинули на розвиток сучасних уявлень про владу, слід назвати Д. Ронга. Д. Ронг розглядав владу як диспозиційне поняття, тобто характеризував її як можливість, здатність, потенціал, який може бути реалізований (може залишитися й нереалізованим) у дії. Проте, на відміну від багатьох інших спроб визначити владу в диспозиційних термінах, він підкреслював реляційний характер влади, уникаючи розгляду її як «вкладеної в самому суб'єктові влади, звідки вона впливає на інших людей»¹⁰⁵.

Д. Ронг проводив чітку відмінність між владою і ресурсами влади, «владою як потенціалом» і «потенціалом для влади» (латентною владою і можливою владою). Ця відмінність особливо важлива в політичному аналізі, який стосується відносин між соціальними групами і зачіпає проблеми мобілізації колективних ресурсів у здійснюваній владі, яка, як він стверджував, може бути і актуальною, і потенційною¹⁰⁶. Д. Ронг підкреслював, що ігнорування відмінностей між можливою владою (можливістю оволодіння владою) і реальною владою є «класичною помилкою в політичному аналізі»: «соціологи, як і люди, яких вони вивчають, можуть помилково приписувати владу групам, які лише можуть її мати, але перетворення цієї можливості на дійсність пов'язане з тривалим процесом соціальної мобілізації та індоктринації»¹⁰⁷.

Д. Ронг вибудовував своє визначення влади на визначенні Б. Рассела, модифікуючи його таким чином: «влада це можливість індивідів і груп до навмисних і передбачуваних дій щодо інших індивідів і груп»¹⁰⁸. Він підкреслював, що владу слід відрізняти від контролю і впливу, що обумовлює необхідність обмеження влади навмисним і ефективним (результативним) контролем над об'єктом¹⁰⁹. Передбачаючи можливу критику, Д. Ронг указував, що вивчення ненавмисних наслідків соціальної дії також може бути одним із основних завдань соціальних наук, проте це не відміняє необхідності ретельного розмежування навмисних і ненавмисних результатів. Замість того, щоб ототожнювати владу з усіма формами впливу, писав Д. Ронг, слід

підкреслити, що «навмисний контроль нерідко формує відносини, в яких суб'єкт влади здійснює ненавмисний вплив на об'єкт, котрий іде набагато далі, ніж він міг спочатку побажати чи уявити»¹¹⁰.

Характеризуючи владу як асиметричні соціальні відносини, Д. Ронг уточнив поняття асиметрії у владі шляхом розрізнення «інтегральної влади» (integral power), де ухвалення рішень і ініціатива дій централізовані й монополізовані в руках одного суб'єкта, і «інтеркурсивної влади» (intercursive power), де влада кожного із суб'єктів соціальних відносин урівноважується владою іншого суб'єкта. В останньому випадку йдеться про процедуру переговорів чи спільного ухвалення рішень з питань, що мають взаємний інтерес¹¹¹. Д. Ронг відкидав традиційне ототожнення влади з насильством, примусом і необхідністю застосування санкції для «подолання опору об'єкта». Влада, як він вважав, може здійснюватися у формі переконання, спонукання чи маніпуляції за відсутності загрози використання негативних санкцій.

Нарешті заслуговує серйозної уваги глибокий і ґрунтовний аналіз Д. Ронгом різних видів влади, у якому, як писав Дж. Скотт, дослідник дав характеристику всьому спектру понять, що сприяла привнесенню певного порядку в дискусію про владу¹¹².

Цікавий спосіб концептуалізації влади запропонував Дж. Дебнем, поклавши в його основу ідеї Ф. Фрохока, який розрізняв таксономічні і кластерні поняття. Таксономічне поняття містить у собі певний набір властивостей, притаманних усім подіям і явищам, позначеним цим поняттям. Як доводив Ф. Фрохок, такий спосіб концептуалізації поняття стикається з труднощами, оскільки він неспроможний уникнути критики за неповне (неадекватне) охоплення всіх властивостей явища, яке характеризується. Для підтвердження своєї думки Ф. Фрохок наводив відомі визначення політики, запропоновані Г. Алмондом, Х. Екстейном і Д. Істоном (Д. Істон визначав владу як «авторитарний розподіл цінностей»¹¹³; Г. Алмонд – як «інтеграцію і адаптацію» на основі використання чи загрози використання більш-менш легітимного фізичного примусу)¹¹⁴; Х. Екстерн – через поняття «авторитет» (authority pattern)¹¹⁵), і

показував, що кожне з них ігнорує ті чи інші істотні властивості політики. Наприклад, посилення на силу у визначенні Г. Алмонда веде до ігнорування політики, заснованої на переконанні і загальних цінностях, а «авторитарний розподіл цінностей» не охоплює процес «політичного торгу» і деякі інші аспекти політики¹¹⁶. Це, на думку Ф. Фрохока, неминує породжує сумніви щодо способу визначення понять, зумовлює «високий рівень смертності таксономічних визначень» і, відповідно, переваги кластерного підходу. Кластерні поняття охоплюють широкий спектр подій і явищ, які не мають єдиної (сутнісної) властивості, але перебувають у «родинних стосунках» один з одним. Кластерні властивості можуть бути ранжовані відповідно до їх значущості. «Ключові властивості» є обов'язковими для посилення, «їх не можна виключити з посилення без порушення комунікації». Ф. Фрохок виділяв дві «ключові властивості» політики: директивність і агрегацію, – які повинні бути в усіх подіях, що позначаються словом «політика»; зміни в їх значенні ведуть до зміни у значенні поняття в цілому. Інші властивості складають так звані «гетерогенні розширення», які пов'язані з гомогенним ядром¹¹⁷.

Дж. Дебнем, як і Ф. Фрохок, розглядав владу як кластерне поняття. Його головна ідея полягала в тому, що «влада має декілька центральних рис, які повинні формувати напрям її дослідження»¹¹⁸. Дж. Дебнем виділив чотири ключові елементи влади: актор, дія, намір і результат (outcome). Будь-який аналіз влади, стверджував він, повинен включити інформацію про ці елементи. Вони «настільки важливі, що нам необхідно зрозуміти їх роль перш ніж розглядати які-небудь інші елементи, які складають розмаїття і складність владних відносин у реальному світі»¹¹⁹. Решта елементів не обов'язкові для всіх випадків влади або ж їх можна об'єднати з іншими елементами. Наприклад, Дж. Дебнем дійшов висновку, що «можливість» слід розглядати не як самостійний елемент влади, а включити його в «розширене» поняття дії. Будь-який конкретний випадок влади, писав він, зазвичай має складнішу структуру, ніж набір ключових елементів. «Бездонна (swamp-like) природа влади зумовлена тим, що всі інші елементи неможливо зафіксувати.

Але якщо владні відносини можуть помітно відрізнятися один від одного, то ключові елементи залишаються незмінними¹²⁰.

Істотний внесок у розвиток уявлень про владу здійснив П. Морріс своєю книгою «Влада: філософський аналіз»¹²¹. На початку книги автор розглянув питання про джерела і причини інтересу до влади. Він розрізняв три основні контексти в дослідженні влади: практичний контекст торкається знання наших здібностей досягти чого-небудь і знання здібностей інших людей; моральний контекст пов'язаний із питанням відповідальності людей за певні події; оцінний контекст відображає наш інтерес щодо оцінки соціального устрою в аспекті розподілу влади і його раціональності. Хоч П. Морріс стверджував, що дослідження влади і роль поняття влади розрізняються залежно від вибраного контексту, влада, проте, має смислове ядро: це різновид спроможності¹²². Почавши з детального семантичного дослідження слова «влада», П. Морріс ретельно і всебічно проаналізував різні види спроможності. Він, зокрема, розрізняв владу в загальному сенсі – владу як загальну спроможність (power as ability) і владу в конкретному сенсі – влада як конкретна спроможність (power as ableness). Влада як загальна спроможність характеризує те, що люди можуть зробити в різних умовах; влада як конкретна спроможність – в реально існуючих умовах. Влада як загальна спроможність вимірюється кількістю опору об'єкта, який суб'єкт може подолати. Влада як конкретна спроможність характеризує спектр можливостей, яким володіє суб'єкт у даних обставинах.

Влада як загальна спроможність і влада як конкретна спроможність не обов'язково відповідають одна одній: можна мати безмежну владу як загальну спроможність і одночасно дуже обмежену владу як конкретну спроможність, і навпаки. Дослідника можуть цікавити обидва види влади. В одних випадках (наприклад, влада структурних підрозділів (штатів), їх формальні ресурси і можливості забезпечити підпорядкування людей у якихось стосунках) нас фактично цікавить влада в загальному сенсі, в інших (влада різних партій і політичних організацій у представницьких органах, яка безпосередньо ґрунтується на їх

порівняльних можливостях і ступені взаємозалежності) – влада як конкретна спроможність.

Поява альтернативних концепцій (Х. Арендт, Т. Парсонс, М. Фуко), а також посилена критика позитивістської методології, на якій головним чином і ґрунтувалися дослідження 1950–1960 рр., викликали тенденцію до перегляду ряду традиційних елементів у концепції влади. Деякі дослідники відмовилися розглядати владу, яка передбачає обов'язковий конфлікт, репресії і дії проти інтересів об'єкта. Наприклад Д. Ронг, як уже наголошувалося раніше, до форм влади серед інших відніс переконання, спонукання і маніпуляцію. Д. Болдуїн запропонував не обмежувати владу виключно негативними санкціями, а розглядати підпорядкування як форму влади на основі позитивних санкцій. Е. Гідденс визначав владу як здатність досягти певного результату незалежно від того, пов'язано це з інтересами об'єкта чи ні. Ця критика, проте, у цілому не відкидала традиційні погляди на владу, а швидше була спрямована проти одностороннього (негативного) бачення влади. Радикальніші заперечення були висловлені представниками альтернативної (несекційної) традиції розуміння влади.

Т. Парсонс указував на три основні недоліки підходу: по-перше, цей підхід характеризує «концептуальна розпливчастість», наслідком якої є трактування «впливу», а іноді і «грошей», як і різних аспектів примусу як «форми влади». Це, на його думку, робить логічно неможливим розгляд влади як специфічного механізму, що здійснює зміни в діях інших одиниць, індивідуальних і колективних, у процесі соціальної взаємодії¹²³. По-друге, традиційний підхід не вирішив питання співвідношення аспектів примусу і консенсусу у владі: дослідники або розглядали ці аспекти як форми влади, або підпорядковували їх один одному, характеризуючи владу такою, що спирається чи на примусові санкції, чи на згоду. Обидва варіанти вирішення проблеми Т. Парсонс вважав незадовільними. Нарешті, по-третє, традиційний підхід органічно пов'язаний з концепцією «нульової суми», згідно з якою «кількість влади» у будь-яких соціальних відносинах є фіксованою і тому зростання влади в одного із суб'єктів відносин автоматично означає зменшення влади в

іншого. На думку Т. Парсонса, дану концепцію не можна застосувати до достатньо складних систем¹²⁴.

На відміну від багатьох інших концепцій влади, концепція Т. Парсонса від самого початку була вписана в його загальну схему аналізу соціальних систем (суспільства). Тим самим він обмежив сферу влади політичним простором, не розглядаючи владу як міжособистісний феномен чи як тип відносин у сім'ї або організації. В основі його концепції лежить ідея початкової схожості концептуальних структур, призначених для аналізу економічної і політичної сфер суспільства. Порівнюючи їх, Т. Парсонс дійшов висновку, що влада в політиці відіграє роль, яку можна порівняти з роллю грошей в економіці. Аналогічно до грошей, що виступають посередником в економічних операціях, влада виступає засобом упорядкування політичних процесів. Як володіння грошима дає можливість набувати різні блага і послуги, так і володіння владою забезпечує виконання широкого набору політичних обов'язків і функцій.

Це привело Т. Парсонса до істотно відмінного від традиційного способу визначення влади: влада в нього є не атрибутом акторів чи відносин, а властивістю (ресурсом) систем. Влада розглядається ним як «генералізована спроможність забезпечити виконання елементами системи своїх обов'язків, яка легітимізується спрямованістю на досягнення колективних цілей і припускає в разі непокори застосування негативних санкцій»¹²⁵. Влада «виробляється» соціальною системою аналогічно багатству, яке створюється економічною організацією. Як і гроші, влада не є цінністю самою по собі: її роль полягає в тому, щоб забезпечувати досягнення колективних цілей через згоду членів суспільства легітимізувати лідерські позиції і дати мандат на ухвалення рішень і формування політики від імені суспільства тим, хто знаходиться на цих позиціях.

Т. Парсонс відкидав ідею, що влада охоплює всі форми підкорення об'єкта, і відносив до влади тільки генералізовані, легітимізовані, інституціонізовані, символічні форми, повністю залежні від довіри людей до системи влади. Концепція Т. Парсонса значно вужча від більшості інших підходів, вона виключає з влади примус, маніпуляцію, персональний авторитет, «голу

силу» і розглядає владу лише як один із способів впливу суб'єкта на об'єкт. «Підкорення за допомогою загрози використання сили, незалежно від того, зобов'язаний об'єкт підкорятися чи ні, не є здійсненням влади, – підкреслював Т. Парсонс. ... до влади, у моєму розумінні, належить тільки генералізована можливість досягнення підкорення, а не одноразова санкціонована дія, на яку здатний суб'єкт, і засоби підкорення повинні бути «символічними»¹²⁶. На відміну від традиційного підходу, який розглядає владу такою, що існує в конкретних відносинах одних індивідів з іншими, у Т. Парсонса влада не обмежується кількома специфічними відносинами; вона є генералізованою (узагальненою) спроможністю соціальної системи реалізувати інтереси системи щодо широкого спектра проблем.

Більше від своїх попередників Т. Парсонс підкреслював «символічний» характер влади, проводячи відмінність між владою і силою. Він не просто відкидав визначення влади за допомогою сили і примусу, а й зробив наступний крок у цьому напрямі, стверджуючи, що хоч влада і сила історично тісно перепліталися між собою, в аналітичному аспекті це дві принципово різні сутності. Цим самим дослідник сприяв утвердженню ідеї, що влада не обов'язково передбачає конфлікт і гноблення.

Таким чином, концепція Т. Парсонса тісно пов'язує владу з легітимним авторитетом, який виступає не формою влади, як зазвичай вважається, а швидше її основою. Т. Парсонс розглядав людей насамперед як соціалізованих акторів, тому влада існує в контексті соціальних норм, які поділяються і суб'єктами, й об'єктами і приводяться в дію в процесі здійснення влади. Санкції, які використовує суб'єкт, також нормативно обумовлені. Влада фактично стає похідною від авторитету, під яким розуміють інституціоноване право лідерів очікувати підтримку членів колективу. На відміну від критикованої Т. Парсонсом концепції «нульової суми», у цьому випадку «кількість» влади може бути збільшена аналогічно кредитуванню економіки. Індивіди «інвестують» свою довіру в тих, хто ними керує, виграючи від процесу здійснення влади, оскільки влада забезпечує реалізацію колективних цілей.

Схожі до ідей Т. Парсонса думки про природу влади були висловлені Х. Арендт. Як і Т. Парсонс, Х. Арендт не поділяла традиційних переконань, відзначаючи, що вони випливають зі «старого розуміння абсолютної влади, характерного для періоду утворення європейських національних держав і оспіваного в шістнадцятому столітті французом Жаном Боденом, а в сімнадцятому столітті – англійцем Томасом Гоббсом»¹²⁷. Ці переконання ще більше утвердилися і зміцнилися під впливом іудейсько-християнської традиції та її «імперативного права», а також досліджень, які доводять існування природжених інстинктів до панування і внутрішньої агресивності людини¹²⁸.

Сутність влади, згідно з даним підходом, вважала Х. Арендт, фактично зводиться до ефективності команд. З цього випливає, що «не може бути сильнішої влади, ніж та, яка виростає з дула рушниці, і важко сказати, чим наказ поліцейського відрізняється від наказу озброєного бандита»¹²⁹. Відкидаючи цей підхід, Х. Арендт вказувала на існування іншої, не менш давньої традиції, що бере витоки з античності і пов'язаної з ідеями «правління закону» і «влади народу», що символізують «кінець правління людини над людиною»¹³⁰.

Ідеалізуючи політичну структуру грецького полісу, Х. Арендт відмовилася від «конфліктного» бачення політики, виключила з неї боротьбу за владу і пов'язані з нею привілеї. Як і Т. Парсонс, Х. Арендт розглядала владу такою, що належить не індивідам, а колективам. Люди спільно «створюють» владу за допомогою комунікативної діяльності і взаємодії. Владні відносини – це відносини між рівноправними суб'єктами, які перебувають у процесі комунікації, остання ж обов'язково повинна бути двосторонньою. Влада виникає тоді, коли «рівні збираються разом»; вона «відповідає людській спроможності не просто діяти, а діяти спільно». Оскільки влада належить групі людей, вона існує доти, доки є група. Якщо група розпадається, зникає і влада. Коли говорять, що хтось перебуває при владі, насправді йдеться про те, що ця людина наділена колективом владою діяти від його імені. Індивіди не мають влади і не здійснюють її: вони мають тільки силу¹³¹.

Так само, як і Т. Парсонс, Х. Арендт не ототожнювала владу з усіма способами управління. Поняття «влада», «сила», «могутність», «авторитет», «насилия», писала вона, характеризують різні засоби, за допомогою яких одні люди правлять іншими. Ці слова можуть використовуватися як синоніми, оскільки виражають одну і ту ж функцію, але за суттю вони належать до різних явищ. Їх змішування не тільки свідчить про «лінгвістичну глухоту», а й викликає «сліпоту» у віддзеркаленні політичних процесів, оскільки в цьому випадку найістотнішим політичним питанням стає питання «хто ким править?», яке, на її думку, зовсім не є головним¹³².

Х. Арендт чітко розрізняла поняття «влада» і «насилия», розглядаючи їх як антиподи. Насилля за своєю сутністю інструментальне, воно завжди потребує керівництва і виправдання через ті цілі, яких досягає. Влада ж консенсуальна, вона не потребує виправдання, але завжди потребує легітимності. Влада не є засобом досягнення чого-небудь; це «мета в собі», вона забезпечує інструменталізацію загальної волі і суспільну згоду. Хоч влада і насилля часто йдуть поряд, Х. Арендт розглядала їх як протилежності: «... там, де одна править абсолютно, інша відсутня». Влада не може ґрунтуватися на насиллі – більше того, насилля може зруйнувати владу, але ніколи не здатне створити її¹³³.

Розрізнення влади і насилля приводить Х. Арендт до таких несподіваних тверджень: «Тиранія ... є найбільш насильницькою і найменш владною формою правління»¹³⁴; «навіть найдеспотичніші види панування – правління пана над рабами, яких завжди більше, ніж панів, спираються власне не на домінуючі засоби примусу, а на домінування в організації влади, тобто на організовану солідарність панів»¹³⁵. Таким чином, Х. Арендт, як і Т. Парсонс, змальовувала образ влади, близький до ідеї авторитету, – як погоджену дію для реалізації колективних цілей.

У цілому можна погодитися з оцінкою С. Льюксом альтернативних підходів: не дивлячись на те, що концепції Т. Парсонса і Х. Арендт «раціонально обґрунтовані», вони, проте, поступаються його власному (більш традиційному) підходу, оскільки далекі від центрального значення влади (у його традиційному

розумінні) і того, що зазвичай цікавить соціальних дослідників при вивченні владних відносин у суспільстві. По-перше, вони фокусують увагу на «владі для» (владі зробити щось), не помічаючи «влади над» (влади над кимось), тобто залишають осторонь те, що і є предметом особливого інтересу дослідників – «досягнення підкорення людей шляхом подолання їх опозиції чи запобігання їй». Вважаємо, що, визначаючи владу як синонім поняття «авторитет», Т. Парсонс і Х. Арендт фактично ігнорували ситуації, коли легітимні рішення спрямовані на реалізацію вузькокорисливих приватних і групових інтересів, уникали аналізу влади в термінах боротьби і взаємодії політичних груп. По-друге, С. Льюкс переконаний, що все, що можуть виразити концепції Т. Парсонса і Х. Арендт, «може бути пояснено з більшою ясністю в рамках пропонованої (С. Льюксом) концептуальної схеми»¹³⁶.

На цей же недолік указував і Е. Гідденс: «Що зникає практично повністю з аналізу Парсонса, так це сам факт, що влада завжди здійснюється над кимось! Розглядаючи владу як обов'язково (за визначенням) легітимну і тому починаючи із припущення про наявність деякого консенсусу між суб'єктами влади і їх підлеглими, Парсонс фактично ігнорує, цілком свідомо і навмисно, ієрархічний характер влади і розбіжність інтересів, які часто з цим пов'язані. Хоч влада і може ґрунтуватися на «згоді», що веде до авторитету, який використовується в колективних цілях, також правильно й те, що інтереси суб'єктів влади і тих, хто перебуває під їхньою владою, часто можуть стикатися»¹³⁷.

На думку Ю. Хабермаса, Х. Арендт не враховувала, що легітимність влади не обов'язково свідчить про її спрямованість на реалізацію інтересів тих, хто її делегував. Він підкреслював, що сила і примус не можуть бути виведені за межі політики¹³⁸.

До концепцій, які стоять відокремлено в сучасному владознавстві, належить концепція М. Фуко (хоч вона і приєднується до «несекційної» традиції). Появою робіт М. Фуко фактично була започаткована нова хвиля інтересу до осмислення феномену влади, яка пов'язана з постмодерністською критикою гоббсівсько-веберівської парадигми влади. Кинувши виклик традиційному підходу, М. Фуко, як Т. Парсонс і Х. Арендт, вважав його

однобоким, таким, що зводить владу до «влади над», до негативної репресивної сили. Влада, на його думку, не може бути описана такими термінами: «вона не тільки тисне на нас як сила, говорячи «ні», а й виробляє речі; вона приносить задоволення, дає знання, формує дискурс»¹³⁹. М. Фуко вважав, що традиційну модель можна використати для характеристики досучасних владних відносин, але вона навряд чи здатна адекватно описати і пояснити сучасні форми влади, які базуються на нових способах управління і тісно пов'язані зі знанням, експертизою і спеціалізованими технологіями.

Сучасна влада, писав М. Фуко, набуває форми «дисциплінарної влади». Під дисциплінарною він розумів владу, що трансформує людей в об'єктів за допомогою дисциплін, властивих психіатрії, медицині, кримінології і соціальним наукам. Ці дисципліни допомагають сформувати «суспільство нормалізації» – частково через їх спеціалізовані дискурси, які використовуються у специфічних соціальних «точках» (шпиталях, психіатричних лікарнях, в'язницях і т. д.), частково через застосування «апарату знання», властивого цим дисциплінам і їх дискурсам. М. Фуко цікавила техніка і технологія влади, що спираються на знання і способи їх використання різними інститутами для здійснення контролю над людьми.

Деякі автори позначили концепцію М. Фуко як «четверте обличчя влади»¹⁴⁰, оскільки вона з'являється в тих структурах людських відносин, які раніше вважалися вільними від влади. Влада, пише М. Фуко, є скрізь не тому, що вона охоплює все, а тому, що виходить звідусіль. Влада «ніколи не розташовується «тут» чи «там», ніколи не знаходиться в чийхось руках, ніколи не привласнюється як товар чи частина багатства»¹⁴¹. Влада – це специфічний механізм досягнення чогось, «це спосіб зміни певних дій за допомогою інших дій»¹⁴².

На відміну від традиційних концепцій влада у М. Фуко не розглядалася як влада *A* над *B*; швидше і *A*, і *B* є продуктами влади, вони створюються владою і складають найважливіший елемент у її конструкції. Влада – це тотальність, яка постійно підпорядковує індивідів шляхом структуризації можливого поля

їх діяльності; вона проявляє себе в різноманітні силових відносин, іманентних сфері їх існування.

Проте М. Фуко підкреслював, що індивіди не «інертні і згодні на все» об'єкти влади: «індивід, конституційований владою, одночасно є її двигуном»¹⁴³. На відміну від сили, яка впливає на тіло і руйнує які-небудь можливості чи закриває доступ до них, влада здійснюється тільки над вільними суб'єктами, які мають поле вибору і декілька різних варіантів поведінки, реакцій і дій. Там, де все зумовлюється детермінуючими чинниками, владних відносин не існує: «рабство не є владними відносинами, оскільки людина закута ланцюгами»¹⁴⁴.

Відповідно до власного розуміння влади, головне завдання в її вивченні М. Фуко вбачав у тому, щоб «розглянути, яким чином відбувається поступове, прогресивне, реальне і матеріальне підкорення об'єктів через багатобразні організми, сили, енергії, матеріали, бажання, думки тощо. Ми повинні зрозуміти підкорення в його матеріальній інстанції як виробництво об'єктів... ми повинні спробувати дослідити міради тіл, які створюються як периферійні об'єкти в результаті дії влади»¹⁴⁵. М. Фуко цікавило, як люди керують собою й іншими індивідами за допомогою продукування знання. Його підхід спрямовував дослідження на аналіз появи і формування владних відносин, на їх історичне походження. Замість традиційної дедукції в дослідженні влади, що йде від центру і далі розглядає міру проникнення влади в периферійні сфери, М. Фуко пропонував здійснювати «висхідний аналіз влади, що починається з її елементарних механізмів, які мають свою власну історію, свою траєкторію, свою техніку і тактику, і потім з'ясувати, як ці механізми влади були і продовжують інвестуватися, колонізуватися, використовуватися, розширюватися і т. д. в більш загальних механізмах і формах глобальної домінації»¹⁴⁶.

Автор монографії переконаний, що ніхто з дослідників не ставить під сумнів необхідність ретельного вивчення «дисциплінарної влади». Сумніви, проте, можуть виникати і виникають щодо правомірності такого широкого тлумачення влади, яке, на відміну від більшості інших концепцій, не так чітко розрізняє владу і механізми об'єктивної соціальної регуляції, владу і

панування. На відміну від традиційного розуміння влади, інтерпретація М. Фуко позбавляє владу суб'єктності й антропоцентричності. Влада перестає залежати від волі суб'єкта і не пов'язана з його намірами; вона стає видом міжособистісної сили, що перетворює людей – носіїв владних відносин – у її об'єктів. М. Фуко підкреслював, що суб'єкт влади має свободу вибору, але, будучи продуктом влади, він, по суті, відіграє роль лише носія владних відносин, елементу її виробництва і відтворення, не будучи самостійним актором, відповідальним за підпорядкування об'єкта. При цьому стосовно концепції М. Фуко може бути висловлене те ж саме зауваження, яке С. Льюкс зробив щодо концепцій Т. Парсонса і Х. Арент: у ній не відбиваються ті аспекти, які традиційно цікавлять дослідників, а саме: влада суб'єкта над об'єктом, здатність суб'єкта нав'язати свою волю об'єкту і домогтися його підкорення. Об'єктно-суб'єктні відносини і їх результати перестають відігравати істотну роль в аналізі влади, оскільки вони фактично детерміновані дисциплінарною владою. Тому те, що М. Фуко відносив до влади, було б доцільніше визначати в термінах «структурного впливу» чи «дисциплінарного контролю».

Ці підходи не вичерпують усіх вартих уваги спроб концептуалізувати владу. Найґрунтовніший аналіз концепцій влади в західній соціально-філософській і політологічній літературі міститься в роботах С. Льюкса¹⁴⁷ і С. Клегга¹⁴⁸.

Поряд із названими концепціями слід також відзначити праці Р. Бершtedта¹⁴⁹, Д. Болдуїна¹⁵⁰, Т. Болла¹⁵¹, Т. Вартенберга¹⁵², Д. Карґрайта¹⁵³, С. Клегга¹⁵⁴, У. Конноллі¹⁵⁵, Дж. Найдже-ла¹⁵⁶, Ф. Оппенгейма¹⁵⁷, Б. Рассела¹⁵⁸ й інших дослідників.

Найпопулярнішими серед концепцій влади, безперечно, є каузальні концепції. Багато відомих дослідників (Т. Гоббс, Р. Даль, Дж. Найджел, Б. Рассел, У. Рікер, Х. Саймон) визначали владу як вид причинного зв'язку. Проте між ними є істотні розбіжності як у розумінні каузального зв'язку, так і стосовно специфікації влади як його різновиду. Деякі автори ототожнюють владу з каузальними стосунками між двома чи більше змінними. Наприклад, Х. Саймон зазначав: «Твердження «А має владу над Б» можна замінити твердженням «поведінка А є

причиною поведінки Б»¹⁵⁹. Інші дослідники розглядають владу як потенційну причину¹⁶⁰ чи як можливість бути причиною чогонебудь¹⁶¹. Е. Макфарланд обмежував владу інтенціональним причинним зв'язком¹⁶², а Дж. Найджел визначав її як «актуальні чи потенційні каузальні відносини між преференціями актора стосовно результату влади і самим результатом»¹⁶³. У багатьох концепціях влада характеризується термінами подієвої причинності – як актуальний каузальний зв'язок між двома і більше акторами, а як її змінна розглядається людська поведінка (Р. Даль, Д. Картрайт, Х. Саймон). Це відповідає «епізодичній» моделі влади, особливо популярній серед дослідників біхевіористської орієнтації 50–60 рр. XX ст. Проте деякі автори (К. Гібсон, Дж. Найджел, Д. Ронг), які також дотримуються каузальної інтерпретації влади, не обмежують її сферою поведінки, допускають існування влади у вигляді диспозиції, потенціалу. Що ж стосується самого розуміння каузального зв'язку, то тут розбіжності також доволі істотні. На думку У. Рікера, деякі фундаментальні неясності в концепціях влади обумовлені відповідними неясностями в розумінні каузального зв'язку. Проаналізувавши ряд концепцій влади (запропонованих Л. Шеплі і М. Шубіком¹⁶⁴, Дж. Марчем¹⁶⁵, Р. Далем¹⁶⁶, Д. Картрайтом¹⁶⁷, Г. Карлссоном¹⁶⁸), він дійшов висновку, що «відмінності в розумінні причинного зв'язку лежать в основі відмінностей у розумінні влади»¹⁶⁹.

У. Рікер виділив два типи концептуалізації влади, засновані на двох різних трактуваннях каузального зв'язку. «Орієнтована на інших» (other-oriented) концепція розглядає владу як здатність контролювати дії інших соціальних суб'єктів, тоді як «орієнтована на себе» (ego-oriented) концепція представляє владу як можливість досягнення певного результату (наприклад, ухвалення необхідного рішення)¹⁷⁰. У. Рікер зазначав, що в соціальних науках використовуються два поняття причинного зв'язку: «одне з них – у значенні можливості (marginality), інше – у значенні необхідної і достатньої умови». Перше значення «виражає правила дії чи засоби (recipes): А є причиною Б, якщо А і Б – це події, що повторюються, і Б виникає при виникненні А»¹⁷¹. Дотримуючись іншого підходу і визначаючи причинний зв'язок

термінами необхідних і достатніх умов, У. Рікер указував, що головна відмінність між двома розуміннями каузального зв'язку лежить у їхніх поясненнях результату цього зв'язку. У першому випадку «пояснення наслідку не є проблемою», – писав У. Рікер. «Проблемою швидше є пояснення того, як можна досягти цього наслідку. Якщо немає засобів впливу, то причина може виявитися нібито неіснуючою».

У. Рікер вважав, що поняття влади повинне ґрунтуватися на концепції причинності в значенні необхідної і достатньої умови, оскільки тільки в цьому випадку воно може «повністю виразити всі аспекти ситуації, яку покликане описати»¹⁷². Влада – це здатність здійснювати вплив (потенційна причина). Коли влада актуалізується, то ми маємо необхідні і достатні умови для досягнення певного результату.

Підхід У. Рікера також зазнав критики. Відомий фахівець у сфері теорії каузальних відносин Х. Блейлок висловив думку, що в реальному житті «ми рідко зустрічаємо ситуації, коли Б має місце, якщо і тільки якщо має місце А»¹⁷³. Ф. Чейзел дотримується аналогічного погляду і пропонує замінити твердження, що містять посилення на необхідні відносини, твердженнями через терміни вірогідності. Відповідно терміни «завжди» і «обов'язково» потрібно, на його думку, замінити на менш категоричні, наприклад, «зазвичай» чи «найчастіше»¹⁷⁴. Він відзначав, що в соціальних дослідженнях «прості імплікації (якщо А, то Б) зазвичай набувають «м'якшої» форми: якщо А, то в більшості випадків Б». Ф. Чейзел піддав критиці У. Рікера і за те, що той «штучно» розірвав два взаємозв'язані моменти – досягнення результату і вплив на інших людей, які «зливаються у владі і її здійсненні». На його думку, приписування спеціального виду каузальному зв'язку кожній із двох виділених У. Рікером концепцій влади є «ілюзорним»¹⁷⁵.

Ф. Опенгейм також вважав, що отождолення каузальних відносин із жорсткою необхідністю є помилковим. Він зазначав, що часто стверджується, ніби соціальні й поведінкові відносини є імовірнісними і тому не можуть вважатися каузальними. Насправді одне не виключає іншого. Існує чітка (strict) причинність і ймовірнісна причинність. Владні відносини належать до

другого виду¹⁷⁶. «Вірогідна необхідна умова» (probabilistically necessary condition) – це «сукупність обставин, без яких виникнення дії буде вкрай малоймовірним», а «вірогідна достатня умова» (probabilistically sufficient condition) певної дії – це «сукупність обставин, у яких вірогідність дії дуже велика»¹⁷⁷.

Ф. Оппенгейм пояснював термінами каузального зв'язку тільки здійснення влади (exercising power), але не форми володіння нею (having power): «П може мати владу над Р у певному відношенні і без каузального впливу на його дії чи завдання йому шкоди»¹⁷⁸.

Ці й інші версії каузальної концепції влади, як і решта інших концепцій, стали об'єктом різнобічної критики. Але ця критика стосується головним чином окремих видів (способів) каузального пояснення влади чи конкретних інтерпретацій каузального зв'язку, але не самої ідеї каузального визначення поняття. Деякі автори (Р. Мартін, Ф. Оппенгейм) виступають проти каузального пояснення влади оскільки, як вони відзначають, існують ситуації, коли А є причиною поведінки Б і без здійснення влади над Б. Ф. Оппенгейм вважав, що поняття «влада» і «каузація» частково збігаються (overlapping). Він стверджував, що наявність каузального зв'язку не обов'язково свідчить про наявність владних відносин, наприклад, у тих випадках, коли «дії К не були обумовлені каузальним зв'язком із певною людиною чи групою, а були викликані загальними економічними чи соціальними умовами»¹⁷⁹. Ф. Оппенгейм також допускав існування влади без каузального зв'язку: «Якщо *П* не здійснює влади, яку він має над якоюсь дією *x* суб'єкта *К*, то *x* не є каузальним наслідком дій *П*». Він фактично обмежив каузальний зв'язок сферою поведінки і відкинув «потенційну» каузацію.

Проаналізувавши міркування Ф. Оппенгейма, Дж. Найджел піддав критиці зіставлення «володіння контролем» (having control), який, за Ф. Оппенгеймом, не обов'язково свідчить про наявність каузального зв'язку між тим, хто володіє контролем, і респондентом, «здійсненню контролю» (exercising control), який припускає каузальні відносини. Цей підхід, зазначав Дж. Найджел, «однозначно має на увазі необхідність двох методологій вивчення влади»¹⁸⁰. Аргументи Р. Мартіна й Ф. Оппенгейма

фактично зводяться лише до того, що не всі каузальні відносини є відносинами влади. Влада належить тільки до певних форм каузальних відносин; отже, необхідне подальше уточнення поняття влади як різновиду каузальних відносин між соціальними суб'єктами (ця ідея поділяється багатьма дослідниками – прим. автора)¹⁸¹.

Значна частка критики була висловлена щодо концептуалізації влади як подієвої причинності (event causality). У цій моделі пояснення влади, популярній серед представників біхевіористського напрямку (Р. Даль, Д. Картрайт, Дж. Марч, Х. Саймон), влада обмежена спостережуваними подіями й охоплює лише безпосередні комунікації і зв'язки між акторами («не має дії на дистанції»). Проте вона, як слушно відмічають критики, існує і при відсутності видимого біхевіористського зв'язку. Опоненти підкреслюють, що ця модель зводить владу до здійснення влади, що, на їхню думку, неправомірно. Наприклад, К. Гібсон визначав владу в диспозиційних термінах – як певний стан, у якому будь-яка зміна призводить до тих чи інших наслідків¹⁸². Він вказував: «... володіння владою, щоб зробити щось, не тотожне актуальній каузації, воно означає лише спроможність зробити це. Тому цілком можливо володіти владою, взагалі нічого не роблячи»¹⁸³. Критикуючи «примітивну» ідею каузальності, яку використовують прихильники біхевіоризму для визначення влади, Дж. Найджел підкреслював, що їх концепції дуже вузькі, оскільки вони не в змозі врахувати «правління передбачуваних реакцій», і одночасно дуже широкі, оскільки допускають наявність влади у випадку, якщо «Б позіхнув після того, як позіхнув А»¹⁸⁴. Щоб уникнути останнього, багато дослідників (Т. Болл, Е. Макфарланд, Б. Рассел, Д. Ронг) обмежують владу інтенціональним (з боку суб'єкта) каузальним зв'язком, принаймні в найзагальнішому сенсі даного поняття.

Деякі автори сумніваються в продуктивності каузальної інтерпретації влади на тій підставі, що насправді вкрай важко виділити конкретні каузальні відносини між соціальними суб'єктами, оскільки наслідок може бути викликаний діями різних суб'єктів. Е. Голдман вважав, що каузальна термінологія даремна в тих ситуаціях, коли ми маємо справу з найважливішими для

нас випадками влади – коли результат зумовлений діями багатьох суб'єктів. При роздумах про характер поділу влади між індивідами й соціальними групами і про її параметри використання каузальної термінології скоріше ще більше заплутує справу¹⁸⁵.

Не дивлячись на критику, каузальні концепції влади, як уже наголошувалося, дуже популярні серед дослідників. Прихильники різних варіантів її каузального пояснення висловлюють такі міркування. По-перше, цей підхід дає можливість використовувати логіку і методи каузального аналізу при вивченні влади. «Головна перевага полягає в тому, – писав Е. Блейс, – що логічні проблеми каузального аналізу були краще розроблені, ніж проблеми вивчення влади». Він особливо підкреслив значення книги Х. Блейлока¹⁸⁶, у якій авторові вдалося «дуже вдало описати логіку каузального підходу»¹⁸⁷. Дж. Найджел також висловив думку, що «розгляд влади як каузального зв'язку дає змогу дослідникам використовувати методи, розроблені для ширшого застосування». Сам він віддав перевагу концепції Х. Саймона¹⁸⁸, оскільки а) у ній «інтуїтивне розуміння каузальності переконливо перекладається мовою науки», б) вона «продуктивна, оскільки пропонує практичні способи аналізу» і в) вона «може здолати численні труднощі у вивченні влади»¹⁸⁹.

По-друге, каузальні трактування влади ґрунтуються на очевидній схожості влади і причини, що дозволяє дати чітке пояснення влади і її структури. Проте співвідношення між владою і причиною, як ми вже бачили, може інтерпретуватися по-різному. Тому є необхідність виділити цю схожість і охарактеризувати основні властивості та елементи каузальних відносин.

Каузальне пояснення влади передбачає, що основними структурними елементами владних відносин є суб'єкт влади – агент, котрий є причиною зміни (можливої зміни) дій іншого агента (об'єкта) – і об'єкт влади – агент, зміна діяльності (свідомості) якого є наслідком каузальних відносин. Влада як різновид каузального зв'язку характеризує актуальний чи потенційний процес передачі руху від причини до наслідку. Суб'єкт (причина)

може викликати певні зміни в поведінці чи свідомості об'єкта (наслідок) за певних умов.

Проте не тільки влада розглядається як вид каузальних відносин. «Вплив», «примус», «насилля», «авторитет» також можуть бути охарактеризовані в каузальних термінах. Тому необхідно продовжити специфікацію поняття влади і вказати на його характерні ознаки.

Проблема актуального і потенційного (в англomовній літературі вона позначається як «актуально-потенційна проблема» (actual/potential problem) – прим. автора) розділяє дослідників влади на прихильників «диспозиційної» та «епізодичної» концепцій влади (остання позначається англійським словом «agencу», яке в даному контексті можна перекласти як «дія», «діяльність»). Прихильники першого підходу (Б. Беррі, М. Вебер, П. Морріс, Д. Ронг, Р. Тауні та ін.) визначають владу як потенціал, можливість, здатність. Влада характеризується як «здатність змусити людей робити щось», це «не подія, а володіння чимось»¹⁹⁰. П. Морріс зазначав, що «поняття влади завжди відноситься тільки до спроможності, можливості чи диспозиційної властивості»¹⁹¹.

Прихильники другого підходу (Р. Даль, Х. Лассуелл і Е. Кеплен, Х. Саймон, Н. Полсбі) розглядають владу як різновид соціальної поведінки і визначають її в термінах актуального каузального зв'язку. «Володіти владою» означає «здійснювати владу». Нереалізований потенціал не є владою; владні відносини виникають лише в тому випадку, якщо цей потенціал успішно використовується.

Відмінність між цими двома підходами проявляється у використовуваних дослідниками лексичних конструкцій: прихильники диспозиційної концепції говорять про «володіння влади», тоді як їх опоненти віддають перевагу «здійсненню влади».

При проведенні емпіричних досліджень нерідко відбувається фактична підміна диспозиційного розуміння влади епізодичним. Як указував Д. Ронг, деякі дослідники-емпірики, які формально дотримуються диспозиційної концепції, «на практиці часто забувають про це, ототожнюючи владу з її здійсненням, і обмежують дослідження проявами влади в безпосередньо

спостережуваних діях і реакціях на них»¹⁹². Він посилався на Е. Роуза¹⁹³, який доводив, що багато соціальних дослідників визначають владу в диспозиційних термінах, але при цьому не беруть на себе зобов'язання строго слідувати цьому на практиці.

Прихильники епізодичної концепції зазвичай указують на «суб'єктивізм» диспозиційного підходу, який допускає, що суб'єкти можуть мати владу, не здійснюючи її. Н. Полсбі зазначав, що твердження: «Будь-яка група потенційно могла здійснювати значущий, вирішальний чи який-небудь інший вплив у суспільних справах» важко піддати науковому аналізу. Насправді, як можна говорити, має актор владу чи ні, до тих пір, поки якась послідовність подій, яка повністю споглядається, не стане свідченням його влади? Якщо ці події мають місце, тоді влада цього актора вже є не потенційною, а актуальною. Якщо ж ці події не відбуваються, то на якій підставі ми можемо вважати актора таким, що володіє владою? Наукових підстав для такого припущення тут немає¹⁹⁴.

Інше заперечення полягає в тому, що диспозиційна концепція допускає (чи, принаймні, не виключає) можливості того, що віра в наявність влади у якоїсь людини чи групи, по суті, наділяє цих людей владою над оточуючими; тим самим влада виявляється повністю залежною від стану свідомості об'єкта. Це звинувачення зазвичай висловлюється стосовно так званого «репутаційного» методу дослідження розподілу влади в соціальних спільнотах, який використовується для визначення приналежності влади тим чи іншим індивідам і групам¹⁹⁵. Проте цей же аргумент можна використовувати і для захисту диспозиційного підходу, який, на відміну від епізодичного, здатний врахувати ці випадки.

Нарешті, опоненти пишуть, що розгляд влади як потенціалу неминуче веде до її ототожнення із джерелами влади, її основою¹⁹⁶. Д. Ронг визнавав, що концептуалізація влади як диспозиції, можливості дійсно містить у собі небезпеку розгляду її як приналежності суб'єкта, який спрямовує владу на об'єкт. Проте він вважав, що цього можна уникнути, якщо строго підходити до влади як до стосунків між акторами¹⁹⁷. Проте на ці

аргументи є вагомим запереченням і тому недивно, що більшість дослідників дотримуються диспозиційної концепції влади.

Що стосується критики диспозиційної концепції за те, що вона допускає можливість владних відносин, заснованих на вірі об'єкта в якусь реальну силу суб'єкта (а той насправді такої сили не має), то ця критика також є неправомірною. За певних умов влада дійсно може ґрунтуватися виключно на вірі об'єкта. Ці умови чітко позначив Д. Ронг: «Якщо актор вважається таким, що має владу, якщо він знає, що інші актори переконані в цьому, і якщо він підтримує цю впевненість і використовує її для втручання в дії інших чи покарання їх за спроби непокорі, тоді актор дійсно має владу і ця влада спочатку була отримана ним від інших людей. Але якщо він не усвідомлює, що інші вважають його таким, що має владу, чи не приймає їх віру серйозно при виборі стратегії своєї поведінки, то в цьому випадку він не володіє владою, а переконаність у його владі є помилковою...»¹⁹⁸.

Порівнюючи диспозиційну та епізодичну концепції влади, слід вказати й на ряд проблем, які неминуче виникають при концептуалізації влади в термінах актуальної поведінки. Насамперед, вона веде до тенденції недооцінювати приховані форми влади, зокрема форми влади над свідомістю й установками людей, які дуже важко ідентифікувати. Крім того, акцент на поведінці створює небезпеку неврахування «другого обличчя влади». Відсутність поведінки, як показали П. Бекрек і М. Беретц, можна розглядати як певну форму поведінки, не-рішення – як рішення¹⁹⁹. «Якщо уряд систематично утримується від дій у певних сферах чи на користь певних верств населення, – зазначали Р. Моккен і Ф. Стокмен про проблему, що виникає при ототожненні влади з її спостережуваним здійсненням, – то можна дійти помилкового висновку, що уряд не має необхідної влади в цих сферах»²⁰⁰.

Інший висновок, який природно випливає з диспозиційного розуміння влади, полягає в тому, що влада може існувати без своєї актуалізації у свідомості і/чи поведінці об'єкта. У ряді випадків суб'єкт може вважати за краще відкласти реалізацію своїх намірів чи сподіватися, що цей же результат може бути досягнутий і без його втручання. Нерідко влада взагалі не веде

до встановлення актуального каузального зв'язку між суб'єктом і об'єктом, наприклад у випадках, коли суб'єкт із тих чи інших причин втрачає здатність впливати на об'єкт або ж змінює свої наміри. Тобто суб'єкт може мати владу над об'єктом, не здійснюючи її.

Багато авторів (Р. Даль, Дж. Марч, Д. Мечаник, Х. Саймон, Р. Тауні і ін.) розглядають владу як контроль над поведінкою чи дією. Наприклад, Д. Олсон і Р. Кромвел визначали владу як «здатність (потенційну чи актуальну) індивіда (індивідів) змінити поведінку інших людей у соціальній системі»²⁰¹. Дж. Марч писав: «Ми можемо сказати, що дві людини перебувають у відносинах впливу, якщо їх поведінка знаходиться в каузальному зв'язку»²⁰².

Цей підхід, що поділяється дослідниками біхевіористського напрямку, фактично обмежує владу безпосередньо спостережуваними подіями. Аналіз влади фокусується на поведінці суб'єкта й об'єкта влади і їх взаємодії, а фіксація влади відбувається в результаті порівняння між «актуальною поведінкою Б і його можливою поведінкою в разі відсутності А (чи в разі зміни намірів А)»²⁰³.

Багато авторів вважають, що владні відносини виникають тільки тоді, коли є конфлікт між суб'єктом і об'єктом і суб'єкт діє проти інтересів (бажань, преференцій, намірів, цілей) об'єкта. Влада характеризується як щось «негативне», що має на меті нанесення якої-небудь шкоди об'єкту, придушення чи утиск його інтересів.

Хоча цей погляд пов'язаний із найрізноманітнішими методологічними позиціями, аргументами й інтерпретаціями інтересів, у всіх варіаціях влада містить у собі конфлікт між суб'єктом і об'єктом, вона не може виражати відносини співпраці і кооперації. Успішне здійснення влади передбачає, що об'єкт (його інтереси, становище і т. д.) зазнав негативної дії. Відсутність же конфлікту (відкритого, прихованого чи потенційного) означає відсутність владних відносин.

Деякі автори (П. Бекрек і М. Беретц) включають конфлікт безпосередньо у визначення влади²⁰⁴. В інших наявність конфлікту просто передбачається. Зокрема, Р. Даль вважав, що

«... якби всі були повністю згодні стосовно цілей і засобів їх досягнення, то нікому не потрібно було б змінювати дії інших, отже, не було б і відносин влади і впливу»²⁰⁵. Б. Беррі пов'язував конфлікт тільки зі здійсненням влади. Він стверджував, що «... якийсь ступінь конфлікту цілей, очевидно, є обов'язковою умовою здійснення влади (але не володіння владою) у її найзагальнішому соціальному сенсі, оскільки до тих пір, поки А не захоче, щоб Б зробив щось, що він інакше не почав би робити, в А немає причин впливати на поведінку Б»²⁰⁶. На думку С. Льюкса, тільки конфлікт інтересів наявний у всіх владних відносинах, тоді як конфлікт суб'єктивних преференцій може бути відсутнім у «третьому обличчі влади»²⁰⁷.

Нерідко висловлюється думка, що конфліктні концепції влади досить поширені серед дослідників. Дж. Найджел писав, що «більшість авторів розглядає конфлікт як обов'язкову умову влади»²⁰⁸. При цьому він посилався на М. Вебера²⁰⁹, Р. Бершгедта²¹⁰, Р. Даля²¹¹, П. Бекрека і М. Беретца²¹², Р. Кана²¹³ і Е. Етзюні²¹⁴. Р. Мартін стверджував, що ідея конфлікту первісно закладена у «веберівській дефініції і її похідних»²¹⁵.

Проте інші дослідники заперечують необхідність включення конфлікту до обов'язкових елементів влади. Більше того, беруться під сумнів і самі твердження про популярність визначень влади через конфлікт. Для підтвердження цього Дж. Дебнем посилався на Т. Парсонса²¹⁶, Дж.-Е. Лейна²¹⁷, Е. Гідденса²¹⁸, Е. Де Креспіні²¹⁹, Ф. Оппенгейма²²⁰ і Ф. Фрея²²¹. Він зробив висновок, що «... насправді дуже небагато дослідників посилаються на конфлікт як обов'язковий елемент влади, причому й серед них посилення не завжди робиться безпосередньо на конфлікт, а швидше на використання різних форм контролю»²²².

Більшість авторів, які включають конфлікт до обов'язкових елементів владних відносин, пишуть про конфліктну поведінку і конфлікт преференцій (переваг). С. Льюкс підкреслював, що «одномірна» і «двомірна» концепції влади включають тільки конфлікт преференцій, які усвідомлені акторами і проявляються в їх поведінці. Плюралісти, писав він, розуміють інтереси як преференції, тому «конфлікт інтересів» означає «конфлікт преференцій». «Двомірний погляд» (П. Бекрек і М. Беретц) розши-

рює поняття інтересів шляхом включення конфлікту преференцій у формі відкритої чи прихованої образи з боку об'єкта (overt or covert grievances)²²³. І лише його власний «тримірний погляд» допускає існування влади в разі відсутності актуального спостережуваного конфлікту (конфлікту преференцій). С. Льюкс не вважав, що влада може існувати взагалі без жодного конфлікту. За відсутності конфлікту суб'єктивних преференцій, писав він, влада обумовлена «латентним конфліктом, який є суперечністю між інтересами тих, хто здійснює владу, і реальними інтересами тих, над ким вона здійснюється. Ці останні можуть не виражати свої інтереси і навіть не усвідомлювати їх»²²⁴.

У всіх наведених прикладах основна ідея конфліктної концепції влади сформульована доволі ясно: у процесі здійснення влади її об'єкт діє недобровільно, тобто робить щось проти своєї волі (бажання). Навпаки, коли люди керуються міркуваннями вигоди (спонукання), слідує чийсь пораді (переконання) чи поводитися відповідно до своїх моральних обов'язків і цінностей (авторитет), то вони діють добровільно.

Розгляд поняття політичної влади у рамках концептуального аналізу влади викликаний такими міркуваннями. По-перше, більшість теоретичних і емпіричних досліджень влади присвячено владним відносинам у політичній сфері. По-друге, як і поняття влада, поняття політичної влади стало одним із найважливіших у соціально-філософській літературі, а прикметник «політичний» використовується в парі з іменником «влада» частіше, ніж будь-який інший. По-третє, зміст поняття «політична влада» і співвідношення між «владою» і «політичною владою» залишаються в числі дискусійних проблем, від вирішення яких багато в чому залежить розуміння суті багатьох суспільних явищ.

Усі концепції політичної влади можна умовно поділити на дві групи. Одні дослідники розглядають владу як політичний феномен. Тому прикметник «політична» в поєднанні з іменником «влада» є, по суті справи, зайвим. Інші виділяють політичну владу як субкатегорію влади; влада не обмежується сферою політики і не всі види владних відносин належать до політичних. У рамках першої групи, у свою чергу, дослідники розрізняють

два види обґрунтування і пояснення політичної влади. Багато дослідників вважають політичну науку наукою про владу, влада (політична влада) є головним об'єктом її вивчення. «Політична наука як емпірична дисципліна, – писали Х. Лассуелл і Е. Кеплен, – є вивчення формування і поділу влади, вона вивчає владу в цілому, в усіх формах її існування»²²⁵. Дж. Де Врі визначає політику як «процес, у якому люди намагаються встановити чи змінити певний набір чи конфігурацію поведінкових можливостей, які є в інших людей»²²⁶. Таким чином, усі владні відносини, де б вони не виникали, автоматично стають свідченням наявності політичної ситуації. Поняття політичної влади чітко не визначене, оскільки влада в будь-якому випадку є політичним феноменом. Слід зазначити, що Х. Лассуелл і Е. Кеплен прагнули уникнути цього висновку і формально визначали політичну владу як один із видів влади. Вони писали, що влада є складним поняттям, яке характеризує різні форми її прояву, у тому числі й міжособистісні відносини. Проте їх пояснення суперечливі. Те, що вони позначили як політичну владу у вузькому сенсі – «заснований на владі контроль над політикою володарювання» (control based on power, over power policy) – навряд чи може претендувати на роль центрального поняття в політичній науці. Політика не може бути визначена через поняття влади, яке використовується в цьому значенні. Тут «політичну владу» можна порівняти з десятками інших форм влади, які згадуються Х. Лассуеллом і Е. Кепленом, таких як «спонсорство», «любов», «економічний вплив» тощо²²⁷.

Х. Лассуелл і Е. Кеплен також використовували поняття в широкому сенсі, у значенні «соціальна влада». Остання включає всі форми контролю, що виявляються в міжособистісних відносинах. «У широкому сенсі, – писали вони, – усі форми влади є політичними»²²⁸. Цього разу поняття політичної влади позначає не що інше, як загальне поняття влади.

Д. Істон вважав, що концепція політичної влади Х. Лассуелла і Е. Кеплена є дуже широкою, оскільки «політична наука не вивчає владні відносини в банді, сім'ї чи церкві тільки тому, що в них хтось контролює діяльність інших». Імовірно, необхідно, писав він, «провести комплексне дослідження різних проявів

влади з метою створення загальної теорії влади. Ця теорія буде дуже корисною для дослідників політики, але їх безпосередньо цікавить не влада в цілому, а політична влада». Політичні дослідження «торкаються не всіх, а тільки політичних аспектів владних відносин»²²⁹.

Інша інтерпретація поняття політичної влади була запропонована Т. Парсонсом і Х. Арендт. Обидва автори, як указувалося раніше, вводили поняття в загальну схему аналізу великих соціальних систем, виключаючи тим самим міжособистісні відносини зі сфери влади. Влада розглядається ними як властивість (приналежність) великих колективів людей, спрямована на реалізацію загальних цілей. Отже, влада є політичним феноменом. У парсонівському поясненні політики влада відіграє роль, аналогічну ролі грошей у поясненні економічних процесів.

Слід зазначити, що дослідники зазвичай не звертають уваги на термінологічні тонкощі і смислові особливості цих двох термінів: вони нехтують чітким розрізненням влади і політичної влади, розглядаючи їх просто як синоніми. Наприклад, У. Домхофф²³⁰ почав свою статтю, присвячену структурі влади в американському суспільстві, із цитування визначення влади Д. Ронга²³¹. Потім він пояснив поняття «структура влади» (power structure), «канали влади» (power networks), «показники влади» і використав їх при висвітленні політичних процесів і розподілі політичної влади в американському суспільстві. Під «структурою влади» У. Домхофф розумів «сукупність людей і інститутів, які мають високі показники влади». Він виділив такі показники влади: 1) хто отримує вигоду – у кого багатство, високі доходи, висока тривалість життя, хороше здоров'я і т. д.; 2) хто засідає – які класи і соціальні групи більше від інших представлені в ключових інститутах влади, урядових і будь-яких інших; 3) хто перемагає – який клас чи група мають перевагу в ухваленні урядових рішень; 4) владна репутація (reputation for power) – хто вважається тим, що володіє владою, в очах громадськості. У. Домхофф розглядав чотири види «каналів влади», через які володарюючі еліти забезпечують управління суспільством: 1) канал реалізації специфічних інтересів індивідів і соціальних груп, він пов'язаний із діяльністю лобіюючих груп, профспілок, різних

політичних організацій і комітетів тощо; 2) канал формування політичного курсу, у ньому здійснюється обговорення широкого спектра політичних проблем з метою досягнення консенсусу; 3) канал вибору кандидатів, він виявляється в діяльності політичних партій; 4) ідеологічний канал – еліта забезпечує управління суспільством за допомогою формування громадської думки²³².

У. Домхофф не використовував термін «політична влада», але його схема розрахована саме на аналіз політичної влади на макрорівні і непридатна для аналізу владних відносин на між-особистісному рівні чи розподілу влади в інших суспільних сферах і інститутах, наприклад, у сім'ї.

Названа тенденція наявна не тільки в емпіричній літературі, а й у теоретичних дослідженнях і навіть у загальних роботах із теорії політики і влади. Наприклад, Ч. Ендрейн присвятив розділ (більше 40-а сторінок) владі (політичній владі) у своєму підручнику з теорії політики²³³. У ньому він приділив спеціальну увагу опису різних форм влади, проте залишив поза увагою питання, чи є влада політичним феноменом, чи наявна вона в усіх видах людських стосунків. Він використовував поняття «влада» і «політична влада» як синоніми.

Чи дійсно влада і політична влада виражають одне і те ж поняття? Російський дослідник влади В. Ледеяєв переконаний у протилежному. По-перше, це суперечить традиційному (буденному) розумінню влади, адже поняття «влада», як було показано раніше, уживається не тільки для опису політичних подій (дійсно, чому здатність добитися підпорядкування у випадку президент–громадяни розглядається як влада, тоді як аналогічна здатність у випадку батько–діти – ні? По-друге, саме поняття «політична влада» передбачає, що влада може існувати і в якихось інших сферах, в іншому випадку прикметник «політична» виявляється зайвим. По-третє, поняття «економічна влада», «релігійна влада», «сімейна влада» та ін. є загальноприйнятими в соціологічній літературі, а дослідження явищ, що позначаються ними, набуло широкого розповсюдження²³⁴.

На переконання В. Ледеяєва, влада і політична влада не є синонімами. Політична влада є різновидом влади, вона охоплює

всі види владних відносин у сфері політики. Тому поняття політики (політичного) відіграє головну роль у визначенні політичної влади, а не навпаки, як це має місце в концептуалізаціях політики через владу. У виразі «А має владу над В стосовно Х» саме Х відрізняє політичну владу серед різних її видів. Влада є політичною, якщо Х належить до сфери політики і її результати (потенційні результати) стосуються вирішення тих чи інших політичних проблем.

Політика, поза сумнівом, пов'язана з функціонуванням держави і здійсненням державного управління: дії можна вважати політичними, якщо вони так чи інакше впливають на державні інститути (чи на аналогічні їм інститути в додержавних суспільних системах) і формування урядової політики. Це, проте, не означає, що політика обмежується сферою ухвалення політичних рішень у державних структурах, що базуються на легальному авторитеті. Багато важливих подій політичного життя відбуваються поза безпосередньою сферою діяльності держави й уряду. При цьому вони не обов'язково пов'язані з легітимними діями і мають легальний статус. Якщо процес управління в соціальній спільноті ґрунтується як на легальних, так і на нелегальних формах здійснення влади і впливу чи навіть виключно на насильстві, що не має яких-небудь легітимних підстав, то все рівно ми маємо справу з політикою.

Близьке розуміння політики знаходимо і в роботах інших сучасних російських дослідників. Наприклад, Д. Зеркін вважає, що «... сфера політики включає все, що забезпечує чи, навпаки, перешкоджає, реалізації загальних інтересів соціальних груп і співтовариств, усе, що пов'язане з людськими цінностями: свободою, соціальною справедливістю, соціальним процесом»²³⁵. Е. Тадевосян також підкреслює, що влада може мати не тільки політичний характер, і в цьому сенсі вона ширша від політики. У той же час поняття політики ширше від поняття державної політики, оскільки вона може здійснюватися не тільки державою²³⁶. У цьому ж руслі О. Соловйов²³⁷ визначає політику як сферу переважно цілеспрямованих відносин між групами з приводу використання інститутів публічної влади для реалізації їхніх суспільно важливих запитів і потреб.

Раніше вже наголошувалося, що влада часто визначається як спроможність зробити що-небудь. Відповідно, політична влада розглядається як здатність однієї групи людей реалізувати свої політичні преференції (інтереси) в суперництві з іншими групами. В. Ледаєв запропонував роз'єднати два різних за змістом поняття, об'єднаних загальним терміном «влада» – «владу зробити щось» і «владу над кимось» – і залишити за владою друге значення, а для позначення першого використовувати термін «управління». Дослідник підкреслює, що обмеження влади значенням «влада над» не лімітує наші можливості щодо аналізу всіх традиційно важливих політичних проблем, але робить його зрозумілішим і чіткішим.

Політичні події і відносини можуть розглядатися і в термінах влади, і в термінах управління, тобто нам потрібні обидва поняття.

Нарешті, концептуалізація політики через владу, як уже наголошувалося раніше, робить поняття влади дуже широким за змістом і, отже, аморфним. Дійсно, розгляд її як «ядра політики» не узгоджується з диспозиційними та інтенціональними визначеннями влади, оскільки політичне життя не можна пояснити в термінах потенціалу, здібності й обмежити його сферою навмисних дій. Влада в цьому трактуванні втрачає свою унікальність, специфіку, її складно відрізнити від таких понять як «вплив», «контроль» чи «панування». Ось чому є підстави розглядати політичну владу як різновид влади. Це означає, що не всі види влади є політичними. Отже, завданням концептуального аналізу є визначення критеріїв політичної влади, тобто виділення сукупності її визначальних властивостей, що дозволяють відрізнити політичну владу від інших видів владних відносин між людьми. Це завдання зовсім не просте, оскільки поняття «політика» є не менш дискусійним, ніж поняття «влада».

До середини XX ст. політика зазвичай інтерпретувалася як управління державою, а політична наука вважалася «наукою про державу»²³⁸. Відповідно політична влада обмежувалася сферою державних інститутів і урядових установ. Недоліки цього підходу очевидні: якщо політика розглядається тільки через поняття держави, то як тоді пояснювати політичне життя в додержавних

суспільствах? Оскільки сьогодні вважається загальноприйнятим факт, що політика існувала в усіх суспільствах, то нам необхідне таке поняття політики, яке було б достатньо універсальним, щоб використовуватися стосовно всіх політичних подій, що відбувалися й відбуваються, і дій. «Державна» концепція політики не відповідає цьому критерію, вона створює труднощі в інтерпретації і поясненні подій суспільного життя, що відбуваються поза безпосередньою сферою державного управління, але істотно на нього впливає. Ця концепція не розглядає суб'єктами політики ті соціальні суб'єкти, які діють за межами державних структур, але здійснюють вплив на ухвалення державних рішень. Крім того, вона не в змозі пояснити природу міжнародних політичних відносин, залишаючи неясним політичний статус сфери, де відсутні обов'язкові для всіх учасників міжнародного політичного процесу закони і немає аналогічних державі міжнародних владних структур, які мають легітимне право на здійснення примусу щодо суверенних держав. Таким чином, пояснення політики як сфери державного управління виводить за її межі ряд важливих видів соціальної діяльності. Тому недоцільно обмежувати політичну владу владними відносинами в державних інститутах; існують і інші форми влади, які ми можемо віднести до політичних, наприклад, влада харизматичного лідера над своїми послідовниками стосовно важливих політичних проблем, владні відносини в партійних організаціях та інші види владних відносин, які мають очевидні політичні наслідки.

Більшість сучасних дослідників не обмежують політику сферою держави, а розглядають її як процес формування і здійснення публічної політики. Політика асоціюється з політичними проблемами й обов'язковими (імперативними) рішеннями. Політика – це процес формулювання, ухвалення і реалізації цих рішень; вона стосується проблем, які впливають на життя всього суспільства і виражає відносини конфлікту і співпраці між політичними акторами. На відміну від попереднього підходу, що фокусується на діяльності формальних структур державного управління, цей погляд характеризує політику як процес переговорів, «торгів», досягнення угод і компромісу між політичними акторами, які мають свої специфічні інтереси і різні політичні

цїлі. Полїтика є засобом вирішення суспільних проблем без звернення до сили; вона є механізмом вибору між існуючими альтернативами, механізмом, що зберігає цілісність суспільства і «правила гри». Таке трактування дозволяє включити у сферу політики різні види недержавної діяльності, які здійснюють вплив на вирішення найважливіших суспільних проблем, розширюючи тим самим простір політики і сферу застосування поняття.

Одним із найвпливовіших визначень політики в руслі цього підходу стала концепція Д. Істона, згідно з якою політичні явища мають місце в тих соціальних процесах, які пов'язані з авторитарним розподілом цінностей у соціальній спільноті²³⁹. Розподіл цінностей (благ і послуг, освіти, статусів, духовних цінностей і т. д.) відбувається через систему взаємозв'язаних інститутів і організацій, які формують різні «розподіляючі структури» (наприклад, виробничу систему, освітню систему, систему медичного обслуговування тощо). Визначальну роль у них відіграють структури, що ухвалюють обов'язкові (імперативні) рішення, від яких залежить розподіл цінностей у тих чи інших соціальних сферах.

Не дивлячись на очевидні переваги, цей підхід також не уникнув критики, і багато дослідників підкреслюють, що й він виявився неспроможним дати вичерпне пояснення політики. Визначаючи її як механізм ухвалення рішень, що є альтернативою силі, цей підхід, як і «державні» визначення, виключає зі сфери політики війни, революції і тероризм. Акцентуючи увагу на компромісі, згоді і переговорному процесі як суті політики, він передбачає, що всі інтереси можуть бути примирені. Тим самим дослідники, котрі дотримуються цього підходу, йдуть від розгляду найбільш важковирішуваних політичних проблем, які не допускають компромісу (апартеїд, расизм, тероризм, війни і т. д.). Крім того, його нерідко звинувачують в етноцентризмі, оскільки він фактично ототожнює деякі характеристики політичного життя в західних ліберальних демократіях із природою політики, незалежної від історичного часу і місця²⁴⁰. При цьому політична влада обмежується сферою легальної (легітимної) влади й авторитету, і це поняття не може використовуватися в ситуаціях, де влада здійснюється поза процесом ухвалення

рішень і за межами легальних каналів політичної діяльності. Обмежуючи політику авторитарним розподілом цінностей, Д. Істон свідомо звужував її сферу. Тим самим із неї виключаються відносини, у яких об'єкти політичного впливу не сприймають політику як авторитарну, тобто де джерелом їх підпорядкування виступає не обов'язок підпорядкування суб'єктові, а якісь інші чинники (наприклад, ситуації, де люди вимушені підкорятися військовому режиму, що незаконно захопив владу; де вони підкоряються просто за звичкою чи будучи об'єктом маніпуляції). Хоч у всіх цих ситуаціях влада суб'єкта і не сприймається об'єктом як авторитарна (така, що базується на авторитеті), проте їх цілком природно вважати частиною політичного життя.

Нарешті, більшість дослідників характеризують політику як сферу конфлікту й опозиції і, як правило, недооцінюють насильницькі механізми дії на свідомість і поведінку людей. Вважається, що конфлікт є обов'язковим аспектом політики і його відсутність означає відсутність політики (політичної дії). Проте можуть існувати зони і сфери, у яких рішення підтримуватимуться всіма (чи майже всіма) учасниками політичної дії. Ці рішення можуть робити великий вплив на політичні події, і тому їх також необхідно розглядати як частину політичного життя.

Багато політичних дослідників концептуалізують політику через владу, наприклад, як боротьбу за владу. Відповідно до цього політична влада іноді визначається як влада над владою інших людей. У цьому випадку політична влада вже не розглядається як влада (будь-яка влада) в політичній сфері; її специфіка пояснюється не посиленнями на політичні наслідки її здійснення чи роль у процесі ухвалення політичних рішень, а за допомогою інших критеріїв. Х. Лассуелл і Е. Кеппен визначали політичну владу як «заснований на владі контроль над політикою володарювання»²⁴¹.

П. Морріс визначав політичну владу (у широкому сенсі) як «владу добиватися того, щоб у процесі ухвалення колективних рішень наші індивідуальні влади перетворилися в інші види влади». «Люди, – писав П. Морріс, мають здібності (владу) впливати на якісь предмети і процеси безпосередньо і опосередко-

вано, через інших людей. Ці посередники діють як «перетворювачі влади», трансформуючи владу «зробити щось» у владу «зробити щось ще»²⁴².

У той же час ці концепції не можуть врахувати деякі форми влади, які більшість дослідників схильні відносити до форм політичної влади. У цьому аспекті визначення Х. Лассуєлла і Е. Кеппена, як уже наголошувалося, є настільки вузьким, що воно розчиняє політичну владу серед безлічі інших форм влади. Поняття політичної влади виявляється непридатним щодо всіх форм влади в політиці і може використовуватися лише в окремих випадках. П. Моріс, по суті, також виводив за межі поняття політичної влади багато її традиційних форм. Відносячи до неї тільки опосередковані форми влади, тобто ті, які здійснюються через інших людей («перетворювачів влади»), він фактично виключив усі безпосередні (прямі) форми влади, наприклад владу харизматичного лідера й інші індивідуальні форми влади.

В іншій інтерпретації влада отожднюється з політичним правом. Цей підхід зустрічається вже у Дж. Локка, який розглядав політичну владу «як право ухвалення Законів». І. Бентам стверджував, що політична влада (право) є винятком у законі. Конституційне зведення законів, писав І. Бентам, наділяє владою певні класи суспільства; воно вказує на ті події, які дають конкретним людям певні види влади (сецесія, номінація, презентація, концесія, інституція, вибори, придбання місця і ін.). Протилежного виду події позбавляють людей цих видів влади. До них належать звільнення, зречення, відставка і т. д.²⁴³.

І. Бентам вважав аналіз усіх можливих форм політичної влади вкрай важливим. Він виділив сім «елементарних» форм влади: 1) безпосередня влада над людьми; 2) безпосередня влада над речами інших людей; 3) безпосередня влада над суспільними речами; 4) влада керувати окремими людьми; 5) влада керувати колективами людей, тобто класами; 6) влада специфікувати чи класифікувати: а) людей, б) речі, в) за місцем, г) за часом; 7) влада привертати до себе. Усі ці форми, у свою чергу, діляться на законодавчі, виконавчі і судові види влади²⁴⁴.

Серед сучасних дослідників цей підхід до інтерпретації політичної влади поділяє П. Морріс. Він визначав політичну

владу у вузькому сенсі як форму легального права чи як формальну владу²⁴⁵. П. Моріс вважав цей вид влади дуже важливим насамперед тому, що він є дуже крихким. Розглядаючи даний погляд, слід із самого початку виділити один істотний момент. Жоден із дослідників, котрі дотримуються його, не вказує на відмінність між легальним правом зробити щось і здатністю зробити щось, заснованою на легальному праві. Тому не зовсім ясно, що вони насправді мають на увазі, визначаючи політичну владу як легальне право. Якщо вони просто ототожнюють політичну владу з легальним правом, даним людині законом, то вони плутають владу з основою влади. Якщо ж під політичною владою розуміються владні відносини, які засновані на легальному праві (дане трактування видається найбільш вірогідним), то в такому разі, на переконання В. Ледяєва, поняття означає «легальний авторитет» і (іноді) «легальне використання сили» чи «легальне використання примусу».

Отже, наш вибір залежить від того, яку роль відводимо поняттю політичної влади в поясненні політики. Якщо розглядаємо політичну владу лише як один із видів влади в політиці, то можна прийняти цей погляд; але якщо бажаємо позначити цим поняттям усі владні відносини у політичній сфері, то він не може нас влаштувати як дуже вузький. Деякі автори поділяють перший підхід, автор цього дослідження віддає перевагу другому підходу.

Таким чином, можна виділити два взаємообумовлених критерії політики (політичної дії): 1) політика пов'язана з процесом державного управління і функціонування державних (публічних) інститутів; 2) політика включає всі основні суспільні проблеми, події і відносини, які здійснюють істотний вплив на життя соціальної спільноти в цілому і впливають на інтереси великих груп людей. Цей підхід до розуміння політики є доволі широким, оскільки він враховує відносини і дії, що мають місце поза безпосередньою сферою держави і легального механізму ухвалення рішень. Але, на відміну від визначень політики через владу, він виключає зі сфери політичного ті форми влади, які здійснюються стосовно локальних проблем, що не зачіпають інтересів великих груп людей і не впливають на життя соціальної спільноти у цілому.

У стародавньому світі і в середні віки влада створила механізми держави для захисту від ворогів, для захоплення ресурсів і т. п.; новий час покликав до життя владу грошей, фінансів, капіталу – і одночасно дисциплінарних форм її здійснення; на початку XX ст. освоєння людством таких видів діяльності, як створення суспільних систем та ідеологій спричинило владу символічних форм, владу преси. Сьогодні штучно вибудовуються системи споживання, стилі життя, нації і держави, системи біологічного відтворення людини – і, відповідно, людство не зможе обійтися вже без тих технологій і дійсності влади, які можуть працювати із цими сферами життя.

Новітні інстанції влади розуміють як нові дійсності штучного і свідомого впорядкування життя людей. Вони йдуть на зміну формам влади, що вже стали традиційними: влади права, бюрократичного контролю, сили, багатства, влади масової інформації. При цьому все більше сфер життя починають виходити з-під дії природних механізмів. А це означає, що все більше дійсностей чи площин влади необхідно (чи доводиться) включати в роботу. Чим атомізованішим стає життя, тим більш розгалуженою і всеосяжною повинна ставати влада.

Сьогодні протікання життя людини регулюється такими тонкими механізмами, що людство тільки-тільки починає їх нащупувати, але вже можна виділити кілька нових сфер влади. Це, насамперед, біовлада – влада, що має справу з дійсністю людської тілесності, з механізмами організації самого людського життя. Те, що раніше вважалося особистою справою індивіда чи питанням його волі, здібностей, везіння і т. п., сьогодні все більш активно підкоряється упорядкованій дії влади і з боку медицини і медикаментозних засобів, і з боку освіти, і з боку інших сфер впливу. Форми організації людського життя, людська тілесність, як з'ясовується останнім часом, є умовою формування потрібних структур свідомості й організації.

З одного боку, сучасна влада зміщується все більше від зовнішнього тиску з боку владних інстанцій до використання тих чи інших форм інтеріоризації своєї дії. Від публічних страт і полюддя князівських дружин, що нагадували ворожі набіги, від податкових відкупів і рекрутчини влада переходить до встанов-

лення планомірної дисципліни, обліку, регулярних і заздалегідь відомих податків і повинностей. Через систему загального державного навчання громадян і через перші, ще боязкі паростки ідеологічної обробки, через ЗМК влада починає впроваджувати стандарти поведінки для кожного індивіда, прагнучи перетворити поведінку, яка відхиляється від прийнятих норм, і незвичайні реакції на щось внутрішньо неможливе. Ще потужнішого стандартизованого впливу індивід зазнає з боку економічних інстанцій влади (усі мають справу з грошима, зарплатами, кредитами, спадком і т. п.), у т. ч. з боку роботодавців, сфери споживання. У цих непомітних, але чіпких діях інстанції влади користуються інститутами сім'ї, дитинства (індивід працює на сім'ю, а стандарти сьогоdnішнього споживання задають, як правило, його діти), інститутом самого індивіда з його орієнтацією на особистий успіх. Додамо сюди розгалужену систему права – і отримаємо владу, доведену до кожної людини, «внутрішнього редактора», що не дозволяє ні на крок відхилитися від правильної поведінки.

Стає зрозуміло, чому багато відомих політиків (той же Ф. Фукуяма) так зосереджені на проблемі медикаментозного, генетичного і т. п. втручання в природу людини. Якщо сучасна влада – у її проявах від окремого індивіда до надпотужних наддержавних машин глобалізованого суспільства – базується на певній природі людини (людини моральної, заповзятливої, комунікативної), то зміна цієї природи знищує базис цієї влади. Але можна підсилювати і покращувати цю природу – і це нова інстанція влади.

Саме тому біовлада стає в сучасному світі такою актуальною: від того, якою є природа людини, залежить міцність суспільних і владних конструкцій сучасного світу. І тому певні сили зміцнюватимуть свою владу, прагнучи стабілізувати цю природу – з допомогою і медикаментів, і психотерапевтичних групових програм адаптації, і дії на свідомості, і методів контролю. А інші сили, навпаки, прагнутимуть порушити, змінити цю природу – чи для її поліпшення з метою досягнення конкурентних переваг, чи для її якісної зміни з метою створення на цій основі суспільств на інших принципах.

Біовлада, спрямована на природу людини (на її збереження чи контрольовану зміну), виявлятиметься в тій мірі, у якій ця природа відповідатиме введеному комплексу стандартів. Простіше кажучи, сучасному глобалізованому людству потрібні тільки такі люди, які сумісні з усією системою стандартів і інфраструктур, які володіють цілком передбаченим набором стандартизованих варіантів поведінки і які можуть, не замислюючись, діяти як людина споживаюча, людина комунікативна, людина економічна, людина патріотична. Саме тому біовлада стає сьогодні настільки актуальною.

Крім того, як прогнозують дослідники Стокгольмської школи економіки, може виникнути така абсолютно незвичайна форма влади, як «нетократія» (так називається книга А. Барда і Я. Зодерквіста, яка вийшла з друку у 2004 р.), тобто влада мереж чи влада в мережах. Виникає нова еліта і новий «нижчий клас» – ті люди, які мають задану природу і можуть підключатися до інфраструктур. Автори «Нетократії» називають їх «конс'юмтаріат» (від «consume» – споживати). Ця влада теж буде цілком невидимою: ідеться про створення стилів життя, самих стандартів споживання, культурних стандартів, введення тем для обговорення і т. п. Саме така екзотична на сьогоднішній погляд влада приходить на зміну традиційним її формам.

Сучасна влада формує мотивовані альтернативи – і в цьому її сила в сучасному багатоманітному суспільстві. Образно кажучи, сьогодні влада в того, хто може впевнено водити інших по лабіринту (згадаймо, що саме це передбачається основною функцією нетократії). Але справа тут не в особистій упевненості, а взагалі в існуванні такого орієнтуючого засобу комунікації, такої схеми (Н. Луман користувався образом каталізатора, який прискорює реакцію, але сам при цьому не змінюється). Для того, щоб одночасно вирішити проблему і орієнтування, і збереження можливості мотивованого вибору, використовується такий семіотичний інструмент як символ. З одного боку, він указує на цілком певну сферу, на дію, на відношення, з іншого – залишає свободу інтерпретації і вибору. У цьому сенсі сучасну владу можна порівняти з такою ситуацією: замість дорожніх знаків стоять просто сині прямокутники або червоно-білі трикутники, які нічого не заборо-

няють і не приписують, а вказують на щось приємне чи, навпаки, загрозливе. Доповнимо цю картину різноманіттям ЗМК, експертів і коментаторів, кожен із яких дає свою інтерпретацію тому чи іншому знаку – і ми отримаємо досить точне уявлення про те, що таке орієнтуюча влада чи влада інтерпретацій.

Можна виділити такі загальні принципи становлення нових інстанцій влади: по-перше, сучасна технологія становлення влади завжди побудована не на заміні структури влади, а на її зсуві: владу не можна взяти і поміняти, вона зміщується, а нові місця, що утворилися, і є механізмами утримання нової влади. Відбувається створення нового народу, створення нової структури свідомості, створення нових систем взаємодій і комунікацій людей.

По-друге, зрозумівши, як влаштовані сучасні технології захоплення і зсуву влади, можна зрозуміти і технології її утримання. Вони полягають у тому, що існуюча влада сама починає розвиватися і трансформуватися, збільшуючи і змінюючи свої інстанції, реформуєчи себе швидше, ніж виникають події і суб'єкти влади, що несуть на собі нові зразки. К. Малапарте про це писав так: «Мистецтво захисту сучасної держави засноване на тих самих принципах, що й мистецтво її захоплення»²⁴⁶.

Таким чином, практики володарювання активно використовують сьогодні такі типи влади: 1) біовладу – владу, що має справу з дійсністю людської тілесності, з механізмами організації людського життя. Вони все активніше підкоряються упорядковувальній дії медицини, медикаментозних засобів, взагалі роботі з поведінкою; 2) організацію комунікації – владу, що приходить на зміну примітивній із сьогоднішнього погляду ідеологічній обробці. Вона полягає в такому структуруванні поля смислів і мов, щоб смисли і пов'язані з ними соціальні (стратові) конотації не виникали природно, а будувалися з розрахунком на цілеспрямовану дію. В ідеалі мова має бути влаштована відповідно до сучасного структурування предметно-ідейного світу так, щоб ідею, яка «виламується» з цього порядку, просто не можна було ні висловити, ні навіть уявити; 3) владу, пов'язану з роботою зі свідомістю – «символічну владу». Форми свідомості, що визначають параметри повсякденної побутової поведінки,

ціннісні переваги, ставлення до минулого і майбутнього, параметри суспільних зв'язків, що культивуються, стають предметом уваги і цілеспрямованої дії. Виникають спрямовані на свідомість (консцієнтальні) війни, постає завдання формування народів чи мас під певні владні проекти. Постає й успішно вирішується завдання формування спеціально впорядкованого бачення наочного світу, орієнтації мас людей і окремих індивідів; 4) це, здавалося б, немислимі типи влади, пов'язані з побудовою трансцендентних форм, з освоєнням способів побудови своєрідних «нових релігій», нових форм месіанства і обітовання. Влада вчиться працювати зі штучно (організаційно) створюваною трансцендентністю. Саме в цих сферах працюють технології, з якими доводиться стикатися при розширенні глобалізованої Імперії – саме з їх допомогою цивілізоване людство поширює свою владу на нові сфери, ліквідує й перепідпорядковує собі суверенні держави.

Отже, здійснюючи відбір концепцій для владознавчого огляду, автор цієї монографії прагнув висвітлити, наскільки це можливо, весь основний спектр поглядів і зупинився на найвідоміших підходах, автори яких найбільше вплинули на розвиток уявлень про владу. До цього спектра свідомо не були включені роботи вітчизняних дослідників влади. Зроблено це тому, що, по-перше, перелік праць, спеціально присвячених аналізу політичної влади, досить вузький, а, по-друге, сучасний стан українського владознавства розглядатиметься в Розділі 5. Слід також зазначити, що в багатьох сучасних роботах фактично дається виклад західних концепцій влади (зокрема й політичної) без їх критичного осмислення і спроб запропонувати власне бачення, що не дивно, враховуючи високий рівень соціальних досліджень і великий інтерес до даної проблематики у країнах Заходу, які вже накопичили багатий досвід і мають глибокі традиції у вивченні влади.

На основі проведеного аналізу концепцій влади автор монографії вважає необхідним висловити в загальних рисах власне ставлення до такого складного й багатовимірного поняття як влада. Воно полягає в тому, що авторові: по-перше, імпонує логічно несуперечливе розуміння влади як «влади над людьми»;

по-друге, найбільше імпонує диспозиційна концепція влади (визначення влади як певного виду спроможності); по-третє, автор монографії розділяє льюківську критику «одновимірного» і «двовимірного» поглядів на владу і його ідею, що влада не обмежується сферою поведінки (діями чи не-діями), а включає і формування преференцій і свідомості об'єкта («третє обличчя влади»). По-четверте, автор негативно ставиться до «негативних» визначень влади, які припускають обов'язковий конфлікт між суб'єктом і об'єктом і «відносини нульової суми», адже владні стосунки можуть мати місце й тоді, коли конфлікт (преференцій чи інтересів), опір і негативні санкції відсутні. По-п'яте, автор солідаризується з В. Ледаєвим щодо необхідності включення наміру з боку суб'єкта влади у зміст цього поняття. Тим самим влада набуває специфіки, що відрізняє її як від просто здатності зробити щось («влади для»), так і від здатності завдати шкоди комусь («влади проти»). Остання не завжди означає, що суб'єкт має владу над об'єктом (здатність добитися підпорядкування об'єкта своїй волі) і, навпаки, підпорядкування об'єкта не обов'язково передбачає, що влада здійснюється всупереч його інтересам. Запропоновані тези органічно пов'язані й цілком сумісні між собою.

¹ Власть. Очерки современной политической философии Запада. Указ. соч.

² Ball T. Models of power: past and present. *Journal of the History of the Behavioral Sciences* 11 (1975). – P. 211–222.

³ Lukes S. *Power: a Radical View*. – London: Macmillan, 1974.

⁴ Ball T. *Op. cit.* – P. 211–222.

⁵ Lukes S. *Op. cit.*

⁶ Oppenheim F. *Political Concepts: a Reconstruction*, chs 2 and 3. – Chicago: University of Chicago Press, 1981; Grey J. *Political power, social theory and essential contestability*. In *The Nature of Political Theory*, ed. D. Miller and L. Siedentop. – Oxford: Clarendon Press, 1983.

⁷ Easton D. *A framework for political analysis*. – Chicago, 1979. – P. 47.

⁸ Parsons T. *Politics and social structure: On the concept of political power*. – N.Y., 1969. – P. 355.

⁹ Parsons T. *Essays in sociological theory*. Glencoe (111), 1954. – P. 391.

¹⁰ Easton D. *The political system: An inquiry into the state of political science*. – N.Y., 1953. – P. 128, 133.

¹¹ Crazier M. *La Societe bloquee*. – P., 1970. – P. 35.

- ¹² Crazier M. Op. cit. – P. 36.
- ¹³ Crazier M. Op. cit. – P. 41.
- ¹⁴ Crazier M. Op. cit. – P. 42.
- ¹⁵ Е.В. Осипова. Власть: отношение или элемент системы? (реляционистские и системные концепции власти в немарксистской политологии) [Электронный ресурс] / Е.В. Осипова. – Режим доступа: <http://rus-lib.ru/cgi/main>.
- ¹⁶ Clark T.N. The concept of power // Community structure and decision-making: Comparative analysis. – San Francisco, 1968. – P. 46.
- ¹⁷ Е.В. Осипова. Указ. соч.
- ¹⁸ Rogers M.F. Instrumental and infra-resources: The bases of power // Amer. J. Sociol. – 1974. – Vol. 79, №6. – P. 1422.
- ¹⁹ Rogers M.F. Op. cit. – P. 1423–1425.
- ²⁰ Rogers M.F. Op. cit. – P. 1429.
- ²¹ Rogers M.F. Op. cit. – P. 1431.
- ²² Therborn G. What does the ruling class do when it rules? Some reflections on different approaches to the study of power in society // Classes, power and conflict: Classical and contemporary debates. – Berkeley; Los Angeles, 1982. – P. 227.
- ²³ И.И. Кравченко. Власть и общество [Электронный ресурс] / И.И. Кравченко // Власть. Очерки современной политической философии Запада. Указ. соч. – Режим доступа: <http://rus-lib.ru/>.
- ²⁴ Freund J. L'essence du politique. – P., 1965. – P. 247.
- ²⁵ И.И. Кравченко. Указ. соч.
- ²⁶ Freund J. Op. cit. – P. 25.
- ²⁷ Freund J. Op. cit. – P. 36.
- ²⁸ Schmitt C. Der Begriff des Politischen. – Bonn, 1963. – S. 54.
- ²⁹ Ганзен В.А. Восприятие целостных объектов / Ганзен В.А. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1974. – 153 с.; Ганзен В.А. Системные описания в психологии / Ганзен В.А. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1984. – 176 с.
- ³⁰ Дегтярёв А.А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / Дегтярёв А.А. // Полис. – 1996. – №3. – С. 110.
- ³¹ Вебер М. Избранные произведения. Указ. соч. – С. 35.
- ³² А.В. Чернецова. Современные подходы к толкованию феномена власти [Электронный ресурс] / А.В. Чернецова. – Режим доступа: <http://lib.socio.msu.ru/>.
- ³³ Crazier M. On ne change pas la société par décret. – P., 1979. – P. 52.
- ³⁴ Deutsch K. W. The nerves of government. – N.Y., 1963. – P. 124.
- ³⁵ Luhmann N. Soziologische Aufklärung: Aufsätze zur Theorie Sozialer Systeme. – Opladen, 1972.
- ³⁶ Режим доступа: <http://www.eduhistory.ru/>.
- ³⁷ Dahl R.A. Power // International encyclopedia of the social sciences. – N.Y., 1968. – Vol. 12. – P. 407.
- ³⁸ French J.R., Raven B. The bases of social power // Group dynamics: Research and theory. – L., 1960. – P. 609.
- ³⁹ Blau P. Exchange and power in social life. – N.Y., 1964. – P. 117.

- ⁴⁰ French J.R., Raven B. The basis of social power // *Studies in social power*. – Ann Arbor (Mich.), 1959. – P. 155–156.
- ⁴¹ French J.R., Raven B. *Op. cit.* – P. 155.
- ⁴² Mulder M. Power and satisfaction in taskoriented groups // *Acta psychol.* – 1959. – Vol. 16. – P. 192; Mulder M., Van Dijk R., Souten-diik S. et al. Non-instrumental linking tendencies toward powerful groupmembers // *Ibid.* – 1964. – Vol. 22. – P. 370.
- ⁴³ Poitou J.P. Le pouvoir et l'exercice du pouvoir // *Introduction a la psychologie social.* – P., 1973. – T. 2. – P. 78.
- ⁴⁴ Blau P. *Op. cit.* – P. 97.
- ⁴⁵ Hickson D.J., Hining C., Schneck L., Pennings N. A strategic contingency theory of intraorganizational power // *Administrative Sci. Quart.* – 1971. – Vol. 16. – P. 219–222.
- ⁴⁶ Lawrence P., Lorsch J. *Organization and environment*. – Cambridge, 1967.
- ⁴⁷ Crazier M. *Le phenomene bureaucratique.* – P., 1964.
- ⁴⁸ Rogers M.F. *Op. cit.* – P. 1425.
- ⁴⁹ Etzioni A. *A comparative analysis of complex organizations.* – N.Y., 1961.
- ⁵⁰ Wrong D.H. Some problems in defining social power // *Amer. J. Sociol.* – 1968. – Vol. 73. – №6. – P. 674.
- ⁵¹ Blau P. *Op. cit.* – P. 118.
- ⁵² Gerth H., Mills C.W. *Characters and social structure.* – N.Y., 1959. – P. 193.
- ⁵³ Wrong D.H. *Op. cit.* – P. 674.
- ⁵⁴ Crazier M., Friedenberg E. L'acteur et le systeme. – P., 1977. – P. 56.
- ⁵⁵ Martin R. *The sociology of power.* – L., 1977. – P. 35–38.
- ⁵⁶ Scott J. *General Commentary // Power: Critical Concepts / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994.*
- ⁵⁷ Dahl R. *Power as the Control of Behaviour // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986.*
- ⁵⁸ Lasswell H.D., Kaplan A.K. *Power and Society. New Haven: Yale University Press, 1950.*
- ⁵⁹ Dahl R. *The Concept of Power // Political Power A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 79–93; Dahl R. Power as the Control of Behaviour Op. cit. – P. 37–58.*
- ⁶⁰ Cartwright D. *A Field Theoretical Conception of Power // Studies in Social Power / ed. by Dorwin Cartwright. Ann Arbor, 1959. – P. 183–220; Cartwright D. Influence, Leadership, Control // Political Power: A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: Free Press, London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 123–165.*
- ⁶¹ Lukes S. *Op. cit.*
- ⁶² Giddens A. 'Power' in the Recent Writings of Talkott Parsons // *Power: Critical Concepts / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994. – P. 72–87.*
- ⁶³ Parsons T. *Power and the Social System // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 96–143.*

- ⁶⁴ Arendt H. *Communicative Power* // *Power* / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 59–74.
- ⁶⁵ Foucault M. *Disciplinary Power and Subjection* // *Power* / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 227–242; Foucault M. *The Subject and Power* // *Power: Critical Concepts* / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994. – P. 218–233; Foucault M. *Truth and Power* // *Power / Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977* / ed. by Colin Gordon. New York: Pantheon Books, 1980. – P. 109–133.
- ⁶⁶ Lasswell H.D., Kaplan A.K. *Power and Society*. Op. cit.
- ⁶⁷ Baldwin D.A. *Paradoxes of Power*. New York: Basil Blackwell, 1989. – P. 129.
- ⁶⁸ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Op. cit. – P. 3.
- ⁶⁹ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Op. cit. – P. 76.
- ⁷⁰ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Op. cit. – P. 75.
- ⁷¹ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Op. cit. – P. 74.
- ⁷² Lasswell H.D., Kaplan A.K. Op. cit. – P. 76.
- ⁷³ Russell B. *Power: A New Social Analysis*. London: Allen and Unwin, 1938.
- ⁷⁴ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Op. cit. – P. 75–76.
- ⁷⁵ Dahl R. *The Concept of Power*. Op. cit. – P. 80.
- ⁷⁶ Dahl R. Op. cit. – P. 80.
- ⁷⁷ Dahl R. Op. cit. – P. 80.
- ⁷⁸ Dahl R. *Power as the Control of Behaviour*. Op. cit. – P. 46.
- ⁷⁹ Blalock H.M. Jr. *Causal Inferences in Nonexperimental Research*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1964. – P. 18.
- ⁸⁰ Dahl R. *Power as the Control of Behaviour*. Op. cit. – P. 49–50.
- ⁸¹ Dahl R. *The Concept of Power*. Op. cit. – P. 81–82.
- ⁸² Bachrach P., Baratz M.S. *Power and Poverty: Theory and Practice*. New York, London, Toronto: Oxford University Press, 1970. – P. 6.
- ⁸³ Bachrach P., Baratz M.S. Op. cit. – P. 7.
- ⁸⁴ Bachrach P., Baratz M.S. Op. cit. – P. 43.
- ⁸⁵ Bachrach P., Baratz M.S. *Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework* // *American Political Science Review*. 1963. Vol 57. – №3. – P. 197.
- ⁸⁶ Bachrach P., Baratz M.S. *Power and Poverty: Theory and Practice*. Op. cit. – P. 39–41.
- ⁸⁷ Bachrach P., Baratz M.S. Op. cit. – P. 24.
- ⁸⁸ Bachrach P., Baratz M.S. Op. cit. – P. 19, 21.
- ⁸⁹ Bachrach P., Baratz M.S. *Power and Its Two Faces Revisited: A Reply to Geoffrey Debnam* // *Power: Critical Concepts* / ed. by John Scott. Vol. 2. London: Routledge, 1994. – P. 201.
- ⁹⁰ Lukes S. *Power: A Radical View*. Op. cit.
- ⁹¹ Lukes S. Op. cit. – P. 24.
- ⁹² Lukes S. Op. cit. – P. 24.
- ⁹³ Lukes S. Op. cit. – P. 33.
- ⁹⁴ Lukes S. Op. cit. – P. 22.

- ⁹⁵ Barry B. Power: an Economic Analysis // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 95.
- ⁹⁶ Harsanyi J.C. Measurement of Social power, Opportunity Costs, and the Theory of Two-Person Bargaining Games // Political Power: A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 228–229.
- ⁹⁷ Blau P. M. Differentiation of Power // Political Power: A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 293.
- ⁹⁸ Baldwin D.A. Power and Social Exchange // The American Political Science Review. – 1978. – Vol. 72. – №4. – P. 1231.
- ⁹⁹ Blau P. M. Differentiation of Power. Op. cit. – P. 293.
- ¹⁰⁰ Blau P. M. Op. cit. – P. 293.
- ¹⁰¹ Blau P. M. Op. cit. – P. 294.
- ¹⁰² Blau P. M. Op. cit. – P. 308.
- ¹⁰³ Blau P. M. Op. cit. – P. 308.
- ¹⁰⁴ Blau P. M. Op. cit. – P. 294.
- ¹⁰⁵ Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface. Oxford: Basil Blackwell, 1988. – P. 8–9.
- ¹⁰⁶ Wrong D.H. Some Problems in Defining Power // Power: Critical Concepts / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994. – P. 69.
- ¹⁰⁷ Wrong D.H. Op. cit. – P. 69–70.
- ¹⁰⁸ Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. With a New Preface. Op. cit. – P. 2.
- ¹⁰⁹ Wrong D.H. Some Problems in Defining Power. Op. cit. – P. 65.
- ¹¹⁰ Wrong D.H. Op. cit. – P. 66.
- ¹¹¹ Wrong D.H. Op. cit. – P. 63.
- ¹¹² Scott J. General Commentary // Power: Critical Concepts / ed. by John Scott. Vol. 1. London: Routledge, 1994.
- ¹¹³ Easton D. The Political System. Op. cit; Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York: Wiley, 1965;
- ¹¹⁴ Almond G. Introduction: A Fundamental Approach to Comparative Politics // The Politics of the Developing Areas / ed. by Gabriel Almond and James S. Coleman. New Jersey: Princeton University Press, 1964. – P. 3–64.
- ¹¹⁵ Eckstein H. Authority Patterns: A Structural Basis for Political Inquiry // American Political Science Review. – 1973. – Vol. 67. – №4. – P. 1142–1161.
- ¹¹⁶ Frohock F. The Structure of Politics // The American Political Science Review. – 1978. – Vol. 76. – №3. – P. 859.
- ¹¹⁷ Frohock F. Op. cit. – P. 859–870.
- ¹¹⁸ Debnam G. The Analysis of Power: A Realist Approach. London: Macmillan, 1984, IX.
- ¹¹⁹ Debnam G. Op. cit. – P. 4.
- ¹²⁰ Debnam G. Op. cit. – IX.
- ¹²¹ Morriss P. Power: A Philosophical Analysis. Manchester: Manchester University Press, 1987.

- ¹²² Morriss P. Op. cit. – P. 48.
- ¹²³ Parsons T. Power and the Social System. Op. cit. – P. 95.
- ¹²⁴ Parsons T. Op. cit. – P. 95.
- ¹²⁵ Parsons T. Op. cit. – P. 103.
- ¹²⁶ Parsons T. Op. cit. – P. 103.
- ¹²⁷ Arendt H. Op. cit. – P. 60.
- ¹²⁸ Arendt H. Op. cit. – P. 61.
- ¹²⁹ Arendt H. Op. cit. – P. 60.
- ¹³⁰ Arendt H. Op. cit. – P. 62.
- ¹³¹ Arendt H. Op. cit. – P. 64.
- ¹³² Arendt H. Op. cit. – P. 64.
- ¹³³ Arendt H. Op. cit. – P. 63, 68–71.
- ¹³⁴ Arendt H. Op. cit. – P. 62–63.
- ¹³⁵ Arendt H. Op. cit. – P. 67–68.
- ¹³⁶ Lukes S. Power: A Radical View. Op. cit. – P. 30.
- ¹³⁷ Giddens A. 'Power' in the Recent Writings of Talkott Parsons. Op. cit. – P. 79.
- ¹³⁸ Habermas J. Hannah Arendt's Communications Concept of Power // Power / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 75–93.
- ¹³⁹ Foucault M. Truth and Power. Op. cit. – P. 119.
- ¹⁴⁰ Digester P. The Fourth Face of Power // The Journal of Politics. – 1992. – Vol. 54. – №4. – P. 977.
- ¹⁴¹ Foucault M. Disciplinary Power and Subjection. Op. cit. – P. 234.
- ¹⁴² Foucault M. The Subject and Power. Op. cit. – P. 227.
- ¹⁴³ Foucault M. Disciplinary Power and Subjection. Op. cit. – P. 234.
- ¹⁴⁴ Foucault M. The Subject and Power. Op. cit. – P. 229.
- ¹⁴⁵ Foucault M. Disciplinary Power and Subjection. Op. cit. – P. 233.
- ¹⁴⁶ Foucault M. Disciplinary Power and Subjection. Op. cit. – P. 234–235.
- ¹⁴⁷ Lukes S. Power and Authority // A History of Sociological Analysis / ed. by Tom B. Bottomore and Robert Nisbet. London: Heinemann, 1978. – P. 633–676.
- ¹⁴⁸ Clegg S. Frameworks of Power. London: Sage Publications, 1989.
- ¹⁴⁹ Bierstedt R. An Analysis of Social Power // American Sociological Review. – 1950. – Vol. 15. – №6. – P. 730–738.
- ¹⁵⁰ Baldwin D.A. Power and Social Exchange // The American Political Science Review. – 1978. – Vol. 72. – №4. – P. 1229–1242; Baldwin D.A. Paradoxes of Power. New York: Basil Blackwell, 1989.
- ¹⁵¹ Ball T. Models of Power. Op. cit. – P. 211–222; Ball T. Power // A Companion to Contemporary Political Philosophy / ed. by Robert E. Goodin and Philip Pettit. Oxford: Basil Blackwell, 1995. – P. 548–557; Ball T. Power, Causation and Explanation // Polity. – 1975. – Vol. 8. – №2. – P. 189–214; Ball T. The Changing Face of Power // Transforming Political Discourse: Political Theory and Critical Conceptual History. Oxford: Blackwell, 1988. – P. 80–105.
- ¹⁵² Wartenberg T. The Situated Conception of Social Power // Social Theory and Practice. – Vol. 14. – №3. – P. 317–343.

¹⁵³ Cartwright D. A Field Theoretical Conception of Power // *Studies in Social Power* / ed. by Dorwin Cartwright. Ann Arbor, 1959. – P. 183–220; Cartwright D. Influence, Leadership, Control // *Political Power: A Reader in Theory and Research* / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: Free Press, London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 123–165.

¹⁵⁴ Clegg S. Op. cit.

¹⁵⁵ Connolly W.E. *The Terms of Political Discourse*. 3rd ed. Oxford: Blackwell, 1993.

¹⁵⁶ Nagel J.H. *The Descriptive Analysis of Power*. New Haven and London: Yale University Press, 1975.

¹⁵⁷ Oppenheim F. Power and Causation // *Power and Political Theory: Some European Perspectives* / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 103–116; Oppenheim F. «Power» Revisited // *Journal of Politics*. – 1978. – Vol. 40. – №3. – P. 589–608.

¹⁵⁸ Russell B. Power. Op. cit.; Russell B. The Forms of Power // *Power* / ed. by Steven Lukes. Oxford: Blackwell, 1986. – P. 19–27.

¹⁵⁹ Simon H.A. *Models of Man, Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behaviour in Social Setting*. New York: Wiley, 1957. – P. 5.

¹⁶⁰ Riker W.H. Some Ambiguities in the Notion of Power // *American Political Science Review*. – 1964. – Vol. 58. – №2. – P. 341–349.

¹⁶¹ Gibson Q. Power // *Philosophy of the Social Sciences*. – 1971. – Vol. 1. – №1. – P. 101–112.

¹⁶² McFarland A.S. *Power and Leadership in Pluralist Systems*. Stanford: Stanford University Press, 1969.

¹⁶³ Nagel J.H. Op. cit. – P. 29.

¹⁶⁴ Shapley L.S., Shubik M. Method of Evaluating of the Distribution of Power in a Committee System // *Political Power: A Reader in Theory and Research* / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 209–213; Shapley L.S. A Value for N-Person Games // *Annals of Mathematics Study*. – 1953. – №28. – P. 307–317; Shapley L.S. Simple Games // *Behavioral Science*. – 1962. – Vol. 7. – P. 59–66.

¹⁶⁵ March J.G. An Introduction to the Theory and Management of Influence // *Political Power: A Reader in Theory and Research* / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 166–180; March J.G. Measurement Concepts in the Theory of Influence // *Journal of Politics*. – 1957. – Vol. 19. – P. 202–226.

¹⁶⁶ Dahl R. The Concept of Power // *Behavioural Science*. – 1957. – Vol. 2. – P. 201–215.

¹⁶⁷ Cartwright D. A Field Theoretical Conception of Power // *Studies in Social Power* / ed. by Dorwin Cartwright. Ann Arbor, 1959. – P. 183–220.

¹⁶⁸ Karlsson G. Some Aspects of Power in Small Groups // *Mathematical Methods in Small Group Processes* / ed. by Joan H. Criswell, Herbert Solomon and Patrick Suppes. Stanford, 1962. – P. 193–202.

¹⁶⁹ Riker W.H. Some Ambiguities in the Notion of Power // *American Political Science Review*. – 1964. – Vol. 58. – №2. – P. 346.

- ¹⁷⁰ Riker W.H. Op. cit. – P. 344.
- ¹⁷¹ Riker W.H. Op. cit. – P. 346.
- ¹⁷² Riker W.H. Op. cit. – P. 348.
- ¹⁷³ Blalock H.M. Jr. Causal Inferences in Nonexperimental Research. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1964. – P. 30.
- ¹⁷⁴ Chazel F. Power, Cause and Force // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 56.
- ¹⁷⁵ Chazel F. Op. cit. – P. 57, 59.
- ¹⁷⁶ Oppenheim F. Power and Causation. Op. cit. – P. 110.
- ¹⁷⁷ Oppenheim F. Power and Causation. Op. cit. – P. 110.
- ¹⁷⁸ Oppenheim F. Power and Causation. Op. cit. – P. 109.
- ¹⁷⁹ Oppenheim F. The Language of Political Inquiry: Problems of Clarification // Political Science: Scope and Theory / ed. by Fred Greenstein and Nelson W. Polsby. Vol. 1. Reading (Mass.) and London: Addison-Wesley Publishing Company, 1975. – P. 305.
- ¹⁸⁰ Nagel J.H. Op. cit. – P. 18.
- ¹⁸¹ Blais A. Power and Causality // Quality and Quantity. – 1974. – Vol. 8. – №1. – P. 47; Chazel F. Power, Cause and Force // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 55; McFarland A.S. Power and Leadership in Pluralist Systems. Stanford: Stanford University Press, 1969.
- ¹⁸² Gibson Q. Power // Philosophy of the Social Sciences. – 1971. – Vol 1. – №1. – P. 105.
- ¹⁸³ Gibson Q. Power. Op. cit. – P. 102.
- ¹⁸⁴ Nagel J.H. Op. cit. – P. 20.
- ¹⁸⁵ Goldman A.I. Toward a Theory of Social Power // Philosophical Studies. – 1972. – Vol. 23. – №4. – P. 227.
- ¹⁸⁶ Blalock H.M. Jr. Causal Inferences in Nonexperimental Research. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1964.
- ¹⁸⁷ Blais A. Power and Causality // Quality and Quantity. – 1974. – Vol. 8. – №1. – P. 47.
- ¹⁸⁸ Simon H.A. Notes on the Observation and Measurement of Political Power // Journal of Politics. – 1953. – Vol. 15. – №4. – P. 500–516.
- ¹⁸⁹ Nagel J.H. Op. cit. – P. 35–36.
- ¹⁹⁰ Barry B. Power: an Economic Analysis. Op. cit. – P. 70, 71.
- ¹⁹¹ Morris P. Op. cit. – P. 13.
- ¹⁹² Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. Op. cit. – P. 8.
- ¹⁹³ Rose A.M. The Power Structure: Political Process in American Society. New York: Oxford University Press, 1967. – P. 44–50.
- ¹⁹⁴ Polsby N.W. Community Power and Political Theory. New Haven: Yale University Press, 1963. – P. 60.
- ¹⁹⁵ Polsby N.W. Op. cit. – P. 47–53; Wolfinger R. Reputation and Reality in the Study of Community Power // American Sociological Review. – 1960. – Vol. 25. – №5. – P. 636–644.

- ¹⁹⁶ Simon H.A. Notes on the Observation and Measurement of Political Power. *Op. cit.* – P. 500–516.
- ¹⁹⁷ Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. *Op. cit.* – P. 8–9.
- ¹⁹⁸ Wrong D.H. Some Problems in Defining Power. *Op. cit.* – P. 68.
- ¹⁹⁹ Bachrach P., Baratz M.S. Power and Poverty: Theory and Practice. *Op. cit.*
- ²⁰⁰ Mokken R.J., Stokman F.N. Power and Influence as Political Phenomena // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 40.
- ²⁰¹ Olson D.H., Cromwell R.E. Power in Families // Power in Families / ed. by David H. Olson and Ronald E. Cromwell. New York: Wiley, 1975. – P. 5.
- ²⁰² March J.G. An Introduction to the Theory and Management of Influence // Political Power: A Reader in Theory and Research / ed. by Roderick Bell, David V. Edwards, and R. Harrison Wagner. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan, 1969. – P. 170.
- ²⁰³ Simon H.A. Models of Man, Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behaviour in Social Setting. New York: Wiley, 1957. – P. 66.
- ²⁰⁴ Bachrach P., Baratz M.S. Power and Poverty: Theory and Practice. *Op. cit.* – P. 21, 24.
- ²⁰⁵ Dahl R. Modern Political Analysis. 2nd ed. Englewood Cliffs (New Jersey): Prentice Hall, 1970. – P. 59.
- ²⁰⁶ Barry B. The Economic Approach to the Analysis of Power and Conflict // Government and Opposition. – 1974. – Vol. 9. – №2. – P. 198.
- ²⁰⁷ Lukes S. Power: A Radical View. *Op. cit.*
- ²⁰⁸ Nagel J.H. The Descriptive Analysis of Power. *Op. cit.* – P. 154.
- ²⁰⁹ Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. New York: Oxford University Press, 1947.
- ²¹⁰ Bierstedt R. An Analysis of Social Power // American Sociological Review. – 1950. – Vol. 15. – №6. – P. 730–738.
- ²¹¹ Dahl R. The Concept of Power. *Op. cit.* – P. 201–215.
- ²¹² Bachrach P., Baratz M.S. Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework // American Political Science Review. – 1963. – Vol 57. – №3. – P. 641–651.
- ²¹³ Kahn R.L. Introduction // Power and Conflict in Organizations / ed. by Robert Louis Kahn and Edward Boulding. London: Tavistock, 1964.
- ²¹⁴ Etzioni A. The Active Society: A Theory of Societal and Political Processes. London: Collier-Macmillan; New York: The Free Press, 1968. – P. 317.
- ²¹⁵ Martin R. The Concept of Power: A Critical Defence // Power: Critical Concepts / ed. by John Scott. Vol 1. London: Routledge, 1994. – P. 90.
- ²¹⁶ Parsons T. Voting and the Equilibrium of the American Political System // American Voting Behaviour / ed. by Eugene Burdick and Arthur Brodbeck. Glencoe (Ill.): The Free Press, 1959. – P. 81.
- ²¹⁷ Lane J.E. On the Use of the Word «political» // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 223.
- ²¹⁸ Giddens A. New Rules of Sociological Method. London: Hutchinson, 1976. – P. 112.

- ²¹⁹ De Crespigny A. Power and Its Forms // Political Studies. – 1968. – Vol. 16. – №2. – P. 193.
- ²²⁰ Oppenheim F. «Power» Revisited // Journal of Politics. – 1978. – Vol. 40. – №3. – P. 607.
- ²²¹ Frey F.W. Comment: On Issues and Nonissues in the Study of Power // The American Political Science Review. – 1971. – Vol. 65. – №4. – P. 1089.
- ²²² Debnam G. The Analysis of Power. Op. cit.
- ²²³ Lukes S. Power: A Radical View. Op. cit. – P. 14, 20.
- ²²⁴ Lukes S. Op. cit. – P. 24–25.
- ²²⁵ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Power and Society. Op. cit. – P. 85.
- ²²⁶ De Vree J.K. On Some Problems of Political Theory // Power and Political Theory: Some European Perspectives / ed. by Brian Barry. London: Wiley, 1976. – P. 170.
- ²²⁷ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Power and Society. Op. cit. – P. 87.
- ²²⁸ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Op. cit. – P. 88.
- ²²⁹ Easton D. The Political System. Op. cit. – P. 123, 145.
- ²³⁰ Domhoff G.W. The American Power Structure // Power in Societies / ed. by Marvin E. Olsen and Martin N. Marger. London: Collier-Macmillan, 1993. – P. 170–182.
- ²³¹ Wrong D.H. Power: Its Forms, Bases, and Uses. Op. cit. – P. 2.
- ²³² Domhoff G.W. The American Power Structure. Op. cit. – P. 170–177.
- ²³³ Andrain C.F. An Introduction to Political Science. Belmont (Cal.): Wardsworth Publishing Company, 1970.
- ²³⁴ Ледаев В.Г. Власть: концептуальный анализ. Указ. соч. – С.327.
- ²³⁵ Зеркин Д.П. Основы политологии: Курс лекций / Зеркин Д.П. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С. 78.
- ²³⁶ Политология. Учебное пособие / Под общ. ред. Д.С. Клементьева. – М.: Знание, 1997. – С.6–7.
- ²³⁷ Основы политической науки. Учебное пособие для высших учебных заведений. Ч.1. / Под ред. В.П. Пугачева. – М.: Знание, 1993. – С.86.
- ²³⁸ Gettell R.G. Political Science. New York: Ginn, 1949. – P. 19; Garner J.W. Political Science and Government. New York: American Book, 1928. – P. 9.
- ²³⁹ Easton D. The Political System. Op. cit. 1953.
- ²⁴⁰ Hawkesworth M. The Science of Politics and the Politics of Science // Encyclopedia of Government and Politics / ed. by Mary Hawkesworth and Maurice Kogan. Vol. 1. London and New York: Routledge, 1992. – P. 29–30.
- ²⁴¹ Lasswell H.D., Kaplan A.K. Power and Society. Op. cit.
- ²⁴² Morris P. Power: A Philosophical Analysis. Op. cit. – P. 45.
- ²⁴³ Bentham J. Of Elementary Political Powers // Power / ed. by John R. Champlin. New York: Atherton Press, 1971. – P. 108.
- ²⁴⁴ Bentham J. Op. cit. – P. 109–117.
- ²⁴⁵ Morris P. Power: A Philosophical Analysis. Op. cit. – P. 46.
- ²⁴⁶ Медиакратия: власть в информационном обществе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://centurion-center.narod.ru/>.

Розділ 4. ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В УКРАЇНІ

4.1. Становлення уявлень про владу в Київській Русі

Розглянувши та проаналізувавши владознавчу думку стародавнього Сходу, давньоіндійські, давньокитайські, античні і візантійські тлумачення влади, простеживши, як зароджувалося й еволюціонувало вчення про владу на Заході в епоху Середньовіччя, Нового і Новітнього часу, видається цілком логічним здійснити аналіз розвитку української науки про владу і владні відносини: коли і звідки владознавство бере свої витoki, якими ідеями оперує, які постаті були носіями цих ідей, якими здобутками уславилася ця наукова галузь.

Витoki уявлень про владу (як і витoki української державності) припадають на часи Київської Русі – одного з найбільших і наймогутніших державних утворень, яке служило мостом між Європою і Азією. У IX–X ст. відбувся процес об'єднання східнослов'янських племен навколо Києва і формування Київської Русі як держави феодального типу, хоча вона не мала ні централізованого управління, ні всеохопної та розгалуженої бюрократичної системи. Рубіжною віхою для Київської Русі стало прийняття християнства, що сприяло розширенню міжнародних релігійних і політичних зв'язків держави, разом із якими на Русь прийшли здобутки європейської цивілізації в галузі філософії, права, історії, культури. Під їхнім впливом активізувалася й давньоруська суспільно-політична та владознавча думка.

Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо.

Найдавнішою працею, що дійшла до нас у письмовому вигляді від часів Київської Русі, є «Слово про закон і благодать» (XI ст.) митрополита *Іларіона* (р.н. невід. – бл. 1088 pp.). Він був наближеною до князя Ярослава Мудрого людиною, пресвітером

княжої церкви в Берестові, у 1051 р. став першим Київським митрополитом руського походження. Підтримуючи князя Володимира, Іларіон чітко висловлював свої симпатії до монархії як форми державного правління: вона імпонувала йому, бо влада зосереджується в руках одного правителя, а єдиновладдя є запорукою територіальної єдності і сили держави. При цьому бажано, щоб влада концентрувалася в руках мудрого правителя, який задовольняв би певні умови: пам'ятав, що несе відповідальність за підданих перед Богом; здійснював владу на основі закону і справедливості, а не сваволі; був милостивим до підданих.

Важливою пам'яткою політичної думки Київської Русі є літопис «Повість минулих літ» монаха Києво-Печерської лаври *Нестора*, першу редакцію якого датують 1113–1114 рр. У написанні літопису автор користувався як історичними джерелами європейських країн, так і руськими літописами, які не збереглися до нашого часу. Його наступником у літописанні став ігумен Сильвестр, який надав «Повісті минулих літ» сучасного вигляду. Ігумен Мойсей Видубицький продовжив її до 1200 р. і, нарешті ігумен Лаврентій зробив у 1377 р. найдревніший список літопису – так званий Лаврентіївський літопис.

Особлива увага в «Повісті...» приділялася обґрунтуванню законності й необхідності князівської влади. Для посилення ідеї винятковості князівської влади наведено оповідання про закликання варягів. Таке походження влади ставить княжий рід у привілейоване становище щодо основної маси населення й санкціонує передачу влади лише всередині княжого роду. Однак на відміну від «Слова...» Іларіона, у якому всіляко обґрунтовувалося князівське єдиновладдя, автор «Повісті...» подав схему колективного володіння й управління Київською Руссю князівським родом Рюриковичів. При цьому шляхом включення до тексту біблійної легенди про поділ Землі синами Ноя після всесвітнього потопу виправдовувалася феодальна роздробленість Руської держави.

У «Повісті...» не заперечувалася ідея єдності руських земель, але розглядалася вона передусім як духовна, яку забезпечує християнська церква. Що стосується політичної єдності, то вона виявляється в єдності Київської Русі як спільної власності

князів-братів, які мусять брати до уваги поради київського князя як старшого серед рівних. Причиною княжих міжусобиць у «Повісті...» вважається «спокушування» дияволом людей, а тому міжусобні війни і їх зачинателі є несправедливими і гріховними.

Значна увага в Київській Русі приділялася розробці законодавчих актів, які регулювали суспільні відносини. Першим писаним слов'янською мовою кодексом законів була «Руська правда» *Ярослава Мудрого* (1019–1054 рр.), яка складалася з трьох частин: «Правди Ярослава», «Правди Ярославичів» (1073–1076 рр.) та широкої редакції «Руської правди» (початок XII ст.). Закони Ярослава високо цінували людське життя, честь, засуджували злочинів та вбивць. Головними цілями співжиття проголошувалися особиста безпека і невід'ємність власності. За насильницькі дії визначали особливу плату до казни – штраф, можна було відкупитися грошми. Смертної кари не було. Пильно захищалася власність; за певних умов навіть виправдовувалося вбивство злодія. Найтяжчі кари, аж до вигнання з рідної землі, встановлювалися за крадіжку коней і підпал.

«Руська правда» регулювала також майнові відносини між людьми, стосунки між батьками й дітьми. Уведені нею закони тривалий час регулювали суспільні відносини в Київській Русі і, як вважається, де в чому були гуманнішим, ніж сучасне законодавство.

Визначною пам'яткою політичної та владознавчої думки Київської Русі є «Повчання» (бл. 1117 р.) *Володимира Мономаха* (1053–1125 рр.) – великого князя київського, якому вдалося на короткий час зібрати землі Русі під єдиним началом перед її остаточним розпадом на окремі князівства. «Повчання» написано у формі заповіту-звернення В. Мономаха до своїх синів. У ньому узагальнено досвід князя за час перебування його на київському престолі. Цей досвід він намагається передати своїм синам. В автобіографічній частині твору подається ідеалізована картина державної діяльності та ідеальний образ князя-правителя, який має керуватися християнськими заповідями, моральними нормами і принципами. Саме це передусім В. Мономах заповідав дітям, подекуди, за традицією того часу, майже дослівно наслідуючи своїм текстом Біблію. Крім моральних настанов,

«Повчання» містить також практичні вказівки щодо керівництва державою, управління підданими, правил поведінки з ними в деяких типових ситуаціях, зокрема під час війни. За політичними традиціями слов'янства князь був не тільки правителем і воєначальником, а й верховним суддею в державі. Саме тому В. Мономах звертав особливу увагу своїх синів на дотримання ними закону та принципів справедливості й милосердя. При цьому князь не лише сам мав бути справедливим і милостивим, а й вимагати цього від підлеглих. Він мусить дбати про них, особливо про знедолених і беззахисних.

В обстановці загострення міжусобної боротьби створювалася видатна писемна пам'ятка Київської Русі – поема «Слово о полку Ігоревім» (1187 р.), де знайшла своє відображення низка актуальних політичних проблем. Після смерті В. Мономаха різко посилювався процес феодалної роздробленості. Князівські династії утверджуються в окремих землях, для яких Київ залишався лише духовним центром, але й цей авторитет поступово занепадає. Удільні князі, що присвоювали собі титули «великих», воюючи один з одним, дедалі частіше залучали до внутрішніх чвар озброєні загони сусідів – поляків, литовців, угорців. Та найнебезпечнішими для Русі були степові кочівники – половці, набіги яких ставили під загрозу саме існування держави.

Розповідаючи про локальне явище – похід новгород-сіверського князя Ігоря у 1185 р. у половецький степ і його військову поразку, – невідомий автор «Слова...» в поетичній формі зробив спробу сформулювати ряд узагальнюючих висновків. Головну причину тяжкого становища Русі він убачав у міжусобній боротьбі руських князів. Основний політичний зміст зосереджений у так званому золотому слові великого київського князя Святослава. Звертаючись до бояр і князів, він говорить, що головна провина Ігоря та причина його поразки полягає в тому, що той пішов на половців «собі слави шукати», а не захищати інтереси всієї держави. Те саме чинять і інші князі, дбаючи лише про свої уділи, а не про державу в цілому. Автор «Слова...» наголошував, що для князя недостатньо бути вправним воєна-

чальником, потрібно ще й уміти побачити загальнодержавний інтерес і підпорядкувати йому особистий.

Природний хід розвитку Київської феодальної держави був порушений монголо-татарським нашествям, яке призвело до підризу продуктивних сил суспільства, значною мірою зруйнувало традиційні політичні інститути. На підвладних територіях монголо-татари вводили жорстку систему адміністрування, яка базувалася на принципах колективної відповідальності та безумовного підкорення. Місцева адміністрація почала виступати як представник влади окупантів. Залишки державності Київської Русі продовжували зберігатися у важкодоступних районах українського Полісся та на окраїнних західних землях – у Галицько-Волинському князівстві. Віхою в нагромадженні традицій утвердження української державності була політична діяльність князя *Данила Галицького* (1200–1264 рр.). У ній реалізувалися державницькі погляди, що мали важливе значення для долі українського народу: чітко усвідомлювалася геополітична та історична визначеність європейського характеру українського народу. Пріоритетні настанови Д. Галицького про необхідність збереження влади і захисту України проявилися в дієвій дипломатичній тактиці щодо Батия і в орієнтації на об'єднання Європи в боротьбі з монголо-татарською навалою. У державному будівництві Галицько-Волинського князівства чимало було зроблено для обмеження свавілля світських і церковних феодалів та зміцнення верховної князівської влади. Створювалася модель державного управління і здійснення влади, яка не поступалася тогочасним кращим європейським інститутам. Галицько-Волинське князівство перетворилося в могутню європейську державу, яка забезпечувала безперервність державотворчого процесу як історичного чинника національного самовизначення.

4.2. Українська владознавча думка литовсько-польської і польсько-козацької доби

У період від середини XIV ст. до Люблінської унії (1569 р.) український народ роздирали внутрішні суперечності і монголо-татарське та литовсько-польське зовнішнє насильство: фактично

всі землі України були захоплені сусідніми державами. З початку цього століття Литва виступила збирачем розрізнених білоруських та українських земель. Політичний устрій Литовської держави був подібним до устрою Київської. Великі князі Литви на українських землях діяли за принципом: «Старовину не рушити, нового не вводити», сприяючи тим самим реставрації деяких форм державно-політичного устрою Київської Русі та певній автономії земель. Правові відносини тут регулював Литовський статут, складений на основі «Руської правди» Я. Мудрого. Українська аристократія інтегрувалася до правлячої верхівки, брала активну участь у діяльності великокнязівської влади на рівних правах з етнічними литовцями.

Інша ситуація склалася на тих українських землях, які після падіння Галицько-Волинського князівства опинилися під владою Польщі. Нова влада тут намагалася обмежити права української шляхти, керуючись релігійними відмінностями і всіляко сприяючи окатоличенню нащадків давніх князівських родів. Замість удільних князівств вводилися воєводства як територіально-адміністративні одиниці. Православній шляхті заборонялося обіймати адміністративні посади.

Люблінська унія політично об'єднала Литву й Польщу в одну федеративну державу – Річ Посполиту. З укладенням унії основна частина українських земель опинилася під польсько-шляхетським пануванням. З унією завершується литовсько-руський період в історії України, який є перехідним між княжою і польсько-козацькою добою.

Приєднання частини українських земель до Польського королівства мало й певні позитивні наслідки. Польща стала своєрідним коридором для проникнення на українські землі культурних впливів Західної Європи та зв'язків цих земель із країнами Заходу. Сотні молодих нащадків давніх князівських та боярських родів почали здобувати освіту в європейських університетах, використовувати та поширювати набуті знання в Україні.

Одним із найвизначніших українських мислителів цього періоду був *Станіслав Оршковський-Роксолан* (1513–1566 рр.). Він є автором низки праць: «Напучення польському королю Сигізмунду Августину» (1543 р.), «Політес королівства польсь-

кого на взірєць арістотельських політик» (1556 р.), «Польські діалоги політичні» (1563 р.) та ін. Найвідомішими творами С. Оріховського-Роксолана є дві промови «Про турецьку загрозу», які багаторазово перевидавалися в європейських країнах. У них порушувалося актуальне для того часу питання створення коаліції європейських держав для стримання турецької експансії. Говорячи про необхідність зміцнення держави перед зовнішньою загрозою, автор назвав два найбільших блага, що забезпечують могутність держави і її правителів: одним із таких благ є щастя, яке дається деякою божественною долею; іншим – розсудливість, що дарується природою. Останнє хоч і поступається першому, проте є набагато більшим від усіх благ, які даються людині. Розсудливість вимагає відповідної організації суспільства, за якої завдяки чіткому розподілу обов'язків між різними станами забезпечується гармонія і в суспільстві.

Детальніше проблеми організації державної влади С. Оріховський-Роксолан розглянув у праці «Напучення польському королю Сигізмунду Августину» (1543 р.). Праця написана у формі звернення підданого до свого правителя і складається з двох книг. У першій із них ідеться про ті вимоги, яким має відповідати особа короля – це прагнення до правди і справедливості, оволодіння знаннями, наукою управління державою. Головним завданням короля є захист Вітчизни, тому більшість часу він повинен проводити не в столиці, а разом із військом на кордонах держави. Здобути прихильність підданих король може завдяки справедливому ставленню до них та піклуванню про державну власність.

Особливу увагу С. Оріховський-Роксолан приділяв проблемі формування королівського оточення. Король має обирати собі в спільники найкращих із громадян і за допомогою їхнього авторитету й порад оберігати державу в мирний і воєнний час. У другій частині першої книги («Про сенат») саме й ідеться про діяльність таких державців: добирати цих найкращих громадян треба з мужів знатних і народжених славними батьками, бо вони несуть відповідальність за честь свого роду і певний авторитет; водночас королю слід пам'ятати, що справжній авторитет є нагородою не за знатність роду, а за славу і доблесть; крім

походження, значну роль відіграють і особисті якості. До сенату не повинні входити зажерливі, жадібні, ті, хто любить розкіш, – такі не тільки розкрадатимуть республіку, а й будуть поширювати в ній обман, зраду, грабунки, чвари, насилля над слабшими. До цього державного органу мають потрапляти стримані, такі, які вміють задовольнятися тим, що мають, навіть малим. З іншого боку, не місце в сенаті і тим, хто раніше якимось чином заплямував себе. Виступаючи проти чвар у сенаті, філософ не вважав, що там має бути повне одностунство: кожен сенатор повинен вільно говорити «правду тобі в очі».

У другій книзі «Напучення...» автор дав Сигізмунду-Августину низку конкретних порад щодо тих його дій, які забезпечуватимуть міцність держави й добробут підданих. Насамперед король має дбати про власний авторитет, зокрема переконувати підданих, що він мудріший, справедливіший, сильніший і кращий від них. Мудрість короля проявляється в тому, кого він обирає собі в порадики. Найкращих радників у давнину називали філософами, бо вони давали правителям знання, які потрібні були їм в управлінні державою. Щоб мудреців у державі ставало більше, серед основних завдань короля були підтримка та розвиток освіти і науки.

Праці С. Оріховського-Роксолана свідчать про його знайомство з античною філософією, ідеями суспільного договору, природного права та іншими надбаннями суспільно-політичної і владознавчої думки епохи Відродження. Стосовно актуальної для того часу проблеми співвідношення церкви й держави він виявив непослідовність: спочатку активно захищав Реформацію в Польщі, доводив, що верховним суб'єктом влади в державі мусить бути король, церква ж має опікуватися лише духовними питаннями. Пізніше він зайняв компромісну позицію: визнавав за церквою право брати участь в управлінні державою, а в кінці свого життя захищав зверхність церковної (папської) влади над світською – королівською.

Таким чином, С. Оріховський-Роксолан на першому етапі творчості був активним прихильником Реформації, опираючись на досягнення античної думки, він одним із перших серед мислителів Європи розпочав розробку ідеї природного права.

Відстоюючи концепцію природних прав, а також позицію про доцільність розмежування різних гілок влади через унормування їхньої діяльності, він став першим в українській політико-філософській думці теоретиком гуманістичної політики і свободи, вважав, що основна умова реалізації політичних свобод – закон, законслухняність, правопорядок («Закон вищий за державу і вищий за короля»). У своїх ранніх творах він робив спроби відокремити політичну науку від теології, пізніше зайняв компромісну позицію, поставивши на вершині трикутника влади Бога, а в інших кутах – церковну і світську владу¹.

С. Оріховський-Роксолан вважав, що керівництво державою повинно здійснюватися методами переконання з використанням традицій і досвіду народу; активно пропагував самобутність українського народу, закликав польського короля захищати Русь. Одним із перших запропонував ідею православної та католицької унії.

Після об'єднання в результаті Люблінської унії 1569 р. Польщі та Литви в єдину державу більшість українських земель перейшла до складу її польської частини. Польська адміністрація поширила на ці землі політику ополячення місцевої аристократії. Православним заборонялося обіймати відповідальні посади на державній службі, їх примушували приймати католицизм. Ряд представників аристократії та православного духовенства пішли на укладення в 1596 р. Брестської унії з Папою Римським, за якою визнавали його верховенство в обмін на збереження традиційних обрядів і церковної автономії. Однак більшість населення України сприйняла Брестську унію як спробу переходу в католицизм і засіб ополячення. Серед православних розгорнулася бурхлива дискусія з релігійних питань, які за своєю суттю мали політичний характер. Ця дискусія знайшла відображення в так званій полемічній літературі, найвідомішими представниками якої були Х. Філалет та І. Вишенський.

Однією з перших у полемічній літературі стала книга «Апокрисис» (бл. 1598 р.), автором якої був дрібний шляхтич, котрий проживав на Волині і відомий під псевдонімом *Христовор Філалет* (кін. XVI ст. – поч. XVII ст.). Його праця «Апокрисис» була відповіддю на твір білоруського єзуїта П. Скарги «Синод

брестський» (1597 р.), спрямований проти православних на захист Брестської унії. На противагу П. Скарзі Х. Філалет у релігійній формі обстоював ідею рівності людей незалежно від становища в суспільстві та віросповідання. За своїм соціально-політичним характером книга була спрямована проти тогочасних польських порядків, які надавали необмежені права можновладцям і прирікали трудящих на цілковите безправ'я. Обґрунтовуючи свої погляди, Х. Філалет виходив з ідей суспільного договору і природного права, обмеження влади монарха законом. Він обстоював вимогу створення справедливого закону і його суворого дотримання як підданими, так і королем.

За Х. Філалетом, монарх не є абсолютно повновладним володарем над своїми підданими: людина – це єдність душі і тіла, влада монарха не поширюється на душу людини і не є абсолютною щодо її «тіла», тобто земних справ. Монарх не має права чинити свавілля над підданими і здійснювати безконтрольне самовладдя. Відносини між ним і підданими мають ґрунтуватися на законі і добровільній згоді, на вимогах «права і Божого, і природного».

Основою справедливих відносин між монархом і підданими мав бути договір, за яким піддані присягають королю виконувати свої обов'язки, а король присягає підданим діяти згідно із законом, поважати права і свободи підданих. Дотримання королем закону, повага ним прав і свобод підданих є джерелом могутності держави. І навпаки, порушення королем і сенаторами закону, нехтування ними прав і свобод підданих, зловживання владою ослаблюють державу, спричиняють її занепад.

Х. Філалет доводив, що піддані повинні захищати свої права від зазіхань влади. Ігнорування інтересів підданих, потурання несправедливості та утискам, беззаконня і свавілля неминуче породжують невдоволення владою і можуть спричинити силовий спротив щодо неї. Поки що, попереджав Х. Філалет можновладців, для захисту своїх прав ми вдаємося до письма, а не до шабель, але якщо можновладці й надалі зловживатимуть народним терпінням, то це викличе «внутрішню війну», уся провина за яку ляже на них.

Відповідно до традицій суспільно-політичної думки того часу Х. Філалет значну увагу приділяв проблемі співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. Беручи за основу ідеї суспільного договору і природного права, він заперечував абсолютизм не тільки світського монарха, а й Папи Римського. У дусі протестантизму Х. Філалет вважав незаконними втручання Папи у світські справи, його намагання підпорядкувати собі світську владу й водночас обґрунтовував право простих віруючих брати участь у вирішенні церковних справ. Ідеї Х. Філалета, спрямовані проти релігійного і соціального гноблення, мали важливе значення для розвитку української суспільно-політичної думки, зародження її ліберального напрямку.

Експлуатована, пригноблена і скривджена владою й державою людина стала стрижнем творчості одного з найвідоміших письменників-полемістів *Івана Вишенського* (бл. 1550– 1620 рр.). Він різко виступив проти Брестської унії, заявивши, що ні Папа Римський, ні кардинали, ні архієпископи, ні світська влада, ні королі не повинні сподіватися, що православні погодяться і приймуть унію: «Не надейтеся ныне, не надейтеся завтра, не надейтеся позавтра в приидушее время и вовеки веков»². На його глибоке переконання, організатори унії керувалися лише власними інтересами й бажанням рівності у визискуванні православного селянства нарівні з панами-католиками. І. Вишенський був автором багатьох трактатів, спрямованих проти унії, найвідомішим серед них є «Писання до єпископів, які втекли від православної віри», написане у відповідь на книгу П. Скарги. Основна ідея полемічної творчості І. Вишенського – ідея соціальної рівності, він доводив, що люди є рівними від природи. У зв'язку з цим він різко засуджував різні форми феодального гніту, винуватцями соціального зла вважав світських і духовних панів. Антихристовим законом називав освячену церквою залежність селянина від пана.

Однак І. Вишенський не закликав до соціальної боротьби: перемогти світ зла, на його думку, можна каяттям за гріхи, молитвами, зреченням від життєвих благ, очищенням від скверни тощо. Ідеалом суспільного устрою для нього було «царство Боже», де всі люди рівні і не мають власності чи мають «малу»

власність і живуть у злагоді з Богом та один з одним. Він ідеалізував давньохристиянську євангельську громаду, усі члени якої жили у братерстві і рівності, відмовилися від власності та сім'ї, зреклися земних благ.

Виокремлюючи рівність як основний принцип раннього християнства, відкидаючи єдиновладдя в політичному житті, І. Вишенський висунув ідею соборності, в основі якої покладена ідея соціальної рівності. У контексті ідеї соборності І. Вишенський критикував світську владу, далеку від ідеалів раннього християнства³. Він наголошував, що, одержавши владу від Бога, правитель не може користуватися нею на власний розсуд, чинити свавілля, бо це є грубим порушенням Божих настанов про рівність. Бог дав владу для того, щоб утверджувати закон і справедливість.

Як прихильник соціальної рівності І. Вишенський засуджував поділ суспільства на багатих і бідних. Як опонент Брестської унії він відкидав абсолютизм влади Папи Римського і захищав незалежність православної віри.

І. Вишенський прийшов до визнання основоположності й визначальності первісно-демократичних засад раннього християнства для церковного життя, а на цій основі – і для світських відносин. Він висунув концепцію соборності правління християнською церквою, що ґрунтується на ідеї рівності всіх людей перед Богом. Усі церкви рівні між собою, будують свої відносини й управляються соборно, а верховним владикою над ними є лише Христос. Ідеалом він вважав громадянську колективність, яку вбачав у діяльності українських братств. Насильство, деспотизм, тиранія походять від абсолютизації принад світського життя, від жадоби багатства і необмеженої влади.

Нагромаджуючи власні багатства, людина утверджує бідність інших. Бідність за своєю сутністю породжує прагнення рівності. І. Вишенський гостро засуджував зрадництво, ренегатство верхівки українського духовенства після Брестської унії і з симпатією ставився до поневоленого народу, він сподівався, що саме прості громадяни зможуть відстояти цінності предків і відродити Українську державу.

Протестуючи проти окатоличення, ополячення та феодального гноблення українського народу, полемісти в опосередкованій формі відстоювали його незалежність і свободу. На відміну від цього пасивного спротиву на захист права України на незалежність активно виступило козацтво. Соціальною основою виникнення козацького руху був протест українського трудового люду проти жорстокого феодально-кріпосницького гноблення як польською шляхтою, так і «своїми» панами. Волелюбні українці з Галичини, Волині, Поділля та інших земель переселялися на незаймані чи малонаселені землі Наддніпрянщини, насамперед Лівобережжя. Кількість утікачів особливо зросла в XVI–XVII ст.: у цей період український народ практично втратив стару політичну еліту, нащадки давньокиївських князівських родів ставали завзятішими прихильниками єдиної Польщі, ніж багато хто з польських аристократів. Козацтво змогло не лише захистити український народ від цілковитої асиміляції, а, що дуже важливо, створити в ході національно-визвольної війни власну систему організації державної влади.

Прагнення українського народу до звільнення від польсько-шляхетського гніту знайшло своє відображення в його національно-визвольній боротьбі. Наприкінці XVI ст. Україною прокотилася хвиля антишляхетських, антифеодальних селянсько-козацьких повстань під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Гетьман Війська Запорозького П. Конашевич-Сагайдачний домогся визнання польським урядом автономії українських земель у складі Речі Посполитої. Автономія, зокрема, передбачала: ліквідацію посади старшого над козаками від польського уряду; визнання влади обраного на козацькій раді гетьмана над усією Україною; скасування рішень польського сейму щодо обмежень козацьких прав і вольностей; свободу віросповідання населення України.

Гетьман Б. Хмельницький продовжив справу П. Сагайдачного. Він очолив визвольну війну українського народу проти польської шляхти 1648–1654 рр., у результаті якої утворилася козацько-гетьманська держава. Державотворчі процеси в тогочасній Україні визначали такі документи: «Статті про устрій Війська Запорозького», Зборівський договір 1649 р., універсали

та офіційні листи Б. Хмельницького. Особливо важливе значення для становлення незалежної української держави мав Зборівський договір, укладений Б. Хмельницьким із польським королем Яном Казимиром: договір утвердив автономію (владу гетьмана) Правобережної України у складі Речі Посполитої. У результаті укладення договору інші європейські держави визнали Україну як окреме державне утворення з власною територією, органами державної влади, військом, судом, вірою, мовою тощо.

Існування козацько-гетьманської держави як самостійної і незалежної було нетривалим. Ще в ході визвольної війни в Б. Хмельницького та частини його оточення утвердилася думка, що власними силами, без сторонньої допомоги Україна не зможе захиститися від ворожих нападів і зберегти свою незалежність. Тривала війна з Польщею, численні напади Османської імперії спонукали українську гетьманську верхівку звернутися по допомогу до Росії. Великі надії при цьому покладалися на спільне походження, єдину віру, близькість мов, культури та історичної долі українського і російського народів. У 1654 р. між Україною і Росією була укладена угода, за якою Україна увійшла до складу Росії на правах широкої автономії, а в результаті фактично втратила свою незалежність. Після укладення цієї угоди доля української державності вирішувалася у взаємовідносинах України і Росії. Тогочасна українська політична та владознавча думка відображала особливості цих відносин та політичний устрій козацько-гетьманської держави, особливо виразно це вдалося зробити П. Орлику.

Пилип Орлик (1672–1742 рр.) був генеральним писарем гетьмана України І. Мазепи – другою за посадою особою в державі. Поразка Карла XII та І. Мазепи під Полтавою, переслідування соратників останнього змусили П. Орлика емігрувати, він жив у різних європейських країнах. Після смерті І. Мазепи (1709 р.) П. Орлик 5 травня 1710 р. в м. Бендерах був обраний козацькою радою гетьманом України. Він неодноразово робив спроби за допомогою союзників домогтися незалежності України. Фактичним гетьманом України тоді був ставленик Петра І І. Скоропадський, який своєю діяльністю сприяв знищенню гетьманату як політичного інституту. Найвідомішим політико-

правовим документом часів гетьманування П. Орлика є договір між ним та старшиною й запорозькими козаками «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладений 16 квітня 1710 р. на козацькій раді в Бендерах. Розроблений групою козацьких старшин на чолі з П. Орликом, цей договір відомий як «Конституція Пилипа Орлика» або «Бендерська Конституція».

Конституція складається з двох частин. У вступній частині стисло подана історія козацтва від попередників київського князя Володимира Великого до часів Б. Хмельницького та І. Мазепи, а також обґрунтована необхідність прийняття конституції для запобігання деспотизму правителів. Основна частина конституції містить статті, у яких ідеться про державний устрій України як козацької держави. Політичні і владознавчі ідеї та принципи конституції П. Орлика можна представити таким чином: ідея суспільного договору; принцип конституціоналізму; принцип народного суверенітету; принцип державного суверенітету і незалежності; принцип протекторату; ідея парламентаризму; ідея провідної політичної ролі суспільного стану (козаків); ідея парламентсько-президентської республіки; ідея унітарної держави з одним автономним утворенням (Запорозькою Січчю); ідея правової держави; ідея соціальної держави; ідея природних прав людини і народу; ідея звичаєвого права (державна підтримка та використання традицій Запорозької Січі); принцип поділу влади; незалежність судової системи; ідея державної релігії; принцип виборності всіх державних посад знизу догори; вибори глави держави вищим представницьким органом; усезагальне рівне виборче право (у рамках козацького стану); поєднання військової та адміністративної влади, їх структур; обмеження повноважень глави держави і контроль за їх виконанням; відділення державної системи (фінансової та ін.) від сфери приватного життя.

Конституція П. Орлика не набула чинності, вона залишилася лише проектом політико-правового документа, тому, на нашу думку, некоректно її вважати першою українською конституцією, подавати як попередника прийнятої в 1787 р. Конституції США – першого в історії чинного основного закону держави. Конституція П. Орлика має велике значення як свід-

чення того, що українська політико-правова думка розвивалася в руслі передових західноєвропейських політичних традицій. Та найбільше значення конституції полягає в тому, що в ній здійснено всебічне (історичне, політичне і правове) обґрунтування ідеї незалежності України як суверенної держави: конституція починалася з урочистої декларації про те, що «Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування».

Ще одним документом, у якому обґрунтовується ідея незалежної Української держави, є звернення П. Орлика до урядів європейських держав під назвою «Вивід прав України» (1712 р.)⁴. За визначенням автора, мета звернення полягала в тому, щоб показати, що Україна є вільним князівством, у якому суспільні стани обирали гетьманів за власною волею. Для обґрунтування цієї тези автор наводить низку історичних аргументів: найпереконливішим із них, незаперечним доказом суверенності України є сам факт укладення Б. Хмельницьким договору з Росією, де Україна виступила як самостійна держава. П. Орлик наголошував, що Б. Хмельницький визволив козацьку Україну, утворив із неї незалежне князівство і вдовольнився титулом гетьмана. По його смерті князів-гетьманів обирали суспільні стани. Б. Хмельницький уклав із царем Олексієм Михайловичем союзний договір, однак він був порушений російською стороною. За часів гетьманства І. Брюховецького Україну було примушено зректися суверенітету. Однак гетьман не міг дарувати те, що належало суспільним станам. Позбавлення України суверенітету є порушенням безперечного права її станів на незалежність. Отже, зробив висновок П. Орлик, договір із Росією втратив силу, і козаки мають за собою право людське і природне, одним із головних принципів якого є те, що народ завжди може протестувати проти гніту і повертати свої стародавні права, коли матиме на це слушний час.

Важливу роль у розвитку політичної та владознавчої думки в Україні відіграв поет і письменник, філософ і гуманіст-просвітник *Семен Климівський* (кін. XVII ст. – перша пол. XVIII ст.), автор філософських творів «О правосудии начальствующих, правде и бодрости их» і «О смиренни высочайших»

(подаровані Петру I в 1724 р.). У цих творах С. Климовський гостро засудив свавілля і тиранію, беззаконня, несправедливість у суспільному житті. Він створив ідеал політичного ладу, який за своїм соціальним спрямуванням відбивав інтереси селянських мас і козацьких низів, у своїй основі був проіннятий духом гуманізму й демократизму, що мали глибоке коріння в історичних традиціях українського народу, у традиціях козацьких вольностей і демократичних засад Запорозької Січі. Суспільно-політична концепція С. Климовського стосувалася питань державно-політичного устрою суспільства: центральною проблемою в ній було визначення місця і ролі монарха в державно-політичному житті і його ставлення до народу. Засади, з яких виходив український мислитель, представляли своєрідний синтез ідей освіченого й обмеженого абсолютизму з ідеями суспільного договору і природних прав людини, поданими в релігійній оболонці, що було характерним для цієї епохи. В основу розв'язання зазначеної мислителем центральної проблеми було покладено обґрунтування визначальної ролі правди чи істини. У нерозривному зв'язку з правдою С. Климовський розглядав питання правосуддя, трактуючи останнє з погляду його суспільної ролі у здійсненні ідеалу справедливого, заснованого на правді і законі державно-політичного устрою, у визначенні місця монарха в системі цього устрою. С. Климовський чітко протиставляв закон свавіллю, насильству, деспотії.

Одержавши владу від Бога, переконаний мислитель, цар не сміє ставати свавільним володарем, а має керуватися почуттям відповідальності перед Богом і залежності від нього, повністю бути підвладним Божій волі, її виконавцем. С. Климовський засуджував тих, хто приписував цареві владу над народом. Смиренність монарха перед Богом є виявом не тільки обмеження його влади, а й необхідності з волі Божої здійснювати владу на основі закону, правди, справедливості.

Ідея обмеження влади монарха тісно пов'язана з інтересами народних низів, фактично вона передбачала заперечення абсолютної монархії.

Отже, за своїм змістом концепція С. Климовського – це вчення про суспільний договір між монархом і народом, за яким

в ім'я добра і справедливості всі зобов'язуються виконувати закони, засновані на правді, з повною відповідальністю перед Богом як абсолютом.

Значний внесок у розвиток учення про владу, державу і її взаємовідносини з церквою зробили діячі Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу в Україні. Вона мала загальнонаціональний характер, охоплювала всі стани українського суспільства. Навколо академії гуртувалися найкращі освітяни, науковці, громадські та церковні діячі, їх діяльність була спрямована на згуртування всіх сил, здатних підтримувати культурно-національне відродження, на виховання свідомих носіїв цієї культури, які б виборювали національну незалежність. Найголовніші події, що передували утворенню української держави, – формування збройних сил, згуртування різних соціальних груп населення навколо ідеї національного визволення, будівництво національної школи й національної церкви – відбувалися за безпосередньої участі діячів Києво-Могилянської академії. Багато вихованців академії обіймали важливі посади як у гетьманській адміністрації, так і на царській службі, де вони нерідко ставали запеклими прихильниками самодержавства. Найвідомішими діячами Києво-Могилянської академії були викладачі С. Яворський і Ф. Прокопович.

Стефан Яворський (1658–1722 рр.) був українським і російським церковним діячем – митрополитом Муромським та Рязанським, місцеблюстителем патріаршого престолу, очолював Священний Синод. Він відомий як автор праці «Камінь віри» (1715 р.) та численних проповідей.

Владні відносини в тогочасному російському суспільстві С. Яворський уявляв у вигляді своєрідної піраміди, на вершині якої стояв імператор, нижче знаходилися князі та бояри, що перебували на державній службі, за ними розташовувалися вищі офіцери армії і флоту, нижче – купецтво, духовні чини і в самому низу – простий народ.

Образним було й уявлення С. Яворського про соціально-політичну структуру суспільства. На його думку, як у колісниці є чотири колеса, так і в суспільстві є чотири чини: перше «колесо», перший чин – аристократія (князі, бояри, вельможі, царські рад-

ники); друге «колесо» – військові; третє «колесо» – духовенство, а четверте – це «люди простонародні» (міщани, купці, художники, ремісники, селяни-землероби)⁵. В обох випадках (і з «пірамідною», і з «колісницею») ідеться про аристократично-мілітаристську державу, де на верхніх владних шаблях перебувають царські вельможі, генералітет, офіцерство і духовна знать, що освячує таку структуру⁶.

Як охоронець держави С. Яворський у своїх проповідях закликав «простонародних людей» до смирення та послуху владі, підтримував заходи Петра I щодо зміцнення держави, створення регулярного війська, розвитку економіки та освіти. Як релігійний діяч С. Яворський водночас обстоював інтереси церкви. Значну увагу приділяв актуальній у ті часи проблемі співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви: спочатку він дотримувався поширеної в Україні думки про те, що держава і церква є рівноправними. Згодом, уже в Москві, він усіляко домагався невтручання держави у справи церкви. С. Яворський бачив, що зміцнення держави ставить церкву в залежність від неї, і тому усіляко намагався піднести авторитет церкви, зміцнити її вплив на суспільне життя. Захищаючи інтереси церкви, він обстоював її владу в духовному житті суспільства, відкрито виступав проти заходів держави з обмеження церковного впливу на суспільне життя, підпорядкування церковних справ світській владі. Він доводив, що царі більше панують над тілом, ніж над душами людськими, а духовна влада більше опікується душами, ніж тілами. Згодом він відмовився від світського життя й зосередився на етико-гуманістичній проблематиці, що було своєрідним протестом проти підпорядкування церкви державі в Росії.

Феофан Прокопович (1681–1736 рр.) викладав у Києво-Могилянській академії з 1705 р., а в 1710 р. став її ректором. У 1716 р. за викликом Петра I він виїхав до Петербурга і фактично очолив російську православну церкву, ставши однією з найбільш наближених до царя особою. Ф. Прокопович був одним із найосвіченіших політичних і церковних діячів Російської імперії того часу, добре обізнаним із досягненнями світової політичної думки, він небезпідставно вважається засновником освіченого абсолютизму в Україні і Росії. Він автор ряду

політико-теоретичних трактатів, зокрема «Правда волі монаршої», «Слово про владу і честь царську» (1718 р.), «Духовний регламент» (1720 р.). Найвагомішим його внеском у розвиток політичної та владознавчої думки в Україні є розробка концепції держави освіченого абсолютизму, суть якої полягала в умогивуванні пріоритету світської влади, підпорядкування церкви державі, секуляризації церковних і монастирських маєтностей.

У своїх владознавчих поглядах Ф. Прокопович виходив із того, що існують три основні форми державного правління: демократія, аристократія і монархія. Найкращою з них, на його думку, є монархія, вона відповідає людській природі, бо як батьки піклуються про дітей, так і монарх дбає про підданих.

Спираючись на теорії суспільного договору, Ф. Прокопович доводив, що в додержавному стані були добро і зло, мир і війна, любов і ненависть. Природним для людини є творення добра, до чого спонукає її совість. Для охорони цього та інших природних законів потрібна сила, якою є державна влада⁷.

Державна влада виникає в результаті передачі народом шляхом договору своєї волі монарху, а сама народна воля впливає з волі Бога. Як і Т. Гоббс, Ф. Прокопович вважав, що, віддавши свою волю монарху, народ назад її забрати не може й повинен у всьому йому коритися. Будь-яка влада є від Бога, і треба їй підкорятися, християнський закон бунтувати забороняє⁸. Таким чином влада монарха у Ф. Прокоповича набувала абсолютистського характеру.

Метою діяльності верховної влади є загальна користь, добробут народу, державна безпека, мир, внутрішній порядок, правосуддя, освіта тощо. Монарх як носій верховної влади в державі діє відповідно до природних законів, стоїть над усіма громадянськими законами. Усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовуються. Тим самим Ф. Прокопович виправдовував реформи Петра I, сприяв подоланню опору боярських і церковних кіл цим реформам. Щоправда, під «загальнонародною користю» він розумів інтереси дворянства, чиновників, купців і промисловців, ігноруючи інтереси простих людей.

На підтримку Петра I та обґрунтування освіченого абсолютизму було спрямоване й вирішення Ф. Прокоповичем проблеми

співвідношення світської і духовної влади, держави і церкви. На відміну від С. Яворського, він обґрунтовував ідею підпорядкування духовної влади світській, церкви – державі, виступав проти зверхності та автономії влади церкви над державою. Ідеалом Ф. Прокоповича була сильна російська держава, на чолі якої стояв би самодержець – освічений монарх, «філософ на троні», котрий дбає про інтереси народу. Освіту й розвиток наук він розглядав як основу історичного прогресу, джерело сили держави й добробуту народу.

Таким чином, названі нами автори привнесли у свідомість українського народу зерна європейської цивілізації, дух виваженого, конституційного розуміння людської свободи, такий політичний ідеал, згідно з яким суспільне співжиття народу мало базуватися на конституційно-республіканських принципах і нормах, на рівності, на справедливих законах.

4.3. Українська владознавча думка у XIX ст. – 30-х рр. XX ст.

На початку XIX ст. українські землі були поділені між двома континентальними імперіями Європи: Австрійською імперією Габсбургів та Російською імперією Романових. На підросійській Наддніпрянській Україні після ліквідації гетьманщини, Запорозької Січі та залишків місцевого самоврядування політична і владознавча думка переживала період занепаду. Осмислення ситуації, що склалася, відбувалося в прихованих формах таємних товариств і творах анонімних авторів. Такими товариствами були, зокрема, товариство дворянських революціонерів (Південне товариство), Товариство об'єднаних слов'ян (1823–1825 рр.), Малоросійське товариство (1821–1825 рр.).

Діяльність таємних товариств активізувалася в середині XIX ст., коли нагально постали проблеми ліквідації кріпацтва, відстоювання інтересів і прагнень селянської маси, поширення та втілення в життя ідей європейського лібералізму і просвітництва.

Важливою віхою в розвитку української політичної та владознавчої думки цього часу стала діяльність Кирило-Мефодіївського братства. Братство виникло наприкінці 1845 – на

початку 1846 рр. з ініціативи чиновника канцелярії київського генерал-губернатора М. Гулака, ад'юнкта Київського університету М. Костомарова та студента університету В. Білозерського. Пізніше до них приєдналися Т. Шевченко, П. Куліш, О. Маркович, Г. Андрузький, О. Навроцький та ін. Братство ставило своєю метою об'єднання всіх слов'янських народів у єдину федеративну республіку, обстоювало ідеали свободи, рівності і братерства слов'янських народів, відкидало всі форми соціального поневолення, виступало проти самодержавства та кріпосного права. Проіснувавши не більше 15-ти місяців, братство було розгромлене поліцією після зради одного з нових членів. За результатами слідства члени братства були засуджені до різних термінів ув'язнення, але їх ідеї лягли в основу подальшого розвитку української політичної та владознавчої думки.

В одному із програмних документів Кирило-Мефодіївського братства (статуті) визначалася його основна мета – духовне та політичне єднання слов'янських народів, при цьому зазначалося, що в разі створення слов'янської федерації кожен народ збереже свою самостійність і матиме народне правління. Форми правління, законодавство, право власності та освіта базуватимуться на християнських цінностях.

Автором головного програмного документа Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Закон Божий» (Книги буття українського народу)» був *Микола Костомаров* (1817–1885 рр.). Провідною ідеєю цього твору був український месіанізм, згідно з яким Україна мала виконувати волю Божу – рятувати слов'янство. Обґрунтовуючи цю ідею, М. Костомаров зробив короткий екскурс в історію, розглядаючи її крізь призму історичних народів. Першими з них були євреї, котрі отримали від Бога закон, за яким усі були рівні і не мали царя, але євреї обрали собі царя, і Бог відвернувся від них. Греки не мали царів, були вільні й рівні, але не мали і справжньої свободи, бо не знали єдиного Бога. Після спокутування Христом першорідного гріха благодать перейшла від євреїв до греків, романців, німців та слов'ян. Слов'яни були наймолодшими і більше від всіх любили Бога, та потрапили в неволю до німців, татар і турків. З часом постали три незалежних слов'янських царства: Польща, Литва й Москов-

щина, – які витворили собі царів і панів. Лише Україна не любила ні царя, ні пана, а створила собі козацтво. Істинний українець будь-якого роду мав любити не царя, не пана, а лише Бога. Звідси випливала історична місія українського народу – рятувати слов'янство. Почавши боротьбу за власне звільнення й не прагнучи до панування над іншими, він сприятиме і звільненню всіх народів від будь-яких форм гноблення і становленню форм співжиття, що базуватимуться на християнських принципах⁹.

У поглядах на державу М. Костомаров виходив із того, що будь-яка влада походить від Бога й не може бути абсолютною, самодержавною. Обґрунтовуючи цю позицію, він знов-таки посилався на історію. Старі слов'янські поняття про суспільний устрій, на його думку, визнавали єдиним джерелом загальної народної правди волю народу, присуд віча. При ньому давно вже виникла і вкоренилася ідея князя-правителя, третейського судді, установлювача порядку, захисника від зовнішніх і внутрішніх загроз. У Києві й Новгороді князь вважався атрибутом держави, але він обирався і міг бути вигнаний, якщо не задовольняв вимог народу чи зловживав владою. На Сході, навпаки, особиста свобода звужувалася і в кінцевому підсумку була знищена, поступившись місцем самодержавству.

Становленню і зміцненню в Росії монархічної форми правління, за М. Костомаровим, сприяло прийняття християнства, яке передбачало освячення влади згори, а також монголо-татарське панування, зацікавлене у створенні сильного апарату та одній довірній особі для збору данини (таку особу було знайдено серед московських князів). Переїнявши апарат централізованого управління від монголів і спираючись на ідеологічну силу візантійського православ'я, московити перетворили в підданих не лише своїх недавніх господарів, а й багато інших народів. Однак простому люду це принесло мало реальної користі, бо за силу держави він мав платити власним добробутом і втратою свободи.

Засуджуючи самодержавство, М. Костомаров водночас бачив і недоліки республіканської форми правління, яка не давала гарантій захисту від свавілля влади «багатьох царків».

Перевагу він віддавав такому республіканському ладу, де влада є виборною, змінною та підзвітною народним зборам, а відносини між народами будуються на федеративних засадах. Для М. Костомарова, як і для більшості членів Кирило-Мефодіївського братства, федерація в поєднанні з республіканською формою правління була найдоцільнішою формою державного устрою. Він вважав її традиційно слов'янською формою, що бере свої витoki ще з Київської Русі і дає змогу поєднати прагнення українського народу до політичної самостійності та застерегти його від появи експлуататорських класів.

Суть слов'янської федерації М. Костомаров вбачав у тому, щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту й управляв «незмисимо з другими» і водночас, щоб був один сейм чи слов'янська рада, куди б сходилися депутати від усіх Речей Посполитих і там вирішували такі справи, які б належали «до цілого союзу слов'янського», тобто, щоб кожна слов'янська держава: польська, українська, білоруська, російська – була самостійною і щоб у них був спільний виборний орган для вирішення загальних справ.

Очолювати як кожную окрему державу, так і їхній союз у цілому мали виборні особи: «... щоб у кожній Речі Посполитій був свій правитель, вибраний на года, і над цілим союзом був би правитель, вибраний на года»¹⁰. За М. Костомаровим, у всіх суб'єктах федерації мали бути впроваджені однакові основні закони, система мір, єдина грошова система, свобода торгівлі та ліквідація внутрішніх митниць, єдина центральна влада, якій належить управління збройними силами та зовнішніми зносинами при збереженні повної автономії кожного суб'єкта федерації щодо внутрішніх установ, внутрішнього управління, судочинства та народної освіти.

Доповнював програму «Устав» Кирило-Мефодіївського товариства, написаний *Василем Білозерським* (1825–1899 рр.), у якому автор головним завданням вважав духовне і політичне об'єднання слов'ян, ліквідацію кріпосництва. В «Уставі» товариства було зафіксовано, що воно надає перевагу мирному шляху вирішення політичних проблем – здійсненню морального впливу на певні класи. Думку про реформістський шлях полі-

тичного розвитку суспільства поділяла більшість представників Кирило-Мефодіївського товариства: головним засобом досягнення своїх цілей вони вважали ведення пропаганди серед широких верств народу з метою пробудження в нього громадянських почуттів. Ніяка мета, на їхнє переконання, не може виправдовувати нехристиянських методів, а тому помірковані представники товариства виключали можливість політичної революції і визвольної війни – це були перші паростки українського ліберального світогляду.

Тарас Шевченко (1814–1861 рр.) справив великий вплив на політичні погляди членів Кирило-Мефодіївського братства насамперед силою свого поетичного слова. У його творах немає цілісної політичної чи владної концепції, йдеться про погляди на окремі проблеми державності, соціально-політичних відносин, суспільного ладу в цілому.

Політичний світогляд Т. Шевченка у своєму розвитку пройшов кілька етапів. Перший етап позначається романтизмом та певною ідеалізацією козацького минулого. Але вже й тоді Т. Шевченко намагався з'ясувати причини тяжкого становища українського народу. У поемі «Гайдамаки» серед таких причин він називав, зокрема, внутрішній розбрат і чвари.

У другий, найбільш плідний період творчості, який тривав із часу повернення в Україну після звільнення з кріпацтва й до розгрому Кирило-Мефодіївського братства, Т. Шевченко пристрасно працював над проблемою відсутності єдності українського народу. Він різко засуджував не тільки самодержавство, що було притаманним для всієї його творчості, а й класове розшарування всередині українського народу. Зокрема, таврував тих «землячків», які, поїхавши на чужину, повертаються в Україну визискувачами та гнобителями, підручними колонізаторів. Причини рабського становища українського народу він убачав не лише в діях зовнішніх сил та у внутрішніх чварах, а й у невідповідності української правлячої еліти – гетьманів і козицької старшини – завданням національного й соціального визволення. Оцінював їх поет досить презирливо: «Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття – ваші пани, ясновельможнії гетьмани». Неприязнь Т. Шевченка до козацької старшини багато в

чому зумовлена тим, що вона замість того, щоб шукати опори у власному народові, намагалася якнайшвидше знайти собі іноземного покровителя. Неоднозначним було ставлення поета й до Б. Хмельницького. Віддаючи належне державотворчій діяльності гетьмана, він не міг пробачити йому союзу з царем Олексієм Михайловичем: «Отаке-то, мій Богдане, Олексіїв друже, ти все оддав москалеві, а йому й байдуже».

Значне місце в політичних поезіях Т. Шевченка посідала проблема боротьби народів за національне визволення. Сутність колонізаторської політики царизму глибоко розкрита, зокрема, у поемі «Кавказ»: у цьому творі симпатії поета однозначно на боці поневолених кавказьких народів. Різко засуджуючи самодержавство, кріпаччину, соціальне розшарування, колонізаторство, Т. Шевченко мріяв про утвердження соціальної рівності й політичної свободи. Віддаючи перевагу буржуазній республіці перед самодержавством, він, однак, не розглядав її як ідеальний суспільний лад, бо і в ній є соціальна нерівність і насильство. Політичним ідеалом Т. Шевченка була демократична республіка – суспільство із самоврядуванням народу, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від її сваволі. Вирішальна роль у такому суспільстві мала належати трудівникам, що працюють на своїй землі.

Т. Шевченко не тільки різко засуджував кріпаччину, самодержавство, а й закликав народні маси до його повалення насильницьким, революційним шляхом: «... вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте». Він виступав як послідовний революційний демократ, творчість якого справила величезний вплив на боротьбу українського народу за своє соціальне й національне визволення. Не останню роль творчість Т. Шевченка та інших революціонерів-демократів відіграла у скасуванні в Росії в 1861 р. кріпосного права.

Демократичні традиції Кирило-Мефодіївського братства продовжив і розвинув визначний український історик, етнограф, літературознавець і публіцист *Михайло Драгоманов* (1841–1895 рр.). Політичні та владознавчі погляди М. Драгоманова формувалися під значним впливом поширених у тогочасній Європі ліберальних і особливо соціалістичних ідей. Перехід від

родоплемінної організації суспільного життя до держави він пояснював дією таких чинників, як розвиток сім'ї, матеріального виробництва, класової боротьби, концентрації земель унаслідок завоювань. Однак М. Драгоманов не поділяв марксистську тезу про визначальну роль матеріального виробництва в суспільному розвитку, він вважав, що економічна діяльність задовольняє лише одну з потреб людини – «живлення», тоді як існують інші не менш важливі потреби – розмноження, пізнання, розваги. Люди прагнуть до спілкування та об'єднання, основними формами яких є громада й товариство.

Поняття «громада» є ключовим у політичних та владознавчих поглядах М. Драгоманова. На його думку, головним критерієм оцінки діяльності держави є служіння суспільному благу. Суть держави полягає не в її формі, а в тих правах і свободах, якими наділені громадяни. Політична історія людства є кругообігом трьох основних форм держави: аристократії, монархії й демократії. Людство втратило первісну свободу й постійно прагне її повернути, але цьому заважає держава, навіть демократична, бо за такої форми депутати стають головуючими над народом і вирішують державні справи, не враховуючи його волю. У зв'язку з цим М. Драгоманов пропонував радикальний, на його думку, крок: замість уведення народоправства (демократії), що є лише однією з форм державного правління, упроваджувати самоврядування, щоб була «своя воля кожному і вільне громадянство й товариство людей і товариств».

Громада в М. Драгоманова є первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється в результаті децентралізації управління державою з громад як більш дрібних суспільних об'єднань. Громади як вільні й самостійні утворення будують федерацію знизу догори – аж до всесвітньої федерації як наступниці держави. Федерація втрачає державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації. Учений далі розвинув концепцію федералізму, започатковану М. Костомаровим. Він виступав за самостійні сильні обласні органи влади, які мали б певну незалежність від центральної влади і діяли на автономних і

самоврядних засадах. Самоврядування мало здійснюватися різними зборами, яким були б підзвітні посадові особи.

Головну причину поділу суспільства на багатих і бідних М. Драгоманов убачав у приватній власності. Покінчити зі злиденністю і гнобленням можна тільки шляхом організації колективної праці за умови колективної власності громади на землю та знаряддя праці. Здійснення переходу до нового ладу («громадівського соціалізму») можливе еволюційним шляхом демократизації, піднесення культури і свідомості народу. М. Драгоманов виступав проти революційних перетворень¹¹.

Підтримуючи лібералізм за відстоювання ним прав і свобод громадян, М. Драгоманов водночас вважав, що він мав служити засобом у боротьбі за соціалістичний ідеал: поділ влади, парламентаризм, демократичні права і свободи, які відстоював лібералізм, мали бути притаманними й соціалізму («Старі хартії вільностей», «Лібералізм і земство в Росії»).

Принцип федералізму був визначальним у поглядах М. Драгоманова й на національне питання. Учений заперечував ідею національної державності, вважав, що політичною формою організації суспільного життя має бути федерація, яка складається із самоврядних громад. Федеративну республіку, засновану на принципах децентралізації, він вважав найдоцільнішою формою організації для держав із великою територією. Україна також мала бути федеративним утворенням, яке б складалося із 20-ти земель (Київської, Одеської, Харківської, Поліської та ін.) і, у свою чергу, входити до побудованої на федеративних засадах Росії. Він писав: «Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму, а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії, через федералізм»¹². У зв'язку із цим М. Драгоманов відкидав національний сепаратизм, виступаючи з позицій інтернаціоналізму.

У політичних та владознавчих поглядах М. Драгоманова досить чітко простежується вплив західних мислителів щодо організації суспільно-політичного життя, який сприяв розвитку ліберальних ідей на українському ґрунті (М. Славінський (1868–1945 pp.), М. Туган-Барановський (1865–1919 pp.), В. Вернадсь-

кий (1863–1945 рр.), А. Кримський (1871–1941 рр.), Б. Кістяківський (1868–1920 рр.)).

На більш радикальних позиціях, ніж М. Драгоманов, у питанні побудови нового суспільства стояв громадєвець *Сергій Подолинський* (1850–1891 рр.). На формування його політичних поглядів значний вплив справив гурток, очолюваний перекладачем першого тому «Капіталу» К. Маркса М. Зібером. У подальшому, перебуваючи за кордоном, С. Подолинський особисто знайомиться з К. Марксом і Ф. Енгельсом, однак марксистом не стає, вважаючи їх учення непридатним для російських умов.

Критикуючи самодержавство в Росії, С. Подолинський ставив за мету довести необхідність знищення його революційним шляхом, завоювання трудящими політичної влади та утворення соціалістичної республіки. Виникнення держави він вважав історично прогресивним явищем і доводив, що подальший її розвиток ішов шляхом поглиблення майнової нерівності та посилення панування одного класу над іншим. У майбутньому суспільстві мала бути забезпечена рівність не лише політична, а й економічна. Ідея соціально-політичної рівності є центральною в політичних та владознавчих поглядах С. Подолинського. Формально зафіксовані в політико-правових документах буржуазних держав свободи і рівність він вважав неістинними, тому що реально народні маси позбавлені свободи. Складена ним програма соціалістичного перетворення України передбачала надання всім трудящим рівних політичних та економічних прав, свободи слова і совісті, рівних можливостей для всебічного культурного розвитку.

Основним осередком соціалістичного суспільства, за С. Подолинським, мала стати громада. Вона виступатиме основою для ведення господарства та органом політичного самоврядування, поєднуюватиме в собі законодавчу, виконавчу й судову владу. Формою політичного устрою громадівського соціалізму буде народна федерація громад, заснована на повному політичному рівноправ'ї кожної громади й повному внутрішньому самоврядуванні. За проектом С. Подолинського, Україна майбутнього має бути спочатку федеративною демократичною

республікою добровільно об'єднаних громад, а потім стати членом усенародного цільного союзу – міжнародної федерації.

На відміну від М. Драгоманова, який виступав за еволюційний шлях переходу до соціалізму, С. Подолинський засобом цього переходу вважав революцію у формі збройного повстання: у Західній Європі – пролетаріату за підтримки селянства, а в Східній – селянства за підтримки найбільшого міського населення.

Таким чином, суспільно-політичним ідеалом С. Подолинського був громадівський соціалізм – суспільство, у якому народ сам управлятиме й керуватиме всіма економічними, політичними та культурними процесами.

Громадська діяльність і праці М. Драгоманова й С. Подолинського справили значний вплив на подальший розвиток української демократичної політичної думки, зокрема на творчість І. Франка. Видатний український поет, письменник, публіцист і громадсько-політичний діяч *Іван Франко* (1856–1916 рр.) був одним з організаторів Русько-української радикальної партії, брав участь у виданні її друкованих органів. За політичну діяльність переслідувався австрійською владою. Є автором близько 3000 літературних творів, публіцистичних і наукових праць. Політичні та владознавчі погляди І. Франка еволюціонували від громадівського соціалізму й захоплення марксизмом до позицій національної демократії та критики марксизму. Світогляд поета формувався в умовах загострення боротьби трудящого селянства й робітництва Західної України проти соціального гніту.

Погляди І. Франка на державу і владу були близькими до марксистських. Виникнення держави він пов'язував із виникненням приватної власності та суспільних класів. Найважливішою ознакою держави вважав відокремлений від суспільства управлінський апарат, що виступає як чинник насильства стосовно суспільства. Усі експлуаторські держави були і є відчуженою від народу політичною силою, яка протистоїть народові й панує над ним, буржуазна держава також не є винятком. Характерними її рисами є наявність міцної армії як опори існуючого політичного ладу, бюрократичного апарату, посилення виконавчої влади і зниження ролі представницьких органів. У такій державі

відбувається концентрація багатства в руках нечисленної панівної верхівки, тоді як мільйони трудівників не можуть задовольнити свої елементарні життєві потреби. Конституційність, парламентаризм не ліквідують соціальної нерівності, бо парламент насправді представляє інтереси заможних верств суспільства, а буржуазне право захищає ці інтереси і робить трудящих фактично безправними. І. Франко вважав, що слід розрізняти формальну і реальну рівність, бо юридична рівність, що не спирається на економічну та освітню рівність, залишається на папері, а в повсякденному житті вона неможлива. Ці погляди І. Франка на державу визначили і його негативне ставлення до марксистської ідеї держави диктатури пролетаріату: така держава також матиме чиновницько-адміністративний апарат, який стоятиме над народом, і соціальна нерівність не буде подолана. У зв'язку із цим соціалістичне суспільство І. Франко уявляв як співдружність людей праці, засновану на господарській рівності, повній громадянській і політичній свободі, несумісній із державою. Політична свобода полягає у відсутності політичного тиску та управління зверху, держави як органу примусу. Народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам здобуває освіту й захищається. У майбутньому суспільстві утвердиться справжнє народовладдя: головними осередками влади народу будуть громади, що виконуватимуть усі функції управління суспільством. І. Франко віддавав перевагу безпосередній демократії, хоча не заперечував необхідності і представницької демократії. Органи представницької демократії утворюються на рівні вільного союзу громад, представники яких формують єдиний представницький орган для вирішення важливих питань – зовнішньої торгівлі, суду, оборони та ін.

Щодо шляхів і засобів переходу до соціалізму І. Франко висловлював різні думки. В одних працях він обстоював правомірність застосування трудящими радикальних засобів для звільнення від експлуатації і здобуття свободи, в інших – схилився до мирних форм політичної боротьби. Рушійною силою цієї боротьби визнавався не тільки пролетаріат, а й інші категорії трудівників. І. Франко не поділяв марксистської ідеї про історичну місію пролетаріату, за якою йому належить очолити боротьбу

всіх трудящих за соціалізм. Він говорив про «робітництво», під яким розумів усіх, хто працює: робітників, дрібних селян, ремісників, інтелігенцію. Не поділяючи ідей марксизму, І. Франко прагнув, щоб його соціалізм спирався на загальнолюдські, а не на суто класові цінності – це мав би бути самоврядний, недержавний соціалізм.

Велику увагу І. Франко приділяв національному питанню. Він закликав інтелігенцію сприяти формуванню української нації, здатної до самостійного культурного й політичного життя і спроможної активно засвоювати загальнолюдські культурні здобутки. І. Франко виступав за політичну незалежність націй, однак така незалежність, на його думку, не передбачала обов'язкового відокремлення всіх націй, що входили до складу Російської держави. Формою політичної незалежності соціально звільнених народів може бути демократична автономія у складі федерації. І. Франко обстоював ідею федерації політично рівноправних народів із демократичною, республіканською формою правління, заснованою на громаді як первинному самоврядному територіальному об'єднанні. На його думку, вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї нації над іншою здатні забезпечити соціалізм і федерація. На федеративних засадах мають будуватися відносини між народами як у межах окремих країн, так і у всесвітньому масштабі. Згургування майбутньої федерації І. Франко уявляв собі в такому порядку: 1) створення федерації в межах воз'єднаної України; 2) створення федерації в межах визволених народів Росії; 3) об'єднання слов'янських націй у єдину федерацію; 4) оформлення всесвітньої федерації.

Відстоюючи федералізм, І. Франко водночас виступав як проти космополітизму М. Драгоманова, так і проти інтернаціоналізму марксизму. У працях останніх років він різко критикував тих діячів, для яких загальноєвропейські ідеали соціальної рівності були важливішими від ідеалу національної самостійності, та тих, хто за гаслами інтернаціоналізму приховує нелюбов до власного народу.

Хоча І. Франко багато в чому поділяв марксистські погляди на проблеми суспільного розвитку, він виступав проти абсо-

лютизації марксистського вчення, закликав сприймати його як продукт певної епохи, а не як керівництво до дії на всі часи.

Перші десятиліття ХХ ст., не дивлячись всю суперечливість і міжособно-полемічну загостреність ідей українського національного державотворення, були особливо плідними в розвитку політичної та владознавчої думки України. У цей період остаточно сформувалися й чітко проявилися різні її напрями, основними з яких є соціалізм, консерватизм, націоналізм і націонал-демократизм.

З часу свого виникнення до середини ХІХ ст. марксизм набув значного поширення в Європі і став однією з найвпливовіших ідейно-політичних течій. Паралельно з марксизмом розвивався соціал-демократичний напрям учення про соціалізм. Особливо популярними соціалістичні ідеї стали в перші десятиліття ХХ ст. – епоху імперіалізму, війн і пролетарських революцій (за визначенням В. Леніна). Історичні події цієї епохи, насамперед Жовтнева революція в Росії, підтверджували марксистське вчення, значного впливу якого зазнала й Україна. Тут поширювалися як суто марксистські ідеї – про історичну місію робітничого класу, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату тощо, так і соціал-демократичні. Найвідоміші представники соціалістичного напрямку політичної думки України першої половини ХХ ст. – М. Грушевський і В. Винниченко – за своїми політичними поглядами тяжіли до соціал-демократизму.

Михайло Грушевський (1866–1934 рр.) – український історик і політичний діяч, Голова Української Центральної Ради, у своїх численних працях, зокрема багатотомній «Історії України-Руси», детально дослідив історію українського народу, при цьому він відмовився від розгляду її як історії класової боротьби і подав як історію української державницької ідеї.

Учений виходив з того, що існують дві «руських» народності – українсько-руська й великоруська. Київська держава, право, культура були творінням українсько-руської народності, а володимиро-московська держава – великоруської. Теза про те, що Київська Русь була першою формою української державності, слугувала обґрунтуванню боротьби українського народу за власну державність, оскільки він здавна її мав. В історії україн-

ського народу М. Грушевський виокремлював такі періоди: період, що передував утворенню Київської держави; епоха державного життя (Київська Русь); литовсько-польська епоха; козацька епоха; занепад козацтва та українського життя; українське відродження. Крізь усі ці періоди вчений проводив сформульовану ним українську ідею, пов'язану з ідеєю свободи українського народу, насамперед національної.

У питанні про форму української державності погляди М. Грушевського зазнали певної еволюції – від ідеї федеративних форм організації державного життя української нації до ідеї національної незалежності України. Спочатку він виступав за національно-культурну автономію України у складі Росії, пов'язував здобуття українським народом свободи з перетворенням Росії в демократичну правову державу.

Під час революції 1905–1907 рр. М. Грушевський вважав, що вирішення українського питання й національних проблем народів Росії можливе шляхом реалізації принципу національно-територіальної та обласної автономії і забезпечення національних прав усіх народів. Автономна Україна у складі федеративної Російської республіки – такою вбачав М. Грушевський українську державність («Якої ми хочемо автономії й федерації», 1917 р.). Основними рисами федеративної республіки мали бути широке місцеве самоврядування і представницька демократія. Українська національна територія має бути об'єднана в єдину область із власним сеймом, що вибирається прямим, рівним і таємним голосуванням. Необхідно чітко розмежувати повноваження центру та областей: органи місцевого самоврядування мають розпоряджатися місцевими фінансами, земельним фондом, вирішувати питання освіти й культури; центральна влада має складати норми загальних основ державного і суспільного ладу¹³.

Жовтнева революція та політична практика російського більшовицького уряду змінили погляди М. Грушевського: він перейшов до ідеї національної незалежності й суверенітету України, свідченням чого став прийнятий очолюваною ним Українською Центральною Радою 9 (22) січня 1918 р. IV універсал, який проголосив Україну самостійною народною республікою. Однак і після цього вчений підтримував ідею федералізму.

За своєю ідейно-політичною орієнтацією М. Грушевський був соціалістом, але марксистські погляди поділяв далеко не в усьому: так, у питанні про сутність держави, причини та шляхи її виникнення він істотно уточнював марксистську тезу про те, що держава виникла внаслідок класового розшарування первісного суспільства.

Важливе місце в українському соціалістичному русі посідає видатний письменник і політичний діяч *Володимир Винниченко* (1880–1951 рр.). Він був одним з організаторів Революційної української партії, членом Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії, заступником голови Української Центральної Ради, першим головою Генерального Секретаріату – уряду Української Народної Республіки, Головою Директорії, автором майже всіх декларацій і законодавчих актів УНР.

Упродовж усього життя В. Винниченко залишався соціалістом, однак він різко негативно ставився до соціалізму в його радянсько-більшовицькому варіанті. Він вважав, що є два шляхи здійснення соціалізму, з приводу яких не збігаються ідеї соціалістів і комуністів: соціалісти виходять із того, що соціалізм можна побудувати лише поступово, еволюційно, реформами; комуністи, навпаки, вважають, що капіталізм потрібно знищити відразу, революційним шляхом.

В. Винниченко запропонував свій варіант побудови соціалізму, який він назвав «колектократією». Суть його полягає в поєднанні еволюційного й революційного шляхів переходу до соціалізму: необхідно мирним шляхом розпочати перетворення приватної власності на засоби виробництва на колективну (а не на державну). Соціалізм – це кооперація, не націоналізація, а соціалізація, чи, краще сказати, колектократизація – організація промислових, сільськогосподарських, торговельних, фінансових та інших кооперативів – приведе до соціалізму.

У поглядах на українське національне питання В. Винниченко пройшов шлях від прихильника культурно-національної автономії України у складі Російської федеративної республіки до визнання необхідності відродження самостійної української державності. Як соціаліст розв'язання національного питання він

підпорядковував вирішенню завдання соціального визволення народів, тобто звільнення їх від капіталістичної експлуатації, тому був готовий відмовитися від національної незалежності на користь соціалізму. У зв'язку із цим В. Винниченко розрізняв національних соціалістів і просто соціалістів: для просто соціалістів національний розвиток є необхідною умовою і засобом наближення людства до вищих форм соціального життя; для національних соціалістів національний розвиток є самоціллю, після досягнення якої вони зупиняться, а потім рухатимуться назад.

Ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації Російської республіки й участі у ній України як рівного з іншими державного тіла». Обґрунтовуючи необхідність перебування України у складі Російської федерації, він наголошував на історичних, економічних і культурних зв'язках України з Росією, потребах оборони. На його думку, комбінація основних чинників соціально-політичного життя України не вимагає її незалежності як політичного державного оформлення.

Дещо пізніше, перебуваючи вже в еміграції, В. Винниченко докорінно змінив свої погляди на українську державність, про що свідчить його праця «Відродження нації» (1920 р.). У ній він вказав на нерівність у відносинах між українською і російською націями. Сформоване століттями соціально-політичного устрою Росії притаманне росіянам почуття панівної національності навіть у душі робітника не може швидко зникнути. Так само й почуття сервілізму, прислужництва в українській нації не може зникнути одразу. Необхідно створити такі державні умови, які б допомогли викоренити ці шкідливі наслідки минулого. Найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна державна незалежність, заснована на принципах рівності відносин і добровільного тісного союзу з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії.

Однак і цього разу В. Винниченко пріоритет віддавав, як тоді вважалося, соціальному визволенню, соціалізму перед визволенням національним. На його думку, відродження української нації відбуватиметься в гармонії з її соціальним визволенням, і чим лівішим буде політичний режим України, тим більше він сприятиме національному відродженню українського

народу. Найбільше відродженню української нації, вважав В. Винниченко, сприятиме режим національно-української радянської соціалістичної влади. В. Винниченко високо оцінював сам факт існування української державності у вигляді Української Радянської Соціалістичної Республіки. У праці «Заповіт борцям за визволення» (1949 р.) він писав, що вже не стоїть питання про створення української держави, а йдеться лише про її визволення. Існування УРСР породжує в українців звичку до власної державності, чого вони не мали декілька століть, а тому в боротьбі за національне визволення потрібно орієнтуватися на власні внутрішні сили, а не на зовнішні, на які сподівалася українська еміграція.

В. Винниченко негативно ставився до націоналізму Д. Донцова, відкидав ідеологію націоналізму як фашистську, ворожу українському народу.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. в українській політичній думці переважали ідеї соціалізму. Лібералізм в Україні не набув такого поширення, як у країнах Західної Європи, його ідеї в українській політичній думці пов'язують почасти із творчістю М. Драгоманова, а особливо – Б. Кістяківського й М. Туган-Барановського. Більш помітне місце в історії української політичної та владознавчої думки посідають ідеї консерватизму, які особливо активізувалися у XX ст. Це було спричинено існуванням у 1918 р. гетьманату П. Скоропадського, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав, доведення наступництва монархічно-гетьманських традицій. Порізному це робили три найбільш відомі представники українського консерватизму: В. Липинський, С. Томашівський і В. Кучабський.

Найбільш впливовим представником українського консерватизму і водночас найоригінальнішим українським політичним мислителем після М. Драгоманова вважається *В'ячеслав Липинський* (1882–1931 рр.), автор понад 200-т наукових праць, найвідомішими із яких є «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (1925 р.), «Україна на переломі, замітка до історії українського будівництва в XVII столітті» (1920 р.) та ін.

В. Липинський послідовно відстоював ідею незалежної української державності, він вважав, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує націю від економічного розпаду та кривавої анархії. Лейтмотивом політичної творчості В. Липинського можуть слугувати слова: «ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». Відповідно до цього власне призначення він вбачав у тому, щоб прищепити народу України свої погляди як світогляд, здатний перетворити пасивну територіальну спільноту в політично організовану націю.

Обґрунтовуючи ідею створення незалежної української держави, В. Липинський на перший план спочатку висував її демократичний характер, вважаючи, що тільки демократія може стати твердою основою державності. Питання про форму державного правління – монархічну чи республіканську – було для нього другорядним. Згодом, аналізуючи причини невдачі української національної революції 1917–1920 рр., він глибоко розчарувався в народницькій еліті, яка розуміла демократію як необмежене народовладдя під проводом Рад і отаманів і виявилася нездатною вирішити нагальні проблеми державного будівництва. Тому форму державності для України В. Липинський шукав поза демократією, більшовицькою диктатурою та націоналізмом. Такою формою він вважав конституційну монархію.

На думку В. Липинського, кожний народ мусить пройти період монархії, відсутність якої на теренах України була причиною неоформлення власної державної організації впродовж століть. Ідея монархії має виступати консолідуючим чинником українського суспільства, вона відповідає державницькій традиції, започаткованій ще Б. Хмельницьким. Це має бути трудова, правова і спадкова (дідична) монархія на чолі з гетьманом. Оскільки доктрина В. Липинського мала авторитарний характер, то гетьманський монархічний режим мав би будуватися на концентрації повноти виконавчої влади в руках гетьмана як суверена нації, головнокомандувача та прем'єра. Висновок на користь такої монархії В. Липинський зробив на основі аналізу трьох типів політичної влади: влади сильних «войовників»,

«продуцентів» та «інтелігентів» – і виокремлених ним трьох форм і методів державного правління: демократії з республікою; охлократії з диктатурою; класократії з правовою – «законом обмеженою і законом обмежувальною» – монархією. Демократичний метод властивий республіці і заснований на відкритій конкуренції та боротьбі за владу, яка точиться між різними групами суспільства. Охлократичний метод характерний для диктатури і заснований на владі окремих суспільно-політичних груп (класу чи партії) над суспільством. Лише за класократії, яка складається із провідних представників усіх суспільних класів і верств, держава існує для нації. Основними підвалинами, на яких має засновуватися українська монархія, В. Липинський назвав аристократію, класократію, територіальний патріотизм, український консерватизм і релігійний етос.

Гетьман як спадковий монарх репрезентує державу, уособлює її авторитет. Разом із гетьманом управління державними й суспільними справами здійснює аристократія – найкращі представники нації незалежно від їх соціального походження. В аристократії існують статична й динамічна складові: першу представляють такі елементи, які наявні в будь-який історичний період, – шляхта і хліборобський клас. Аристократія завжди повинна поновлюватися, інтегруючись з іншими соціальними верствами, які складають монархічну державу.

Такі особливості формування аристократії забезпечують представництво в її складі всіх суспільних класів і станів: промислового (фабриканти, інженери, робітники), хліборобського (поміщики, селяни, сільськогосподарські робітники), купецького і фінансового (усі, хто живе з обміну продуктами), комунікаційного (залізничники, водії), інтелігенції. У результаті аристократія виступає як класократія – влада найкращих представників усіх суспільних класів і станів. Класократія як спосіб організації державної влади, на думку В. Липинського, забезпечує єдність нації і заперечує буржуазний парламентаризм, соціалізм і націоналізм. Перший роз'єднує націю за партійною ознакою, другий – за класовою, а третій – за етнічною.

Нація у В. Липинського виступає не як етнічна, а як політична спільність, що включає в себе всіх громадян держави

незалежно від їхньої етнічної приналежності. Забезпеченню єдності нації слугує й територіальний патріотизм – усвідомлення своєї території, любов до своєї землі, почуття єдності та співпраці між усіма її постійними мешканцями, незалежно від їх походження, соціально-класової та етнічної належності, віросповідання тощо. Кожна нація є соціально диференційованою й охоплює як прогресивні, так і консервативні елементи. Консервативні елементи – це верхні соціальні верстви громадянства, що несуть у собі стародавню політичну культуру й традиції державного життя, здатні приборкати анархію і свавілля. Важливою умовою побудови держави і формування української нації В. Липинський вважав її релігійну єдність. На його думку, тільки християнська етика спроможна створити моральний клімат, необхідний для державного будівництва. Наголошуючи на животворній силі релігії, яка може примирити українство, спрямувати його до зміцнення держави, він водночас застерігав проти церкви, пристосованої до політичної кон'юнктури, наголошував, що тільки та церква може піднести священний національний прапор боротьби за волю, яка не служить політиці.

Відстоюючи незалежну українську державність, В. Липинський водночас наголошував, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси вимагають тісного економічного і воєнного союзу суверенної Української національної держави з Росією і Білорусією.

Близькою до політичних та владознавчих поглядів В. Липинського була консервативна концепція українського державотворення відомого галицького історика *Стефана Томахівського* (1875–1930 рр.), викладена ним, зокрема, у працях «Українська історія», «Під колесами історії» (1925 р.), «Про історію, героїв і політику» (1929 р.).

Державницька концепція С. Томахівського ґрунтувалася на ідеї особливої ролі Галичини та уніатської церкви в українському державотворенні. Якщо М. Грушевський витоки української державності вбачав у Київській Русі, В. Липинський – у козацько-шляхетській державі Б. Хмельницького, то С. Томахівський відносив їх до Галицько-Волинської держави XIII–

XIV ст. Основними чинниками, на яких базується його концепція, є земля, нація і держава.

С. Томашівський вважав, що про Україну як про певну цілісність упродовж усієї історії можна говорити тільки як про землю в географічному розумінні. Одним із чинників історії України є історичний процес здобуття народом землі. Другим важливим чинником історії українського державотворення є процес формування української нації, у якому поєднані дві протилежні тенденції – консолідуюча і роз'єднуюча. Третім чинником державотворення є перетворення української народності в націю і становлення першої української національної держави – Галицько-Волинського князівства, що утворилося після остаточного розпаду Київської держави та об'єднало вже тільки суто українські землі. Значення Галицько-Волинської держави полягає, зокрема, у тому, що вона зберегла Україну від поневолення та асиміляції як з боку Польщі, так і з боку Московщини. Розірвавши династичні й церковно-політичні зв'язки з Московщиною, Галицько-Волинська держава відкрила українській народності можливість формувати власну національну культурну й політичну індивідуальність, доступ західноєвропейської культури на українські землі. Саме завдяки цій державі утворюється сучасна національна, політична, культурна і мовна самостійність України серед слов'ян.

Становленню сучасної самостійної української держави, на думку С. Томашівського, повинні сприяти територіальний патріотизм і національна ідея. Територіальний патріотизм слугуватиме приєднанню польського населення Галичини до спільних з українцями політичних цілей. Відсутність об'єднуючої національної ідеї була однією з важливих причин втрати Україною державності. Державність – це та форма, у якій національні сили можуть найкраще розвинутися. Якщо ця форма є недосяжною, то необхідно спрямувати всі зусилля на формування національної ідеї, яка містила б такі економічні, соціальні, культурні й моральні цінності, котрі дали б можливість утворити незалежну державу.

С. Томашівський доводив, що традиції українського народу, наявність внутрішніх розбіжностей між провідниками та станами українського суспільства зумовлюють необхідність

упровадження в Україні монархічної форми правління як такої, що найкраще сприяє утвердженню авторитету й порядку. Однією з основних причин поразки української інтелігенції в її прагненні у 1917–1920 рр. збудувати свою державу С. Томахівський вважав орієнтацію на демократію і республіку, яких, на його думку, ніколи не знав український народ.

С. Томахівський не ототожнював демократію лише з республікою, на його думку, монархія, якщо вона не є абсолютною, також сумісна з демократією. Не заперечував він і прийнятність для України республіканського ладу. Коли республіканська форма правління утвердиться шляхом еволюції із традиційної монархічної – гетьманської – форми, вона може бути прийнятною для України. Головне, щоб зміна форм правління відбувалася еволюційним шляхом. С. Томахівський вважав, що майбутня українська держава повинна формуватися на основі політичної автономії західноукраїнських земель, мати власне законодавство, адміністрацію, армію, систему освіти. Автономія повинна спиратися на традиції Галицько-Волинського князівства, а також політичний досвід Австро-Угорської монархії і польського республіканського правління.

Важливу роль в українському державотворенні С. Томахівський відводив греко-католицькій церкві. Історію церкви у країні він розглядав у контексті відносин між римською та візантійською церквами і доводив, що церковна унія 1596 р. – це не випадковість в українській історії, а закономірне явище. Тривку форму національної держави дала тільки унія, ідея якої нерозривно пов'язана з напрямом і духом усієї української історії. А тому греко-католицька церква повинна відігравати важливу роль у розбудові української держави і впливати на форму державного правління.

Таким чином, у державотворчій концепції С. Томахівського українська державність виступає у формі клерикальної монархії. Історичні дослідження С. Томахівського, як і творчість М. Грушевського та В. Липинського, є класичним прикладом державницького пояснення історії українського народу.

На розвиток консервативного напрямку української політичної та владознавчої думки вплинув *Василь Кучабський* (1895–

1945 рр.). Свої політичні висновки, зокрема у працях «Більшовизм і сучасне завдання українського народу» (1925 р.), «Україна і Польща» (1933 р.), він зробив на основі дослідження розвитку української державності в 1917–1920 рр. Основні причини занепаду Західноукраїнської Народної Республіки В. Кучабський убачав у відсутності єдиного об'єднавчого керівництва й непродуманості в питаннях державного будівництва на західноукраїнських землях. Однією з найважливіших суперечностей гетьманщини, що призвела до занепаду української держави, він вважав «сили української демократії». Вони хоч і були переповнені патріотизмом, проте не мали властивостей, притаманних лише правлячій верстві, – політичних традицій і досвіду. Демократія стала в опозицію до гетьманщини, остання не могла утвердитися, оскільки не спиралася на підтримку народу. Як і В. Липинський та С. Томахівський, найпридатнішою формою державного правління для України В. Кучабський вважав монархію. Особливу роль у заснуванні монархічної держави в той період, на його думку, була покликана відіграти провідна верства, сформована з «людей військового духу й організації», з огляду на втрату іншими суспільними верствами спроможності стати на чолі державотворення. Ця концепція, на формування якої не в останню чергу справило вплив те, що її автор сам був військовим, отримала назву «позитивний мілітаризм».

В. Кучабський поділяв ідеї В. Липинського й С. Томахівського, що справу створення української держави може вирішити не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а формування психологічного складу нації на території її проживання. Необхідною умовою цього є державотворча національна ідея. Для початку потрібен своєрідний український П'ємонт (П'ємонт – північно-західна область Італії, яка була головним центром національно-визвольного руху італійського народу проти іноземного панування, за об'єднання розділеної Італії в єдину державу у XVIII–XIX ст.), який зможе організувати решту України на визвольну боротьбу. На думку В. Кучабського, роль П'ємонту мала відіграти Галичина, у якій склалися для цього найсприятливіші умови.

4. ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗНАЇНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В УКРАЇНІ

Військові могли б стати провідною верствою в українському державотворенні в 1917–1920 рр. – тоді, коли, на думку В. Кучабського, інші верстви виявилися нездатними до цього. Провідну ж верству, що зберегла в собі консервативні лицарські риси, несе відповідальність за державну справу, гарантує стабільність внутрішнього устрою держави, В. Кучабський убачав у великих землевласниках. Щоправда, і провідною верствою, наголошував він, може бути як один суспільний клас, так і представники кількох чи й усіх суспільних класів, об'єднані вірністю монарху – виразнику єдності. Формування провідної верстви є одним із головних завдань українського консерватизму.

Отже, базові характеристики українського консерватизму можна представити так:¹⁴

Представники концепції	Форма державного управління	Національна ідея	Політична еліта	Ставлення до власності	Ієрархія цінностей
В'ячеслав Липинський	Класократія у формі історичного гетьманату	Територіальний патріотизм, що базується на релігійному ґрунті	Хліборобський клас	Недоторканність приватної власності як основи господарювання	Держава – нація – суспільство
Стефан Томашівський	Правова клерикальна монархія, об'єднання монархії і греко-католицької церкви	Територіальний патріотизм, заснований на етичних засадах греко-католицької церкви	Аристократія, що спирається на греко-католицьку церкву		
Василь Кучабський	Мілітарна монархія	Ідея українсько-го П'ємонту	Військова аристократія		

Ідея незалежної української державності була центральною не тільки у творчості представників консервативного напрямку української політичної думки. Головну увагу обґрунтуванню цієї ідеї приділяли також ідеологи ще двох напрямів політичної

думки – націоналістичного і націонал-демократичного. Найвідомішими представниками націоналістичного напрямку є М. Міхновський, Д. Донцов і М. Сціборський. Вони вважали, що до революції 1917 р., коли Україна отримала реальний шанс здобути політичну самостійність, нація прийшла ідеологічно не підготовленою, найголовніше – неготовими виявилися її провідники, які часто поступалися національними інтересами на користь соціальних демагогів і маніпуляторів привабливими гаслами. Ідеологи націоналізму вважали своїм обов'язком формувати національну свідомість українського народу, усебічно сприяти усвідомленню ним необхідності здобуття незалежної державності. Однак при цьому вони негативно ставилися до деяких інших народів, особливо до російського, у тій чи іншій формі пропагували ідею національної винятковості українців. Засновником українського націоналістичного руху вважається М. Міхновський.

Громадський і політичний діяч *Микола Міхновський* (1873–1924 рр.), навчаючись на юридичному факультеті Київського університету, у 1893 р. приєднався до таємної студентської націоналістичної групи «Братство Тарасівців» і розробив її основні політичні засади. Метою групи проголошувалося досягнення повної державної незалежності України.

У 1900 р. М. Міхновський виголосив у Полтаві й Харкові промову, що вийшла окремою брошурою у Львові під назвою «Самостійна Україна» і стала програмним документом утвореної в цьому ж році в Харкові Української революційної партії. «Самостійна Україна» вважається першим програмним документом українського націоналізму. Зазначивши, що світ вступив у нову фазу свого розвитку – боротьбу народів за самовизначення, а український народ перебуває в становищі «зрабованої нації», М. Міхновський порушив питання про можливість її національного визволення. Як юрист він розглядав правові підстави перебування України у складі Московської держави згідно з Переяславською угодою 1654 р. За цим документом Україна – самостійна держава з республіканською формою правління – вступила в договірні відносини з Московською монархією як «вільний з вільним» і «рівний з рівним». Основні статті угоди

спрямовані на збереження політичної самостійності української держави під протекцією московського царя, який не мав права втручатися у внутрішні справи України. Оскільки пізніше московський уряд порушив ці домовленості, то Україна має всі правові підстави для порушення угоди і здобуття політичної самостійності. Але самих лише юридичних підстав, зауважив М. Міхновський, замало, необхідні ще достатні фізичні й матеріальні засоби. Головною проблемою української нації є відсутність провідної національно свідомої верстви – інтелігенції. Інтелігенція польського походження розбудовувала Польщу і діяла в інтересах Росії. Лише нинішня інтелігенція не хоче миритися з пануванням чужинців на своїй землі і виступає з вимогами захисту інтересів власної нації.

Однією з основних причин втрати українцями державності М. Міхновський вважав відсутність внутрішньої єдності й висував ідею національного солідаризму, яка має об'єднати окремі частини нації в єдине ціле. Ідея національного солідаризму найповніше була сформульована в «Х заповідях УНП» (заснованої М. Міхновським Української народної партії). «Заповіді» мають важливе значення для розуміння політичної позиції їх автора, українського націоналізму в цілому, тому наведемо їх тут дослівно:

«I. Одна, єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна – республіка робочих людей отсе національний всеукраїнський ідеал. Нехай кожна українська дитина тямить, що вона народилася на світ на те, щоб здійснити цей ідеал.

II. Усі люди – твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди – се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас.

III. Україна для українців! Отже, вигонь звідусіль із України чужинців-гнобителів.

IV. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

V. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників і добре буде цілому твоєму народові і тобі.

VI. Не вбивай Україну своєю байдужістю до всенародних інтересів.

VII. Не зробись ренегатом-відступником.

VIII. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

IX. Допмагай своєму землякові поперед усіх. Держись купи.

X. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили і відваги; не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш»¹⁵.

У своїй громадській і політичній діяльності М. Міхновський сповідував ці заповіді впродовж усього життя. Він був одним із авторів конституційного проекту «Самостійна Україна» (1905 р.), за яким Україна мала бути президентською республікою із двопалатним парламентом – Радою представників і Сенатом. Парламентські вибори мали відбуватися з урахуванням національно-економічних особливостей дев'яти вільних і самоуправних земель. Передбачалися широкі громадянські свободи, суд присяжних, націоналізація землі за викуп і розподіл її за національною ознакою. Для М. Міхновського розв'язання національного питання мало передувати вирішенню питання соціального. Хоч би якими великими не були завдання соціальної революції, вона, на його думку, не принесе справжнього звільнення поневоленій нації.

Якщо М. Міхновський був засновником українського націоналістичного руху, то публіцист і громадсько-політичний діяч *Дмитро Донцов* (1883–1973 рр.) виступив його головним ідеологом. Він був членом Української соціал-демократичної робітничої партії, Партії хліборобів-демократів, редактором низки періодичних видань, автором численних творів, найвідомішими з яких є «Підстави нашої політики» (1921 р.), «Націоналізм» (1926 р.), «Дух нашої давнини» (1944 р.).

Філософським фундаментом державо- та владознавчих поглядів Д. Донцова був ідеалізм із його домінуванням духовного над матеріальним. Відповідно до своєї філософської позиції мету існування нації він убачав не в матеріальних, а в духовних благах. Ідею добробуту й матеріального блага він приносив у жертву ідеї честі та слави, благополуччя одиниці – величі нації в цілому, тому що тільки в межах національного організму існують і створюються духовні цінності. Ідея примату духовного над матеріальним обґрунтовувала і принцип ієрархічності у внутрішньому устрої держави. Належність до того чи іншого стану визначалася не за соціальною, а за психологічною ознакою.

Д. Донцов заперечував традиційний український націоналізм XIX ст., натомість він сформулював концепцію нового – інтегрального, чи чинного, українського націоналізму. Інтегральний націоналізм передбачав пристрасне ставлення до світу і був своєрідною формою світогляду, покликаною об'єднати населення в народ і перетворити його в націю. Чинність націоналізму означає дієвість, а не пасивну споглядальність.

Вихідною ідеєю інтегрального націоналізму є ідея переорієнтації українства на Захід, відхід його від Росії як несумісного з нею за історичними й політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. Росіянам, доводив Д. Донцов, природно притаманні абсолютизм і правовий нігілізм, тоді як Україна культурою, засадами в соціальному й політичному житті залишилася з Європою. Тому основною заповіддю зовнішньої і внутрішньої політики України мусить бути «повна сепарація від Росії». У праці «Підстави нашої політики» Д. Донцов стверджував, що призначення України – бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу. У цьому він убачав суть української національної ідеї.

Політична та ідеологічна концепція Д. Донцова найповніше викладена в його праці «Націоналізм». У ній він писав, що починаючи з XVIII ст. в Європі відбувся поділ на дві частини, в одній із яких панувала воля, а в іншій – інтелект. Українські політичні мислителі та діячі XIX ст. апелювали до інтелекту, раціоналізму, тому й не досягли успіху в національному визволенні. У XX ст. назріла потреба в такому націоналізмі, головною

рушійною силою якого були б не інтелект, а воля як інстинктивне прагнення нації до життя, влади і панування. Воля має бути зорієнтована на боротьбу за поширення української ідеї та національне визволення.

Націю Д. Донцов розумів як об'єднання мільйонів воľ довкола спільного ідеалу панування певної етнічної групи над територією, яку вона дістала в спадщину від батьків і яку хоче залишити своїм дітям. Розуміючи, що традиції минулого українців не дуже сприяють державотворенню, Д. Донцов переорієнтував увагу на майбутнє. Головною ознакою нації є ідеал політичного володарювання, державної незалежності. На відміну від В. Липинського, для якого створення держави було підставою для формування нації, для Д. Донцова саме поява нації, її прагнення до самостійного політичного життя є необхідною передумовою створення власної держави. Боротьба за формування нації і державну незалежність повинна ґрунтуватися на романтизмі, фанатизмі та аморальності. Романтизм є догматичним, отже, релігійним за своїм характером відчуттям, що в історії часто постає у формі різних легенд і міфів. Фанатизм випливає з релігійного характеру догматизму, бо віруючі дивляться на свої ідеї як на правду, обов'язкову для всіх. Фанатизм є аморальним, він суперечить буденній моралі, оскільки звичайні люди керуються у своїх діях не загальнонаціональними, а передусім власними інтересами, що виправдовує існуюча мораль. Аморальність у політиці означає можливість використання будь-яких засобів для досягнення політичних цілей.

Необхідною умовою національного поступу, перетворення маси в націю Д. Донцов вважав формування національної політичної еліти як державотворчого елементу. Цей елемент він називав по-різному: аристократією, провідною верствою, ініціативною меншістю, правлячою кастою. Говорячи про головну причину всіх історичних бід українців, Д. Донцов зазначав, що вона полягала не в географічному розташуванні України, не у власне національній свідомості широких мас, а у виродженні державотворчого елементу, відсутності власної провідної верстви. У найвідповідальніші історичні моменти українська еліта виявлялася не гідною свого народу і свого призначення. Тому першо-

черговим завданням українського націоналізму є формування саме провідної верстви, гідної завдань, що стоять перед нацією.

Провідна верства має визначитися своїм винятковим становищем у суспільстві та винятковими, тільки їй притаманними, державотворчими функціями. Маса не можуть творити державу, оскільки їх покликанням є фізична праця і вони прив'язані до землі як до засобу виробництва. Це люди земних інтересів і земної праці, які приносять суспільству користь тим, що сумлінно виконують своє призначення. Правляча ж верства – це аристократи духу, для яких земля – передусім арена боротьби й захисту інтересів усього суспільства. Аристократ б'ється за землю й віддає за неї своє життя; межі своєї землі він встановлює не плугом, а мечем.

Крім відчуття духу землі, для належності до провідної верстви необхідні ще й інші ознаки: по-перше, шляхетність, яка виявляється в домінуванні духовного над матеріальним, прагненні до високих ідеалів, цінуванні ідеалів честі, слави й морального обов'язку; по-друге, мудрість, здатність до розуміння тих одвічних законів, на яких тримається світ у цілому й суспільство зокрема; по-третє, мужність, що проявляється у здатності жертвувати своїм життям в ім'я загального блага, виконувати своє призначення, незважаючи ні на що. Методом реалізації провідною верствою ідейних настанов інтегрального націоналізму, за Д. Донцовим, мало бути «творче насильство», що означало орієнтацію на примус у процесі боротьби за державну незалежність.

Д. Донцов рішуче заперечував ідею федералізму, яка була провідною в українській політичній думці XIX ст. Він виступав за повну незалежність української держави у формі селянської дрібнобуржуазної республіки і вважав, що політичний сепаратизм, спрямований насамперед проти російської державності, є необхідною умовою виживання української нації.

Д. Донцов поділяв нації на панівні й непанівні і вважав, що сильніші нації мають перемогти слабших і «накинути» їм свій спосіб життя. Він виходив із того, що гуманізм і демократія несумісні з національною волею, національною ідеєю і тому на них не слід зважати.

У 20–30-х рр. XX ст., коли в Європі поширювалася фашистська й нацистська ідеологія і в деяких країнах були встановлені фашистські та нацистський режими, ідеї Д. Донцова набули популярності в середовищі галицької молоді. Його націоналізм став ідеологічною основою програми Організації українських націоналістів (ОУН). Однак сам Д. Донцов не входив до націоналістичних організацій.

Свою модель майбутньої української державності, заснованої на ідеях націоналізму, запропонував один із лідерів ОУН *Микола Сціборський* (1897–1941 рр.), автор низки праць: «Робітництво і ОУН», «ОУН і селянство», «Націократія», «Нарис проекту Основних Законів (Конституції) Української держави» та ін. Якщо Д. Донцов сформулював головні засади ідеології нового націоналізму, то М. Сціборський був автором політичної доктрини цього націоналізму. Вона ґрунтувалася на концепції національної революції, яка мала проводитися «власними силами української нації». Рушійною силою революції мало бути селянство, підставою революції мали стати гасла приватної власності на землю, загальної солідарності всіх свідомих сил України.

Гостро критикуючи демократію, соціалізм і монархізм, М. Сціборський сформулював концепцію націократії як альтернативної їм форми держави. За його визначенням, націократія – «це режим панування нації у власній державі, що здійснюється владою усіх соціально корисних верств, об'єднаних – відповідно до їх суспільно-продукційної функції – у представницьких органах державного управління»¹⁶. Обстоюючи гасло ОУН «Держава вище партій і класів», М. Сціборський заперечував право політичних партій на участь в управлінні державою і вважав диктатуру оптимальним засобом здійснення державної влади на час національної революції. Опорою політичного режиму мала стати революційна націоналістична організація, яка виконувала б диктаторські функції.

Після періоду диктатури та стабілізації національної державності в Україні повинен встановитися республіканський лад, за якого влада мусила бути в руках націократії. Тоді законодавчу владу матиме Державна Рада – національний парламент, депутатів якого обиратимуть усі громадяни. Очолюватиме державу

Голова – вождь нації, якого обиратиме Національний Збір. Членами Збору будуть депутати Державної Ради, Всеукраїнської Господарської Ради, представники Крайових Рад і профспілок. Голова держави буде одночасно і прем'єр-міністром, призначатиме міністрів, які звітуватимуть перед ним. Він наділятиметься також низкою інших важливих повноважень: правом законодавчої ініціативи, розпуску парламенту, вето на прийнятті ним закони, буде головнокомандувачем збройних сил. На чолі місцевих адміністрацій стоятимуть представники центрального уряду на місцях, вони ж будуть Головами Крайових Рад. Політичні партії стануть непотрібними. Функції політичного керівництва виконуватиме ОУН, яка буде не політичною партією, а загальнонаціональним рухом.

Націократія М. Сціборського є своєрідним поєднанням елементів політичної доктрини фашизму та президентської форми республіканського правління. За його проектом Україна мала стати республікою із жорстким авторитарним політичним режимом і політичним керівництвом націоналістичної організації.

Ідеологія нового українського націоналізму тією чи іншою мірою є теоретичною засадою діяльності політичних організацій націонал-радикального спрямування в сучасній Україні. До таких організацій належать чи належали Конгрес українських націоналістів, Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України», Українська консервативна республіканська партія, Організація українських націоналістів в Україні, Українська національна асамблея, Українська народна самооборона та ін.

Отже, базові характеристики інтегрального націоналізму можна представити так:¹⁷

Представники концепції	Форма державно-го правління	Тип політичного режиму	Національна ідея	Політична еліта	Ієрархія цінностей
М. Міхновський, Д. Донцов, М. Сціборський, С. Бандера	Народна держава (республіка)	Національна диктатура як перехідна форма державного	Нація (етнічна) – це об'єднувальний і єдиний чинник	Провідна верства українських патріотів, які покликані	Нація (етнічна) – держава – суспіль-

(1909–1959), Я. Стецько (1912–1986)		будівництва	суспільно- го та державно- го буття	будувати свою дер- жаву і керу- вати нею	ство
---	--	-------------	--	---	------

Паралельно з націоналістичним напрямом в українській політичній думці сформувався і розвинувся націонал-демократичний напрям, чи державницький націоналізм. Зародився він у Галичині наприкінці XIX ст. і був пов'язаний насамперед із державницькими ідеями І. Франка та Ю. Бачинського. Згодом націонал-демократизм набув поширення серед діячів Наддніпрянщини, які до революційних подій і боротьби за українську державність у 1917–1920 рр. перебували в основному на соціалістичних позиціях і поступово еволюціонували від ідеї федералізму до ідеї національно-державної незалежності. Прискоренню цієї еволюції сприяло усвідомлення провини українських соціалістів за поразку національної революції 1917–1920 рр.

Типовими представниками українського націонал-демократизму першої половини XX ст. вважаються С. Дністрянський, В. Старосольський, С. Рудницький та О. Бочковський. У центрі їхніх політичних концепцій також перебувало українське національне питання, однак вирішення його, на відміну від націоналістів, вони пропонували в демократичних формах. Провідною ідеєю їхніх державницьких концепцій була ідея безумовного визнання права кожної нації на самовизначення.

Основоположником націонал-демократичного напрямку української політичної думки в його розвиненій формі вважається галицький правознавець і політолог *Станіслав Дністрянський* (1870–1936 рр.), відомий, зокрема, своїми працями «Нові проекти української конституції» (1920 р.), «Загальна наука права й політики» (1923 р.), «Нова держава» (1923 р.), «Погляд на теорію права та держави» (1925 р.).

С. Дністрянський сформулював національно-державницьку концепцію, провідною ідеєю якої є право кожної нації на автономію та державну незалежність. Він доводив, що кожна нація має право на самовизначення на її етнічній території. В основу своєї концепції вчений поклав розроблену ним теорію суспільних зв'язків: останні він поділяв на органічні, суб'єктами

яких є сім'я, рід, плем'я, народ, держава; та організаційні, носіями яких виступають класи, партії, товариства, церква. Суспільним зв'язкам притаманні такі найважливіші характеристики: держава є лише суспільним зв'язком найвищого типу; усі правові норми є також і соціально-етичними нормами; усе, що впродовж століть генетично склалося в суспільних зв'язках, є реальною основою держави і права; авторитет держави як суспільного зв'язку знаходить головну підтримку в авторитеті окремих суспільних зв'язків, які є вищим критерієм істини, оскільки формуються на основі норм, прийнятих в окремих сім'ях, родах, племенах, класах, політичних партіях, країнах, окремими громадянами; суспільні зв'язки мають свої специфічні інтереси.

Виходячи із цих характеристик суспільних зв'язків, С. Дністрянський зробив висновок, що в їх основі лежать традиції певного народу й держави, які історично склалися. Україна має не тільки право на самовизначення, а й відповідні державницькі традиції. Розвиток суспільного життя в Україні відбувається так, як і в інших країнах Західної Європи. У ній суспільний лад спирається на сім'ю, рід, плем'я. Основи майбутньої державності склалися ще в родовій суспільній організації: кожний рід очолював князь, обраний усіма членами роду. Першу українську державу С. Дністрянський, таким чином, відніс до часів Київської Русі, як це зробив М. Грушевський.

На відміну від племен Західної Європи, де держави часто формувалися шляхом завоювання чужих земель, український народ постійно проживав на власних землях. Київська держава також існувала на власній землі. Козацько-гетьманська держава часів Б. Хмельницького теж виникла іншим, не загальноприйнятим шляхом, а в результаті спротиву народу економічному кріпацтву з боку Польщі та кримських татар. Ця держава не була агресивною, вона створювалася лише для оборони. С. Дністрянський зробив висновок, що Україна має всі історичні та правові підстави для національного самовизначення, утворення власної державності на своїй етнічній території. Майбутню незалежну українську державу він уявляв як народну республіку, влада в якій належить народові та обраним органам і здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу й судову.

Правознавець і політолог *Володимир Старосольський* (1878–1942 рр.) сформулював концепцію побудови української державності, заснованої на поєднанні національного й соціально-класового чинників. Свої державо- і владознавчі погляди він сформулював у працях «Теорія нації» (1922 р.), «Політичне право», «Держава і політичне право» (1924 р.).

Автор виходив із того, що в розумінні нації існують два основні підходи: атомістичний і психологічний: перший трактує націю як суму якоїсь кількості людських одиниць, що відрізняються від інших спільними ознаками. Такими ознаками можуть бути мова, культура, територія тощо. Згідно з таким підходом нації не притаманна вища, об'єднуюча її цілість, і вона не існує як правовий суб'єкт. Згідно з психологічним підходом націю розуміють як окрему цілість, окремий суб'єкт із власним життям, волездатністю, долею. У руслі цього підходу В. Старосольський стверджував, що нація є витвором психології, а не раціонального мислення. Тому інтерес для неї має інше значення, ніж для дощільно утворених спілок. Інтерес допомагає створенню нації шляхом впливу на настрої і почуття людей. Виникнувши, нація стає до певної міри незалежною від інтересу й сама починає вирішувати долю притаманних їй інтересів.

Джерелом існування національної спільноти, її життєдайною енергією є прагнення до політичної самостійності, яке історично проявляється як боротьба за власну державу. Рушійними силами цієї боротьби є не тільки національні, а й класові інтереси. Національний і класовий інтереси є двома чинниками суспільно-історичного поступу, що доповнюють один одного, і недооцінка чи ігнорування будь-якого з них, наголошував В. Старосольський, веде до нерозуміння уроків історії, а тому й до небезпеки знову повторити помилки минулого. Він вважав, що поняття держави тісно пов'язане з пануванням, яке існує у двох формах: поневолення одного класу іншим і поневолення однією нацією іншої. Відповідно існують дві форми визвольної боротьби: соціальна й національна. Перша форма базується на спільності інтересів, друга – на чуттєвій основі, на стихійній волі членів національної спільноти, їхньому прагненні належати до цієї спільноти та творити одну гуртову цілість.

Детально аналізуючи джерела формування української національної ідеї в її етнічному, соціальному й геополітичному вимірах, В. Старосольський зробив висновок, що ця ідея завжди була пов'язана із синтезом національного та соціального визволення. Широкі маси народу, які брали участь у боротьбі за національне визволення, пов'язували з ним і своє соціальне визволення. Поразки в національно-визвольній боротьбі траплялися саме тому, що сили, які очолювали цю боротьбу, у вирішальний момент ігнорували якусь із складових української національної ідеї заради здобуття власних вигод і привілеїв. У результаті вони втрачали довіру й підтримку всього народу, і чергова визвольна війна ставала «кінцем великого титанічного розмаху і початком нової руйни». Через втрату народної підтримки українські правлячі верстви ставали зденаціоналізованими й починали служити загарбникові.

Проте В. Старосольський не абсолютизував значення класового чинника в суспільному розвитку, як це робили марксисти. Він виокремив три шляхи побудови держави: на основі економічних інтересів, політичних інтересів і національної єдності. У першому випадку утворення держави відбувається шляхом економічного відокремлення її від метрополії (США). Утворення держави на основі політичних інтересів передбачає захоплення політичної влади партією, яка виступає від імені одного суспільного класу (СРСР). Найкращим і єдино прийнятним для України шляхом утвердження державності є утворення її на основі національної єдності (наприклад, як у Чехії на початку ХХ ст.).

Ідея В. Старосольського про необхідність урахування соціально-класового чинника, інтересів усіх суспільних класів і верств у розбудові державності є особливо актуальною для сучасної України. Ігнорування цього чинника є однією з основних причин незначного впливу в Україні політичних організацій націонал-демократичного і особливо національного радикального спрямування.

Відомим представником націонал-демократичного напрямку української політичної думки був соціолог і політолог *Ольгерд Бочковський* (1885–1939 рр.). У своїх працях «Боротьба

народів за національне визволення» (1932 р.), «Народження нації» (1939 р.), «Життя нації» (1939 р.) та інших він приділяв багато уваги розробці національно-державницької концепції стосовно національного самовизначення українського народу.

Як і В. Старосольський, О. Бочковський розумів націю як духовну спільність, що ґрунтується на національній свідомості та прагненні до волі. Національна свідомість формується з попередніх підсвідомих національних почуттів. Вольовий момент у своєму житті нація найповніше виявляє у прагненні до утворення власної державності, поширеному серед найбільшої частини її представників. Підсвідомі почуття і прагнення до волі та створення держави характеризують націю як органічну спільність, що сформувалася на ґрунті природних сил і потреб, на відміну від спілки як статутно організованого об'єднання на основі розуму.

О. Бочковський з'ясував роль органічних і механічних чинників у процесі формування нації. На його думку, каста, церква, клас, партія, держава є механічними формами суспільного об'єднання людства порівняно з нацією. Нації є найбільш пізними та органічними формами об'єднання людей. Це – продукт природного розвитку суспільства. Можливе створення націй і механічним шляхом – за допомогою держави. Так відбувається тоді, коли спочатку виникає держава, а вже потім у її межах формується нація (як це було, наприклад, в Англії, Франції чи Іспанії).

Процеси формування нації в народів державних і недержавних, чи історичних і неісторичних, за О. Бочковським, визначаються трьома чинниками: хронологічним, географічним і суспільним. Дія хронологічного чинника виявляється в тому, що процеси творення недержавних народів є значно пізнішими і припадають на кінець XVIII ст. – середину XIX ст. Історичні процеси творення недержавних народів неоднаково відбувалися і щодо їхнього географічного розташування: у Середній Європі вони проходили швидше, ніж на Сході. Суспільний чинник пов'язаний із розвитком капіталізму й демократії. Завдяки демократії, вважав О. Бочковський, нижчі верстви суспільства стають повноправними членами національної спільноти. Неісто-

ричні, недержавні народи починають формуватися в сучасні демократичні нації.

У процесах утворення націй в історичних і неісторичних народів О. Бочковський розрізняв пробудження, відродження й самовизначення народів. Відроджуватися може лише те, що вже історично існувало, але занепало. Відроджувалися напівісторичні народи: чехи, провансальці, каталонці, фламандці та ін. А пробуджується те, що раніше не витворило своїх історичних форм, як це сталося, наприклад, у фінів, литовців чи естонців. Самовизначення йде слідом за пробудженням і відродженням і передбачає утворення національної державності. Сучасна нація, доводив О. Бочковський, не може існувати без політичної самостійності у формі власної держави. Наявність держави є запорукою повноцінного і всебічного розвитку нації.

Український народ О. Бочковський вважав напівісторичним. Перед самовизначенням він має пройти дві попередні стадії національного розвитку: пробудження та відродження. На думку вченого, український народ у своїй національно-визвольній боротьбі нерідко діяв навмання, недостатньо використовував досвід інших народів, тому одним з основних завдань своєї національно-державницької концепції автор вважав усебічний аналіз такого досвіду з метою використання його в Україні. У зв'язку із цим він детально аналізував національно-визвольну боротьбу інших народів.

Отже, базові характеристики державницького націоналізму можна представити так:

Представники концепції	Форма державного правління	Форма міждержавного об'єднання	Національна ідея	Ієрархія цінностей
Станіслав Дністрянський, Володимир Старосольський, Ольгерд Бочковський	Національно-демократична держава	Спілка народів конфедеративного типу	Право народу на самовизначення в етнічних кордонах. Синтез інтересів нації як спільності із загально-	Нація (політична) Держава

			людськими інтересами	
Степан Рудницький (1877–1937)	Національно-демократична держава в етнічних межах	Балтійсько-Чорноморська федерація	Ідея національної спільності на геополітичному ґрунті	Суспільство

Таким чином, націонал-демократичний напрям української політичної думки уникав крайнощів марксистського соціалізму з його абсолютизацією класового чинника суспільного розвитку й націоналізму, який абсолютизував чинник національний, розуміючи націю лише як етнічну спільність. У сучасній Україні носіями націонал-демократичних ідей тією чи іншою мірою виступають правоцентристські партії – Українська республіканська партія, Народний рух України, Український народний рух, Демократична партія України, Християнсько-демократична партія України та ін.

Зупинившись на історії української політичної та владознавчої думки, ми розглянули тільки головні її етапи та ключові постаті, насправді ж політична та владознавча думка України значно різноманітніша як за своїми ідеями й концепціями, так і за поглядами їхніх творців.

4.4. Політична влада та її інтерпретація в Українській РСР

У радянському суспільствознавстві довгий час поза критикою було енгельсівське розуміння влади як відносин «панування–підкорення». У колишньому СРСР (УРСР) розуміння політичної влади дуже спрощувалося, воно зводилося, до «класового панування–підкорення». Політична влада бачилася виключно крізь призму понять диктатури пролетаріату і диктатури буржуазії. Такий підхід частково правильно відображав реальні відносини в суспільстві XIX–XX ст. зі стійкими класовими розмежуваннями. Проте абсолютизувати залежність влади від

класових відносин і «панування–підкорення» у владних відносинах, вважаємо, було б неправильно.

Надзвичайно серйозний перелом у сутності влади, у постановці й налагодженні її теоретико-методологічних досліджень був пов'язаний із Жовтневою революцією 1917 р. Революція – спочатку в теорії, а потім і на практиці – перенесла смислові наголоси, інакше розставила акценти в уявленнях про владу. Серед дослідників почав домінувати інтерес не власне до влади, а до політики, боротьби за владу, революції, диктатури пролетаріату, рад, питань керівної і спрямовуючої ролі комуністичної партії, а в перспективі – до проблем відмирання держави, а значить, і власне державної влади, перенесення центру суджень у перспективі на суспільне комуністичне самоврядування.

Очевидно, що це особлива сфера знань в історії вітчизняної і світової владознавчої думки. На сцену історії вийшов новий тип влади, який тлумачився її прихильниками як безмежний, якому, мовляв, призначено історією стати загальним типом влади, – радянська влада. Радянська влада спиралася послідовно на Ради робітничих і солдатських депутатів (1917–1918 рр.), Ради робітничих, селянських і солдатських (червоно-армійських) депутатів (січень 1918 р. – грудень 1936 р.), Ради депутатів трудящих (1937–1977 рр.), Ради народних депутатів (1977–1991 рр.). Ідеї, цілі і система цієї влади знаходили віддзеркалення в послідовно змінюваних одна одну Конституціях (РРФСР – 1918 р., СРСР – 1924 р. (УСРР – 1929 р.), СРСР – 1936 р. (УРСР – 1937 р.), СРСР – 1977 р. (УРСР – 1978 р.)).

На кінець 1991 р. радянська влада вичерпала себе, а заявлений експеримент – «соціалістичне будівництво» – виявився невдалим. Справа сьогоднішніх і майбутніх поколінь – детальніше й об'єктивно оцінити його з урахуванням усієї своєрідності як Росії, України так і світової спільноти.

Природно, що в теоретичних установах, а ще більше в практичних справах мільйонів громадян, що вершили Жовтневу революцію і здійснювали її курс у подальший період, позначалися програмні установки марксизму, більшовицької партії, зокрема: а) встановлення диктатури пролетаріату – з фактичним креном власне до диктатури, а не до пролетаріату; б) відмова від

світової практики поділу влади, а звідси – відхід від теорії влади, від розділення трьох гілок влади до концентрації, об'єднання в єдиних органах радянської влади законодавчої і виконавчої влади, відсторонення судової влади на задній план, невизнання її владою; в) проголошення принципу колективного керівництва – з фактичним ігноруванням колективності, особливо в найвищих органах влади; г) ставка на єдиноначальність не тільки в армії, а і в інших сферах діяльності; д) відхід у теорії і на практиці від власне владного лексиону в бік повсякденних і перманентних міркувань про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії, її мудру політику.

Ці ключові моменти знайшли відображення насамперед в основоположних працях теоретиків марксизму XIX ст. і особливо радянських часів – К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна, інших керівників КПРС (КПУ).

Українська політична та владознавча думка продовжувала активно розвиватися в перші десятиліття більшовицького режиму, до початку 1930-х рр. її найповніше презентував український націонал-комунізм. Виникнення українського націонал-комунізму було тісно пов'язане зі слабкістю, незрілістю та розколом українського демократичного руху, багато представників якого вбачали вихід із катастрофічного становища, у якому опинилося українське суспільство, у співпраці з більшовиками. У цей час виникла низка політичних течій зі спільним прагненням знайти можливі шляхи національного самоствердження України: ліва течія в Українській соціал-демократичній робітничій партії (УСДРП) (П. Буценко, В. Врублевський, Ю. Медведєв, Є. Неронович, Є. Касьяненко); українські комуністи-самостійники (С. Мазлах, В. Хахрай, Т. Лапчинський, М. Скрипник); боротьбисти (Г. Гринько, В. Елланський (С. Блакитний), О. Любченко); укапісти (М. Ткаченко, А. Річицький (Пісоцький), А. Драгомирецький, М. Авдієнко, Ю. Кулиниченко); самостійницька течія федералістів у КП(б)У (Т. Лапчинський, Г. Попов, У. Касьяненко (Ларик), Я. Ландер); «шумськизм» (О. Шумський), «волобуїщина» (М. Волобуєв), «хвильовизм» (М. Хвильовий).

Очевидно, саме ці політичні течії були одним із головних чинників, що зумовили після XII з'їзду РКП(б) зміни в націо-

нальній політиці більшовиків і зробили на короткий період можливим розвиток елементів українізації. Українізація, а також певною мірою благодійний вплив нової економічної політики в Україні сприяли взаємному послабленню протистояння більшовиків і опозиційних сил українського націонал-комунізму. Однак це було короткочасне затишшя перед бурею, своєрідне перегрупування сил перед новим вибухом протиріч. Поворотними пунктами переходу до тоталітаризму були ліквідація УКП, перші політичні кампанії проти «хвильовизму», «шумськізму», які розпочалися в другій половині 20-х рр. XX ст., великий політичний процес СВУ. Тридцять років XX ст. в Україні були логічним продовженням цього процесу. Процес дав змогу розпочати широку кампанію політизації українського суспільства: було розпущено УАПЦ, вищих священників репресовано; у 1931 р. розпущено історичну секцію ВУАН, ще через два роки почалися масові репресії проти української інтелігенції, українців у партійному та державному апараті. Починаючи з 1930-х рр. домінує епігонська марксистсько-ленінсько-сталінська тенденція, де самостійність суспільно-політичної думки була мінімальною.

Праці українських учених цього періоду можна умовно поділити на дві групи: ті, що написані до середини 1930-х рр., у яких розглядалися певні теоретичні питання, та ті, що розглядалися пізніше, яким притаманна повна апологетизація радянської політичної системи, зрощення з партійно-радянською політикою. Слід зазначити, що в 1930-ті рр. ні у ВУАН, ні у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН) не було жодного структурного підрозділу, який би спеціально вивчав політичну теорію, а тим більше – владу. Тому вивчати і аналізувати українську владознавчу думку цього періоду можна лише шляхом скрупульозного «просіювання» окремих досліджень радянських філософів та істориків, які працювали в інституті марксизму-ленізму. Інститут складався з економічного, історичного та філософсько-соціологічного відділу, а до складу останнього входили кафедри філософії і соціології. Одночасно в Українській академії наук на початку 1930-х рр. були створені філософська, соціологічна комісія та комісія з національного питання. З ліквідацією в

1937 р. ВУАМЛІН усі її інститути було переведено до АН УРСР, де було створено відділення суспільних наук. Відсутність відділу чи хоча б сектору, який би спеціально займався політикою і владою, пояснюється тим, що в авторитарному та тоталітарному суспільстві політика стає особливою монополією політичної партії, а остання поширює думки про зняття політичних проблем з утвердженням власного політичного режиму. Створюється парадоксальна ситуація, коли політична партія докладає всіх зусиль, щоб максимально політизувати суспільство, але в той же час не стимулює наукових досліджень з основних політичних проблем: політичної влади, політичних рішень, – зводячи вивчення політики у кращому випадку до апологетизації історії та політичної діяльності самої партії. Тому змістом праць цього періоду стає зростання політизації суспільних наук, одночасно партія реалізує низку організаційних заходів для зведення суспільних наук насамперед до розробки практичних питань соціально-політичного будівництва радянської влади, захисту політичних, партійних догм більшовицької партії, зміщення акценту з політичних і владних проблем на соціальні, концентрування уваги суспільства на питаннях соціалізації особи, її соціального захисту тощо. Методологічною підставою подальшої політизації стала постанова ЦК ВКП(б) 1931 р. про журнал «Под знаменем марксизма», де імперативно було визначено необхідність наближення теоретичних досліджень до конкретних вимог комуністичної партії. Саме з цього часу було чітко визначено, що методологічною основою суспільних наук в Україні стала лише теорія історичного матеріалізму.

Проте певним напрямом досліджень дозволялося мати «політичний присмак»: по-перше, головною темою досліджень залишалася пролетарська держава, класова боротьба, класова структура суспільства, проблеми формування майбутнього безкласового суспільства, остаточна ліквідація класів. Ці проблеми знайшли своє відображення на сторінках збірників «Войовничий матеріаліст», «Філософія і політика», у збірниках до 50-річчя смерті К. Маркса, у праці В. Юринця «Філософсько-соціологічні нариси»¹⁸. Розвиваючи тезу Й. Сталіна про відмирання держави шляхом її зміцнення, окремі радянські українські

вчені виступили з критикою М. Бухаріна, який, навпаки, вважав, що з наростанням успіхів соціалізму держава диктатури пролетаріату повинна перейти до держави-комуни. У зв'язку із цим І. Дзеніс і П. Трубласевич стали доводити необхідність зміцнення держави диктатури пролетаріату, її функцій, і насамперед насильницької функції¹⁹.

Цікавим джерелом політичної та владознавчої думки 30-х рр. XX ст. є Конституція УРСР (1937 р.). У ній уже не було положення, що УСРР є «організація диктатури пролетаріату», а зазначалося, що УРСР «є соціалістична держава робітників і селян» (п. 1); не було згадки про те, що новий політичний режим є перехідним і що УСРР повна рішучості ввійти в «єдиний склад Міжнародних (Всесвітніх) Соціалістичних Радянських республік» (п. 4). Якщо в попередніх редакціях Конституцій вказувалося, що влада на території України здійснюється Радами (п. 5), то в новій Конституції зазначалося, що політичну основу УРСР становлять «Ради депутатів трудящих» (п. 2), окрім того, уся влада в УРСР належить трудящим в особі Рад депутатів трудящих (п. 3). Із трьох відомих Конституцій найбільший обсяг компетенції УРСР був у першій Конституції (1919 р.), де республіці залишалися відносини з іноземними державами і встановлення основ організації збройних сил (п. 6). Що ж до самого типу політичного режиму, то суть його залишалася незмінною: відносна єдність законодавчої, виконавчої і судової влади, проте при домінуванні законодавчої влади. Це положення фіксували статті 20, 23, 38, 40, 105, де зазначалося, що найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада; вона є єдиним законодавчим органом УРСР, обирає Президію, яка підзвітна Верховній Раді (ст. 29); Верховна Рада утворює уряд УРСР, уряд відповідає перед Верховною Радою і їй підзвітний; Верховний Суд УРСР обирається Верховною Радою УРСР, уперше проголошувалося, що судді незалежні і підлягають тільки законам (ст. 111). Таким чином, формально вся влада в УРСР дійсно належала Радам.

Після закінчення Другої світової війни у розвитку української політичної та владознавчої думки окреслилися два спрямування: одне репрезентувала українська повоєнна еміграція, а

друге пробивало собі дорогу в УРСР. Кожне із цих спрямувань не просто мало свою специфіку, а певною мірою навіть протистояло одне одному. В українській еміграції політична думка відзначалася духом нескореності, незалежністю суджень, різкою критикою сталінського тоталітарного режиму, нерідко навіть надмірною войовничістю. Серед основних постулатів політичної ідеології української еміграції – відокремлення України від СРСР, утворення власної і незалежної від Москви держави, подолання тяжкої спадщини більшовизму, утвердження демократичного ладу.

Прямо протилежне забарвлення мала політична та владознавча думка в УРСР: будучи спотвореною утопічними засадами наукового комунізму, вона закликала до повного злиття націй, до знищення політики і держави (їхнього повного подолання при комунізмі), з ентузіазмом викривала класових ворогів, у тому числі і в середовищі української еміграції. При цьому вона ставала все більш витонченою, політична аргументація з боку її представників усе виразніше набувала схоластичних форм, що призвело до поширення в суспільствознавчій літературі та у практичній політиці схоластичного способу мислення. Останній характеризувався відірваністю від життя; послуговуванням напівправдою; учнівством (рабською підлеглістю зразку і схемі); інертністю, відмовою від новаторства; догматизмом; висуванням нежиттєвих проблем (найчастіше вигаданих), інтелектуальною фантасмагорією (штучною, недосяжною непосвяченому розумові мовою), крутізмом у судженнях; авторитарністю; навішуванням ярликів, пошуком ересі; специфічними прийомами аргументації (згладжуванням об'єктивних протиріч, вимогою давати визначення раз і назавжди, нескінченними пошуками таких визначень).

Загальна палітра політичної ідеології українського народу в середині і другій половині ХХ ст. була складною, неоднозначною, у чомусь навіть дуже заплутаною: запеклий, непримиренний «боротьбізм» української еміграції аж ніяк не міг бути зразковою моделлю політичного мислення; тоді як через комуністичну фразеологію багатьох українських радянських дослідників пробивалися у світ ідеї гуманізму, поваги до людини, її гідності, які об'єктивно працювали проти тоталітарного режиму і

засилля жорстокої державно-бюрократичної машини. Очевидно, що потужна сила духовного оновлення українського народу визрівала саме в УРСР, а не за кордоном (при всій вагомості ідейних впливів української діаспори), саме в УРСР склався внутрішній опір тоталітарній ідеології в особі «шістдесятників» – «дисидентів». Безперечно, цей внесок був досить вагомим, але він був не єдиним, а домінуючим чинником руйнування і краху сталінської тоталітарної системи. Набагато могутнішою силою, яка поступово «розмивала» і «підточувала» цю систему, був розвиток освіти, науки і культури в СРСР взагалі й УРСР зокрема (невипадково ж ЮНЕСКО на рубежі 1950–60-х рр. за рівнем освіти поставила СРСР на четверте місце у світі).

Після Другої світової війни у середовищі української еміграції одним із найвизначніших учених, який розвивав політичну і владознавчу проблематику, справедливо вважався *Іван Лисяк-Рудницький* (1919–1984 рр.). Він уперше в жанрі коротких історичних есе здійснив широкий і глибокий аналіз історії української політичної думки від другої половини XIX ст. до українських дисидентів 1960-х рр. Окреслюючи особливості суспільно-політичного розвитку України, учений першою його важливою ознакою вважав органічне співіснування в українській історії двох традицій: західної – соціально-політичної, і східної – християнсько-духовної. Розглядаючи особливості національного становлення українського народу, І. Лисяк-Рудницький відносив його до «неісторичних» («недержавних») народів, для яких була характерною відсутність власної держави, нерозвиненість національної еліти як носія політичної свідомості та елітарної культури. Відсутність історично сформованої національної еліти значно утруднювала побудову національної держави. Продовжуючи традиції державницького аналізу, учений вважав, що свобода українців можлива лише в рамках правової держави.

Слід зазначити, що І. Лисяк-Рудницький був не лише глибоким дослідником, а й далекоглядним політологом, більшість прогнозів якого справдилася в наш час. Так, у статті «Радянська Україна з історичної перспективи» (1970 р.) він передрікав крах СРСР, оскільки «кмітливі маніпулятори» (так він називав ідеологів і вождів Радянської держави) можуть колись опинитися

у становищі учня чаклуна, котрий не в змозі впоратися з джином, якого він викликав. В епоху краху колоніальних імперій Радянський Союз є, на його переконання, анахронізмом, який довго не зможе втриматися на свого часу проголошеному ленінському принципові про самовизначення націй аж до відокремлення. Іншим успішним прогнозом ученого було пророцтво стосовно механізму досягнення Україною державної самостійності. На його думку, першопоштовхом масового національно-визвольного руху буде боротьба за владу в середовищі вищої партійно-державної номенклатури, другим – організаційне утворення опозиційних політичних структур.

У статті «Що робити?» І. Лисяк-Рудницький звертав увагу на різницю, яка існує між поняттями «демократія» і «революція»: революція – це боротьба за владу й за політико-соціальні зміни засобами насильства; для демократії притаманне те, що вона обмежує застосування насильства, її характеризує еволюціонізм, що виключає і революцію, і контрреволюцію.

Аналізуючи різножанрові дисидентські твори політичного забарвлення, І. Лисяк-Рудницький зауважував, що їх із повним правом можна вважати такими, що зробили суттєвий внесок у загальний розвиток української суспільно-політичної думки. За умов накинutoї на суспільство одностайності, писав він, неортодоксальні ідеї діють як каталізатори сил оновлення, заяви дисидентів можуть вважатися показниками бродіння в глибинах українського суспільства. Український дослідник зазначав, що важливим аспектом мислення дисидентів в Україні 1960–70-х рр. було його правове забарвлення: усі твори, дії, звернення шістдесятників об'єднані єдиною ідеєю влади закону.

Українська політична думка, представлена рухом 1960–70-х рр., поряд зі своїми досягненнями мала і слабкі сторони: вона була переважно «письменницькою», надмірно емоційною, їй нерідко бракувало філософської виваженості.

Фактична реальна влада РКП(б), ВКП(б), КПРС, її політбюро і керівників була безмежною, але про цю владу (окрім радянської влади) навіть останніми роками існування СРСР мова не йшла. Владну діяльність комуністичної партії іменували політичною і постійно вивчали в системі політичного (партій-

ного) навчання. От чому навіть такий ідеологічний центр і законодавець теоретичних досліджень як Інститут Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна при ЦК ВКП(б) (пізніше Інститут марксизму-ленінізму) в цілому обходив увагою власне владну проблематику впродовж десятиліть. Найпоказовішими у цьому сенсі є наочні покажчики до творів класиків марксизму-ленінізму. У 1969 р. вийшов «Довідковий том до Повного зібрання творів В.І. Леніна», у першу частину якого входив наочний покажчик, складений 35-ма науковими співробітниками. У передмові до нього наголошувалося: «Наочний покажчик покликаний допомогти читачам краще і глибше опановувати ідейне багатство ленінської спадщини. Він складений до 55-ти томів Повного зібрання творів, що включають близько 9000 творів і документів В.І. Леніна. У покажчику є декілька тисяч понять, які містять сотні тисяч відсилань до ленінського тексту. При роботі над підготовкою цього видання авторський колектив узяв за основу схему покажчика до 4-го видання Творів В.І. Леніна. Проте при цьому проведена велика робота по його поліпшенню з урахуванням досвіду, накопиченого за багато років роботи над вивченням ленінської ідейної спадщини...»²⁰.

Постає логічне питання: чи писав і говорив В. Ленін про владу? З того, що В. Ленін написав і говорив, значна частина стосується політики і влади. Ще у вересні 1917 р. він писав: «Ні обійти, ні відсунути питання про владу не можна, бо це най-основніше питання, що визначає все в розвитку революції, у її зовнішній і внутрішній політиці»²¹.

Власне про владу, особливо про радянську владу, він говорив досить часто. У лекції «Про державу» 11 липня 1919 р. В. Ленін хоч і не згадав про державну владу, але вів мову саме про владу: «владу старійшин роду», «владу іноді за жінками», «владу рабовласників», «владу одного», «невиборну владу», «владу меншості», «владу поміщика», «владу капіталу», «владу грошей», «владу купки мільярдерів», «владу народу», «загально-народну владу».

Так, покажчик свідчить, що про диктатуру буржуазії і пролетаріату він висловлювався тисячі разів, про демократію – безліч разів, про бюрократію – близько 400 разів²¹. Він говорив і

безпосередньо про владу, її різновиди, і про радянську владу, хоч і менше, ніж про названі вище явища і поняття. Але в Показчику поняття влади немає, у ньому немає рубрик «влада», «державна влада», «радянська влада», немає і модного в радянську пору поняття «політична влада». І не дивно, що, окрім «бюрократії» і «демократії», немає взагалі ніяких інших «кратій» (адже їх і в російській, і в українській мовах понад півсотні). Звичайно, у таких умовах чекати уваги до теорії влади, розробки «науки про владу» не можна. До речі, і сьогодні нерідко за давньою радянською традицією багато дослідників захоплюються політикою, а не наукою про владу. Те, що це не випадковість, підтвердило і друге за значимістю джерело радянських часів – «Предметний показчик до другого видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса»²³, що складався з трьох частин. У ньому з'явилися дві невеликі рубрики: «Влада законодавча і виконавча» і «Державна влада»²⁴.

Радянське минуле практично не залишало місця для неупередженого і глибокого вивчення, об'єктивного аналізу й оцінки таких ключових явищ, як влада, політична влада, державна влада у всьому багатстві їх змісту. Як же висвітлювали феномен і поняття «влада» з урахуванням накопиченого досвіду і своєрідності марксистського трактування в останні десятиліття радянської влади? Здебільшого це робилося за допомогою енциклопедій і словників – ці видання особливо показові, адже через них пролягав шлях до розуму людей, до суспільної свідомості. Але в них про владу як явище не йшлося, майже не згадувалася власне державна влада.

Не будемо називати імен авторів, укладачів словників, енциклопедій, керівників авторських колективів – таку позицію диктував час, а ще точніше – ідеологічні орієнтири правлячої комуністичної партії. Звернемося до фактів. У найгрунтовнішому радянському виданні – п'яти томній «Філософській енциклопедії» (4500 термінів-статей) у її першому томі (М, 1960 р.), – статті «Влада» не було взагалі, і це при всій важливості філософського значення феномену влади і великій кількості філософів-мислителів, які зверталися до теми влади впродовж тисячоліть.

В останньому (1988 р.) виданні «Короткого політичного словника» статті «Влада» теж не було, як і статті «Державна влада». Про владу не згадувалося навіть у статті «Політична наука» (політологія) і лише в загальних рисах про неї йшлося в статті «Держава»²⁵.

Не пропонував статей «Влада» і «Державна влада» і «Короткий словник з наукового комунізму», а держава в однойменній статті характеризувалася як «організація політичної влади економічно панівного класу для забезпечення управління соціальними процесами, цілісності і стабільності розвитку суспільного організму»²⁶.

«Юридичний енциклопедичний словник» включав лише статтю «Влада державна», пояснюючи, що це «політичне керівництво суспільством за допомогою державного апарату; виступає як знаряддя здійснення загальнообов'язкової волі панівного класу чи всього суспільства. Влада державна полягає в тому, що вона проводить у життя волю панівного класу за допомогою державного апарату, особливих установ примусу, що спираються на загони озброєних людей (армію, поліцію, в'язниці і т.п.)»²⁷.

Не містили статей про владу і багато інших ідеологічно націлених видань словників. Адже, здавалося б, вони повинні були орієнтуватися на роз'яснення читачам суті, змісту, специфіки цього найважливішого соціокультурного феномену і, більше того, формувати відповідне ставлення до влади. Йдеться про словники: «Комуністичне виховання» (М., 1984); «Словник із партійного будівництва» (М., 1987); «Короткий педагогічний словник пропагандиста» (М., 1988); «Управління економікою» (М., 1986); «Сучасна соціал-демократія» (М., 1990).

Водночас, даючи загальну характеристику таких специфічних видань як словники та енциклопедії, не можна не відзначити високий інтелектуальний і професійний рівень багатьох авторських колективів і конкретних учених. Саме тому ще в радянський час питання про владу, не дивлячись ні на що, все-таки ставилися в ряді видань, привертаючи увагу до багатогранності і невичерпності її феномену влади. Так, «Радянський енциклопедичний словник» у короткій, але досить ємкій статті зазначав: «Влада – в загальному сенсі здатність і можливість

здійснювати визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів – волі, авторитету, права, насильства (батьківського, державного, економічного і ін.); політичне панування, система державних органів»²⁸.

«Філософський енциклопедичний словник» опублікував розгорнуту статтю Ф. Бурлацького «Влада». Фактично повторюючи наведене вище формулювання, автор далі підкреслював: «Науковий підхід до визначення влади вимагає обліку множинності її проявів у суспільстві, а отже, з'ясування специфічних особливостей окремих її видів – економічної, політичної (зокрема державної, суспільної), сімейної, розмежування класової, групової, особистої влади, які переплітаються між собою, але не зводяться один до одного; розмежування особливостей, форм і методів прояву влади в різних соціальних, економічних і політичних системах. Якщо в антагоністичному суспільстві головною характеристикою влади є відносини панування і підпорядкування, то в соціалістичному суспільстві на зміну їм усе більше приходять відносини, які базуються на переконанні, керівництві, впливові, контролі»²⁹.

«Філософський словник» у статті «Влада» вказував: «До основних форм прояву влади належать панування, керівництво, управління, організація, контроль»³⁰.

Варто звернутися й до «Словника синонімів російської мови». У ньому зазначалося: «Власть – 1. Кормило правления (или власти, государства) (книжн.); бразды правления; владычество как символ власти монарха: престол, трон, корона, скипетр (в царской России: шапка Мономаха). 2. См. Полномочия. 3. См. Правительство. 4. См. Могущество»³¹.

Нарешті, ще в радянський час був підготовлений за редакцією В. Халіпова перший в СРСР «Політологічний словник» (підписаний до друку 15 серпня 1991 р.), автори якого (49 осіб) об'єктивно оцінювали політичну лексику. Основний зміст словника й до сьогодні не втратив своєї актуальності і значущості.

Реформа політичної системи в колишньому СРСР, як справедливо підкреслював В. Амелін, виявила неспроможність багатьох традиційних уявлень про суть політичного, про владу і владні відносини в суспільстві³². В останні роки існування СРСР

з'явилася можливість повніше і вголос сказати про проблеми влади (детальніше див. Розділ 2, § 2.5.). Видавалася цікава перекладна література: колишнього президента Французької республіки Валері Жискар д'Естена – «Власть и жизнь»; американського політолога Р. Такера «Сталин: путь к власти 1879–1929. История и личность»; політолога російського зарубіжжя А. Авторханова «Технология власти»; класика світової соціології М. Вебера «Избранное. Образ общества»³³. Через багато десятиліть наш читач зміг ознайомитися з «Очерками русской смуты. Крушение власти и армии, февраль–сентябрь 1917» О.І. Денікіна³⁴ та ін.

Підсумовуючи стан суспільно-політичної та владознавчої думки в Україні, зазначимо, що у вітчизняній літературі владу розуміють у трьох значеннях: 1) як відносини керівництва і підпорядкування в суспільній групі, державі й суспільстві; 2) як вольовий елемент, який виражається у здатності суб'єктів нав'язати свою волю об'єктам за допомогою примусу й переконання, підпорядкувати їх своїм інтересам; 3) як інститут, організована установа, що відзначається здатністю забезпечити єдність дій і усталений порядок у суспільних відносинах.

¹ Кухта Б.Л. З історії української політичної думки: [Текст лекцій: Навчальний посібник] / Кухта Б.Л. – К.: Генеза, 1994. – С. 37.

² Вишенський Іван. Твори / Вишенський Іван. – К.: Держлітвидав. УРСР, 1959. – С. 125.

³ Пашук А. Вишенський І. – мислитель і борець / Пашук А. – Львів: Світ, 1990. – С. 16.

⁴ Пилип Орлик. Казання про владу / Пилип Орлик // История политических и правовых учений. Хрестоматия. – Харьков: Факт, 1998. – С. 314–318.

⁵ Захара Ігор. Стефан Яворський / Захара Ігор. – Львів: Каменяр, 1991. – С. 70.

⁶ Кухта Б.Л. Указ. праця. – С. 102–103.

⁷ Прокопович Феофан. Сочинения / Прокопович Феофан. – М., Л.: Изд. АН СССР, 1961. – С. 82.

⁸ Там само. – С. 87.

⁹ Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / Костомаров М.І. – К.: Либідь, 1991. – С. 23–30.

¹⁰ Там само. – С. 33.

¹¹ Драгоманов М. Вибране / Драгоманов М. – К.: Либідь, 1991. – С. 295, 302, 308, 312.

- ¹² Острянин Д.Х. Розвиток матеріалістичної філософії на Україні: [Посіб. для студ. гуманіт. фак. ун-тів та пед. ін-тів] / Острянин Д.Х. – К.: Вища школа, 1971. – С. 149.
- ¹³ Грушевський М. Якої ми хочемо автономії й федерації / Грушевський М. // Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Знання, 1991. – С. 133.
- ¹⁴ Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник / За ред. Ф.М. Кирилюка. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – С. 190.
- ¹⁵ Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І. Семківа. – Львів: Світ, 1996. – С. 141–142.
- ¹⁶ Сціборський М. Націократія / Сціборський М. – Прага: Українське видавництво «Пробоем», 1942. – С. 109.
- ¹⁷ Політологія. Навчально-методичний комплекс: Підручник. Указ. праця. – С. 188.
- ¹⁸ Кухта Б.Л. Указ. праця. – С. 313.
- ¹⁹ Там само. – С. 313.
- ²⁰ Справочный том к Полному собранию сочинений В.И. Ленина. – Ч.1. – М.: Политиздат, 1969. – С. III-IV.
- ²¹ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т.34. – С. 200.
- ²² Справочный том к Полному собранию сочинений В.И. Ленина. – Ч.1... – С. 136–143, 125–133, 63–65.
- ²³ Предметный указатель ко второму изданию Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса (1–39 тома). – Ч.1. А-М. – М.: Политиздат, 1978; Ч.2. Н-Я. – М.: Политиздат, 1978; (40–50 тома). – М.: Политиздат, 1986.
- ²⁴ Там само, Ч.1. – С. 94, 141; Ч.2. – С. 38, 57–58.
- ²⁵ Краткий политический словарь. 5-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1988. – С. 89–91, 324.
- ²⁶ Краткий словарь по научному коммунизму. – М.: Политиздат, 1989. – С. 54.
- ²⁷ Юридический энциклопедический словарь / Ред. кол.: А.Я. Сухарев (гл. ред.) и др. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – С. 40.
- ²⁸ Советский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1980. – С. 232.
- ²⁹ Философский энциклопедический словарь / Гл. редакция: Л.Ф. Ильичёв, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалёв, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – С. 85.
- ³⁰ Философский словарь / [Под ред. И.Т. Фролова]. 5-е изд. – М.: Политиздат. – С. 68.
- ³¹ Словарь синонимов русского языка: Ок. 9000 синонимических рядов / Под ред. Л.А. Чешко. – 5-е изд., стереотип. – М.: Русский язык, 1986. – С. 66–67.
- ³² Амелин В.Н. Власть как общественное явление / Амелин В.Н. // Социально-политические науки. – 1991. – №2. – С. 3.
- ³³ Авторханов А. Технология власти. Указ. соч.; Вебер М. Избранное. Образ общества / Вебер М. [Пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.; Жискард д'Эстен В. Власть и жизнь / Жискард д'Эстен В. [Пер. с фр.]. – М.: Международные отношения, 1990. – 320 с.; Такер Р. Сталин: Путь к власти. 1879–1929.

4. ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В УКРАЇНІ

История и личность / Такер Р. [Пер. с англ. Общ. ред. и послеслов. В.С. Лельчука]. – М.: Прогресс, 1990. – 480 с.; Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. [Пер. с нем.]. – М.: Прогресс, 1990. – 880 с.; Вебер М. Избранное. Образ общества / Вебер М. [Пер. с нем.]. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.

³⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии, февраль–сентябрь 1917 / Деникин А.И. [Репринтное воспроизведение издания]. – М.: Наука, 1991.

Розділ 5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

5.1. Відображення посттоталітарних та протодемократичних ціннісних орієнтацій політичної влади в Україні в сучасному владознавстві

Посткомуністична Україна переживає повільний і досить болісний процес трансформації цінностей, норм і політичної поведінки, що охоплює особистісний, груповий і суспільний рівні. Сьогодні в Україні система цінностей виглядає як еkleктичне утворення історично випадково синтезованих елементів політичних ідеологій і релігій (аж до парадоксів). Українська еліта не сформувала базових цінностей, заради яких проводяться реформи, не створила нової парадигми історичного розвитку країни, без чого неможливий консенсус у суспільстві. Довготривале очікування реформ привело народ України до психологічної втоми: підтримка влади, могутній підйом, віра в позитивні результати змінилися відчуженням і неприйняттям офіційної політики і її носіїв.

Понад трьохсотлітнє перебування у складі Російської імперії чи під владою радянського тоталітарного режиму, де держава завжди пригнічувала спільноту й особистість, закономірно виробило інстинкт політичної недовіри до держави та чиновництва. Взяти хоча б, за оцінкою відомого українського філософа М. Поповича, «XX Червоне століття», коли народ «отримав» від влади війни, революції, конфіскації, колективізацію, голодомор, репресії, ГУЛАГ, повторне «закріпачення» селянства, зрештою, непослідовне й суперечливе реформування в 90-ті рр. XX ст. Чи можна вважати, що столітній синдром недовіри до чиновництва може бути подоланий за короткий історичний період незалежності України? Чиновники зображаються як «зрадники національних інтересів»; культивується негативне ставлення народу до державної бюрократії – носія всіх гріхів суспільства. Подібні настрої кореняться в архаїчному маніхейському прагненні вбачати причини суспільних негараздів у якійсь

диявольській зовнішній силі, а не в суспільстві в цілому і в кожному з нас зокрема.

Причина нашого підкреслено негативного ставлення до бюрократії – результат низького рівня державницької свідомості серед багатьох політиків, який (хочемо ми того, чи ні) спонукає частину з нас до масового негативного ставлення й до самої державності, і до найвищих державних керівників.

Але, ослаблюючи авторитет державної бюрократії і деморалізуючи її діями як згори, так і з боку мітингуючої вулиці, ми тим самим змушуємо її вирішувати найскладніші завдання за все менш сприятливих умов. Усе це дезорганізує механізм інтеграції суспільства. І чиновництво змушене діяти за умов архаїчних форм свідомості і примітивного, по суті, початкового етапу ринкових відносин, глибокої демографічної кризи, морального занепаду і ледь відчутного технічного прогресу. Воно спрямовує свої зусилля на збереження досягнутого, на забезпечення порядку, на збалансування державного механізму, украй розхитаного неоднозначним процесом політичної реформи.

Парадокс ситуації полягає в тому, що, будучи націленою на стабілізацію суспільства, бюрократія не вільна у своїх вчинках, вона змушена виконувати директиви, які віддзеркалюють існуючий нині розкол у правлячій еліті суспільства, часто змушена змінювати методи управління й ухвалювати рішення, які невдовзі повинна сама ж переглядати і скасовувати. Це деморалізує центральну владу, спонукає до перенесення механізму прийняття невідкладних рішень на місцевий і відомчий рівень, що породжує сповзання до локалізму, веде до формування місцевих клік. А тут уже поле для посилення корупції, опору інноваціям, процесу демократизації й розвитку елементів громадянського суспільства. Спрацьовує також антикапіталістичний менталітет населення країни, його патерналістська свідомість, нерозвинутість демократичних політичних інститутів.

Очевидно, що Україні необхідна зміна правлячої еліти на модернізаторську зі своєю системою ціннісних орієнтацій, із загальнонаціональними пріоритетами, ідеалами, які матимуть підтримку переважної більшості населення і відкриють реальні перспективи комплексної модернізації українського суспільства.

З огляду на ці сентенції слід згадати міркування В. Юценка, який у лютому 2002 р. стверджував, що «усталені соціальні зв'язки у державі морально застаріли і рвуться. Влада перестала служити народу, а громадськість не в змозі знайти консенсус щодо вибору майбутнього країни. Якщо ми не зможемо поступитися амбіціями й адекватно відповісти на історичний виклик, то остаточно розпорошимося у глобалізованому світі. Тільки об'єднаний народ, чия влада використовує прозорі форми управління, зможе вступити у відкритий і рівний міжнародний діалог у сучасній світовій системі. Це дозволить уникнути нескінченних конфронтацій і на їх основі розгорнути позитивний політичний діалог у суспільстві»¹.

Україна – особлива країна, яка дедалі більше випадає з європейського контексту навіть за мірками пострадянського простору. Насамперед через те, що впродовж життя одного покоління в країні змінилося щонайменше три цивілізації, кожна з яких не лише заперечувала попередню, а й переписувала історію; що ми вибудовували і вибудовуємо далі таку державну систему, яку не поважали і не поважають навіть ті, на кому вона має триматися; що ми за звичкою адаптуємося до перманентних кризових умов життя, які схоже, стали вже для людей природним середовищем, а для політиків слугують своєрідною індульгенцією.

В умовах перехідного періоду, коли старі цінності зруйновані, а нові ще не сформульовані й не окреслені, свідомість розмита, уявлення характеризуються протиріччями, стабільність суспільства може забезпечити тільки влада, до якої народ має довіру. Українська політична влада – дуже складний, суперечливий і унікальний феномен. Вона сформувалася й діє в особливих умовах посттоталітарної трансформації суспільства. З часу проголошення незалежності населення України вимушено проживає в умовах соціальної аномії, що характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації (загального уявленням про те, що таке добре і що таке погано, що в цьому суспільстві заохочується, що засуджується і що карається). Стара ціннісно-нормативна система, що консолідувала тоталітарне суспільство, зруйнована, а нова, заснована на демократичних цінностях, так і не була сформо-

вана. Ці умови вже досить давно призвели до високого рівня аномічної деморалізованості понад 80% населення України. Але стан аномії не може тривати в суспільстві як завгодно довго. Масова свідомість змушена шукати ціннісні підпори в історичному минулому і звертається до пошуків месії, який прийде і наведе «лад у країні». Таким месією в аномічному суспільстві може стати авторитарний чи тоталітарний лідер із комуністичною риторикою чи архаїчно-традиціоналістський «духовний пастор». Безперечно, в Україні ще дуже живі рани від правління комуністичних лідерів. Проте, не знаходячи в соціумі не тільки нових діючих демократичних цінностей, а навіть і елементарних законів, які діють, масова свідомість звертається до традиціоналістської ціннісної бази регулювання соціальних відносин. Інтуїція підказала політичній силі, що прийшла до влади в кінці 2004 р., атрибутику й риторику, відповідну цінностям, що набирають у суспільстві значення морально-консолідуючої основи. Звідси й досить дивна для політичних лідерів, що проголошують курс на інтеграцію в сучасне демократичне співтовариство, традиціоналістська орієнтація: архаїчне вбрання й зачіски, молебні й богослужіння на вищому державному рівні, спроби впровадити релігійні догмати в державну систему освіти, непотизм (кумівщина) як основний принцип підбору кадрів при формуванні владних структур і т. п.

Однак критики цього стилю недооцінюють ту обставину, що архаїчність атрибутики та соціальної поведінки влади значною мірою відповідає власному вибору населенням України традиціоналістської моделі консолідації і розвитку суспільства на цьому відтинку його розвитку (у певному сенсі «вимушеному» в умовах тривалої аномії та беззаконня).

В електоральному розколі України з подальшим розмежуванням електорату ключову роль відіграє чинник історичної ідентичності. Ця категорія, що отримала обґрунтування у працях львівського соціолога В. Середи, може розглядатися як адекватна конструкція для аналізу відцентрових і доцентрових сил у процесах розмежування й консолідації населення України по осі «Захід–Схід», які виникли в державі після помаранчевої революції².

Виходячи з етнокультурних відмінностей, можна виділити чотири основних регіони країни:

1. Захід України, де домінує україномовне населення, активне в політичному житті. Великою мірою це зумовлено тим, що в політичній культурі регіону зберігається вплив історичної спадщини, пов'язаної з перебуванням у складі Австро-Угорщини та Польщі (традиції багатопартійності, приватної власності, громадянського суспільства, високий ступінь релігійності населення). За цими параметрами зазначений регіон досить близький до республік Прибалтики.

2. Схід України – високоурбанізований регіон із переважанням російськомовного населення. Саме тут сконцентована важка промисловість, яка найгірше піддається реформуванню (насамперед це стосується вуглевидобувної промисловості Донбасу).

3. Центр України, для якого характерна досить велика частка україномовного населення в містах та україномовне село, яке не є політично активним.

4. Південь України – російськомовні міста й політично пасивне українське село.

Згідно з проголошеною американським політологом С. Гантінгтоном концепцією «зіткнення цивілізацій», лінія роз'єднання між православною цивілізацією й католицьким і протестантським Заходом проходить в Україні, відділяючи католиків східного обряду (греко-католиків) від православних українців.

Оскільки український етнос сформувався на перехресті цивілізацій – православних Півдня й Півночі, католицького Заходу, тюрксько-мусульманського Сходу, – то всі ці впливи синтезувалися в українській історії і знайшли практичний прояв у прийнятті політико-владних рішень.

Якщо на Заході України населення консолідується на основі своєї історичної пам'яті й на відчутті, що їй відповідає, – «вирватися з-під гноблення Росії», то на Сході історична пам'ять пов'язана з відчуттям «соціально-культурного зв'язку з Росією». Населення Центру, балансуючи між Заходом та Сходом і перебуваючи під подвійним пресом: аномічної невизначеності й проблеми вибору спрямованості історичної ідентичності, – схиляється більше в бік Заходу, але не консолідується з ним

повністю через певну відмінність історичного досвіду. В умовах подвійної невизначеності тут більшою мірою слід очікувати зростання потреби в авторитарному лідері на зразок В. Путіна чи О. Лукашенка (тим паче, що населення України під впливом аномічної деморалізованості, яка породжує потребу в сильному авторитарному лідері, уже досить високо їх оцінює), але бажано з українською атрибутикою.

У цьому ракурсі досить красномовними виглядають результати соціологічних досліджень Українським центром економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова деяких рис ідентичності жителів України і різних її регіонів, проведені до 15-річного ювілею держави з метою виявити, чи відчуваємося ми єдиним, спільним «ми»³. Респондентам пропонували оцінити за 10-бальною системою, наскільки близькими до них за характером, звичаями і традиціями є мешканці інших регіонів України чи суміжних країн. У результаті опитування виявилось: громадяни Сходу України вважають ближчими до себе мешканців Російської Федерації і Білорусі, ніж своїх співгромадян із західного регіону власної країни: Волині, Галичини, Буковини і Закарпаття.

У регіональному вимірі картина набула такого вигляду:

- мешканці Заходу України вважають однаково близькими до себе як мешканців Польщі, так і Донбасу;

- мешканці Центру вважають ближчими до себе мешканців Російської Федерації, ніж Буковини, Галичини і Закарпаття;

- мешканці Сходу України – ближчими мешканців Російської Федерації, ніж Криму, всього південного регіону і Києва, а мешканців уже двох країн – Російської Федерації і Білорусі – ближчими, ніж Буковини, Закарпаття, Волині і Галичини;

- мешканці Півдня вважають ближчими мешканців Російської Федерації, ніж Слобожанщини, Києва і всього центрального регіону, а мешканців Російської Федерації і Білорусі – ближчими, ніж Волині, Закарпаття, Буковини й Галичини.

Якщо подивитися детальніше по областях, то картина набула такого вигляду:

- мешканці Івано-Франківської області вважають ближчими до себе мешканців Польщі, ніж Донбасу і Криму;

– мешканці Закарпатської області – мешканців Угорщини ближчими, ніж Донбасу;

– мешканці Чернівецької області – мешканців Молдови і Румунії ближчими, ніж Донбасу;

– мешканці Донецької області й АР Крим – мешканців Російської Федерації ближчими, ніж мешканців усіх інших регіонів України;

– мешканці Луганської області – так само, але роблять виняток для мешканців Донбасу, мешканці Севастополя – для Криму⁴.

Респондентам також запропонували визначити себе в параметрах «місце проживання – регіон проживання – Україна», а також Радянський Союз, Російська Федерація і Європа – як індикаторів ступеня вкоріненості в соціально-культурне минуле (Радянський Союз) і зорієнтованості на головні центри тяжіння і подразнення (Російська Федерація, Європа). З'ясувалося, що нам найбільше властива локальна ідентичність – прив'язка до місця проживання, батьківщини. З нею пов'язують себе 44% громадян України. З великою Батьківщиною – Україною в цілому – 31%; із регіоном проживання – 15%; із Радянським Союзом – троє із сотні; із Російською Федерацією – двоє, з Європою – один.

Локальна ідентичність превалює в усіх регіонах, окрім Західного, де відносна більшість жителів (40%) ототожнюють себе з Україною, і найяскравіше виражена в Центрі (50%) й на Півдні (49%). Мабуть, у Центрі за рахунок Києва (17% населення регіону), на Півдні – Криму, де відзначаються ознаки особливої ідентичності (ми – кримчани).

Рівень загальноукраїнської ідентичності знижується в напрямку із Заходу на Схід і до Півдня (із 40% до 26%). Ідентифікація себе з Російською Федерацією та Радянським Союзом відповідно зростає (якщо це можна назвати зростанням): із Російською Федерацією – від 0,3% на Заході до 2,4% на Півдні; із Радянським Союзом – від 0,6% на Заході до 4,2% на Півдні. Регіональна ідентичність найбільше властива жителям Сходу (19%), найменше – Центру (10%).

Нам видається, що поки що нічого особливого це не означає, крім того, що жителі Заходу більше тяжіють до великої

Батьківщини (Великої України), ніж усі інші, які в ній безпосередньо живуть і відчують себе, до речі, вдома. І в нас немає зараз того, що, як правило, лягає в основу спільноти, суспільства, нації – спільного минулого, спільної долі, а тому – спільного історичного міфу, героя, образу. Для жителів Заходу «Україна – єдина наступниця історії та культури Київської Русі» (відносна більшість, 46%). Для решти «... історія України – невіддільна частина історії великого східнослов'янського народу, як і історія Білорусі та Росії» (Схід – 54%; Центр – 42%; Південь – 60%). Для жителів Заходу війна проти нацизму – Друга світова війна (41%), для решти – Велика Вітчизняна (Схід і Південь – по 64%; Центр – 59%)⁵.

Інакше кажучи, повернення минулого для нас – це повернення проблем минулого, минулих непорозумінь і колишніх образ. І чим ближче минуле, тим гостріші образи (що ми нині часто спостерігаємо).

Проте українська історія й сучасна політична ситуація не можуть бути пояснені лише культурно-історичними факторами: багато що залежить і від співвідношення політичних сил. Балансування Києва між Заходом і Росією пояснюється також амбівалентністю психологічної, культурної та геополітичної орієнтації української еліти, що, у свою чергу, пов'язано з різними орієнтаціями в самому українському етносі, який має яскраво виражені регіональні особливості. Проте етнокультурні та регіональні відмінності не є нездоланими, і в разі успіху економічних реформ українське суспільство отримає істотний імпульс для консолідації.

Важливими конструктивними елементами ціннісної системи політичної свідомості українського суспільства є посттоталітарні стереотипи. Незважаючи на багаторічну словесну демократичну риторику, для українського владного корпусу та реалізованого ним управлінського механізму продовжують залишатися стійкими й достатньо живучими посттоталітарні стереотипи.

На кінець 1991 р. за результатами майже всіх аналізів економічного стану колишніх радянських республік Україна визначалася як країна, що мала найкращі можливості набути

стабільності. Держава з населенням у 52 мільйони жителів була найбільшою республікою після Російської Федерації. Саме ця обставина спричинила сподівання на швидке встановлення зв'язку з іншими європейськими країнами. До того ж Україна успадкувала значну частку непропорційно розділеного промислового потенціалу колишнього Радянського Союзу. Отже, існувала велика ілюзія, ніби Україна – багата країна.

З перших днів незалежності в Україні переплелися два різномірні процеси: по-перше, здійснювався перехід від стану одного із залежних регіонів наддержави до самостійної держави; по-друге, руйнувалася стара авторитарно-бюрократична система і здійснювалися спроби утвердити нову модель суспільного розвитку, головними характеристиками якої повинні були стати змішана економіка, політичний плюралізм, громадянське суспільство. Зв'язок між цими двома процесами досить складний, хоча вихідні принципи проглядалися доволі виразно: досягнення реальної, а не тільки формально декларованої незалежності неможливе без глибоких соціальних перетворень усередині країни, а останні, у свою чергу, могли бути результативними лише в незалежній демократичній республіці.

Водночас треба зазначити, що через низку об'єктивних і суб'єктивних причин руйнівні процеси в окремих сферах життя, насамперед в економіці, переважали над конструктивними. У результаті мала місце загрозлива тенденція поглиблення соціальної та економічної кризи, яка могла перерости в національну катастрофу. В економіці не вдалося безболісно здійснити вихід із СРСР, було безпідставно розірвано господарські зв'язки, втрачено управління підприємствами державного сектору, допущено загрозливі темпи інфляції, спад виробництва.

У політичній сфері відбулося істотне зниження здатності державно-владних структур розв'язувати проблеми суспільства, загострилися суперечності між представницькою та виконавчою владою на місцях, посилилася регіональна суверенізація, активізувалися політичні сили крайніх ідеологічних орієнтацій. Україна надто повільно й нерішуче займала належне місце у світі.

У соціальній сфері продовжувалися необґрунтована соціальна поляризація, зuboжіння значної частини населення, особ-

ливо пенсіонерів, загострення соціально-трудових і міжконфесійних конфліктів. Загрозливого рівня досягла соціальна напруженість у низці галузей народного господарства та окремих регіонах.

В ідеологічній сфері не була подолана криза духовності, нові цінності та ідеали не утвердили себе на місці розвінчаних, ідея національної державності під впливом економічної розрухи втрачала своїх прихильників, українська нація залишалася неконсолідованою.

Специфіка перехідного періоду, у якому перебувала Україна, не дала змоги зробити абсолютно однозначний розклад соціально-класової структури суспільства, оскільки вона була дуже динамічною, перебувала у стані становлення, кристалізації. Можна було говорити лише про найбільш загальні тенденції, головні, осьові елементи класової структури, пам'ятаючи, що їх контури об'єктивно перебувають ще в досить розмитому стані, позбавлені чітких меж. Однак стан країни на початок 1992 р., на думку українських дослідників В. Кременя, Д. Табачника і В. Ткаченка⁶, можна було охарактеризувати «як слабе суспільство». Це поняття влучно відображало наявний стан речей: 1) аморфність, нерозвиненість, недиференційованість соціально-класової структури; 2) розмитість, недостатню визначеність класових та корпоративних інтересів; 3) відсутність чіткої самосвідомості в усіх елементах соціальної структури та суспільства взагалі; 4) недорозвиненість політичних та організаційних структур, які б відображали й захищали інтереси відповідних верств населення, мобілізували їх на боротьбу за досягнення своїх цілей, тобто відсутність дієвих політичних партій, їхнє лише формальне існування, незначна роль у політичному житті.

На початок 1990-х рр. українське суспільство підійшло з досить складною, зовні стабільною, а насправді дуже нестійкою соціально-класовою структурою, її умовно можна було б назвати «двоповерховою». На верхньому, видимому поверсі все виставлялося чітким та однозначним: два дружні класи – робітники і селяни та інтелігенція як прошарок. Насправді ж у глибинних структурах суспільства відбувалися потужні зрушення, які й призвели до того, що: по-перше, сформувався могутній панівний клас управлінців усіх рангів і сфер (т. зв. бюрократія чи партій-

но-державна номенклатура); по-друге, у суспільному житті з'явився клас, який умовно можна було б назвати «середнім», оскільки він охоплює всі структури соціального механізму, задовольняючи певні потреби всіх членів суспільства й забезпечуючи собі не тільки засоби життя, але й досить значні привілеї (працівники торгівлі, сфери обслуговування, пересічні службовці найрізноманітніших сфер суспільного життя); по-третє, ще в надрах радянського суспільства сформувався клас нової буржуазії, ядро якої склали представники так званої «тіньової економіки». Ця група людей легалізувалася, набирає ваги в суспільстві, зростає з торговельно-компраторською буржуазією й активно проникає в політику і владу, прагнучи підпорядкувати політичне життя своїм особистим інтересам і потребам.

Що стосується робітників, селян та інтелігенції, то стало очевидно, що вони значною мірою деморалізовані, відсунуті на задвіркі соціального та політичного життя, що надає можливість «нуворишам» без перешкод здійснювати первісне нагромадження капіталу шляхом відчуження національного багатства.

Характерною ознакою перехідного періоду є соціальна нестабільність: жоден клас, жодна соціальна група не відчуває себе впевнено. Нова буржуазія поки що панує лише економічно, та й то не повністю, крок за кроком відвойовуючи позиції у старій партійно-державній номенклатурі. Політично вона ще не закріпила свого статусу, хоча її активність невпинно зростає, але сама її ідеологія примітивна, розрахована на спекуляцію на споживачькій психології населення. Проте відомо, що патерналістські, споживачькі настрої громадян – річ дуже небезпечна, особливо за умов необґрунтованого майнового розшарування й постійного зниження рівня життя більшості населення. Ошукані, знедолені маси можуть удатися до граничних форм протесту.

Бюрократія, стара партійно-державна номенклатура вперто чіплялися за свої позиції, лавірували, маскувалися, але, будучи неспроможними вивести країну з економічної кризи, змушені були поступатися місцем підприємцям, частково асимілюючись із ними, частково переходячи на службу до майбутнього панівного класу, перетворюючись, таким чином, на нову бюрократію.

Робітничий клас та інтелігенція проходили через горнило ринкового «чистилища»: частина їх переходила у сферу підприємницької діяльності, поповнюючи лави переважно дрібної промислової та торговельної буржуазії, кооператорів, ремісників.

Невизначеним залишалося становище селян: старша генерація, яка пережила тяжкі умови сталінських часів і відчула значне поліпшення умов життя в хрущовсько-брежнєвський період радянської історії, у своїй масі була вороже налаштована до нових змін, а в можливості самостійно вести господарство не без підстав убачала невтішну перспективу повернення до виснажливої і, головне, малопродуктивної селянської праці. Більшість нової генерації працівників сільського господарства були не здатні й не бажали економічної самостійності, задовольняючись забезпеченням найпростіших, елементарних потреб. Було очевидно: якщо в сільське господарство в тому стані, який воно переживало, не прийдуть нові люди, його очікує тяжка криза через відсутність робочої сили.

Отже, жодний елемент соціально-класової структури українського суспільства на 1992 р. не досяг розвиненого стану. Це головна причина нестабільності українського суспільства, його перманентної слабкості. З неї випливали такі похідні: розмитість, невизначеність соціально-класових та корпоративних інтересів; відсутність усвідомлення класової спорідненості (кожний бореться за виживання самотужки, вступаючи переважно у фрагментарні, нетривалі, несталі ділові зв'язки з обмеженим колом спільників). Таким чином, до загального усвідомлення своїх економічних, політичних, духовних інтересів жодний клас ще не піднісся. Це означало, що й українська нація позбавлена розвиненої самосвідомості: вона не має чітких соціальних орієнтирів на майбутнє, її ідеали і стратегічна мета формуються без глибокого аналізу внутрішніх особливостей власного історичного розвитку і тому страждають абстрактністю, надуманістю, не є життєздатними. Добробут народу, розвинене громадянське суспільство, правова держава, пріоритет загальнолюдських цінностей та інші подібні гасла ні в кого, звичайно, заперечень не викликали, але й нікому нічого практично не дали.

При створенні незалежної держави в 1991–1992 рр. в Україні була повністю збережена колишня компартійна вертикаль політичної влади. Практично скрізь на пострадянському просторі єдиною силою, що мала навички організації та державного управління, виявилася та частина партійно-державної номенклатури, яка своєчасно перехопила ініціативу в національних і демократичних рухів чи навіть стала їхньою часткою. Переважна більшість державних структур, створених у радянські часи, трансформувалися в «нові», залишаючись радянськими як за стилем, так і за методами керівництва.

Україна в цьому сенсі не була винятком: у незалежність вона ввійшла з Президентом, який з початку 1980-х рр. перебував на найвищих щаблях республіканської компартійної ієрархії і вийшов із КПРС лише після провалу путчу в серпні 1991 р.; з Верховною Радою, обраною в 1990 р.; зі структурами місцевої влади, де переважну більшість складали представники колишньої компартійної номенклатури. Дуже гостро відчувався брак управлінських кадрів – в апараті центральних міністерств і відомств України на момент здобуття незалежності працювало близько 13 тисяч осіб. Виникла гостра потреба заповнення державних структур, які стрімко розросталися, і її було задоволено досить швидко: у 1994 р. в органах центральної виконавчої влади вже працювало 145,8 тисяч чиновників; у 1999 р. їх кількість збільшилася до 180,5 тисяч осіб, затрати на їхнє утримання в державному бюджеті зросли із 1,5% до 3,1%⁷. Загальна кількість державних службовців того ж року досягала 244 тисяч осіб⁸.

Джерелом формування нової української управлінської еліти стала попередня партійно-радянська номенклатура. Так, на початок ХХІ ст. 52% керівників місцевих і 46% керівників центральних органів державного влади починали свою управлінську кар'єру за радянських часів⁹. Упродовж 1991–2003 рр. вихідці з партійно-комсомольської та радянської номенклатури серед вищих державних чиновників (ідеться про прем'єр-міністрів, віце-прем'єр-міністрів, секретарів РНБО, голів Адміністрації Президента України) складали 73%, серед губернаторів – майже 80%¹⁰.

Залишалися сильними традиції патримоніальності, які обмежували можливості енергійних і талановитих адміністраторів. Патримоніальність була опосередкованим виявом того, що Україна значною мірою культурно залишалася аграрним суспільством. У 2003 р. 87% української еліти були вихідцями із сіл чи маленьких містечок, які за стилем життя мало чим відрізнялися від села¹¹. Усі ці обставини і міркування треба обов'язково брати до уваги, розглядаючи процеси становлення політичних структур і влади в Україні впродовж останніх 20-ти років.

Національно-демократичний табір ні психологічно, ні організаційно, ні фахово не був готовий до управління країною. Частина його і в 1990-х рр. за інерцією все ще боролася з «комунізмом» і «лівою небезпекою»; частина розпорошилася по малочисельних маргінальних політичних партіях, які не мали впливу в суспільстві. У середовищі націонал-демократів розпочалося гостре політичне суперництво: частина їх пішла на сумнівний компроміс зі своїми вчорашніми ідеологічними опонентами – цей негласний договір між націонал-демократами і компартійною номенклатурою, названий англійським дослідником Е. Вілсоном «великою обгородкою», вибив їх на другорядні політичні орбіти, де вони відігравали роль політичного фону у процесах реального перерозподілу влади і власності, яким зайнялася партійно-радянська номенклатура. Та частина керівництва націонал-демократів, що складалася з національної інтелігенції, значною мірою зрощеною з владою за часів існування СРСР, практично обслуговувала потреби вчорашніх комуністичних лідерів у національній легітимациї, вважаючи (чи вдаючи), що слугує справі побудови української національної держави. У цей час серед націонал-демократичних лідерів не знайшлося масштабних постатей, здатних виробити ідеологію державного й національного будівництва, і політиків із сильними організаторськими здібностями й потужною харизмою, здатною об'єднати народні маси й самих націонал-демократів.

У нового керівництва держави, уособленням якого став перший Президент України Л. Кравчук, не було ні стратегії, ні чіткого бачення перспектив розвитку, ні знань і вмінь, необхідних для переходу до ринкової економіки, ні твердих полі-

тичних переконань. У результаті соціально-економічна та політична криза, успадкована Україною при розпаді СРСР, серйозно посилюлася і стала перманентною.

Державне будівництво перших років незалежності характеризувалося трьома основними тенденціями: 1) пошуком форм організації політичної влади і наростанням боротьби між її різними гілками; 2) спробами впоратися із соціально-економічною кризою і 3) надзвичайно суперечливими діями зі збереження цілісності держави в боротьбі як із внутрішніми, так і із зовнішніми викликами.

Зі зникненням КПУ як реальної владної структури функції провадження державної влади переходять до рад. В ідеалі їхні виконкомми разом із Радою Міністрів мали виконувати функцію виконавчої влади, проте ради були практично неспроможні виконувати цю роль – утворився владний вакуум, який необхідно було заповнити.

Головний зміст політичного життя визначається взаємодією, з одного боку, влади й народу, а з іншого, – владних структур між собою. Аналіз цих взаємопов'язаних процесів дає змогу зрозуміти специфіку політичного життя в Україні. У державному устрої України на першому етапі національного державотворення виникло унікальне сполучення елементів парламентської республіки, президентського правління й радянської влади. Такий владний симбіоз, як показала практика, виявився нежиттєздатним, і тому головною проблемою державного устрою України став вибір найприйнятнішої для наших умов і менталітету народу форми правління. Було очевидно, що подальше змішування різнорідних форм правління неминуче призведе до неспроможності політичної влади, її дискредитації в очах народу і зрештою – до повного паралічу, політичної кризи, наслідки якої можуть бути трагічними для країни.

Успіх формування сильної централізованої влади завжди залежить насамперед від того, які стосунки складатимуться між державою й громадянами та які форми легітимності використовуватимуться для її утвердження, наскільки вони будуть ефективними в розв'язанні назрілих соціальних проблем. Народ у своїй більшості не розумів, що доба державного патерналізму

минула, держава збідніла і не в змозі найближчим часом реалізувати широкомасштабні соціальні програми допомоги малозабезпеченим верствам населення і що її головне завдання – забезпечення захисту економічних інтересів громадян, а не надання безпосередньої матеріальної допомоги.

Водночас за 1992 р. помітно зросла вимога населення України створити сильну державу з чітким розподілом законодавчої, виконавчої та судової влади з метою забезпечення соціальної стабільності. Народ стомився від анархії, беззаконня, безвладдя й тому зміцненню державності надавав набагато більшого значення, ніж таким проблемам, як розвиток демократії та піднесення національної самосвідомості. Проблеми формування сильної державності стали в центр уваги громадськості, вважалися народом першочерговим завданням.

При цьому треба підкреслити, що проблема формування ефективних державних структур виявилася надзвичайно складною, і більшість політиків та чиновників розгубилися, не знаючи, з якого боку підійти до її розв'язання. У результаті зростання бюрократичного апарату державні структури ставали дедалі більш громіздкими і, як наслідок, неповороткими й малоефективними. Вони дедалі більше замикалися на вирішенні своїх власних корпоративних потреб, а не піклувалися про долю країни.

Специфіка стану політичної влади України полягала, по-перше, у сильній дифузії джерел влади; по-друге, у низькому рівні відповідальності її носіїв за результати своєї діяльності; по-третє, у зростанні непорозуміння між владними структурами та громадськістю, населенням країни; по-четверте, у запеклій боротьбі як між горизонтальними, так і вертикальними структурами влади.

Спостерігалася відсутність чітко визначених принципів зв'язку між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, вони не стільки взаємодіяли, скільки запекло боролися між собою. Ситуація дедалі більше заплутувалася відсутністю чіткої політичної лінії, обґрунтованої стратегії державотворення; були відсутні глибокі теоретичні розробки побудови української державності, шляхів, методів, засобів її розбудови, місця й ролі різних політичних інститутів у цих процесах.

Політики спиралися у своїй діяльності на абстрактні загальні поняття та уявлення на зразок «правова держава», «загальнолюдські цінності», «ринкові відносини» тощо, часто не маючи чіткого уявлення про конкретний зміст цих понять, особливості їх функціонування за специфічних умов української дійсності. Замість продуманих політичних рішень народові підсовувався фарс, який камуфлював безпорадність влади. У цій ситуації безвладдя і хаосу знаходила родючий ґрунт злочинність усіх відтінків, тривала безконтрольна приватизація (грабж національного багатства та вивезення його за кордон). Виникла унікальна ситуація, коли водночас обкрадаються і народ, і держава, а за їх рахунок збагачуються окремі громадяни та їхні злочинні об'єднання.

У 1991 р. розпочався перманентний виснажливий і часом надзвичайно драматичний процес формування структур найвищої державної та виконавчої влади й налагодження її відносин із законодавчою та судовою владою, який триває й досі. Закономірно, що біля витоків цього процесу стояв перший Президент України Л. Кравчук, якого американський дослідник О. Мотиль назвав «концептуальним президентом», а його правління – «політикою сюрреалізму»¹². Упродовж усього періоду існування Української держави питання розмежування владних повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою владою, а також між владними структурами різних рівнів поставало як ключова проблема становлення і розвитку політичної системи України. При цьому слід зазначити, що в розв'язанні окреслених проблем далеко не завжди спостерігається поступальний розвиток. Центральним питанням згаданого вузла протиріч була нерозв'язаність проблеми розмежування владних повноважень між виконавчою владою та представницькими органами.

У лютому 1992 р. Л. Кравчуку вдалося провести через Верховну Раду України Закон про зміни до Конституції України (у редакції 1978 р.). Згідно із цими змінами Президент України ставав главою держави та виконавчої влади й отримував прямий контроль над урядом, право призначати Прем'єр-міністра України і низку ключових міністрів. Зі свого боку Верховна Рада України зберігала за собою ряд функцій, що також дозволяли їй

безпосередньо контролювати уряд і виконавчу Владу – йдеться про затвердження Прем'єр-міністра України, внесення на розгляд парламенту Президентом України, і складу Кабінету Міністрів України. У результаті український уряд став «слугою двох господарів», що негативно позначилося на ефективності його роботи. Л. Кравчук також сформував власний виконавчий орган: у грудні 1991 р. було створено Адміністрацію Президента України, яка була покликана забезпечити здійснення главою держави владних повноважень і одночасно контролювати уряд та координувати дії Президента України з Верховною Радою України. Функцію консультативного і стратегічного органу при Президентові України мала виконувати створена в лютому 1992 р. Дума, яка складалася з 64-х фахівців із різних галузей та управлінців. І Адміністрація Президента України, і Дума одразу законфліктували з Верховною Радою України стосовно контролю над Кабінетом Міністрів України. Восени 1992 р., поступившись Верховній Раді України, Л. Кравчук розпустив Думу.

Паралельно зі спробами побудувати сильний центр президентської влади формується виконавча вертикаль на місцях. У лютому 1992 р. Л. Кравчук ініціював створення інституту представників Президента України в обласних та районних центрах, містах і районах міст, і вже з 20 березня 1992 р. представники Президента України почали виконувати функції голів місцевих адміністрацій. Виконавчі комітети місцевих рад ліквідовувалися, хоча самі ради мали зберігати функції органів місцевого самоврядування. Водночас будівництво виконавчої вертикалі, що здійснювалося за рахунок регіональних кадрів, бюрократична кар'єра яких залежала від центру, унеможливило консолідацію навколо місцевих рад потенційно сепаратистських сил: боротьба за владу відбувалася між «місцевими», а не проти центру.

Такий варіант розв'язання цієї проблеми можна вважати лише частково вдалим із кількох причин. Насамперед він мав яскраві ознаки тимчасової моделі розмежування владних повноважень, адже за умов запропонованого варіанта паралелізм виконавчих та представницьких владних структур зберігався по всій вертикалі, до того ж обидві гілки влади потенційно зберігали за собою можливість повного домінування в оперативному керів-

ництві господарством країни. Саме ці повноваження і стали предметом суперечок та боротьби навколо Закону України «Про Представника Президента України». Упродовж усього періоду існування інституту представників Президента України Верховною Радою України кілька разів порушувалися питання щодо рівня його легітимності. Напруження, що виникало внаслідок цього, згодом використовувалося для звуження повноважень представників Президента України на місцях. Цю тенденцію добре підтверджують поправки, які вносилися до Закону України «Про Представника Президента України».

Відповідно до змін, внесених до Закону України «Про Представника Президента України» Законами України від 14.05.1992 р. та від 16.03.1993 р., представник Президента України перестав визначатися найвищою посадовою особою державної виконавчої влади, що підпорядкований виключно Президентові України, а був лише главою відповідної державної адміністрації. Відбулися також зміни в питаннях призначення та звільнення представника Президента України: ця фігура почала більшою мірою залежати від місцевої ради, погоджуватися з нею; було також спрощено процедуру зняття представника Президента України з ініціативи місцевої ради, а його самого позбавлено суттєвих важелів влади¹³.

Окрім того інститут представників Президента України не було запроваджено в містах, за винятком міст Києва та Севастополя – це не лише суттєво звужувало можливості організації управління економікою країни та негативно впливало на темпи й характер реформ, а й заклало базу для майбутнього протистояння представників двох владних структур під час наступної виборчої кампанії. Негативним наслідком згаданої спроби розмежування владних повноважень у цей період стало також і те, що інститут представників Президента України було ліквідовано до чергових виборів, натомість не напрацьовано навіть загальних положень щодо розмежування виконавчої та представницької влади.

Таким чином, за допомогою жорстких заходів, покликаних централізувати органи влади, введення інституту представників Президента України перший Президент України Л. Кравчук зу-

мів поставити під свій контроль ситуацію в українських регіонах і тим самим привчити місцеві еліти до того, що в новій політичній ситуації всі життєво важливі для регіонів питання повинні вирішуватися тільки в Києві. У результаті українська система державного управління зберігала високий рівень керованості, аналогічній керованості радянської системи влади. Відтепер будь-яка позаноменклатурна сила – будь то політична партія чи об'єднання підприємців, – з'явившись на політико-економічній арені, опинялися наодинці з могутнім і добре організованим державним апаратом, а тому була вимушена вибудовувати свою діяльність з урахуванням запитів останнього. У результаті саме держапарат став основним (а певний час взагалі єдиним) учасником політичного процесу в Україні.

Особливістю тогочасної політичної влади можна назвати «ножиці», які виникли між високим на той час рейтингом Президента України Л. Кравчука та надзвичайно низькою оцінкою діяльності створених ним владних структур. Точилася запекла боротьба між головними суб'єктами влади на місцях, насамперед між місцевими радами та представниками Президента України. Склалася абсурдна ситуація, коли згідно з Конституцією України влада належала радам, а згідно із законом про представників Президента України – цим же представникам. Реально ж найважливішу роль відігравали керівники-господарники, у руках яких дедалі більше зосереджувалися економічні засоби: директори заводів, фабрик, підприємств, торговельних закладів, радгоспів, голови колгоспів тощо. Зрештою, ніхто ні за що не відповідав, усі піклувалися про свої власні інтереси, мало переймаючись суспільними потребами, усі керівники відчували себе «халіфами на годину» й намагалися використати цей час для розв'язання власних матеріальних проблем. Очевидно, що така ситуація на місцях була наслідком політичної нестабільності у вищих ешелонах української влади: епіцентром політичного напруження в країні був трикутник «Президент України – Верховна Рада України – Кабінет Міністрів України», протистояння в межах якого згубно позначалося на політичному житті країни. Замість того, щоб концентрувати свої зусилля на розв'язанні нагрітих соціальних проблем, ці структури, прагнучи

збільшити обсяг власних повноважень, заважали одна одній у виконанні владних функцій. Це протистояння сприяло поглибленню кадрової кризи: підбір кадрів часто вівся не за критерієм їх компетентності, а за політичними та особистими симпатіями, що призводило до проникнення у владні структури некомпетентних виконавців. Стало очевидним, що настав час ужити рішучих заходів для припинення безкінечного роздування чиновницького корпусу, як і безперервних перетасовок усередині нього, що створювало нервозну обстановку, призводило до байдужості, невпевненості людей у стабільності свого становища. Апарат, як відомо, має бути малочисельним, але функціонально ефективним, складатися з компетентних людей з однозначно визначеними функціями і персональною відповідальністю (чим більше заступників, помічників, паралельних виконавців, тим меншу персональну відповідальність несе керівник).

Ситуація в керівництві країною ускладнювалася також тим, що не було чітко сформованої конструктивної опозиції: наявна опозиція була носієм суто негативістського підходу, перебирала на себе роль перманентного критика будь-яких дій Президента України, Кабінету Міністрів України, не пропонуючи нічого конкретного. Такий підхід давав їй можливість триматися на політичній арені, видавати себе за безкомпромісного борця за благо народу, не несучи жодної відповідальності за стан, який склався. Це свідчило про недостатню розвиненість політичної свідомості нації, слабку диференціацію політичних інтересів, що є похідними від невизначеності соціально-класових інтересів, про що вже йшлося вище.

Слабка структурованість політичних сил не дозволяла виробити послідовну, однозначну політичну лінію жодній із наявних державних структур. За таких умов певні переваги мала президентська влада. Уведення поста Президента у всіх колишніх республіках СРСР великою мірою було пов'язане з тим, що він ставав одним із символів нової державності. Більшість пострадянських суспільств була недостатньо структурованою і не готовою сприйняти складні механізми компромісів і коаліцій у парламентських моделях. Комуністична еліта визнала за краще залишитися в приміщеннях ЦК, що належали тепер адміністрації

Президента, ніж шукати компроміси у стінах парламенту. Вважалося також, що президенти зможуть збалансувати роль ортодоксальних комуністів у Верховних Радах пострадянських республік (обраних ще на початку 1990 рр., коли багатопартійність не була визнана де-юре) і подолати їхній опір реформам. Після заборони КПУ комуністична більшість у Верховній Раді України стала безпартійною. Оскільки Президенти України і Л. Кравчук, і Л. Кучма також стали безпартійними, політична відповідальність за керівництво країною була позбавлена чітко розпізнаваного й ідентифікованого суб'єкта.

Усенародно обраний Президент України був покликаний концентрувати й узгоджувати інтереси всіх верств населення й мав виняткові повноваження підпорядкування своїй владі всіх державних структур. Тогочасні соціологічні дослідження показували, що маси підтримують Президента України й покладаються у своїх сподіваннях на його рішучість¹⁴.

Боротьба за владу знову загострилася в жовтні 1992 р. у зв'язку з відставкою уряду В. Фокіна, який слухняно проводив у життя лінію Президента України Л. Кравчука і водночас ніс відповідальність за соціально-економічну кризу в державі. У 1992 р. на посаду Прем'єр-міністра України розглядалося близько двох десятків кандидатур: результатом закулісних переговорів і компромісних домовленостей стало затвердження главою українського уряду Л. Кучми. За нього проголосували як представники компартійної номенклатури та «червоного директорату», так і націонал-демократи. До того малопомітний депутат Верховної Ради України несподівано голосно й упевнено звернувся до співгромадян із дуже радикальною й реформістською риторикою: Л. Кучма негайно добився для уряду додаткових повноважень і отримав їх на півроку від українського парламенту. Прем'єр-міністр України Л. Кучма отримав право видавати економічні декрети, які мали силу законів. У травні 1993 р. Л. Кучма зажадав продовження терміну додаткових повноважень але, оскільки що вимогу було відхилено, він подав у відставку, яку Верховна Рада України не прийняла.

У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми все ж пішов у відставку, що стало не стільки перемогою Л. Кравчука, скільки результатом

загальної політичної кризи. Л. Кравчук призначив виконавцем обов'язків Прем'єр-міністра України свого радника з економічних питань, представника «донецького клану» Ю. Звягільського. Проте це призначення Президента України не зупинило кризи влади: Президент не отримав бажаних повноважень, і парламент був не в змозі встановити повний контроль над виконавчою владою. При цьому Президент України, який фактично очолив уряд, за твердженням відомого українського політика В. Литвина, самоусунувся від управлінської рутини, і де-факто господарською діяльністю займалася Верховна Рада України¹⁵. Конфлікт між Президентом і Верховною Радою України зайшов у глухий кут, й обидві сторони вирішили вдатися до референдуму. Президент України Л. Кравчук збирався винести на референдум питання про передачу йому функцій глави уряду, введення посади віце-президента і про відносини з Верховною Радою України. Верховна Рада України затвердила свій варіант питань: про довіру (чи недовіру) Верховній Раді України й Президенту України. Референдум було призначено на 26 вересня 1993 р., але, оскільки за надзвичайно глибокої соціально-економічної кризи проведення всенародного опитування могло закінчитися погано для обох владних суб'єктів, Верховна Рада України незабаром скасувала своє рішення, зіславшись на організаційні причини.

Упродовж 1993 р. у всіх сферах життя України продовжували переважати дезінтеграційні процеси. У політичній сфері посилилася конфронтаційність між гілками влади. Визначаючи стратегічні напрями розвитку державного устрою України, слід враховувати, що ідея державності України ще не пустила достатньо глибоке коріння серед усіх верств населення. Самоосмислення державництва українським народом ще не завершилося. Той факт, що Україна тривалий час не була державою, але її територія впродовж віків була розірвана між різними країнами, істотно вплинув на формування цінностей, звичок, уявлень людей, що проживають у різних регіонах, негативно позначився на об'єднанні української нації в єдине ціле. Деякі політичні сили ігнорують цю обставину. Єдино правильний стратегічний курс у цих умовах, на наше переконання, полягає в

тому, щоб будувати державу не якогось прошарку, регіону, частини населення, а всіх громадян України.

У політичних колах України поширена хибна думка про основне протиріччя в суспільстві між реформаторськими силами і тими, хто бажає повернення минулого. Насправді ж перебіг подій змінив акцент між основними суспільними силами: сьогодні головне питання полягає в тому, наскільки глибокими можуть бути реформи і яким чином їх здійснювати: чи шляхом «кавалерійської атаки», чи роблячи виважені послідовні кроки, повсякчас прислухаючись до самопочуття народу.

Посилювалися відцентрові настрої, слідом за Кримом починали заявляти про своє право на особливий статус інші регіони України. Відбувалося подальше падіння ефективності влади за дедалі більшої корумпованості державного апарату.

В економіці продовжувалося руйнування господарського комплексу. Відсутність чіткого управління державним сектором не дала змоги просунутися в його переорієнтації на ефективне задоволення потреб України, натомість тривав хаотичний процес подальшого розвалу економіки. У соціальній сфері посилилися конфліктогенні чинники і на перше місце вийшло протистояння по лінії «бідні–багаті»: зростав соціальний розрив між більшістю населення, що ставало зубожілим, та вузьким прошарком надбаватих людей. У духовній сфері продовжувалася деморалізація дедалі більшої частини населення, набули широкого розповсюдження настрої нігілізму, песимізму та зневіри. У зовнішньополітичній сфері відносини із країнами далекого зарубіжжя не принесли помітних дивідендів для економічного розвитку країни, відносини з Російською Федерацією час від часу наближалися до стану «холодної війни», не вдалося розв'язати головні зовнішньополітичні завдання.

Таким чином, 1993 р. продовжувалося невпинне наростання кризових явищ у всіх сферах життєдіяльності суспільства: розвал економіки, крах фінансової системи, посилені атрофією найважливіших функцій політичної влади, неефективність боротьби зі злочинністю, знецінення морально-етичних норм призвели до прогресуючої деградації суспільства, явної загрози виходу країни за межі цивілізованих форм розвитку. Невпинно

зростала соціальна напруженість, країна занурювалася в хаос, безладдя, беззаконня, свавілля, насильство.

Стрімко падав не тільки життєвий рівень народу, а й якість життя. У суспільній свідомості став абсолютизуватися культ збагачення. Освіта, наука, культура все більше знецінювалися. Прилавки книжкових крамниць заповнила низькопробна література, екрани телевізорів і кінотеатрів – видовища, позбавлені будь-якої духовності, розраховані на збудження найпримітивніших почуттів та інстинктів. Легалізувалися такі явища суспільного життя, як проституція, розпуста тощо.

Становище у владних структурах викликало серйозне занепокоєння: політологи констатували, що в Україні існують і діють згідно з Конституцією України вищі органи всіх гілок влади – із цього погляду кризи влади формально ніби не було. Насправді ж вона не тільки існувала, а й постійно загострювалася, і це практично виявлялося:

- по-перше, у крайній неефективності всіх гілок влади. Переважна більшість законів, що приймалися Верховною Радою України, не працювали. Дії вищих органів виконавчої влади не могли забезпечити соціально-економічну стабілізацію та нормальне функціонування виробничого сектора економіки. Судова влада виявилася бездіяльною за умов криміналізації всіх сфер суспільного життя;

- по-друге, у неузгодженості та суперечливості як різних гілок влади, так і їхньої внутрішньої організації. Останнє стосувалося насамперед виконавчої влади, де існувала невизначеність у розподілі функцій Президента України та Прем'єр-міністра України. Мали місце дублювання та протидія президентського апарату та Кабінету Міністрів України;

- по-третє, у відсутності єдиної ефективної вертикалі виконавчої влади, несприйнятті нею дій Кабінету Міністрів України як базового органу виконавчої влади;

- по-четверте, у протистоянні місцевих рад та органів виконавчої влади, взаємному дублюванні функцій;

- по-п'яте, у край низькому авторитеті місцевих органів влади у трудових колективах, серед громадян, у слабкому впливі їх на ситуацію в регіонах;

– по-шосте, у зростаючій корумпованості владних структур усіх рівнів.

Криза влади в Україні була значною мірою зумовлена кризою існуючого державного ладу, його несистемним характером: державотворення в Україні, з одного боку, є осколком державництва колишнього СРСР, а з іншого, – результатом некритичного, часто випадкового запозичення елементів зарубіжного досвіду. У результаті державний лад України не був цілісним, не відповідав повною мірою сутності менталітету народу, традиціям і звичкам, мав багато внутрішніх протиріч.

Невизначеність системи влади блокувала розробку, прийняття та практичне здійснення назрілих перетворень у реформуванні суспільства. Україна зупинилася на етапі проголошення незалежності й атрибутивного державотворення й, по суті, не вступила у смугу продуманої реорганізації суспільного життя. Це призвело до катастрофічного загострення соціально-економічної кризи й масового незадоволення людей своїм становищем, що негативно позначилося на владних відносинах у суспільстві.

Вимоги страйкарів щодо референдуму про довіру Президенту України і Верховній Раді України, намагання Президента України вдосконалити систему виконавчої влади, неодноразові заяви про відставку Прем'єр-міністра України Л. Кучми – усе це були зовнішні прояви глибокої кризи влади. Про це ж свідчили і результати соціологічних досліджень¹⁶.

Упущені можливості реформ пояснювалися не лише обережним політичним стилем Л. Кравчука та його належністю до комуністичної номенклатури, а і його побоюваннями, що Росія могла б використати антиринкові настрої на Сході країни для посилення сепаратистських рухів. Одночасно Захід зайняв очікувальну позицію, розглядаючи Україну з її ядерними ракетами як додатковий елемент нестабільності. Загроза міжнародної ізоляції також стримувала і керівництво країни, й опозицію від прийняття радикальних рішень.

На березень 1994 р. в країні були призначені дострокові парламентські вибори, а на червень цього ж року – президентські. Це був компроміс, що дозволив уникнути громадянського

конфлікту й «обнулити» процес перерозподілу влади за нових політичних умов.

Тодішній виборчий закон (мажоритарна виборча система абсолютної більшості) у поєднанні з неструктурованістю української партійної системи та розгубленістю виборців практично запрограмував зтяжні вибори – вони проводилися у два етапи, оскільки після першого туру в березні-квітні 1994 р. до парламенту потрапили лише 338 народних депутатів, а після другого (літнього) до них долучилося ще 52. Результатом першого етапу виборів стала перевага в новому складі Верховної Ради України «лівих» партій, безпартійних «червоних директорів» та аграрного лобі. І після другого етапу виборів улітку 1994 р. та осінніх довиборів «ліві» політичні сили до лютого 1995 р. залишалися найчисельнішою парламентською групою – близько 41%. Націонал-демократи разом із правими партіями мали близько 25% місць, решта депутатів і груп складала так званий «центр», представлений дрібними регіональними групами, що вступали в об'єднання з тими чи іншими силами залежно від політичної кон'юнктури та своїх поточних інтересів¹⁷.

Тривалі парламентські вибори збіглися в часі з інтригою президентських: серед семи кандидатів на пост глави держави беззаперечними лідерами були діючий Президент України Л. Кравчук та екс-Прем'єр-міністр України Л. Кучма. Перший тур очікувано призвів до лідерства у президентських перегонах Л. Кравчука – за нього проголосувало 37,7% виборців, Л. Кучма посів друге місце – 31,3% і був за свідченням його біографів настільки пригнічений цим результатом, що навіть хотів зняти свою кандидатуру з подальших виборчих перегонів¹⁸.

Другий тур президентських виборів, на думку аналітиків, став своєрідним уроком електоральної географії для майбутніх кандидатів у Президенти України. Л. Кравчука одностайно підтримав (45% – 12,1 млн. голосів виборців) Захід і частина Центральної України, за Л. Кучму проголосував (52% – 14,6 млн. голосів виборців) Схід і Південь країни, які дають «фізичну більшість» голосів і де населення байдуже до державницької риторики. Помігну роль у виборчому процесі відіграла й та обстави-

на, що Л. Кучму у другому турі президентських виборів підтримали «ліві» політичні партії.

Україна стала першою з країн СНД, де у відповідь на нагромаджені соціально-економічні й політичні проблеми демократичним шляхом відбулися перевибори і парламенту, і глави держави.

Об'єктивний погляд на період президентства Л. Кравчука (з досить широкими повноваженнями) дає підстави говорити як про позитивні (демонтаж радянської системи; із можливих варіантів керівництва Україною обрання «оксамитового»; збереження у країні миру і спокою, забезпечення територіальної цілісності; гнучка політика щодо Російської Федерації; розвиток вільної критики різних сфер життєдіяльності суспільства у ЗМІ (зокрема й себе особисто як Президента України)), так і про якісно інші прикметні ознаки перших років української незалежності (усезростаюча неповага до закону; стійке закріплення у свідомості політиків розуміння категорії права як незаперечної волі держави; відсутність постійного контролю народу України за діяльністю органів політичної влади; поступове перманентне розширення законодавчих повноважень виконавчих структур влади; посилення протистояння між інститутами влади; безвідповідальність політиків за наслідки своєї діяльності; некомпетентність, корумпованість, антиінтелектуалізм та дилетантизм тих, хто претендував на роль української політичної еліти; мінімальна підкріпленість прав та свобод переважної частини населення країни економічними, організаційними та іншими засобами)¹⁹.

М. Кармазіна слушно зазначає, що першому Президентові України Л. Кравчуку «катастрофічно забракло знань та вмінь, системності мислення і лідерських якостей, з одного боку, для увиразнення посади Президента в системі влади, надання їй чітких політичних обрисів (форми), дбайливого закладання засад її демократичності (змісту), з іншого, – для позитивних перетворень усередині держави за допомогою (а, можливо, і всупереч) пострадянської номенклатури»²⁰. Досить коротке президентство Л. Кравчука виглядало як підлаштування під ситуацію (Президента України; усього механізму державного управління; народу

України, якому якось потрібно було боротися за виживання; фінансово-промислових груп (ФПГ), які починали спинатися на ноги і приміряти до себе владу; частини опозиції, яка після здобуття Україною незалежності була готова до співпраці з Президентом). На жаль, не були створені і закріплені на законодавчому рівні правила гри для українського політикуму, політичних партій та їх лідерів, для суспільства в цілому; не відбулося кардинальних змін в інституційному дизайні та суті політичних інститутів; громадянське суспільство залишилося аморфним і недорозвинутим; не було розроблено стратегії економічного розвитку України; наростав процес перманентного зубожіння суспільства; розростався тіньовий сектор в економіці та політиці; стрімко поширювалася корупція в суспільстві²¹. Крім того, у часи президентства Л. Кравчука зародилося таке становище в системі центральних органів державної влади, яке дозволяло Президенту України бути «над» іншими владними структурами і «коригувати» їхні дії. Цей підхід буде до кінця реалізований під час президентства Л. Кучми.

Переобрання владних структур усіх рівнів і особливо вищих органів влади та посадових осіб, а також безпроблемна передача владних повноважень між Верховною Радою України попереднього та 1994 р. скликань, Л. Кравчуком і новообраним Президентом України Л. Кучмою стали підтвердженням процесу подальшого розвитку демократичної сутності політичних інститутів в Україні, створили необхідні основи для співпраці, але до встановлення стабільних взаємовідносин ще було далеко. Однією з істотних перешкод на цьому шляху стала відсутність впливової політичної сили центристського характеру, яка б в умовах нестійкості перехідного періоду виконувала роль міцного об'єднуючого стрижня, що акумулює конструктивні ідеї інших партій, інтегрує здорові елементи всього політико-ідеологічного спектра. Поява такої сили забезпечила б стратегічну стабільність у розвитку української держави.

Крім того, слід зазначити, що більшість проблем, пов'язаних із взаємодією й розмежуванням повноважень різних гілок влади та владних структур різних рівнів, так і залишилися нерозв'язаними. По суті в сенсі врегульованості зазначених питань

Україна влітку 1994 р. після обрання Президента України Л. Кучми та голів місцевих рад народних депутатів виявилася відкинutoю більш як на два роки назад. Певна стрункість політичної системи України, набута нею після березня 1992 р., у цей період була втрачена, а сама політична система – розбалансована. Вона консолідувалася переважно за рахунок авторитету політичних лідерів країни.

До реальних проблем, що вже існували у сфері розмежування владних повноважень між гілками влади, долучилася ще й проблема підпорядкування владних структур по вертикалі: основною причиною цього стали, по-перше, законодавча неврегульованість проблеми підпорядкування владних структур різних рівнів; по-друге, відсутність будь-якої традиції в цьому питанні і, по-третє, однаковий рівень легітимності лідерів, обраних населенням тієї чи іншої території. Негативні наслідки законодавчої неврегульованості цієї проблеми особливо активно проявилися в ланках «область–республіка» та «область–обласний центр». Якщо в першому випадку її розв’язання стало можливим завдяки серії правових документів, виданих Президентом України, діяльності Ради регіонів і т. ін., то в другому напруженість переважно продовжує зберігатися і вимагає свого розв’язання.

Консолідації місцевої еліти проти центру перешкоджала боротьба двох «вертикалей влади», що тривала на місцях до кінця 1990-х рр.: системи рад і державних адміністрацій, які очолювалися представниками Президента України. Дуже складно виявилось об’єднати Донецьк, Харків, Одесу проти «націоналістів» у Києві, оскільки російськомовні політики не відчують себе виключеними із політичної боротьби у столиці і конкурують між собою.

У цілому існуюча система влади утримувала в собі латентний конфлікт, що неодноразово набував форми відкритого протистояння між виконавчою та законодавчою гілками влади, уособлюваними Президентом України та Верховною Радою України. При цьому конфлікт загострювався не лише з причин розподілу владних повноважень чи якихось певних практичних кроків сторін, спрямованих на досягнення певних переваг у цьому, окремі його носії піддавали сумніву не лише базові

цінності, що їх відстоювала протилежна сторона, а й саму правомірність існування деяких ланок інституційної структури політичної системи України. Ідеться, насамперед, про неодноразові спроби дискредитації інституту президентства в Україні і вимоги його скасування чи суттєвої зміни функцій Президента України. Виразником подібних ідей найчастіше виступало ліве крило Верховної Ради України. Поштовхом до таких кроків слугували дії Президента України і його оточення щодо відновлення керованості країною та вибудовування стрункої структури вертикалі виконавчої влади.

В основі позиції президентської сторони щодо характеру розв'язання владних протиріч лежало вивчення суспільної думки із цих питань та історичний досвід організації влади в перехідний період; більшість провідних соціологічних служб країни, як відомо, фіксували високий авторитет Президента України та сподівання людей щодо врегулювання ним проблем перехідного періоду. Історичний досвід інших країн, що проходили перехідні періоди у своєму розвитку, також свідчить про необхідність персоніфікації влади та високої її концентрації в руках глави виконавчої влади. Усе це дає підстави стверджувати, що найбільш прийнятною формою організації влади в Україні є президентсько-парламентська республіка. Однак у процесі владного протистояння аргументованість позиції президентської сторони практично не сприймалася законодавчою гілкою влади.

Після обрання Президентом України Л. Кучма почав ефективніше, ніж його попередник, розв'язувати проблеми зміцнення української державності й президентської влади: були ослаблені сепаратистські сили у Криму; у серпні 1994 р. Л. Кучма підпорядкував собі голів районних та обласних рад, що суперечило тодішньому законодавству, яке встановлювало їхнє обрання прямими виборами; у 1997 р. підписані повномасштабний договір із Російською Федерацією, де нарешті визнавалася територіальна цілісність України, і Хартія про особливе партнерство з НАТО. Балансуючи між Росією та Заходом, але при цьому обережно просуваючись на Захід, офіційний Київ у 1996 р. проголосив своєю стратегічною метою інтеграцію в європейські євроатлантичні структури.

Одним із перших кроків другого Президента України Л. Кучми стало відновлення й перепідпорядкування собі вертикалі виконавчої влади. У серпні 1994 р. двома указами він підпорядкував собі уряд і глав районних та обласних рад, які як голови державних адміністрацій отримали статус вищий, ніж голови виконкомів тих же рад. При Президентові було створено дорадчий орган – Раду регіонів, – який був покликаний підтримувати безпосередній контакт Л. Кучми з органами виконавчої влади на місцях. Одночасно Президент України активно формував свою команду, призначаючи на вищі урядові посади особисто відданих людей, переважно з Дніпропетровська.

Л. Кучма обрав і активно застосовував наступальну тактику у відносинах із парламентом, вимагаючи від нього швидкого ухвалення нової Конституції України як головної умови проведення реформ. Упродовж року, використовуючи право депутатів на поєднання посад у законодавчому і виконавчому органах влади, він створив свою так звану «п'яту колону» у Верховній Раді України – усього близько 80-ти депутатів потрапили таким чином у пряму залежність від Президента. У цей час Президент відмовляється від ідеї подвійного громадянства, переорієнтовується на українську мову, забуває свої передвиборні обіцянки щодо статусу російської мови, цілком опановує «державну» риторичку, чим і привертає на свій бік не тільки націонал-демократів, але навіть і частину «правих» депутатів.

Внесений Л. Кучмою у грудні 1994 р. законопроект про державну владу і місцеве самоврядування практично означав перетворення України на президентсько-парламентську республіку. За цим законом український парламент позбавлявся б права відправляти у відставку уряд та окремих міністрів. Обговорення цього законопроекту перетворилося на перманентний тривалий скандал. Адміністрація Президента України Л. Кучми запропонувала на обговорення проєкт угоди, який фактично повторював президентський законопроект.

Апогеєм протиборства виконавчої та законодавчої гілок влади став кінець першого півріччя 1995 р., коли Президент України Л. Кучма оголосив про проведення опитування населення країни з метою з'ясування ставлення людей до існуючої

системи влади та визначення ними оптимальної моделі цієї системи. 31 травня 1995 р. Л. Кучма виступив зі зверненням до українського народу, у якому заявив про намір провести у країні референдум щодо Конституційної угоди. Це був прямий тиск на парламент, якого останній не витримав – «Конституційний договір між Верховною Радою та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» було ухвалено 8 червня 1995 р. 240-ма голосами строком на один рік²². Договір значно розширив і так широкі повноваження Президента України аж до прямого управління урядом, видання указів, що мають силу закону, урізав повноваження Верховної Ради України; обласні й районні ради знову позбавлялися виконавчих органів. Найкомпроміснішим пунктом у суперечці цих владних суб'єктів була відсутність положень про розпуск Верховної Ради України й відставку Президента України.

Прийняття цього документу в перехідний період мало позитивне значення для стабілізації ситуації в Україні та розвитку її політичної системи. Щоправда, Конституційний договір страждав численними недоліками, у тому числі і принципового характеру. Щодо подальшої трансформації політичної системи України, то вона характеризувалася невизначеністю, у тому числі і стосовно засадничих питань політичного розвитку країни: ідеться, насамперед, про збереження поліваріантності розвитку форм правління в країні, адже положення Конституційного договору несли в собі потенційні ознаки як президентсько-парламентської, так і парламентсько-президентської форм правління в Українській державі. Президент України продовжував бути главою держави та главою виконавчої влади, який, відповідно до ст. 19 Конституційного договору, як голова державної виконавчої влади здійснював цю владу через очолюваний ним уряд – Кабінет Міністрів України – та систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади. При цьому, відповідно до Конституційного договору, повністю зберігається вертикаль рад народних депутатів різних рівнів. Проте зберегти ці повноваження в повному обсязі Л. Кучмі не вдалося.

Було зрозуміло, що весь комплекс питань, пов'язаних із політичним устроєм країни, повинен був знайти своє розв'язання в новій Конституції України. Немає сумнівів у тому, що майбутній політичний устрій України повинен включати розвинуту систему парламентаризму, причому йдеться про парламентаризм, як комплексну структуру влади, багатофункціональну підсистему і складову частину розгалуженої політичної системи. Виникнення принципу та ідеї суверенітету народу зумовило новий зміст парламентаризму, суть якого угорський політолог М. Біхарі визначив такими рисами: 1) влада парламенту – похідна від суверенітету народу на основі демократичних виборів. В інтересах виконання певних функцій парламент наділяється легітимною владою; 2) у системі розподілу влади парламентська влада – обмежена, відокремлена від інших підсистем влади, але в той же час вимушена взаємодіяти з ними; 3) влада парламенту – конституційна, нормативно гарантована влада; 4) парламентська влада поєднана з виконанням певних функцій, вона має гарантований масштаб і характер, а самі функції об'єктивно зумовлюють як широту повноважень парламенту, так і їх межі; 5) парламентська влада і парламентаризм як специфічна структура і система влади є частиною партійної політичної системи, в умовах якої партії ведуть боротьбу одна з одною за владу в парламенті²³.

Безперечно, Л. Кучма досить швидко усвідомив усі переваги централізованої влади і довів до логічного завершення процес, започаткований Л. Кравчуком. У результаті вже до 1996 р. навіть потенційний опір губернаторів Президентові був зломлений. Із цього часу «феномен Лужкова» – самостійного міцного господарника, «господаря регіону» – в Україні став неможливий: усі вірогідні претенденти усувалися на «дальніх підступах» до влади.

Слід зазначити, що Україна до 1996 р. жила за Конституцією УРСР у редакції 1978 р., яку за ці роки було доповнено 15-ма законами та поправками. Першу концепцію нової Конституції України було підготовлено в червні 1991 р.: у ній було передбачено створення вертикалі виконавчої влади (із Кабінетом Міністрів України включно), підпорядкованої Президенту Украї-

ни, запровадження посади віце-президента, законодавча влада (Парламент) виокремлювалася з виконавчої і ставала незалежною. Зі здобуттям Україною незалежності, у липні 1992 р., спеціально створена комісія Верховної Ради України підготувала новий проект Конституції України. У ньому найбільшій критики експертів зазнало положення про розширення повноважень глави держави, які навіть включали елементи судочинства. Проект було винесено на всенародне обговорення і відправлено на доопрацювання.

Новий проект Конституції України, підготовлений у травні 1993 р. комісією Верховної Ради України, проголошував Президента України «главою держави» і формально виокремлював його з виконавчої влади, центром якої ставав уряд. Але цей проект був «провалений» тодішньою лівою більшістю українського Парламенту.

Новий варіант Конституції України (жовтень 1993 р.) передбачав послаблення позиції президентської влади та перепідпорядковував уряд Парламенту, але, оскільки депутати так і не дійшли згоди стосовно процедури ухвалення Конституції України, рішення знову не було прийняте.

У жовтні 1994 р., уже за президентства Л. Кучми, було створено нову, змішану конституційну комісію у складі понад 40 осіб, які представляли український Парламент, Президента України, суддівський корпус та АР Крим. 11 березня 1996 р. новий варіант Конституції України комісія представила на розгляд Парламенту, крім того, до Верховної Ради України було подано ще п'ять альтернативних проектів Основного закону.

17 травня 1996 р. узгоджений проект, в основу якого було покладено текст Конституційної комісії, було подано на розгляд Верховної Ради України. 4 червня 1996 р. проект ухвалили в першому читанні, цим самим було відкрито новий етап його доопрацювання. Л. Кучма відмовився від ідеї двопалатного парламенту і запропонував опонентам також піти на поступки. Свої пропозиції він виклав у 12-ти пунктах, але прийняті були тільки три із них.

8 червня 1996 р. закінчився термін дії Конституційної угоди, а нової Конституції України ще не було прийнято і її

перспективи мали примарний вигляд. Президентська команда вирішила перехопити ініціативу, і 26 червня 1996 р. Л. Кучма вдався до рішучих дій: було скликано РНБО за участю представників Президента України в областях. РНБО ухвалила рішення про проведення референдуму щодо проекту Конституції України в редакції, яка влаштовувала Президента. Референдум було призначено на 25 серпня 1996 р., а Указ було підготовлено до опублікування 27 червня.

27 червня у Верховній Раді України о 18³⁰ розпочалося пленарне засідання, яке відкрило знамениту «конституційну ніч» – без перерви впродовж майже 14-ти годин депутати поіменно голосували по кожній із 160-ти статей Конституції України. Вирішальним для прийняття Конституції України 28 червня 1996 р. став той факт, що до правих і націонал-демократів приєдналися центристи і частина лівих: за її прийняття проголосувало майже дві третини фракції СПУ на чолі з тодішнім спікером О. Морозом і п'ята частина фракції комуністів.

Отже, під пресингом Л. Кучми у червні 1996 р. Верховною Радою України була прийнята Конституція України, згідно з якою президентські повноваження були розширені. За їх обсягом глава Української держави перевершував більшість східноєвропейських президентів, і Україна фактично перетворилася на президентсько-парламентську республіку. Проте Верховна Рада України не дозволила Президентові підпорядкувати себе повністю, залишаючись досить могутньою противагою його владі.

Прийнята нова Конституція України стала результатом компромісу як між Президентом і Верховною Радою України, так і всередині парламенту: Україна розв'язала проблему «еволуційним» шляхом, на відміну від «революційного» ельцинського – обстрілу танками російського парламенту. Конституція України 1996 р. фактично гарантує «взаємну безпеку» Президента України і Верховної Ради України: так, не можна використати механізм референдуму для розпуску Парламенту чи відставки Президента; глава держави практично позбавлений можливості розпустити Парламент (за винятком єдиного випадку, коли впродовж 30-ти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися (Стаття 90), що можна припус-

тити лише теоретично); кандидатури Прем'єр-міністра України, Генерального прокурора України, голови Національного банку України, голови Фонду державного майна, голови Антимонопольного комітету пропонуються Президентом України, але повинні бути затверджені Парламентом. Верховна Рада України може відправити Кабінет Міністрів України у відставку, хоч питання відповідальності уряду не може розглядатися більше одного разу протягом однієї сесії і протягом року після схвалення програми уряду²⁴.

Хоч Конституція України 1996 р., за оцінками Ради Європи, у цілому створила базу для демократичного розвитку країни, вкрай потрібні були додаткові закони, зокрема закон про Кабінет Міністрів України, який передбачав би більшу відповідальність уряду перед Парламентом. Проте на прийнятий закон Президент кілька разів накладав вето. Одночасно посилилася роль адміністрації Президента України, яка після обрання Л. Кучми главою держави почала перебирати на себе повноваження уряду, але не його відповідальність.

Таким чином, у 1996 р. зазначена вище структура управління була закріплена в Конституції України: у цьому документі була чітко прописана жорстко централізована структура влади і різко обмежені права регіонів. З цього часу, зокрема, українських губернаторів став призначати Президент України, у Конституції України 1996 р. були закріплені досить широкі повноваження Президента України, а Верховна Рада України (особливо після квітневого референдуму 2000 р.) виявилася повністю залежною від Адміністрації Президента України (хоч він і зберіг за собою ряд важливих функцій із законодавчого і кадрового забезпечення державної політики). Найважливіші питання в українській державі вирішувалися вузьким колом осіб, наближених до Президента, іноді альтернативні центри «вирішення питань» виникали навколо уряду чи керівництва українського Парламенту. При цьому сам процес підготовки рішень здійснювався певним об'єднанням державних чиновників, депутатів, представників крупного бізнесу і просто впливових людей на правах «друзів» (радників) Президента (прем'єр-міністра, спікера) – так званої групи впливу, чи клану, очолюваного олігархами. Але

вказані групи впливу в Україні не були власне владою, вони лише «організовували» ухвалення владою тих чи інших рішень. Проте в будь-якому випадку при необхідності добре керований державний апарат за першим же натяком із центру був здатний знищити будь-якого «олігарха», що «зарвався», і чиновників, які його підтримують. У результаті сформувався особливий тип поведінки українських олігархів, які звикли доречно чи ні підкреслювати свою лояльність владі, підтримувати всі її проекти, а натомість отримувати гарантії власної безпеки і можливість «вирішувати питання» в потрібному їм напрямі²⁵. Аналогічний стереотип поведінки притаманний до теперішнього часу і українським регіональним лідерам – це нарочита лояльність до правлячого режиму і – паралельно – латентне стимулювання процесів регіоналізації країни як джерела зміцнення особистої влади.

У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. систему влади при її формальному розподілі на законодавчу, виконавчу та судову характеризувало явне домінування повноважень президентської влади, яка фактично підмінила собою виконавчу владу, частково виконувала навіть функції законодавчої (зокрема, через президентські укази) та мала серйозні важелі для тиску на судову владу. Президент України Л. Кучма офіційно контролював кадровий склад силових та фіскальних відомств, а також впливав і практично визначав кадрові призначення в Кабінеті Міністрів України.

За межами центральних органів державної влади особистий контроль за системою виконавчої влади на регіональному рівні Президент України здійснював через голів місцевих державних адміністрацій – від обласних до районних та міських (окрім міст Києва і Севастополя), яких призначав чи зміщував особисто. До кінця 1990-х рр. губернатори та голови районних державних адміністрацій фактично підмінили собою органи місцевого самоврядування і перебували на посадах у прямій залежності не стільки від своїх управлінських здібностей, скільки від уміння виконувати розпорядження центру.

Крім того, Президент України особисто призначав третину суддів Конституційного Суду України, половину складу Ради Національного банку України, половину членів Національної

ради з телебачення і радіомовлення, мав право накласти вето на закони, що приймалися Парламентом, і міг повертати їх на доопрацювання, якщо вони не відповідали Конституції України.

Водночас український Парламент мав такі повноваження, як затвердження кандидатури Прем'єр-міністра України та членів Кабінету Міністрів України; висловлення недовіри уряду та Генеральному прокуророві України; затвердження державного бюджету тощо. Саме ця обставина спонукала Л. Кучму до активного втручання в парламентські вибори і в діяльність Верховної Ради України.

Формально і юридично Україна була президентсько-парламентською республікою, хоча є дослідники, які небезпідставно називають форму влади, що склалася в Україні на середину 1990-х рр. «напівпрезидентською», інші – «суперпрезидентською»²⁶.

У системі української влади була ще одна ланка, яка разом із цілком легальними інститутами фактично представляла певною мірою паралельний центр влади, – це Адміністрація Президента України. Слід зазначити, що функції та сфери впливу президентської адміністрації постійно розширювалися. Якщо за президентства Л. Кравчука вона відігравала роль своєрідної технічної канцелярії, яка розробляла для глави держави проекти указів та забезпечувала діловодство, то за Л. Кучми Адміністрація Президента України перетворилася на велетенського бюрократичного монстра, який впливав на всі провідні сфери життєдіяльності України. До 2004 р. апарат Адміністрації Президента України зріс до майже 2,5 тисяч службовців²⁷. Глава Адміністрації Президента України реально перетворювався на другу особу в державі. Л. Кучма досить ретельно підбирав керівників адміністрації: усіх чотирьох «других осіб» – Д. Табачника, Є. Кушнарьова, В. Литвина, В. Медведчука – безперечно не назвеш посередніми управліннями, так само як і важко заперечити, що їм були притаманні досить стандартні для всієї пострадянської номенклатурної еліти недоліки.

Прагнення Президента України Л. Кучми до концентрації владних повноважень було викликане не тільки особистими амбіціями, а й необхідністю швидкої мобілізації сил та оперативного розпорядження ресурсами в умовах перманентної

соціально-економічної кризи. У такі моменти, як зазначають дослідники, кабінет Л. Кучми перетворювався на оперативний штаб із розв'язання гострих проблем²⁸.

У кінці 90-х – на початку 2000-х рр. режим «ручного управління» економікою і частково суспільними процесами, що виник як засіб подолання кризи, став функціонально суттю виконавчої вертикалі влади. Проте на початку 2000-х рр. він увійшов у протиріччя з дедалі очевиднішою тенденцією до децентралізації у зв'язку з появою плюралізму форм власності, розширенням сфери ринкових відносин, формуванням економічних і суспільних механізмів та структур, здатних до високого ступеня самоконтролю, самоорганізації і саморегуляції. Окрім цього, у системі розбудови й функціонування ієрархії влади, а також взаємодії її гілок, у зазначений вище період з'явилися нові й дуже впливові гравці – «клани». Вони являли собою досить аморфний конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократію), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками, і дуже добре вписувалися в той патримоніальний стиль маніпулювання інтересами «кланів», який до певного часу дуже добре вдавався Л. Кучмі. Серед найбільших і найпотужніших із них можна назвати такі: «донецький», представлений двома найбільшими конкуруючими фінансово-промисловими групами – Індустріальний союз Донбасу та System Capital Management Р. Ахметова; «дніпропетровський», представлений спочатку «Єдиними енергетичними системами України» П. Лазаренка, а після його падіння й розгрому ЄЕСУ – В. Пінчуком («Інтерпайп») та конкуруючою з ним групою «Приват» І. Коломойського; «київський» – холдинг СДПУ(о), очолюваний В. Медведчуком та Г. Суркісом²⁹.

Існують менш відомі регіональні «клани» – «харківський», «одеський», «кримський», а також групи, що об'єдналися довкола місцевих центрів влади, названі японським дослідником К. Мацузато «мезоелітами»³⁰.

У становленні системи взаємодії української влади із групами інтересу/впливу («кланами») дослідники умовно виділяють три етапи: перший хронологічно охоплював 1991–1994 рр. і був пов'язаний із процесом адаптації старих радянських державних

структур до нових умов та трансформацією їх у нові структури. Для цього етапу був характерний найбільший вплив на процес формування влади лобістських груп, пов'язаних з експлуатацією державної власності (рентою); баланс сили між Президентом і Парламентом, який періодично порушувався на чиюсь користь; фактична не сформованість «кланів».

Другий етап охоплював період 1994–1997 рр. і був перехідним: для нього помітне переважання президентської влади в країні; утворення невідконтрольних Президенту груп інтересу/впливу; встановлення Президентом контролю над найбільшими джерелами стягування ренти (імпорт/експорт енергоносіїв та «велика» приватизація); перетворення українського Парламенту на головне гальмо приватизації через присутність у ньому груп інтересу/впливу, що склалися з раніше старого зразка, які вважали за краще експлуатувати державні субсидії й отримувати державні замовлення.

Третій етап – 1998–2002 рр. – характеризувався ще тіснішою взаємодією президентської влади та найбільших груп інтересу/впливу, які склалися в результаті «великої» приватизації і трансформувалися у ФПП; відчуження центральної влади від суспільства досягло найвищої точки, оскільки вона взаємодіяла із суспільством не стільки за допомогою законів, скільки через корумпований бюрократичний апарат та зрощені з ним «клани» різних рівнів.

Упродовж 2001–2002 рр. найбільші групи інтересу/впливу («клани») отримали певну економічну і політичну самодостатність, унаслідок чого вони переходять від боротьби за доступ до Президента України, до боротьби за доступ до представницької влади, до скуповування політичних «брендів» та прямої чи опосередкованої участі в публічній політиці через «олігархічні» партії, блоки та фракції в Парламенті. Виникає конкуренція між «кланами» та позаклановими групами інтересу/впливу на рівні публічної політики через куплені чи організовані ними партії/блоки. З'являються також альтернативні групи інтересу/впливу, які ще не стали «кланами» і не мають доступу до ренти чи втратили його, проте претендують на самостійну роль у владі.

Саме ці групи стали економічною основою «нової» опозиції тій системі влади, що персоніфікувалася з Л. Кучмою.

Українська опозиція практично від самого початку існування вирізнялася певною амбівалентністю у відносинах із владою, яка була викликана її «кривною спорідненістю» з останньою. Феноменом української опозиції можна вважати абсолютну розмитість, нечіткість повноважень влади й опозиції і навіть проголошення владного ж суб'єкта про його жорстку опозиційність власне владі (грудневі 2008 р. заяви Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко про її опозиційність щодо Президента України В. Ющенка). Якщо не рахувати кількох політичних організацій крайнього правого спектра, які теж періодично входили до сфери співпраці з владою в питаннях української мови та культури, в Україні ніколи не було (немає і сьогодні) чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала із владою принципи радикальні світоглядні протиріччя та була б здатна запропонувати свою альтернативну, чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства. Опозиція умовно поділяється на «традиційну» та «нову»: до «традиційної» опозиції можна віднести сформовані наприкінці 80-х рр. XX ст. групи, партії та рухи національно-демократичного та націоналістичного спрямування, а також «ліві» політичні партії – КПУ і СПУ; до «нової», сформованої наприкінці 90-х рр. XX ст., – ідеологічно та соціально аморфні політичні рухи, що виникли як виборчі проекти – «Блок Юлії Тимошенко» і «Наша Україна». В обох виборчих проектах мирно співіснують політики, які сповідують націоналізм і соціал-демократію, лібералізм і консерватизм, які культивують етатизм та індивідуальні свободи, атеїсти і християнські демократи.

У 90-ті рр. XX ст. націонал-демократичні партії, балансуєючи між опозиційністю та лояльністю до режиму Л. Кучми, у результаті були поглинуті вже згаданими політичними проектами – БЮТ і «Наша Україна». Ці два найбільші опозиційні проекти небезпідставно вважаються похідними від влади, яка фактично виштовхнула їхніх лідерів в опозицію. Обидва проекти зароджувалися чи в тісному зв'язку з великим капіталом і регіональними кланами («Наша Україна»), чи як передвиборні

кланові проекти (Блок Юлії Тимошенко). Обидва проекти надали політичний притулок розпорошеному націонал-демократичному рухові й викинутим на узбіччя політичного життя правим та правонаціоналістичним партіям. Створений Ю. Тимошенко у грудні 2001 р. блок власного імені був цілком показовий з погляду присутності в ньому політиків, які активно працювали з владою і в ній: лідер партії «Собор» В. Матвієнко працював губернатором Вінницької області в 1996–1998 рр., свого часу брав активну участь у створенні президентської Народно-демократичної партії (НДП) та очолював її фракцію у Верховній Раді України; колишній Генеральний прокурор України В. Шишкін; колишній посол України у Великобританії С. Комісаренко.

Найчисельніша опозиційна сила – «Наша Україна» – з моменту створення в січні 2001 р. і до осені 2002 р. притримувалася нейтралітету щодо режиму Л. Кучми, а спрямування і просування блоку до опозиції було спричинене винятково діями влади як стосовно самого блоку, так і його лідера В. Ющенка.

Україна 1990-х рр. може слугувати показовим прикладом взаємодії двох видів політики: віртуальної та реальної. Так, віртуальна політика створювала у громадян ілюзію участі у вирішенні загальнодержавних проблем, вона мала зовнішні ознаки й атрибути публічності і представницької демократії (вибори, партії, громадянські рухи). Реальна політика полягала в організації прямого чи опосередкованого тиску на структури, що мали вирішальне значення в ухваленні та втіленні в життя рішень, а також в організації масштабних суспільних містифікацій та маніпулюванні масовою свідомістю. Віртуальна політика була зовнішнім відображенням, репрезентацією і прикриттям реальної, основними акторами якої були групи інтересу та «клани».

У 1998–1999 рр., напередодні чергових президентських виборів, Президент України і Адміністрація Президента України дещо ослабили тиск, прагнучи зберегти лояльність впливових кланів. У результаті українські підприємницькі клани стали сміливішими і, скориставшись моментом, значно зміцнили своє становище і фінансові можливості. Проте до початку 2000-го р. економічна ситуація в Україні ускладнилася настільки, що подальше потурання олігархам поставило б під питання існу-

вання самої держави. Енергетична й бюджетна криза, боргова проблема в цей момент насправді могли покласти край самостійному правлінню українського держапарату. Причому значною мірою вказані кризи були спровоковані поведінкою самих олігархів. Крім того, засилля груп впливу в Україні дратувало представників західного бізнесу, а через них – міжнародні фінансові організації й уряди західних країн. З іншого боку, адміністрація В. Путіна зайняла достатньо жорстку прагматичну позицію в питанні повернення українською стороною боргів за спожиті енергоносії.

Президентські вибори 1999 р. проходили в умовах економічної і соціальної кризи, коли значну частину населення охопили ностальгічні настрої. Діючий Президент України Л. Кучма виступав у ролі єдиної альтернативи «лівому реваншу». Реальність такого реваншу підтверджувалася й тим, що у другий тур виборів вийшов лідер КПУ П. Симоненко. У результаті у другому турі українські виборці були поставлені перед альтернативою голосувати за менше зло: або за вчорашній день із комуністами, або за надію на покращення життя, яку обіцяв діючий Президент України. До цього додалися найпотужніші фінансові впливання, забезпечені кланами, і не менш могутній адміністративний тиск на всю вертикаль виконавчої влади.

У другому турі Л. Кучма, не дивлячись на те, що напередодні виборів його популярність була вкрай низькою (за опитуваннями громадської думки, йому повністю довіряли 2,7% респондентів і переважно довіряли від 7 до 10%)³¹, переміг із результатом 56,2% голосів проти 37,8% у його опонента. Майже мільйон виборців проголосував проти обох кандидатів. Вдало розіграний командою Л. Кучми технологічний сценарій «лівої загрози» дозволив уникнути вже звичного розподілу України: за «лівого» кандидата голосували Центр, частина Сходу, Південь та Крим, за Л. Кучму – частина Сходу, Центру та Захід, він отримав перевагу в 14-ти областях України.

15 січня 2000 р. Л. Кучма оголосив про намір провести у квітні референдум, який мав на меті радикально змінити співвідношення сил між Президентом України та Верховною Радою України. За відпрацьованою технологією було зібрано потрібну

кількість підписів на підтримку референдуму, і Президент України підписав указ про його проведення. Учасникам референдуму пропонувалося відповісти на шість питань: про недовіру Верховній Раді України; про надання Президентові України права достроково розпускати Парламент; про обмеження депутатської недоторканності; про скорочення депутатського корпусу до 300-т осіб; про перехід до двопалатного парламенту; про ухвалення Конституції всеукраїнським референдумом.

Референдум (проведений згідно із законом, прийнятим ще влітку 1991 р., коли УРСР була у складі СРСР) відбувся 16 квітня 2000 р.: за офіційними даними проголосував 81% виборців (цифра видається досить сумнівною). Сумнівною була й однастайність у відповідях на питання референдуму – від 82 до 90% учасників відповіли на питання, що ставилися Президентом України, ствердно: якщо позитивні відповіді про зняття депутатської недоторканності були очікувано високими, то високий показник позитивних відповідей про право Президента України розпускати Верховну Раду України викликає підозру. Особливо привертало увагу дивне нововведення влади: громадяни отримали можливість голосувати достроково, і цим правом скористалися 54% тих, що взяли участь у голосуванні³².

Після різкої критики з боку Ради Європи Конституційний Суд України визнав неконституційними два небезпечних для української демократії питання референдуму: 1) про недовіру нинішньому складу Верховної Ради України і 2) про затвердження нової Конституції України на референдумі. Рада Європи зазначила, що з юридичного погляду проголосовані на референдумі пропозиції є досить нечіткими і можуть порушити баланс між гілками влади. Проте ці положення (за винятком положення про введення другої палати парламенту, яке оцінюється неоднозначно навіть частиною пропрезидентської еліти) були включені влітку 2000 р. до президентського законопроекту щодо зміни Основного закону України, який Конституційний Суд України визнав конституційним.

У відповідь на президентський законопроект частина депутатів Верховної Ради України подала свій проект, що передбачав імплементацію всіх положень референдуму, у тому числі вве-

дення двопалатного парламенту. Депутати запропонували обирати Президента України Парламентом, тобто трансформувати Україну в парламентську республіку. Конституційний Суд України (явно під жорстким тиском Президента України) відкинув ці пропозиції. У той же час законопроект Президента не набрав двох третин голосів у Парламенті, як того вимагає Основний закон (що підтверджено Конституційним Судом України), Президент і його команда відклали питання про імплементацію напередодні парламентських виборів 2002 р.

Нам видається суперечливим і травневий 2001 р. указ Л. Кучми про введення в Кабінеті Міністрів України і в міністерствах інституту держсекретарів як других осіб: з одного боку, справді, міністр повинен стати політичною фігурою, проте з іншого, – уряд тоді має формуватися за результатами парламентських виборів. Існують небезпідставні побоювання, що інститут держсекретарів призведе до подальшого посилення контролю Президента України та його адміністрації над урядом. Радикально налаштована проти Президента частина опозиції (СПУ О. Мороза та партія «Батьківщина» на чолі з Ю. Тимошенко) намагалася весною 2001 р. ініціювати референдум про недовіру Л. Кучмі і про більший перерозподіл владних повноважень на користь українського Парламенту. Однак, згідно з Конституцією України, референдум не мав би прямих юридичних наслідків, крім цього, влада, безперечно, використала б усі наявні адміністративні ресурси для забезпечення потрібного їй результату.

Результати референдуму, незалежно від їхньої правдоподібності, могли стати вирішальним аргументом у боротьбі за владу, проте сценарій порушився. Навіть створена під диктовку президентської команди парламентська більшість не поспішала з трансформацією «народного волевиявлення» в закони – за імплементацію результатів референдуму в червні проголосував 251 депутат (із необхідних 300-т). Питання про імплементацію спочатку зависло до кінця року, а потім, коли позиція Президента України Л. Кучми стала досить хиткою, взагалі зникло з порядку денного.

Л. Кучма хоч і вистояв у протиборстві з опозицією (ідеться про серію політичних скандалів, акцій, виступів і різного роду

демаршів, у тому числі і міжнародного характеру, що отримали назву «кучмогейт»), проте був уже настільки дискредитований як усередині країни, так і за її межами, що вирішив не повертатися до ідеї імплементації результатів референдуму, тим більше, що вже наближалися нові парламентські вибори.

Відставка уряду В. Ющенка 26 квітня 2001 р. призвела до наслідків, яких не очікував ні Президент, ні його оточення. В. Ющенко отримав можливість почати власну політичну гру: він мав імідж несправедливо гнаного владою реформатора і чудову репутацію на Заході; він не був причетний до кланових схем, до тіньової приватизації; запам'ятовувався як людина, за якої Україна отримала власну національну валюту; як публічний політик він не встиг зганьбити себе будь-якими сумнівними вчинками. Опозиційні правоцентристські і праві політичні партії, не спроможні об'єднатися самостійно, великий бізнес, що не мав доступу до президентської влади, дрібний та середній бізнес, що страждав від тотального всевладдя чиновників, – усі вони вбачали у В. Ющенкові фігуру, здатну їх об'єднати.

Узагалі український соціум напередодні парламентських виборів 2002 р. все ще мав досить розмиті контури й невиразне соціально-політичне обличчя. Зосередженість еліт на боротьбі за владу й перманентна економічна криза (не дивлячись на короткочасне економічне піднесення 2000 р.) негативно вплинули на формування громадянської активності населення. Держава, яка через внутрішню слабкість не виконувала багатьох своїх функцій щодо соціальної опіки і розширення сфери самоврядування, успішно «одержавила демократію», зберігши високий ступінь централізації. Через це багато громадян гостро пережили «негативну незалежність» від держави у другій половині 1990-х рр. із масовими невплатами зарплати і звуженням можливостей задоволення навіть елементарних життєвих потреб.

Оцінюючи взаємовідносини між державою і громадянським суспільством на зламі XX–XXI ст., американський політолог П. д'Анієрі наголошував, що, незважаючи на глибокі протиріччя в Україні, різні сегменти суспільства не можуть здійснити такий тиск, який спричинив би колапс держави. Але суспільство слабке і в стимулюванні реформ. У свою чергу державний апарат, навіть

бажаючи реформ, не мав упродовж 1990-х рр. достатніх сил для проведення реформістського курсу³³. Зазначені труднощі, безперечно, впливали із якості функціонування тодішньої партійно-державної еліти.

У попередні десять років внутрішня неоднорідність еліти зростала. Верхньому шару колишньої радянської правлячої еліти в 1991 р. вдалося зберегти своє становище. Із випробування через розпад СРСР українська еліта вийшла ідеологічно оновленою, не зазнавши відчутних моральних і статусних втрат. Більше того, найближчі перспективи не залишали сумнівів у тому, що вона нічим не має наміру ділитися і нічим не поступиться. Оскільки в її розпорядженні опинився дефіцитний ресурс – доступ до еліти, – вона й почала його розподіляти.

Розширення владних виконавчих повноважень, яке стало природним наслідком здобутої незалежності, а також раптова поява можливостей прикладення зусиль у бізнесі й фінансах вимагали залучення до державних і підприємницьких справ нових людей. Однією з перших, через участь у роботі Верховної Ради України та у виконавчій владі західних областей, була інкорпорована українська конгреліта – згруповані навколо Народного Руху України національно-демократичні активісти, а також дисиденти, які постраждали від радянської влади. Для колишньої еліти факт інкорпорації став одним із джерел легітимності.

Порівняно швидко сформувалися й заповнилися інші канали проникнення в еліту. Для другого й третього ешелонів колишньої компартійної номенклатури таким каналом стали новостворювані політичні партії та участь у виборах до Верховної Ради України й місцевих органів влади. Фінанси і бізнес особливо приваблювали енергійну молодь, лідерами серед якої ставали колишні комсомольські функціонери. До 1996 р. остаточно сформувався ще один канал проникнення в еліту – вертикаль обласних президентських адміністрацій, місцева державна бюрократія, саме остання і є опорою державної влади, вона найвпливовіша в правлячих колах.

Неоднорідність еліти характеризувалася двома головними рисами: по-перше, вона фрагментована інтересами політики і бізнесу, що не збігаються, і, як наслідок, відмінностями у

стратегії і тактиці побудови держави і громадянського суспільства; по-друге, різні сегменти правлячої еліти розташовуються на різній відстані від центру політичної системи, яким є Президент України, залежно від його позиції, ступінь впливовості еліт є величиною змінною. Очевидній гетерогенності в деяких аспектах протистойть принципова гомогенність у зразках ставлення до першої особи держави.

Із середини 1990-х рр. правляча еліта являла собою доволі закриту групу, оскільки контроль здійснюється особисто Президентом, оновлення еліти, а також зміни апробованих та усталених зразків її поведінки можна чекати лише в рік переобрання Президента чи в «наступному політичному циклі».

Дуже гостро постало питання компетентності еліти. Очевидно, не можна заперечувати того, що виразно окреслилися сфери компетентності еліти, їй відомі шляхи, що ведуть до влади, і вона вміє ними впевнено просуватися. Вона непогано навчилася конвертувати політичну владу в матеріальні доходи і навпаки, вона цілком результативна в боротьбі за владу та її втримання за допомогою процедурної демократії.

Загалом сучасна правляча еліта України скоріше компетентна для себе, аніж для громадян чи суспільства в цілому. Вирішальним стало те, що успадкована від пізнього соціалізму еліта вміла більш-менш добре підтримувати функціонування створеного для неї державно-господарського комплексу, але виявилася нездатною до конструювання нового соціально-економічного порядку. Торги із розпродажу вакантних місць в еліті завершилися тим, чим і мали завершитися: спадщина проїдалася, фундамент нового закладався повільно, відчуття самодостатності й самозабезпеченості підтримувало внутрішньоелітну лояльну солідарність і самозаспокоєність.

Висхідним пунктом затяжної кризи, яка тривала з періодами загострення майже два роки, стали вибори до Верховної Ради України в березні 2002 р. Вони вперше засвідчили можливості реального народного волевиявлення: виборці, які тривалий час в Україні вважалися статистами на сцені протистояння кланів, у 2002 р. вперше почали відігравати самостійнішу роль. Віртуальна політика вперше вступила в конфлікт із реальною.

Парламентські вибори 2002 р. знову повторили всі мислимі варіанти порушення виборчого законодавства як владою, так і тими, хто їй слугував: здійснюється цинічне використання адмінресурсу, тиск на конкуруючі партії, партійні блоки і бізнес, який їх підтримував, підкуп, інтриги, шантаж і навіть побиття виборців, інтенсивна експлуатація ЗМІ на користь «партії влади». Але попри це, міжнародні спостерігачі взагалі залишилися задоволеними ходом виборів й охарактеризували їх (хоч і з істотними застереженнями) як «прогрес у просуванні до демократії».

Найбільше невдоволення результати виборів викликали саме в чинній владі, вони стали відчутним симптомом послаблення влади Л. Кучми і його оточення. Не отримавши очікуваної стабільної депутатської більшості у Верховній Раді України, де знову встановилася ієрархія суперечливих інтересів та ситуативної більшості, Президент України, як і раніше, продовжував робити ставку на балансування між «кланами», які, як засвідчили проведені вибори, все менш охоче приставали на президентські правила гри – вони втрачали для них як економічний, так і політичний сенс. У серпні 2002 р. Л. Кучма знову береться за об'єднання сил у Верховній Раді України (йому вкрай необхідна конституційна більшість у 300 голосів): він вирішив перехопити ініціативу в лівих політичних партій, які вже давно відстоювали ідею політичної реформи і перетворення України в парламентсько-президентську республіку. 24 серпня 2002 р. Президент України виступив із телевізійним зверненням до нації з нагоди річниці незалежності і приголомшив слухачів заявою про необхідність переходу до парламентсько-президентської республіки та виборів на пропорційній основі. Він пообіцяв подати проект політичної реформи на всенародне обговорення і запропонував як перший крок уже нинішній Верховній Раді України створити стабільну більшість і на її основі – коаліційний уряд.

Конституційна реформа, ініційована Л. Кучмою, була спробою продовжити в часі своє перебування у владі: у разі затвердження запропонованих ним змін до Конституції України його повноваження могли бути продовжені до 2006 р. Тим більше, що суспільний рейтинг довіри до Президента України

був катастрофічно низьким, а парламентська більшість виявилася ненадійною і нестійкою.

5 березня 2003 р. Л. Кучма у зверненні до нації заявив про винесення на всенародне обговорення проекту закону про внесення змін до Конституції України. У проекті Основного закону України передбачалося: створення двопалатного Парламенту, верхню палату якого складатимуть представники областей, обрані за мажоритарною виборчою системою, а нижню – представники політичних партій і блоків, обрані за пропорційною системою, при цьому верхня палата, по суті, перетворювалася б на центр реальної влади в Україні; розширення прав Президента України на розпуск Верховної Ради України; призначення Прем'єр-міністра України та членів уряду Верховною Радою України; зменшення кількості народних депутатів до 300-т і запровадження для них «імперативного мандата» (втрата депутатського мандата при переході до іншої фракції); проведення президентських і парламентських виборів в один рік (але в різний час); обрання депутатів на п'ять років замість чотирьох за пропорційною виборчою системою; збереження за Президентом України права призначати «силових» міністрів (оборони, закордонних справ, внутрішніх справ та надзвичайних ситуацій), а також голів Державної податкової адміністрації України, Державної митної служби України, СБУ та Державного комітету у справах охорони державного кордону; збереження за Президентом України права призначати голів державних адміністрацій. Особливість новації полягала в тому, що результати загальнонародного референдуму з «конституційних питань» мали б вважатися остаточними й такими, що не підлягають затвердженню жодними органами³⁴. Ці пропозиції були сприйняті однозначно як спроба Л. Кучми зберегти наявний у нього обсяг влади.

У країні було організовано «всенародне обговорення» проекту Л. Кучми, хоча за даними чотирьох соціологічних служб у березні–квітні 2003 р. принаймні половина респондентів не знала, про що йдеться у «всенародному обговоренні»; понад 75% не знали суті президентських пропозицій; 7,7% опитаних підтвердили, що брали участь у зборах, присвячених обговоренню

президентської ініціативи; 2,8% заявили, що їх примусили підписати відповідні звернення³⁵.

Паралельно президентська команда продовжувала пошук варіантів утримання при владі. На початку жовтня 2003 р. лідер парламентської фракції «Народовладдя» Б. Губський (представник «київського «клану»») вніс до Конституційного Суду України подання щодо права чинного Президента України балотуватися на третій термін. Цей крок народного депутата негайно спричинив дискусію стосовно нібито наявних амбіцій Президента, хоч сам Л. Кучма заперечував подібні плани.

Тим часом у Верховній Раді України розгорілися дебати з приводу нового закону про парламентські вибори. Опозиція активно відстоювала пропорційну систему, що знову призвело до блокування роботи Верховної Ради України і фізичних сутичок між депутатами, які вже стали буденними і перманентними.

У грудні 2003 р. була здійснена спроба трансформувати політичну реформу Л. Кучми у варіант парламентсько-президентської республіки, згідно з яким Президента України обирала б Верховна Рада України. У разі успіху можна було організувати його обрання Парламентом вже у 2004 р., для чого варто було б набрати 300 голосів народних депутатів. Інший варіант передбачав проведення всенародних президентських виборів 2004 р. і чергове обрання нового Президента України вже Верховною Радою України після виборів 2006 р. Унаслідок цього переможець виборів 2004 р. ставав Президентом України менше, ніж на два роки.

30 грудня 2003 р. сталася неординарна подія – Конституційний Суд України дозволив Л. Кучмі балотуватися на третій термін, що, правда, сам Президент заявляв, що не балотуватиметься, знаючи про низький рівень підтримки його населенням країни³⁶. Очевидно, він розраховував, що навесні йому вдасться «проштовхнути» через Верховну Раду України свій варіант конституційної реформи.

У перші місяці 2004 р. виявилися найочевидніші ознаки того, що Президент України втрачає реальну владу, що створена ним система балансування між кланами почала давати реальні збої. Крім того, як у колах найвищої державної бюрократії, так і

в силових структурах почалися рухи, які засвідчили початок пошуків нового покровителя.

8 квітня 2004 р. за президентський проект Основного закону України проголосувало 294-и депутати. Для перемоги Л. Кучмі забракло 6-ти голосів – як виявилось пізніше, їх притримали депутати, які належали саме до президентської більшості. Провал конституційної реформи у варіанті Л. Кучми сигналізував не тільки про зростання впливу опозиційних політичних сил, а й про розкол у президентському таборі. Політична боротьба вступала у фазу, пов'язану з виборами Президента України.

Таким чином, можна констатувати, що кучмівський режим влади в Україні мав явно авторитарний характер і обумовлювався як перевагами, так і недоліками особи Л. Кучми. Після нетривалого періоду лібералізації режиму в країні наступив період поступової реставрації м'якого авторитаризму, який душитиме своїх опонентів як «лагідними» методами (державними нагородами і преміями, званнями, посадами, бізнесовими преференціями, пропозиціями, від яких неможливо відмовитися), так і вдаватиметься стосовно норовистих опонентів до методів, наслідком застосування яких буде смерть (людей, газет, ідей, проектів, планів тощо). Конструктивна робота між Верховною Радою України і Президентом України не складалася, Прем'єр-міністри України часто змінювали один одного, оскільки перша особа держави побоювалася політичної і, можливо, ресурсної конкуренції з боку глави уряду й інших вищих керівників країни. Централізація, жорстка ієрархія, глибоке проникнення влади в життя громадян формували особливе ставлення населення України до державних інститутів і врешті – до влади. Для української влади, на думку О. Дергачова, були характерними не тільки такі стійкі явища як патерналізм та утриманство, а спостерігалися й більш глибокі проблеми: система організації влади й система управління не були зорієнтовані на служіння народу; відбувалася перманентна експансія держави на традиційне поле життєдіяльності громадянського суспільства; сформувалася політична псевдокультура, у масовій свідомості утвердилося досить стійке уявлення про недоторканність державної влади, особливий ста-

тус вищих представників влади, можливість і необхідності контролю за їх діяльністю³⁷.

Хоч прийнята Конституція України 1996 р. відчутно звузила владні повноваження глави держави, аналіз же практичних дій Президента України Л. Кучми показує, що реальна влада, якою володів другий Президент України, забезпечувала йому абсолютне домінування не лише над Прем'єр-міністром України та урядом, які були залежними від Адміністрації Президента України, а й над Верховною Радою України, коли Президент мав вирішальний вплив на формат і поведінку під час голосувань більшості партійних фракцій незалежно від результатів парламентських виборів. Це дає підстави зробити висновок, що фактичні повноваження Президента України до впровадження в дію змін до Конституції України значно перевищували повноваження, закріплені за Президентом України Конституцією України (і навіть повноваження Президента США). Тому розглядати позицію Президента України в даний період у системі координат напівпрезидентської форми правління буде вкрай некоректно, відповідне позиціонування слід шукати в межах президентської форми правління (з явними ознаками тяжіння до авторитаризму).

Відшукати позитив у правлінні другого українського Президента важко, проте все ж таки можна: по-перше, усунення можливості встановлення парламентсько-радянської республіки, ідейним прихильником і натхненником якої виступав лідер соціалістів О. Мороз; по-друге, започаткування в Україні економічних реформ; по-третє, закінчення президентських повноважень Л. Кучми увінчалася помаранчевою революцією; по-четверте, незважаючи на низьку ефективність інституту президентства в Україні, саме він став каталізатором дозрівання громадянського суспільства.

Форми і методи управління Українською державою Л. Кучмою в сучасній українській політичній історії отримали непривабливу назву «кучмізму» (термін вживається не тільки журналістами чи політиками, але й науковцями), найбільш характерними ознаками якого стали:

– колективне вибудовування механізму влади, політичне шахрайство, маніпуляції тощо;

– широке використання демократичних процедур, демократичної риторики чи демократичних форм політичної участі (виборів, голосування, опитувань громадської думки, референдумів тощо), які були покликані стати ширмою для: 1) фальшування процесу народного волевиявлення 1999, 2002 та 2004 рр.; 2) прикриття перманентного розширення сфери тіньової політики Президентом України (таємне законодавство, нагородження людей із сумнівною репутацією тощо); 3) легітимації недемократичних прагнень Президента, пов'язаних із підготовкою та змістовим наповненням референдуму 2000 р.; 4) конструювання потрібної Президентові структури українського Парламенту; 5) маніпулювання політичною свідомістю та поведінкою електорату;

– фальшування демократичних процедур демократичною риторикою Президента та численними популістськими гаслами;

– створення політичних інститутів, з одного боку, демократичних за формою, але не за стилем та методами роботи (наприклад, Конституційний Суд України), а з іншого, – цілком неконституційних (Адміністрація Президента України, Державна податкова адміністрація України), які використовувалися не тільки як важелі президентського управління та майже тотального контролю, а і як засіб розправи із інакодумцями;

– ігнорування Конституції України та чинних законів України, свідоме гальмування процесу прийняття нових правил гри у країні;

– формування специфічного механізму управління державою, вкрай громіздкого і корумпованого. Нагромадження значної влади в руках Президента призводило до дублювання повноважень владних інститутів, до підміни їх неконституційними інститутами;

– функціонування на тлі формальної багатопартійності «партії влади», структурно несталій, з партійним ядром, що постійно рухається від однієї політичної сили до іншої (наприклад, НДП, СДПУ(о), блок «За єдину Україну!»);

– порушення прав і свобод людини і громадянина в Україні (особливо права на природну (ненасильницьку) смерть);

- несприйняття вільної та опозиційної думки, позиції, опозиції взагалі;

- зигзагоподібна зовнішня політика України, яка передбачала нескінченну кількість «стратегічних партнерів», супроводжувалася констатацією євроатлантичних і європейських прагнень (а насправді євросимуляцією)³⁸.

Прискіпливий аналіз політичної влади в Україні напередодні президентських виборів 2004 р. дає підстави визначити такі її особливості:

- Конституція України окреслила правові межі державного примусу щодо суспільства і громадян. Проте через недосконалість інститутів судового й несудового захисту прав громадян, а також незрілість громадської культури, державний монополізм в інформаційному просторі влада часто вдавалася до неправових засобів примусу: неконституційних домагань, шантажу, підкупу, бюрократичних зволікань у вирішенні тієї чи іншої справи, репресивних переслідувань та ідеологічних маніпулювань громадською думкою (формування вигідних для влади стереотипів, дискредитація громадян, незручних чи небезпечних для її панування);

- легітимність традиційного типу влади в Україні здебільшого має у своїй основі ті ментальні і поведінкові настанови, які споріднені з комуністичними й націоналістичними традиціями. Одна частина громадян довіряє лише тій державі, яка можлива з відновленням нового Союзу, друга пов'язує свій успіх із національною державою, третя сподівається на можливість появи такої держави, яка б поєднувала в собі національні державні традиції із сучасним цивілізованим державотворчим ідеалом;

- етатистський синдром є характерним для ментальності значної частини населення старшого покоління з її прагненням до єдиної державної ідеології, з акцентом на пріоритеті розбудови держави над реформістськими процесами, що на практиці призводить до громіздкого зростання державного апарату, паразитичного збагачення державного чиновництва. У силу цієї обставини привабливим стає ідеал держави в минулому і зневага до сучасної держави;

- в Україні слабо виражена легітимність харизматичного типу на національному рівні, оскільки немає лідера, який мав би підтримку в усіх регіонах України, серед різних соціальних груп і політичних сил;

- соціально-евдемонічна легітимність, яка сягає корінням у радянський патерналізм, в Україні переважно має негативний відтінок, адже криза довіри до влади здебільшого існує через нездатність останньої забезпечити добробут громадянам держави;

- правничо-раціональна легітимність влади в Україні ще не сформувалася, оскільки нова Конституція України лише створила ґрунт для неї, але влада і громадяни ще не звикли (чи не бажають) взаємодіяти у правовому полі. Спокуса порушувати Основний закон держави з боку представників вищих органів влади створює прецедент зневіри до правових регуляторів, підриває правничо-раціональну легітимність;

- легітимність на засадах участі зазнає глибокого переосмислення, оскільки попереднє уявлення про «нашу» і «чужу» владу мало ілюзорну основу: спочатку громадяни думали, що тільки «чужа» влада відчужена від громадян, а «своя» буде дбати про них. Для значної частини населення країни є характерним розчарування у владі й можливостях впливати на неї з метою покращення життя, і тому вона поринула у сферу розв'язання проблем власного виживання.

- раціонально-цільова легітимність тільки починає формуватися, оскільки раніше владу оцінювали не за її спроможністю ефективно управляти, а за різними ідеологічними символами. Оцінка влади та її представників за конкретними справами є основою подолання політичного шахрайства і шарлатанства.

- за рівнем публічності влада в Україні напівприхована, з високим ступенем криптократії. Оскільки понад 60% економіки України перебувало в тіньовому секторі, то, очевидно, таке співвідношення існувало й у владних сферах. Для прикриття злочинних дій і розправи з конкурентами використовувалися кримінальні елементи, причинами існування яких є: 1) слабкі механізми контролю за виконанням бюджету, використанням бюджетних коштів і міжнародних кредитів; 2) збереження за державною власністю значної переваги у стратегічних галузях

економіки; 3) монополізм держави в інформаційному просторі; 4) наявність привілеїв у державній бюрократії порівняно з іншими верствами населення, відсутність правових норм щодо опозиції і соціального партнерства; 5) відсутність жорстких норм і спеціалізованих структур у боротьбі з корупцією; 6) партійна неструктурованість влади, незрілість інститутів цивілізованого громадянського тиску на владу;

- якщо аналізувати владу на рівні інституціалізованих суб'єктів, то необхідно зазначити, що нечіткість правових меж компетенцій між органами державної влади і місцевого самоврядування, застарілі механізми трудової мотивації державної бюрократії, великі можливості владних структур у розподілі власності, матеріальних і фінансових ресурсів сприяють політичній нестабільності, відчуженості влади від суспільства;

- серед групових суб'єктів політики найбільший вплив на державну владу мали колишні номенклатурні угруповання, які завдяки старим зв'язкам, а також доступу до матеріальних і фінансових ресурсів часто використовували владу для своїх корисливих цілей. Номенклатурні угруповання можна умовно поділити на «старі» («напівфеодальні»), неспроможні діяти в ринкових умовах, і «нові» («пробуржуазні»), що завдяки державному протекціонізму нагромадили величезний капітал і виражають готовність працювати в ринкових умовах;

- феномен особистої і групової влади в Україні проявляється більш рельєфно, ніж влади інституціалізованої: група намагається підпорядковувати існуючий інститут своїм інтересам, а лідер – інтереси групи особистим;

- сутність особистої влади в Україні здебільшого проявлялася як влада мітингового вождя («борця за народні інтереси») чи як влада господарника («дбайливого батька»), який турбується про народні інтереси;

- за джерелами формування політична влада в Україні де-юре є демократичною, а де-факто – корпоративно-клановою.

Події листопада–грудня 2004 р., які вже звично називають помаранчевою революцією, можна умовно поділити на кілька складових: по-перше, це масові протести й публічні акції проти фальсифікацій президентських виборів; по-друге, неоднорідною

виявилася сама влада: на боці опозиції виступила частина органів місцевого самоврядування, місцевих органів виконавчої влади, уряду (МЗС) та окремі представники і керівники силових структур (СБУ); по-третє, важливою складовою подій стало «повстання журналістів» – «четверта влада» вийшла з-під майже тотального контролю влади виконавчої; по-четверте, через судову владу опозиції вдалося добитися скасування результатів президентських виборів і призначення повторного голосування. П'ятою складовою можна назвати «переговорний процес», який відбувався у двох площинах: офіційній – за участю міжнародних посередників, і неофіційній – у закулісних домовленостях опозиції та влади³⁹.

На президентських виборах 2004 р. перепліталися й конкурували принаймні три політичні проекти. Перший, із яким пов'язувалися сподівання частини суспільства на зміни, можна умовно назвати «проект Ющенко». Він розпочався невдовзі після відставки В. Ющенка із посади Прем'єр-міністра України. Цей проект фінансувався бізнес-групами, які не мали безпосереднього доступу до влади чи були усунуті від перерозподілу великої власності, що відбувався під контролем Президента України та його оточення. В. Ющенко також мав підтримку значної частини дрібного й середнього бізнесу, частини інтелігенції, частини українського студентства. Його електоральне поле (як показали парламентські вибори 2002 р.) охоплювало Захід і Центр України, частково деякі регіони Півдня країни.

Другим можна назвати «проект Янукович»: спочатку двоєдиною метою цього виборчого проекту було недопущення В. Ющенка та його оточення до влади і збереження за Л. Кучмою максимуму владних повноважень. Паралельно через Верховну Раду України просувався варіант змін до Основного закону України, сюжетною лінією якого був «сильний прем'єр-міністр – слабкий Президент». У ході виборчої кампанії цей проект модифікувався – В. Янукович почав претендувати на самостійну роль у політиці і спирався при цьому на підтримку потужної донецької ФПГ, яка від початку 2000-х рр. розпочинає наступальну економічну експансію поза межами Донбасу і потребує серйозного політичного прикриття.

Третім проектом, який не надто рекламувався (його можна назвати тіншовим), але відігравав надзвичайно важливу роль у політичній боротьбі, був проект «Кучма-3». Не дивлячись на особисті заяви, Л. Кучма бажав залишитися у владі: він сам та його оточення розуміли, що законним шляхом, через прямі вибори затриматися Президентом на третій термін нереально, тому був вироблений план «Кучма – прем'єр-міністр», чи «продовження повноважень».

Виборча кампанія від самого початку перетворилася на масштабну психологічну війну між двома таборами, при цьому для розробки технологій маніпулювання масовою свідомістю з обох боків було залучено іноземних політтехнологів. У виборчому штабі В. Януковича основний наголос робився на протиставленні Сходу і Заходу України, ототожненні В. Ющенко із загрозою «українського націоналізму» та перетворення України на «маріонетку Заходу», насамперед США. У масову свідомість, передусім на Сході України, агресивно й цілеспрямовано вбивалися уявлення про насильницьку українізацію краю у випадку приходу «нашистів» (ця назва була впроваджена стосовно «Нашої України») та їхнього лідера до влади. На центральних телеканалах був продемонстрований відеокліп-кариатура: територію України було поділено на три сорти (цей варіант поділу адресували В. Ющенку та його оточенню): Захід – «перший сорт», Центр – «другий», Схід і Південь – «третій». Водночас активно створювалася позитивна міфологія кандидата від влади: макроекономічне зростання початку 2000-х рр. подавалося винятково як досягнення уряду В. Януковича, сам Прем'єр-міністр України рекламувався як досвідчений господарник, жорсткий і цілеспрямований лідер, великий прихильник православія і тісних дружніх зв'язків із Росією.

Опозиція, у свою чергу, маючи вкрай обмежений доступ до ЗМІ, розгорнула інтенсивну агітацію і контрпропаганду в Інтернеті. Образ головного опонента був представлений у вигляді досить непривабливої карикатури: надзвичайно активно експлуатувалася тема кримінального минулого В. Януковича, при цьому він перетворювався чи не на уособлення «бандитської влади»; предметом особливої уваги стали негаразди з орфогра-

фією при заповненні анкети кандидата у президенти. Формуванню негативного іміджу В. Януковича сприяло й те, що він був висуванцем Л. Кучми.

Таким чином, українські виборці мали зробити вибір не стільки між програмами кандидатів, які за своїм змістом мало відрізнялися, являючи собою стандартний набір виборчої популярістської соціально-політичної риторики, як між двома віртуальними виборчими проектами, у яких було дуже мало спільного з реальними постатями кандидатів.

За цими обома віртуальними проектами стояли реальні інтереси великого капіталу, високопоставленої державної бюрократії і сподівання мільйонів громадян на краще майбутнє. На відміну від попередніх виборчих кампаній за цими проектами стояла вже не лише влада з її цинізмом, потужним і тотальним адмінресурсом, досконалими механізмами маніпулювання масовою свідомістю та фальсифікації результатів виборів, а й досвідчена й добре організована опозиція, керівники якої поступалися реальній владі здебільшого матеріальними та організаційними можливостями, але аж ніяк не здатністю до демагогії та маніпулятивних технологій. Усе це визначило напругу і безпрецедентний рівень протистояння на президентських виборах восени – взимку 2004 р.

Стартові позиції двох головних кандидатів були нерівними. На В. Януковича працював весь державний адміністративний ресурс – від Адміністрації Президента України до районних держадміністрацій; він мав необмежену медіа-підтримку всіх контрольованих владою телеканалів (офіційно це подавалося як висвітлення діяльності Прем'єр-міністра України); фінансові ресурси, на які він міг спиратися, очевидно були більшими, ніж у його основного опонента. На В. Януковича працювали два центральні штаби: офіційний, який очолював голова правління Національного банку України С. Тігіпко, що фактично відповідав за виборчий «піар», та неофіційний, очолюваний представником «донецького клану» С. Ключевим, який контролював фінансовий бік кампанії та відповідав за організацію заходів, які «не вписувалися» в законодавче поле України. У регіонах України працювали 230 довірених осіб В. Януковича

та 1121 представник у територіальних виборчих комісіях⁴⁰. У ЦВК чисельно домінували представники влади та кандидата від влади.

Кандидат у Президенти України В. Ющенко мав у розпорядженні власний офіційний штаб, який очолив О. Зінченко. ЦВК офіційно зареєструвала 230 довірених осіб і 1123-и представники В. Ющенка в територіальних виборчих комісіях⁴¹. Єдиний центральний телевізійний медіа-ресурс – 5-ий канал, який працював на опозицію (хоч намагався дотримуватися задекларованої об'єктивності), був доступний лише 1,3% глядачів⁴², але й він був об'єктом жорсткого тиску з боку влади – від припинення трансляцій у східних областях держави до спроб взагалі закрити його. Реально обсяг інформації про кандидата В. Януковича, яка подавалася у липні–вересні 2004 р. на цих телеканалах, у 210 разів перевищував обсяг інформації про В. Ющенка⁴³.

У ході президентської виборчої кампанії 2004 р. з'явилися нові політичні гравці: на боці опозиції виступила молодіжна організація «Пора», яка була створена за зразком сербського «Опору» і грузинської «Кхмари». Активісти «Пори» пройшли навчання методів організації ненасильницького опору в літніх таборах і на спеціальних семінарах, події в Україні восени–взимку 2004 р. довели їхню ефективність. Дієвість «Пори» вимірювалася не кількістю членів організації (у серпні 2004 р. їх нараховувалося 20 тисяч осіб⁴⁴), а реальною здатністю в критичні моменти подавати приклад мобілізації і самоорганізації, як це сталося в листопаді 2004 р., коли «Пора» фактично стала ядром масових протестів на майдані Незалежності в Києві.

Політичні сили, що прийшли до влади у 2004 р., швидше всього інтуїтивно, використавши інші ціннісні установки масової свідомості, стали формувати образ лідера з пасторськими рисами. Коли було остаточно ясно, що В. Ющенко став Президентом України (а це стало зрозуміло 8 грудня 2004 р.), головним завданням тоді ще опозиції мало б стати вироблення стратегії діяльності в умовах влади, заміна старої владної системи, заснованої на тотальній брехні, страху, корупції і компроматі, на принципово іншу, зміна наскрізь прогнилих

інститутів влади і, звісно, підбір людей, які мали замінити старі кадри. Мали б бути синтезовані воедино погляди політиків, інтелектуальні напрацювання незалежних центрів (які, безумовно, були) та міжнародний досвід і на цій основі вироблена спільна лінія поведінки. Проте змінювати механізми державного управління помаранчеві політики не поспішали. Навпаки, Президент України В. Ющенко, приміряючи на себе шати духовного лідера нації, явно жалкував за президентськими повноваженнями свого попередника. Демократичні декларації (особливо у вустах нової влади) значною мірою мають риторико-прагматичний характер. Часто ця риторика зумовлена швидше надією на підтримку і допомогу з боку «заможного» Заходу, ніж реальною потребою самим орієнтуватися на демократичні норми соціального життя.

Так було зроблено перший крок до поразки помаранчевих сил: багато нових людей, які щиро хотіли втілити в життя обіцяне на Майдані, прийшли працювати у стару систему влади, збудовану і вишпекану за десять років панування Л. Кучми. Ця система і виховані нею чиновники мали свої правила і залізні закони. За іншими вони жити не хотіли і не могли. Вона рано чи пізно підкоряла цим правилам будь-кого нового, хто потрапляв у владу, або ж безжалісно викидала його назовні.

Ситуація лише поглибилася рішенням Президента України призначити на ключові державні посади людей, які, маючи безумовні заслуги перед помаранчевою революцією, не були позбавлені, як мінімум, трьох головних недоліків:

- вони були великими бізнесменами і не збиралися відділяти свій бізнес від політичної діяльності, та й ніхто перед ними такої вимоги не ставив. Цим одразу було порушено головний принцип майдану, що бізнес буде відокремлений від влади;

- ці люди у своїй переважній більшості були ментальними носіями старої ідеології побудови бізнесу і здійснення влади. Вони прийшли в лави опозиції не тому, що були ідейними борцями за демократію, свободу і суспільні інтереси, а тому, що в кучмівській системі їм не знайшлося місця, вона їх виштовхувала, а декого просто нещадно нищила. Отримавши вагомі

державні пости, вони, відповідно, почали керувати так (чи приблизно так), як це робилося за старої системи влади;

– вони жорстко на особистісному рівні конкурували в боротьбі за найвищі посади у виконавчій владі. Чинником напруги між суб'єктами державного управління став датований 8 лютого 2005 р. указ глави держави «Про деякі питання організації діяльності Ради національної безпеки і оборони України». Цим документом секретар РНБОУ наділявся правами, які, згідно з Конституцією України та чинним вітчизняним законодавством, належать до виключних повноважень Президента України як голови цього органу. Першим секретарем РНБОУ з новими адміністративними можливостями став П. Порошенко. З приводу посадових прав, обов'язків і відповідальності між ним та Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко відразу виникли гострі суперечності, які незабаром переросли у відкритий конфлікт.

Ця конкуренція не припинялася весь період діяльності першого помаранчевого уряду і вилилася в накопичування й оприлюднення взаємного компромату, нашіптування главі держави про реальні й вигадані промахи один одного, розстановку «своїх» людей у підконтрольні та суміжні владні інститути.

Форсоване оновлення кадрів по всій вертикалі виконавчої влади включно з районною її ланкою – 18 тисяч новопризначених упродовж двох перших місяців – відбувалося під гаслами рішучого подолання спадщини «злочинного кучмівського режиму» та «відокремлення влади від бізнесу». Однак на відповідальні державні посади не завжди приходили найкращі у фаховому й моральному відношенні люди. Серед значної частини населення України почали з'являтися симптоми розчарування і невдоволення. Вони посилювалися недотриманням новою владою ряду обіцянок, даних нею на майдані.

Без затвердження цілісної концепції адміністративної реформи ухвалювалися рішення про ліквідацію та реорганізацію державних комітетів. Не знайшли підтримки на різних рівнях виконавчої влади і місцевого самоврядування, у тому числі і в територіальних громадах, висунуті віце-прем'єр-міністром Р. Безсмертним та широко оприлюднені пропозиції з реформування адміністративно-територіального устрою держави.

Безперечно, одним із найбільших здобутків тривалих президентських виборів 2004 р. і поствиборчого періоду стала свобода слова й журналістської діяльності у вітчизняному мас-медійному просторі. Закріпленню цих демократичних змін мало сприяти створення національної системи суспільного телерадіомовлення, але задекларовані новою владою наміри не були реалізовані.

У спадок новій владі дісталися соціальні негаразди попередньої влади: бідність переважної більшості громадян країни, високий рівень безробіття, низькі заробітні плати (особливо в бюджетній сфері), мізерні пенсії, величезне майнове розшарування, проблеми у сфері охорони здоров'я. Гострота цих проблем і високі суспільні очікування спонукали Президента України і сформовані ним уряди (спочатку Ю. Тимошенко, а потім – Ю. Єханурова) до реалізації моделі економічної політики, яка мала поєднувати, з одного боку, високі темпи зростання доходів населення, з іншого, – забезпечувати макроекономічну стабільність та економічне піднесення. Ризики цієї моделі полягали в пошуках ресурсів для таких управлінських рішень, які б забезпечували прискорений соціальний розвиток при одночасній мінімізації інфляційних загроз і стимулювання економічного поступу України.

З метою збільшення бюджетних надходжень на вирішення завдань соціальної політики влада вжила низку заходів із наведення порядку у використанні державної власності, детінізації економічної діяльності суб'єктів господарювання, протидії вивезенню капіталів за кордон і відмиванню коштів через офшорні зони, ліквідації необґрунтованих податкових пільг, припинення контрабанди, ліквідації пільг для вільних економічних зон. У результаті проведених заходів у 2005 р. у 1,5 разу зросла дохідна частина державного бюджету, а відповідно і його соціальні статті. У липні 2005 р. вперше в історії незалежної України кінцеві споживчі витрати в розрахунку на одну особу перевищили (на 11,7%) прожитковий мінімум. У жовтні цього ж року його величина досягла 22,8%⁴⁵.

Критично важливо для нової помаранчевої влади було показати свою чесність і відкритість, бо саме безчесність,

підлість, антисуспільний характер попередньої влади вивели мільйони людей на вулиці міст, містечок і сіл України. У цьому контексті принципово важливо було б: 1) представникам нової влади, включаючи Президента України, оприлюднити інформацію про свої реальні доходи і реальну нерухомість, подавши тим самим особистий приклад суспільству; 2) змусити (через закон та інструменти влади) зробити це міністрів, політиків, депутатів і чиновників, гарантувавши їм відсутність переслідувань через походження капіталів; 3) запровадити жорсткий нагляд за видатками всіх державних службовців, передбачивши відповідальність за непідтверджені доходами витрати; 4) різко підняти їм зарплату, попередньо аргументовано пояснивши суспільству мотивацію такої стратегії.

Помаранчева влада могла розпочати рух до зовсім нової якості державних чиновників в Україні, але цього не було зроблено. Принципово важливо було покарати фальсифікаторів виборів. В іншому разі для суспільства залишилися б незрозумілим (власне так і сталося), навіщо було скасовано другий та призначено третій тур президентських виборів у грудні 2004 р. Декілька відкритих судових процесів над головними організаторами й головними виконавцями технологій фальсифікації допомогли б суспільству повірити в торжество закону і справедливості. Державна силова машина мала працювати на пошук доказової бази передусім щодо головних дійових осіб фальсифікацій. Крім того, бодай кілька успішних справ кардинально похитнули б монолітність колишньої партійно-державної еліти, їхню віру у власну безкарність, у те що все їм зійде з рук. Але вже в середині літа 2005 р. стало зрозуміло, що суспільство очікує марно. Політичний кістяк сили, яка програла вибори, не був зламаний – він навіть не був істотно порушений. Меморандум Ющенка–Януковича 22 вересня 2005 р. лише закріпив наявний стан речей: покарання фальсифікаторів не відбулося; він дозволив Партії Регіонів швидко відновити і наростити свою ієрархію, стиль і філософію поведінки; вони захистили своїх, а їх діяльність у листопаді 2004 р. виявилася виправданою в очах власного електорату.

Інший важливий момент – це ставлення до олігархів і приватизації. Нова влада отримала у спадок кілька сформованих олігархічних груп із капіталізацією, що в деякого дорівнювала половині українського державного бюджету, і кілька десятків менших ФПГ. Ця обставина вимагала від уряду, з одного боку, вдумливих і послідовних кроків щодо диверсифікації їх фінансової могутності, а з іншого, – чіткої політики влади у сфері приватизації (реприватизації). Замість цього суспільство отримало публічно голий, нічим не виправданий урядовий популізм, а за лаштунками сепаратні переговори і тимчасові союзи із тими самими ФПГ.

Інший погляд був на поверхні: визначити кінцевий перелік підприємств, що мають стратегічне чи велике значення для економіки України і щодо яких є сумніви в законності приватизації, провести перевірку, встановивши в судовому порядку незаконність приватизації, забрати в державну власність ці підприємства і перепродати на відкритих аукціонах. У разі приватизації за заниженою ціною встановити механізм доплат. Після цих процедур заспокоїти більшість власників, заявивши, що тотальних репресій не буде. Отримані додаткові ресурси акумулювати в окремому інноваційному фонді в складі державного бюджету і спрямувати на фінансування найновіших, які можуть прорватися на світові ринки, інноваційних технологій. Насправді ж нова влада не зачепила олігархів, а у сфері приватизації через популізм і непослідовність зруйнувала інвестиційний клімат у країні.

До кроків, які могли розпочати, але не розпочали трансформацію старої влади в напрямі європейської моделі, додалося щонайменше стільки ж політичних кроків, які можна окреслити так: створення НСНУ як президентської за формою партії, а по суті – партії помаранчевих олігархів, позаідеологічної, адміністративно змодельованої згори, яка знищила блок «Наша Україна» зразка 2002 р.; не зумівши втримати конфлікт наближених до глави української держави політиків із Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко, Президент України В. Ющенко відправляє уряд у відставку, чим спричиняє розкол помаранчевого табору і його загальне ослаблення; підписання Прези-

дентом Меморандуму, який відповідно посилив Партію Регіонів і посприяв її швидкій реанімації, нездатність помаранчевих сил через амбіції та особисті образи об'єднати свої зусилля в річницю революції на майдані (хоч спроби такі робилися); подальше розпорошення помаранчевих сил через виникнення кількох дрібних блоків (зокрема, блоку «Пора»–ПРП).

Нагромадження негативних тенденцій у соціально-економічній сфері збіглося в часі із загостренням суперечностей і конфліктом усередині українського істеблішменту. 2 вересня 2005 р. керівник президентського Секретаріату держсекретар О. Зінченко подав у відставку. На прес-конференції з приводу свого рішення він звинуватив секретаря РНБОУ П. Порошенка, першого помічника Президента України О. Третьякова та лідера парламентської фракції «Наша Україна» М. Маргиненка в корупційних діях і використанні влади в корисливих цілях. Достовірність цих звинувачень із часом не була підтверджена, проте їхня поява засвідчила наявність реального конфлікту у владній верхівці. 7 вересня віце-прем'єр-міністр із гуманітарних і соціальних питань М. Томенко подав заяву на звільнення, мотивувавши її неможливістю перебувати на посаді в ситуації, коли оточення Президента України В. Ющенка працює на власний бізнес і проти обраного парламентом уряду Ю. Тимошенко. 8 вересня Президент України В. Ющенко повідомив ЗМІ про підписання Указу про припинення повноважень Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко та відставку всього уряду, а також про прийняття відставки секретаря РНБОУ П. Порошенка. Причиною рішень він назвав протистояння у владній команді, передовсім між колишніми держсекретарем, секретарем РНБОУ та главою Кабінету Міністрів України.

Події помаранчевої революції призвели до істотних змін у масовій свідомості. Одні тенденції змінили спрямованість, інші різко посилювалися. Значні зміни, що відбулися в суспільній свідомості під впливом подій, пов'язаних із виборами Президента України, дозволяли робити висновки, що у процесі демократичного розвитку України настав перелом. До 2005 р. стосовно більшості показників, які характеризують масову свідомість, було зафіксовано ряд тенденцій, які свідчили про

поступове наростання орієнтованих на минуле настроїв. Зокрема фіксувалося зростання антиринкових настроїв і негативного ставлення до процесів приватизації та інституту багатопартійності, виявилася перманентна недовіра до політичних партій та представників владних структур різного рівня. У настроях людей переважали високий рівень соціального песимізму й аномічної деморалізованості – психологічної реакції на відсутність норм і цінностей, які об'єднують людей.

За революційний і постреволуційний періоди поряд із наростанням антиринкових настроїв, хоч як це дивно на перший погляд, зміцнюється тенденція до формування орієнтацій масової свідомості на східний геополітичний вектор міжнародної консолідації України. Проявляючи певну амбівалентність, масова свідомість поряд зі «східною» орієнтацією одночасно в цілому схвалює й ідею вступу України в Європейський Союз. Різко зростає негативне ставлення населення до ідеї вступу України в НАТО. Так, наприклад, за даними дослідження, проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, станом на грудень 2008 р. 48,2% опитаних відзначили, що НАТО в першу чергу є агресивним воєнним блоком. Порівняно з аналогічним опитуванням, проведеним у червні 2002 р., кількість негативно налаштованих стосовно НАТО збільшилася на 13,4%, причому кількість тих, хто не визначився, майже не змінилася. Збільшення відбулося за рахунок тих опитаних, хто раніше вважав, що НАТО є оборонним союзом (24,% – 2002 р., 19,6% – 2008 р.) та миротворчою організацією (17,7% та відповідно 12,8%)⁴⁶.

За даними опитування «Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу?», 51,1% респондентів вважає, що відносини з Росією мають бути пріоритетним напрямом зовнішньої політики України, це найвищий показник із 2002 р.⁴⁷ Відносини з країнами ЄС вважають пріоритетними 27,5% опитаних.

Істотним чинником етнопсихологічного розмежування, яке проявилось в масовій свідомості у процесі помаранчевої революції, є мовна політика нової влади. У «мовному питанні» має йтися не про певну ідеологію та політику, не про захист тієї чи іншої мови, а про захист прав та інтересів людей, створення

комфортних умов життя, якщо це не йтиме на шкоду іншим громадянам. Однак нова влада, яка сповідує демократичні цінності, замість створення умов для розвитку й розширення зони впливу української мови (організації численних курсів із вивчення української мови із залученням кваліфікованих викладачів, створення комфортних умов видавничої діяльності і т.п. заходів, які сприяли б реальному поширенню державної мови), ухвалює рішення про примусову українізацію не лише в медійному просторі та сфері освіти, а й у сфері юридичного і правового захисту. При такій зневазі до прав та інтересів половини громадян країни найімовірніше буде очікувати від населення невиконання явно нездійснених законів. Ця імпліцитно закладена зневага до виданих законів та політичних рішень явно не сприятиме розвитку цінностей демократичного суспільства.

Уже згадувані результати соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, проведені до 15-ї річниці Української держави, підтвердили, що більшість (52%) громадян країни вважають рідною українську мову; майже третина (31%) – російську. Майже для кожного шостого (16%) рідними є обидві мови рівною мірою, для кожного дев'ятого – інша мова. При цьому на Заході й у Центрі країни як рідна домінує українська мова (90% і 72%, відповідно), на Сході та Півдні більшість жителів вважають рідною російську мову (54% і 52%) або є білінгвами (24% і 17%). Це приблизно відбиває етнічний склад населення регіонів: у перших двох етнічні українці домінують (Захід: українці – 93%, росіяни – 3%; Центр: відповідно 92% і 7%), на Сході та Півдні становлять більшість, але поряд із ними існують значні групи етнічних росіян (Схід: українці – 67%, росіяни – 30%; Південь – 58% і 32% відповідно)⁴⁸.

Звертає на себе увагу та обставина, що вільно володіють українською мовою більше громадян, аніж вважають її рідною (58% проти 52%). А коли взяти до уваги тих, хто засвідчив достатнє володіння нею, то виявиться, що 92% громадян країни володіють державною мовою або вільно, або в обсязі, достатньому для спілкування. Лише семеро зі ста мають із нею проблеми і тільки один із сотні повідомив, що української мови

не розуміє. Зрозуміло, що рівень володіння українською знижується в напрямку із Заходу, де нею вільно володіють 89% жителів, на Схід і Південь, де вільно нею володіють 37% і 36% відповідно (у Центрі – 71%)⁴⁹.

Однак використовують українську мову в побуті значно менше громадян, ніж нею володіють, а на Сході та Півдні – менше, ніж вважають українську рідною. Якщо вести мову про регіони, то українська домінує в побуті населення Заходу, де 89% жителів користуються виключно чи переважно українською, превалює – у побуті Центрального (62%) і посідає другорядні позиції в побуті жителів Сходу (16%) та Півдня (21%), де домінує російська (63% і 60% відповідно)⁵⁰.

Мотиви вибору мови спілкування можна умовно розділити на три категорії: природні («цією мовою я розмовляю з дитинства»), прагматичні («ця мова найбільше поширена в місцевості, де я живу») і ціннісні («це мова народу, до якого я належу»; «мова моєї держави, розмовляти нею – мій обов'язок»; «мова країни, яку я вважаю своєю Батьківщиною»).

У всіх регіонах більшість чи відносно більшість складають люди, які мотивують свій вибір природною причиною (від 47% на Заході країни до 62% на Півдні). Однак жителям Заходу більш властиве ціннісне ставлення (43%). У Центрі відповідна група становить 22%; на Сході – 11%; на Півдні – 8% жителів регіону⁵¹.

З наведених результатів соціологічних досліджень випливає, що, по-перше, для жителів Заходу країни українська мова – це частіше цінність, для жителів Центру, Сходу і Півдня – радше просто спосіб спілкування; по-друге, ми достатньою мірою володіємо державною мовою, щоб використовувати її як мову міжнаціонального спілкування.

Схема розподілу владних повноважень зразка 1996-го р. закріплювала в Україні майже абсолютну повноту президентської влади, але цілком ігнорувала механізм відповідальності глави держави. Не думаємо, що сильна президентська влада – ідеальний варіант для України. Сліпе повернення до конституційної редакції 15-річної давності буде, напевно, означати крах української демократії. Президентський режим припустимий і виправданий лише тоді, коли глава держави буде ще й главою

виконавчої влади та стане відповідати за дії цієї влади, і, найголовніше, – коли буде виписано чіткий механізм жорсткого контролю за діяльністю Президента з боку Парламенту та опозиції. Однією з головних гарантій здійснення цього контролю має бути проста й зрозуміла процедура оголошення імпичменту, причому дострокова відмова від влади має наступати, серед іншого, за порушення найвищою посадовою особою принесеної нею присяги. Крім того, Президент України має бути позбавлений права вносити до Конституції України зміни, що стосуються сфери його повноважень. Напевно, розумно було б і звільнити його від обов'язків гаранта Основного закону України, переклавши цю турботу на Конституційний Суд України.

Версія зразка 2004-го р. має ще більше недоліків⁵². Те, що наші політики та підготовані ними правознавці голосливо іменують «системою стримувань і противаг», насправді виглядає нерозумно, оскільки не дає нормально функціонувати ні Президенту України, ні Кабінету Міністрів України. Точаться гострі суперечки навколо трактування 83-ї статті Конституції України⁵³. Внесення кандидатури Прем'єр-міністра України, запропонованої коаліцією, є правом Президента України чи його обов'язком? Автор монографії поділяє думку тих дослідників української влади, які стверджують, що відповісти слід було б на інше запитання: навіщо Президент України взагалі має вносити цю кандидатуру? Нісенітниця очевидна: парламентська більшість підбирає претендента, вона ж за нього голосує, до чого тут Президент, тим паче, якщо ми говоримо про парламентську модель республіки?

Президент – не просто конкретна особа, він ще й орган влади, але він – не гілка влади. А в обох конституційних версіях його намагалися нею зробити. Тільки в одному випадку главу держави обділили відповідальністю, а в іншому – правами. У класичних моделях цій постаті відведено абсолютно конкретне місце. Президентське правління робить її главою виконавчої влади, перетворюючи депутатський корпус і опозицію на інструмент контролю. Парламентське правління наділяє Президента законодавчо закріпленими повноваженнями арбітра. На практиці це означає, що Президент має здобути право достроково припи-

нити повноваження Парламенту, якщо той вчасно не ухвалив бюджет або (як пропонує В. Мусіяка) якщо Верховна Рада України порушила Конституцію України. Схема, закладена в нинішній редакції, такої можливості не передбачає. Гарант Конституції України може розпустити Парламент тільки за бездіяльність, проте припинити неправомірну й навіть злочинну діяльність Верховної Ради України він не має права. Очевидно, його слід таким правом наділити, але тільки після розгляду питання Конституційним Судом України, зобов'язавши його розглядати такі президентські подання невідкладно й у стислий термін.

Після внесення поправок до Конституції України виникла система двовладдя в країні в цілому й у виконавчій владі зокрема. В існуючий перманентний конфлікт між Президентом України і Верховною Радою України був залучений Кабінет Міністрів України на боці Верховної Ради України. Президент України не управляє Кабінетом Міністрів України, але має можливість частково впливати на кадрову складову виконавчої влади. Прем'єр-міністр України незалежний від Президента України, але його влада є лише похідною від влади парламентської більшості. Приводи для сутичок парламентська більшість, уряд і опозиція знаходили постійно. За своєю суттю ці приводи можна умовно поділити на три групи. Першу групу породив об'єктивно болочий процес перерозподілу повноважень, що розпочався після практичного вступу в дію конституційної реформи 2006 р., яка урізала права Президента України й наростила відповідно повноваження Кабінету Міністрів України й Верховній Раді України. Другу групу проблем породили «білі плями» (неврегульовані закони) у недосконалій Конституції України. І нарешті до третьої групи протиріч належать суб'єктивні чинники (образливі для статусу опонентів дії). Перелік спірних питань, на переможне вирішення яких політична еліта витрачає левову частку свого часу, ресурсів і зусиль, можна окреслити таким чином:

- прагнення Прем'єр-міністра України звузиги коло питань, які виносяться на розгляд РНБОУ, і прагнення Президента України за допомогою рішень РНБОУ корегувати дії Кабінету Міністрів України;

- контрасигнації указів Президента України; блокування реалізації рішень РНБОУ за допомогою контрасигнації, невиконання указів Президента України;

- прагнення провести свій варіант закону про Кабінет Міністрів України: два законопроекти, підготовлені Кабінетом Міністрів України і Секретаріатом Президента України, містять набір прав і обов'язків Кабінету Міністрів України, що відрізняються один від одного, і відповідно різний погляд на перерозподіл не врегульованих Конституцією України повноважень у сфері виконавчої влади;

- множинні звернення до Конституційного Суду України всіх опонентів політичного життя країни і боротьба за формування лояльної суддівської більшості в цьому органі;

- спроба позбавити Президента України права вето бюджету, реалізована у зверненні до Конституційного Суду України по відповідні роз'яснення;

- неможливість конфліктуючих сторін визначитися зі ступенем їх впливу на долі керівників адміністрацій усіх рівнів: Президент України не затверджує тих голів адміністрацій, яких вносить Кабінет Міністрів України; Президент України затверджує голів адміністрацій без подання Кабінету Міністрів України; Президент України не знімає з посади голів адміністрацій, яким висловили недовіру дві третини місцевих рад; Кабінет Міністрів України не запитує в місцевих рад пропозиції щодо внесення на затвердження Президентів України кандидатів на посади керівників держадміністрацій;

- боротьба за Конституцію України: наприклад, Партія Регіонів і КПУ заявляють про необхідність скасувати посаду Президента України чи внести зміни до Конституції України, відповідно до яких Президент України має обиратися Верховною Радою України; представники БЮТу та пропрезидентських сил заявляють про намір звернутися до Конституційного Суду України з метою скасувати політичну реформу і повернути Президентів України його попередні повноваження; Президент України повідомляє про створення конституційної комісії, покликаної оптимізувати Основний закон держави (у свій час

уряд В. Януковича і антикризова коаліція відмовлялися делегувати представників до складу цієї комісії);

- боротьба за контроль над правоохоронними органами і Генеральною прокуратурою України;

- виплата податку на додану вартість, здійснювана за привілейованими адресами і в ручному режимі;

- боротьба за призначення глави Укрспецекспорту і контроль над спецпостачальником;

- бюрократичне протистояння апаратів (КМУ і СП);

- перманентна боротьба за столицю: оточення Президента України і Прем'єр-міністра України підтримують протиборчі сторони в боротьбі за владу й ресурс Києва.

Посттоталітарний синдром спостерігається в Україні й у відсутності практичного прояву принципу поділу влади. Упродовж усього періоду існування Української держави питання розмежування повноважень між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, а також між владними структурами різних рівнів постає як ключова проблема становлення і розвитку політичної системи України. При цьому слід зазначити, що у вирішенні окреслених проблем далеко не завжди спостерігається поступальний розвиток.

Стаття 6 Конституції України визначає поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову⁵⁴. У реальному житті такий чіткий поділ в Україні тільки задекларований. Законодавча влада в Україні закріплена за Верховною Радою України, але на практиці ми спостерігаємо, що законодавчі функції в країні перебирає на себе й Конституційний Суд України: він продукує норми права – через тлумачення Конституції України та відповідність нормативних актів Конституції України. Можна змінити рішення Верховної Ради України, а норма рішення Конституційного Суду України остаточна і перегляду (оскарженню) не підлягає, прецедентів перегляду таких рішень в Україні немає. Функції законодавця беруть на себе також і суди загальної юрисдикції, вони творять свої, нові норми права, перебираючи на себе не властиві їм функції законодавчої влади.

Ми були свідками здійснення функцій законодавця і з боку виконавчої влади: ідеться про надання податкових пільг,

звільненя від оподаткування, надання окремим суб'єктам пільгових тарифів на послуги чи продукцію.

Функцій виконавчої влади у країні прагнуть усі, хто не має на це компетенції, причому на всіх рівнях, наприклад, судова влада втручається в питання, які є компетенцією виконавчої влади. Існує і зворотний вплив виконавчої влади на судову, правда, він не пов'язаний із прийняттям формалізованих рішень, а існує у відомій формі «телефонного права». Перетягування виконавчих функцій здійснює і законодавча влада. А як поставитися до питання виконання владних функцій взагалі не інститутами влади? Наприклад, функції розпорядження державними (бюджетними) коштами делеговані громадським (самоврядним) організаціям, вони ж здійснюють функцію управління державною власністю, включаючи й її відчуження. Владну функцію приватизації державної власності здійснюють комерційні господарюючі суб'єкти, функції регулювання витрат великих коштів на державні закупівлі покладено на громадську організацію – тендерну палату.

У вдумливих громадян виникає просте запитання: хто має готувати закони? Відповідь, здавалося б, напрошується очевидна – законодавець, до речі, в Україні сформувалася суспільна думка, що так і має бути. Роботу депутата оцінюють за кількістю законопроектів, шансів рухатися в чітко заданому напрямі ця система не має, бо немає єдиного центру її вироблення. Таких центрів максимум 450 (за кількістю народних депутатів у Парламенті), чи, як мінімум, п'ять (за кількістю партій та політичних блоків, переможців виборчих перегонів), адже спрацьовує корпоративна солідарність. Будь-яка чітка політика потребує наявності єдиного центру її вироблення. Таким центром може стати Кабінет Міністрів України: функції підготовки і прийняття законів мають бути розмежовані. Перша має бути віднесена до виконавчої влади, друга – до законодавчої. Такі зміни повноважень інституційно унеможливлять перетворення виборів у перманентний процес в Україні, вона не наражатиметься на постійні ризики серйозних проблем.

Зазначена логіка має застосовуватися і в бюджетному процесі: бюджет повинен прийматися за стандартною схемою:

два читання замість нинішніх трьох. Обидва читання готує виключно Кабінет Міністрів України (депутати вносять пропозиції до першого читання), і тільки урядовий проект ставиться на голосування. Законодавець має право сказати: «так» – бюджету або «ні» – уряду. Тоді країна та її громадяни перестануть бути заручниками бюджетного процесу. Нам видається ця схема логічною, особливо в умовах, коли парламентська більшість формує уряд: не підтримано бюджет – отже, немає більшості і треба переформатовувати більшість і змінювати уряд або (якщо це не вдається) проводити нові вибори.

Спробуємо зрозуміти логіку побудови виконавчої влади в Україні. Усі цивілізовані країни мають єдиний центральний орган – уряд, в Україні ж він не один. По-перше, функції Кабінету Міністрів України здійснюють ті гілки влади, які не мають жодного стосунку до виконавчої влади. По-друге, досі чітко не врегульовані повноваження та функції власне Кабінету Міністрів України, Секретаріату Кабінету Міністрів і Секретаріату Президента України – втручання в поле діяльності одне одного очевидні.

У 2000 р. було зроблено спробу реорганізувати найвищий орган у системі виконавчої влади, але з різних причин процес виявився незавершеним і був практично реалізований в урізаному вигляді. Відтоді ситуацію не тільки не виправили, а переважно рухалися назад.

Радянська система зникла, а принципи організації влади залишаються радянськими. Система, у якій існувала Радянська Україна, не мала перспектив. Але вона мала певну логіку побудови. Україна потребує функціональної структури Кабінету Міністрів України, вона ж у нас галузева. Це відтворюється і в структурі кожного міністерства. Закріплення функцій, а отже – і відповідальності, за відповідними органом немає. Так, наприклад, в Україні є міністрами охорони здоров'я фактично всі, хто має свою систему медицини: власне Міністерство охорони здоров'я, армія, СБУ, Академія медичних наук, Укрзалізниця. І кожен має своє бачення системи, свою логіку розвитку, свій бюджет. У нас є міністрами освіти майже кожен міністр, у відомстві якого функціонує своя система освіти. Функцію вироб-

лення й реалізації політики в оплаті праці реалізує не тільки кожен міністр, а й будь-який керівник державної структури, який навіть не є членом уряду. Єдиного центру немає, оплата праці регулюється і законами, і указами, і постановами Кабінету Міністрів України, хоча це суто урядові функції. Усі міністри (і не тільки) в Україні є міністрами фінансів: кожен готує проекти рішень із питань податкової, бюджетної політики.

Деякі органи взагалі випадають із єдиного центру виконавчої влади, фактично це міні-уряди. Насамперед це стосується органів виконавчої влади з так званим спеціальним статусом, їх керівники не є членами Кабінету Міністрів України і по суті випадають із єдиної системи управління.

Деклароване в Україні підпорядкування Кабінетові Міністрів України означає відсутність підпорядкування, бо Кабінет Міністрів України – колегіальний орган, що збирається раз на тиждень. Члени уряду не причетні до «підпорядкованих» органів, а керівники цих органів не володіють логікою рішень уряду, бо не є його членами.

Така суто виконавча структура як Фонд державного майна взагалі випала із системи єдиного центрального органу виконавчої влади, і такий статус закріплено законом. У цивілізованих країнах це навіть орган не уряду, а Міністерства фінансів.

Країна потребує функціональної побудови уряду та структури міністерств із чітким закріпленням кожної функції за одним органом. У функціональному уряді ключовою постаттю має стати міністр, а решта органів, керівники яких не є членами уряду, мають увійти у структуру відповідних (за функцією) міністерств.

Можна виокремити кілька причин, через які Кабінет Міністрів України сьогодні не може працювати в режимі суспільної, державної та національної віддачі. По-перше, усі світові ефективні уряди створювалися комплектаційним способом, тобто до них запрошували кращих представників усіх існуючих у країні еліт: політичних, бізнесових, інтелектуальних, військових, релігійних, з одного боку, і кращих представників місцевих еліт – з іншого. В Україні перманентно панує не комплектаційний, а ротаційний спосіб (уряд, сформований у

такий спосіб, ніде у світі не проіснував відносно довго): прихід до влади тієї чи іншої команди призводить до масового вигнання всіх політично і психологічно чужих, навіть тих, хто був абсолютно необхідний для створення системного професійного урядового комплексу та повноти регіонального представництва.

По-друге, еліти в будь-якій державі та суспільстві діляться не лише за горизонтальною (фаховою та регіональною) ознаками, вони різняться і за вертикальною – тимчасовою ознакою. Україна сьогодні перебуває, за тимчасовою класифікацією, на початку індустріальної фази на відміну від передових країн світу, які уже ввійшли в постіндустріальну – інформаційну фазу і навіть думають про постінформаційний період. В Україні ж співіснують на лідерських і управлінських позиціях люди і з доіндустріальним, і з індустріальним, і з постіндустріальним типом мислення. Традиційно до складу українських урядів переважно потрапляли не представники постіндустріальної, інформаційної еліти, навіть не найбільш просунуті представники сучасної індустрії, їхній кістяк складали ще міцні лідери старогосподарської, партійно-бізнесової школи. Це керівники, які звикли управляти не стільки інформаційними і навіть фінансовими, скільки матеріальними потоками.

По-третє, будь-який уряд (ширше кажучи – правляча еліта) здатний зробити щось корисне й конструктивне, якщо він націлений на цей конструктив хоча б суспільними, політичними традиціями, міжелітними правилами гри та ритуалами. Останні в нашій країні перебувають у зародковому стані.

По-четверте, у політиці часом буває, що головною слабкістю влади виявляється її сила. Сила уряду, яка полягає в психологічній уніфікації та однорідності його членів, незабаром неминуче стає його головною слабкістю: психологічно уніфіковані інститути, стійкі до зовнішнього впливу, неймовірно вразливі до протиріч усередині. Відсутність взаємного інтересу, взаємодоповнюваності, однакові претензії та амбіції неминуче впливаються спочатку у внутрішню напругу, згодом – у внутрішнє протистояння, внутрішню заздрість, а потім – у внутрішні війни.

Держава в Україні має і «сильні сторони», які, у свою чергу, становлять загрозу для безпеки громадян. Сьогодні апарат

виконавчої влади виходить на політичне поле як самостійний гравець, причому в досить своєрідній ролі. Держава – не опікун, тобто не є постачальником певного обов'язкового комплексу благ і послуг; не медіатор, зацікавлений в ініціативі й відповідальності певних колективних і приватних економічних і політичних акторів; і не інституціональний протектор основних прав і свобод особи. Вона виступає одним із багатьох суб'єктів, що претендують на владу і здійснюють її заради самої влади. Отже, держава перетворює піклування про саму себе у свій найперший обов'язок. При цьому нею використовується кілька основних механізмів: по-перше, інтеграція партій і фінансово-політичних угруповань у державу за допомогою найрізноманітніших заходів і способів – від надання безпосередніх привілеїв і прав на монополію та обіцянок щодо їх забезпечення до силового упокорення. По-друге, персоніфікуються невдачі і деперсоніфікуються стратегії розвитку. Упродовж 1998–2004 рр. практично всі промахи в економіці й соціальній сфері пов'язуються з українським Парламентом – Верховною Радою України. І навпаки, стратегії розвитку країни до останнього часу були радикально деперсоніфікованими, оскільки в 1990-ті рр. успіхів у тому, що стосується повсякденних потреб населення країни, досягнуто не було. Однак варто було у 2000 р. початися економічному зростанню, як у ЗМІ з'явилося роз'яснення: це плоди запропонованої Президентом України Л. Кучмою програми ринкових реформ. Слід зазначити, що серед населення України дуже поширені очікування публічного висунення стратегії розвитку та прийняття відповідальності за її реалізацію. Так, варто було Прем'єр-міністру України В. Ющенку у 2000 р. лише окреслити стратегію й заявити про взяття на себе персональної відповідальності, як він став безумовним лідером рейтингу довіри громадян – в опитуваннях так вважала майже половина респондентів. В Україні це не туга за «сильною рукою», а сподівання змін на краще й відповідальної політичної поведінки лідерів.

По-третє, держава монополізувала право й можливості конструювання «волі народу». У ліберальній демократії, за твердженням німецького філософа К. Оффе, вона стає ключовим пунктом, і питання полягає в тому, хто і якими засобами здатний

і має право її формувати. Одним із процедурних мінімумів демократії є настільки значна політична участь громадян, наскільки вони в ній зацікавлені. В Україні право експлуатації цього процедурного мінімуму належить державі: звідси – інтенсивне застосування мобілізаційних практик, що дали змогу на всеукраїнському референдумі 16 квітня 2000 р. домогтися такої явки на виборчі дільниці, як у радянські часи, і рідкісної одностайності у ствердних відповідях на запитання референдуму.

Таким чином, численні загрози (порушення прав) та їх серйозність змушують громадян удосконалювати тактику виживання з усіма негативними наслідками для суспільної солідарності. Правовий нігілізм стає нормою, дотримання якої є складовою частиною тактики виживання, адаптивним ресурсом як окремих індивідів, так і їхніх об'єднань.

Європейська хартія стверджує, що справжнє народовладдя слід шукати не там, де влада централізована, а там, де вона розсосереджена й передана на місця. Хартія закріплює принцип субсидарності, суть якого проста: немає сенсу передавати нагору вирішення тих питань, які можна вирішити внизу. Місцеве ж самоврядування в Україні є антисубсидарним за суттю.

Приднавшись до Європейської хартії, Україна взяла на себе певні зобов'язання, проте виконувати їх не поспішає. У Європі величезного значення надають праву громад на здійснення влади самостійно, без допомоги органів самоврядування. Українські громадяни також мають таке право, але тільки на папері. Конституція України наділяє громадян правом вирішувати ті чи інші питання на місцевому референдумі, але фактична відсутність профільного нормативного акту нас цього права фактивно позбавляє. Відповідний закон, прийнятий ще 1990 р., суперечить і світовій правовій практиці, і національній Конституції⁵⁵.

Зупинимось на найочевиднішій ваді українського регіонального управління – бщефалії (двоголовості) місцевої влади. У регіонах існують два центри впливу – місцеві ради, які обирає населення, і місцеві адміністрації, що їх призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України. Повноваження цих органів регулюються Законами України «Про місцеве

самоврядування» і «Про місцеві державні адміністрації», вони постійно уточнюються, причому щоразу на користь рад (це взагалі природно, коли говорити про рух у Європу). Після впровадження політичної реформи і пропорційної моделі виборчої системи адміністрації ще більше втратили вагу.

Потребує прояснення ситуація щодо губернаторів – у чийй вони «команді», кому підпорядковуються, кому підконтрольні?

По-перше, називати голів адміністрацій губернаторами, як мінімум, некоректно – вони не є представниками місцевого самоврядування, вони – державні чиновники, які представляють центральну владу і вмонтовані у виконавчу вертикаль влади.

По-друге, відповідно до заплутаного українського законодавства члени місцевих адміністрацій змушені «грати» в різних командах: вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України. Вони підзвітні й підконтрольні вищим органам виконавчої влади, і передусім Кабінету Міністрів України, але не тільки їм. Конституція України й вітчизняне законодавство забороняють районним і обласним радам мати власні виконавчі органи, а тому вони делеguють частину повноважень держадміністраціям, причому роблять це не на підставі договорів, як у Європі, а на підставі закону, що, як мінімум, виглядає дивно. Висловлюючись юридичною мовою, обласні і райдержадміністрації – квазівиконавчі органи відповідних рад, а тому в частині виконання функцій, делегованих радами, адміністрації підконтрольні і підзвітні органам місцевого самоврядування.

Схема заплутана і, по суті, не має сенсу. Найпростіший вихід із неї пропонувався неодноразово: дозволити радам формувати виконавчі органи, ліквідувати адміністрації і створити на їх місці префектури, діяльність яких обмежувалася б контрольно-наглядовими функціями. Пробували це зробити теж неодноразово, однак так і не довели справу до логічного завершення.

По-третє, специфіка статусу адміністрацій та особливості національного законодавства дають місцевим радам повне право висловлювати недовіру главам адміністрацій із політичних мотивів (особливо після впровадження пропорційної моделі

місцевих виборів). Вотум недовіри, висловлений обласною радою губернаторові, передбачає не так юридичну, як політичну відповідальність, аналогічну відповідальності Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України.

По-четверте, представники Секретаріату Президента України неодноразово заявляли, що глава держави має право ігнорувати вотум недовіри обласних рад. 118-та ж стаття Конституції України зобов'язує главу держави звільняти голову адміністрації, якщо за це висловилися 2/3 представників місцевої ради⁵⁶.

По-п'яте, важко впевнено сказати, до якої «команди» слід віднести голів місцевих адміністрацій, але, мабуть, найменше підстав вважати їх своїми гравцями у Президента України. Перед ним, як і перед Кабінетом Міністрів України, вони відповідальні, однак при цьому уряди вони підзвітні й підконтрольні⁵⁷. Крім того, адміністрації вписані в систему виконавчої влади, а до неї Президент України має (на відміну від Кабінету Міністрів України) суто символічний стосунок.

По-шосте, якщо у глави держави є хоча б деякі права на губернаторів, то в Секретаріату Президента України їх точно немає. Ця служба не може перебирати на себе повноваження Президента України: не мають права ні секретаріат у цілому, ні його керівник проводити селекторні наради з губернаторами, вимагати від глав адміністрацій виконання президентських вказівок чи не з'являтися на засідання уряду і т. п. Є питання, чи має право робити це Президент України, але те, що вищезазначене – за межами компетенції президентської канцелярії, поза всякими сумнівами. Тим паче, Секретаріат Президента України не має і не може мати права «брати під особливий контроль аналіз нормативних актів Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України». Секретаріат Президента України не має і не може мати права здійснювати попередній розгляд кандидатур, призначуваних на посади керівників місцевих адміністрацій. Президентський указ №675, який надає апарату глави держави таке право, є (на думку багатьох юристів) зразком більш ніж вільного трактування Основного закону України⁵⁸.

По-сьоме, Президент України має небагато можливостей впливати на підбір регіональних керівників. Кандидатури голів

адміністрацій подає Кабінет Міністрів України, останньому ці кандидатури може радити єдиний суб'єкт – районні та обласні ради. Таке право їм дано 43-ою статтею Закону України «Про місцеве самоврядування». Отже, із погляду закону у глави держави є лише право не погодитися із запропонованою йому кандидатурою. У різний час з'являлися різні документи, які регулювали процес узгодження заступників глав адміністрацій із різними посадовими особами та цілими інстанціями, проте, як свідчить українська владна практика, цим паперам гріш ціна.

По-восьме, Кабінет Міністрів України відповідно до Конституції України і Закону України «Про місцеві державні адміністрації» є ключовим гравцем не тільки в питанні призначення, а й у питанні зняття голів обласних державних адміністрацій (ОДА). Згідно із 118-ою статтею Основного закону Кабінет Міністрів України подає Президенту України подання про звільнення губернатора⁵⁹. Відповідно до статті 9-ї профільного закону, уряд може рекомендувати Президенту України звільнити губернатора на підставі причин, передбачених законодавством про державну службу (Закон України «Про державну службу», наприклад, дозволяє звільнити із займаної посади губернатора за несумлінне виконання ним службових обов'язків). Інша річ, що Президент може до рекомендації й не прислухатися, але говорити про те, що звільнення губернаторів – виключно прерогатива Президента України, не можна.

Навіщо Президенту України потрібний контроль над главами ОДА? Офіційна версія на перший погляд виглядає красиво: за Конституцією України, глава держави – гарант дотримання законності на всій території України, а губернатор забезпечує дотримання законності на території окремого району чи області, порушувати цей зв'язок не можна – втрачається механізм демократичного контролю. Яким чином губернатор може забезпечити дотримання законності? Відповідь знаходимо у 144-ій статті Основного закону⁶⁰. Якщо рішення органів місцевого самоврядування не відповідають Конституції України та законодавству, їхня дія має припинятися у встановленому законом порядку, але такого порядку в жодному законі немає і ніколи не було. Губернатори реально не можуть вплинути на жодне рішення

жодної ради. Таке право було у представників Президента України Л. Кравчука, а от Л. Кучма і В. Ющенко голів ОДА таким правом наділити не поспішали, хоч це було їхнім обов'язком.

У голів місцевих рад прав на порядок більше, а ось права ОДА, а також їхніх керівників зменшуються з року в рік, крім того, усе місцеве керівництво прямо підпорядковується Києву.

Відповідь на питання, чому за голів ОДА і РДА триває в Україні така війна, очевидно, банальна і знайти її можна в 2-ій статті профільного закону: адміністрації відповідають за підготовку і виконання бюджету (якщо твій губернатор – ти будеш першим у черзі на освоєння бюджету, а якщо під твоїм контролем ще й місцева рада – ти будеш єдиним).

Мають рацію ті дослідники, хто вважає, що політична реформа має незавершений характер і є лише першим кроком у низці системних змін у країні. Тому робити висновки про переваги й недоліки нової системи ще рано. Сама система поки так і не набула скільки-небудь стабільних контурів. Не варто також говорити про системне посилення чи ослаблення інститутів Кабінету Міністрів України чи Президента України, оскільки при зміні політичної кон'юнктури можливою є зміна існуючого балансу сил.

Напередодні президентської кампанії 2010 р. в особі колишнього Прем'єр-міністра України В. Януковича, з одного боку, і діючого Ю. Тимошенко та Президента України В. Ющенка, з іншого боку, зішлись не тільки керівники найвищих державних інститутів в Україні, але і двох геополітичних, культурних світоглядів, управлінських стилів. За згаданими політиками стоять не тільки особисті амбіції й інтриги найближчого оточення, а й ціннісні орієнтири певної частини громадян України, тому перемога одного з таборів чи навіть порушення балансу сил на користь однієї зі сторін опонентами сприймається вкрай хворобливо.

Спроби забезпечити перемогу чи перевагу однієї зі сторін через демократичні традиції, що не сформувалися, неминуче призведуть до насадження (більш-менш успішного) цінностей однієї з них. Це, наприклад, бажання прискореного вступу в НАТО, зрівнювання в правах воїнів ОУН-УПА і ветеранів

Великої Вітчизняної війни, з одного боку, і визнання російської мови як державної, інтеграція в напрямі Російської Федерації (СНД і ЄСП) – з іншого. Причому йдеться не про спроби налагодження внутрішньонаціонального діалогу, пошуку консенсусу чи компромісу, а саме про прагнення до асиміляції, до насадження інших культурних орієнтацій, про підміну історичної пам'яті, тобто наявні ознаки авторитарного мислення, для якого характерна нетерпимість до опонента, навіть по колись єдиному помаранчевому табору. Насправді ж нам видається, що позиції згаданих політиків якщо не ідентичні, то близькі одна одній, і пошук компромісу при правильному підході не зайняв би багато часу й сил. Просто конкуруючі сторони дуже наполегливо тримаються за впевненість в істинності тільки своїх поглядів. Крім того, домінування лише однієї політико-державної інституції означає домінування (а в українських умовах – «узурпацію влади») одного політичного угруповання, яке не сприймається значною, а то й більшою частиною українського суспільства, так само як і політичною та економічною елітою.

Опозиція Президента України В. Ющенка політичній реформі свідчить про те, що всі, хто з ним прийшов у владу, орієнтуються на президентську форму правління як консервативнішу й таку, що сприяє утриманню владних позицій. Іншими словами, будь-яка пострадянська влада схильна до консервації свого становища і, якщо можливо, робить це через президентську форму правління, а будь-яка опозиція прагне до посилення ролі Парламенту. Причина, зрозуміло, корениться не в ідеалістичних симпатіях до цього інституту, а в бажанні максимально його використовувати для отримання влади.

Ми переконані, що низка помилок та невдач старої і нової (помаранчевої) влади на внутрішньополітичному рівні була не випадковим збігом обставин, а об'єктивним наслідком неконкурентоспроможності сучасної України як макросистеми на зовнішньополітичному рівні.

Ю. Левенець вважає, що «пробуксовка українського проекту не в останню чергу пов'язана з недостатнім усвідомленням тектонічних зсувів, які відбулися у політичному світі. Ми не маємо західної демократії, ми не маємо ринкових відносин за

західними стандартами, але ми повною мірою відчули на собі, що таке сучасна інформаційна революція»⁶¹. Політична система України зазнає зараз потужного тиску з боку глобальних мереж багатства, інформації і геополітичних впливів. У віртуальному інформаційному просторі України, де кожне явище стає багатозначним, відбувається розрив між політикою представництва і політикою інформаційного втручання. Це неминуче призводить до кризи легітимності всіх інститутів політичної влади. Показник рівня делегітимізації владних інститутів в Україні за західними стандартами лежить далеко за межею початку соціальних конфліктів. На наших очах політичний простір починає формуватися за новими правилами і принципами політичної гри, які диктують закони інформаційної революції.

Для українських політологів головний парадокс сучасної ситуації полягає в тому, що саме зараз, коли в нашій державі нарешті почали розвиватися й набирати сили інститути політичної демократії, вони перестають відігравати вирішальну роль у політичному світі. Трагедія і фарс української сучасності – у розвитку парадоксальної тенденції інформаційного суспільства: чим сучаснішим стає наше суспільство, тим більшого значення набувають не інститути і політичні норми, а самі діючі особи та їхні іміджі, причому на віртуальній політичній сцені.

Можна констатувати, – вважає Ю. Левенець, – що найяскравішою рисою сучасності є послаблення традиційного соціально-політичного поля. Дійсно, картина політичного життя, яку дає класична політична наука, вважається сьогодні невинуватеною абстрактною і занадто далекою від політичної реальності, яку ми спостерігаємо.

Сучасний суб'єкт української політики формується не в межах політичної системи, а поза нею і всупереч їй – у боротьбі з політичними структурами і силами ринку. Українська політична людина сьогодні скоріше обороняється, ніж бере участь у політичній боротьбі, скоріше захищається, ніж конструює політичну реальність. Розвиток масових комунікацій в Україні призвів до віртуалізації, стохастичності, нелінійності і дискретності політичних процесів, інформаційна революція, використовуючи віртуальний простір, миттєво ретранслює нову інформацію у сферу

політичної дії. Віртуалізація і символізація політики ставить хрест на демократії, – зазначає Ю. Левенець. У нас на зміну керованій демократії з елементами примусу і присмаком авторитаризму приходить демократія маніпулятивна. Як слушно зазначав американський дослідник Х. Данкан, «соціальна революція ХХ ст. мала місце саме в комунікаціях, засобах, за допомогою яких можновладці створюють і контролюють образи й найменування і легітимізують тим самим свою владу... Ми можемо взяти владу силою. Однак наша поведінка визначається саме образами, які використовуються в повсякденній комунікації, і той, хто контролює створення й розповсюдження цих образів, контролює суспільство»⁶². Наявність в Україні трьох центрів створення і розповсюдження образів визначає сучасний стан політичного життя держави. На найближчу перспективу символічні картини перебудови України, які будуть спродуковані в цих центрах, вважає Ю. Левенець, зададуть матриці розвитку українського суспільства. На жаль, ніщо не віщує зменшення конфліктності і протистояння між тими, хто контролює в нашій державі створення символів і образів, а відтак віртуальні війни продовжуватимуть розколювати суспільство за трайбалістським принципом «свій–чужий»⁶³.

Символізація викривлює політичний процес, змінює систему політичних цінностей, що, у свою чергу, перетворює природу політичного світу. Але, як відомо, є і зворотний бік медалі: масова культура доволі жорстко контролює наших політичних лідерів, які змушені вибудовувати свою поведінку на догоду стереотипам своїх виборців. І це порочне коло в епоху інформаційного буму в Україні важко розірвати.

Ще однією важливою рисою українського політичного світу стає поступове зміцнення нового принципу організації політичного простору за мережевою ознакою. Саме мережі створюють нову політичну структуру українського суспільства, а приналежність до тієї чи іншої мережі визначає найважливіші джерела влади. Тому, вважає Ю. Левенець, у межах класичної політичної теорії важко визначити, де в Україні закінчується влада і починається опозиція, які принципи і джерела форму-

вання влади, що таке «Наша Україна» чи Партія Регіонів – партії в класичному розумінні чи комбінації мереж.

В Україні чітко прослідковується головна особливість мережевих структур у сфері політики: політична влада в таких суспільствах більше не є монополією інститутів держави і політичних партій – вона розповсюджується по глобальних мережах багатства, інформації та іміджів, які циркулюють, змінюються і не прив'язуються до якогось визначеного географічного місця. Механізм реалізації політичної влади в інформаційному суспільстві мережевих структур також має свої особливості. Тільки той, хто може підключити свою мережу до ЗМІ, ставши власником одного з інформаційних каналів, отримує головний важіль влади, який здатен формувати віртуальний світ українського суспільства і маніпулювати ним.

Зближення політичного процесу з інформаційними технологіями дозволило створити віртуальний простір, з допомогою якого політична влада активно намагається підкорити реальний світ політики. Таким чином, сама політична влада є відображенням нескінченної інформаційної баталії навколо політичних іміджів і політичних кодексів суспільства, а центрами цієї віртуальної битви стають голови людей. Найнебезпечнішим наслідком такої інформаційної революції в політиці Ю. Левенець убачає те, що незалежно від того, хто стає переможцем на віртуальній політичній сцені, саме він буде мати реальну політичну владу, оскільки жоден з інституціоналізованих політичних механізмів в інформаційну епоху не здатен конкурувати з інтелектом людей, які спираються на владу інформаційних мереж.

Безперечно, Україна та її політична еліта не проявили волі до самоорганізації з метою розробки і втілення свого власного національного проекту стійкого розвитку. Влада не мала і не має продуманого й чіткого сформульованого, а судячи з реальної української дійсності – взагалі будь-якого стратегічного плану державного будівництва. Мало того, вона неспроможна правильно спрогнозувати реакцію суспільства на свої дії, а зіткнувшись із цією реакцією, не може її адекватно оцінити і відповідно скоригувати свої ж дії.

Біда нашого стратегічного планування в тому, що влада інертно, а то й абсолютно відсторонено лише діагностує й констатує проблеми замість їх усебічного вивчення та ефективного вирішення. Ще серйозніша проблема в тому, що значна частина можновладців заради власних (корпоративних) інтересів готова впроваджувати стратегії, вироблені за кордоном в інтересах тих або інших країн, але не України. Не менш тривожним є намагання вкоренити практику застосування кліше із сумнівних цінностей, не зупиняючись перед спробами примусу людей до сприйняття та засвоєння як загальних і єдино правильних оцінок неоднозначних історичних подій та постатей, фактичне намагання приватизувати право на тлумачення сутності нашого минулого.

Це стає можливим через відсутність самоусвідомлення історичної суб'єктності України як суверенної сили. Усвідомлення того, що наша економіка, наша безпека, наша освіта й культура, зрештою, наша модель демократії існують не у вакуумі й не на Марсі, а в реальному й жорсткому конкурентному світі. І для справжнього забезпечення наших національних інтересів ми маємо здійснювати їхню експансію. У сучасному глобалізованому світі це не просто допустима норма, це життєва необхідність.

Специфіка сучасного стану політичної влади України, окрім уже зазначеного, полягає також у сильній дифузії джерел влади; у розмежуванні влади й відповідальності її носіїв за результати своєї діяльності; у зростанні нерозуміння між владними структурами та громадськістю, населенням країни в цілому; у перманентній боротьбі як між горизонтальними, так і між вертикальними структурами влади.

На наше переконання, для успішного проведення реформ слід дотримуватися принаймні двох умов. По-перше, реформи повинні відповідати соціокультурному простору, у якому вони здійснюються, а також рівневі культури та специфіці ментальності різних соціальних груп країни. Якщо інновації не сприймаються широким загалом як конче потрібні й конструктивні, не викликають позитивних емоцій, більше того – провокують масовий дискомфортний стан і супроводжуються соціальним розпадом та хаосом, то найімовірнішим буде виплиск соціальної агресивності певної частини населення і прагнення повернутися до

звичного способу життя та, нехай і поганих, але звичних порядків.

Поки влада не зможе завоювати довіру народу, вона буде джерелом напруженості в суспільстві, а не інструментом, здатним регулювати суспільні відносини і тим самим створювати стабільну, заможну країну. Цього не зрозуміла влада в період президентства Л. Кравчука і тому зійшла з політичної арени. Цього не зрозуміла влада за президентства Л. Кучми. Складається стійке враження, що не зрозуміла цієї простої істини і владна команда В. Ющенка, оскільки стан справ, про який мовиться, не набагато змінився.

По-друге, реформи можуть успішно проводитися тільки легітимною політичною владою, тобто такою, яка добровільно приймається народом і впливає з єдності політичних традицій, моралі, духовних настанов, інакше кажучи, – із політичного менталітету і політичної культури. Слід постійно пам'ятати, що сучасна українська ментальність, зокрема, недбалість, непунктуальність, непорядність; звичний розрив між словом і ділом; авторитарні мислення та поведінка, слаборозвиненість уявлень про невідчужувані людські права; зневага до людини, її чеснот і талантів разом із надмірною «повагою» до зовнішніх атрибутів (посади, зв'язки, товщина гаманця тощо); глибокий психологічний розрив між «верхами» та «низами» суспільства, елітою та людським загалом (в Україні особливої потворності це явище набуває через практичну відсутність спадкової еліти); обоження влади, прагнення активніших суб'єктів будь-що досягти її вершин – у химерному поєднанні з масовою ненавистю до владних інститутів і мовчазним опором їхнім ініціативам; високий рівень масової «корупційної готовності»; правовий нігілізм, нехті до демократичних і схильність натомість до «традиційних» методів розв'язання проблем⁶⁴ у багатьох принципових питаннях виявляє глибоку «неєвропейськість» і надзвичайну подібність до «третьосвітових» зразків. Цей перелік далеко не повний, однак дає певне уявлення про те, як глибоко загрузла Україна в трясовину слаборозвиненості.

Саме така легітимність стає мірою політичної згоди між учасниками політико-владних відносин. Така влада спроможна

погоджувати ціннісні орієнтації різних груп населення щодо цілей і засобів перетворень – не допустити переростання соціокультурних протиріч, розколу в необоротний процес соціальної дезорієнтації. «Любити свій народ, – слушно зауважував російський філософ І. Ільїн, – не значить лестити йому чи приховувати від нього його слабкі сторони, але чесно й мужньо промовляти їх і послідовно боротися з ними... Справжній патріот вчиться на політичних помилках свого народу, на вадах його характеру і його культури, на його історичних поразках і на невдачах його господарства. Саме тому, що він любить свою батьківщину...»⁶⁵. А відтак – ніколи не буде звалювати відповідальність на якісь «зрадницько-ворожі» (зовнішні чи внутрішні) сили.

У способах легітимації політичної влади за президентської каденції В. Ющенка, як і в часи президентства Л. Кучми, багато спільного. Хоч формальна легітимність набувається під час багатопартійних виборів, у тих, хто отримав мандат на реалізацію влади, зовсім відсутнє прагнення підтримати легітимацію знизу, виявляючи повагу і визнання. Через це влада не набуває авторитету і не має підтримки, що спиралася б на внутрішньо усвідомлене кожним індивідом переконання в особливій значущості і правильності дій влади. Проте таке переконання, за М. Вебером, є «внутрішньою» гарантією легітимності, її якраз і бракує в сучасній Україні. Без легітимації знизу суб'єкти влади неминуче змушені звертатися до здавна відомих технологій забезпечення самолегітимації. Їх застосування дуже обмежене в демократичних суспільствах, але поширене за авторитарних режимів і в перехідних суспільствах:

- по-перше, технологія, заснована на «демонстрації відданості», – в Україні це насамперед відданість політичній стабільності, незалежності, демократичним реформам;

- по-друге, технологія культивування відсутності альтернативи, своєрідного політичного варіанта «іншого немає». У своїй крайній формі ця технологія легко трансформується в культивування образу ворога. Так сталося тоді, коли очолювані опозицією виступи проти Л. Кучми в заяві Президента України, Голови Верховної Ради України та Прем'єр-міністра України від 13 лютого 2001 р. були розцінені як акції «профашистських» сил;

– по-третє, технологія доктринальної легітимації діячами науки і мистецтва, інтелектуалами і лідерами громадської думки. На початку ХХІ ст. технологія доктринальної легітимації набула в Україні стійкої форми науково-практичних конференцій з участю керівництва держави. Про що б конкретно не йшлося на подібних конференціях, навмисно чи ненавмисно вони спрямовані на посилення легітимності дій влади;

– по-четверте, технологія «клієнтелізму», яка переживає в Україні справжній ренесанс: під патронатом Президента проводяться спортивні змагання й фестивалі, виставки і ярмарки, шоу та конкурси.

Підсумки президентства В. Ющенка сьогодні виглядають украй суперечливо. Він дійсно приніс в українську політику ціннісний вимір, але запропонована ним шкала виявилася орієнтиром лише для частини українського суспільства, і як продемонстрував перший тур (для кандидата у Президенти України В. Ющенка – останній) президентських виборів 2010 р. – для невеликої частини. На президентські вибори 2004 р. В. Ющенко йшов із красивою програмою «10 кроків назустріч людям. 2005–2009 роки»⁶⁶. Закінчення президентської каденції В. Ющенка дозволяє здійснити попередній аналіз якості цих кроків. Сам В. Ющенко впевнений: свої завдання він виконав (про це свідчить відповідний звіт на його офіційному сайті – прим. автора). «Я, президент Ющенко, за ці п'ять років привів Україну до тих темпів економічного зростання, яких ми не мали. Мінімальна пенсія піднялася вдвічі. Коли я п'ять років тому приймав Україну, до цієї країни не приїздив жоден президент, окрім президентів Білорусі, Росії, Казахстану. Сьогодні немає місяця, щоб не було одного-двох візитів на офіційному чи державному рівні. Ми отримали свободу, ми маємо вільного журналіста, ми маємо демократію»⁶⁷. «Україна прожила 5 найбільш економічно розвинутих років. Цього не повторив жоден президент. Думаю, найближчі 5 років ви цього не побачите». Чи «... надходження до державного бюджету виросли із 90 мільярдів гривень у 2004 році до більше 220 мільярдів – сьогодні. Обсяги зовнішньої торгівлі в 2005–2008 роках виросли у 2,2 рази – до \$152,5 млрд., зокрема експорту – на 95%. Не дивлячись на політичні розбіжності, това-

рообіг між Україною і Росією виріс майже удвічі – до 35,15 млрд. дол. у 2008 р. За п'ять років було створено 3,6 млн. нових робочих місць»⁶⁸. Однак депутат від НУНС, один із учасників президентських перегонів 2010 р. А. Гриценко, який керував розробкою програми «10 кроків назустріч людям», дає іншу оцінку: «Відсоток виконання незадовільний. Одна з головних причин – кадрові прорахунки. Безумовно, конституційні зміни вплинули, але ж до 2006 року в Президента були всі повноваження, щоб хоча б ініціювати необхідні реформи»⁶⁹.

Зауважимо, що з цифрами в Україні оперувати важко: кожна політична сила (зокрема і екс-президент В. Ющенко) робить власні підрахунки основних економічних (соціальних, демографічних тощо) показників, і за деякими пунктами вони розходяться в рази.

Отже, крок перший – «Захистити цінність сім'ї, повагу до батьків і права дітей». Президент України В. Ющенко ініціював збільшення допомоги матерям при народженні дитини (на першу дитину – 12 тисяч, на другу – 25 тисяч, на третю й наступну дитину – 50 тисяч гривень), що, безперечно, вплинуло на демографічну ситуацію в країні. Упродовж 2008–2009 рр. спостерігалось скорочення кількості укладених шлюбів (хоч В. Ющенко у своєму звіті стверджує про 16-% зростання кількості укладених шлюбів із 2005 р.). 2008 р. був високосним, тому, звичайно, у такі роки громадяни укладають менше шлюбів, що зазвичай компенсується в поствисокосні роки. Проте і в 2009 р., починаючи з травня, щомісячна кількість шлюбів була меншою, ніж у 2008 р. І хоча про закономірності поки говорити зарано, можна припустити, що спрацьовує чинник відкладення цієї важливої події в кризових умовах.

У 2009 р. зафіксовано найменшу кількість розлучень за десятиріччя – розірвати стосунки наважилися менше ніж 150 тисяч пар, тоді як у 2008 р. ця цифра була на 20 тисяч більшою⁷⁰. Як стверджують експерти, більшість українців вирішили, що розлучатися сьогодні їм просто не по кишені: орендувати квартиру чи годувати родину самотужки зараз набагато важче. До того ж, зазначають психологи, в Україні з такою політичною нестабіль-

ністю родина залишається чи не останнім форпостом оборони, прихистком, де людина відчуває себе не самотньою.

За офіційними даними, в Україні близько 15-ти тисяч безпритульних дітей. За експертними оцінками, ця цифра коливається в межах 100–200 тисяч⁷¹. Слід зазначити, що впродовж минулих 4-х років держава взяла курс на активізацію національного усиновлення, швидкий розвиток сімейних форм виховання, активно реформується система опіки та піклування, поліпшується система державного забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, триває реформування інтернатних закладів. Якщо наприкінці 2005 р. в Україні налічувалося 180 прийомних сімей та 149 дитячих будинків сімейного типу, то наприкінці 2008 р. – 2461 прийомна сім'я, де перебувало 4050 прийомних дітей, і 400 дитячих будинків сімейного типу з 2605-ма вихованцями. На початок 2009 р. загальна кількість дітей, які перебували у прийомних сім'ях і дитячих будинках сімейного типу, становила 6655 осіб, у той час як у будинках дитини виховувалося 4398 дітей, у дитячих будинках – 5918 дітей⁷². Такі тенденції зберігалися впродовж 2009 р.: у цьому році нашими співвітчизниками усиновлено 1528 дітей⁷³.

З 2005 по 2008 рр. з'явилися або відновили роботу лише 500 садочків на всю Україну. Це значно менше від потреби – тільки 57% дітей відвідують дошкільні заклади, для решти немає місць⁷⁴.

На момент прийняття В. Ющенком президентських повноважень в Україні за даними Держкомстату України, проживало 47280800 жителів, на момент складення повноважень – 45972800, кількість сиріт збільшилася на 50%⁷⁵.

Крок другий – «Сприяти духовності, зміцненню моральних цінностей». В. Ющенко увійшов в історію як Президент України, зусиллями якого в першу чергу належну оцінку отримали замовчувані, перекручені сторінки історії України. Дехто звик піднімати В. Ющенка на сміх за його «зайве» захоплення історичним минулим. Вважаємо, що увага до теми Голодомору, відродження історичних святинь на зразок Батурина, заснування такого важливого культурного об'єкта як «Мистецький Арсенал» україноцесі потрібні українській нації. Тверда патріотична позиція В. Ющенка,

переконаного в тому, що в держави має бути здорова гордість як протидія агресивному геополітичному середовищу, не могла не викликати прогнозовану ненависть у ворогів української державності і повагу у проукраїнськи зорієнтованих співвітчизників. Саме В. Ющенко займався послідовним зміцненням національної свідомості українців, у тому числі і шляхом відновлення історичної і культурної пам'яті, і саме він виглядав у цій ролі абсолютно природно. В. Ющенко став першим Президентом України, який у своїй діяльності надавав гуманітарній сфері принаймні стільки ж уваги, як зовнішній політиці чи економіці.

Президент України В. Ющенко постійно акцентував увагу на темі формування спільної ідентичності українських громадян. Якщо попередні Президенти України – і Л. Кравчук, і Л. Кучма – дуже сором'язливо говорили про те, що називається українством (історію, трагедії та перемоги), то В. Ющенко зробив вдалу спробу поставити їх у контекст державної політики. Послугуючись прикладом інших націй (наприклад, ізраїльтян), він пробував консолідувати українців довкола поразок (Голодомор, Батурин, Крути) і перемог (Конотоп). Таким чином, В. Ющенко на державному рівні закріпив основний набір ідеологем, довкола яких може консолідуватися українська політична нація.

Позитивною рисою третього Президента України є намагання бути світоглядним, ідеологічним. Він спробував привернути увагу суспільства і світу до Голодомору – незважаючи на те, що цю кампанію робили все ще радянські люди і по-радянському – у дусі та в кращих традиціях радянської пропаганди. Водночас побутує думка, що тему вшанування пам'яті жертв Голодомору варто було б розвивати в Інтернеті, це було б ефективніше. А зводити стели у стилі XIX ст. (особливо в період світової фінансово-економічної кризи) – навряд чи сприяє вшануванню пам'яті. Знаково також, що він підніс УПА – український визвольний рух, хоч можна сперечатися, чи слід вважати героями України Р. Шухевича і С. Бандеру (такі суперечки завжди були, є і будуть у кожного народу). Важливо, що В. Ющенко не побоявся це зробити.

За п'ять років президентської каденції В. Ющенка відбулися дві парламентські виборчі кампанії, за всіма оцінками їх

визнали вільними і чесними. Високий рівень свободи слова в Україні відзначають усі міжнародні інституції, багато хто навіть називає її «надмірною» (але свобода слова або є, або її немає, все інше – наслідки звикання до неї), однак вона не отримала свого вияву в тому сенсі, що треба дати не тільки говорити, а й слухати те, що говорять, робити відповідні висновки і практичні дії. Міжнародна правозахисна організація Freedom House четвертий рік поспіль (з 2006 р. – прим. автора) визнала Україну вільною країною. До цього з 2002 по 2005 рр. включно Україну відносили до частково вільних країн.

Поряд із цим, слід зазначити, що Президент України В. Ющенко не створив єдиних правил гри і політичних інститутів, які б ефективно діяли. Усі п'ять років президентських повноважень він діяв ситуативно, орієнтуючись на політичну доцільність. Йому не вдалося стати модератором, який міг би генерувати цілі й ідеї і формувати під них команду. У В. Ющенка не вийшло створити правила гри, однакові для всіх політичних гравців, він не справився і з роллю національного арбітра.

В. Скуратівський вважає, що президентство В. Ющенка ознаменувалося нашествям кітч (масової культури) як російськомовного, так і європейсько-американського. Тому говорити про якісь успіхи української культури, як і інтелектуальної культури взагалі, не доводиться.

Крок третій – «Проводити зовнішню політику в інтересах народу України». Судити про зовнішньополітичну діяльність Президента України В. Ющенка однозначно (позитивно чи негативно) неможливо. Варто виділити успіхи перших років після помаранчевої революції: на хвилі ейфорії були скасовані поправки Джексона-Веніка (2006 р.); Україна вступила до СОТ (лютий 2008 р.), хоч українські економісти відзначають, що приєднання відбулося в найневигоднішому форматі, оскільки країна не змогла захистити свої стратегічні галузі і стала ринком збуту дешевої імпортової продукції. Вступу до СОТ передували бурхливі обговорення плюсів і мінусів такого кроку. Українці отримали можливість купувати більше імпортних товарів за рахунок зниження мита і цін. З іншого боку, імпорт деяких товарів (м'яса, цукру) негативно позначився на вітчизняному виробникові. Але

й український виробник тепер може прагнути вивести свою продукцію на світові ринки. Для прискорення цього процесу необхідно ще укласти угоду про асоціацію з Євросоюзом і створення зони вільної торгівлі.

Досягнуто прогресу у відносинах із ЄС (підготовлено до підписання угоду про асоціацію; досягнуто домовленостей про перспективи спільної модернізації української газотранспортної системи та перехід до спрощеного візового режиму). Проте не вдалося отримати у квітні 2008 р. план дій щодо членства в Північноатлантичному альянсі. Замість перспектив членства в ЄС Україні було запропоновано участь у «Східному партнерстві».

Бажаючи закріпити позитивне ставлення до себе з боку ЄС, Україна приєдналася до економічної блокади Придністров'я – у результаті посилилися позиції проросійської партії в Тирасполі, а Україна втратила свій вплив у регіоні. В. Ющенко у 2005 р. на прохання Президента США Дж. Буша затаврував ганьбою Кубу за антидемократичний режим, незважаючи на те, що ця країна – єдина, яка до цих пір безкоштовно приймає на лікування українських дітей-чорнобильців.

Якщо західний курс зовнішньої політики хоч не вражав інтенсивністю та ефективністю, то хоч би радував прихильників Президента України В. Ющенка вектором, зі східним курсом справи йшли не настільки благополучно. Прихильники третього Президента України відмічають позитивні зрушення у відносинах із Російською Федерацією – В. Ющенко чітко поставив питання національних інтересів. Цим, безумовно, він викликав роздратування як Росії, так і частини проросійськи зорієнтованих громадян України. В очах же останніх В. Ющенко виглядає людиною, що зіпсувала стосунки з Москвою. Проблеми міждержавного діалогу, очевидно, пояснюються не тільки неприйняттям Кремлем багатьох ініціатив, які для українського Президента є ключовими, а й персональною неприязню до нього і попереднього, і нинішнього Президентів Росії. Як би там не було, стосунки двох слов'янських країн, затьмарені «газовими війнами», з'ясуванням, яка версія історії правильніша, як саме пригноблюють співвітчизників за межами РФ, підтримкою Україною Грузії в серпне-

вому конфлікті 2008 р. і наполегливими євроатлантичними прагненнями Києва, залишають бажати кращого.

Останні роки президентства В. Ющенка характеризувалися непослідовністю в зовнішній політиці України. Україні не вдалося налагодити відносини із жодним ключовим гравцем світу. Європейський Союз уже втомився від наших нескінченних прохань і претензій, від того, що ми багато обіцяємо, але не проводимо реформ. Отже, у зовнішній політиці Україна окреслила своє місце в Європі, але не зайняла цю нішу фізично.

Крок четвертий – «Забезпечити пріоритетне фінансування соціальних програм». Внутрішні протиріччя В. Ющенка проявилися в тому, що, маючи ліберальні погляди на економіку, він постійно підвищував соціальні зобов'язання, змушуючи Кабінет Міністрів України збільшувати соціальний сектор бюджету до максимуму. Коли обидва уряди Ю. Тимошенко мали на меті здійснити фінансування соціальної програми, Прем'єр-міністра України було звинувачено Президентом України у популізмі. У той же час В. Ющенко поставив собі в заслугу впровадження соціальних програм: «Ми зробили значні соціальні зміни. Ми подбали про сиріг... Безробіття є найнижчим за 18 років нашої незалежності. Рівень життя покращився за ці 18 років»⁷⁶. У своїй доповіді Президент приписує собі збільшення пенсій та здобутки в інших сферах соціальної політики, які по праву належать до заслуг Кабінету Міністрів України Ю. Тимошенко, який він намагався постійно блокувати.

Серед основних соціальних досягнень в Україні слід назвати злам негативних соціальних і демографічних тенденцій, які мали місце й у 1990-х і на початку 2000-х рр. У 2008 р. народжуваність перевищила смертність у Києві, Закарпатській і Рівненській областях, а у 2007 р. в одному з кварталів п'ять регіонів могли похвалитися такими оптимістичними даними. У 2009 р. в країні народилося 515 тисяч дітей, що є найбільшим показником за весь період незалежності України. При цьому рекорди народжуваності фіксувалися щорічно: 2004 і 2005 рр. – по 428 тисяч дітей, 2006 р. – 462 тисяч, 2007 р. – 476 тисяч, 2008 р. – 514 тисяч новонароджених⁷⁷. Слід зазначити, що знизилася середня тривалість життя українців. Українські чоловіки дуже часто не

доживають до пенсійного віку, ми утримуємо перше місце в Європі за смертністю чоловіків. Це означає, що якість життя в Україні низька. У 2004–2005 рр. В. Ющенко часто говорив, що свою роботу оцінюватиме за показниками індексу людського розвитку і якості життя, сьогодні про це він навіть не згадує.

Якість медичного обслуговування впродовж п'яти років не покращала, не була проведена медична реформа, не розвивалася інфраструктура, не оновлювався інструментарій. Про дитячу лікарню майбутнього, будівництвом якої займалася дружина президента К. Ющенко, говорити не доводиться. Ще один момент – доступне житло: не було ні програми, ні концепції його будівництва. Житло в Україні стало засобом вкладення капіталу. Пересічні громадяни не мають можливості, враховуючи рівень корупції, який впливає на ціни, придбати квартиру. Житло в Україні не вважається соціальною цінністю, доступне житло стало предметом популізму. З урахуванням інфляції за період 2005–2009 рр. зменшилися реальні доходи бюджетників. Наскільки зазначене вище є довгостроковою тенденцією – поки що точно сказати не можна.

Слід віддати належне і Президенту України – з його ініціативи український бізнес (незалежно від мотивації таких вчинків – прим. автора) вклав сотні мільйонів у соціальні проекти (зокрема, проекти допомоги дітям).

Директор соціальних програм Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова Л. Шангіна переконана, що жодні соціальні зобов'язання, які взяв на себе В. Ющенко, не виконані: обіцяні п'ять мільйонів робочих місць за п'ять років залишилися лише розмовами (не створені якісні робочі місця з високою ціною праці), а соціальна політика починається саме з них. Доходи українців за останні два роки зменшилися, у 2009 р. – на 12%. Громадяни України, за даними соціологічних опитувань Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, оцінюють своє матеріальне становище на рівні 2005–2006 рр.⁷⁸.

Крок п'ятий – «Підвищити боєздатність армії, повагу до людей у погонах». Починаючи із 2005 р. державна програма

розвитку армії передбачала фінансування на рівні 2% ВВП країни, реально ж воно було зменшене з 1,3 до 0,99% ВВП. За час президентства В. Ющенка не фінансувалися закупівля техніки для української армії, постачання озброєння і т.д. За оцінками авторитетних експертів, 2–3 роки недофінансування української армії призведуть до повної втрати її боєздатності. Перехід на контрактну основу так і не відбувся. З позитивних моментів можна виділити скорочення терміну служби із двох до одного року. Обіцянки забезпечити військових житлом виглядають як чистої води популізм. За останні п'ять років житло отримали 5 тисяч сімей військовослужбовців, – ідеться у президентському звіті. Проте в черзі на житло у 2004 р. стояли 46 тисяч військових.

Експерт Міжнародного Центру перспективних досліджень В. Чумак переконаний, що президентство В. Ющенка не можна оцінити як позитивне для армії, оскільки багато його гасел так і залишилися нереалізованими. Він переконаний, що повністю на совісті Президента України В. Ющенка невдале призначення Ю. Єханурова Міністром оборони України, армія не сприймала цю кандидатуру, а з А. Гриценком В. Ющенко не спрацював. Виведення українських військ з Іраку, вважає експерт, це не зовсім позитив. З погляду навчання армії і присутності на міжнародній арені виведення українських військ – не дуже правильний хід. Звичайно, це одна з країн, де гинуть люди, але це також питання міжнародного престижу України (нагадаємо, що всі держави, які зараховують себе до демократичного табору, там присутні).

Крок шостий – «Сприяти розвитку українського села». Україна істотно розширила географію ринків збуту аграрної продукції і збільшила обсяги експорту, зокрема, вийшла на Азійський регіон, Далекий Схід, Україні вдалося зайти на ті ринки, які традиційно належали США. Сьогодні Україна є лідером з експорту масла, 40% якого якраз припадає на європейські країни. За останні п'ять років збільшилася врожайність зернових, найвищий урожай був у 2008 р. Але це не заслуга влади, а результат використання великими агрохолдингами нових технологій, якісного насіння, надходження інвестицій в аграрний сектор. А ось із цукром Україна втрачає

позиції. Останні п'ять років скорочувалися посівні площі під цукровий буряк, тому що він дає низьку рентабельність. Дуже добре розвивається в країні птахівництво, залучаються крупні інвестиції у виробництво свинини. З яловичиною ситуація складна, навіть не дивлячись на те, що в Україні експорт перевищує імпорт. Інвестиції в молочний сектор ідуть дуже слабо.

Третій Президент України не зумів зламати сумну традицію деградації і вимирання українського села: майже 5 тисяч сіл не мають шкіл, хоча в 90% із них проживають по 40–60 дітей шкільного віку. Немає лікарень у 2400-х селах із населенням понад 500-т жителів. Близько 2300-т сіл із населенням у кожному понад 800-т жителів користуються привозною водою⁷⁹.

У своєму звіті Президент України В. Ющенко стверджує, що за 2005–2009 рр. дохідність аграрного сектору значно зросла – до «рекордно високого рівня». Рентабельність сільгоспбізнесу справді збільшилася, але це стосується посередників та певною мірою переробників сільгосппродукції. Виробники, як і раніше, працюють у борг, при цьому кредити для аграріїв, попри декларації, не подешевшали.

За даними Держкомстату України, сільськогосподарська діяльність є найменш оплачуваним видом економічної діяльності – у вересні 2009 р. середня заробітна плата по галузі становила 1300 грн. проти 4570 грн. у фінансовій сфері й 2600 грн. державних управлінців⁸⁰.

Крок сьомий – «Збільшити бюджет – зменшити податки». У передвиборній програмі В. Ющенко обіцяв зменшити податки і спростити процедуру оподаткування. За даними Всесвітнього банку і Міжнародної фінансової корпорації, які аналізували податкове законодавство 183-х країн світу, Україна в цьому списку знаходиться на 181-му місці. У країні існує більше 100-а податків і зборів, понад 45% економіки знаходиться в «тіні»⁸¹. 2004 р. загальне податкове навантаження становило 31,8% ВВП, 2009 р. – 35,88% ВВП⁸².

В. Ющенко, який неодноразово із гордістю повторював, що належить до п'ятірки найкращих банкірів світу, не зміг (чи просто не захотів допомогти уряду) зарадити крутому піке національної валюти та вітчизняної банківської системи.

Президент України, який у цей важкий час мав би перебрати на себе роль антикризового менеджера, періодично ставав навіть не «над сутичкою», а просто на бік популістів (наприклад, підписання закону про підвищення соціальних стандартів, хоча до цього не раз заявляв про рекордний бюджетний дефіцит, до якого доклав руку уряд Ю. Тимошенко).

У країні досі немає сприятливого середовища для підприємництва через недосконале законодавство та високий рівень корупції. Президент Центру ринкових реформ В. Лановий справедливо зазначає, що В. Ющенко не використав свій авторитет та вплив, щоб згуртувати фахівців та ініціювати пошук найкращих моделей економічного розвитку.

Крок восьмий – «Створити 5 мільйонів нових робочих місць». Незрозуміло, яким чином Президент може приписувати на свій рахунок все, що пов'язано із соціально-економічними питаннями, які є компетенцією Кабінету Міністрів України згідно зі змінами до Конституції України, які набули чинності з 2006 р. Крім того, таке завдання було б неможливо виконати, тому що Президент України В. Ющенко свого часу мав погані стосунки з трьома із чотирьох українських урядів (за час президентства В. Ющенка Прем'єр-міністрами України побували Ю. Тимошенко (лютий–вересень 2005 р., грудень 2007 – лютий 2010 р.), Ю. Єхануров (вересень 2005 – серпень 2006 р.) і В. Янукович (серпень 2006 – грудень 2007 р.)). Кожне досягнення в цій галузі є результатом роботи Кабінету Міністрів України, що могла б бути більш продуктивною, якби Президент не блокував політику уряду. А. Аслунд зазначав, що В. Ющенко «... ніколи не давав Тимошенко можливості керувати, і він домігся повного застою уряду... Починаючи з квітня 2008 року він наклав вето на майже всі законодавчі акти і рішення, запропоновані Юлією Тимошенко». «Поведінка Ющенка в 2008 році була дивною. Хоча він створив коаліцію з Тимошенко, він жодного разу не дав можливості працювати її уряду. Все його президентство можна відзначити як законодавчий глухий кут»⁸³.

За інформацією Міжнародної організації праці, кожен десятий громадянин України є безробітним, і темпи безробіття зростають. Унаслідок фінансової кризи рівень безробіття в

першому півріччі 2009 р. зріс до 9,9% проти 6,8% у першому півріччі 2008 р.⁸⁴. За даними Держкомстату України, у січні–вересні 2009 р. зареєстровано 339 тисяч безробітних випускників вишів. Безперечно, плани Президента були порушені світовою фінансовою кризою, але навіть без неї при існуючому розвитку інвестиційних проектів виконати обіцянку главі Української держави не вдалося б.

З початком кризи окреслилася тенденція повернення в Україну частини трудових мігрантів. Але це пов'язано із загостренням ситуації в країнах Європи, а не з появою робочих місць в Україні. Загальна орієнтація українців на заробітки за кордоном залишається. На сьогоднішній день фахівці оцінюють кількість трудових мігрантів-українців у 1,5 млн. осіб⁸⁵.

Крок дев'ятий – «Змусити владу працювати для людей, провести рішучу боротьбу з корупцією». Екс-президент України В. Ющенко прагне визнання у справі боротьби з корупцією, але ситуація на сьогоднішній день не краща, ніж у роки президентства Л. Кучми. І все ж певних успіхів досягнуто: високопоставлених чиновників почали викривати. Був калейдоскоп корупційних і кримінальних скандалів за участю представників Партії Регіонів (заведені карні справи щодо фальсифікації результатів президентських виборів 2004 р., незаконної приватизації держпідприємств і т. п.; скандал навколо резиденції В. Януковича «Межигір'я»), БЮТу (кримінальна справа депутата В. Лозінського, підозри в педофільії деяких депутатів блоку), колишніх (заяви глави Секретаріату Президента України В. Ющенка О. Зінченка про корупціонерів у найближчому оточенні Президента) і діючих представників команди В. Ющенка (інформація про причетність П. Ющенка до газових махінацій, зокрема, до діяльності «Росукренерго»), підробні дипломи Р. Зварича і А. Кислинського, «франкфуртський» інцидент Ю. Луценка тощо. Та до покарань в Україні не дійшло, що кинуло тінь уже на нову владу, посприяло наростанню недовіри до неї.

Президентом України В. Ющенком не було розпочато жодної систематичної програми, яка була б готова боротися з корупцією, остання ж у Генеральній прокуратурі України, судовій владі та МВС взагалі вийшла з-під контролю. Українська

владна еліта, як і раніше, фактично залишається поза законом, оскільки В. Ющенко не підтримав притягнення до судової відповідальності за зловживання службовим становищем жодної високопоставленої посадової особи. Німецький науковий центр із досліджень світової корупції Transparency International встановив, що Україна покращила боротьбу з корупцією тільки у 2005 і 2006 рр., але потім із 2007 р. розпочалася стагнація і держава швидко відкотилася до попередніх рівнів. Безперечно, потрібна політична воля, щоб боротися з корупцією, а В. Ющенко її не продемонстрував. У 2008 р. за Індексом сприйняття корупції Україна посідала 134-те місце. За 2009 р. Україна опустилася на 12 позицій у рейтингу Transparency International найбільш корумпованих країн світу і зайняла 146-те місце із 180-ти держав. У 2009-му р. Глобальний Барометр корупції визначив рейтинг корумпованості в Україні на позначці 4,3 (де 5 – найгірша оцінка, а 1 – найкраща)⁸⁶. Єдина втілена в життя антикорупційна реформа – це незалежне зовнішнє тестування абітурієнтів, але Президент не має до його запровадження прямого стосунку.

Крок десятий – «Створити безпечні умови для життя людей». Ця сфера теж перебуває в компетенції Кабінету Міністрів України, складовою одиницею якого є МВС. Президент України В. Ющенко не допомагав у реформуванні МВС, яке залишається корумпованим і надмірно роздутим. Спроби Президента України взяти під свій контроль спецназ МВС, щоб створити Національну гвардію України (під його ж контролем), були заблоковані комітетом із національної безпеки та оборони на чолі з А. Гриценком як загроза для молодій демократії в Україні. Перевиховати міліцію В. Ющенко намагався шляхом розформування ДАІ, проте дуже швидко ця структура поновилася в правах і старих корупційних звичках. Через безгосподарність держави і чиновницьку безпечність Україна є дуже вразливою державою, якій загрожують нові катастрофи.

Небезпідставно можна вважати, що історія президентства В. Ющенка стала історією людини, яка безнадійно втратила зв'язок зі своїми прихильниками. Чвари колишніх соратників, підозри щодо залежності Президента від свого оточення в одних випадках, інертність – в інших, а в деяких ситуаціях – розгубле-

ність, невмотивовано уповільнена реакція на політичні події або поспішність заяв і висновків, кадрова й політична нерозбірливість В. Ющенка, відсутність логіки в більшості його дій і рішень призвели до стрімкої втрати ним прихильників. Якщо на початку 2005 р. його дії повністю чи частково підтримували більше 70% українців (за даними соціологічної служби Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова), то до кінця 2009 р. – вже менше 20%. На тлі загальної низької суспільної оцінки ініціатив органів державної влади у сфері залучення громадськості до прийняття управлінських рішень показники діяльності Президента України залишалися найвищими⁸⁷.

Якою мірою в діяльності владних інститутів реалізовані наведені принципи, видно з таблиці⁸⁸.

Принципи	Президент України	Верховна Рада України	Кабінет Міністрів України	Судові органи
Забезпечення відкритості й прозорості процесу вироблення та прийняття рішень	3,0	2,8	2,4	2,0
Залучення громадськості до процесу вироблення та прийняття рішень	2,6	2,2	1,9	1,6
Реагування на звернення громадян	2,8	2,4	2,1	2,3

Та й порівняння результатів голосування 2010 р. не можуть утішити його прихильників: від майже 52% до менш ніж 5,5% за п'ять років – така різниця вражає уяву (байдуже, що є тому причиною – дії чи бездіяльність Президента України). В. Ющенко часто звинувачували в тому, що він легко підпадає під вплив, тож, можливо, намагаючись довести протилежне, він не довіряв навіть найближчому оточенню. До того ж людина, яка не має власної чіткої стратегії дій, зазвичай погано уявляє, кому можна вірити, на кого можна покластися. З різних причин його покинули Д. Жванія, О. Морозов, М. Мартиненко, М. Томенко, О. Зінченко, О. Третяков, О. Рибачук, В. Балоба та багато інших людей, які досить тривалий час були його соратниками і друзями.

Кадрові питання вирішувалися в Україні у кращих компартиїних традиціях. Які надії покладали на В. Ющенка молоді талановиті люди із середнім і нижче середнього достатком, замерзаючи на великому і сотнях малих майданів України! Не талант, компетентність і працьовитість, а особиста відданість, родинні (кумівські, приятельські, бізнесові та ін.) зв'язки залишилися критеріями просування службовими сходами. Людські і професійні якості тієї частини політичної еліти, яка прийшла до влади в результаті помаранчевої революції, не відповідали рівню свідомості українського суспільства та його очікуванням. Ідеться не тільки і не стільки про державну службу, це стосується й численних державних і комунальних установ, організацій і підприємств, армій, міліції та інших силових структур країни, державних нагород, почесних звань тощо.

При бажанні, звичайно, у всіх бідах можна звинуватити особисті амбіції негідного оточення (чим власне В. Ющенко активно й займався упродовж президентської кампанії 2010 р.), але не завжди це було б справедливо. Спірні підходи в кадровій політиці, ситуативна увага до процесу партійного будівництва, непоодинокі «перемоги» ситуативних рішень над перспективними є далеко не поодинокими свідченнями невміння і/чи небажання глави держави працювати з людьми. Президент України не зміг сформувати своє оточення таким чином, щоб суспільство не втратило довіри до політиків узагалі. Тому В. Ющенку, що став живим втіленням надії на краще, результат «Хотіли, як краще, а вийшло – як завжди» його виборці поки що прощати не збираються. У В. Ющенка були дуже великі розбіжності між благородними словами та бажаннями і способами їх реалізації, а політична боротьба виявилася на порядок вищою, ніж його здібності реалізовувати необхідні для суспільства й держави ідеї.

Причин, які завадили Президентові України В. Ющенку втілити бажане ним і народом у життя, можна знайти немало. Лідуючі позиції серед них зазвичай займає доречний аргумент про те, що повноваження і можливості Президента України В. Ющенка принципово відрізнялися від повноважень і можливостей Президента України Л. Кучми. При цьому варто зазначи-

ти, що конституційна реформа 2004 р., яка й розбалансувала вертикаль влади в Україні, вступила в дію «місцями» з 1 січня 2006 р., а переважно – після відкриття першого засідання Верховної Ради України V скликання 25 травня 2006 р. Існують різні пояснення, чому В. Ющенко не вдалося зробити кілька дієвих кроків для виправлення ситуації до моменту втрати ним частини президентських повноважень: від браку часу і необхідності вирішувати ситуацію з конфліктом «любих друзів» і Кабінету Міністрів України Ю. Тимошенко у вересні 2005 р. до фізичної неможливості повною мірою реалізовувати плани через проблеми зі здоров'ям Президента у 2004 р. У будь-якому випадку В. Ющенко не скористався наданим йому історією шансом.

Аналіз президентської каденції В. Ющенка буде неповним без розгляду 5-ти мегапроектів, які він ініціював і більшість яких так і залишилися проектами. «Мистецький Арсенал» планувався як музей рівня паризького Лувра площею понад 57 тисяч м² у будівлі старого арсеналу в Києві. В. Ющенко обіцяв, що музей відкриється до 2009 р. Проект реалізовано частково: у 2009 р. пишно відкрито першу чергу музею площею 3,5 тисяч м². Ремонт будівлі досі не завершено. Інколи в «Мистецькому Арсеналі» проводяться фестивалі та виставки.

Дитяча лікарня майбутнього планувалася як найкраща в Європі, де рятували б смертельно хворих дітей. Будівництвом опікувався фонд К. Ющенко «Україна 3000», сам Президент також підтримував проект і навіть передбачив відповідний пункт в Універсалі національної єдності. Лікарня мала запрацювати в березні 2009 р., але проект не реалізовано: за три роки, що минули після успішного всенародного збору коштів, не зведено навіть фундаменту лікарні.

Державний історико-культурний заповідник у Батурині «Гетьманська столиця»: планувалося відбудувати цитадель батуринської фортеці й територію навколо палацу Кирила Розумовського, облаштувати гетьманський палац, скарбницю, дерев'яну церкву Воскресіння Господнього, фрагменти оборонних стін фортеці та ворота, церкву Святої Животворної Трійці. Проект майже реалізовано, музей працює, хоча реставрація кількох об'єктів ще триває (зокрема, реставрація української святині –

музею Т. Шевченка в Каневі – завершена в серпні 2010 р. вже Президентом України В. Януковичем).

Національний інститут раку – планувалося створити антираковий центр – головний державний науково-дослідний, лікувально-профілактичний та організаційно-методичний заклад. Інститут раку мав розробляти стратегію боротьби з поширенням онкологічних захворювань в Україні. Координаторами проекту призначили доньку В. Ющенка Вігаліну та її чоловіка О. Хахльова. Проект не реалізовано, Інститут раку не створювали і не будували. Натомість змінили назву Інституту онкології АМН України на Інститут раку (у підпорядкуванні Міністерства охорони здоров'я).

Меморіальний комплекс пам'яті жертв Голодомору планувався як музейний комплекс і пам'ятник жертвам Голодомору 1932–1933 рр. вартістю 750 млн. грн. Реалізується за планом: рік тому відкрито пам'ятник у парку Слави в Києві, завершено першу чергу будівництва Меморіалу.

Отже, попередній неупереджений аналіз президентської каденції В. Ющенка дає підстави констатувати, що прориву в розвитку інституту президентства і Української держави в цілому не відбулося, помаранчева команда виявилася неготовою до тривалої конструктивної співпраці у владі (на відміну від її ж опозиційної згуртованості), неефективною в умовах збереження попередньої правової системи із її «правилами гри» та розгалуженого чиновницького апарату, який непомірно розрісся впродовж десяти років президентства Л. Кучми. Немає чітких орієнтирів у виборі моделі президентства в Україні: УРСР, а потім і Україна стали «піддослідними» різних форм державного правління, особливо їх різноманітних комбінацій. Зберігається розрив між конституційними нормами та фактичним становищем Президента України в системі органів державної влади – інститут президентства в Україні сьогодні є гіпертрофованим – у своїй поточній діяльності він виходить за межі наданих йому повноважень. Удатися відразу ж у 2005 р. до радикальних реформ команда Президента України В. Ющенка не спромоглася (не маючи у Верховній Раді України міцної пропрезидентської більшості) та, можливо, їй бракувало політичної волі. Очевид-

ною є неефективність політичних інститутів (у т.ч. інституту президентства) через невизначеність мети модернізаційного курсу України (більшість імперських інститутів, не змінивши своєї сутності, перефарбувалися в національні українські кольори). В Україні спостерігається слабкість єдиної національної ідентичності: українці на Сході відчують спорідненість із російською культурою, на Заході більше переймаються питаннями української ідентичності. Ці різні ідентичності ведуть до різного бачення потреб зовнішньої і внутрішньої політики, на цьому тлі йдеться про розмежування нації на два табори. Усе це впливає на становлення інституту президентства в Україні (громадяни ідентифікують Президента України не з національним, а регіональним лідером). Залишається неясною подальша траєкторія розвитку держави та інституту президентства, майбутнє якого викликає в частини громадян чимало запитань: чи відбуватиметься його подальша демократизація, чи він дрейфуватиме в напрямі авторитаризму, досить поширеному на пострадянському просторі.

Висновки

Ефективність політичної системи вимірюється спроможністю влади забезпечувати державний суверенітет, національну безпеку та національні інтереси, утверджувати свободу, справедливість, людську гідність, гарантувати конституційні права і свободи громадян. Верховенство права, ефективність влади та її децентралізація, самодостатність громад і гарантії місцевого самоврядування, позиції в сучасному світі характеризують потужність держави. Політичні події 2007 р., насамперед політична криза й позачергові вибори до Верховної Ради України, значною мірою стали наслідком низької ефективності взаємодії (а подекуди й відвергої конфронтації) різних гілок влади та вищих владних інститутів держави. Утворення в новообраному парламенті Коаліції демократичних сил у складі БЮТ та Блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» з огляду на їх політичну спорідненість та ідеологічну близькість відкривало перспективу налагодження ефективнішої взаємодії між Президентом, Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України. Проте

практична діяльність влади в такому форматі упродовж 2008–2009 рр. засвідчила, що підвищення ефективності взаємодії гілок влади та досягнення позитивних для суспільства змін не відбулося. Зрештою низька ефективність взаємодії різних гілок влади характеризувалася рядом негативних наслідків. У політичній сфері – це припинення діяльності Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України, виникнення конституційних підстав для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України Президентом України і призначення позачергових парламентських виборів, входження країни у фазу затяжної політичної кризи. За даними опитування, проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова 15–20 березня 2008 р., 62% ствердно відповіли на запитання «Чи існує в країні політична криза», тоді як заперечили її наявність лише 14% опитаних⁸⁹.

У соціально-економічній сфері спостерігається неспроможність влади реалізувати проголошені реформи в будь-якій зі сфер, погіршення соціально-економічної ситуації та зниження рівня добробуту громадян, неготовність країни до адекватної реакції на світову фінансово-економічну кризу, що розгорнулася у другій половині 2008 р., неготовність до чітких, узгоджених і оперативних дій із попередження чи мінімізації наслідків цієї кризи для економіки країни та громадян України.

У зовнішній політиці засвідчується зниження ефективності дій української влади в обстоюванні національних інтересів на міжнародній арені, проблематичність реалізації зовнішньо-політичних цілей, погіршення міжнародного іміджу України.

У відносинах влади із громадянським суспільством спостерігається різке зниження рівня довіри громадян до влади в цілому, усіх владних інститутів та політичних лідерів. За даними опитування, проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова 7–19 жовтня 2008 р., відповідаючи на запитання: «Якщо говорити в цілому, як Ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?», лише 5,3% респондентів відповіли, що події розвиваються у правильному напрямі,

протилежної думки дотримувалися 81,8% опитаних. Ці показники є найбільш песимістичними з квітня 2004 р.⁹⁰

Головними чинниками, які зумовили низьку ефективність гілок влади в Україні, можна назвати такі:

- недосконалість Конституції України та конституційного законодавства в частині розмежування повноважень гілок влади та вищих владних інститутів країни. Насамперед це стосується положень про порядок формування та припинення діяльності парламентської коаліції; підстав припинення повноважень Кабінету Міністрів України; порядку здійснення деяких кадрових призначень; процедури контрасигнації тощо. Недостатня регламентація відповідних процедур, особливо тих, що передбачають співучасть різних інститутів влади, наявність прогалин у законодавстві та нечітких юридичних формулювань створюють можливість для зловживання владними повноваженнями з боку як окремих органів влади, так і посадових осіб;

- політико-кон'юнктурний вплив на конституційний процес в Україні. Аналіз позицій провідних політичних сил щодо реформування Конституції України засвідчує, що воно сприймається переважно через призму реалізації власних, переважно короткострокових інтересів залежно від нинішнього статусу (перебування у владі чи в опозиції). Узагалі інтерес політичних сил до вдосконалення Конституції України помітно знизився у 2008 р., причинами чого можуть бути вироблення ними результативних засобів дії в умовах наявного суперечливого правового поля чи сподівання реалізувати власні інституційні ініціативи за більш сприятливої політичної кон'юнктури (що демонстрували політичні гравці у 2009 р.);

- неврегульованість процедур взаємодії гілок влади та вищих владних інститутів у процесі здійснення ними конституційних повноважень, надмірна політизація спроб законодавчого врегулювання цих питань. У цьому контексті неабиякого значення набуває нормативно-правове регулювання діяльності Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України. Після набуття чинності змін до Конституції України з 1 січня 2006 р. Закон України «Про Кабінет Міністрів України» став перманентним засобом боротьби між гілками влади, а не механізмом

забезпечення їх конструктивної взаємодії. Створення Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України VI скликання та призначення Ю. Тимошенко на посаду Прем'єр-Міністра України уможливили прийняття 15 травня 2008 р. Закону України «Про Кабінет Міністрів України» у редакції, запропонованій Президентом України. Однак 2 вересня 2008 р. фракція БЮТ спільно з опозиційними фракціями проголосувала за внесення змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України». Цими змінами з нього було вилучено низку норм, що надавали Президенту України можливості впливу на формування складу Кабінету Міністрів України та його діяльність. Факт цього голосування став однією з причин припинення діяльності Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України, що мало своїм наслідком розгортання чергової політичної кризи в країні.

Предметом політичних суперечностей стало правове унормування діяльності Верховної Ради України, зокрема різне тлумачення норм Конституції України щодо правового статусу Регламенту Верховної Ради України, способу його прийняття і набуття чинності, а також норми про засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій. Гарячі дискусії щодо цих питань не сприяли конструктивній взаємодії між гілками влади, а стали лише додатковим чинником напруження у відносинах різних владних інститутів в Україні.

У Верховній Раді України не було здійснено результативних практичних кроків із законодавчого забезпечення прав і гарантій діяльності опозиції, що дозволили б усувати частину внутрішньопарламентських протиріч, тим самим опосередковано сприяючи ефективнішій роботі Верховної Ради України в цілому. Новим і дискусійним питанням у сучасному політичному контексті стало співвідношення функцій РНБОУ та Кабінету Міністрів України в умовах існування парламентської коаліції та сформованого нею Кабінету Міністрів України;

– загострення політичної конкуренції з огляду на наближення виборів Президента України 2010 р. На характер взаємодії гілок влади значною мірою впливав чинник політичної конкуренції, зумовленої перспективою участі Президента України

В. Ющенко, Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко та лідера найбільшої опозиційної парламентської фракції В. Януковича у президентських виборах 2010 р. як трьох основних кандидатів. Ця обставина значною мірою зумовлювала характер рішень вищих інститутів влади. Передвиборчий контекст впливав як на зміст, так і на характер дискусій із найактуальніших проблем соціально-економічного і політичного розвитку України, відсував на другий план питання ідеологічних розбіжностей у підходах та значно ускладнював пошук взаємоприйнятних для різних гілок влади та оптимальних для держави рішень, що мають в умовах політичної й економічної кризи актуальне першочергове значення. Особливо небезпечним і тривожним було те, що протистояння розгорталися з найпринциповіших, актуальних для внутрішньої та зовнішньої політики України питань, зокрема проблем енергетичної безпеки, міжнародної інтеграції, взаємовигідної міжнародної співпраці України.

Зазначений чинник потужно вплинув і на характер діяльності Коаліції демократичних сил у Верховній Раді України, що призвело до фактичного зриву виконання коаліційної угоди в частині її законодавчих ініціатив. Наростання політичних міжфракційних, міжгрупових та міжособистісних конфліктів у складі Коаліції демократичних сил у поєднанні з використанням як засобу політичного тиску на опонентів ситуативних голосувань спільно з некоаліційними фракціями зрештою призвело до формального припинення діяльності коаліції.

Проголошення нової коаліції у складі «Нашої України – Народної Самооборони», Блоку Юлії Тимошенко та Блоку Литвина сприяло розблокуванню законодавчого процесу. Проте стабільність і дієвість нової коаліції одразу опинилася під загрозою через несприйняття політики Кабінету Міністрів України частиною фракції «НУНС», і фактичний персональний склад коаліції, який як у грудні 2008 р., так і упродовж 2009 р. налічував менше необхідних 226-ти депутатів.

Чинник політичної конкуренції, брак демократичної політичної культури владної еліти, відсутність традицій політичного компромісу стали на заваді використанню таких політичних

механізмів розв'язання конфліктів, як публічні консультації, «круглі столи» тощо;

– неспроможність судової влади відігравати роль неупередженого об'єктивного арбітра в конфліктах між іншими гілками державної влади. Об'єктивними причинами цього стали незавершеність судової реформи в Україні, відсутність реальної незалежності судової влади від інших її гілок. Учасники політичного процесу часто розглядають судові інститути як засіб вирішення політичних спорів усупереч принципам верховенства права та неупередженості судочинства. При цьому використовуються (уже тривалий час) різноманітні форми здійснення тиску на суддів та процес судочинства, що створює підґрунтя для вразливості судової системи щодо корупційних проявів. Найхарактернішою ознакою цього явища стало так зване «політичне рейдерство» – використання судів і суддів для зупинення/призупинення дії актів вищих інститутів влади. Не сприяє конструктивному вирішенню компетенційних спорів між органами влади законодавча неврегульованість критеріїв допустимості конституційних подань і конституційних звернень, а також компетентнісної межі розгляду справ Конституційним Судом України. Це створює об'єктивні перешкоди в попередженні конфліктів між конституційними органами влади;

– суттєві розбіжності в розумінні політичними силами національних інтересів і шляхів їх практичного втілення. Ідеологія національного державотворення часто підміняється кон'юнктурними популістськими гаслами, що неспроможні спродувати національну ідею та консолідувати країну.

Для вирішення зазначених проблем, які перешкоджають ефективному функціонуванню політичної системи України, експерти вважають, що вкрай необхідно практично реалізувати такі ініціативи:

- внести зміни до Конституції України та відповідного національного законодавства щодо порядку взаємодії гілок та інститутів влади, насамперед у частині співвиконання ними певних функцій (вирішення кадрових питань, здійснення процедури промугляції чи контрасигнації тощо), а також деталізувати та регламентувати ці процедури; формування Кабінету Міністрів

України, його відповідальності та підзвітності, правової спроможності опозиції здійснювати контроль за діяльністю уряду;

- внести узгоджені зміни до Законів України «Про Кабінет Міністрів України», «Про Раду національної безпеки і оборони України» та за необхідності – до Закону України «Про основи національної безпеки України» з метою чіткого визначення механізмів взаємодії цих та інших органів влади як суб'єктів забезпечення національної безпеки, посилення координуючої ролі та контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки з боку РНБОУ;

- удосконалити вітчизняне законодавство з питань чіткого розподілу компетенції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції (адміністративних судів) щодо конституційності й законності нормативно-правових актів Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України;

- удосконалити процедуру розгляду конституційних спорів Конституційним Судом України. У Законі України «Про Конституційний Суд України» необхідно визначити критерії допустимої прийнятності конституційних подань та межі розгляду цієї категорії справ. З метою попередження вчинення тиску на Конституційний Суд України необхідно передбачити юридичну відповідальність за неповагу до Конституційного Суду України, вчинення тиску на нього та невиконання його рішень і висновків;

- розширити практику позаінституційних (політичних) засобів вирішення конфліктних ситуацій між різними гілками та інститутами влади, широко використовуючи європейський та світовий досвід (проведення консультацій між учасниками політичного процесу на засадах відкритого і вільного демократичного діалогу; здійснення арбітражних функцій глави держави на основі консультацій із учасниками політичного процесу тощо);

- сприяти формуванню демократичної правової культури політичної та управлінської еліти держави. З цією метою вкрай необхідно законодавчо врегулювати засади здійснення адміністративних процедур та поведінки державних і муніципальних службовців⁹¹.

Не менш важливим завданням є визначення чітких європейських орієнтирів розвитку конституційної системи України.

Конституційні принципи є основою конституційних положень і утворюють цілісну систему ціннісних орієнтирів нації. Свобода, справедливість, рівність, консолідація, солідарність, гарантії прав і свобод людини, верховенство права, обмеження сваволі й формування ефективної державної влади, стабільність конституційного порядку є фундаментальними чинниками європейського вибору України. Реформуючи Конституцію України, їх не можна залишати поза увагою, інакше цей процес перетворюється на «політичну технологію», спосіб перерозподілу владних повноважень у супереч інтересам українського народу як носія суверенітету та єдиного джерела влади в країні.

Закон України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV від 8 грудня 2004 р. не став основою демократичних суспільних трансформацій, оскільки уможливив використання започаткованих ним змін у політичній системі на власний розсуд політичних сил (особливо тих, що здобувають владу). Як наслідок – із кінця 2004 р. конституційний процес несе в собі потенційні ризики, загрози та виклики, оскільки відбувається в умовах девальвації соціальних цінностей та наростаючої зневіри громадян у можливості якісної модернізації соціально-політичних інститутів. Тому конституційна реформа має базуватися передусім на системі цінностей, які є основою конституційного порядку.

Свобода є фундаментальною цінністю конституційного ладу, що визначає вільний розвиток особи в суспільстві як індивіда і передбачає насамперед заборону свавільного втручання держави у приватне життя. Конституційні норми визначають лише потребу нормативного регулювання і межі втручання держави у приватне життя з метою забезпечення ефективного захисту прав людини. Проблема розуміння свободи як відсутності перепон, що обмежують поведінку людини, пов'язана з недавнім авторитарним і тоталітарним минулим України у складі Російської імперії та СРСР, в умовах якого поступово було втрачено усвідомлення цінності людської гідності і свободи, що раніше характеризувало вітчизняну правову традицію. Упродовж кількох століть в Україні цілеспрямовано насаджувалася ідея, що саме представникам влади належить абсо-

лютна монополія визначати межі допустимої свободи і поведінки індивіда.

Справедливість як одна з основних конституційних цінностей передбачає, що незалежно від соціального статусу особи законодавство застосовується однаково до всіх. Дотримання принципу справедливості можливе лише за умов функціонування ефективної влади, спроможної до позитивних дій щодо забезпечення прав людини, таких як упровадження антидискримінаційних заходів, формування системи адресної допомоги вразливим верствам населення тощо. Це потребує лібералізації суспільного життя та проведення відповідних реформ.

Рівність—консолідація—солідарність як конституційні цінності виявляють засади громадянської інтеграції в суспільстві та становлення політичної нації. Принцип рівності передбачає однаковий політико-правовий статус громадян незалежно від статі, расового, етнічного, соціального походження, політичних, релігійних та інших переконань, місця проживання, майнового становища. Дотримання принципу консолідації гарантує державне сприяння розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також мовно-культурної самобутності всіх етносів і національних меншин України. Становлення політичної нації потребує громадянської солідарності — узгодження інтересів по лінії «індивід—асоціації—влада», а також ефективного громадського контролю за діяльністю публічної влади. У цьому контексті слабкість громадянської інтеграції як основи легітимності публічної влади зумовлена нездатністю політичних еліт налагоджувати відкритий демократичний діалог щодо актуальних проблем розвитку України.

Верховенство права, гарантії прав і свобод людини та обмеження владної сваволі є квінтесенцією Конституції України й полягає в діяльності органів публічної влади виключно на підставі закону за однакового його застосування. Тому проблема переміщується в площину ефективності судового контролю над адміністративними актами й діями, попередження і припинення фактів зловживання владними повноваженнями та порушень прав людини. Утвердження принципу верховенства права вимагає посилення ролі Конституційного Суду України. У цьому

контексті особливо важливу роль повинен відігравати Президент України як моральний лідер нації, який забезпечує належне функціонування публічної влади та взаємодію її інститутів.

Ефективна влада визначається не обсягом функцій і повноважень органів влади, у європейській традиції базовими критеріями її ефективності є належний рівень забезпечення національної безпеки, національних інтересів, взаємовигідного міжнародного співробітництва, ухвалення адекватних владних рішень та їх оперативне втілення завдяки оптимальній організації апарату та системі адміністративних процедур, відповідність обраних засобів управління вимогам конституційного порядку. У цьому контексті для України є важливою подальша децентралізація влади через розширення повноважень її місцевих органів.

Стабільність конституційно-правового порядку є особливою цінністю, що передбачає неприпустимість внесення довільних змін до Конституції та законів України з міркувань політичної кон'юнктури.

Структурні елементи нової конституційної системи, вважають експерти, можуть мати такий вигляд:

- утвердження європейських цінностей. Європейська конституційна традиція базується на системі гуманістичних цінностей: на ідеях індивідуалізму, свободи та солідарності, що є засадничими для розуміння природи прав людини та діяльності органів публічної влади. Тому системотворчим елементом нового конституційного порядку має стати належність України до європейської правової традиції та прагнення (а не лише декларації) європейської та євроатлантичної інтеграції. У Конституції України необхідно визначити критерії свободи: право на повагу гідності особи, особисту недоторканність, обмеження свободи на основі закону, недопущення сваволі. Для цього кожній особі має бути гарантований вільний доступ до судового захисту;

- демократична організація держави. Основою організації держави має стати повага до демократичних цінностей: відповідальність і підзвітність влади через інститут періодичних вільних і чесних виборів та наповнення реальним змістом інститутів всеукраїнського і місцевого референдумів. Інститут виборів має забезпечити відкритий механізм формування представницьких

органів влади, що уможливить посилення ролі територіальних структур політичних партій, посилить відповідальність депутатів перед виборцями та їх зв'язок, розширить доступ громадян до представницьких мандатів.

Становлення ефективної системи регіональної публічної влади та місцевого самоврядування необхідно поєднати з адміністративно-територіальною реформою. Для цього треба передати необхідні фінансові, земельні та матеріальні ресурси місцевим інститутам влади;

– становлення ринкової економіки та системи соціального захисту. Сучасна структура ринкової економіки передбачає забезпечення балансу прав між працівниками та роботодавцями, споживачами та підприємцями, бізнесом і державною владою тощо. За такої моделі нова Конституція України повинна утвердити особисту відповідальність індивіда, заохочувати його ініціативність, свободу підприємницької діяльності. У сфері соціальних прав необхідно відмовитися від нинішнього, переважно декларативного, зазначення можливості доступу громадян України до соціальних благ. Важливим чинником є орієнтація держави на забезпечення адресної соціальної допомоги, мінімізацію пільг і преференцій. Діяльність держави в соціальній сфері слід наповнити конкретним позитивним змістом – доступ до певних соціальних послуг можливий за умови формування мережі суспільних інститутів: соціального страхування; соціальної допомоги й послуг; установ, що надають соціальні послуги та допомогу, а також засад конкуренції в діяльності цих установ і їх відповідальності. У тексті Конституції України необхідно сформулювати основні функції публічної влади у сфері соціальних прав людини. На цій підставі суди можуть брати до розгляду скарги приватних осіб на зволікання Верховної Ради України в законодавчому регулюванні чи неналежне здійснення органами виконавчої влади і місцевого самоврядування своїх функцій. Найефективнішим у цьому ракурсі є запровадження інституту конституційної скарги. За таких умов формується реальний конституційний порядок, що визначає стандарти щодо вчинення певних адміністративних дій і надання управлінських послуг населенню на засадах прозорості й доступності.

5.2. Проблеми формування та функціонування «партій влади» в Україні в сучасних політологічних дослідженнях

У формуванні та функціонуванні «партії влади» в Україні також проявляється посттоталітарний синдром. Безумовно, партії виникають і зникають, виходять на політичну арену і сходять із неї, а деякі просто скочуються. Але тільки в Україні, здавалося б, невразливі, могутні, вічні політичні важкоатлети не просто терплять поразку (урешті-решт, із ким не буває), а неминуче стають політичними банкрутами.

Термін «партія влади», що міцно ввійшов до повсякденного політичного лексикону на пострадянському просторі, виник на початку 90-х рр. XX ст. Це була реакція політиків і політичних експертів на слабкість «нормальних, типових» політичних партій, що з'явилися в результаті природних процесів інституційного оформлення політичних інтересів різних суспільних груп. У широкому сенсі цей термін є синонімом поняття «правляча еліта».

Дослідники політичних партій і партійних систем Е. Вілсон і В. Якушик зазначали, що «партія влади» – це політичний блок, який складається з прагматично орієнтованих і деідеологізованих вищих кіл старої номенклатури, представників державного апарату, ЗМІ, керівників традиційних секторів промисловості й сільського господарства⁹². У вузькому розумінні під «партією влади» зазвичай розуміють об'єднання партійного й рухівського типу, які безпосередньо створюються політичною елітою й відіграють роль головного виразника її інтересів у сфері публічної політики. С. Рябов «партію влади» розглядав як таку, що за певних умов парламентської форми правління і пропорційної виборчої системи отримала право на формування уряду, виборовши більшість місць у парламенті⁹³. С. Рябов застерігав від некоректного вживання поняття «партія влади», як певного звинувачення колишнього компартійного істеблшменту чи прихованих центрів впливу на легальні структури врядування. Певним чином будь-яка політична партія, що оформилася, є «партією влади», оскільки саме абсолютна влада є мрією (явною чи латентною) будь-якої партійної верхівки.

Фактично різне розуміння суті феномену «партії влади» відображає різні етапи розвитку політичної та партійної систем України. Так, у період становлення багатопартійності й формування виборчої демократії «нормальні» політичні партії, що виникали в результаті природних процесів інституційного оформлення політичних інтересів різних суспільних груп, були дуже слабкими. Тому логічно, що в цей період політичні діячі й управлінці групуються навколо лідерів, які мають владу чи реальні шанси її отримати. Зі становленням демократії й розвитком багатопартійності нова еліта, що формувалася навколо структур виконавчої влади, уже не могла діяти у сфері публічної політики як самостійна, незалежна від суспільства сила. Їй необхідно було створити видимість виразника інтересів широких верств населення, тому різні групи правлячої еліти, намагаючись легітимізувати своє існування, почали створювати власні політичні партії – своєрідні політичні надбудови олігархічних груп впливу. Відмінності між ними полягали не в різних ідеологічних і програмних орієнтаціях, а головним чином у неоднаковому ступені причетності до влади і в різному рівні доступу до розподілу матеріальних та інших ресурсів.

Після невдалого путчу в серпні 1991 р. й заборони КПУ її націонал-комуністичне крило, очолюване Л. Кравчуком, трансформувалося в неінституціоналізовану «партію влади», переходивши в опозиції гасла «незалежності» й «демократії». Спільна агітація націонал-комуністів та націонал-демократів сприяла тому, що на референдумі про незалежність України 1 грудня 1991 р. ствердно проголосувало понад 90% його учасників.

Перший Президент України Л. Кравчук (грудень 1991 – липень 1994 рр.), прийшовши до влади, спирався на підтримку своїх колег – функціонерів КПУ. Таким чином, «партія влади» часів президентства Л. Кравчука – це офіційно не структуроване об'єднання політичних і управлінських діячів.

Оскільки ситуація з повноваженнями інститутів влади на етапі становлення Української держави була досить невизначеною, то Президент України вирішив спробувати перебрати собі більше влади, але відразу ж виявив сильного конкурента в особі Верховної Ради України. У процесі протистояння з Парламен-

том, яке відбувалося на тлі стрімкого погіршення економічних показників і зниження життєвого рівня населення країни, Л. Кравчук поступово розгубив підтримку екс-компартійних функціонерів. Уже в жовтні 1991 р. відійшла Соціалістична партія України, очолювана О. Морозом, у недавньому минулому керівником комуністичної більшості у Верховній Раді України, до якої ввійшла частина комуністів, обурених заборонаю КПУ й новою ідеологією влади. Після перших президентських виборів від Л. Кравчука відійшов О. Ткаченко, заснувавши Селянську партію України (березень 1992 р.). Ситуація ускладнювалася тим, що в суспільстві панував світоглядний хаос, не було чіткої самосвідомості, уявлення про цілі та шляхи подальшого розвитку, цінностей, на які слід орієнтуватися. Громадянам важко було віддати перевагу якійсь із численних конфронтуючих політичних та ідеологічних течій: націоналізму, лібералізму, соціалізму, етатизму тощо. Становище дедалі більше заплутувалося розщепленням колишніх монолітних течій і виникненням їх нових синтезованих комбінацій: соціалізм, наприклад, дистанціювався від комунізму; націоналізм, з одного боку, розвинувся до державності та патріотизму, а з іншого – до зародків нацизму тощо. У 1993 р. всі політичні сили були однаково далекі від істини: ні влада, ні опозиція, ні народ не знали, куди йти і що робити, аби вийти з тотальної кризи, що охопила Україну.

Поступово влада все більше переходить до Верховної Ради України і місцевих рад і в 1993 р., на хвилі шахтарських страйків, позбавлений підтримки Л. Кравчук змушений був призначити дострокові парламентські й президентські вибори.

Безперечно, в Україні зазначеного історичного періоду відчувалася нестача не тільки впливових політичних сил, але й авторитетних політичних лідерів. Більшість із тих, хто зробив кар'єру на боротьбі за незалежність України, руйнуванні Радянського Союзу й комуністичної системи, або з різних причин зійшла зі сцени, або не змогла підтвердити свого авторитету за нових умов, або ж була зайнята влаштуванням свого особистого майбутнього.

Після досягнення незалежності націонал-демократична опозиція фактично розкололася. Перед нею постала непроста

дилема: продовжувати протистояння з колишньою комуністичною номенклатурою чи блокуватися з нею в ряді випадків в ім'я зміцнення незалежності Української держави. Більшість обрала останнє. Зворотний же бік компромісів полягав у тому, що радикальні політична й економічна реформи не були проведені (як це сталося, наприклад, у Польщі, Чехії, країнах Прибалтики).

Існував політичний, військовий, культурний істеблішмент, який, незважаючи на своє часто протилежне соціальне походження – від високопоставленої компартійної номенклатури до колишніх політв'язнів, у більшості своїй був швидше об'єднаний намаганням будь-що утримати владу й ті можливості, які вона відкриває. Для переважної більшості цієї категорії громадян був властивий відрив від інтересів народу та держави, безцеремонність, безвідповідальність, вражаюча легкість у зміні власних поглядів і членства в різних політичних партіях. Чимало таких політиків реально нікого не репрезентували, окрім самих себе, і тільки політична невиразність сьогодення та відсутність розвинутих політичних структур і політичної культури в більшості громадян України давали їм змогу триматися на плаву.

Критичне ставлення до політиків ґрунтується не тільки на негативній оцінці результатів їх діяльності, а й на уявленні та реальній поінформованості про їхні моральні якості, професіоналізм, уміння розв'язувати державні та економічні проблеми. Зрозуміло, що ці невтішні оцінки не були випадковими, оскільки Україна, не будучи раніше самостійною державою, не мала й політичних діячів та чиновництва, здатних до самостійного розв'язання загальнодержавних проблем. Так само низько масова свідомість оцінювала й представників місцевої влади.

Є чимало пояснень неспроможності України до рішучої перебудови системи влади. Одним із них є те, що впродовж історії українці активно поповнювали імперський державний апарат, заслужовуючи чини й нагороди, русифікуючись і знекровлюючи інтелектуальний потенціал власного народу. На українських землях формувалася хіба що колоніальна адміністрація, до повноважень якої входили суто виконавчі функції, те саме було й за часів СРСР – уряд в УРСР існував лише для того, щоб втілювати в життя директиви КПРС. У зв'язку зі своїм

геополітичним положенням та економічним потенціалом Україна перебувала під особливим контролем силових структур Москви. Усе це позначилося на ментальності державних чиновників, які стоїчно ставилися як до своєї нечисельності, так і до малокомпетентності. На початок 1994 р. апарат міністерств, комітетів і відомств становив 13,1 тисячі осіб, покликаних керувати країною з 52-ма мільйонами жителів (при чисельності зайнятих у народному господарстві – 23,9 мільйони осіб). Таким чином, частка державних управлінців залишалася відносно мізерною, а, зважаючи на невідповідний рівень підготовленості, багато з них були неспроможні виконати навіть конкретно поставлені завдання, не кажучи вже про реальну здатність визначити політичний курс держави.

Це ж позначилося на низькій виконавчій дисципліні: між міністерствами не було налагоджено відповідного рівня обміну інформацією, не відбувалися регулярні засідання Кабінету Міністрів України. Над стилем роботи тяжіли звички минулого, коли головна мета кожного – зайняти відповідальну посаду і при цьому не нести жодної відповідальності, мізерна заробітна плата спонукала до такого ж типу поведінки.

Важливо відзначити, що сталося помітне «перетікання» владних повноважень на рівень місцевих бюрократичних структур, які згрупувалися в місцеві клани й мафіозні групи. Промінявши партійні догми на владні й економічні повноваження, стара компартійна номенклатура перетворилася на своєрідну «партію влади». Найбільше, у чому вона була зацікавлена, то це в боротьбі у вищих ешелонах влади, що створювало в країні політичний вакуум і прекрасні умови для бюрократичної сваволі на місцевому рівні. «Партія влади» створила таку економічну систему, яка виявилася менш ефективною та працездатною, ніж колишня командна економіка Радянського Союзу. У цьому, за оцінкою Л. Кучми, реальної незалежності Україна на той час ще не здобула – у 1991 р. вона одержала лише атрибути влади суверенної держави, але за три роки не зуміла наповнити їх реальним змістом.

Вибори в 1994 р. були багатопартійними, проте вони презентували не стільки суспільство, скільки стали своєрідною

формою публічної легітимації політичної й бізнес-еліти. Частково це пов'язано з тим, що початок 90-х рр. XX ст. був періодом бурхливого зародження партій, які намагалися заповнити всі ніші ідеологічного спектра української політики; частково – з тим, що вже тоді в боротьбі між Президентом України Л. Кравчуком і экс-прем'єр-міністром України Л. Кучмою політичні партії почали використовуватися як інструмент боротьби за президентство. Оскільки партії будувалися згори, процес вибору ідеології мав штучний характер. Другорядність ідеології стала проявлятися в постійних переходах народних депутатів із фракції у фракцію: переходили у ту партію і фракцію, яка могла краще забезпечити бізнес-інтереси того чи іншого політика.

На президентських виборах у другому турі в липні 1994 р. переміг экс-прем'єр-міністр України, представник так званого «червоного директорату», колишній директор Дніпропетровського «Південного машинобудівного заводу» Л. Кучма, набравши 52,1% голосів. Л. Кучмі порівняно легко вдавалося зібрати потрібну більшість в атомізованому українському парламенті, який обирався за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості. Політичні партії в середині 90-х рр. XX ст. переживали період становлення і за винятком декількох ідеологічних партій (Комуністичної партії України (КПУ), Народного Руху України (НРУ), Соціалістичної партії України (СПУ), Української республіканської партії (УРП)) це були переважно об'єднання невеликих груп одностайців, що не мали широкої підтримки виборців. Депутати-мажоритарники, надані самі собі, охоче йшли на співпрацю з президентською владою, намагаючись отримати для себе максимальну вигоду. Виникло таке явище української політики як «партія влади» (це коли «ми вам голоси, а ви нам – вирішення економічних питань»), тобто форма прикриття для використання адміністративного і фінансового ресурсів.

Найсильнішим і наймонолітнішим багатом уявлявся «дніпропетровський клан», який ще в радянський час був головним постачальником керівних кадрів для УРСР. Достатньо згадати, що в 1996 р. саме вихідці з Дніпропетровська Л. Кучма й П. Лазаренко обіймали пости і Президента України, і Прем'єр-міністра України. Стрімке політичне й фінансове зміцнення

П. Лазаренка спричинило в 1997 р. його конфлікт із Л. Кучмою та відставку. Наступне формування П. Лазаренком опозиційної «Громади» з опорою на Дніпропетровську область продемонструвало, що єдність «дніпропетровців» не слід переоцінювати. З тих пір (від відомих подій із П. Лазаренком) Л. Кучма постійно тасував колоду наближених до нього олігархів, не даючи домінувати якому-небудь одному угрупованню, періодично проголошувана боротьба з корупцією залишалася в основному на папері за винятком тих випадків, коли вона використовувалася Президентом проти політичних суперників.

Результати виборчої кампанії 1994 р. дають підстави зробити такі висновки:

– Україна переживає глибоку соціально-економічну, політико-ідеологічну та духовну кризу, що дедалі більше переростає у всеохоплюючу національну катастрофу, яка може мати своїм наслідком масове незадоволення і загальний протест населення, повне розбалансування суспільного організму та втрату державності. Стабільність політичних режимів, що віджили свій історичний вік, може підтримуватися за рахунок використання багатих природних та людських ресурсів для забезпечення достатнього життєвого рівня та зниження рівня незадоволення системою. Україна не має природних ресурсів у кількості, необхідній для «консервації» попереднього політичного режиму, тому єдиним виходом для неї могло б бути створення гнучкої економічної системи, яка сприяла б розвитку економічної активності населення. Останнє ж неможливе без оновлення владних відносин, суспільно-політичної системи взагалі. Шахтарські страйки та осінній референдум 1993 р. про довіру Верховній Раді України та Президенту України мали б послужити поштовхом для змін в українському суспільстві. Вихід у короткотерміновому масштабі полягав у посиленні виконавчої влади, вживанні жорстких заходів для припинення падіння виробництва та забезпечення мінімального прожиткового рівня населення України.

– Україна завершила перший етап перехідного періоду – етап проголошення незалежності та набуття атрибутів держави – і вже запізнилася з переходом до другого етапу – етапу соціально-економічного влаштування, що стало однією з причин

загострення ситуації в країні. Це сталося насамперед тому, що владні структури тією чи іншою мірою вичерпали себе, виконали покладену на них роль. Водночас без цілеспрямованих, послідовних і зрозумілих населенню країни економічних кроків довгострокової стабілізації обстановки досягти не можна. Шлях до таких дій лежить через деконсервацію розкладу сил, що утворився після серпня 1991 р., оновлення владних структур, приходу до них тих політичних сил, які б адекватно віддзеркалювали нинішні інтереси населення. Органи влади повинні були отримати підтвердження власної легітимності й повноважності перед визначенням і здійсненням вирішальних кроків у соціально-економічному влаштуванні держави;

– Україна не має цілісної та ефективної системи влади, що відповідала б загальнолюдським тенденціям розвитку, конкретно-історичним умовам, традиціям і менталітету народу. Натомість існує нестабільний конгломерат із напівзруйнованого минулого та запозиченого, часто напіввипадково, чужого управлінського досвіду. У результаті замість співпраці гілок влади суспільство отримало їх перманентне деструктивне суперництво і протистояння. Тому викликом часу постало завдання створення цілісної системи влади, яка могла б здійснювати послідовне реформування суспільства. Нова система влади повинна отримати конституційне закріплення – це можна було зробити шляхом прийняття нової Конституції України чи її частини (Малої Конституції), чи Конституційного закону. Можливий був і інший варіант: проведення найближчим часом виборів до нового Парламенту на основі нині діючої Конституції України і Закону про вибори, щоб нова Верховна Рада України прийняла Конституцію України (власне так і трапилося в 1996 р.);

– перед Україною з усією гостротою постала проблема вибору форм державного правління. Конкретно-історичні умови функціонування української держави не давали можливості використати будь-яку з відомих форм правління (парламентську монархію, парламентську республіку, президентську республіку) у чистому вигляді, найбільш придатною залишалася змішана форма, у якій би поєднувалися риси президентської та парламентської республік. Очевидно, президентсько-парламентська

республіка розглядалася як найоптимальніший варіант: в Україні в силу перехідного характеру суспільного розвитку не відбувся перехід до нової сталої системи соціально-класових відносин; у суспільстві не було розвинутої структурованої партійної системи; Верховна Рада України не була структурована в партійно-політичному відношенні; не було партії чи політичного блоку, які б складали парламентську більшість і змогли б сформувати відповідальний Кабінет Міністрів України. Тому будь-який уряд, сформований Верховною Радою України, вимушений буде у своїй діяльності не стільки керуватися стратегічними національними інтересами, скільки маневрувати між різними фракціями та групами, щоб продовжити своє існування, що негативно позначиться на ефективності його дій. Ось чому є об'єктивна потреба в тому, щоб Кабінет Міністрів України формував Президент України і цим самим забезпечував йому необхідні умови для стабільної діяльності (це є однією із важливих ознак саме президентсько-парламентської республіки);

– Україна як держава ще не стала органічною самодостатньою системою, вона переважно продовжувала залишатися підсистемою великої системи – СРСР. У зв'язку з цим Українська держава є надзвичайно вразливим організмом: у тих випадках, коли в інших країнах, що мають тривалі традиції державності, соціально-економічні кризи можуть вести лише до зміни уряду, в Україні подібні труднощі у значній частини населення викликають ностальгічні настрої повернення до спільного життя в колишньому СРСР. Водночас політичні сили, які дійсно визначали політичний розвиток держави, недооцінили значення соціально-економічних перетворень, зайве акцентували увагу на національному аспектові державотворення, чим, безперечно, значно звузили соціальну базу активної державотворчої політики, що вкрай негативно позначилося на національних інтересах України. Духовно-ідеологічна орієнтація на цінності та традиції частини західноукраїнського населення України породила процес відчуження Лівобережжя, Придніпров'я та півдня України від Української держави (процес набув особливої гостроти з погіршенням соціально-економічного становища населення країни). За цих умов необхідно, щоб Україна дбайливо

ставилася до своєї історичної спадщини, сприймала своїх громадян такими, якими вони є, з їхніми інтересами, традиціями, цінностями, культурою, мовою, адже Українська держава може існувати як держава всіх її громадян, і буде вона такою, лише створивши умови для самобутнього розвитку кожного індивіда;

– після проголошення незалежності Україні не вдалося уникнути своєрідної «дитячої хвороби» державності, тобто абсолютизації незалежності української державності. Проглядалася невтішна реальність – Україні не вдалося обрати оптимальний шлях між абсолютизацією незалежності та значною фактичною залежністю (насамперед енергетичною та економічною) від Російської Федерації, інших країн Європи і світу. Закономірно, що Україна певною мірою перетворювалася на об'єкт маніпуляції з боку як Російської Федерації, так і розвинених країн Заходу, що істотно знижувало можливість проведення самостійної політики.

З огляду на це постало нагальним завдання коригування політичного курсу – самоосмислення Україною свого геополітичного становища як складової органічної цілісності, що в минулі сторіччя склалася на теренах Центральної та Східної Європи, Центральної та Північної Азії. Трансформації політичних режимів у державах цієї частини світу та виникнення нових держав не призвели до повного розпаду цієї цілісності, що об'єктивно вимагало від держав взаємовідносин, а не їх фактичного розриву. Намагання повністю залишити цю цілісність і водночас повністю переорієнтуватися на західноєвропейську спільноту не увінчалися успіхом. Навпаки, вони значно загострили і так непросту економічну ситуацію, показали, що східні держави не можуть, а західні не хочуть інтегруватися на засадах взаємовигоди. Тому поряд із продовженням зусиль у західному напрямі, слід шукати спосіб реанімації в нових формах взаємовигідних економічних зв'язків із традиційними партнерами;

– Україна початку 1994 р. не визначилася з концептуальними засадами подальшого суспільного розвитку, що не давало можливості вищим органам влади розробити і здійснювати ефективні соціально-економічні перетворення. Серед найголовніших причин можна назвати: по-перше, слабку теоретичну

розробку та недостатнє узагальнення існуючого у світі досвіду переходу від тоталітарних та авторитарних режимів до демократичного; по-друге, співвідношення політичних сил у вищих органах влади, насамперед у Верховній Раді України, яке недостатньо повно репрезентує нагальні інтереси населення України і не дає змоги виробити та прийняти засадничі підвалини концепції демократичного розвитку держави. З огляду на сказане дедалі актуальнішим ставало оновлення владних структур країни, вкрай назрілою необхідністю було зосередження патріотичних інтелектуальних сил країни на теоретичній розробці концептуальних засад демократичного розвитку держави (останні стояли на узбіччі суспільних і політичних процесів і вкрай слабо впливали на процеси в Україні);

– на розвитку України і на змісті української влади негативно позначалася слабкість, неструктурованість і недостатній вплив політичних партій. Слід зазначити, що такий стан політичних партій є закономірним і об'єктивно зумовленим, він реально відображає слабку структурованість самого суспільства, недостатнє самоусвідомлення різними верствами населення власних інтересів. За цих умов слід було, з одного боку, сприяти розвитку багатопартійності, не активізуючи надприродно цей процес, а з іншого, – пристосувати політичну систему держави, порядок формування та функціонування владних структур до реальних умов. Вибори в подальшому потрібно проводити на основі змішаної мажоритарно-пропорційної системи з перевагою першої складової (а можливо, повністю за мажоритарною системою). Якщо ж вибори відбуватимуться тільки на пропорційній основі, нові органи влади не будуть достатньою мірою репрезентувати політичні інтереси громадян і тому швидко дискредитують себе в очах народу;

– в українському суспільстві продовжує діяти стійка тенденція посилення соціального напруження, яке пролягає по осі «бідні–багаті». Подальше зuboжіння більшості населення країни на фоні надзвичайного збагачення незначного прошарку людей може викликати соціальний вибух, який буде спрямований як проти владних структур, що допустили ці процеси розшарування, так і проти самих багатих громадян. Дедалі

більшого соціально-політичного значення набуває система розподілу матеріальних благ. Колишня радянська недосконала, але все ж таки з певними елементами справедливості система була зруйнована, нова не створена, що призвело до тяжких соціальних і політичних наслідків: з одного боку, йде нестримне перманентне розграбування багатств країни молодого кримінальною буржуазією, представниками управлінських структур і просто злочинцями, а з іншого, – підринається авторитет політичної влади, дестабілізується політична обстановка, наростає стихійний протест. На жаль, у країні не були створені ефективні органи контролю за обігом матеріальних цінностей, розподілом матеріальних благ, не була припинена злочинна діяльність у господарчій сфері та фінансовій системі України;

– в українському суспільстві склалася важка соціально-психологічна атмосфера, запанували настрої невпевненості, зневіри, втоми, наростали ностальгічні настрої за колишнім життям в СРСР. Це створює, з одного боку сприятливий ґрунт для різного роду політичних авантюристів, а з іншого – паралізує творчу енергію народу. Стало очевидним, що з метою поліпшення соціально-психологічної атмосфери потрібно, по-перше, уникати нової фальсифікації минулого, не підтримувати безоглядну і всеохопну заангажовану критику радянського періоду в історії України. Такий підхід, з одного боку, не завжди справедливий, а з іншого, – він психологічно важкий для людей середнього та старшого покоління, додає в суспільстві розпачу й невпевненості. По-друге, слід активніше через ЗМІ показувати позитивний, життєствердний досвід розвитку Української держави;

– у реформуванні суспільства слід послідовніше дотримуватися поєднання еволюційності з динамізмом та стратегічним виміром політичних і суспільних змін. Невиважені, непродумані, стихійні перетворення можуть призвести до повного краху економіки та до всеукраїнського соціального конфлікту;

– слід повніше й точніше враховувати реалії України, історичний період, у якому вона перебуває, особливо стосовно економіки, яка за формами власності та іншими визначальними ознаками залишалася практично незмінною, але істотної та невинуватеної генези зазнала система управління нею. Нама-

гання уряду на початку 1990-х рр. підвищити керованість державним сектором не досягли своєї мети. Необхідно було повністю ліквідувати явну суперечність, коли державні підприємства мають можливість діяти як недержавні (тобто безконтрольно), повністю ігноруючи загальнодержавні інтереси, а їхні керівники – як власники, без достатньої відповідальності за можливі результати діяльності;

– визнання факту взаємозалежності з країнами СНД, і передусім з Російською Федерацією, вимагає постійного зіставлення процесів реформування економіки України з аналогічними процесами в північного сусіда: завдання полягає в тому, щоб при всій різниці в методах господарювання, формах здійснення реформ постійно перебувати в якісно одному економічному полі з Росією. Це дасть змогу рівноправно та взаємовигідно співпрацювати двом пострадянським економікам⁹⁴.

У цілому вибори 1994 р. засвідчили, що Україна гостро потребує загальногромадянської злагоди та згуртування. Вирішальне значення в суспільних змінах повинні мати інтереси та потреби реальних людей з їхніми вподобаннями, звичками, традиціями, послідовне й неухильне впровадження принципу соціальної справедливості. Тільки таким чином можна було досягти соціального миру, зберегти державність України й забезпечити просування вперед.

Вибори 1998 р. тільки закріпили тенденцію 1994 р., коли партійна діяльність стала перебувати під сильним впливом влади, зокрема президентської. З'явилися партії-клони і почала використовуватися боротьба між ідеологічними родичами (наприклад, СПУ і ПСПУ, яка була використана проти О. Мороза як можливого конкурента Л. Кучми на президентських виборах).

Президент і його оточення явно недооцінили значення парламентських виборів 1998 р. Можливо, певну роль зіграло й те, що попереду вже були президентські вибори 1999 р., які для Л. Кучми і його команди мали важливіше значення, ніж створення парламентської більшості. Саме тому всі сили і ресурси президентської влади були сконцентровані на досягненні перемоги на виборах 1999 р.

Після переобрання Л. Кучми Президентом України в 1999 р. ситуація в країні характеризувалася двома протилежними тенденціями: з одного боку, унаслідок «оксамитової революції» на початку 2000 р. формувалася антикомуністична, пропрезидентська більшість у Парламенті, приступив до роботи реформаторський уряд В. Ющенка. З іншого боку, – зростали авторитарні тенденції в політиці Л. Кучми, логічним підсумком яких став «кучмагейт».

Під час цієї кризи внаслідок спільного голосування в Парламенті комуністів та олігархічних фракцій (за невтручання Л. Кучми) Кабінет Міністрів України В. Ющенка у квітні 2001 р. було відправлено у відставку. У той же час олігархічні «клани» не отримали при формуванні нового уряду того, чого хотіли, адже запропонований Президентом України Прем'єр-міністр України А. Кінах (як і Л. Кучма, представник директорату) не був ставлеником певного клану, він залежав від Президента.

Коли ж Президент України вирішив узятися за Верховну Раду України, виявилось, що з нею, структурованою вже багато в чому за партійним принципом, Президентові набагато важче справитися. І не тільки тому, що в цьому Парламенті була досить впливова ліва й помітна права опозиція, а й тому, що сама «партія влади» активно чинила опір спробам її консолідувати. Партії, створені як політична надбудова олігархічних груп, переслідували в Парламенті головним чином вузько групові інтереси. Вони не тільки не прагнули створювати могутню пропрезидентську коаліцію, а і всіляко бажали зберегти самостійність. Коло питань, віднесених до компетенції Верховної Ради Ради, настільки широке, що партії, які потрапили до Парламенту, навіть маючи в ньому порівняно нечисельні фракції, могли успішно конвертувати політичний вплив в економічну вигоду. Тому пропрезидентські партії не бачили для себе ніякого сенсу у створенні єдиної владної структури.

Одне з пояснень політики Л. Кучми полягає в тому, що більшість представників його адміністрації можна охарактеризувати як «другу хвилю номенклатури»: вона була менше заідеологізованою, ніж «перша хвиля» колишніх партпрацівників, прагматичнішою, молодшою і, нарешті, краще присто-

сованою до здійснення ряду реформ, ніж націонал-демократична опозиція. Як і Л. Кравчук, Л. Кучма залучив до роботи в Кабінеті Міністрів України деяких представників української націонал-демократії, хоч вони, як і раніше, у ньому не домінували.

На наше переконання, Україну в ці роки можна розглядати як країну адміністративно-кримінального капіталізму, що переміг, з олігархічною системою управління, а «партію влади» в державі – як номенклатурно-бюрократичну олігархію, яка на 90% складалася з радянської партійно-комсомольсько-адміністративно-господарської бюрократії і на 10% – із «нових українців» (за висловом президента інформаційно-дослідного центру «Панорама» В. Прибиловського – трьох прошарків «нових українців»: «фарци звичайної», «братви» та окремих фартових «завлабів»)⁹⁵.

Ефективність сформованого Л. Кучмою політичного механізму очевидна: не дивлячись на низький рейтинг Президента України (від 4% до 8,5%), Л. Кучма певний час зберігав стійкий контроль над ситуацією в країні. Проте складна система узгодження інтересів різних груп політичної еліти залежала від однієї людини, яка теж була заручником цієї системи. Уся небезпека такої ситуації стала очевидною для Л. Кучми і його оточення після масових виступів проти Президента в ході акції «Україна без Кучми» у 2001 р. й особливо в період парламентських виборів 2002 р.

Незадоволення людей своїм становищем неминуче призводить до того, що в їхній свідомості починається наполегливий пошук винуватців, а критика чи пошук винних у себе вдома чи за кордоном ніби знімає відповідальність як із тих, хто володарює, так і із самого народу.

Аналіз показує, що минулі роки активної політичної та ідеологічної боротьби не пройшли даремно для масової свідомості: у громадській думці постала чітка ієрархія винних у виникненні кризи й важкого соціально-економічного та політичного становища, у якому опинилася Україна. Переважна частина населення як головного ворога розглядала ту частину національної буржуазії (ділків тіньової економіки), яка, на їхнє глибоке переконання, порушує моральні норми та юридичні закони (більшість людей були впевнені, що практично всі багаті

досягають свого становища саме таким чином). Дискредитація багатих і цінності багатства в масовій свідомості виявляється в тому, що 40% населення України були впевнені, що стати багатим можна тільки за рахунок розкрадання державної власності.

Отже, Україна вступила в активний період становлення буржуазії як нової соціальної групи, період первісного нагромадження капіталу, який і в інших країнах здійснювався, як правило, неетичними, позаекономічними та кримінальними методами, з тією відмінністю, що він був більш тривалим за часом і не зводився до привласнення загальнодержавного майна, тим паче в таких масштабах.

Можна констатувати багато причин ненависті населення України до багатих громадян: тут і підсвідоме соціалістичне негативне ставлення до цієї частини населення; і поведінка переважної частини нової української буржуазії з її відвертою орієнтацією на Захід; і збагачення в будь-який спосіб; зверхне ставлення як до влади, так і до населення й водночас небажання мати сильну державу з дійсно демократичною формою правління. Швидкість, із якою панівний прошарок національної буржуазії злився з мафіозними структурами і знайшов спільну мову з представниками всіх рівнів влади, робить її поведінку, з погляду пересічного громадянина, украй загрозливою. Безперечно, негативне ставлення до багатих стимулюється також і заздрістю, але загалом несприйняття національної буржуазії свідчить про переломний характер нашої історії, коли старі принципи організації суспільного життя вже не працюють, а нові ще не оформилися.

Напруженість відносин між бідними та багатими не тільки веде до зростання соціальної напруженості, а й стримує формування некримінальної буржуазії і водночас свідчить, що молода Українська держава недостатньо виконує функцію стабілізатора соціальних відносин.

На друге місце в структурі «ворогів» України населення поставило колишніх працівників партійно-державної номенклатури. Справа в тому, що в Україні клас буржуазії формувався значною мірою саме на базі старої та певною мірою нової номенклатури і в союзі з мафією. 41% опитаних на той час громадян вважали колишніх працівників апарату КПРС і

ВЛКСМ такими, чия діяльність шкодить інтересам більшості людей⁹⁶. Таке ставлення пояснюється тим, що чимало представників колишньої номенклатури заповнюють державні структури і разом із номенклатурними новобранцями відповідальні за стан справ. На громадську думку справляє вплив також пропаганда, яку ведуть проти комуністів українські націонал-радикали та націонал-демократи.

Ідея парламентаризму, не встигнувши укріпитися на українському ґрунті, була серйозно дискредитована. Образ народного депутата – якщо не хабарника, то, як мінімум, нероби – активно розповсюджувався пропрезидентськими електронними і друкованими ЗМІ. До того ж на квітневому референдумі 2000 р. громадяни України істотно обмежили свої можливості щодо контролю за владою, адже саме Верховна Рада України є їхнім основним знаряддям контролю.

Сама Верховна Рада України еволюціонувала в бік відмови від функцій контролю за виконавчою владою: упродовж кампанії формування пропрезидентської більшості одразу після другого туру президентських виборів 1999 р. постала потреба в рояльності, особистій відданості Президентові. А ця ситуація не сприяє прийняттю законів, спрямованих на посилення громадського контролю за владою. Ще раніше, у 1997–1998 рр., ця тенденція проявилася на регіональному рівні: сім голів обласних державних адміністрацій, безпосередньо призначених Президентом України, очолили й обласні ради, поклавши на себе функції контролю за собою ж. Цим самим було порушено чинне законодавство країни, очевидно, з мовчазної згоди глави держави. Такий крок фактично був винагородою за лояльність. Тільки після численних виступів у пресі і в стінах Верховної Ради України із засудженням цинічного порушення закону безпосередньо призначеними Президентом України чиновниками вони були змушені залишити одну з посад.

Ступінь прозорості влади залишається надзвичайно низьким. Не реалізується право громадян на різну й вичерпну інформацію, хоч існуюча законодавча база в цілому створює умови для вільного вираження своїх думок і поширення інформації. Виходять опозиційні до влади видання КПУ («Комуніст»),

СПУ («Товариш»), партії «Батьківщина» («Вечерние вести»), газета захисту інтересів селян України «Сільські вісті», проте реальні стосунки влади і ЗМІ явно не вкладаються в рамки правового поля. У досліджуваний період української історії широко застосовувалися судові механізми тиску на пресу: більшість судових процесів була пов'язана з позовами про захист честі й гідності та компенсації моральних збитків державним чиновникам і політикам, при цьому суми компенсацій не ймовірно завищувалися, що ставало причиною банкрутства видань. Так, опозиційна до Президента України Л. Кучми газета партії «Громада» «Всеукраинские ведомости» була закрита напередодні виборів у Верховну Раду України в 1998 р. після штрафу в сумі 3,5 млн. грн. (близько 1 млн. дол. США). За оцінками експертів, зняття з ефіру загальнонаціональних каналів деяких програм новин свідчило про наявність в Україні політичної цензури⁹⁷. Відомо немало випадків фізичного тиску на журналістів: за останні п'ять років в Україні вбито шість із них, причому немає сумнівів у тому, що всі вбивства пов'язані із професійною діяльністю жертв.

Незалежні, здатні контролювати й конструктивно критикувати владу ЗМІ не сформувалися і на основі приватної власності. У цей час посилювалася тенденція до створення потужних медіа-комплексів, що об'єднують кілька популярних комерційних друкованих ЗМІ і підтримуються певними політичними структурами. Їхній інтерес до політики обмежений рамками лояльності до влади, а проблема транспарентності влади і політики не обговорюється достатньою мірою.

Узагалі розклад сил на медіа-ринку України в досліджуваний період виглядав таким чином. Група Л. Деркача володіла в Україні багатьма ЗМІ, питаннями роботи з якими займався А. Деркач. Друковані ЗМІ Л. Деркач об'єднав у холдинг «Українська прес-група», у яку ввійшли «Комсомольская правда в Украине», «Московский комсомолец в Украине», «Аргументы и факты в Украине», «Теленеделя», «Деловая неделя». Спільно з В. Рабіновичем сім'я Деркачів управляла ТРК «Ера», газетою «Столичные новости»⁹⁸ та іншими ЗМІ. Група О. Волкова–І. Бакая володіла обширною медіа-імперією, що включала не

дуже популярну газету «Сегодня», газету «День», телеканал «Гравіс» і ICTV, а також серйозно впливала на державний телеканал УТ-1 і частково на телекомпанію «1+1». «Клан» І. Суркіса–В. Медведчука володів газетою «Киевские ведомости», а також фактично контролював найпопулярніший в Україні телеканал «Інтер»⁹⁹. В. Пінчук володів дуже популярною все-українською газетою «Факти», а також рядом ЗМІ Дніпропетровська. Невелику медіа-імперію мала Ю. Тимошенко (газети «Вечерние ведомости» і «Киевский телеграф»), а також глава РНБОУ Є. Марчук (телеканал СТБ). В. Ющенко поки не мав у своєму розпорядженні сильних медіа-позицій і задовольнявся підтримкою ЗМІ Ю. Тимошенко, а також ряду медіа, створених за участю західного капіталу¹⁰⁰.

У 2002 р. «чинник Ющенко» дав поштовх процесам політичної мобілізації і партійної консолідації націонал-демократичних і націонал-ліберальних сил, сформувавши в Україні принципово нову політичну ситуацію: основними опонентами «партії влади» вперше стали не ліві реваншисти, а респектабельний, прозахідний політичний блок із суперпопулярним лідером на чолі. Відчувши реальну загрозу власній владі, Л. Кучма зумів стимулювати до об'єднання п'ять олігархічних партій, створивши, таким чином, виборчий блок «За єдину Україну!».

Розстановка сил перед виборами характеризувалася тим, що «партія влади», яка групувалася довкола Президента України, була послаблена як внутрішніми суперечками, так і втратою суспільних позицій останнього.

«Партія влади» йшла на вибори як виборчий блок «За єдину Україну!». Вражала фізична присутність адміністративного ресурсу у списку блоку: 22% кандидатів – представники регіональних президентських адміністрацій та рад, міських голів і керівників податкових адміністрацій; 12% – директори підприємств; 9% – міністри, їхні заступники та співробітники центральних державних установ; 20% – підприємці¹⁰¹.

Не дивлячись на інтенсивне використання адміністративного ресурсу, повне домінування у ЗМІ, підконтрольних владі та кланам, тиск на конкуруючі партії за допомогою фіскальних та силових структур, «партія влади» фактично програла в боротьбі з

іншими партіями і блоками. Голосування за списками дало блокові лише 11,77% голосів (35 місць у Парламенті). Єдиною областю, у якій блок виграв вибори за партійними списками, була Донецька. До певної міри реванш вдалося взяти в мажоритарних округах, де для маніпуляцій та адміністративного тиску були ширші можливості – тут результат був майже вдвічі більшим – 66 депутатів. Небаченою «популярністю» блок користувався серед військовослужбовців та ув'язнених, на так званих «закритих дільницях»¹⁰².

Соціал-демократична партія (об'єднана), яка була найбільш наближеною до Президента, набрала 6,27% голосів при голосуванні за партійними списками й отримала 19 місць у Верховній Раді України, до яких долучилися 5 депутатів, обраних в одномандатних округах.

Ліві політичні партії відмовилися від участі у виборах єдиним фронтом. Соціалістам вдалося набрати 6,87% голосів в основному за рахунок населення аграрних регіонів України і отримати 22 місця у Верховній Раді України. Комуністи отримали загалом 65 мандатів (19,98% голосів) і склали третю за чисельністю фракцію в Парламенті.

Вибори 2002 р. стали зоряним часом двох нових політичних проєктів. Блок В. Ющенка «Наша Україна», що об'єднав 10 правочентристських, центристських та націоналістичних партій і об'єднань і став політичним прикриттям для частини великого й середнього капіталу, переміг на виборах за партійними списками, набравши 23,57% голосів. Лідер блоку стримувався від опозиційної риторики як напередодні, так і під час виборів, демонструючи лояльність чинному Президентові України й ухиляючись від блокування з радикальною опозицією. Це дозволяло не тільки уникати надмірної конфронтації, традиційно непопулярної в більшості населення, а й підтримувати контакт із владою, частково прикриваючи бізнес-структури, що підживлювали його блок.

БЮТ, навпаки, активно експлуатував і культивував ідею рішучого протистояння «режиму Кучми». Харизма «залізної леді» була дуже неоднозначною – думки про неї здебільшого були полярними, проте саме її яскрава особистість стала осно-

вою для об'єднання досить різнорідних сил. За результатами виборів за партійними списками блок отримав 7,26% голосів, крім того, БЮТ виявився єдиним блоком, який не отримав голосів в одномандатних округах.

Найбільше невдоволення викликали результати виборів саме у влади. Вибори 2002 р. стали симптомом послаблення Л. Кучми і його оточення. Не отримавши очікуваної стабільної більшості у Верховній Раді України, де знову встановилася ціла ієрархія суперечливих інтересів та ситуативної більшості, Президент України, як і раніше, робив ставку на балансування між «кланами», які, як свідчили вибори, все менш охоче приставали на подібну гру – вона втрачала для них як економічний, так і політичний сенс.

Результати парламентських виборів 2002 р. практично не залишали сумніву в тому, що, по-перше, на наступних президентських виборах 2004 р. переможе лідер опозиції В. Ющенко; і, по-друге, Л. Кучма не зумів створити структуру, яка б гарантувала легітимну передачу влади його наступникові.

Л. Кучмі не вдалося створити сильну «партію влади» внаслідок таких об'єктивних причин:

- на процесові позначилася цивілізаційна неоднорідність України. Відомо, що Україна складається з переважно українофонної і прозахідно налаштованої центральної й західної частини, а також російськомовних і проросійськи зорієнтованих областей Півдня і Сходу. Таким чином, опозиція завжди зберігала можливість консолідувати всіх незадоволених політикою правлячої верхівки країни навколо того чи іншого культурного полюса. Різновекторні мовно-культурні, а також політичні й економічні орієнтації українських еліт у значній мірі перешкодили становленню режиму одноосібної авторитарної влади у країні. Влада була змушена постійно маневрувати між різними політичними елітами, і максимально, на що міг претендувати Президент України в цих умовах, – це тільки на роль «верховного арбітра», але ніяк не «батька нації»;

- українські «партії влади» не могли претендувати на широку народну підтримку. Наявність в українському суспільстві глибоких культурних відмінностей призвела до того, що

політичні партії з чітким ідеологічним обличчям об'єднували переважно жителів окремих регіонів, а не всієї країни. Влада ж, за визначенням, не може спиратися тільки на один регіон, тому вона повинна була уникати чіткої ідеологічної прив'язки і покладатися на певні нежиттєздатні «центристські проекти».

Під кінець першого президентського терміну Л. Кучми роль «партії влади» в Україні намагалася відігравати Народно-демократична партія (НДП), яка була створена в 1997 р. і виглядала невдалою спробою сконструювати партійну організацію з чиновників. НДП була вертикальною профспілкою чиновників, її справедливо називали «Наш дім – Україна» (вона була повним аналогом черноморського «Нашого дому – Росії» (НДР), шеваднадзівського Союзу громадян Грузії (СГГ), алієвської партії «Ені Азербайджан» та інших пострадянських партій підтримки виконавчої влади).

Під час другого президентського терміну Л. Кучми статус «партії влади» ділили декілька політичних партій, які фактично були політичними надбудовами олігархічних груп впливу: Соціал-демократична партія України (об'єднана)¹⁰³, партія «Демократичний союз»¹⁰⁴, політична партія «Трудова Україна» (ПТУ)¹⁰⁵, Партія регіонів України¹⁰⁶. Перша мала доступ до адмінресурсу в регіонах, другу і третю можна розглядати як ресурс Л. Кучми, четверта – ресурс Прем'єр-міністра України. Ці партії були орієнтовані не на роботу з електоратом, а на опору владі, тобто, окрім адміністративно-владних, у них не було інших способів для розвитку¹⁰⁷.

Методом сильного персонального тиску на депутатів з опозиційних фракцій і «незалежних» «партії влади» вдалося зібрати мінімально потрібну кількість голосів для обрання бажаного Президенту керівництва Верховною Радою України: спікером став глава Адміністрації Президента України В. Лигвин, його заступниками – Г. Васильєв (ставленик донецького «клану») та О. Зінченко (представник СДПУ(о) – київського «клану»).

У липні 2002 р. фракція «За єдину Україну!» розпалася: у ній залишилися 11 депутатів, інші розподілилися між 8-ма фракціями, що досить чітко відтворювало «кланову» структуру депутатського корпусу. Проте вже в серпні 2002 р. Л. Кучма

знову взявся за об'єднання сил у Верховній Раді України (йому була потрібна конституційна більшість у 300 голосів): він вирішив перехопити ініціативу в «лівих» політичних партій, які вже давно пропагували ідею політичної реформи і перетворення України на парламентсько-президентську республіку.

Після в цілому невдалих для влади виборів 2002 р. Л. Кучмі вдалося зібрати пропрезидентську парламентську більшість за рахунок депутатів, вибраних за списками провладних партій, а також депутатів-бізнесменів, вибраних у мажоритарних округах. Свої сильні позиції у Верховній Раді України Л. Кучма використав напередодні чергових президентських виборів, розуміючи загрозу приходу до влади В. Ющенка. Усупереч власній програмі 2000 р., він виступив із пропозицією обмежити повноваження Президента. Шляхом проведення політичної реформи Л. Кучма і його оточення планували зробити головною політичною фігурою в країні Прем'єр-міністра України, а потім по можливості спробувати сісти в це крісло. Опозиція ж, сподіваючись на те, що в президентській гонці зуміє перемогти В. Ющенко, виступала проти запропонованої політичної реформи й бажала зберегти для свого лідера сильні («кучмівські») президентські повноваження.

Боротьба за конституційну реформу стає одним з основних елементів у сутності української політики у 2003 і 2004 рр. Конституційна реформа, ініційована Л. Кучмою, була спробою продовжити в часі власне перебування у владі: у разі прийняття запропонованих ним змін до Конституції України його повноваження могли бути продовжені до 2006 р., тим більше, що суспільний рейтинг довіри до Президента України був катастрофічно низьким, а парламентська більшість виявилася ненадійною і нестійкою.

Депутати підготували три законопроекти, положення яких Конституційний Суд України визнав відповідними вимогам Основного закону України. У червні 2004 р., незважаючи на активні протести опозиції, голосами представників фракцій парламентської більшості, комуністів і соціалістів один із цих проектів був прийнятий у першому читанні. Проект передбачав перехід до пропорційної виборчої системи, введення імперативного мандата, збільшення терміну повноважень Верховної Ради України до

п'яти років із наданням їй права затверджувати й усувати з посади всіх членів уряду, а також істотне розширення права Президента України на розпуск Верховної Ради України (у випадках несформування впродовж одного місяця коаліції депутатських фракцій; упродовж 60-ти днів – несформування персонального складу Кабінету Міністрів України та коли впродовж 30-ти днів не розпочинаються пленарні засідання Парламенту).

Остаточне голосування щодо конституційної реформи було намічене на вересень, але на той час «партія влади» вже знайшла власного кандидата, що мав, на думку її лідерів, серйозні шанси на перемогу – ним став Прем'єр-міністр України В. Янукович, рейтинг якого стрімко зростав. У цих умовах зменшувати повноваження Президента України вже не хотіла жодна зі сторін.

Політична криза, що виникла в ході підведення підсумків другого туру президентських виборів 21 листопада 2004 р., помаранчева революція і загроза розколу країни потребує детальнішого розгляду через призму ролі українських ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу.

Організатори помаранчевих відразу ж налагодили інформаційне обслуговування маси людей, залучених для підтримки до Києва. У наметовому містечку було своє радіо і телебачення. Прокрутку пісень і оголошень по майдану здійснювало «Галарадіо». У центрі табору стояв автомобіль МАЗ із телеекраном величезної діагоналі, вмонтованим у кузов, по якому безперерійно демонстрували новини, а вечорами – фільми. Телевантажівка, що з'явилася в перший же день на майдані, – внесок 5-го каналу, який очолює опозиційні ЗМІ. Щодня інформаційні листки зі своїми новинами роздавало агентство УНІАН, тому про дії опозиції мігінгуючі були чудово обізнані.

Команда В. Януковича знаходилася в іншому культурному вимірі, вона говорила іншою мовою, зверталася до інших струн у душах громадян. Вона не могла конкурувати з опонентами на їх полі, – але й не протиставила їм своїх сильних слів і образів. «Независимая газета» писала, що «... влада не зрозуміла ролі естетики. Нечисленні, однаково підстрижені й одягнені в однаковий камуфляж прихильники В. Януковича поводитися так

неактивно, ніби відбували повинність. Образ жителя Сходу України як «недо-...» яскравий і активно насаджується навіть на її ж землях. У нинішній передвиборній кампанії він яскраво втілений в образі «людини, що голосує за Януковича»: це неголене похмуре обличчя, брудний темний одяг, каска шахтаря, або ж це кримінальна «шістка» з однією звивиною, і спільним у них є те, що слухають вони блатняк на радіо «Шансон»¹⁰⁸.

Помітну роль відіграв Інтернет. Не дивлячись на те, що інтернет-аудиторія зони UA не така вже й велика, мережевому співтовариству вдалося зробити істотний внесок у справу помаранчевої революції – насамперед завдяки оперативності висвітлення подій. Навіть за наявності опозиційних телеканалів телебачення нездатне так повно висвітлювати події, як це роблять незалежні інтернет-сайти, а паперові видання в цьому явно програвали мережевим, не встигаючи реагувати на події. Інтернет дав змогу планувати акції протесту в режимі онлайн, тобто в прямій розмові учасників: здійснювався обмін повідомленнями, члени мережевого співтовариства домовлялися про спільні дії, такі, як, наприклад, пікетування Кабінету Міністрів України тощо.

На основі інформації з Інтернету був організований і самвидав, матеріали якого розповсюджувалися на майдані й по регіонах України. Цей «Народний самвидав» став серйозною акцією інформаційно-політичних ресурсів українського Інтернету. На опозиційних сайтах розміщувалися листівки, новини, а люди, у яких є доступ до Інтернету, роздруковували цю інформацію і роздавали на вулиці. Як ефективна протидія цензурі мережеві журналісти організували цілодобове віщання з українських вулиць і площ: з майдану, Хрещатика, з регіонів, трансляції з Верховної Ради України.

Досвід подій в Україні продемонстрував, що результат політичної боротьби у сфері ЗМІ визначається не кількісним співвідношенням обсягу віщання за владу і за опозицію, а якістю, умінням захопити аудиторію. Вивчаючи роль ЗМІ під час помаранчевої революції, В. Осипов зазначав, що телебачення, за винятком єдиного каналу (5-го каналу), залишалося в руках влади. Але саме цей канал працював у всіх кафе, ресторанах,

аеропортах – скрізь, де були телевізори, доступні публіці. Українська влада тривалий час утримувала опозиційні новини виключно в системі Інтернету, не дозволяючи їм потрапляти на телеекрани, що, проте, зробило цю пропагандистську інформацію більш затребуваною, оскільки те, що виходило від влади, як правило, не було яскравою новиною. Крім того, у результаті успішних операцій із дискредитації офіційних джерел інформації їм був створений стійкий образ брехливих ЗМІ.

Так само дуже істотною в інформаційній боротьбі є зовнішня підтримка як додатковий доказ «правдивості» опозиційних новин, яка здійснюється через тиражування їх світовими ЗМІ. Цим же користуються й чисельні «посередники», «незалежні» громадські організації і фонди. Р. Шайхутдінов, досліджуючи сучасні інстанції і технології влади, зазначав, що не просто широко, а в масовому масштабі використовуються міжнародні місії, спостерігачі і громадські організації, які мають можливість інтерпретувати події в потрібному для опозиції ключі, а також брати участь в альтернативних підрахунках голосів і формуванні громадської думки. Одна з найважливіших функцій цієї масовості – фізичне заповнення каналів комунікації і ЗМІ, таке, щоб інші інтерпретації не пробивалися до слухачів і читачів. Використовуються основні світові інформагентства для формулювання необхідного для опозиції трактування того, що відбувається, і для вираження, причому заздалегідь, до оголошення будь-яких результатів, упевненого сумніву в демократичності і чесності процедури.

Поєднання естетичного прийому з політичним символічним смислом впливає на свідомість, і ще більшої магічної дії зазнають емоції. Оглядачі з Москви зазначали, як молоді дівчата впігали у волосся помаранчеві стрічки, бізнес-вумен прикрашали «двістідоларові сумочки» кокетливими помаранчевими бантиками, бабусі носили помаранчеві хустки, а хлопці мужньо розстебали зимові куртки, щоб були видні помаранчеві футболки. Пропагандисти помаранчевих діяли творчо і, головне, зверталися до нових, естетичних потреб жителів, що тягнуться до культури космополітичного мегаполісу. Ці пропагандисти вже

включені у велику інтернаціональну мережу, по якій нові слова і образи циркулюють незалежно від політичних завдань.

Опозиція більш значимо була присутня в Інтернеті завдяки фінансовій підтримці її сайтів та прихильності цілям помаранчевої революції тих журналістів, які роблять незалежні сайти. В. Ющенко проводив дуже активну інтернет-кампанію: у нього і в його штабу були дуже гарні, часто оновлювані сайти; регіональні штаби самостійно поширювали інформацію через свої розсилки. Штаб В. Януковича і його прихильники були надзвичайно слабкі в цьому плані – сайт самого кандидата оновлювався дуже рідко, усього пару разів на день. Влада намагалася «фільтрувати» Інтернет. Наприклад, сайт з анекдотами про В. Януковича був «закритий» для України, проте мережеві ЗМІ до такого повороту подій виявилися готовими і без проблем реєструвалися в зарубіжних мережевих зонах: com, net, org. Власники інтернет-ресурсів, змінивши свої адреси на міжнародні, організували «дзеркальні» сервери-копії за межами України. Були широко задіяні такі засоби зв'язку як мобільні телефони: опозиційний 5-й канал у період помаранчевої революції в Києві повідомляв свої новини по мобільному телефону за єдиним номером для будь-якої мережі оператора мобільного зв'язку.

Для розуміння процесу формування інформаційного і публічного порядку денного в ході президентської виборчої кампанії насамперед необхідно визначитися з медіа-простором, чи розподілом медійних ресурсів між кандидатами – представником опозиції, лідером партії «Наша Україна» В. Ющенком і Прем'єр-міністром України В. Януковичем. Кістяк медіакратичної системи, яка підтримувала В. Януковича, складали дев'ять телеканалів: державна телекомпанія УТ-1, ТРК «Україна» (Р. Ахметов), «Київська Русь», ICTV, «Новий канал», СТБ (В. Пінчук), телеканали «Інтер»¹⁰⁹, «1+1»¹¹⁰ і – з листопада 2004 р. – телеканал НТН¹¹¹. Окрім цього, на боці В. Януковича «грали» російські електронні ЗМІ, які небезпідставно вважаються впливовими на Півдні і Сході України.

Серед друкованих видань, які підтримували Прем'єр-міністра України, варто виділити такі впливові видання, як

газети «День»¹¹², «2000»¹¹³, «Сегодня»¹¹⁴, «Факты и комментарии»¹¹⁵, понад 300 українських регіональних видань.

У свою чергу В. Ющенко спирався на такі медіаресурси: телеканали – «5 канал»¹¹⁶, ТРК «Ера», яка здійснює нічні трансляції на каналі УТ–1¹¹⁷, телеканал «Київ»¹¹⁸, київський телеканал «Тоніс»; газети: найвпливовіша – «Дзеркало тижня»¹¹⁹, одна з наймасовіших – «Вечерние вести»¹²⁰, «Сільські вісті»¹²¹, «Київський телеграф» і «Версії»¹²². Варто також відмітити, що переважна більшість західних ЗМІ в ході президентської виборчої кампанії в Україні підтримувала В. Ющенка.

Так, у статті «Телереволюція в Україні», опублікованій в англійській газеті «The Guardian» 29 листопада 2004 р., Дж. Лафленд, як видається, достатньо адекватно описав ставлення громадської думки на Заході до помаранчевої революції. Зокрема, він писав: «... наші ЗМІ регулярно розмінюються на одну і ту ж казочку про молодих демонстрантів, яким вдається повалити авторитарний режим, просто відвідавши рок-концерт на центральній площі. Два мільйони противників війни можуть влаштовувати демонстрації в Лондоні і залишатися політично непоміченими, а декілька десятків тисяч, які зібралися в центрі Києва, оголошуються «народом», тоді як українська міліція, суди й урядові інститути скидаються з рахунків як інструменти гноблення. Західна уява тепер настільки захопилася власним міфом про народну революцію, що ми стали небезпечно терпимими до кричущих подвійних стандартів у репортажах ЗМІ. У Києві проходять масові акції на підтримку Прем'єр-міністра України, але по наших телевізорах їх не показують: якщо їх існування і визнається, то просто повідомляється, що прихильники Віктора Януковича «приїхали на автобусах». Демонстрації на підтримку Ющенка супроводяться лазерами, плазмовими екранами, потужними звуковими системами, рок-концертами, наметовими таборами і величезною кількістю помаранчевої атрибутики, проте ми щасливо віримо, що все це спонтанно. Знову-таки, нам говорять, що 96-% явка виборців у Донецьку, рідному місті Януковича, – це доказ фальсифікації виборів. Проте явка, що перевищує 80% у регіонах, що підтримують Ющенка, ні про що подібне не свідчить, як і те, що Ющенко набрав більше 90% голосів у трьох

регіонах, а Янукович – тільки у двох. І офіційним остаточним результатом Януковича були 54%, тоді як підтримуваний Заходом президент Грузії Михайло Саакашвілі офіційно набрав 96,24% голосів на виборах у січні. Спостерігачі, які зараз критикують вибори в Україні, вітали голосування в Грузії, заявивши, що воно «наблизило країну до міжнародних стандартів». Ця сліпота розповсюджується і на плакати, які «продемократична» організація «Пора» розвісила по всій Україні. На них зображується чобіт, що тисне жука, – алегорія на те, що «Пора» хоче зробити зі своїми опонентами... «Пора», як і раніше, зображується безневинним рухом студентів, що розважаються, не дивлячись на те, що, як і інші подібні організації, а саме «Отпор» у Сербії і «Кхмара» в Грузії, вона створена і фінансується Вашингтоном»¹²³.

Під час аналізу охоплення аудиторії згаданими засобами масової комунікації стає очевидним, що на старті виборчої кампанії і в кількісному, і в якісному відношенні перевага була на боці В. Януковича. Це призвело до того, що до офіційного старту виборчої кампанії по суті саме Прем'єр-міністр України був постійно присутній в інформаційному полі і його команда формулювала інформаційний порядок денний. Більшість телеканалів, які підтримували В. Януковича, «покривали» фактично всю територію України, тоді як у В. Ющенка був лише один телеканал т. зв. «крайнього» масштабу (5-ий канал), віщання якого постійно «глушили» на Сході і Півдні країни. Аналогічна ситуація стосується і друкованих ЗМІ.

Тим часом при оцінці медіа-ресурсів влади і опозиції видається важливим не випустити з поля зору той факт, що українське суспільство активно залучене в інтернет-простір. При цьому мережеві ЗМІ вже давно перетворилися з «калібрувальних ресурсів» у ЗМІ першого рівня, які формують громадську думку в найактивніших верствах суспільства. Цей чинник був врахований, насамперед, опозицією, яка була вимушена шукати альтернативні канали комунікації у зв'язку з тим, що більшість ЗМІ «крайнього» рівня для В. Ющенка були закриті. У результаті на боці опозиції опинилася більшість впливових мережевих ресурсів, серед яких варто виділити: «Українську правду»

(Ю. Тимошенко) [<http://ukrpravda.com.ru/>], «Главред» («Наша Україна») [<http://glavred.org/>], «Обком» (Ю. Тимошенко) [<http://www.obkom.net/>], «Рупор» («Наша Україна») [<http://www.rupor.info/>], «Обозреватель» (М. Бродський) [<http://www.obozrevatel.com/>], «Цензор» [<http://censor.net.ua/>]. За допомогою цих ЗМІ опозиція і здійснювала вплив на формулювання порядку денного.

Серед мережевих видань, що підтримували В. Януковича, варто виділити: «Комітет виборців Донбасу» [<http://zadonbass.org/>], «ФорУм» [<http://www.for-ua.com/>] і «PROVOКАЦИЯ» [<http://provokator.com.ua/>] (донецькі), «Темник» [<http://www.temnik.com.ua/>], «Фром юа» [<http://www.from-ua.com/>], «Агентство завтрашних новостей» [<http://aznews.narod.ru/>] (СДПУ(о), В. Медведчук) і «газета для професіоналів» «Проюа» [<http://www.proua.com/>] (В. Гайдук).

Віртуальний «вибух», що приводить до реальної зміни влади, передбачає три взаємозв'язані і такі, що протікають паралельно, процеси – «розморожування» старих уявлень, упровадження нових уявлень, «заморожування» нових уявлень¹²⁴. Не дивлячись на те, що ці процеси почалися ще задовго до оголошення В. Януковича єдиним кандидатом від влади на президентських виборах, значущим є аналіз їх розвитку, починаючи із квітня 2004 р. У розвитку виборчої кампанії можна виділити декілька етапів: 1) неофіційний старт виборчої кампанії (14 квітня – 3 липня 2004 р.); 2) офіційний старт виборчої кампанії, висунення кандидатів (3–27 липня 2004 р.) – агітаційний період (з моменту висунення – 27 жовтня 2004 р.); 3) перший тур голосування; 4) другий тур голосування; 5) феномен «майдану», чи помаранчева революція – третій тур голосування.

У своєму технологічному зрізі процеси «розморожування» старих, упровадження й «заморожування» нових уявлень пройшли чотири класичні етапи: по-перше, проголошення формули «вороги проти наших». В українському варіанті формула звучала як протистояння антинародної злочинської влади народному лідерові: «Сьогодні в Україні є тільки один конфлікт – між народом і злочинною владою»¹²⁵. Метою впровадження у свідомість виборців цієї «формули» є маркування влади і її ставлення

В. Януковича як бандитів, що захопили важелі управління країною. При цьому акцент робився на тому, що країна і суспільство залишаються єдиними, і саме суспільство повинне сказати своє «ні» злодіям, що узурпували владу: «Україна сьогодні ділиться не на лівих і на правих. Україна ділиться на тих, хто краде і не краде. Майбутнє України повинні визначати 48 млн. громадян, а не бандити на сходняку»¹²⁶.

По-друге, вихід із діалогу здійснювався через анулювання ворога: «Кожний голос за Ющенка – це ще одне «ні» бандитам»¹²⁷; «Янукович – вибір обдурених рабів»¹²⁸.

По-третє, спостерігалось енергійне й агресивне просування бренду «наші»: важливу роль відіграє виявлення зовнішніх ознак приналежності до «наших» (наприклад, помаранчева символіка). Громадській думці через підконтрольні ЗМІ нав'язується страх опинитися поза «модною тусовкою».

По-четверте, упроваджувався інформаційний образ неминучої перемоги («... до перемоги Ющенка залишилося 40/30/10/5 днів»). Нагнітало очікування неминучого й радісного переродження всього суспільства відразу ж після перемоги «нашого» кандидата, що дозволяло забезпечити режим керованого колективного збудження (нейросоматичний психоз). Залишалося тільки задати цьому процесові необхідні темп і ритм, забезпечивши ефектну драматургію.

Як п'ятий технологічний етап кампанії можна виділити, власне, нагнітання нейросоматического психозу, що супроводжувався застосуванням різних психотехнологій.

Із середини квітня 2004 р. можна говорити про те, що В. Янукович вступив у передвиборну гонку як єдиний кандидат від влади. У той же час В. Ющенко вже асоціювався в суспільній свідомості як кандидат від опозиційних демократичних сил України (до речі, лідер БЮТ Ю. Тимошенко до підписання з В. Ющенком угоди про партнерство в червні–липні 2004 р. фігурувала в соціологічних опитуваннях кандидатом на пост Президента України). Більше як за шість місяців до дня голосування розпочала свою дію технологія «рейтингування», нав'язуючи народові вибір тільки між двома кандидатами – В. Януковичем і В. Ющенком.

Маніпулювання суспільною свідомістю за допомогою рейтингів є однією з найпоширеніших політтехнологій. Загальновідомо, що від 10% до 25% виборців при виборі кандидатів, за яких голосуватимуть, керуються соціологічними рейтингами. У такому випадку фіксується психологічний феномен, відповідно до якого люди хочуть голосувати за «сильного», і лише мало хто – за «слабкого» кандидата. Цим згодом і визначалася стратегія позиціонування В. Ющенка і В. Януковича в ході виборчої кампанії: В. Ющенко, враховуючи свої стартові позиції, був вимушений упродовж всієї кампанії підтримувати імідж «сильного», прагнучи розширити свою електоральну базу і не втратити в рейтингах популярності (для цього команда кандидата використала ряд технологій, про які йтиметься нижче). У свою чергу В. Янукович, відстаючи «на старті» від В. Ющенка на 9%, був вимушений вести агресивну кампанію, позицінуючи себе як сильного, амбітного і самостійного лідера, який звик жорстко управляти Донецькою областю, не озираючись на Київ, орієнтованого у своїй зовнішній політиці на Росію.

З метою забезпечення позитивної динаміки рейтингових показників команда В. Януковича діяла у двох напрямках: 1) збільшення кількості згадок Прем'єр-міністра України у ЗМІ (позитивна коннотація), ухвалення популярних соціально-економічних рішень (збільшення пенсій і т. п.) і досягнення домовленості про підтримку кандидатури В. Януковича в Москві; 2) інформаційна блокада лідера «Нашої України» В. Ющенка в ЗМІ «крайнього» масштабу; дискредитація в громадській думці лідерів «опозиції»; недопущення об'єднання всіх правих і правонаціоналістичних сил навколо В. Ющенка.

Очевидно, що опозиція через обмежений вплив на переважну більшість електронних ЗМІ, а також свою зовнішньополітичну орієнтацію на Захід не могла запобігти розігруванню «російської карти» командою В. Януковича, проте могла контролювати «згадуваність» свого лідера в ЗМІ, використовуючи слабкі сторони медіакратії. Як наслідок, тактика виборчої кампанії В. Ющенка зводилася до формування «яскравих» інформаційних приводів, проігнорувати які не міг жодний пристойний ЗМІ.

Контрпропагандистська робота опозиції, або негативна комунікаційна кампанія, зводилася до проведення паралелі між кримінальним минулим В. Януковича і можливим майбутнім України, що супроводжувалося викриттями соціально-економічної політики Прем'єр-міністра України з боку команди «грамотного економіста» В. Ющенка, а також молодіжної організації «Пора», яка поділялася на «чорну» (радикально-пропагандистську) і «жовту» (офіційну). «Позитивну» складову комунікаційної кампанії опозиції покликана була здійснити молодіжна організація «Знаю», активісти якої від самого початку готували населення до того, що на майбутніх президентських виборах будуть масштабні фальсифікації, пояснюючи, яким чином можна уникнути підтасування голосів, маніпуляцій зі списками виборців і т. п. Слід зазначити, що загальною метою контрпропагандистської кампанії з боку опозиції було не просто зменшення електоральної бази В. Януковича, а мобілізація населення південно-східних регіонів країни на політичну бездіяльність.

У стратегічному плані виборчі кампанії В. Ющенка і В. Януковича відчутно відрізнялися: якщо метою Прем'єр-міністра України була перемога за допомогою класичних електоральних процедур, то лідер опозиції розраховував узяти владу у формі виборів. Російський політехнолог Г. Павловський у розпалі президентської кампанії в Україні зазначав: «У заявах опозиції ви не знайдете ні тіні аналізу того, що буде, якщо наш кандидат програє вибори. Вони навіть не розглядали цей варіант. Перед нами просто інший проект. Проект узяття влади, зовні приурочений до процесу виборів»¹²⁹. Усвідомлення цього дозволяє зрозуміти, чому в ході виборчої кампанії опозиція практично не боролася за присутність в інформаційному полі Півдня і Сходу України, яке було блоковане адміністративним ресурсом, що опинився на боці В. Януковича.

Травень – початок червня 2004 р. проходять під знаком появи в інформаційному просторі України телесюжетів, присвячених раннім судимостям В. Януковича. Враховуючи те, що ініціатором появи подібних сюжетів стала прес-секретар В. Януковича Г. Герман, можна зробити висновок, що тим самим команда Прем'єр-міністра України використовувала технологію

«вакцинації» чи «буденної розповіді», яка викликає адаптацію людини до інформації явно негативного змісту. Фактично це була «гра на випередження», бо кримінальне минуле прем'єр-міністра залишалося одним із найвразливіших місць у формуванні його позитивного іміджу.

Проте, якщо появу телевізійних сюжетів про судимості В. Януковича можна пояснити, то абсолютно інакше виглядають заяви Л. Кучми на засіданні РНБОУ, який публічно поклав на Прем'єр-міністра України відповідальність за вибухи складів із боєприпасами в Мелітополі на початку травня 2004 р. Цим самим по Прем'єр-міністру України завдавався дуже істотний іміджевий удар, який, проте, зусиллями підконтрольних ЗМІ вдається «заговорити», і ця тема не потрапляє до публічного порядку денного. Крім того, подібний хід з боку Л. Кучми викликав «інформаційну хвилю» в українських і зарубіжних ЗМІ: у черговий раз були активізовані чутки про наміри діючого Президента України балотуватися на третій термін, про В. Януковича почали говорити як про вже «відіграну карту», аналітики стали серйозно обговорювати можливість появи «третьої сили». До кінця етапу «неофіційного старту виборчої кампанії» (початок липня 2004 р.) В. Янукович так і не зміг заявити про себе як про майбутнього Президента України, будучи стримуваним суперечностями між різними групами впливу в оточенні Л. Кучми. У результаті він вимушений був «увійти в кампанію» і вести її не стільки як кандидат у Президенти України, скільки як Прем'єр-міністр України, займаючись рутинною поточною роботою, а значить, збираючи на себе негатив, який викликає факт приналежності до команди Л. Кучми.

У той же час тактика виборчої кампанії В. Ющенко, по суті, базується на слогані, який став дуже популярним на пізніх стадіях кампанії, – «Тому що не Янукович». З цією метою на даному етапі виборчої кампанії відбувається маркування В. Януковича як кандидата від корумпованої, злочинської влади¹³⁰. Крім цього, опозиція продовжує репетиції «майдану», влаштовуючи під стінами Верховної Ради України так звані «наметові акції», створюючи тим самим найпотужніші інформаційні приводи, проігнорувати які жодний ЗМІ просто не має права, а також

мобілізуючи і готуючи молодь до протесту¹³¹. Утім, усе це не заважає медіакратичній системі транслювати стійкі образи основних кандидатів на пост Президента України: В. Ющенко постає в ролі прозахідного кандидата, щодо якого нерідко можна зустріти такі характеристики, як «американський проект». Під це твердження підводиться відповідна система доказів: він одружений з іноземкою з американським громадянством, його прихильники – націоналісти із західних областей України. У той же час В. Янукович постає в ролі «добродійника» східних і південних областей України, висування влади, Прем'єр-міністра України, провідника зваженої соціально-економічної політики (індексація пенсій у травні–червні 2004 р.), прихильника російсько-української економічної співпраці.

Офіційний старт виборчої кампанії був ознаменований активізацією опозиції: 3–4 липня «Наша Україна» проводить багатотисячні мітинги, організовані опозицією на підтримку свого лідера В. Ющенка. Почалася реалізація двох останніх технологічних етапів кампанії: просування бренду «наші» та інформування громадян країни про неминучу перемогу¹³², усі вулиці і величезне Співоче поле поряд із Києво-Печерською лаврою стали помаранчевими від футболок, у які були одягнуті прихильники «Нашої України».

У кінці липня відбувається аварія на шахті «Краснолиманська» Донецької області, губернатором якої з 1997 р. до призначення на пост Прем'єр-міністра України був В. Янукович. Ця трагедія, що забрала життя більше 30-ти шахтарів, була використана опозицією для того, щоб покласти відповідальність за подію на уряд В. Януковича, оскільки саме він сприяв тому, що «сьогодні вугільна галузь знаходиться в найбільш запущеному стані серед інших галузей»¹³³. Утім, владі вдалося зняти негатив широким висвітленням по трьох загальноукраїнських телеканалах («1+1», «Інтер» і УТ-1) наради Міністерства палива і енергетики та Держнаглядохоронпраці України з питання посилення контролю за безпекою праці на вугільних підприємствах країни.

Пропагандистська компанія, розгорнута опозицією, обернулася для неї самої негативом: ЗМІ розтиражували інформацію

про те, що законопроект «Про газ (метан) вугільних родовищ», який передбачав підвищення безпеки ведення гірничих робіт при видобуванні вугілля, був провалений у Верховній Раді України завдяки зусиллям «Нашої України», яка неодноразово блокувала засідання Парламенту.

У середині липня про підтримку В. Януковича офіційно заявили близько п'ятдесяти громадських і політичних організацій, голова Народно-демократичної партії України В. Пустовойтенко, Народна аграрна партія України¹³⁴, СДПУ(о)¹³⁵, голова Національного банку України С. Тігіпко, який очолив передвиборчий штаб В. Януковича.

Враховуючи той факт, що до кінця липня 2004 р. позиція Москви (роль якої не варто переоцінювати, але й не слід недооцінювати у впливові на електоральні переваги жителів Південного Сходу України) так і не була заявлена щодо В. Януковича, українська влада робить спроби інтенсифікувати зближення двох країн, ідучи на символічні поступки Російській Федерації. У кінці липня напередодні зустрічі з главою Російської держави в Криму Президент України Л. Кучма підписує указ про зміну військової доктрини країни в частині, яка стосується вступу України в НАТО і Європейський Союз. Суть указу зводиться до того, що Україна більше не розглядає свій вступ у ці організації як кінцеву мету політики євроатлантичної і європейської інтеграції. На Ялтинському бізнес-форумі 26 липня було заявлено про зростання зовнішньо-торговельного обігу Росії та України в січні-травні 2004 р. на 40%, збільшення кількості спільних проєктів і інвестицій російського бізнесу в економіку України. На форумі, окрім Л. Кучми і В. Путіна був присутній кандидат у Президенти України В. Янукович: таким чином, команді Прем'єр-міністра України нарешті вдалося задіяти технологію «поряд – означає разом».

Тим часом, користуючись зволіканням Кремля з приводу офіційної підтримки В. Януковича, а також неоднорідністю висвітлення українського політичного процесу в російських ЗМІ, на початку серпня опозиція робить спробу зруйнувати в суспільній свідомості образ В. Ющенка як виключно прозахідного кандидата. На початку серпня до Москви з візитом прибуває глава виборчого штабу В. Ющенка О. Зінченко для проведення

запланованої в ІА «Інтерфакс» прес-конференції на тему «Політична ситуація в Україні і перспективи українсько-російських відносин». Проте прес-конференція була скасована «з технічних причин», що само собою створило могутній інформаційний привід як у Росії, так і в Україні. Отримавши відмову на проведення однієї прес-конференції, О. Зінченко проводить цілий ряд брифінгів¹³⁶, у ході яких заявляє, що відмова російського інформагентства надати приміщення для проведення прес-конференції в Москві є провокацією з боку виборчого штабу В. Януковича.

Паралельно з цим в Україні опозиція також обіграє цей інформаційний привід. Буквально всі інформагентства України розтиражували коментар В. Ющенка відносно події в Москві: «Влада намагається ізолювати суспільство від чесної інформації»¹³⁷. Як наслідок опозиція добивається, по-перше, констатації ЗМІ факту, що влада її блокує в інформаційному полі, а по-друге, впровадження в суспільну свідомість уявлення (міфу) про те, що тільки В. Ющенко може говорити правду, причому суть цієї правди не важлива, бо її все одно ніхто не почує. Аналізуючи хід президентської виборчої кампанії, Г. Павловський в одному зі своїх інтерв'ю заявив, що надмірний контроль телебачення нічого не дає, він є дратівливим для всіх чинником і якимсь безглуздим, на його думку, символом начальницької всездозволеності, прямо протилежним ідеї владності. Він стверджує, що дуже смішно спостерігати в Києві систему контролю телебачення, збудовану навколо смаків і переваг одного-єдиного глядача – Президента України Л. Кучми, головного телеглядача і телекритика країни. «Уся ця система під час кризи склалася в нуль... Революціонери взагалі не терплять заперечень, адже в них відбирають пафос абсолютної правди. Коли тебе не пускають нікуди, ти можеш говорити: ось свята правда, яку ніхто не чує!»¹³⁸.

Отже, коментарі, які з'явилися в українських і російських ЗМІ, сприяли поглибленню в суспільній свідомості двох уявлень. По-перше, В. Янукович – проросійськи зорієнтований кандидат, який, будучи Прем'єр-міністром України, робить усе для того, щоб інтегрувати економічний і культурний простори України і Російської Федерації. У кінці вересня В. Янукович зустрічається з представниками російських ЗМІ і чітко позначає свої пріори-

тети в зовнішньополітичній, економічній і культурній сферах: йшлося про необхідність надати російській мові статус державної, про неможливість вступу України в НАТО, про будівництво тунелю між Кримом і Росією і т. п. Крім цього, В. Янукович однозначно заявляє про те, що він у жодному форматі не готовий вести переговори із В. Ющенком і вже тим більше надавати йому пост Прем'єр-міністра України у випадку, якщо стане Президентом України¹³⁹.

По-друге, Росія і В. Путін особисто підтримують Прем'єр-міністра України в ході президентської виборчої кампанії. При цьому в подієвому вираженні артикуляція позиції В. Путіна відносно двох основних кандидатур на пост Президента України виглядала таким чином:

- 17 серпня в Сочі Президент Росії В. Путін проводить зустріч із Президентом України Л. Кучмою, на якій присутній і Прем'єр-міністр України В. Янукович. За наслідками зустрічі В. Путін підписує указ, зміст якого передбачає нульову ставку податку при експорті і реекспорті нафти і газу в Україну, включаючи і газовий конденсат;

- у середині вересня Головна військова прокуратура Російської Федерації направила в Генпрокуратуру України повторне міжнародне доручення з викликом на допит колишнього віце-прем'єр-міністра України, экс-глави ЄЕСУ і члена команди В. Ющенка – Ю. Тимошенко. Поява в інформаційному полі України цієї новини була покликана маркувати Ю. Тимошенко й опосередковано В. Ющенка як корупціонерів, оскільки экс-глава ЄЕСУ підозрювалася в дачі багатомільйонних хабарів п'яти офіцерам Міноборони РФ за підписання контрактів з українською корпорацією. Проте реального впливу на хід передвиборної кампанії це не робить, оскільки у свідомості жителів західних і центральних областей України Ю. Тимошенко постає не стільки як хабарник, скільки як «мучениця», яка вже постраждала від режиму Л. Кучми;

- у вересні–жовтні 2004 р. на вулицях Москви з'являються розтяжки з написами «Ми вибираємо Президентом України В.Ф. Януковича»;

– у перших числах жовтня в інформаційному полі з'являється інформація про намір В. Путіна запросити на святкування свого дня народження Прем'єр-міністра України В. Януковича;

– 30 жовтня підписується протокол про внесення змін до угоди між урядами Росії та України про безвізові поїздки громадян обох країн від 1997 р. Більшість ЗМІ України подають підписання цього протоколу як результат домовленостей, досягнутих між прем'єр-міністрами двох країн М. Фрадковим і В. Януковичем ще на зустрічі 9 жовтня;

– 26 жовтня (за три дні до закінчення агітаційного періоду) Президент Росії, прибувши в Україну для участі у святкуванні 60-ї річниці звільнення України від німецьких загарбників, дає інтерв'ю відразу трьом каналам українського телебачення (УТ-1, «Інтер» і «1+1»). У цьому інтерв'ю В. Путін звертає увагу на всі досягнення В. Януковича на посту Прем'єр-міністра України, спрямовані на інтеграцію України і Росії, підкреслюючи, що, «... відмовившись від права вибирати, індивід передає це право іншим, і радить всім українцям піти на вибори і проголосувати за того кандидата, якому вони симпатизують». Про дійсну мету візиту В. Путіна в Україну доступно розповів член комітету Держдуми РФ у справах СНД і по зв'язках із співвітчизниками К. Затулін: «Приїзд Путіна зайвий раз мобілізує електорат Януковича і підтвердить те, що він дійсно користується прихильністю Росії»¹⁴⁰.

Таким чином, центральним питанням публічного порядку денного в період проведення всієї президентської виборчої кампанії в Україні значиться дилема – «західний вибір» або «слов'янська дружба». Україна перетворюється на територію, де відбувається зіткнення геополітичних інтересів Росії і США, виражених у символічній формі. Ціною цього протистояння є не стільки вплив на подальший розвиток політичних та економічних процесів України, скільки право на вплив. У боротьбі за це право і відбувається конструювання політичних реальностей, глибинна відмінність між якими полягає в прийнятті/неприйнятті того факту, що Україна знаходиться в пошуку власної національної ідентичності і єдиного національного лідера.

Таке агресивне просування В. Януковича як проросійського кандидата врешті-решт призводить до того, що його імідж стає багато в чому дуже схожим на ліплений медіакратією образ В. Ющенка як кандидата, що безоглядно зорієнтований на чужі державні інтереси. Враховуючи, що обидва кандидати, мобілізувавши свій електорат на Заході і Південному Сході країни, відповідно, у кінці вересня–жовтні ведуть боротьбу за «столицю», подібні смислові елементи в їхньому іміджі грають тільки проти них. У зв'язку із цим виграшними виглядають позиції кандидата від опозиції, підтримка якого з боку США і країн Західної Європи здійснюється в не такій явній формі. З кінця жовтня динаміка рейтингів популярності В. Ющенка в Києві почала демонструвати позитивні тенденції.

Таким чином, уже на початку серпня 2004 р. медіакратія починає програвати комунікативний простір опозиції: переважання в інформаційному полі В. Януковича вже мало що означає; команді В. Ющенка за допомогою формування яскравих інформаційних приводів вдається використовувати медіакратичну систему у своїх інтересах. Більше того, опозиції вдається задіяти абсолютно інші канали комунікації: Інтернет і, власне, прямі комунікації¹⁴¹.

Аналіз інформаційного поля в ході президентської виборчої кампанії в Україні, починаючи з 14 квітня 2004 р. (неофіційний старт кампанії) і закінчуючи 31 жовтня (день голосування), дозволяє вивести одну з головних максим функціонування медіакратії: «немає висвітлення – немає і подій». В умовах інформаційного суспільства роль цілеспрямовано конструйованих політичних реалій нітрохи не менша, ніж роль подій, що реально відбуваються, причому «реальнішими» стають ті події, які потрапляють в інформаційний, а потім і в публічний порядок денний.

З погляду результату, а також технологічності виборча кампанія В. Ющенка є ефективнішою. Не дивлячись на те, що більшість власників ЗМК виступають на боці В. Януковича, команді лідера «Нашої України» вдається використовувати слабкі сторони медіакратичної системи, яка була вимушена реагувати на інформаційні приводи, що формуються опозицією. При цьому ЗМІ починають транслювати вже не стільки новини,

скільки квазі-новини, які набувають характеру мелодрами із властивою їй емоційністю, залученістю глядача й усунутістю останнього від іншого типу новин. Формуючи подібні інформаційні приводи, опозиція вводить у медіа-порядок денний нові віртуальні об'єкти – смислосзначимі образи та уявлення.

Найбільш адекватно зрозуміти смислосзначимі образи кандидатів на той чи інший виборний пост дозволяє проведення фокус-груп, у ході яких учасникам пропонується охарактеризувати кандидатів із використанням асоціацій. Так, В. Янукович асоціювався із сильним, стрімким, могутнім в особистому плані політиком (на фокус-групах його часто порівнювали з «носорогом, що біжить»). Прем'єр-міністр України легко пророкувався не тільки фахівцями, але й електоратом як владний і цілеспрямований. Влада для нього була серйозною і бажаною метою, а досягнення мети – цілком звичне (достатньо глянути на біографію В. Януковича). В. Янукович «звик до жорстких методів управління», до контролю над подіями і людьми, до того, що поставлені цілі і завдання вирішуються за тими правилами, які він звик встановлювати сам, інакше – конфлікт. Образ В. Януковича доповнюється тим, що він може бути достатньо привабливим, «виразно говорить», «відкрито посміхається», має розвинені комунікативні здібності, «уміє спілкуватися з людьми». Тим часом основна маса негативних почуттів стосовно Прем'єр-міністра України породжувалася не стільки у зв'язку з його особою, скільки з його особистою репутацією (у минулому – «бандит», «злочинець») і репутацією влади, яка його просуває («зłodії»).

В. Ющенко асоціювався з «інтелігентом», який має потужний інтелект, бездоганну репутацію, володіє «хорошою українською і російською мовами». Лідер «Нашої України» постає у свідомості людей як «реформатор», якому притаманний «дух месіанства». На фокус-групах В. Ющенка порівнювали з «породистим конем», який особистісно сприймався сильніше від «могутнього носорога». В. Ющенко, на відміну від В. Януковича, у свідомості виборця бореться не за владу, не за місце, не за економічні дивіденди, а за «правильний шлях, яким повинна піти його

країна». У В. Ющенка «розвинута система переконань», у якій моральні і релігійні переконання відіграють дуже серйозну роль¹⁴².

Оскільки смислосназначимі риси іміджу В. Януковича проразовувалися достатньо легко, опозиція без особливих зусиль збудувала контрпропагандистську кампанію. Серед уявлень про В. Януковича, які транслюються опозицією, варто виділити «прагнення до влади за будь-яку ціну» і «бандит не повинен управляти державою». Біографічним фактам (дві судимості) В. Янукович, по суті, нічого так і не зміг протиставити. Нав'язування громадянам вибору «краще Я, ніж націоналіст і американська посіпака», не прочитувався належним чином виборцем (особливо виборцем центральної України), оскільки В. Ющенко вже давно знаходиться у великій політиці і зарекомендував себе з іншого боку.

У той же час ключовими складовими в іміджі В. Ющенка є «дух месіанства» («праведник») і «жертва», формуванню яких у ході кампанії приділялося особливе місце. Серед найяскравіших подій, що вплинули на оформлення цих образів, варто виділити традиційне сходження В. Ющенка на Говерлу і його отруєння на початку вересня 2004 р. Щороку, починаючи з 16 липня 1990 р., Україна святкує підписання Декларації про державний суверенітет. До цієї дати В. Ющенко приурочив сходження на найвищу гору України – Говерлу, біля підніжжя якої його численні прихильники провели мітинг, скандуючи «Ю-щен-ко – Пре-зидент!» Проведена акція рясніла біблійними мотивами і логічно закінчилася «проповіддю», у якій В. Ющенко відзначив, що передвиборна боротьба ведеться не між двома чи трьома кандидатами у Президенти України, а між бандитами і не бандитами. Він ще раз пообіцяв у разі своєї перемоги зробити Україну розвинутою європейською державою, крім того, закликав кожного українця хоч раз у житті піднятися на Говерлу, яка є символом України. Тим самим опозицією був задіяний так званий «ефект ореолу», в основі якого лежить особливість людської психіки – мислити помилковими аналогіями. Образ месії багато в чому будується на тому уявленні, що тільки слова цієї конкретної людини істинні (т. зв. пафос абсолютної правди). Сама ж помилкова аналогія вибудовується в такий логічний ланцюжок:

чути правду, як правило, неприємно → ця людина говорить те, що неприємно владі → отже, ця людина говорить правду. Упровадивши цей логічний ланцюжок у підсвідомість, команді В. Ющенка, по суті, більше нічого й не треба було робити, тільки створювати потрібні інформаційні приводи – медіакратія все зробить сама, блокуючи опозицію в інформаційному полі і викликаючи з підсвідомості помилкову аналогію. У зв'язку з цим відмова О. Зінченку в проведенні прес-конференції в Москві дуже показова: уявлення про В. Ющенка як про месію стає переважаючим між першим і другим турами голосування і особливо в період майданної революції.

У процесі формування образу жертви центральне місце займає повідомлення про отруєння В. Ющенка. По суті, у даному випадку ми стикаємося з ефектом створення так званої інформаційної хвилі, суть якого полягає у проведенні пропагандистської акції так, щоб якомога більша кількість ЗМІ включилася в обговорення й коментування «сирої інформації» чи первинного повідомлення. Далі ініціюється інформаційна хвиля другого рівня, яка багато в чому базується на коментарях, що з'явилися, і спеціально запущених чутках. Первинна інформація полягала в тому, що В. Ющенко, перебуваючи в Австрії, був несподівано госпіталізований із діагнозом «гострий панкреатит». Коментарі, що з'явилися в ЗМІ, були суперечливими, однак враховували твердження штабу В. Ющенка про те, що цей діагноз був наслідком не випадкового, а умисного отруєння і лідер «Нашої України» міг би померти, якби він звернувся в лікарню на декілька годин пізніше. Примітно, що інформація про можливе отруєння В. Ющенка з'являється на тлі наміру Головної військової прокуратури Росії до Генпрокуратури України викликати на допит экс-віце-прем'єр-міністра України з ПЕК Ю. Тимошенко. 18 вересня В. Ющенко з'являється на передвиборчому мітингу в Києві, де виступає з пристрасною промовою, порівнюючи своє отруєння із загибеллю ряду українських політиків, серед яких його політичний наставник, перший глава Національного банку України В. Гетьман і відомий журналіст Г. Гонгадзе. Винною в цій череді вбивств називається «злочинна, злодійська влада». У такому контексті будь-які заяви Генеральної прокуратури

України, спростувальні чутки про отруєння В. Ющенка завідомо дискредитовані, оскільки главою цього відомства є представник «донецьких» Г. Васильєв і його заангажованість у передвиборчий період не викликає ніяких сумнівів.

У результаті образи месії і жертви починають органічно доповнювати один одного. При цьому опозиція добивається прояву принципу контрасту: про звинувачення на адресу Ю. Тимошенко в Україні відомо кожному, так само як і про судимості В. Януковича, проте В. Януковича ніхто не викликає на допити, навпаки, йому цілеспрямовано створюють образ людини, у якої була важка молодість і яка, не дивлячись на мінливості долі, «зробила себе самого». Ю. Тимошенко, що вже відсиділа у в'язниці, у період виборчої кампанії знову виявляється підозрюваною. Виклик до Москви Ю. Тимошенко використовувала для створення собі залізного образу «мучениці», заявивши, що президенти В. Путін і Л. Кучма домовилися про створення спеціальної групи з її затримання на чолі з першим заступником глави СБУ В. Сацюком і Генеральним прокурором України Г. Васильєвим, куратором арешту Ю. Тимошенко назвала главу Адміністрації Президента України В. Медведчука. У результаті жертвою постає саме Ю. Тимошенко і В. Ющенко, а В. Янукович із його біографією – на принципі контрасту – хамом, людиною, причетною до вбивств і казнокрадства. Спроба передвиборчого штабу В. Януковича створити своєму кандидатурі образ жертви, використавши для цього поїздку Прем'єр-міністра України до Івано-Франківська, де в нього нібито був кинутий металевий предмет у вигляді яйця, провалилася. Постановочність цієї сцени, що трансливалася по всіх телеканалах країни, дуже добре прочитувалася навіть не фахівцями. Більше того, цей інцидент був грамотно відпрацьований опозицією, яка в черговий раз висміяла В. Януковича. У результаті з'явився проект «Веселі яйця» під керівництвом Д. Чекалкіна, який створив в Інтернеті серію ігор за участю В. Януковича, далі послідував серіал «Операція «Професор»». Завдяки контрпропагандистським зусиллям опозиції цей негативний образ супроводжує Прем'єр-міністра України всю виборчу кампанію.

Початок агітаційного періоду завжди супроводжується появою наочної агітації – листівок, стікерів, білл-бордів, календарів, прапорців, шарфиків та іншої атрибутики. У період президентської виборчої кампанії наочна агітація мала традиційний тотальний характер, і це, насамперед, стосувалося агітаційної продукції В. Януковича. Співвідношення кількості білл-бордів, що агітували за В. Януковича і В. Ющенка, було приблизно 70 до 30-и, що дало привід для обговорення в ЗМІ із залученням експертів питання про те, чи така велика їх кількість не привносить в агітаційну кампанію дратівливий чинник.

Перша хвиля білл-бордів, що агітували за В. Януковича, вийшла під слоганом «Тому що...». Уся агітаційна продукція була виконана в біло-синіх кольорах, які дуже нагадували колірну гамму, що використовувалася «Нашою Україною» в період парламентської виборчої кампанії 2002 р. Легкі для запам'ятовування слогани, що використовувалися командою В. Януковича, стали складовою частиною кампанії з вибудовування позитивного образу Прем'єр-міністра України відповідно до основних тем його виборчої кампанії: «Тому що патріот» і т. д.

Проте цей слоган був обіграний опозицією в рамках контрпропагандистської кампанії, в основу якої лягло кримінальне минуле В. Януковича і його приналежність до «злочинської команди Кучми». З цією метою на білл-бордах із зображенням В. Януковича смислове слово в слогані замінювалося (викреслювалося чи писалося поперек). Результатом цих акцій стали такі слогани: «Тому що реальний», «Тому що пацан», «Тому що сидів». Навмисне псування агітаційної продукції одного з кандидатів призвело до того, що біля білл-бордів із зображенням В. Януковича були приставлені наряди ДАІ, що само по собі викликало позбавлене обговорення у Верховній Раді України.

Контрпропагандистська акція з обіграванням слогану «Тому що...» виявилася надзвичайно популярною в Інтернеті. У міру появи нових інформаційних приводів білл-борди іронічного змісту оновлювалися і часом з'являлися на вулицях найбільших міст України у вигляді роздруківок або стікерів. Тим самим опозиція реалізовувала техніку «відвернення уваги», що є видом маніпуляції суспільною свідомістю, який заснований на

придушенні властивого кожній людині психологічного опору навіюванню. У даному випадку можна говорити про пропаганду в чистому вигляді, оскільки тут наявні три її важливі компоненти: розважальний, інформаційний і переконувальний. При цьому під розвагою варто розуміти будь-який засіб, який пробуджує інтерес до повідомлення і в той же час маскує його справжній смисл, блокує критичність сприйняття. Проект «Веселі яйця», очевидно, і був практичною реалізацією технології «відвернення уваги». Зокрема, автор «Веселих яєць» і «Операції «Професор» Д. Чекалкін в одному зі своїх інтерв'ю відзначав, що поява цього проекту була пов'язана з бажанням, щоб «суспільство поглянуло на якісь передвиборні проблеми з іншої точки зору, і, можливо, позбавилося від якихось страхів і фобій. Адже всім відомий факт, що понад 50% населення були готові проголосувати за В. Ющенка, але тільки 19% вірили, що він переможе. Це був діагноз, що в суспільстві щось не в порядку. Лідер партії «ЯБЛУКО» М. Бродський заявляв, що ідея створення «Веселих яєць» належала Ю. Тимошенко, яка запросила креативну групу для того, щоб подумати, як можна використувати згаданий факт для того, щоб розрядити атмосферу в суспільстві й додати гумору і нових емоцій у виборчий процес¹⁴³.

Агітаційна продукція В. Ющенка була значно символічнішою. Основним кольором кампанії був вибраний жовто-гарячий, який, за задумом членів виборчого штабу, має бути теплим із погляду його психологічного сприйняття. Я. Лесюк, котрий відповідав за розробку символіки, зазначав, що вже сам колір несе за своєю природою єднання і працює на згуртування людей. Перші плакати з помаранчевим прапором і написом «Так!» з'явилися ще літом 2004 р., під час сходження В. Ющенка на Говерлу. «Тоді багато хто крутив пальцем у скроні, кажучи, що в такої реклами є проблеми. Але в умовах жорсткої цензури і табу в багатьох регіонах на саме слово «Ющенко», довелося вдатися до неординарного ходу – замість прізвища народного кандидата використовувати символи: колір, підкову з написом «Так!»¹⁴⁴. Пізніше з'явився слоган «Вірю–знаю–можемо» і «Нас багато, нас не подолати», обіграти які в контрпропагандистських цілях виявилося надзвичайно складно. По суті, єдиною темою, яку могла

використовувати команда В. Януковича в контрпропагандистських цілях, була зовнішньополітична орієнтація В. Ющенка.

Як наслідок, на останніх етапах виборчої кампанії робиться спроба дискредитувати В. Ющенка в очах електорату за допомогою активізації різних фобій у населення, насамперед, Південного Сходу і Центру України. З цією метою використовувалася технологія «напівправди». Зокрема, у ЗМІ мусувалися міркування на тему «хто кого годує» чи про частку східних і західних регіонів країни у ВВП України. Паралельно розкручувалася тема підтримки В. Ющенка радикальним націоналістичним угрупованням УНА-УНСО і, як наслідок, перетворення населення Південного Сходу країни в «рабів», людей «третього сорту» в разі приходу до влади лідера «Нашої України», який «продався США».

У концентрованій формі всі фобії, які навмисно індукувалися у свідомості населення, були викладені в поширюваних на території України листівках із заголовком «Хто такий Ющенко?» і підзаголовком «Ющенко – це проєкт Америки, якій не потрібна сильна і незалежна Україна». Далі приводився список тих бід, які спіткають Україну в разі приходу до влади В. Ющенка: «американські промисловці планують перенести в Україну шкідливе виробництво, від чого страждатимуть наші співвітчизники»; «американці відправлятимуть в Україну прострочений і залежаний товар»; «американські гроші, вкладені у вибори Ющенка, доведеться повертати родючими землями України, які будуть віддані за безцінь іноземцям»; «на виборах Ющенка підтримують сектантські організації, які також фінансуються Америкою, їх мета – знищити православ'я в Україні»; «під час перебування В. Ющенка на посаді Голови Національного банку України у 1993 р. рівень інфляції в країні був найвищим у світі – 10000%. Як Прем'єр-міністр України він не зробив нічого для оздоровлення економіки країни і повернув заборгованість за рахунок іноземних кредитів, які зараз погашає В. Янукович і ще довго повертатимуть наші діти»; «очолований Ющенком банк «Україна» позбавив заощаджень понад 1,5 млн. вкладників, 90% із яких – селяни»; «Віктора Ющенка підтримують розкольники, уніати і сектанти».

Подібні думки-віруси були безпосереднім чином спрямовані на формування публічного порядку денного, часто в обхід ЗМІ, спиралися на прямі способи комунікації. У своїй основі вони ґрунтуються як на простій технології, наприклад, «констатації факту» і «підміні», так і на складніших – «створення проблеми/загрози». З аналізу змісту цих листівок стає очевидним цілеспрямований відбір інформації і надання високої значущості подіям, піднесеним як факт чи правда (напівправда). Подібна інформаційна атака приводить до того, що явище, у даному випадку націоналізм, «продажність Ющенка Штатам», розкол України або громадянська війна, займає нееквівалентне його реальному статусу становище, що здійснює вплив на емоційний стан масової аудиторії, викликає відчуття страху, яке згодом використовується для мобілізації електорату. Для більшої переконливості технологія «створення загрози» доповнюється використанням медіаторів або технологією «фіксації на авторитетах», бо ефективна інформаційна дія на людину спрямовується не безпосередньо через ЗМІ (редакційні статті чи телесюжети), а через значимих, авторитетних людей, які виступають трансляторами міфів і чуток.

Оцінка інформаційного простору України і Російської Федерації в період проведення виборчої кампанії і особливо в останній місяць агітаційного періоду, а також між першим і другим турами голосування щодо присутності в ньому медіаторів, які транслують різні фобії, дозволяє говорити про їх помітну роль у процесі зомбування населення (далеко не останню роль у цьому відігравали експерти «Русского клуба в Києве»).

Контрпропаганда з боку команди В. Януковича мала успіх лише в тих регіонах, де здійснювалася тотальна інформаційна блокада Ю. Ющенка. Навпаки, центральні регіони країни опинилися в полі дії реальності, що конструюється штабом В. Ющенка, базується на технології емоційного резонансу, різноманітних психотехнологіях, які народили феномен майдану і помаранчевої революції.

Політичний експерт Г. Ковальов вважає, що події листопада–грудня 2004 р. в Україні явили собою наочний приклад реалізації на практиці технології ненасильницької революції,

фінальна стадія якої була мітингом «нон-стоп»¹⁴⁵. Організація подібних мітингів чи демонстрацій протесту спрямована на створення контексту, який максимально сприяє віртуальному «зламу» політичної системи¹⁴⁶. Це пов'язано, насамперед, із впровадженням у масову свідомість нових віртуальних конструкцій, які вступають у конфлікт із домінуючими на даний момент часу в суспільстві цінностями.

Мітинг «нон-стоп» створює такі передумови, сприятливі для інтенсивного маніпулятивного впливу з боку організаторів:

- виникає ефект прямої комунікації, унаслідок чого трансляція потрібної інформації відбувається без обмежень і набагато ефективніше, ніж через канали ЗМІ;

- маргінальний чи заборонений раніше погляд набуває публічності, яка, по суті, переводить її в статус «єдино правильної»;

- відбувається анонімізація кожного з учасників масових акцій, що робить для нього можливими ті типи поведінки, яких він не практикував раніше;

- у разі застосування сили проти демонстрантів виявляється ефект «постраждалих за правду», здатний ще більше згуртувати протестуючих, актуалізувавши формулу «вороги проти наших»;

- стресова ситуація, так само як і ситуація ейфорії, яка при цьому виникає, «намертво» закріплює інформацію, яка вводиться;

- у рамках мітингу/демонстрації погляд, який вводиться, ніколи не спростовується.

З формального погляду мітинг/демонстрація є ненасильницькою формою вираження протесту, в основі якого лежать різні форми непокори, починаючи із методів переконання і відмови від соціальної та економічної співпраці і закінчуючи відмовою від символічної і політичної співпраці¹⁴⁷. Подібні форми непокори безпосереднім чином зв'язані з руйнуванням панівної в суспільстві системи цінностей, соціально-політичними потрясіннями, виведенням політичної системи зі стану динамічної рівноваги. У зв'язку з цим події останніх років у Югославії, Грузії і в Україні цілком обґрунтовано можна називати револю-

ціями, незалежно від їх назви («оксамитова», «помаранчева», «каштанова», «революція троянд»).

У цих координатах Г. Ковальов характеризує революцію як соціально-психологічну катастрофу, крах системи цінностей і переконань, панівних у суспільстві на даний момент часу, і заміну їх якісно новими. Революція, вважає експерт, – це майже завжди набір символічних дій, що ведуть до зміни взаємодії правлячої еліти й народних мас; процес, який маніфестує той факт, що діючі суспільні інститути втратили здатність гармонізувати суспільні інтереси.

Події листопада–грудня 2004 р. на майдані Незалежності сприймалися по-різному: як «недоумкуваті апельсини, що прогулюються вулицями Києва»¹⁴⁸, як «помаранчевий шабаш»¹⁴⁹ чи як еволюційний стрибок у свідомості людей¹⁵⁰. Проте ці трактування фіксують певні психологічні зрушення в поведінці людей, які дослідники характеризують як нейросоматичний психоз.

Поняття «нейросоматичний стан» (нейросоматичний контур) широко використовується в рамках нової трансперсональної психології, в основі якої лежать ідеї А. Маслоу про самоактуалізацію особистості і восьмиконтурна еволюційна модель розвитку свідомості Т. Лірі. Під нейроконтурами свідомості розуміється певний набір правил, «програм» мислення, відповідно до яких отримана ззовні інформація оцінюється й інтерпретується, на основі чого відбувається сприйняття ситуації, що склалася, вибір дій із можливих альтернатив, і, власне, самі дії. Як уже зазначалося, існує вісім контурів свідомості: біовиживальний, агресивно-територіальний, семантичний, соціо-статевий (моральний), нейросоматичний, колективний нейрогенетичний, контур метапрограмування, нелокальний квантовий. Кожен із цих контурів активізується послідовно, причому так, що свідомість (правила поведінки, ментальність) від попереднього контура стає лише частиною наступного, більш розширеного і складного. Нова трансперсональна психологія припускає, що активація того або іншого контура паралельно припускає й біохімічні зміни в організмі людини – відбувається задіявання тієї або іншої ділянки головного мозку, змінюється гормональний статус людини, її внутрішня біохімія.

Якщо перші чотири контури людської психіки складають перше її коло, відповідаючи за збереження «плодів» минулого розвитку людства, укорінених у свідомості смислоснацимих образів, то нейросоматичний контур («нейро» – нервова система, «соматика» – емоції і відчуття) відкриває вище коло психіки, відповідає не стільки за збереження старих, скільки за «розпаковування» майбутніх смислів, дозволяє впливати на свідомість людини через тіло і навпаки. Цей контур пов'язаний із правою, ірраціональною півкулею головного мозку, а тому оперує вже не одиницями інформації, яка в подальшому логічно обробляється, а відчуттями та емоціями.

Говорити про те, що відкриття нейросоматичного контура свідомості дозволяє людям мислити тенденціями й уникати маніпуляцій, дослідникам представляється необґрунтованим¹⁵¹. В «інформаційній війні» на виборах будь-якого рівня фахівці, які працюють зі смислами (піарники, політехнологи) прагнуть задіювати слабкості людської психіки, грати на емоціях, насамкінець, маніпулювати свідомістю через роботу з несвідомим (одне з основних правил пропаганди полягає в тому, що потрібно звертатися не до розуму, а до почуттів людини). Саме на рівні нейросоматичного контура свідомості маніпуляції зі смислами можна вважати найефективнішими, оскільки до будь-якої значимої (і не дуже) події, інформаційного приводу можна легко прив'язати (заздалегідь сформувавши) позитивні чи негативні емоції. Іншими словами, ідеться про використання технології емоційного резонансу, яку можна визначити як спосіб створення в цільовій (частіше масовій) аудиторії певного настрою, паралельно впровадивши у свідомість потрібну пропагандистську інформацію.

Емоційний резонанс дозволяє зняти психологічний захист, який на рівні мислення вибудовує індивід, свідомо намагаючись захиститися від «промивання мізків». Захищаючись від повідомлень пропагандистського характеру, на раціональному рівні індивід завжди здатний вибудувати систему контраргументації і звести всі зусилля з «обробки» до нуля. Якщо ж пропагандистський вплив на людину здійснюється на емоційному рівні, поза її свідомим контролем, то ніякі раціональні контраргументи

в цьому випадку не спрацьовують. В основу подібних технологій покладено феномен соціальної індукції (емоційного зараження): випробовувані людьми емоції і почуття можуть розповсюджуватися подібно до епідемії, заражаючи часом десятки й сотні тисяч людей, примушуючи маси «резонувати» в унісон. Особливо сильно ефект емоційного зараження проявляється в натовпі людей, не пов'язаних усвідомленою метою, але таких, що характеризуються схожістю емоційного стану. У натовпі відбувається взаємне зараження емоціями і як наслідок – їх інтенсифікація.

Механізм поведінки людини в натовпі описаний у багатьох джерелах, при цьому всі вони збігаються в тому, що людина, стаючи частиною маси, потрапляє під владу пристрастей. Типові ознаки поведінки людини в натовпі – переважання ситуативних почуттів (настроїв), втрата інтелекту, відповідальності, гіпертрофована навіюваність, легка керованість. Ці стани можна підсилити за допомогою різних засобів. Необхідні настрої можна викликати за допомогою відповідного зовнішнього оточення, певного часу доби, освітлення, легких збуджуючих засобів, різних театралізованих форм, музики, пісень тощо. На цьому фоні транслюється потрібна інформація, яка сприймається як істинна. Більше того, однією з головних цілей застосування технології емоційного резонансу є створення в цільовій аудиторії емоційної залежності. Звикнувши отримувати дозу гострих емоційних переживань із даного джерела, людина і в майбутньому віддаватиме йому перевагу. Очевидно, що феномен майдану явив на практиці реалізацію цієї технології.

Подібного роду тріумфування натовпу психологи схильні пояснювати виділенням так званого внутрішнього гормону радості або щастя – ендорфіну, який веде до стану ейфорії, оптимізму, відчуття відсутності проблем і т. п. Неабиякою мірою цьому сприяла зовнішня обстановка, що нагадувала атмосферу перманентного свята: прапори, шарфи, шапки, стрічки помаранчевого (теплого) кольору, ритмічна музика з переважанням ударних інструментів, нескінченний гумор на адресу діючої влади. Український політолог К. Бондаренко зазначав: «Молодим активістам вдалося те, що нікому раніше не вдавалося. Вони

зробили революцію модою. Оранжеві стрічки, шарфики, кофтини. Світські прогулянки на мітинги. Люди бігають з палаючими очима, але ніхто з них не знає, наприклад, яка програма у Ющенка. Ще одна відмінна ідея – перетворити всю кампанію на нескінченний фестиваль. Усюди щось відбувається, а режисера не видно. Вірніше, режисерів багато, але кожен відповідає тільки за свою ділянку. Немає єдиного директора, якого можна «мочити». Усе так заплутано, що довіку не розплутати»¹⁵².

Якщо проаналізувати музику, що звучала на майдані Незалежності в описаний період часу, то можна відмітити, що, окрім популярних українських виконавців, таких як «Океан Ельзи», Марія Бурмака, «Хвилю Тримай», ТНМК, Тартак, Руслана, Віктор Морозов, Тарас Петриненко та інші, періодично виступали (чи просто ставили записи) нікому доти не відомі виконавці. Найяскравіша з них – це група «Гринджоли», яка, приїхавши до Києва на майдан, написала за кілька годин композицію, що стала гімном помаранчевої революції, – «Разом нас багато, нас не подолати». Примітно, що текст пісні був написаний на основі слоганів, які використовувалися в ході виборчої кампанії В. Ющенка. Те ж саме можна сказати і про «репову» композицію з використанням дуже незвичайних частот, і про відвертий «heavy-metal» у виконанні «Dj Shifer» «Я пробив непробивні стіни!».

При відсутності музики на майдані застосовувався метод інфразвукової дії: йдеться про скандування яких-небудь гасел по складах (наприклад, «Ю-щен-ко – Пре-зи-дент!»), злагоджені удари в металеві бочки біля адміністративних будівель, звукові сигнали автомобілів (як правило, три рази – у такт скандованому «Ю-щен-ко!»).

Сміх і гумор також виступили потужними інструментами управління емоційним настроєм натовпу. Варго віддати належне креативній команді В. Ющенка, з одного боку, і почуттю гумору рядових революціонерів: будь-який значущий інформаційний привід практично вмиг обігравався в жартівливій формі. Це, насамперед, стосується офіційних заяв влади, будь то виступ Президента України Л. Кучми чи його російського колеги В. Путіна, Прем'єр-міністра України В. Януковича чи його дру-

жини на мітингу в Донецьку, заяв глави виборчого штабу В. Януковича Т. Чорновола чи голови ЦВК С. Ківалова. У результаті на вулицях Києва можна було почути різні ремікси на слова представників влади¹⁵³, побачити чергову серію контрпропагандистського шедевра «Операція «Проффесор», а в наметовому містечку на Хрещатику ознайомитися з постійно оновлюваними політичними шаржами і карикатурами.

У зв'язку із цим не варто дивуватися тому, що молоді люди, які приїхали підтримати В. Януковича зі Сходу України, дуже швидко зачаровувалися помаранчевими революціонерами і приєднувалися до них. Це цілком природно, бо наявний факт соціальної індуїції.

Варто відзначити, що все, що відбувалося на майдані Незалежності в кінці 2004 р., мало прямі історичні аналогії, на які вказав у своєму дослідженні С. Копонєв, котрий є прихильником експорту нейросоматичного стану, більше нам відомого як експорт демократії. Схема експорту досить проста: під егідою інституту «Відкрите суспільство» Дж. Сороса, Freedom House, Центру ненасильства ім. Альберта Ейнштейна і не без фінансової підтримки з їхнього боку в країнах формальної демократії запускаються певні демократичні програми, що реалізуються всередині різними незалежними громадськими організаціями (НГО), а ззовні страхуються військово-технічною потужністю країн-грантодавачів, з одного боку, і підтримуються громадською думкою «цивілізованих країн», з іншого. Далі створюються необхідні умови для проведення ненасильницької зміни політичної еліти. Стосовно керівників майбутніх «оксамитових» революцій також здійснюється певна робота: спочатку політика вивчають, запрошують на Захід, сприяють йому, у нього з'являються друзі і радники в «зацікавлених країнах», до думки яких він прислухається. Політик, який отримав могутню зарубіжну підтримку, зростає і стає реальним претендентом на владу. Далі – справа техніки, залишається тільки задати кампанії темп і драматургію. Дослідники вважають, що подібні сценарії однаковою мірою справедливі щодо В. Гавела, Л. Валенси, М. Саакашвілі і В. Ющенка. Ще одним важливим чинником впливу на майбутніх лідерів ненасильницьких революцій є їхні дружини

(Сербія–2000 – Джинджич, Грузія–2003 – Саакашвілі, Україна – 2004 – Ющенко).

Зокрема, С. Копонєв відзначав, що в 60-ті рр. ХХ ст. в Америці, а потім і в післявоєнній Європі відбулася криза, розчарування, насамперед, молоді. Це було пов'язано з появою суспільних рухів проти війни у В'єтнамі, за рівні права чорношкірих із білими, феміністських рухів, а також студентських повстань у Парижі. Виникла криза системи цінностей, що зрештою вилилося в появу психоделічних рухів хіппі, поведінка яких дуже нагадувала поведінку жителів майдану, і утворення контркультурних поселень (в українському випадку наметових містечок). Варго нагадати, що в 1960-х рр. головним гаслом виступали слова «щастя тут і тепер», у 2004 р. – «Вірю, Знаю, Можемо» і «Мир Вам. Ваш В. Ющенко».

Експерт московського Центру політичних технологій Г. Ковальов вважає, що процес включення людей до лав помаранчевих революціонерів мало чим відрізняється від втягування людей у різні тоталітарні секти: зворушливі телекартинки загального єднання і братання на майдані Незалежності, трансльовані ЗМІ, апогеем чого стала роздача цитрусових, являє собою втілення сектантського принципу «любові до всіх і вся». Після цього приходить усвідомлення того, що «любити можна тільки своїх по «вірі». Наступний етап – усвідомлення таємниці езотеричного розриву: «Хто не з нами, той проти нас, а значить, проти нашого Бога. А супротивників нашого Бога ми винищуватимемо»¹⁵⁴.

Усе це свідчить про те, що активізація п'ятого нейросоматичного контура, індукція зрушень у психіці, провокація психозу в яких би то не було масштабах (тим більше в масштабах країни) є дуже небезпечним, а тому й найбруднішим методом маніпуляції суспільною свідомістю. Постійного стану «нейросоматичного блаженства» можна було досягти тільки тривалою йогичною, тантричною чи подібною їм практикою. Наслідком короткотермінових, тимчасових нейросоматичних включень є психологічний відкат, який можна було спостерігати на вулицях Києва вже в січні–лютому 2005 р.¹⁵⁵

Нейросоматичне промивання мізків – найсильніша форма маніпуляції свідомістю – припускає тимчасову активацію нейросоматичного контура свідомості, що супроводжується спрямованим навіюванням. При цьому навіювання може бути різноплановим, аж до впровадження у свідомість уявлення, що ейфорія та емоційний підйом можуть бути замкнуті на якусь одну людину (Бога, Месію, В. Ющенка). В основі помаранчевої і подібних їй «оксамитових» революцій лежать різні психотехнології, застосування яких веде до фактичного інфікування суспільства в цілому чи його частин, нагнітання нейросоматичного психозу.

Таким чином, феномен майдану може бути ефективно проінтерпретований у рамках політичної психології. В основу інтерпретації може бути покладене розуміння «оксамитових» революцій як процесу і результату дестабілізації індивідуальної і колективної психології за допомогою впровадження «певних імпульсів». Метою подібних технологій є формування натовпу, елімінація із суспільної свідомості рефлексивних компонентів за допомогою маніпуляції емоціями і почуттями людей.

Провідні російські політтехнологи не тільки програли в Україні другий тур виборів, але й не змогли зрозуміти, що помаранчеві з кожною хвилиною все більше підсилюють свою позицію. Це вказує на справжню проблему: представники нинішньої влади і еліти не вміють бачити сьогоднішню владу, її матерію і її потенції, їхня система понять непридатна для того, щоб із цією владою мати справу.

Після екскурсу до подій помаранчевої революції кінця 2004 р. повернемося до суті політичної реформи, яка, безперечно, створила абсолютно нову політичну ситуацію в країні. Головне в новому законі – істотне посилення уряду і, відповідно, ослаблення повноважень Президента¹⁵⁶.

8 грудня 2004 р. в Україні сталася подія, на яку одна частина вітчизняного політикуму чекала з нетерпінням, друга – з тривогою. Історичне рішення було прийняте майже одногolosно, а значить, з'явився привід задуматися: що ми отримали, а що, можливо, втратили із прийняттям поправок до Основного закону України? Які наслідки для країни матиме зменшення ролі Президента України? Чи спрацює повною мірою знайоме нам ще з

радянських часів гасло «Вся влада радам» і чи зможе український Парламент створити дієві важелі управління державою, якщо її демократичні інститути перебувають у стадії народження і структурування? Чи не було поспішним (а отже – помилковим) пакетне прийняття політичної реформи напередодні переголосування другого туру президентських виборів в Україні.

Головна особливість зміни влади 2004 р. – це не проведення чергових президентських виборів, навіть не прихід нового глави держави і не ротації в персональному складі Кабінету Міністрів України та органів влади на місцях, а те, що запланована зміна всієї системи влади, основоположних принципів керівництва державою. Як відомо, упродовж останніх десяти років між суб'єктами української політики склалася система взаємовідносин, життєдіяльність якої підтримувалася виключно вертикаллю влади. Це головним чином і призвело до нездатності політичної системи України до трансформацій. І це ж як наслідок викличе певні труднощі, які слід врахувати.

В Україні впродовж років постсоціалістичного становлення політичної системи були закладені необхідні основи щодо формування дієздатних політичних інститутів, забезпечення прямої та опосередкованої участі в суспільно-політичному процесі первинних суб'єктів. На жаль, політична незрілість еліт і суспільства, а також відсутність демократичного державного досвіду стали чинниками недосконалості утворених політичних інститутів та неефективності взаємовідносин між ними. Тим-то радикальне реформування політичної системи (яким є спроба зміни форми правління), попри актуальність та суспільно-політичну доцільність, може спричинити суттєві ускладнення в розвитку сучасного політичного процесу. А оскільки Парламент та партійна система є головними об'єктами політичного реформування, а в майбутньому – і ключовими суб'єктами політичного процесу, надважливим завданням є забезпечення їх ефективної діяльності за нових політичних умов.

Політична реформа мала ще одну цікаву особливість: крім її прихильників і супротивників, існувала досить чисельна третя категорія законодавців: ті, котрі підтримали проект змін до Конституції України з величезним бажанням і щирою надією ви-

вести країну на новий, більш високий рівень розвитку. Але вони аж ніяк не були переконані в тому, що позитивні тенденції державного розвитку ґрунтуються на вузькому переліку поправок до Основного закону України. Даний парадокс виглядає цілком зрозумілим, особливо якщо згадати політичну ситуацію в Україні в перших числах грудня 2004 р.: держава опинилася на порозі нової надглибокої і політичної, і економічної кризи. Тотальна і груба фальсифікація результатів президентських виборів призвела до масових акцій народного гніву, які стрімко переросли в помаранчеву революцію. Акції мирного протесту охопили більшість регіонів України, страйковий рух міг істотно підірвати економіку країни, і без того ослаблену непрофесійними, політично заангажованими діями уряду В. Януковича, згодом відправленого за це у відставку. Ситуація вимагала рішучих і точно вивірених дій. Власне кажучи, тоді, на початку грудня 2004 р., існувало два виходи із кризи: революційний, на якому наполягали деякі радикальні українські політики, і компромісний, шляхом прийняття взаємоприйнятних домовленостей із політичними опонентами, на ідеологічній платформі, яку адекватно сприйняла більшість громадян України. І тоді відповідальність на себе взяла Верховна Рада України. У цій непростій ситуації ідея голосування за політичну реформу, підтримувану більшістю політичних сил, очевидно, залишалася оптимальною. На політичну реформу покладалися величезні надії: виконати роль об'єднавчої сили, примирити людей, вибити козири з рук тих, хто заради власної користі бажав і готовий був принести в жертву інтереси цілої держави.

Отже, згідно із законом 4180, у країні встановлювалася парламентсько-президентська форма правління. Першочергово про це свідчить розширення прав і повноважень Верховної Ради України в царині відносин із Кабінетом Міністрів України (призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України та за поданням Прем'єр-міністра України – складу уряду, відповідальність Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України, прерогатива Парламенту на розпуск уряду). До цього додається розширення права Президента України на достроковий розпуск Парламенту (у випадках несфор-

мування впродовж одного місяця коаліції депутатських фракцій, упродовж 60-ти днів – несформування персонального складу Кабінету Міністрів України та коли впродовж 30-ти днів не розпочинаються пленарні засідання), що повністю узгоджується з принципом стримувань і противаг гілок влади. Також фіксуються положення про 5-річний строк повноважень Верховної Ради України, несумісність виконання депутатських повноважень з іншими видами діяльності та про імперативний мандат. Слід наголосити і на подвійній відповідальності Кабінету Міністрів України – як уже вказувалося, перед Верховною Радою України, а також і перед Президентом України. Уряд буде формувати партія-переможниця чи партійна коаліція, у якій в сумі виявиться не менше 226-ти мандатів (ст. 114, абзац 3)¹⁵⁷.

Коаліція, що перемогла на виборах чи утворилася після парламентських перегонів, ділить урядові портфелі, але не всі. Повністю економічні важелі в країні, безумовно, потрапляють до рук переможців парламентських перегонів, але автори закону вберегли від цих рук силові й міжнародні структури, тобто крісло Міністра оборони та закордонних справ. Ці міністри призначаються за поданням Президента України (ст. 85, абзац 12)¹⁵⁸. Аналогічна процедура стосується й Міністра закордонних справ. Подібна ситуація з головою Служби безпеки України, який, хоч і не є членом уряду, проходить той-таки подвійний контроль (ст. 85, абзац 12–1)¹⁵⁹. Таким чином, окреслюється поле для першого конфлікту інтересів. Шляхів вирішення конфлікту у змінах до Конституції України немає.

Уникнули подвійного призначення Міністр внутрішніх справ та голова Фонду державного майна, яких буде призначати коаліція чи партія-переможниця.

Стосовно регіонів України: глав обласних і районних адміністрацій призначає Президент України за поданням Кабінету Міністрів України. Фактично це норма чинної Конституції України. Проте, якщо до останнього часу сформована практика полягала у призначенні глав адміністрацій Президентом України без різних умовностей (наприклад, візи Прем'єр-міністра України), то тепер, в умовах незалежного від Президента України уряду і можливої різної спрямованості їх, практика буде інак-

шою. Картину ситуації в областях і районах довершать результати виборів у місцеві ради за партійними списками. Можна уявити варіант (іншими словами – команду на місцях), коли в якій-небудь із областей України виявиться ліва районна рада, глава районної адміністрації, наприклад, від блоку В. Литвина, заступники голови – від «НУНС» і від БЮТ.

Згаданий і неминучий широкий пакет в українських умовах загрожує й іншими проблемами. Припустимо, якийсь член коаліції-переможниці отримує квоту на призначення, скажімо, керівником компанії «Нафтогаз України». Але невдало – він не справляється зі своїми обов'язками на цій посаді і має бути звільнений. Прем'єр-міністр України його звільняє, але цей член коаліції, подумавши, виходить із коаліції, що може спричинити повну відставку всіх, нову коаліцію тощо (ст. 81, пп. 6)¹⁶⁰. У цивілізованих демократичних країнах вихід із коаліції – це політичне рішення, і приймають його відповідально, адже від нього залежить політичне майбутнє партії та ставлення до неї громадян.

Уявімо ситуацію, що Кабінет Міністрів України сформовано і він, наділений довірою та повноваженнями громадян України, починає працювати. Але тут набирає сили така норма Конституції України: «Президент має право призупиняти дію актів Кабінету Міністрів, що суперечать Конституції, з подальшим направленням їх у Конституційний Суд» (ст. 106, абзац 15)¹⁶¹. Можливості цієї норми не можуть не приголомшувати, особливо коли згадати широкі гарантії, надані громадянам чинною Конституцією України. Адже очевидно, що будь-яка дія (чи бездіяльність) органів влади безумовно ущемлює чийсь права. І Президент України не зобов'язаний комусь щось доводити. Якщо Конституційний Суд України вирішить, що жодних прав громадянина України не порушено, він, звісно, відновить дію постанови або розпорядження Кабінету Міністрів України. Це, безумовно, демократичний крок судової гілки влади. Але, якщо уявити собі в умовах конфлікту Президента й уряду 10–15 відправлених до Конституційного Суду України постанов на день, то знадобиться багато часу для ухвалення по них обґрунтованих рішень.

Вважаємо, що прийнятий 8 грудня 2004 р. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» не позбавлений

ризиків правового та суто політичного характеру. Спробуємо виокремити його можливі політичні та правові колізії.

Повноваження Верховної Ради України. Видається надміру заплутаним процес проходження кандидатури Прем'єр-міністра України (Верховна Рада України => Президент => Верховна Рада України). Якщо в умовах парламентсько-президентської республіки парламентська більшість висуває власну узгоджену кандидатуру і цим бере політичну відповідальність за її діяльність, немає ніяких підстав ускладнювати процедуру. Достатньо схвалення кандидатури у стінах Парламенту. Лише у випадку, наприклад, повторного несхвалення кандидатури від більшості ініціатива в цій сфері може перейти до Президента України (але така ситуація нам видається малоймовірною).

Викликає запитання і положення про коаліцію депутатських фракцій. Указана категорія була включена до законопроекту на противагу категорії «парламентська більшість», яка інколи називалася суперечливою в політичному та правовому сенсі. Проте, очевидно, і нововведення не може вважатися оптимальним, адже, по-перше, теоретично не виключається можливість абсолютного переважання в Парламенті (понад 50% місць) якоїсь однієї політичної партії, що надає їй право на самостійне висунення кандидатури Прем'єр-міністра України (у такому разі зауваження про коаліцію взагалі втрачає смисл); по-друге, коаліцією політичних сил може називатися і сформована на основі кількох фракцій парламентська опозиція, відтак доречно було б повернутися до старого формулювання.

Немає достатньої ясності і в питанні здійснення парламентського контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України. Більшість відповідних правових норм було механічно перенесено з чинної Конституції України без урахування пропонованої зміни у формі державного правління. Зосередження в одному інституті парламентської більшості управлінських і контрольних повноважень може стати підґрунтям для зловживань і корупції. Прерогатива у сфері контролю має належати парламентській опозиції (через переважаючий вплив на Рахункову палату, очолювання бюджетного комітету, вакансію на посаду заступника Голови Верховної Ради тощо).

Підстави для дострокового припинення повноважень Верховної Ради України стосуються тільки суто юридичних фактів, із якими Конституція України пов'язує настання відповідних негативних для Парламенту наслідків. Політичних підстав відповідальності Верховної Ради України Конституція України фактично не називає.

Дуже боляче може вдарити по принципу поділу повноважень гілок влади, їхньої здатності ефективно працювати право народного депутата поєднувати своє перебування в українському Парламенті із зайняттям міністерської посади. Таким чином, мимоволі скасовується дієвий депутатський контроль за роботою структур виконавчої влади. Цей фактор може мати надзвичайно неприємні наслідки для управління державою в умовах зародження демократичних принципів: зростання корупції і незаконного лобізму. Також стане важко протидіяти ситуації, коли стосунки між фракціями та їхніми людьми в уряді формуватимуться не на принципах верховенства права, а на вузьких корпоративних інтересах: «Не чіпайте наших – і ми дамо спокій вашим!».

Положення про п'ятирічний строк діяльності Верховної Ради України також не може вважатися однозначно вдалим. Природно, що в перехідному суспільстві за п'ять років політична ситуація може докорінно змінитися, і тоді утвориться дисонанс між політизованими інтересами депутатського корпусу та більшості громадян. Це, у свою чергу, призведе до обмеження принципів репрезентативної демократії. Окрім того, у нашій країні ще не було проведено глибоких досліджень на тему незмінюваного хронологічного зазору між парламентськими та президентськими виборами.

Повноваження Президента України. Положення про подвійну відповідальність Кабінету Міністрів України не лише не досить чітко виписане (згідно зі ст. 87, Верховна Рада України за пропозицією Президента України «може розглянути» питання про відповідальність Кабінету Міністрів України, але ж... може і не розглянути), а й певною мірою суперечить новій моделі влади¹⁶². Новий статус Президента України, зокрема, звуження його управлінської сфери діяльності і розширення переліку випадків щодо можливостей розпуску Парламенту, не вимагають

конкретних заходів у питанні урядової відставки. І без наявності вказаної норми (до того ж заплутаної) Президент зберігав можливість контролювати діяльність органів законодавчої і виконавчої влади та свій високий статус політичного арбітра у відносинах між різними політичними силами. Зокрема, стосовно Кабінету Міністрів України цілком достатнім є механізм опосередкованого контролю через тиск на Верховну Раду України.

Відомо, що ідеологи Конституції України 1996 р. наділили Президента України широкими повноваженнями. У громадській думці досить часто повторюється ідея про пряму політичну відповідальність глави держави за стан справ у державі. Цю ідею роками відстоюють деякі радикально-неототалітарні політичні сили в Парламенті та за його межами. Але юридично ідея про політичну відповідальність Президента України не має під собою підстав, тому що такого немає ніде у світі. Глава держави всюди несе тільки юридичну відповідальність за конкретні правопорушення, а не політичну відповідальність за стан справ у державі.

Повноваження Кабінету Міністрів України. Цікавими є політико-правові наслідки щодо відповідальності Кабінету Міністрів України перед Верховною Радою України. Згідно зі статтею 87 законопроекту №4180, Верховна Рада України за пропозицією Президента України чи не менш як однієї третини народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри йому більшістю від конституційного складу Верховної Ради України. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу впродовж однієї чергової сесії, а також впродовж року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України, чи впродовж останньої сесії Верховної Ради України. Висновок напрашується один: відставка уряду в Україні не тягне за собою розпуску Парламенту, як це прийнято у країнах із парламентською формою правління.

Український уряд і за нових умов має бути не лише суто виконавчим, а й самостійним політичним інститутом. Слід додатковими заходами убезпечити уряд від надмірної опіки чи

навіть диктату з боку Верховної Ради України. Для цього положення про політичну відповідальність уряду могло б посилити таке формулювання: Верховна Рада України має право відправити Прем'єр-міністра України (а разом із ним і увесь склад уряду) у відставку лише в тому випадку, коли одночасно (у пакеті) проголосує за кандидатуру нового Прем'єр-міністра України («конструктивний вотум недовіри»).

Убачається видимий розрив виконавчої вертикалі в Україні, коли керівників центральних органів влади на чолі з Прем'єр-міністром України призначає Верховна Рада України, а представників цієї вертикалі в регіонах – Президент України (ст. 106)¹⁶³. Таке «двовладдя» робить систему державного управління неефективною й непрацездатною.

Слід дуже критично ставитися до тези, яку дружно підтримують політики в усіх політичних таборах України і яка побутує серед населення України, про істотне «посилення» уряду і «послаблення» конституційних позицій глави держави після практичного впровадження політичної реформи. Спробуємо проаналізувати, що насправді Президент України втратив у зв'язку з проведенням конституційної реформи.

Якщо до практичної реалізації політичної реформи Президент України призначав увесь склад Кабінету Міністрів України, при цьому «згода» на призначення з боку Парламенту потрібна була лише для Прем'єр-міністра України, то після 2006 р. ситуація змінилася. Повноваження щодо формування українського уряду більшою мірою перейшли до Верховної Ради України. Отже, Президент України втратив повноваження на власний розсуд і без участі Парламенту формувати склад уряду. Але такого повноваження не має (і не може мати у принципі) жоден президент у Європі. Навіть у президентській республіці, якою є, наприклад, США, президент позбавлений такого повноваження і призначає міністрів «за порадою і за згодою сенату».

Президент України з 1 січня 2006 р. позбавлений права довільно «припиняти повноваження Прем'єр-міністра України та приймати рішення про його відставку». Нагадаємо, що такого повноваження також не має жоден президент у Європі.

Після 1 січня 2006 р. (до прийняття відповідного рішення КСУ від 1 жовтня 2010 р. – прим. автора) у Президента України залишилися повноваження, які можна умовно розділити на дві групи: традиційні повноваження, якими наділені президенти республік, і повноваження, які належать тільки українському главі держави. Зупинимося детальніше на другій групі повноважень, оскільки саме вони роблять конституційний статус Президента України надзвичайно сильним.

По-перше, згідно з частиною другою ст. 102 Конституції України Президент України є гарантом не лише державного суверенітету, територіальної цілісності (як, наприклад, у Франції), а й «додержання Конституції України»¹⁶⁴. У європейських державах таким гарантом є виключно судова влада, як правило, Конституційний Суд. Настільки розширене формулювання позицій Президента України як гаранта дозволяє йому вживати самостійних заходів щодо забезпечення «додержання Конституції України», самостійно визначати ознаки ситуації, у якій порушено (реально чи ілюзорно) нормальне функціонування інститутів конституційної системи. З цього випливає: Президент України наділений прерогативами вживати заходів щодо відновлення дії Конституції України. Чим серйознішими є загрози порушення Основного закону, тим більше розширюється діапазон можливих дій Президента України на захист Конституції України.

По-друге, згідно з п. 1 частини першої ст. 106 Конституції України Президент України «забезпечує... національну безпеку». У п. 17 частини першої тієї ж ст. 106 повторно підкреслюється, що він «здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави»¹⁶⁵. Зміст положення про «національну безпеку» викладений у ст. 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. №964-IV і звучить так: це – «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам»¹⁶⁶. У такому тлумаченні національної безпеки важко знайти, що саме в Україні не належить до «життєво важливих інтересів» особи, суспільства і держави. За

вирішення такого надзвичайно широкого (практично не визначеного) кола питань відповідає Президент України.

По-третє, у п. 18 частини першої ст. 106 Конституції України передбачено, що Президент України «очолює Раду національної безпеки і оборони України» (РНБОУ). А РНБОУ є «координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України» (частина друга ст. 107 Конституції України)¹⁶⁷. Цей орган потребує таких зауважень: РНБОУ не є дорадчим (як, наприклад, подібний орган у Польщі) чи консультативним органом, вона є органом державної влади, який «координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони» (частина друга ст. 107 Конституції України)¹⁶⁸. Зважаючи на законодавче визначення обсягу національної безпеки, усі органи виконавчої влади є підконтрольними РНБОУ на чолі з Президентом України із практично не визначеного кола питань.

Склад РНБОУ формується Президентом України, а за посадою до неї входять Прем'єр-міністр України, силові міністри (міністр оборони, міністр внутрішніх справ, міністр закордонних справ) і голова СБУ. Голова Верховної Ради України не входить до складу цього органу, але він може брати участь у його засіданнях. Решта членів РНБОУ призначається Президентом України, причому кількісний склад РНБОУ не є визначеним у законі. Зауважимо, якщо міністри у складі Кабінету Міністрів України є солідарно відповідальними перед Президентом України і Верховною Радою України, то як члени РНБОУ вони індивідуально відповідальні лише перед Президентом України (у тому числі і Прем'єр-міністр України). Отже, глава держави очолює державний орган, до складу якого як рядовий член входить Прем'єр-міністр України, і рішення цього органу вводяться в дію указами Президента України. Зауважимо, що в інших європейських державах подібного нашій РНБОУ органу в мирний час не існує і не може існувати взагалі, враховуючи конституційні ідеї демократії, розподілу влади, гласності її діяльності.

По-четверте, перед Президентом України відповідальний Кабінет Міністрів України (частина друга ст. 113 Конституції України). Ця норма сформульована в такий спосіб: «Кабінет

Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України в межах, передбачених цією Конституцією»¹⁶⁹. Може скластися думка, що наведена норма Основного закону України передбачає тільки «відповідальність» уряду перед Президентом, з одного боку, а з іншого – його «відповідальність» перед Парламентом, «підзвітність» і «підконтрольність» йому. Проте відмінності умовні й відбивають лише фаховий рівень розробників цієї конституційної формули. Зазначимо, що в жодній європейській державі уряд не є відповідальним перед Президентом.

По-п'яте, звертають на себе увагу правові акти, які видаються Президентом України. Згідно з частиною третьою ст. 106 Конституції України «Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України»¹⁷⁰. Звертає на себе увагу те, що акти глави держави є обов'язковими до виконання на території України без зазначення суб'єктів, кому вони адресовані. Це означає їх обов'язковість для всіх учасників суспільних відносин, зокрема й для уряду та його глави. Щоб у Прем'єр-міністра України та членів уряду не виникали сумніви із цього приводу, то частина третя ст. 113 Конституції України чітко встановила: «Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України»¹⁷¹. Якщо укази Президента України є обов'язковими для уряду, то, очевидно, глава держави має право через свої укази скеровувати його діяльність. Для України це стало вже традиційним, але в Європі, зазначимо, такої моделі взаємин президента й уряду немає. У такій ситуації важко вважати український уряд головним центром прийняття рішень у державі, як це заведено в будь-якій європейській країні. В Україні таким головним центром є Президент України.

По-шосте, Президент України згідно з Конституцією України «зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України із мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності»

(п. 15 частини першої ст. 106 Конституції України)¹⁷². Нагадаємо, що жоден європейський президент такого права не має.

Уважно прочитавши цей пункт, можна зауважити, що Президент України лише «зупиняє», а не «скасовує» акти уряду для їх направлення до Конституційного Суду України, але якщо врахувати строк конституційного провадження в Конституційному Суді, то стане зрозумілою дієвість цього повноваження глави держави.

По-сьоме, європейською практикою є активна законопроектна робота урядів, бо серйозну суспільну проблему неможливо розв'язати на підзаконному рівні з допомогою актів виконавчої влади. З цією метою уряд як основний укладач проектів законів користується привілеєм визначати законопроекти позачерговими для їх своєчасного розгляду і прийняття парламентом. В Україні все інакше: «Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово» (частина друга ст. 93 Конституції України)¹⁷³. Напрошується висновок: Парламент України позачергово розглядає законопроекти, невідкладність яких визначає лише Президент України, а Кабінет Міністрів України може подати нагальний законопроект через Президента України, якщо останній не заперечуватиме.

По-восьме, Президент України призначає на посаду і звільняє з посади голів місцевих державних адміністрацій «за поданням Кабінету Міністрів України». Голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України. Але із цих двох державних органів лише Президент України має право скасувати рішення губернаторів, якщо вони суперечать актам законодавства України. Саме Президент України самостійно приймає рішення про звільнення голови місцевої державної адміністрації в разі висловлення йому недовіри відповідною місцевою радою. Таким чином, на відміну від будь-якої європейської держави, Президент України призначає і звільняє відповідальних йому керівників обласних і районних державних адміністрацій, у яких саме і сконцентровані виконавчо-розпорядчі повноваження на відповідних територіях. Така модель дозволяє Президенту

України здійснювати управління державою через голів обласних і районних державних адміністрацій за мінімальної участі Кабінету Міністрів України.

Можна навести і деякі інші аргументи. З 1 січня 2006 р. Президент України отримав право розпуску Парламенту у трьох визначених Конституцією України випадках – це класична ознака парламентаризму (парламентської чи змішаної республіки). Проте нетиповим тут є інше – таке повноваження глави держави в Україні є дискреційним, тобто таким, що здійснюється самостійно і за його власною ініціативою, бо «консультації» Президента України ні до чого не зобов'язують (Кабінет Міністрів України не може на нього вплинути). Це означає, що Президент України самостійно визначає ознаки парламентської кризи як підставу для розпуску законодавчого органу влади в Україні і парламентська виборча кампанія може стати перманентною.

Крім того, одна з підстав для дострокового припинення повноваження Верховної Ради України – «протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України» – може бути перефразована в такий спосіб: якщо Президент України вчасно не подасть до Парламенту кандидатури міністра оборони України і міністра закордонних справ, то в нього з'являється право на розпуск Парламенту. Якщо для подання Президентом України кандидатури Прем'єр-міністра України Конституцією України встановлюється 15-денний строк, то для внесення до Парламенту двох інших названих кандидатур такого строку не встановлено. Це означає, що лише від волі глави держави залежить завершеність формування «персонального складу Кабінету Міністрів України».

Спробуємо визначити, наскільки став «сильним» Кабінет Міністрів України після практичного впровадження політичної реформи. Розпочнемо з аналізу першого конституційного повноваження уряду, яке передбачає, що він «забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України» (п. 1 ст. 116 Конституції України)¹⁷⁴. Отже, Кабінет Міністрів України здійс-

нює внутрішню і зовнішню політику держави, забезпечуючи виконання при цьому не лише законів, а й актів Президента України.

Слід пам'ятати, що згідно з Конституцією України Президент України є гарантом чи «здійснює керівництво» в тій управлінській сфері і в тих питаннях, які Кабінет Міністрів України практично «забезпечує» чи щодо яких «вживає заходів» – це стосується і державного суверенітету, і національної безпеки, і оборони, і додержання прав і свобод громадян, і зовнішньополітичної діяльності держави.

Якщо, наприклад, порівняти статус уряду в парламентсько-президентській республіці Україні зі статусом уряду в президентсько-парламентській республіці Франції, то в останній уряд «визначає і проводить політику нації», «розпоряджається адміністрацією і збройними силами», «несе відповідальність перед парламентом» (ст. 20 Конституції Французької Республіки)¹⁷⁵. В Україні Кабінет Міністрів України не визначає політики нації, не розпоряджається адміністрацією та збройними силами.

У парламентсько-президентською республіці Польщі, наприклад, уряд має також істотно сильніші конституційні позиції, ніж в Україні. Згідно зі ст. 146 Конституції Польської Республіки, «до відання уряду належать питання політики держави, які не закріплені за іншими державними органами й органами територіального самоврядування»¹⁷⁶.

Розгляд інституту контрасигнації (скріплення підписом Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання) указів Президента України теж не додає оптимізму в «сильних» позиціях українського уряду. Скріплення підписом членів Кабінету Міністрів України згідно з частиною четвертою ст. 106 Конституції України потребують укази Президента України з чотирьох питань: 1) призначення та звільнення глав дипломатичних представництв; 2) очолювання РНБОУ; 3) прийняття в разі необхідності рішення про введення в Україні чи в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошення окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації; 4) утворення судів¹⁷⁷.

Коли хтось вважає, що процедура контрасигнації обмежує повноваження Президента України у сфері національної безпеки,

він помиляється. Якщо з повноваження «очолювання РНБОУ» (п. 18 частини першої ст. 106 Конституції України) указ Президента України потребує контрасигнації, то його ж указ щодо повноваження «здійснення керівництва у сферах національної безпеки і оборони» (п. 17 частини першої ст. 106 Конституції України) контрасигнації вже не потребує¹⁷⁸.

Якщо у Франції за деякими винятками всі повноваження президента здійснюються актами, які підлягають контрасигнації прем'єр-міністром і відповідним міністром (ст. 19 Конституції Французької Республіки)¹⁷⁹, то в Україні лише чотири конституційні повноваження Президента України з тридцяти одного потребують контрасигнації¹⁸⁰. Очевидно, інститут контрасигнації не істотно впливає на концентрацію владних ресурсів у руках глави української держави.

Окремо слід відзначити конституційний статус Прем'єр-міністра України. Частина п'ята ст. 114¹⁸¹ Конституції України визначає, що він «керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України»¹⁸², а частина друга ст. 117 встановлює підписання ним актів уряду¹⁸³. Інших конституційних функцій Прем'єр-міністр України не має.

Виникає логічне запитання: а як керувати роботою Кабінету Міністрів України, коли нема на що її спрямовувати?! Йдеться про ситуацію, коли відсутня програма діяльності уряду, схвалена українським Парламентом. Можна припустити, що цілі діяльності Кабінету Міністрів України в такому разі визначає сам Прем'єр-міністр України. Тоді якою нормою Конституції України передбачено повноваження Прем'єр-міністра України визначати основні напрями діяльності уряду? Згідно з Основним законом України – жодною (у Конституції Російської Федерації, наприклад, воно у ст. 113 визначене дуже чітко).

Прем'єр-міністр України конституційно «принижений» порівняно з французьким прем'єр-міністром, котрий «забезпечує виконання законів», при дотриманні деяких умов «здійснює регламентарні повноваження і призначає на цивільні і військові посади», «заміщає у разі необхідності президента» та «несе відповідальність за національну оборону» (ст. 21 Конституції

Французької Республіки)¹⁸⁴. Прем'єр-міністр України особисто не несе відповідальності за жодне питання та не призначає нікого ні на цивільні, ні на військові посади, і тим більше, не заміщає Президента України в жодному випадку.

Прем'єр-міністр України не має права навіть виступати від імені Кабінету Міністрів України, представляти його перед іншими державними органами всередині держави чи за її межами. Наприклад, Голова Верховної Ради України згідно з п. 4 частини другої ст. 88 Конституції «представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав»¹⁸⁵, а Прем'єр-міністру України Конституція України це прямо забороняє, встановивши в частині другій ст. 19, що органи державної влади, їх посадові особи «зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами»¹⁸⁶. Таким чином, конституційні повноваження уряду як інституту жодною мірою не належать особисто його керівнику як службовій особі, Прем'єр-міністр України є лише керівником (керівним органом) Кабінету Міністрів України як колегіального органу.

Політичні партії України. Принципи існування демократичної держави, які прищеплюються в Україні, передбачають істотне зростання ролі політичних партій, їхню відповідальність за прийняття основоположних для країни рішень. Однак чи готова більшість українських партій до такої ролі? Адже 450 народних депутатів Верховної Ради України, що взяли на себе відповідальність за долю України, об'єднані в партії і блоки, зони відповідальності між якими, по-перше, ще не розподілені, а, по-друге, ступінь народної довіри до них далеко не достатній для виконання таких важливих і масштабних завдань. Не буде перебільшенням стверджувати, що багато партій, зокрема ті, які ще недавно становили вже не існуючу нині провладну більшість, активно використовували для своєї діяльності адміністративний ресурс, не мають сьогодні достатньо широкої підтримки народних мас. Утім це й не дивно, адже, періодично змінюючи назви партій, регулярно змінюючи власні принципи, стратегію діяльності на догоду політичним інтересам, мігруючи від партії до партії, важко завоювати довіру громадян України і бездоганну

репутацію. Згадаймо хоча б, як ще порівняно недавно представники провладних партій активно ратували за додаткові повноваження Президенту України: мовляв, так і тільки так можна навести й утримувати в країні порядок. Після обрання не «їхнього» Президента ця думка категорично змінилася: замість розширення повноважень ті ж самі люди пропонують зменшити їх у кілька разів. Чому? Що змінилося в суспільному ладі чи в їхній свідомості за такий короткий час? Відповідь лежить на поверхні. Навіть побіжний аналіз причин, з яких політичну реформу підтримали прихильники колишньої влади, дає змогу констатувати, що для них цей факт став, насамперед, єдиною і найдієвішою можливістю зберегти свої фінансові дивіденди, а також і надалі активно впливати на економічну систему держави.

Нам видається, що найближчим часом політичний спектр в Україні переживе серйозні зміни. Переважна більшість партій чи зникнуть, чи підуть у небуття через свою маргінальність. Дискредитовані сили або розпадуться, або розколються. Практично всі вони мають такі вади, які не дадуть їм змоги здобути в перспективі вагому довіру людей. По-перше, вони позаідеологічні, у них відсутнє розуміння стратегічної мети (ідеї) і шляхів її досягнення (ідеології). По-друге, більшість із них орієнтуються на лідера, що відображає архаїчну стадію організації політики: лідер – зграя. Навіть у випадку колективного начала в керівництві все одно відбувається персоніфікація партії. Політичні сили стають підпорядковані державним інституам, а має бути навпаки. По-третє, практично всі вони обслуговують інтереси олігархічних кланів і тому, як правило, не працюють в інтересах суспільства. По-четверте, майже всі партії будуються і діють за адміністративно-вертикальною схемою згори донизу. По-п'яте, вони не здатні охопити енергію громадських ініціатив знизу і тому не є масовими.

Слід розглянути положення про «імперативний мандат», за допомогою якого, як вважається, якісно поліпшаться дисциплінованість та політична відповідальність депутатського корпусу. Беззаперечно, недоліки такого мандата явно домінують над позитивними якостями, адже, по-перше, за правовим статусом депутати представляють український народ, а не конкретні

політичні партії. По-друге, якщо одним із критеріїв політичної реформи ми визнаємо загальний поступ у напрямі сприйняття ідеалів демократичного суспільства, а демократії – вільне волевиявлення і політичну самостійність індивіда, то парадоксальним і водночас неефективним слід визнати метод демократизації за допомогою заздалегідь заданого обмеження демократичних принципів. По-третє, запровадження цієї норми може вважатися найпереконливішим аргументом на користь різкого скорочення депутатського корпусу, адже не лише політичну, а й суто персональну поведінку фракції жорстко визначатиме її «штаб» (а то й сам лідер), що ставитиме під удар позицію окремого депутата та свідчитиме про недоцільність для держави утримувати значну кількість зайвих депутатів.

Скасування виборів по мажоритарних округах і введення імперативного мандата можуть не тільки зміцнити значення, вплив і силу політичних партій, представлених в українському Парламенті, як це було задумано авторами реформи, але й несуть пряму загрозу зробити народного обранця цілком залежним від партійного лідера. На перший погляд, протиріччя тут немає: принципи партійної дисципліни та об'єднувальної ролі політичного лідера є основоположними і демонструють позитивні результати у всіх країнах розвинутої демократії. В українському сьогоденні, коли лідери, та й самі демократичні інститути перебувають в умовах формування і структурування, така практика може виявитися далекою від ефективності. Одна справа, – коли партія будується навколо авторитету свого лідера, його особистих рис, уміння вирішувати важливі для своїх виборців питання, і зовсім інша, – коли за основу беруться фінансові можливості цього політичного лідера.

Не відповідає демократичним нормам повернення Генеральній прокуратурі України функцій загального нагляду. Ця норма зобов'язує Генеральну прокуратуру України перевіряти всі рішення, дії чи бездіяльність органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб. Такий підхід стримуватиме розвиток судової влади і дасть змогу використовувати органи прокуратури як інструмент тиску в політичній боротьбі. Проти передачі прокуратурі функцій загального

нагляду, як відомо, виступала Венеціанська комісія. Крім того, і Генеральну прокуратуру України, і органи виконавчої влади призначають одні й ті ж люди – партія-переможниця парламентських перегонів чи парламентська коаліція.

Одним із прогнозованих неприємних сюрпризів практичного втілення політичної реформи стало загальне розчарування громадян у «непрацюючих» демократичних принципах. У світовій історії нагромадилося чимало прикладів, коли неправильне поводження з принципами народовладдя призводило до встановлення авторитарних режимів, а отже, відступу назад і, як наслідок, значного погіршення життєвого рівня громадян. Сьогодні ми чітко бачимо, що реально діючих політичних механізмів, завдяки яким можна було б унеможливити появу гасла «Досить демократії! Хочемо твердої руки!», у країні не вироблено. А якщо всупереч усім прогнозам і сподіванням такі тенденції все ж з'являться, то якими ж будуть тоді дії вітчизняного політикуму і хто відповідатиме за можливість дрейфу країни в антидемократичному напрямі?

Не відповідає демократичним нормам і надто низька поінформованість українського суспільства щодо суті політичної реформи, її можливих як позитивних, так і негативних наслідків. Адже є аксіомою той факт, що без реальної та постійної участі народу в державних справах здійснити будь-які реальні суспільно-політичні реформи практично неможливо. Не слід сьогодні й утримувати народ подалі від політики, оскільки завдяки президентським виборам 2004 р. в суспільстві нагромадився значний критичний соціальний матеріал, який бажано спрямувати в легальне, конституційне русло.

Передумови для успішної реалізації механізму конституційних змін були, а своїми поспішними, не до кінця продуманими й виваженими діями український політикум максимально ускладнив адаптацію політичної реформи до умов України. Очевидно, що найпотужнішою міною сповільненої дії, закладеною під політичну реформу, стало ігнорування серцевини реформи закону 3207–1 про вдосконалення системи місцевого самоврядування. Без цього документа, що передбачав розвиток нових принципів діяльності вертикалі влади, реалізувати на

практиці потрібні і вкрай важливі зміни до Конституції України буде неможливо.

Заслуговує на глибоку увагу думка деяких українських політиків, що якби Верховна Рада України включила Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» в пакет для голосування разом із політичною реформою – замість Закону про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України при повторному голосуванні», – логічний ланцюжок розвитку політичного процесу в Україні не розірвався б.

Отже, по-перше, проведений аналіз прийнятого 8 грудня 2004 р. Закону України «Про внесення змін до Конституції України» та реальна практика державного будівництва 2006–2010 рр. дає підстави вважати, що в Україні хоч і дуже повільно, але все ж відбувався перехід від традиціоналістської (ультра-консервативної) до європейської (ліберал-консервативної) моделі політичної системи. Нагадаємо, що традиціоналістська модель політичної системи в Україні сформувалася всередині 90-х рр. XX ст. в результаті того, що Президент України змушений був «підстраховувати» напівдієздатні уряд і Парламент, які постійно впадали у крайнощі технократії та політичної демагогії. Політичний вплив глави держави на стан суспільних справ визначався (та й сьогодні ще визначається) не стільки його конституційно-правовим статусом, скільки політичною практикою, яка мала тенденцію до саморозширення.

Упровадження ліберал-консервативної моделі політичної системи дає можливість реально закріпити в суспільному житті такі цінності, як права і свободи громадян, право приватної власності, український патріотизм, верховенство права, вільну конкуренцію, класичний парламентаризм, інтеграцію в євроструктури тощо. Для впровадження ліберал-консервативної моделі політичної системи також одним із головних є питання про політичну відповідальність органів державної влади, передусім Парламенту та уряду, які юридично й фактично повинні відповідати за формування, контроль і реалізацію державної політики. По суті, політична відповідальність у найширшому значенні слова – це дострокове припинення повноважень політичних органів державної влади, насамперед Верховної Ради України та Кабінету

Міністрів України у зв'язку з тим, що вони не здатні належним чином виконувати свої конституційні функції. Крім органів державної влади, політична відповідальність може поширюватися на органи територіальної автономії та місцевого самоврядування, якщо вони формуються і функціонують за політичним принципом (обираються з партійних кандидатів, їх представницькі органи формують та зміщують виконавчі органи і т. д.), а також на політичні партії, лідери яких (на різних рівнях) можуть зміщуватися з посад, наприклад, у разі поразки їхніх партій на виборах.

Відповідальність, особливо стосовно Кабінету Міністрів України, має бути колективною, а не індивідуальною, як раніше. Саме колективна відповідальність уряду сприяє формуванню здорового почуття політичного колективізму. Відставка Кабінету Міністрів України повинна автоматично вести до дострокового припинення повноважень Верховної Ради України, яка разом з урядом несе політичну відповідальність перед народом за стан справ у державі. Це питання є ключовим з погляду реальної відповідальності парламентсько-урядової коаліції.

По-друге, в Україні після 1 січня 2006 р. не відбулося переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки із двох причин:

1) в Україні не було президентсько-парламентської республіки (окрім декларації, звичайно) у європейському розумінні цієї форми правління, оскільки редакція Конституції України 1996 р. її не передбачала. Це була нетипова форма правління з концентрацією влади в руках Президента України, ступінь якої був несумісним із європейським конституціоналізмом;

2) з 1 січня 2006 р. в Україні не було введено парламентсько-президентської республіки (окрім декларації, звичайно), бо в результаті конституційної реформи введена форма правління, у якій Президент України і надалі наділений безпрецедентно широкими конституційними повноваженнями, а Кабінет Міністрів України, який опирається на парламентську більшість, не має достатніх конституційних важелів, притаманних урядам європейських держав. За своїми основними ознаками сучасна форма правління в Україні, істотно відрізняючись від

парламентсько-президентських республік у Європі, і надалі має специфічний нетиповий характер.

Тому, як видається, у новій повноцінній конституційній реформі (прийняття нової Конституції України чи її нової редакції), яка створила б демократичну й ефективну модель влади, зацікавлений глава держави, котрий не причетний до створення нині існуючої системи влади. Тим більше, що він усе ще є морально відповідальним за інституційно-правове відновлення демократії в Україні. У цьому ж мала б бути зацікавлена й парламентсько-урядова коаліція, яка була позбавлена ефективних інструментів реалізації своїх програмних ідей. Урешті, у новій Конституції зацікавлена країна, бо існуюча форма правління дискредитує її, протиставляє всьому тому, що виробив європейський конституціоналізм протягом останніх століть.

Таким чином, парламентські вибори 2006 р. набули особливого значення: лідер парламентських перегонів отримував шанс сформуванню парламентську більшість і стати Прем'єр-міністром України з повноваженнями, які перевищуватимуть повноваження Президента України. Таким чином, Прем'єр-міністр України, хто б персонально не обійняв цю посаду, об'єктивно перетворюється на жорстокого конкурента Президента України, якого останній вже не зможе відправити у відставку одним розчерком пера. Тому Президент розумів, що зможе впливати на главу виконавчої влади тільки за допомогою покірної йому парламентської більшості.

Враховуючи те, що фактично до наступних парламентських виборів, які відбудуться в березні 2006 р., новий Президент України володітиме тими ж повноваженнями, що й колишній, В. Ющенко відразу після інавгурації в січні 2005 р. почав створювати нову «партію влади» – «Народний союз «Наша Україна» (НСНУ). Очевидно, В. Ющенко значно краще, ніж Л. Кучма свого часу усвідомив небезпеку побудови «партії влади» за принципом «клаптикової ковдри». Саме тому він вирішив не обмежуватися набором пропрезидентських сил, а перетворити «партію влади» у звичайну партію. Президент України запропонував усім охочим партіям взяти участь у формуванні «партії влади» за принципом плавильного казана:

саморозпуститися і запропонувати своїм членам індивідуально увійти до нової партії. Оскільки такий принцип виявився неприйнятним для деяких партій, що брали активну участь у виборчому процесові і помаранчевій революції, вони не ввійшли до складу НСНУ (Народний Рух України (НРУ), Українська народна партія (УНП), лідер націонал-демократичного напрямку – Партія «Реформи і порядок» (ПРП)). Тому нова «партія влади» відмовилася від чіткої ідеологічної орієнтації, свідомо взявши курс на модель «партії для всіх».

Отже, на момент початку парламентської виборчої кампанії, наприкінці листопада 2005 р., коаліція переможців президентських виборів була представлена кількома колонами. При цьому зростала популярність не тільки Ю. Тимошенко після її відставки, а й почав зростати і рейтинг основної опозиційної сили – Партії Регіонів. Цьому сприяло і погіршення окремих соціально-економічних показників розвитку країни, що визнав Президент України, відправляючи у відставку свій перший уряд. Ситуація ставала цікавою, оскільки наближався момент набрання чинності змін до Конституції, за якими Президент України позбавлявся основних повноважень із формування виконавчої вертикалі влади. Це додавало також аргументів Ю. Тимошенко для того, щоб не прив'язуватися більше до «колісничі» послабленого Президента, а йти на вибори по особисту перемогу (так само, як і В. Януковичу додавало сил для сподівань на реванш).

Напередодні парламентських виборів 2006 р. вже можна було говорити принаймні про одне очевидне досягнення української демократії – про те, що умови політичної агітації для провладних і опозиційних сил на цих виборах практично зрівнялися і майже єдине, що спричиняє нерівність, – це різні фінансові можливості учасників передвиборчих перегонів.

Українські парламентські вибори 2006 р. специфічні: не дивлячись на те, що їм передували яскраво виражені ідеологічні президентські вибори 2004 р., вибори у Верховну Раду України мали бути не інструментальними, а також ідеологічними – адже до Парламенту у 2006 р. перейде значна частина повноважень Президента України. Тому отримання чіткого ідеологічного обличчя і завоювання націонал-демократичної ідеологічної ніші

могло б стати сильним ходом НСНУ. Такий розвиток подій зумовив би, по-перше, перетворення «партії влади» на правлячу партію, оскільки головну роль у її діяльності відіграв би вже не президентський ресурс, а партійний. По-друге, вибори 2006 р. за пропорційною системою повинні були сприяти появі чіткішого й артикульованого партійного малюнка (а значить, і нових яскравих ідей), а не тільки харизматичних лідерів.

Проведені 26 березня 2006 р. вибори продемонстрували: політична еліта помітно відстає у своєму розвитку від суспільства, яке стрімко дорослішає. Саме цим можна пояснити якщо не сенсаційні, то досить несподівані результати чергового волевиявлення громадян України. Результати виборів принесли кілька несподіванок і окреслили кілька чітких тенденцій. Для багатьох прихильників нової влади став великим розчаруванням не стільки високий результат опозиційної Партії Регіонів (32,14%), скільки фактичний провал НСНУ (13,94%), яку обійшов «напівопозиційний» БЮТ (22,29%). Низький, хоч все ж таки прохідний результат КПУ (3,66%) уже мало кого здивував, а ось поразка добре розкрученого, з досить популярним лідером Народного блоку Литвина (2,43%), а також усіх інших об'єднань «другого ешелону», які сподівалися на 3%¹⁸⁷, стала певною несподіванкою, особливо для тих досить досвідчених політиків, які ввійшли до їх списків. У результаті відбулося найбільше за всю історію незалежної України оновлення депутатського корпусу Верховної Ради України – на дві третини¹⁸⁸.

26 березня 2006 р. підтвердило думку про те, що населення (значна його частина) розчароване діями влади, і водночас спростувало думку, що народ деморалізований. Посоромлено скептиків, які прогнозували, ніби виборча явка буде як ніколи низькою, а відсоток голосів проти всіх – як ніколи високим. 67,7% внесених у списки громадян свій вибір зробили: тільки 1,77% не підтримали жодного учасника виборчих перегонів. Помилялися й ті, хто думав, що електорат можна ошукати з допомогою разових передвиборчих проектів, нашвидкуруч збитих, однак найчастіше по-багатому обставлених і тямуче розкручених. Громадяни масово ігнорували наспіх створені «паперові» партії і випадково укладені «картонні» союзи. Наочно було

спростовано тезу про те, що «кількість отриманих голосів пропорційна сумі вкладених у вибори грошей». Величезні кошти, витрачені на телерекламу блоком «Не так!», партією «Віче» чи «народниками» В. Литвина, не принесли «інвесторам» очікуваних дивідендів. «Просунуті» ролики не додали голосів комуністам, а естетські кліпи з В. Кличком у головній ролі не вберегли від фіаско політичне об'єднання «Пора»–ПРП. Оглушливий крах «малюків» вартий особливої уваги. Їхня поразка переконливо продемонструвала, як сильно ті, кого обирали, недооцінювали тих, хто обирав. Рядові електоральної армії найчастіше виявлялися мудрішими, далекогляднішими й прагматичнішими, ніж деякі досвідчені генерали від політики. Останні не надто критично поставилися до власних можливостей. Дехто, наприклад, наївно гадав, що можна потрапити до Верховної Ради України за рахунок багажу колишніх заслуг, зігравши на ностальгічних рефlekсах обивателя. Виборець це припущення розвінчав. Переконливих доказів того – щонайменше, два: по-перше, приклад колись могутньої КПУ, яка натужно взяла тривідсотковий бар'єр; по-друге, поразка наповненого гучними іменами блоку Ю. Костенка – І. Плюща (С. Хмара, І. Драч, Д. Павличко, П. Мовчан, І. Заєць та ін.). Підсумкові результати цих структур засвідчили, що у виборця більше не в пошані ні ортодоксальна лівизна, ні націонал-демократія «в чистому вигляді». Тих, хто здатний підтримати тебе тільки за поклоніння червоному знамену, залишилося не так багато, а тих, хто готовий пожертвувати своїм голосом виключно з поваги до живих легенд патріотичного руху, як з'ясувалося, ще менше. Швидше за все, КПУ й УНП навіть в очах своїх симпатиків видавалися застарілими політичними проектами. Провал блоку Ю. Костенка – І. Плюща очевидно ілюструє ще один важливий урок виборчої кампанії 2006 р.: схоже, розвінчано міф про те, що наявність звучних імен слугує надійною перепусткою до найвищого законодавчого органу України. Сузір'ям розкручених політичних, бізнесових чи інших персонажів багато суб'єктів виборчого процесу марно намагалися замінити хто брак фінансів, хто – ідеологію, хто – організаційну структуру, хто – усе вищеназване.

Результати голосування можуть стати вагомим аргументом у суперечці з противниками пропорційної виборчої моделі. Тим, хто досі стверджує, що «країна не доросла до партійної системи», а «суспільство не структуроване», слід уважно придивитися до результатів березневих виборів 2006 р., після чого можна спробувати відповісти на запитання, де структуризація відбулася швидше. В українському політикумі, який нав'язав країні чотири з половиною десятки учасників перегонів? Чи в суспільстві, яке обачно зупинило вибір на п'ятьох політичних партіях та блоках?

Громадяни України свідомо ставили на фаворитів виборчих перегонів, бо боялися програшу значно більше, ніж політики. Значна частина політиків (у т. ч. й досить досвідчені) виявилися не в змозі пожертвувати амбіціями й переступити через особисті кривди заради стратегічної мети. Виборці ж, у масі своїй, вчинили прагматично. У результаті прагнення громадянина підтримати того, хто може більше зробити, переважило бажання обивателя допомогти тому, хто більше обіцяє. Населенню країни було очевидно: хай і «свій», але нечисельний осередок не здатний повною мірою реалізувати їхні сподівання. Менш близька за духом, але потужніша сила, яка при цьому відповідає основному наборові виборчих вимог, виглядала в їхніх очах перспективнішою. У цьому й криється одна з причин того, що голоси прихильників КПУ ставали трофеєм Партії Регіонів, голоси симпатиків «Пори»–ПРП поповнювали активи БЮТ, голоси прихильників Ю. Костенка, І. Плюща і С. Хмари – НСНУ.

Вибір громадян на користь сильних переконує, що ситуація змінюватиметься. Хочеться вірити, що найближчим часом нікому не відомі партії перестануть ховатися за спинами відомих політиків, бо потреба в таких партіях відпаде. Політики ж (у тому числі найвідоміші й найдосвідченіші) самі прагнутимуть поповнити лави партій-«важкоатлетів». Багато знакових персон нарешті перестануть змінювати ідеологічне забарвлення від виборів до виборів і почнуть дорожити своєю партійною «пропискою», а спонсори і меценати зрадять стару добру традицію розкидання золотих яєць по численних партійних кошиках.

Ще однією характерною ознакою виборчої кампанії 2006 р. було те, що виборці обговорювали можливий склад парла-

ментської більшості значно частіше, ніж подробиці передвиборчих скандалів, особливості рекламних роликів та чесноти лідерів. Причому громадяни робили це інколи значно ґрунтовніше, ніж власне політики. Суспільство подорослішало швидше, ніж політики, і останнім доведеться підлаштовуватися під суспільні стандарти, встановлені громадянами України.

Не можна сказати, що передвиборчий проект під назвою «Наша Україна» від самого початку був приречений на невдачу. Саме так варто називати набрані ним 13,94% голосів на березневих виборах 2006 р. Сьогодні видається дивним, що у 2005 р. лідери помаранчевої команди всерйоз обговорювали можливість здобуття більшості у Верховній Раді України п'ятого скликання. Проте практично всі відповідальні особи, схоже, зробили все від них залежне, щоб наблизити сумний результат. Лідери помаранчевих команд-важкоатлетів можуть і повинні звинувачувати у програві самих себе, нарікати на власні амбіції, власну незговірливість. Повинні визнати, що організація їхніх кампаній мала вкрай незрозумілий характер. Але, безумовно, у тому, що помаранчева мега-команда так і не відбулася, винна насамперед влада і Президент України зокрема. Глава держави не зовсім правильно виглумачив поняття «обіцянки, дані на майдані». Агітація «нашоукраїнців» найчастіше зводилася до звігу про виконану роботу: влада бадьоро рапортувала про підвищення розміру грошової допомоги матерям, скорочення терміну служби в армії, зростання ВВП та інші звершення. Але для переважної більшості прибічників помаранчевих термін «обіцянки, дані на майдані» був і залишається набором цінностей, а не переліком матеріальних благ. Лідери помаранчевого табору обіцяли: влада буде чесною, демократичною й неупередженою, у ній не буде місця кумівству, хабарництву, казнокрадству і лобізму, вона буде відділена від бізнесу. Частину обіцянок забрано назад, частину цілком очевидно не виконано. Оточення В. Ющенка звинуватили у корупції, але ще до початку розгляду Президент України взяв підозрюваних «любих друзів» під особистий захист, оголосивши їх чесними людьми без жодної перевірки. Президент України обіцяв поважати Конституцію України, але почав її порушувати ледь не з першого дня.

Другим принциповим прорахунком стала сама технологія побудови блоку «Наша Україна». Він формувався «під вибори» і «під Президента», він формувався згори як нова «партія влади». З вражаючою точністю В. Ющенко і його прихильники копіювали помилки Л. Кучми і його соратників, а тому зовсім не випадково проект «НУ» фактично повторив сумну долю проекту «За єдину Україну!». І, схоже, пройде шлях попередника до кінця, тобто з часом відійде в політичне небуття.

Для багатьох пересічних помаранчевих революціонерів гасло «Не зрадь майдан!» звучало як образа, насамперед із причин, зазначених вище. Але була ще одна причина: є підстави припустити, що «майданівці» уважніше, ніж інші виборці, вивчали список «НУ». Команда, яка вирушала на вибори під помаранчевим знаменом «НУ», дуже багатьма не сприймалася як команда Майдану. У ній не було багатьох із тих, із ким цей Майдан асоціювався – «герої Майдану» розійшлися по різних політичних партіях, осівши в БЮТ, «Порі»–ПРП, у блоці Ю. Костенка – І. Плюща, а також у зовсім дрібних передвиборчих утвореннях. Їхні місця і в центральному списку, і в регіональних зайняли ті, кого на Майдані не бачили взагалі чи побачили тоді, коли все вже було вирішено; хто виконував «відповідальну роботу в тилу», хто ховався, вичікував, хто таємно співпрацював із конкурентами чи навіть відверто працював на супротивника. Обіцяних нових облич народ так, по суті, і не побачив. Більшість населення, швидше за все, робила вибір, підсумовуючи звучність бренду, біографію політичної сили, персону лідера, характер обіцянок і множило це на свою інтуїцію.

Вада передвиборчого загону «НУ» полягала ще й у тому, що він не був ні представницьким, ні привабливим, ні ефективним. Вихід ветеранів забрав романтику, прихід новачків не додав майже нічого.

Між Президентом України та Секретаріатом Президента України, з одного боку, і коаліційним урядом та Прем'єр-міністром України, з іншого, постійно виникали правові колізії з питання внесення й набуття чинності указів глави держави, щодо яких Конституція України передбачає процедуру контрасигнації чи попереднього їх скріплення підписами глави уряду і міністра,

відповідального за акт та його виконання, з питання визнання правової легітимності антикризової коаліції та коаліційного уряду, при формуванні яких не було дотримано термінів, встановлених статтею 90-ю Основного закону України, з питання правомірності конституційних змін узагалі та офіційного тлумачення конкретних конституційних положень, якими визначено функції та відповідальність вищих інституцій державної влади.

Колізії виникали не тільки внаслідок недостатньої нормативно-правової формалізації механізмів вирішення названих та інших питань функціонування влади в умовах зміненої Конституції України. Вони загострювалися і навіть набували гротескності ще й через відсутність традиції такого функціонування та специфічність уявлень окремих політиків і політичних сил про політичну відповідальність і політичну культуру. Цей факт наочно засвідчила історія з відставкою з посади міністра закордонних справ Б. Тарасюка. Його конфлікт із Прем'єр-міністром України призвів до того, що останній звернувся до Верховної Ради України з поданням про відставку глави МЗС й отримав позитивне рішення Парламенту. Міністр закордонних справ опротестував відповідну постанову в районному суді. Президент України також не визнав рішення Парламенту, вважаючи, що звільнення призначуваного за президентським поданням міністра може відбутися винятково за президентською ініціативою. Вищим арбітром у ситуації мав стати Конституційний Суд України. У суперечливому правовому статусі Б. Тарасюк працював до 30 січня 2007 р., а потім подав Президенту України заяву про відставку, яка була прийнята.

Суть проблеми керівника МЗС полягала не стільки в особі чи якості роботи державного посадовця, скільки в невизначеності механізмів реалізації повноважень у владному трикутнику Президент–Парламент–Уряд та у прагненні кожної з його сторін реалізувати й усталити власну першість.

Щоб уникати політико-правових конфліктів у сфері державного управління надалі й оптимізувати розподіл повноважень і взаємодію владних інститутів, наприкінці жовтня 2006 р. Президент України вніс до Парламенту невідкладний законопроект «Про Кабінет Міністрів України та центральні органи

виконавчої влади». У свою чергу, Кабінет Міністрів України запропонував Верховній Раді України власний проект Закону «Про Кабінет Міністрів України», саме він і отримав підтримку коаліційної більшості, але 11 січня 2007 р. був заветований главою держави як такий, що порушував 11 норм Конституції України. Утім уже наступного дня президентське вето було подолане голосами 366-ти депутатів від коаліції, БЮТ та поза-фракційних. При цьому всі 42-і пропозиції Президента України до тексту документа було відхилено.

В обмін на участь у подоланні президентського вето фракція БЮТ домоглася спільного з коаліцією голосування за зміни до законів України про статус депутатів Верховної Ради АРК та місцевих рад: цими змінами запроваджувався «імперативний мандат» для депутатів рад відповідного рівня. Він передбачав можливість позбавлення повноважень будь-кого з них у разі невходження до складу депутатської фракції, утвореної тією політичною силою, за списками якої він був обраний, чи «за іншими підставами», що встановлені вищим керівним органом цієї політичної сили.

Нездатність змінити глибинні соціально-економічні механізми діяльності попередньої влади, нерозпочаті реформи та політичні помилки визначили головний характер виборів 2006 р. як продовження помаранчево-біло-синього протистояння, боротьбу переможців і реваншистів. Для одного табору це було продовження революції, для другого – реванш за поразку у 2004 р. Незважаючи на те, що помаранчеві вступали в парламентську гонку розколотими й ослабленими на тлі сильного розчарування власного електорату своїми кумирами і що Партія Регіонів стартувала з позиції 30-% симпатії, з колосальним ресурсом і кваліфікованими західними консультантами, саме помаранчеві сумарно досить упевнено набирали більше половини голосів виборців. З великою часткою вірогідності можна було стверджувати, що результат навіть для двох мегаблоків (БЮТ та «НУ») міг виявитися більшим і привести до формування більшості без СПУ, якби: замість боротьби на взаємознищення рівень толерантності у веденні кампанії відповідав би рівню парламентських виборів 2002 р.; у БЮТ, і особливо в блоці «НУ», було менше

дискредитованих (справедливо чи ні) у масовій свідомості політиків; блок «НУ» декларуючи гасло «Не зрадь майдан!» (за всієї його сумнівної ефективності), не допускав би в публічній риториці можливості утворення парламентської коаліції з Партією Регіонів; цього ж (і також публічно) не допускав як варіант Президент України В. Ющенко; на завершальному етапі виборчої кампанії два мега-блоки «НУ» і БЮТ відверто не «топили» дрібніші помаранчеві сили (наприклад, УНП, «Тора»–ПРП тощо), наголошуючи на їх непрохідності і вважаючи, що це додасть голосів їхнім блокам.

Проте ці помилки, неприпустимі в процесі проведення виборчої кампанії, мали своє пояснення і своє підґрунтя. Укорінена взаємна недовіра аж до персональної ненависті, плетейство в політиці вождів, що волею історії змушені були виконувати функції політичної еліти суспільства, бажання будь-якою ціною обіграти один одного замість того, щоб усвідомити, що є спільний супротивник, який може знищити і одних, і інших, – усі ці помилки виявилися тільки продовженням лінії поведінки помаранчевої влади у 2005 р.

Остаточні результати виборів не виявили переможців, адже жодна з політичних сил не отримала абсолютної більшості, тому постала необхідність створення парламентської коаліції (більшості), яка має утворювати уряд і брати відповідальність за керівництво країною. Наступні два місяці, які пройшли між днем виборів та днем відкриття 1-ї сесії нової Верховної Ради України, засвідчили, що формула утворення такої коаліції надто складна¹⁸⁹. Тому перша («демократична») коаліція, створена в українському Парламенті згідно з новим положенням Конституції України, проіснувала менше місяця, а діяльність наступної («антикризової коаліції») призвела до перших в історії української незалежності дострокових парламентських виборів.

Прискіпливий аналіз діяльності українських «партій влади» упродовж двадцяти років незалежності дає підстави зробити такі узагальнення. Безумовно, партії виникають і зникають, виходять на політичну арену і сходять з неї, але тільки в Україні, здавалося б, невразливі, могутні, вічні політичні важкоатлети не просто зазнають поразки, а неминуче стають політичними

банкрутами. Історія партійного будівництва незалежної України налічує чотири таких партії. Дві з них (НДП і СДПУ(о)) перебувають у стані глибокого політичного колапсу. Для того, щоб хтось бачив для себе перспективу членства в партії, потрібно бачити перспективу самої партії. Тому як тільки зникав ресурс чи «дах», зникала і «партія влади» (окрім Партії Регіонів, що збереглася за рахунок президентських виборів 2004 та 2010 рр.). Чомусь видається, що проект «Наша Україна» теж не матиме довгого політичного життя. По-перше, він у своєму нинішньому вигляді був від початку ущербний: не можна демократичну партію будувати згори й не можна партію, яка претендує на звання авангардної, формувати на принципах одноразового передвиборчого проекту. Це нетехнологічно з політичного погляду й образливо для виборців. По-друге, проект «Наша Україна» був покликаний закріпити за В. Ющенком статус провідного політичного гравця, який він ризикував втратити після практичного впровадження політичної реформи. «Наша Україна» з цим завданням не впоралася, як не впоралася з аналогічним завданням на виборах 2002 р. така ж створена згори партія «За єдину Україну!», якій доручалося закріпити владу, що висковзувала із рук тодішнього Президента України Л. Кучми. По-третє, не було згоди серед товаришів по партії, відібрані за дуже дивними критеріями списочники «Нашої України» активно сварилися не тільки з Ю. Тимошенко, а й один із одним.

«Нашу Україну», як ще одну «партію влади» від неминучого політичного колапсу врятували дострокові вибори до Парламенту 30 вересня 2007 р. Можливо, вона ще існуватиме у вигляді придатка до більш сильної політичної сили. Але, на нашу думку, розумніше буде, коли з'явиться нова партія.

На особливу увагу заслуговує Партія Регіонів, що прийшла до фінішу першою. Насамперед, очевидно, що ім'я першого номера особливої ролі не відіграло. Регіони були уособленням сили, прибічники якої після останніх президентських виборів вважали себе ображеними. Можна як завгодно називати прагнення, яке ними керувало – жагою реваншу чи прагненням відновити справедливість, але воно було дуже сильним. Колишня влада розколола країну, спровокувавши появу майбутніх «антипома-

ренчевістів» як соціального явища. Нова влада фактично нічого не зробила, щоб країну зшити, чим кількість своїх супротивників, по суті, лише збільшила.

Після подій кінця 2004 р. на Сході України виник свій антимайдан – як свій набір цінностей, як певний кодекс честі, дивний для супротивників, але логічний для прибічників. Одностайне голосування «антимайданівців» у 2006 р. почасти схоже на порив «майданівців» у 2004 р. – вони підвелися на захист зробленого ними вибору. Якщо навіть шлях у владу Партії Регіонів і виявиться стійко успішним, на наше переконання, вона теж приречена на повторення типової долі типової української «партії влади».

При всіх своїх зовнішніх, часом досить істотних відмінностях, усі українські «партії влади» за суттю є партіями «персоналістів», тобто вони є організаціями, угрупованнями, об'єднаннями, командами, бригадами, створеними для політичного обслуговування свого лідера, який уже займає чи має серйозні шанси зайняти одну з вищих державних посад. Тому всі зусилля його найближчого оточення зосереджуються на забезпеченні безперешкодного, монопольного, нічим і ніким не обмеженого доступу до державних ресурсів для безконтрольного їх споживання й використання у приватних інтересах – своїх і свого боса. Саме цим, а не шгучно створеною, непомірно роздутою «харизматичністю» лідерів (старих і молодих харизматиків, єдиною метою яких, зрештою, є задоволення виключно власних потреб і комплексів, в Україні, на жаль, завжди вистачало), пояснюється первинна популярність «партій влади».

Як переконаний С. Телешун (і з ним важко не погодитися), для значної кількості вітчизняних політиків влада стає інструментом реалізації власних амбіцій, світоглядних позицій, ідеологій, корпоративних інтересів та зовнішньополітичних очікувань. Відчуття власних комплексів і неготовність до відкритої конкуренції в інтелектуальній політико-гуманітарній, економічній сферах провокує вітчизняний політико-економічний істеблішмент до пошуку «ідеальних» технологій, які, на їх думку, змогли б реалізувати їхні владні амбіції¹⁹⁰.

Економізація політичної сфери українського суспільства за відомим класиком К. Марксом провокує основних політико-економічних гравців діяти за схемою накопичення і капіталізації власності. Політична влада стає різновидом матеріальної власності, яка має вигляд відносно дешевого адміністративного ресурсу, що не лише дозволяє отримувати надприбутки, а й зберігати їх, жорстко контролюючи дії конкурентів. Український політико-економічний істеблішмент намагається одержувати надприбуток не лише у сфері економіки, а й у сфері політичних (владних) відносин.

Змагаючись за політичну владу, вітчизняний політичний бомонд переносить економічні методи боротьби в політичний простір, будуючи бізнес-піраміду суспільних відносин таким чином, що доступ до «політичної власності», як і доступ до прийняття важливих рішень суспільної ваги належить невеликій групі людей (2–3% від усього населення України). Натомість переважна частина громадян, наділена виборчим правом, через майнові і правові механізми майже відсторонена від впливу на процеси політико-економічного характеру. Ця ж частина активного населення продовжує жити в умовах «договірної» економіки, коли механізми політичних і державних інститутів працюють не за правовими нормами, встановленими суспільним консенсусом, а за латентними домовленостями з тими, у кого є владні повноваження і фінансово-матеріальні ресурси. Закономірний і нетривалий за історичними мірками період накопичення капіталу в Україні вимагає штучного обмеження конкуренції у всіх сферах суспільних відносин. Багато власності та влади бути не може. Може бути багато бажаючих отримати ці ресурси, скориставшись доступом до державних інститутів. Проте справжній контроль за ними зосереджується в руках основних фінансово-промислових груп та їхніх політичних груп впливу.

Зауважимо, що владу як – політичну, так і матеріальну – більшість українських політиків хочуть отримати максимально. Абсолютно закономірний історичний процес, що характерний для більшості транзитних країн перехідного типу, породжує закономірні протиріччя і кризи, які характеризуються, з одного боку, швидкою структуризацією суспільних відносин, форму-

ванням інституту власника, відкритості тощо, а з іншого, – системним розривом між політичним класом носіїв власності різних видів і масовим представником громадянського суспільства, чий доступ до важелів отримання власності обмежений.

В умовах, коли політика перетворилася на різновид бізнесу, владна рента, що дається й визначається близькістю до влади, може складати тисячі відсотків. У партії, які можуть в умовах псевдодемократії забезпечити не просто близькість до влади, але й безпосередню участь у ній, інтенсивно вкладають гроші – перш за все як у вигідну операцію. Через це будь-яка «партія влади» неминуче набуває рис картельної партії: у такій партії її вищі функціонери стають одночасно державними службовцями (висота посади безпосередньо залежить від місця в партійній ієрархії). Саме цей симбіоз партійних чиновників із державними контролює весь процес ухвалення і партійних, і державних рішень.

Вплив рядових членів всередині такої партії украй незначний і зводиться до ролі «чорної піхоти» виборчих баталій, зокрема, до виконання функцій пересувних підставок для партійних стягів на майданах різного ступеня інтенсивності. КПРС (КПУ) відрізнялася в цьому сенсі лише формально визначеними номенклатурними привілеями і партійною дисципліною.

Українська держава ослаблена безвідповідальністю бізнесу у владі. У тому, що влада в країні належить бізнесу, очевидно, не сумнівається ніхто. Влада в країні належить бізнесменам, які створили свої статки в період дикого первинного накопичення капіталу, по суті, обкрадаючи країну та суспільство. Ця обставина для української влади надзвичайно важлива, адже йдеться не про спадкових бізнесменів, а про людей, які мають цілком однозначний склад розуму, що диктує цілі й засоби їх досягнення. Швидкий розум, здатність оперативно приймати рішення, вміння тримати удар і завдавати його; і при всьому цьому дуже невисокий моральний бар'єр і нульовий рівень поваги до закону та суспільних інтересів. Ці риси об'єднують бізнесменів усіх політичних кольорів. Не тому, що вони не хочуть, – вони не можуть думати про країну, бо якби вони про неї думали, вони б ніколи не створили свої капітали в той час

тими способами і в таких обсягах. Якщо сповідувати об'єктивність, то є всі підстави констатувати: мораль і політика ввійшли в суперечність із правом і, як наслідок, втрутилися в право. До цього потрібно додати специфічне ставлення до Конституції України: на ній клянуться і водночас вважають за можливе для себе порушувати, до неї ставляться з огляду на політичний момент чи орієнтуючись на особистостей.

Бізнесмени, які присутні практично у всіх політичних силах, а в найбільших домінують і визначають політику партій та блоків, не можуть і не повинні керувати державою.

Ще однією відмінною рисою українських «партій влади» є інтелектуальна мізерність, невиразність і вторинність їх політичних програм. У «партіях влади» щиро люблять дуже відомих спортсменів, відомих артистів і людей із вітчизняного шоу-бізнесу. Побуває як в українському політикумі, так і серед вдумливих громадян-неполітиків вислів однієї компетентної людини: «У нас яку партію не будуй, все одно у результаті виходить КПРС». Будь-яка українська «партія влади» страждає своєрідним міні-більшовизмом. У ній обов'язково спостерігаються вождизм, чванство, зневага до підлеглих партійців, лестощі й підлабузництво перед вищим партійним керівництвом, агресивна нетерпимість до будь-якого внутрішньопартійного (про позапартійне й говорити не доводиться) інакомислення, а тим більше до будь-якої, навіть найм'якшої критики на адресу партійної бюрократії, відсікання й нейтралізація конкурентів за вплив на партійного лідера, а часто й витискування їх на периферію партійного життя. Сюди ж можна віднести і претензію на володіння абсолютною істиною в останній інстанції, і наявність особливої групи партійних жерців (партійних функціонерів і особливо наближених гуру-політехнологів), яким тільки й дозволено трактувати цю істину. І, звичайно ж, непохитна впевненість вищого партійного керівництва і його челяді в тому, що влада призначена виключно для них. Тому ця влада первинна, а суспільство вторинне, і, більше того, воно зобов'язане своїм облаштуванням владі, а не навпаки.

Типовим є і кадровий склад «еліти» будь-якої української «партії влади». Як правило, так звану партійну еліту «партій

влади» складають крупні газотрейдери, фінансисти, власники промислових підприємств, спекулянти просом, цукром, зерном, автомобілями тощо. Усі вони стурбовані, у першу чергу, не проблемами суспільства й країни, а збереженням і збільшенням свого впливу на цю країну й суспільство разом зі збільшенням розмірів капіталу, який у них є. Усе це наочно відображається, як зазначає політичний експерт Н. Лібман, схемою Г–В–Г1, де Г – це гроші, В – це влада, а Г1 – ще більші гроші¹⁹¹. Таким чином, у владі опиняється все менше професіоналів, але все більше мільйонерів.

Симбіоз партії з владою неминує веде до того, що помилки влади, її аморальність, егоїзм і непрофесіоналізм асоціюються в суспільній свідомості з обслуговуючою її партійною структурою, яка імітує бурхливу політичну діяльність. Привабливість «партії влади» для бізнес-еліти як засобу примноження чи збереження приватного капіталу неминує зменшується не з відходом лідера-псевдохаризмата, а зі зменшенням у такої партії можливостей отримання чи утримання влади.

«Синдромом амбітної несумісності» можна діагностувати ще одну хворобу, епідемія якої вразила українську владу після помаранчевої революції. Вона зародилася в надрах передвибірчої президентської команди, уразила найближче оточення Президента України В. Ющенка, інфікувала Кабінет Міністрів України і український Парламент. Результатом стало те, що сьогодні серед керівників країни практично немає жодного політика, який ставив би інтереси держави врівні зі своїми амбіціями чи вище них (окрім словесних обіцянок, звичайно). Наші спостереження свідчать про те, що наведена думка адекватна реаліям української політичної сцени.

Безперечно, можна вести мову про кризу ідентичності українського істеблішменту. У результаті моніторингу української влади можна констатувати, що:

- жодна з політичних сил сьогодні не в змозі самостійно підкорити Україну;
- спостерігається глибока політизація силових відомств та структур в Україні;
- не сформувалася система підготовки нових політичних лідерів, оскільки «система, за якої закупорено зони зростання для

гравців другої та третьої лінії, цілком влаштовує гравців лінії першої»¹⁹²;

– залишилася актуальною проблема кадрових чисток української управлінської еліти, «на зміну професіоналам приходять менш компетентні, але більш залежні та особисто віддані»¹⁹³;

– не відбувся жоден з обіцяних референдумів: російської мови як державної; можливого приєднання України до НАТО; внесення змін до Конституції України; необхідності проведення дострокових виборів мерів Києва та Харкова;

– не було скасовано недоторканність народних депутатів України та загальний військовий обов'язок; газові угоди не стали прозорішими; суди не стали незалежними; не було розкрито жодного резонансного злочину; помаранчева влада не виконала жодного передвиборчого гасла: «Не зрадь майдан!», «Бандитам – тюрми!»; не зреалізувала ідею створення 5-ти мільйонів робочих місць; збільшення за 5 років продуктивності праці у 2,5 разу; завершення вступу до СОТ ще у 2006 р.¹⁹⁴;

– досить різкою є оцінка ролі журналістів у соціально-політичному житті України: «Більшість ЗМІ виявилися нездатними виділяти головне, відчувати загальнонаціональні проблеми і встановлювати фільтри між потоком брехні та суспільством»¹⁹⁵. Проте, як не дивно, більшість громадян України схильні довіряти ЗМІ. Так, за даними Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова, на питання «Чи довіряєте ви ЗМІ України?» 9,4% респондентів відповіли, що повністю довіряють, 46,3% скоріше довіряють, ніж ні; 26,4% схилиються до недовіри до медіа, а 12,8% недовіряє зовсім. Решта не визначилися. Як бачимо, більшість респондентів, люди віком від 18-ти років у всіх областях України, схильні довіряти ЗМК. За даними цього ж дослідження, за 8 років показник довіри не падав нижче 40,3%, що демонструє позитивне ставлення населення до ЗМК¹⁹⁶.

На розглянуті факти соціально-політичного життя в Україні потужно вплинули такі соціально-психологічні чинники:

– феномен «розірваності» в комунікації між культурою та ЗМІ»¹⁹⁷. Така позиція більшості ЗМІ, на думку Л. Матвєєвої,

обумовлена, по-перше, їх перформансністю (змішанням ігрової та практичної діяльності), підлітковим прагненням до сенсацій, дефіцитом корисної інформації та домінуванням шумової візуалізації: показом великих, яскравих видовищ. Л. Матвєєва переконана, що при всій яскравій строкатості форми подачі інформації – контроль за її змістом залишається за справжніми господарями медіа-холдінгу, а журналісти виступають у ролі «передавачів» «вказівок» господарів ЗМІ, абсолютно не демонструючи своєї громадянської позиції. Безперечно, формальні стосунки між політичним істеблішментом і громадянином відбуваються через інститут медіократії, який небезпідставно використовує «спеціальні» технології як засіб маніпуляції суспільною свідомістю з метою створення «ерзац» – принципів квазідемократичного суспільства. Тому й не дивно, що, окрім традиційно науковців, у системі політичних наук виникла потреба в аналітиках, експертах, коментаторах, ретрансляторах, пропагандистах, технологах, маніпуляторах. Їх завдання полягає в налагодженні комунікативних зв'язків між політикумом та його виборцями. Українське суспільство вже не перший рік відчуває фальш цих стосунків і власну незреалізованість, особливо за умов, коли вибори (при нинішньому законодавстві) стають налагодженим механізмом усунення певних політичних осіб від влади чи взагалі недопуску до неї молодих креативних професіоналів.

Український народ втрачає основну свою функцію – носія й арбітра влади. Цю функцію перебирають на себе суди та, згідно з виборчим законодавством, політичні інститути: політичні партії та блоки, які втратили свою основну комунікативну роль – суспільного лобіста – і стали інкубатором вождів, які швидше підпадають під достатньо жорсткий диктат корпоративних інтересів, ніж фахово відстоюють власні конкурентоспроможні політичні інтереси. Свого часу Р. Міхельс говорив, що партії живуть за залізними законами олігархії: кожна партійна організація – це могутня олігархія на демократичних ногах, ... влада обраних лідерів над масами, що їх обирають.

Сучасні українські реалії вимагають створення засад, які б дозволили стати на ноги українському власникові, котрий насамперед був би інтелектуально конкурентоздатний, здібний до

громадської самоорганізації, поінформований і мав би відкритий доступ як до джерел інформації, так і до технологій їх реалізації. Це, у свою чергу, дозволило б національним лідерам не вдаватися масово до послуг іноземних політтехнологів та, не використовуючи тотальні технології маніпуляційного характеру, виконати головну свою функцію – інтегрувати громадян навколо спільних засад державотворення та розвитку громадянського суспільства;

– «змінений стан свідомості», для якого є характерною ситуація, коли у зв'язку з невиправданими очікуваннями розчарована людина впадає у відповідний психічний стан і не може будувати складних планів свого життєвого шляху, а тому спускається на більш низький рівень усвідомлення ситуації. Іншими словами, відбувається своєрідний «регрес» особи, вона починає жити тільки найпростішими планами, повністю ізольовуючись від громадського життя. Досить часто така «постраждала» особа неусвідомлено прагне отримати ззовні чіткі вольові вказівки: «що, як і коли?» робити далі – звідси небезпека появи українського В. Путіна, «який наведе порядок у державі»;

– перетворення політики на шоу, коли, наприклад, Президент України власноруч гасить пожежу чи Прем'єр-міністр України особисто саджає дерево, чи відомий український політик і бізнесмен сідає за кермо комбайна, а інший, не менш відомий політик, доїть корову тощо. Як тут не виникнуть асоціації з авторитарною Північною Кореєю (КНДР), де «дорогий друг та улюблений керівник усього корейського народу тов. Кім Чен Ір особисто керує виплавленням сталі в мартенівському цеху» чи «дорогий друг та улюблений керівник усього корейського народу тов. Кім Чен Ір особисто дає вказівки працівникам птахоферми як краще годувати качок!»¹⁹⁸. Невипадково серед журналістів побутує погляд, що такі дії «перших осіб» країни не є наслідком дій некваліфікованих іміджмейкерів, просто вітчизняна еліта з усього переліку рекомендацій політтехнологів обирає ті, які їй до смаку;

– відсутність загальнодержавного органу, що має беззаперечний моральний авторитет і чий рекомендації є обов'язковими для всіх. Теоретично це мав би бути Конституційний Суд України, але він таким органом не став;

– прагнення В. Ющенка відігравати таку ж домінуючу роль, як раніше Л. Кучма: «усе вирішувати, ні за що не відповідаючи». У фрейдистів є поняття «комплекс сина, що виріс без батька». Такий чоловік усе життя доводить усім, і насамперед собі, який він рішучий, цілеспрямований, оскільки підсвідомо боїться, що хтось у цьому засумнівається. Відповідно, ставши знаковою постаттю, він легко піддається маніпулюванню з боку свого оточення, що прагне керувати певними процесами опосередковано, через свого лідера, захоплюючись рішучістю та державним розумом якого його підштовхують до прийняття потрібних оточенню рішень;

– ефект «відстроченої дії», коли негативні результати діяльності політичної еліти вплинуть на соціально-психологічну ситуацію через певний час. Ідеться, наприклад, про взаємне «обливання брудом» українських політиків чи про вплив не продуманих PR-акцій тощо. Простежуються стійкі тенденції, характерні для українських ЗМІ, – формування в суспільній свідомості настроїв катастрофізму та песимізму. Відповідно у виборців поступово формується два відчуття: по-перше, катастрофізму («усе погано і краще не буде»), а по-друге, несприйняття української політичної еліти взагалі. Так, наприклад, за даними соціологічних опитувань 2000 р., в українських громадян збільшувалася довіра до політичних лідерів, навіть якщо покращення життя не відбувалося; до того ж, дані опитувань показали низький рівень готовності громадян до політичного протесту, активну участь у голосуваннях і референдумі, низьку участь у суспільних організаціях та зниження інтересу до політики взагалі. Спираючись на тезу, що відчуття зовнішньої політичної ефективності тісно пов'язане з почуттям довіри до влади, можна стверджувати, що українці мають високий потенціал зовнішньої політичної ефективності. Що ж стосується відчуття спроможності впливати на політику, то українці демонстрували вкрай низький рівень. Так, за даними 2000 р., 87,5% опитаних вважали, що не можуть вплинути на те, що робить Кабінет Міністрів України, 70,9% не вірили, що до їх думки прислухаються; ситуація з місцевим управлінням була аналогічною: 81% та 53,9% відповідно. При цьому при відповідях на питання щодо переваг

колишньої комуністичної системи чи сучасної пострадянської в наданні можливості громадянам впливати на владу 40% опитаних не відчували жодної різниці, але 48,4% людей у 2000 р. вважали, що, незважаючи на всі недоліки, демократична система більше підходить для України. Пояснюючи подібні неузгодженості, можна припустити, що низький рівень внутрішньої політичної ефективності українських громадян більшою мірою пов'язаний із низькою оцінкою дій сучасного політичного режиму, аніж із низькою оцінкою демократичної системи в цілому (за результатами опитувань 60,2% згодні з тим, що демократія є найкращим шляхом до узгодження різних інтересів). Громадяни не відчували істотних змін у дії нових демократичних інститутів влади, не вважають їх системою, що представляє інтереси народу, не відчували своєї відповідальності за дії демократичних політичних інститутів влади, вважають, що влада недостатньо змінила механізми політичної дії¹⁹⁹.

За результатами соціологічного опитування «Яким чином протягом минулого року змінилося ставлення громадян до влади?» спробуємо простежити динаміку зміни ставлення громадян України до влади впродовж 2006–2008 рр.²⁰⁰. Згідно з даними опитування спостерігається різкий ріст негативних змін у сприйнятті громадянами України влади станом на грудень 2008 р. порівняно з аналогічним періодом 2006 та 2007 рр. Оскільки позитивне ставлення до влади виражається в довірі до неї, можна зробити висновок, що 81% громадян України вважають, що влада втратила їхню довіру; 14,5% не змінили свого ставлення до влади; 4,1% не змогли дати відповідь і лише на 0,5% зросла кількість громадян, які довіряють владі²⁰¹. Таким чином, віра громадян у відповідальність влади перед своїми виборцями не лише похитнулася, а й стрімко падає.

Чи вважають себе громадяни спроможними впливати на політичні події в країні? Відповідь на це запитання спробуємо знайти в результатах іншого опитування, проведеного соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова²⁰². Результати дослідження свідчать, що 72,4% опитуваних вважають свій вплив на центральну владу нульовим; стосовно місцевої влади показник тих, що

вважає, що зовсім не впливає на її діяльність, складає 62,8%²⁰³. Порівняно з даними дослідження 2000 р. частка тих, хто вважає, що не має ніякого впливу на владу, суттєво зменшилася як на центральному, так і на регіональному рівнях. Нагадаємо, що у 2000 р. вона становила 87,5% стосовно центральної влади та 81% – стосовно місцевої влади. 23,6% опитуваних вважають, що вони володіють різним ступенем впливу на діяльність центральної влади, а показник тих, хто може певним чином впливати на місцеву владу, складає 33,1%²⁰⁴.

Занадто низький рівень довіри до влади може спричинити кризу демократії як системи в Україні. Розчарувавшись у діяльності владної еліти, громадяни можуть перенести свої негативні почуття і на демократію в цілому, що може спричинити як хвилі протесту та насилля, так і загрозу повернення до жорстко-авторитарного типу управління як єдиного, який «здатний забезпечити порядок». Про це, наприклад свідчать дані ще двох опитувань, проведених соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. За результатами одного з них на запитання «Яка модель побудови державної влади була б кращою для України?» 34,2% вибрали варіант відповіді «Жорстка владна вертикаль, що керується з одного центру»²⁰⁵.

Інше опитування було покликане з'ясувати рівень готовності громадян України до політичного протесту. Результати дослідження показали, що станом на березень 2009 р. 23,8% опитуваних²⁰⁶ готові взяти участь у незаконних формах протесту (у грудні 2008 р. цей показник становив 17,5%)²⁰⁷.

Отже, в основі розглянутого ефекту «відстроченої дії» лежить уже згаданий феномен «розриву комунікації між ЗМІ та культурою, коли «мета, форма, засоби донесення інформації жорстко визначаються реальними володарями ЗМІ»²⁰⁸.

У В. Литвина небезпідставно склалося враження, що сьогодні в державі реанімується відома теоретична формула Й. Сталіна, виголошена ним у липні 1928 р., про загострення класової боротьби в міру просування вперед шляхом соціалізму, з поправкою на те, що йдеться про посилення протистояння інститутів влади, державних діячів і політичних

сил у процесі державного становлення України²⁰⁹. Стримуючими запобіжними-ками поки що виступають дві обставини: по-перше, наявність досить розвиненої суспільної традиції компромісу, завдяки чому, як правило, в останні моменти досягаються інколи навіть не очікувані й несподівані домовленості; по-друге, зацікавленість ключових представників влади у врегулюванні ситуації, коли вона вже доведена до точки кипіння, з тим, щоб перед ними не «зачинили дверей» на Захід. Завдяки цьому в черговий раз окреслюються нові делімітаційні лінії, конфлікти пригашуються і відтермінуються.

Можна змінити назву партії, перегрупуватися, об'єднатися, навіть поміняти менеджмент, але постійна готовність «видних» партійців до дезертирства, брехня й напівправа, демагогія як головний зміст внутрішньопартійної і зовнішньополітичної комунікації, тотальний сервілізм щодо «свого» правлячого режиму (особливо в умовах імітаційної демократії) прирікають будь-яку «партію влади» на політичну поразку, особливо в умовах нинішнього партійного будівництва.

Думається, найпосплідовнішим носієм недемократичних цінностей у системі державного управління є чиновницько-бюрократичне середовище. Перше покоління українських управлінців було сформоване радянською системою. Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Фокін, В. Масол, В. Горбулін і багато інших політиків, які належать до їхнього покоління, залишили свій, різною мірою якісний слід у побудові споруди Української держави й формуванні образу української влади. Ці люди, отримавши доступ до розподілу потоків і благ, сприяли асоціалізації розподільчої системи в державі. Але в тому, радянському, житті вони не стали «липовими» кандидатами наук, докторами наук, Героями Соціалістичної Праці, директорами, лауреатами державних премій, розуміли, що таке інтереси держави, що таке відповідальність за доручену справу, що таке національні інтереси і намагалися приділяти увагу мінімальним суспільним інтересам. Безумовно, вони мали відшліфовані навички організації чиновницької роботи.

Нове покоління сорока-сорокап'ятирічних, яке прийшло до влади сьогодні, без попередньої підготовки отримало доступ до

тіньової сфери розподілу. Коли вони прийшли в законодавчу, виконавчу, президентську владу, незалежно від кольору прапора й змісту партійних гасел, з'ясувалося, що переважна більшість цих людей не має елементарного уявлення про механізми організації державного управління. Українські чиновники всіх рівнів, які висиджували у своїх кріслах кар'єру двадцять років, не здатні організувати роботу, якщо немає конкретного господаря з його конкретними корпоративними інтересами. Як працювати на себе, на свого керівника, знали і знають усі державні чиновники, як працювати на інтереси народу чи держави, – до цих пір не знає ніхто. Чиновники обох генерацій здебільшого мають одну й ту ж мотивацію своєї діяльності – приватний інтерес.

Узагалі управління в Україні – вкрай болюче питання: почнімо з того, що Україна не має бюджетної політики, кожний новий уряд готує бюджет, виходячи зі своїх короткострокових інтересів. Президент України не використовує можливостей своєї посади. У владі немає таких людей, які могли б об'єднати націю. Головна провина за цей стан покладається на так звану «нову політичну еліту» – безвідповідальних і безграмотних діячів, які, оволодівши сучасною політичною риторикою, обіцяють «золоті гори», всупереч чинному законодавству твердять про різні розбудови, реформування, не маючи навіть уяви ні про підвалини побудови відносин у суспільстві, ні про завдання та функції конкретних органів державної влади. Лицемірство, обман, інтриги, провокації і т. ін. для досягнення своєї мети – це і є їхня «політична лінія»²¹⁰.

Україна, як і багато інших пострадянських республік, відмовившись за багатьма параметрами від минулого, не змогла створити життєздатної моделі управління. Ця обставина переважно була обумовлена тим, що не був врахований головний фактор – реформування як природний процес самооновлення системи, який характеризується системністю і послідовністю. Його успішне проведення залежить від усвідомлення його змісту, механізмів здійснення і перспектив не тільки на рівні влади, але й, головне, – на рівні значної частини населення країни. Знання й інформованість населення – основні передумо-

ви для успішного здійснення зазначених цілей і поставлених завдань. Саме на ці аспекти вказували вчені та освічена інтелігенція в усі часи існування української державності. Але цього не було досягнуто ні в процесі реформування радянської системи, ні в роки становлення незалежної Української держави.

Сьогодні різні частини політичної еліти продовжують робити ставку на приєднання до чужих національних чи регіональних проектів розвитку, не маючи віри у свої власні сили. Це ознака глобальної непатріотичності критичної маси українських політиків. Розколотість еліт поглиблює розколотість суспільства й посилює загальну неконкурентоспроможність держави.

Цілком очевидно, що боротьба, яка ось уже котрий рік із різним ступенем активності точиться на українському владному олімпі, має дуже мало спільного з боротьбою за інтереси народних мас. Сьогодні це битва за інтереси сотень чи тисяч наділених владою з тими, хто її прагне. Причини аж ніяк не в концептуальних різночитаннях при формуванні державного бюджету, аграрної політики країни, реформуванні судової чи пенсійної системи, визначенні зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпеченні енергетичної безпеки та реалізації програм енергозбереження. Причина – у встановленні контролю над владою, у прагненні до максимальної концентрації влади з однією метою – спрямовувати фінансові та ресурсні потоки в потрібні русла, потрібним людям. Саме це прагнення, помножене на непрофесійний кадровий призов, деідеологізацію політичних об'єднань і пасивність мас, дало той результат, який ми сьогодні маємо. Привабливість перспективи концентрації влади з побудовою її вертикалі затьмарила розуміння й іншої перспективи – вертикалі довго не втримуються.

Як у колишні радянські часи відданість комуністичним ідеалам, сьогодні лояльність і вірність кольору прапора та лідеру, який цей прапор тримає, є провідним критерієм кадрових призначень. Це обмежує доступ до влади менеджерів і професіоналів із державним мисленням, які й без того з величезними потугами туди просочуються. Невипадково креативні, масштабні, творчі люди українського походження часто обтяжені життям в Україні саме через те, що духовний клімат визначають дуже сірі

посередності. Складається стійке враження, що і до 2004 р., і в постпомаранчевий період нашої історії ця класична українська управлінська схема витискування яскравих і креативних людей була реалізована стосовно народу в цілому. Молоді, енергійні носії нового світогляду і нових управлінських установок (за рідкісними винятками) так і не просунулися в напрямі владних органів. Ті ж, кому вдалося на хвилі «революційного романізму» просочитися у владні кабінети чи коридори, здається, були поглинуті і знівельовані відшліфованою системою.

Результати дострокових парламентських виборів 30 вересня 2007 р. та президентських виборів 2010 р. не вселили оптимізму щодо перспектив зміни системи влади в Україні: якщо партійні політичні еліти продовжать вироджуватися в рамках своїх умовно-ідеологічних кадрово закритих громад, якщо не розпочнеться пошук людей іншої професійної якості, то Україна стане не просто легкою здобиччю будь для кого, не просто загрозою для цивілізованого світу (про що вже нині лунають голоси в Європі), – неефективна й неспроможна державна машина стане основною небезпекою для своїх громадян, які за всієї своєї втоми, розчарувань та пасивності на це не заслужили.

Автор поділяє думку тих дослідників українських реалій, які причину перманентного тупцювання України на місці вбачають у тому, що частини її політичної еліти, на відміну від польської, естонської, литовської, угорської та інших пострадянських і постРЕВівських еліт, не змогли знайти спільної об'єднавчої платформи, яка складалася б із усіма визнаних цілей. У кожній із названих вище країн ліві, праві й центристи зійшлися на одній платформі – «країна повинна мати ринкову економіку, членство в ЄС і НАТО, демократичні вибори і вільну пресу». Усе решта – нюанси.

І після відомих подій 2004 р. українська влада не стала гуманнішою, проте вона демонструє набагато менше хамства, принаймні вона набагато частіше, ніж раніше, демонструє готовність це хамство завуалювати. Паростки свободи слова, свободи політичного життя – очевидні. Перманентна парламентська кампанія 2006–2007 рр. продемонструвала, що в Україні майже можливі вільні вибори. В Україні вже з'явилося що захищати. Обличчя

влади поступово змінюється однак не змінилася її суть і методи. Здійснювалися певні спроби зламати систему, але вони, як правило, були точковими, несистемними, а тому не змінили ситуації кардинально. Однією з вагомих причин цього стала не проведена вчасно кадрова люстрація носіїв колишніх комуністичних цінностей та радянського стилю керівництва.

Відомо, що сформована певним національно-історичним процесом демократично-управлінська еліта відрізняється від олігархічної своїми відкритими, представницькими, соціально-відповідальними властивостями, які набувають остаточного демократичного оформлення лише за сформованих правових механізмів цивільного (громадського) контролю й інституціоналізації громадської думки. Цей же аспект державотворення, принаймні його сутнісні підвалини, ще попереду.

Висновки

За даними Інституту соціології НАН України, у 2008 р. лідерами громадської недовіри стали політичні партії – їм повністю та переважно не довіряли 60,9%, а повністю та переважно довіряли лише 9,5%²¹¹. За наявності пропорційної виборчої системи політичні партії відіграють вирішальну роль у процесі формування в Україні органів державної влади і місцевого самоврядування. Відповідно сьогодні ефективність функціонування політичної системи країни суттєво залежить від якості партійної системи. Проте для вітчизняних партій досі залишаються актуальними проблеми пошуку адекватних вимогам часу моделей внутрішньої організації та діяльності, зорієнтованих на довгострокову перспективу і формування стійкої бази електоральної підтримки. Системними вадами партійної системи України можна назвати:

- невідповідність чинного законодавства про політичні партії стандартам ЄС за такими параметрами, як процедура створення політичних партій, їх організаційна територіальна структура, способи прийняття рішень керівними органами партії, розв'язання внутрішньопартійних суперечок, способи фінансування, підстави для обмеження у створенні й діяльності політичних партій тощо;

– ідеологічна невизначеність партій, формальний підхід до розробки та реалізації власних програм, що призводить до розходження заявлених програмних зобов'язань із реальною діяльністю. Широке використання популізму та інших маніпулятивних політичних технологій як способу розширення власної електоральної бази;

– персоніфікація партійно-політичного життя, залежність діяльності політичних партій та блоків від особи лідера, використання його імені як ключового електорального ресурсу;

– недемократична структура і внутрішня організація політичних партій. Аналіз статутних документів переважної більшості українських партій свідчить, що первинні осередки не мають реального впливу на діяльність партій: керівні органи партій часто наділяються дуже широкими повноваженнями; у більшості партій дуже слабо розвинена мережа первинних партійних осередків;

– залежність партії від її фракції у Верховній Раді України, а не навпаки; фактична неможливість здійснення партійного контролю за діяльністю фракції у Верховній Раді України та місцевих радах;

– поширення в Україні практики створення виборчих блоків, зумовлене не ідеологічною близькістю політичних платформ, а відсутністю в партій власних дієвих регіональних мереж та необхідних кадрових і матеріальних ресурсів, що ускладнює їх розвиток;

– цілеспрямоване використання окремими партіями теми протиставлення різних частин України як електоральної технології, не дивлячись на декларації про консолідацію України та претензії на загальнонаціональне лідерство;

– низький рівень політичної відповідальності за власну партійну діяльність та дії депутатів місцевих рад;

– поширення тіньових схем фінансування партій, що часто призводить до недемократичного характеру їх внутрішньої організації. В Україні досі не було жодного судового процесу, пов'язаного з порушенням законодавства щодо фінансування партіями/блоками виборчих кампаній, хоча на наявність таких порушень ЗМІ та експерти вказують постійно.

Демократизувати партійну систему в Україні, на думку експертів, могли б такі заходи:

- забезпечення на законодавчому рівні права членів партій на участь у прийнятті рішень із найважливіших питань функціонування партій: кадрових, фінансових, розробки програм, формування списків кандидатів у народні депутати України, депутатів місцевих рад і Верховної Ради Автономної Республіки Крим; обмеження кількості парламентарів, які можуть входити до керівних органів партії; запровадження інституту внутрішньо-партійного арбітражу з-поміж членів партії;

- чітке визначення способів та обсягів фінансування партій, у тому числі під час їх участі у виборчих кампаніях; визначення виборчих штабів партій (а не лише їх регіональних відділень) суб'єктами виборчого процесу, що дозволить контролювати їх фінансову діяльність; уведення обмеження щодо обсягу фінансування партій юридичними особами, посилення механізмів контролю, спрямованих на недопущення фінансування діяльності партій із-за кордону;

- визначення переліку суб'єктів контролю за фінансовою діяльністю партій як під час виборів, так і в міжвиборчий період, надання їм відповідних ресурсів та повноважень;

- посилення контролю за виконанням партіями вимог щодо їх неприбутковості та обов'язкового опублікування фінансових звітів у загальнодержавних ЗМІ, що має містити відомості про джерела та суми надходжень, витрати, майно та позики; посилення нагляду за дотриманням вимоги законодавства про заборону анонімних та готівкових пожертвувань. Інформацію про виявлені порушення оприлюднювати у визначених законом загальнодержавних ЗМІ, у яких був надрукований звіт партії;

- запровадження в Україні практики публікації в загальнодержавних ЗМІ списку осіб, чиї пожертвування партіям перевищують визначену мінімальну суму (за Законом України «Про об'єднання громадян» цю суму визначає Верховна Рада України); установлення чітких термінів прийому пожертвувань до виборчих фондів партій/блоків; оприлюднення до виборів списків осіб, які здійснили пожертвування до виборчого фонду

партії/блоку. Неоприлюднення такого списку має бути підставою для усунення партії від участі у виборах.

Утвердження демократії в Україні потребує дієвих форм та засобів практичної реалізації громадянами конституційно закріплених прав і свобод. Ключову роль у цьому відіграють інститути громадянського суспільства: громадські організації, неурядові аналітичні центри, благодійні фонди, профспілки, об'єднання роботодавців, органи самоорганізації населення тощо. Їх залучення до політичного процесу сприяє створенню умов для широкої політичної участі, суспільно-політичного діалогу, збереженню соціальної стабільності та громадянського миру. Проте їх діяльність характеризується наявністю низки проблем:

– недостатня участь громадських організацій у процесі підготовки, публічного обговорення та прийняття управлінських рішень, що знижує легітимність державної влади в цілому. Відсутність системної та ефективної співпраці органів державної влади із неурядовими аналітичними центрами як виробниками якісного та суспільно затребуваного інтелектуального продукту ускладнює процес підготовки і прийняття виважених та ефективних управлінських рішень. Причиною цього є вплив окремих політичних сил та бізнес-структур на діяльність неурядових аналітичних центрів, їх використання у вузькокорпоративних цілях. Нерезультативною є робота дорадчих структур – громадських рад і колегій при центральних та місцевих органах державної влади. Попри закріплене нормативно-правовими актами зобов'язання центральних органів виконавчої влади забезпечувати роботу дорадчих структур, упродовж трьох останніх років лише 50% органів влади регулярно проводили засідання громадських рад із залученням представників громадянського суспільства (громадських організацій, профспілок тощо). Середній показник індексу довіри (за 5-бальною шкалою) до благодійних фондів, громадських асоціацій і об'єднань протягом останніх років залишався незмінно низьким – на рівні 2,4 балу. Членством у громадських чи політичних організаціях охоплено лише 16,3% громадян²¹², відтак якість управлінських рішень залишається низькою. Зокрема це пов'язано з недостатнім рівнем використання органами влади громадських слухань,

«круглих столів» та інших форм зворотного зв'язку з інститутами громадянського суспільства;

– відсутність системного інформування населення про існуючі організації громадянського суспільства, їх діяльність і можливості їх використання в реалізації прав та свобод людини, що обумовлює низький рівень громадської активності й довіри громадян до інститутів громадянського суспільства;

– невідповідність чинного законодавства про громадські організації європейським стандартам регулювання організаційно-правових засад їх функціонування, визначеним документами Ради Європи: по-перше, відсутність у юридичних осіб права виступати засновниками громадських організацій, а також можливості створення спільних (фізичними та юридичними особами) об'єднань. Так, станом на 1 січня 2008 р. зареєстровано: громадських організацій та їх осередків – 54862 (майже на 8 тисяч більше, ніж на 1 січня 2006 р.); профспілок та їх місцевих об'єднань – 20405 (на 4,8 тисячі більше, ніж у 2006 р.); благодійних організацій – 10988 (на 1,4 тисячі більше, ніж у 2006 р.). На початок 2009 р. у країні зареєстровано 2546 громадських організацій всеукраїнського рівня, серед яких близько 930 благодійних організацій. Однак, за експертними оцінками, активні і постійно діючі громадські організації становлять лише 8–9% від загальної кількості²¹³; по-друге, поділ громадських об'єднань за територіальним статусом на міжнародні, українські та місцеві, що призводить до заборони здійснення ними діяльності поза межами території їх реєстрації та ускладнює процес реєстрації в цілому; по-третє, дозвіл громадським об'єднанням захищати права тільки своїх членів, що рівнозначно забороні захисту прав інших громадян; по-четверте, складність процедури реєстрації: подвійна реєстрація громадських об'єднань (як організації – в органах юстиції; як юридичної особи – у місцевих органах державної реєстрації), термін реєстрації для громадських об'єднань (1–2 місяці) набагато довший, ніж для бізнесових структур (5 днів), подвійна плата за реєстрацію²¹⁴; по-п'яте, невизначеність неприбуткового статусу громадських організацій;

– недостатність фінансової бази діяльності суб'єктів громадянського суспільства, що спричинено незначною часткою

прямого державного фінансування та плати за надані послуги. Основним джерелом фінансування громадських організацій є приватні субсидії вітчизняних та іноземних донорів. Державне фінансування є переважно короткостроковим (упродовж одного року) і нерідко здійснюється на позаконкурсній основі. Податкові стимули для закордонних і вітчизняних приватних донорів залишаються недостатніми й нестабільними, не створено механізмів відсоткової філантропії, яка добре зарекомендувала себе в країнах ЄС. В умовах світової економічної кризи можна очікувати на подальше згорання програм іноземного фінансування та скорочення технічної допомоги українським громадським організаціям з боку міжнародних організацій.

У 2006 р. видатки на підтримку громадських організацій становили лише 63 млн. грн., чи 0,05% витратної частини бюджету. У 2007 р. ситуація дещо поліпшилася, проте ще не є задовільною, адже вітчизняна фінансова підтримка громадських організацій складала 0,1% проти 2–3% видаткової частини бюджету в країнах Європи. В Україні діє неефективна структура фінансування громадських організацій, у якій частка «пожертвувань» приватних вітчизняних та іноземних донорів становить 73%, а з боку держави – лише 2%. У той же час державне фінансування громадських організацій у країнах Центральної Європи становить 30–40%, а в більшості країн Західної Європи державне фінансування є основним джерелом надходжень до них²¹⁵.

Для досягнення істотних зрушень на шляху демократизації і розвитку громадянського суспільства експерти вважають необхідним:

– посилити вплив громадянського суспільства на процес прийняття рішень органами державної влади, урегулювати роботу дорадчих структур при центральних органах державної влади, запровадивши єдину звітність про діяльність громадських рад та її результати з обов'язковим оприлюдненням цієї інформації на сайтах відповідних органів влади, а також визначивши необхідне коло інформаційно-аналітичних матеріалів, що їх державні органи мають надавати громадським радам; завершити процес формування громадських рад при центральних органах виконавчої влади та всіх Комітетах Верховної Ради

України. За даними Кабінету Міністрів України громадські ради створені при 72-х органах виконавчої влади; до їх складу входить близько 2-х тисяч осіб, із яких понад 1 тисяча є представниками громадських організацій, до 200 представників професійних спілок. Водночас згідно з даними соціологічних досліджень, обізнані про діяльність дорадчих структур при органах влади лише 14,3% громадян України²¹⁶;

- розробити та прийняти довгострокову інформаційно-освітню програму щодо ролі інститутів громадянського суспільства як засобу впливу на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Створити відкритий і загально-доступний реєстр громадських об'єднань на сайті Міністерства юстиції України;

- прийняти нову редакцію Закону України «Про об'єднання громадян», у якій передбачити: по-перше, приведення статусу громадських організацій у відповідність до норм Цивільного кодексу України та скасування обов'язкових вимог щодо їх територіального статусу; по-друге, спрощену процедуру реєстрації громадських об'єднань, яка не створюватиме дискримінаційних умов їх реєстрації порівняно з підприємницькими структурами; визнання права юридичних осіб бути засновниками громадських організацій; по-третє, порядок ведення реєстру громадських організацій та доступу до нього; по-четверте, чіткі підстави і порядок проведення перевірок, перереєстрації та припинення діяльності громадських організацій органами влади; по-п'яте, визнання права громадських організацій захищати інтереси не тільки своїх членів.

Корупція спричиняє руйнівний вплив на всі сфери життя українського суспільства, є серйозною перешкодою для реформ в економіці, гальмує становлення ринкових інститутів, перешкоджає надходженню інвестицій та становить загрозу національній безпеці України. Корупція має загальнонаціональний системний характер і справляє визначальний вплив на українську політику, економіку та інші сфери суспільного життя. Висока вартість життя і медичного обслуговування, низький рівень правової та політичної культури обумовлюють поширення корупції як

соціального явища. Вона є найсуттєвішою причиною низького рівня суспільної довіри до всіх інститутів державної влади.

Згідно з Індексом сприйняття корупції міжнародної організації Transparency International Україна у 2010 р. посіла 134-те місце (із 179-ти) з індексом 2,4; у 2009 р. – 146-те місце (із 180-ти) з індексом 2,2; у 2008 р. – 134-те місце (із 180-ти) з індексом 2,5²¹⁷; у 2007 р. – 118-те місце (із 179-ти) з індексом 2,7; у 2006 р. – 99-те місце (із 163-х) з індексом 2,8; у 2005 р. – 107-ме місце (із 158-ми) з індексом 2,6. У попередні роки індекс корумпованості був ще нижчим²¹⁸. Transparency International вважає будь-який індекс нижче трьох балів «ганьбою для нації», яка змушена жити в тотально корумпованій країні.

Причинами цього становища є:

– зловживання владними повноваженнями з боку посадових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, яке зумовлене: по-перше, відсутністю реальних механізмів дієвого контролю за прийняттям державно-управлінських і адміністративних рішень; по-друге, непрозорим характером приватизації та земельних відносин; по-третє, незадовільним станом координації діяльності державних органів щодо запобігання та протидії корупції та контролю за цією діяльністю. За викриття й розслідування корупційних правопорушень в Україні відповідають чотири правоохоронні органи: Генеральна прокуратура України, Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України і Державна податкова адміністрація. У багатьох випадках між ними бракує координації, що знижує ефективність антикорупційної діяльності; по-четверте, невизначеністю механізмів моніторингу та контролю за належним виконанням Плану заходів щодо реалізації Концепції подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» на період до 2010 р., затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України №657-р від 15 серпня 2007 р.; по-п'яте, невідповідністю міжнародним стандартам законодавства щодо запобігання та протидії корупції. Недосконалість антикорупційного законодавства і невиконання нормативних актів, спрямованих на боротьбу з корупцією, гальмують процес її подолання, Кримінальний кодекс встановлює відповідальність за хабарництво, зловживання владою чи служ-

бовим становищем, а також за специфічні злочини, такі як розкрадання майна. Проте зловживання впливом, що рішуче переслідуються в розвинених країнах, в Україні злочином не вважається. Верховна Рада України впродовж тривалого часу не розглядає законопроекти з питань судової реформи, обмеження депутатської недоторканності, спрямовані на посилення протидії корупції.

Як свідчать результати дослідження настроїв громадської думки, понад дві третини (67,6%) респондентів переконані, що органи виконавчої влади не докладають значущих зусиль для боротьби з корупцією, а 77% опитаних вважають, що з 2004 р. рівень корупції залишився незмінним чи підвищився²¹⁹. Найбільш корумпованими, на думку громадян, є інститути державної влади: Верховна Рада України (54,2%), Кабінет Міністрів України (44,9%), міліція (54,2%), суди (49%), прокуратура (42,9%), митна і податкова служби (40,3%). У 2008 р. найменш корумпованими зпоміж державних установ громадяни вважали органи місцевого самоврядування (32,4%) та Президента України (36,8%)²²⁰;

– низький рівень участі суб'єктів громадянського суспільства в антикорупційних заходах, відсутність реального контролю з боку громадськості за діяльністю інститутів публічної влади посадових осіб;

– поширення політичної корупції, що спричинене недосконалістю виборчого законодавства України та завищеним рівнем депутатської недоторканності. Політична корупція провокує корупцію у сфері економіки, державного управління, правосуддя.

Для ефективної протидії корупції та в перспективі подолання цього суспільного явища, на переконання експертів, необхідно:

- обмежити недоторканність депутатів і суддів: унормувати можливість затримання депутата на місці скоєння злочину, що кваліфікується Кримінальним кодексом як тяжкий. Обсяг недоторканності суддів має бути обмежений виключно виконанням посадових повноважень;

- привести чинне антикорупційне законодавство України у відповідність до світових стандартів попередження та боротьби з корупцією, зокрема віднести політичну корупцію до категорії особливо тяжких злочинів;

- чітко визначити перелік осіб, на яких поширюється антикорупційне законодавство. До відповідальності за корупційні правопорушення мають обов'язково притягуватися і посадові особи суб'єктів господарювання всіх форм власності, а за надання матеріальних та нематеріальних благ особам, уповноваженим на виконання функцій держави, – будь-які фізичні та юридичні особи;

- запровадити щорічне публічне декларування доходів та видатків особами, які обіймають вищі посади в органах державної влади, суддів та членів сімей цих посадовців. Декларування видатків – необхідний елемент публічності влади, що забезпечує прозорість, чесність та відповідність заявленим морально-етичним принципам, – сприятиме недопущенню виявів корупції та зловживання службовим становищем, конфлікту службових та особистих інтересів;

- створити єдиний державний реєстр осіб, яких було притягнуто до адміністративної чи кримінальної відповідальності за корупційні правопорушення. Використання інформації такого реєстру надасть змогу під час проведення спеціальної перевірки кандидатів на відповідні посади та осіб, які обіймають відповідні посади, виявляти тих із них, яких раніше притягували до кримінальної чи адміністративної відповідальності за корупційні правопорушення. Інформація про юридичних осіб, причетних до корупції, що також повинна міститися в реєстрі, допоможе не допустити їх до участі в державних закупівлях;

- створити єдиний антикорупційний державний орган, до компетенції якого має бути віднесено вироблення єдиної антикорупційної політики в державі та реалізацію комплексу заходів протидії корупції;

- прийняти Кодекс адміністративних процедур України, яким, зокрема, визначити чіткий порядок і умови надання державою адміністративних послуг громадянам, процедури управлінської діяльності, за яких буде зменшено обсяг безпосередніх контактів фізичних і юридичних осіб із державними службовцями, встановити порядок урегулювання конфлікту державних та приватних інтересів;

- надати широкі права громадськості щодо участі в заходах протидії корупції; створити ефективний механізм доступу громадян, неурядових організацій та ЗМІ до інформації про діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб;

- формувати в населення негативне ставлення до корупції; прийняти державну програму щодо стимулювання діяльності громадських організацій і ЗМІ, що здійснюють моніторинг практики протидії корупції й поширюють отриману ними інформацію, та популяризації прикладів успішної реалізації антикорупційних дій в Україні.

5.3. Особливості виборчої системи сучасної України в контексті світового досвіду і європейських стандартів

Адекватно аналізувати функціонування будь-якого демократичного режиму і політичної влади неможливо окремо від аналізу його виборчої системи, адже остання виступає однією з ключових складових цілісної інституційно-політичної композиції. Україна все ще перебуває у стані пошуку як форми правління, так і найоптимальнішої виборчої моделі, яка враховувала б особливості її суспільно-політичного розвитку, регіонального поділу, сприяла б політичній структуризації українського суспільства та реалізації інтересів якомога більшої кількості його верств і соціальних груп. Для України, яка сьогодні знаходиться на етапі інституційного оформлення політичної реформи, існує атрибутивний зв'язок між розвитком ефективної представницької демократії й упровадженою пропорційною системою представництва, тому обговорювати чинну виборчу модель необхідно не тільки через призму її безпосередніх результатів, а й з урахуванням того, наскільки вона відповідає викликам часу та об'єктивній логіці загального суспільно-політичного процесу.

Очевидно, немає хороших чи поганих виборчих систем – є системи, які підходять чи не підходять тій чи іншій країні. Ефективність виборчої системи обумовлюється виключно національними особливостями і традиціями держави, не можна лишати поза увагою і той факт, яких цілей прагнуть досягти

політики, змінюючи виборчу систему. З огляду на це слушною є позиція Конституційного Суду України, викладена ним у рішенні №1-рп/98 від 26 лютого 1998 р., відповідно до якого проблема вибору виборчої системи, за якою формується склад Верховної Ради України та представницьких органів місцевого самоврядування, є питанням політичної доцільності. І не тільки, адже національна свідомість, рівень розвитку політичної і правової культури, як і стан суспільної моралі, є чинниками, які не можуть не враховуватися при виборі виборчої системи. Таким чином, надання переваги пропорційному чи мажоритарному формату виборчих систем варто розглядати як одну з фундаментальних інституційних альтернатив, з якими стикається демократична держава.

Від того, наскільки виборча система відповідає формі правління та державному устрою, залежить спроможність державних інститутів здійснювати свої функції. Не потребує доведення той факт, що у світі не існує ідеальних виборчих систем і що пропорційна система теж має свої позитивні риси і недоліки. Завдання держави – максимально використовувати її наявні переваги і мінімізувати властиві їй недоліки.

Світовий досвід свідчить, що саме якість партійної системи, її розвиток є одним із фундаментальних чинників для функціонування демократичного режиму і політичної влади. Якщо звернутися до світової практики, то пропорційна система налічує більше ста років. У тій чи іншій модифікації вона використовується в 48-ми країнах світу, переважно в Європі. Із 27-ми країн Євросоюзу її використовують при проведенні парламентських виборів 18 держав.

До ключових переваг пропорційної системи традиційно дослідники відносять такі:

- вона сприяє політичній структуризації суспільства й чіткішому визначенню ідеологічних симпатій електорату;
- виборець голосує здебільшого за певні політичні платформи, а не за позицію окремих громадян;
- пропорційна виборча система значно підвищує роль і значення політичних партій у суспільному житті і стимулює розвиток партійної системи країни;

- вона інтенсифікує конкуренцію ідей, ідеологій, програм політичних партій у боротьбі за електоральну підтримку під час виборчих кампаній;

- на відміну від мажоритарної, пропорційна виборча система краще враховує відповідність між кількістю голосів і депутатських мандатів.

Пропорційна система формує систему політичної відповідальності влади, при якій на заміну атомізованій розпорошеній політичній безвідповідальності непартизованого депутатського корпусу приходить чітка, зрозуміла система, що діє автоматично, – коли правляча партія чи коаліція партій, яка не змогла виправдати довіри виборців, на наступних виборах такої довіри не отримає. Пропорційна система розглядається як засіб, який дає можливість припинити безлад у парламенті, про що стверджував авторитетний дослідник партійних систем Дж. Сарторі, коли писав, що «... без пропорційного представництва «важкі суспільства стали б «неможливими суспільствами»²²¹.

У той же час пропорційній системі властиві й істотні недоліки:

- вона сприяє надмірному збільшенню кількості партій (так званий «ефект мультиплікатора») і фрагментації партійної системи;

- пропорційна система створює проблеми стабільності урядів: рідко за підсумками виборів якась одна політична сила отримує абсолютну більшість голосів і формує однопартійний уряд. Частіше виникає необхідність у створенні багатопартійної більшості і коаліційного уряду, а коаліції далеко не завжди бувають стабільними і, як свідчить не тільки український досвід, не так легко створюються, як того хотілося б;

- при застосуванні пропорційної виборчої системи на загальнонаціональному рівні недостатньо представлені інтереси регіонів;

- пропорційна виборча система з жорсткими («закритими») партійними списками веде до надмірної концентрації влади в руках партійних лідерів, до безпосередньої залежності висування кандидатів у депутати від позицій партійного апарату, партійної бюрократії, яка може, керуючись вузькогруповими

інтересами, включати до партійних списків не тільки непопулярних, а навіть одіозних людей;

– слабшає зв'язок між виборцями і парламентарями, оскільки голосування йде за партії, а не за конкретних осіб.

Та все ж, при всіх недоліках пропорційної виборчої системи, вона найпоширеніша у світі, її різні модифікації використовують близько 60% демократичних країн світу.

До впровадження на парламентських виборах 2006 р. пропорційної системи, з 1998 р. в країні використовувалася «лінійна змішана система», за якою 225 депутатів обиралися за пропорційною системою в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій (п. 1 частини третьої ст. 1 Закону України «Про вибори народних депутатів України»²²² від 24 вересня 1997 р.). Інша половина українського парламенту обиралася в мажоритарних округах. Змішана виборча система застосовувалася як перехідна від мажоритарної до пропорційної і була своєрідним компромісом між необхідністю забезпечити стабільність уряду і демократичним представництвом у Парламенті. У 2004 р. був прийнятий закон, що запроваджував пропорційну систему виборів, мета якої – зміцнити партії та трансформувати конкурентні відносини із міжособистісного на міжпартійний рівень.

Можливості введення пропорційної виборчої системи в Україні обговорювалися із завидною постійністю, але завжди цьому процесові що-небудь заважало. Спочатку на сильній заваді стояла відсутність партій, окрім КПУ, якій ніхто віддавати владу не збирався. Передбачалося, що рано чи пізно електорат комуністів відіре, а партії традиційного європейського ідеологічного спектра зміцніють і стануть на ноги. Ні того, ні іншого не відбулося. Пізніше дуже заважала роздробленість центристських (провладних) сил. Коли її вдалося частково подолати, проблема скоріше загострилася, ніж була знята. Найнадійнішим резервом поповнення частини депутатського корпусу, орієнтованої на виконавчу владу, були і залишалися депутати-мажоритарники-бізнесмени, які перемagliли за підтримки місцевої влади і контролювалися через бізнес за допомогою силових структур.

Система, що склалася, у жодному випадку не розглядалася як ідеальна. Велика кількість мажоритарників вела до фрагментарності депутатського корпусу України. Розмаїття інтересів зводило нанівещь ефективність багатьох лобістських кроків, дисципліна і відвідуваність сесійних засідань у провладних фракціях серйозно шкутильгала, не тільки користуватися владою, але й утримувати її ставало все складніше.

Зазначимо, що «нормативні цілі при виборі виборчої системи пов'язані з уподобанням політичних сил, що відіграють провідну роль на етапі політичного впливу напередодні виборів. А оскільки в публічній риторичі «демократичних рухів» у Східній Європі важливе значення мала схильність до ідеї багатопартійної демократії, немає нічого дивного в тому, що спостерігається залежність між масштабами їх політичного впливу на момент розробки виборчих законів і вибором на користь пропорційної системи»²²³.

Упровадження пропорційної виборчої системи на виборах 26 березня 2006 р. привело до встановлення «партійного режиму», триумфу електоральних партій, значного зростання ролі професійних політиків (партійних функціонерів) і краху політиків безпартійних.

Зупинимося на позитивних наслідках запровадження пропорційної системи, за якої народний обранець має реалізовувати функції як народний, а не окружний депутат. Крім цього, слід мати на увазі, що пропорційна система виборів покликана сприяти стабільності парламентської більшості та діяльності коаліційного уряду.

Пропорційна виборча система забезпечує пропорційне представництво в парламенті основних політичних уподобань громадян України, чого важко, а то й неможливо досягти за мажоритарної системи. Для практичної ілюстрації можна навести результати виборів 1994 р. При мажоритарній системі члени Народного Руху України зібрали в цілому 5,15% голосів виборців, але отримали лише 16 місць у Верховній Раді України замість 23-х, які мали б відповідати відсотку голосів. При змішаній системі 1998 р., наприклад, за список кандидатів від Партії зелених України подано 5,44% голосів виборців, і таким чином партія

провела до парламенту 19 народних депутатів, хоча за мажоритарною складовою ПЗУ не отримала жодного мандата²²⁴.

Пропорційна система забезпечує краще структурування Парламенту – формування фракцій та парламентської більшості. Усупереч усім колізіям, в українському Парламенті була створена і діяла коаліція депутатських фракцій. Парламентською більшістю уперше в Україні сформований коаліційний уряд на основі політичної відповідальності.

Пропорційна система сприяє зростанню ролі політичних партій та політичному структуруванню суспільства. На виборах 2006 р. українська партійна система зробила помітний крок вперед у своєму розвитку – основна конкуренція між партіями йшла в ідейному полі. Саме привабливість ідейно-програмних пропозицій, а не обсяг засобів, як це часто бувало раніше, визначила долю партій у виборчій кампанії.

Запровадження пропорційної виборчої системи відповідає світовим тенденціям: практично всі країни Західної та Центральної Європи застосовують пропорційні виборчі системи.

Мажоритарна система (чи мажоритарна складова виборчої системи) більшою мірою піддається впливу адміністративного ресурсу, ніж пропорційна. Механізм взаємного партійного контролю над виборчим процесом значно ускладнює централізоване використання адміністративного впливу на користь тієї чи іншої політичної сили.

Пропорційна виборча система посилює політичну відповідальність політичних партій. Пропорційна виборча система закритих списків у єдиному окрузі стимулює формування загальнонаціональних партій і зменшує небезпеку регіоналізації політичних сил та розколу країни.

Головним підсумком дострокових виборів 2007 р. стало те, що, з одного боку, вони істотно не змінили співвідношення сил опозиції й коаліції у Верховній Раді України й не призвели до якісної зміни депутатського корпусу. Але, з іншого боку, – вони продемонстрували ряд тенденцій, з якими учасникам політичного процесу доведеться рахуватися вже в найближчому майбутньому.

Прискіпливий аналіз результатів парламентських виборів 2006–2007 рр. дає підстави виявити досить чітку тенденцію до

політичного структурування українського суспільства. Так, порівнявши результати трьох останніх виборів до Верховної Ради України (1998, 2002, 2006 рр.) у частині пропорційної виборчої системи та дострокових виборів 2007 р., незважаючи на зменшення прохідного бар'єру на виборах 2006 р. з 4% до 3%, зростання кількості учасників виборчих перегонів (відповідно 30, 33 та 45 політичних партій і блоків) та суттєве їх зменшення через ряд об'єктивних і суб'єктивних чинників на дострокових виборах 2007 р. до 20-ти (цей чинник теоретично мав би сприяти більш чіткому й усвідомленому волевиявленню громадян, а, отже, і об'єктивнішій оцінці учасників політичного процесу, але, з іншого боку, зниження явки виборців майже до 62% деякою мірою знівелювало цю об'єктивну оцінку), зменшення явки виборців (відповідно 70,8%, 69,3%, 67,8% та трохи більше 62%) маємо:

- зменшення кількості партій та блоків, які подолали прохідний бар'єр і потрапили до Верховної Ради України (відповідно 8, 6, 5 і 5);

- збільшення відсотка виборців, які голосують за «прохідні» партії і блоки (65,8%, 75,72%, 77,73% і 88,58%). Усе більше виборців, навіть якщо й мають інші політичні уподобання, голосують за партії і блоки, які напевно спроможні пройти до українського Парламенту;

- зменшення відсотка виборців, які голосують «проти всіх» (5,25%, 2,45%, 1,77%), і незначне його зростання на дострокових виборах 2007 р. до 2,73% (частина українських громадян розчарувалася у всіх діючих політиках, проте це люди мислячі і вони усвідомлюють свій громадянський обов'язок, своїми діями вони хочуть дати сигнал політикам, що вони їм не подобаються. До таких осіб потрібно додати тих, хто свідомо не пішов на вибори, і таких людей також стало більше)²²⁵;

- збільшення кількості громадян, що очікують на появу нової політичної сили, над лідерами якої не тяжітиме «гаємниця першого мільйона». Про це свідчить більший, ніж на попередніх (2006 р.) виборах відсоток тих, хто проголосував проти всіх;

- зменшення популярності антиукраїнських партій і гасел у народі. Пріоритет національних державних інтересів, що є

визначальним у європейській практиці, стає помітнішим і в Україні;

– окреслення позитивних зрушень у плані єдності України. Минулі парламентські вибори продемонстрували, що сьогодні досить багато голосів за Партію Регіонів було віддано і на Галичині, а на Сході, відповідно, за помаранчевих. А це означає, що практика підтримки земляків поступово відходить у минуле. Виборюючи місця в Парламенті, пропонуючи альтернативні механізми розвитку країни і критикуючи опонентів, політики мимоволі зближували між собою виборців різних регіонів України;

– попри те, що Україна залишилася достатньо чітко розділеною на 17 помаранчевих і 10 біло-синьо-червоних регіонів, кількість так званих «базових» регіонів, у яких окремі партії традиційно й беззаперечно домінували на виборах 2006 р. (показали результат, який на 50% перевищив їхні ж досягнення в цілому по Україні), зменшилася на чверть. Скоротилася кількість регіонів, у яких традиційно спостерігалось «відторгнення» певних партій (коли партія чи блок одержували менше ніж 50% голосів порівняно зі своїм загальноукраїнським результатом)²²⁶. Це означає, що партійні проекти поступово перетворюються з регіональних на загальнонаціональні.

Таким чином, усе більше виборців, навіть якщо й мають інші уподобання, голосують за партії і блоки, які напевно спроможні пройти до Парламенту. Помаранчева революція стерла всі ідеологічні відмінності й відтінки між політиками. В одній особі став поєднуватися реформатор і ліберал із соціалістом і популістом одночасно. І ще ніхто не дав кваліфікованої відповіді на питання: чи можна сумістити справедливість (яка припускає боротьбу й перерозподіл) і солідарність (яка припускає компроміс і об'єднання)?

Опоненти пропорційної системи в тому вигляді, у якому вона запроваджена й використовується в Україні, а саме системи закритих партійних списків у єдиному загальнодержавному багатомандатному окрузі, наводять інші аргументи:

– виборча система закритих партійних списків звуужує обсяг виборчих прав громадян, а отже, їх вплив на формування влади у державі. Громадяни, які не є членами політичних партій

(а це більшість виборців України), не мають права висувати кандидатів у народні депутати, не можуть впливати на порядок розташування кандидатів у партійному списку;

– закриті списки можуть перетворити виборців в об'єкт маніпуляцій, демократію, політичну систему – в охлократію, а всіх громадян країни – у самураїв, які живуть у постійній війні на шкоду Україні;

– у виборчому списку буде до 450-ти прізвищ, і виборець, віддаючи свій голос за список, робитиме це, по-суті, всліпу, бо реально доступними для нього будуть хіба що перші п'ять–десять прізвищ;

– виборча система такого типу не виправдано збільшує роль партійних лідерів у проведенні виборів, оскільки саме лідери партій мають вирішальний вплив на формування списку кандидатів. За відсутності традицій внутрішньопартійної демократії це призведе до узурпації влади лідерами кількох політичних партій;

– нова виборча система не сприятиме оновленню депутатського корпусу, позаяк на чергові вибори партія висуватиме переважно діючих депутатів;

– запровадження пропорційної виборчої системи закритих списків на виборах районних та обласних рад суперечить конституційним положенням про статус цих рад (районні та обласні ради представляють спільні інтереси відповідних територіальних громад – ст. 140 Конституції України)²²⁷;

– система закритих партійних списків розриває зв'язок кандидата і майбутнього депутата зі своїми виборцями. Кандидати, які займають у списку місця від 6-го й нижче, невідомі більшості виборців і, по суті, не несуть відповідальності перед ними за свою діяльність²²⁸.

Таким чином, пропорційна виборча система призвела до виникнення нових і поглиблення деяких старих проблем. Політична структуризація й ідеологізація виборчих дискусій спровокували надмірну політизацію в суспільстві й підсилили політико-культурні розколи, що існували в Україні. Країна розділилася на декілька таборів, і подекуди виборча кампанія

своєю риторикою нагадувала бойові дії. Дерегіоналізація політики і перехід до конкуренції загальнонаціональних проектів, на що так покладалися експерти й суспільство, в Україні вилилися в непримиренну боротьбу розірваної держави.

У плані структуризації партійної системи позачергові вибори 2007 р. показали, що політична підтримка в Україні на сьогоднішній день коливається між 5–6-ма силами. Більше того, на три політичні сили припадає майже 90% місць у Верховній Раді України. Це означає, що виборці пов'язують свої надії зі впливовішими політичними силами і свідчить про те, що посилюється тенденція до формування в Україні три- чи навіть двопартійної системи, на нашу думку, досить небезпечної для країни. Небезпечної тому, що в Україні практично відсутні партії європейського типу, а є утворення на зразок закритих акціонерних товариств, які утримуються певними бізнес-структурами. На відміну від Західної Європи, де партії фінансуються головним чином виборцями, серед яких основним є середній клас, в Україні небезпека полягає в тому, що політика перетворюється на справу декількох сотень людей.

Наступна проблема – це ризики управління. Причиною труднощів при формуванні коаліції і впровадженні ефективної урядової політики є як пропорційна виборча система, так і насамперед політичні сили та окремі політики, які не здатні переступити через власні амбіції. Провал помаранчевої коаліції та оголошені й проведені дострокові парламентські вибори 30 вересня 2007 р. як результат «діяльності» антикризової коаліції – яскраве підтвердження того, як не слід діяти в умовах цієї системи.

Українська суспільно-політична практика показує, що доводиться здебільшого діяти винятково за обставинами та користуватися наявними ресурсами й можливостями. Саме така позиція визначала і визначає сьогодні стратегію всіх урядів України у впровадженні реформ. Такий висновок передбачає вжиття негайних заходів, що базуються саме на науковому вивченні та творчому застосуванні сучасного апробованого передового досвіду реформування системи інституційного устрою влади і політичних відносин, а саме:

– децентралізація й деконцентрація системи інституційного устрою влади та управління на макро- і мікрорівнях. Цей процес має супроводжуватися, насамперед, делегуванням повноважень від центральних інститутів влади до органів місцевого самоврядування, залученням професіоналів, виробленням якісно необхідних послуг у цій сфері діяльності. Досвід передових країн (наприклад, Великобританії, Канади, Фінляндії, Нідерландів, Ісландії, Польщі тощо) свідчить, що це призведе до поступового, поетапного скорочення чисельності держслужбовців, готовності до налагодження ефективних партнерських зв'язків із неурядовими організаціями (в Україні їх зареєстровано понад 10 тисяч, але реально діє трохи більше тисячі), створення ефективних урядових коаліцій.

Для України був би корисним досвід розвинених держав щодо створення інноваційних структур, які контролюють реформування системи інституційного устрою влади і політичних відносин: так, у Канаді були створені спеціальні оперативні виконавчі органи реформування; у Нідерландах – «попередні апеляційні комітети» для розгляду скарг громадян у різних сферах діяльності інститутів влади; в Австралії – спеціальні виконавчі агентства; у Південній Кореї у відповідь на економічну кризу був сформований Комітет із реформи державної влади тощо²⁹;

– перегляд інституційної системи державної влади, а саме пріоритету ролі міністерств та центральних відомств влади у тому, що стосується практики силового тиску в прийнятті й реалізації управлінських рішень, застосування санкцій з їхнього боку, підвищення вимог до якості управлінських послуг. У цьому зв'язку важливо забезпечити можливість ефективного вивчення, осмислення та практичного використання міжнародного передового досвіду;

– упровадження у владний інституційний процес принципу професіоналізму держслужбовців: прийняття на роботу в інститути державної влади, кар'єрний ріст, зміцнення відповідальності і дисципліни тощо повинно опиратися на чіткі легітимні норми і принципи та міжнародні стандарти, їх легітимне закріплення в діяльності влади на всіх рівнях, а не визначатися фактором лише

особистих і родинних зв'язків, кумівства тощо. Завдяки цьому довіра до сучасної влади в Україні поступово зростатиме.

Цікавим для України є досвід Великобританії, де інституційні структури місцевих органів влади самостійно розглядають питання про доцільність тієї чи іншої владно-управлінської функції, аналізують цілі та завдання, яких вони досягли, сприяють ефективності й конкурентоспроможності системи управління, обмінюються досвідом. У процесі модернізації інституційної системи влади активно впроваджується принцип «нетерплячого ставлення до посередності», який передбачає суворий контроль за результатами діяльності чиновників, моніторингу послуг усіх інститутів та рівнів влади для виявлення найбільш ефективного способу підвищення якості та ефективності політичних рішень. Такий принцип міг би стати ключовим і в реформуванні інституційного устрою влади і політичних відносин в Україні, але українська практика свідчить про інше.

Практика показує, що вищеназвані розвинуті держави світу просуваються вперед поступово (дослідники зазначають це як загальну тенденцію для транзитних держав), опираючись на досягнуті поетапні результати;

- упровадження контрактної системи, використання тестування державних службовців. Мають бути створені й розширені можливості наймання державних службовців на умовах контрактів із фіксованим строком перебування на посаді, діяльність яких повинна періодично піддаватися аналізу й ревізії для визначення ефективної інституційної структури;

- втілення принципу оплати праці за результатами діяльності;

- з метою підвищення результативності й відповідальності у сфері державної влади – упровадження практики подання щорічних публічних звітів про результати їх діяльності, забезпечення їх відкритості завдяки більш широкому доступу громадськості до даних про результати діяльності інститутів влади;

- зміцнення системи стримувань і противаг: варто розширити повноваження зовнішніх незалежних аудиторських відомств, що здійснюють контроль діяльності органів влади.

Дострокові вибори 2007 р. переконливо продемонстрували, що український виборець не голосує за ідеологію – він голосує за особистості. Вибори продемонстрували невисоку якість партійного будівництва, а саме: його безструктурність і безідейність. Розгалужена структура партій, а не їх кількість – важливий критерій партійної системи. Саме структура здатна забезпечувати партії постійний електорат і представництво в локальних органах влади. Основним критерієм, за яким формується партійна система і структуруються інтереси суспільства, є ідеологія. Жодна з трьох найбільших політичних сил в Україні не спроможна дати чіткої відповіді на питання, яку ідеологію вона сповідує. Відсутність ідеологічного напрямку не дає можливості класифікувати політичні партії і виділити між ними принципові відмінності. Фактично це спотворює волевиявлення громадян України. Враховуючи це, головні політичні сили (Партія Регіонів, БЮТ і НУНС) використовували одні й ті ж агітаційні теми і фактично відрізнялися одна від одної лише фігурами своїх лідерів.

Парламентські вибори 2007 р. продемонстрували, що в умовах наростаючого «розриву» між політичним простором та іншими сферами суспільного життя, у політиків не існує ніякого способу добитися голосів виборців, окрім використання популістських гасел. З іншого боку, виборці розчарувалися в ідеологіях і їм не залишається нічого іншого, окрім голосування за харизматичних (чи просто «оформлених» за допомогою різних політтехнологій) лідерів.

Звертає на себе увагу соціальна спрямованість передвиборних обіцянок більшості політичних сил, часто – нереальних. Унаслідок цього в Парламенті (і у владі, і в опозиції) опиняються популістські сили. Прогресуючий непрофесіоналізм політичної еліти в поєднанні з популізмом і тактичною орієнтацією тільки підриває її легітимність в очах населення України. Для перспектив України це не найкращий варіант.

Хід парламентської виборчої кампанії 2007 р. виявив орієнтованість сьогоденшньої політичної еліти України переважно на тактику, а не на стратегію. Вчинки політиків свідчать про те, що вибори для них – це «бої без правил», де можливі всі, навіть найбрудніші прийоми. В Україні перед політичною елітою

постало відразу декілька питань, на які вона відповісти, швидше за все, не зможе. Головне з них – де знайти гідну заміну собі і своєму оточенню, яка може компетентно справлятися із завданнями державного управління, а не продовжувати одвічну справу своїх попередників – перерозподіляти ресурси.

Результати виборчої кампанії 2007 р. продемонстрували, що політична зрада, як би дивно таке словосполучення не звучало, виявилася поміченою і покараною виборцями: втрати СПУ полягають не тільки в недорахуванні за результатами виборів 776039 голосів²³⁰, а взагалі у випадінні з парламентської «владної обойми». Партіям слід мати на увазі, що невиконання обіцянок також карається виборцями – це видно на прикладі двох «партій влади» (як блоку НУНС, що раніше багато наобіцяв виборцям, так і Партії Регіонів), підтримка яких в абсолютному вираженні скоротилася на 238128 та 134827 голосів відповідно²³¹. Виборці дали урок і більшості дрібних партій, які у своїх обіцянках намагалися явно обдурити народ і обіцяли все, що завгодно, тільки не реальну роботу з удосконалення управління і життя в країні. А на фоні розчарованості у великих партіях у деяких із них все-таки був шанс.

Інтереси територіальних общин майже не представлені в найвищому законодавчому органі. Пропорційна система і процедурно, і нормативно не дає можливості регіональним общинам відстоювати свої інтереси на вищому законодавчому рівні. Ця проблема загострюється в Україні ще й тим, що в нас не завершена реформа місцевого самоврядування, а також існує ряд серйозних нормативно-процедурних суперечностей щодо управлінської вертикалі між Президентом України і Кабінетом Міністрів України.

Передбачена Законом України «Про вибори народних депутатів України» процедура складання та уточнення списків виборців аналогічна тій, яка знайшла відображення в Законі України «Про вибори Президента України». Оскільки створення Державного реєстру виборців ще не завершено, то закономірно, що не вдалося забезпечити максимальне втілення принципу загального виборчого права в життя і під час проведення президентських виборів 2010 р. Зокрема, залишається під

сумнівом вирішення питання забезпечення участі у виборах більшості громадян, які в день виборів перебуватимуть за межами України (система формування списків виборців на закордонних виборчих дільницях на підставі даних консульського обліку – ч. 5 ст. 35 Закону України «Про вибори народних депутатів України», – як і під час проведення виборів Президента України у 2004 р., фактично позбавить можливості участі у виборах громадян, котрі не перебувають на консульському обліку, зокрема тих, які нелегально перебувають на територіях відповідних держав). У той же час процедура складання та уточнення списків виборців може бути суттєво удосконалена шляхом: 1) встановлення вимог до форми списку виборців (наскрізна нумерація виборців та аркушів, проставлення печаток комісії та підписів членів комісії на кожному аркуші списку виборців, врегулювання процедури внесення змін до списку виборців); 2) надання уповноваженим особам партій (блоків) права на отримання копії списку виборців у територіальній (ТБК) чи дільничній (ДБК) виборчих комісіях на електронному чи паперовому носіях; 3) удосконалення процедури видачі та обліку відкріпних посвідчень (на увагу заслуговує позитивний досвід застосування положень ст. 4 Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» в ході підготовки та проведення повторного голосування 26 грудня 2004 р.).

Досвід запровадження пропорційної виборчої системи в Україні досить чітко поставив на порядок денний проблему вдосконалення процедури формування дільничних та територіальних виборчих комісій. Передбачений статтями 22-ю та 23-ю Закону України «Про вибори народних депутатів України» порядок формування ТБК та ДБК має ті ж недоліки, що й порядок формування ТБК та ДБК за Законом України «Про вибори Президента України». Зокрема, відсутність будь-яких обмежень граничної кількості членів ТБК (частина 1-а ст. 22, частина 2-а ст. 23 Закону України «Про вибори народних депутатів України» встановлює лише мінімальну кількість осіб, які можуть входити до складу ТБК – 14 осіб, та ДБК – 10 осіб) за

умови участі у виборах значної кількості партій та блоків може негативно вплинути на ефективність роботи відповідних виборчих комісій. Сумнівною видається й доцільність надання права висування кандидатур на посади членів комісії всім партіям та блокам – суб'єктам виборчого процесу. Як вихід із ситуації, можливо, відповідне право було б доцільно надати лише тим партіям, які на попередніх парламентських виборах самостійно чи у складі виборчого блоку подолали виборчий бар'єр (при цьому для партій, які на попередніх виборах народних депутатів України подолали виборчий бар'єр у складі виборчого блоку варто встановити мінімальний рівень представництва у Верховній Раді України). Такий підхід, на нашу думку, сприяв би зменшенню кількісного складу виборчих комісій та в перспективі позитивно вплинув би на стабільність партійної системи. У Законі України «Про вибори народних депутатів України» також, варто закріпити положення, що місце постійного проживання члена виборчої комісії не повинно визначати його право бути призначеним на посаду члена комісії.

При підготовці змін до Закону України «Про вибори народних депутатів України» на увагу заслуговують також положення Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року», якими встановлено заборону на прийняття рішень про внесення змін до складу виборчих комісій за певний строк до дня виборів, входження до складу виборчої комісії спеціальної виборчої дільниці, утвореної в стаціонарному лікувальному закладі, та працівників відповідного закладу.

Особливу увагу законодавець має приділити вдосконаленню процедури підготовки та проведення виборів народних депутатів України в закордонному виборчому окрузі, оскільки, за неофіційними даними, за межами території України постійно проживає близько 7-ми мільйонів українських громадян. Хоча Закон України «Про вибори народних депутатів України» (частина 6-а ст. 2 Закону) закріплює право голосу на виборах за всіма громадянами України, які в період підготовки та проведення виборів народних депутатів України проживають чи перебу-

вають за межами території України і перетнули державний кордон України на законних підставах, реалізація цього права ускладнюється положеннями частини 2-ї ст. 35 цього Закону, за якою до списків виборців на закордонних виборчих дільницях включаються громадяни на підставі даних консульського обліку. З огляду на це потребує розширення коло підстав для включення громадян до списків виборців на закордонних виборчих дільницях. До таких підстав можуть бути віднесені, зокрема, подані виборцями заяви про бажання взяти участь у виборах, офіційна інформація органів державної влади країни, надана за запитом офіційних представництв України за кордоном. У будь-якому випадку складання списків виборців лише на підставі даних консульського обліку суттєво зменшить кількість виборців, які можуть взяти участь у виборах народних депутатів України. Негативно впливає на участь виборців, які перебувають чи постійно проживають за кордоном, недостатньо обґрунтований підхід, за яким діяльність ДВК на закордонних дільницях здійснюється лише у приміщеннях посольств, консульств та консульських відділів посольств. На наш погляд, із вимог частини 5-ї ст. 19 Закону України «Про вибори народних депутатів України» (створення дільниць при офіційних представництвах) не впливає обов'язковість функціонування ДВК виключно в приміщеннях відповідних офіційних представництв. У той же час діяльність ДВК за межами офіційних представництв породжує низку інших проблем (зокрема, подвійної дії виборчого законодавства України та законодавства країни, у якій створюється ДВК). Саме тому потребують законодавчого уточнення функції МЗС у частині, що стосується участі міністерства в підготовці та проведенні виборів народних депутатів України в закордонному виборчому окрузі. Актуальним є також питання встановлення особливостей оскарження рішень ДВК в закордонному виборчому окрузі, врегулювання порядку складання та уточнення списків виборців на виборчих дільницях, утворених у військових частинах, що дислокуються за межами України тощо.

Основна проблема, яка виникає при запровадженні пропорційної системи виборів, – це монополізація партіями права висування кандидатів у депутати. За деякими винятками

(Австрія, Швеція) таким правом володіють і безпосередньо виборці. Більше того, саме останні в більшості країн світу визнаються єдиними суб'єктами цього права. В Україні на даному рівні розвитку громадянського суспільства пропорційна система більш прийнятна й демократична, ніж мажоритарна й мажоритарно-пропорційна.

Конституційний склад Верховної Ради України обирається на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування «на засадах пропорційної системи з обранням народних депутатів України в багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків політичних партій відповідно до закону» (п. 3 прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про внесення змін до Конституції України»²³² від 8 грудня 2004 р.). Але перехідні положення Закону України «Про внесення змін до Конституції» не дають відповіді на запитання, які виборчі списки (закриті чи відкриті) запроваджуються пропорційною системою.

Противники пропорційної системи заявляють, що система, у якій партії фактично отримують монополію на висунення кандидатів у депутати, порушує норми Конституції України, за якими єдиним джерелом влади в Україні є народ: «народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування» (частина перша ст. 5 Конституції України)²³³. Іншим аргументом опонентів є те, що Конституція не надає політичним партіям статусу інституту реалізації влади народу. Таку позицію можна заперечити тим, що політична партія є засобом агрегації та реалізації колективних інтересів – «політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян» (частина друга ст. 36 Конституції України), відповідно беруть на себе політичну відповідальність за результатами виборів. Більше того, в одномандатних округах «відбувався зовсім не конкурс передвиборних програм, а фактично змагання великих фінансово-матеріальних та адміністративних ресурсів»²³⁴.

Пропорційну систему не можна назвати такою, що обмежує принципи народовладдя, і з низки інших причин. По-перше,

виборці не обмежуються у своїх правах, оскільки підтримують не політичні партії, а відповідно до закону «депутатів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів у депутати, включених до виборчого списку партії (блоку)» (ст. 4 Закону України «Про вибори народних депутатів України», 2005 р.). По-друге, залежність партійних депутатів від конкретних вказівок керівництва партій, а не аморфних побажань виборців, що важливо, коли ще не сформоване громадянське суспільство, сприяє якості їхньої роботи²³⁵. Однак, якщо мати на увазі українські реалії, то варто брати до уваги рівень внутрішньопартійної демократії (спосіб обрання лідерів) та особливості визначення ними партійної стратегії.

Окремою темою дискусії є закриті виборчі списки. З одного боку, результати виборів за закритими виборчими списками «жодним чином не можуть вплинути на черговість кандидатів у виборчому списку, що певною мірою мінімізує відповідальність уже обраних депутатів перед громадянами. З іншого боку, відкриті виборчі списки породжують нестабільність у самих партіях, підвищують конкуренцію між однопартійцями, що може навіть призвести до повного розколу партії»²³⁶.

При використанні закритих списків виборець голосує за партію, а не за окремих кандидатів, до того ж не має можливості впливати на розташування депутатів у списках. Отже, закриті виборчі списки мали б зміцнити структуру партій. Однак основну роль у формуванні списків відіграють керівні органи та лідери партії (нерідко й партії створюються під лідерів), що призводить до «обмеженості територій їх впливу та клановості»²³⁷. Таким чином, пропорційна система із закритими списками частково наслідує радянську однопартійну систему, «коли партія сама висувала список кандидатів, а роль виборця зводилася лише до проставлення ритуальної «галочки»²³⁸. Звичайно, виборці мають можливість вибору між партіями, однак при цьому увага звертається не на ідеологію партії, а на першу п'ятірку, що, у свою чергу, негативно впливає на формування як партійної, так і політичної системи, адже «за пропорційного представництва з голосуванням за закритими списками місце кандидата в списку (а відповідно, його шанси на успіх

на виборах) визначаються партійною верхівкою, що дає значні можливості приборкання норовистих депутатів, стримання їх амбіцій за допомогою постійної загрози викреслювання їх зі списку»²³⁹. Від розв'язання цієї, здавалося б, технічної проблеми залежить не тільки дієвість партії, а й ефективність державного механізму. Від того, наскільки адекватним буде представництво виборців у Парламенті, залежить легітимність системи влади зокрема й політичних рішень, які продукуються цією владою, загалом. Водночас надзвичайна поляризація поглядів політичних акторів країни і їх представництво в Парламенті здатне уповільнити чи й унеможливити процеси законотворення.

Закриті виборчі списки породжують чи підсилюють низку інших негативних явищ: по-перше, це вождизм: популярні лідери є не тільки локомотивом проходження інших депутатів до Парламенту, а й головним каталізатором поведінки фракції в ньому. Серед народних депутатів України формується певна ієрархія: ті, що приймають рішення; ті, що фінансово підтримують партію; виконавці. Такий розподіл повноважень певною мірою забезпечується конституційним обмеженням міжфракційних переходів депутатів, що призводить до посилення замкненості партійних еліт і невиконання партіями функції рекрутування²⁴⁰. Мислячи стратегічно, слід зазначити, що закриті списки створюють серйозні проблеми – такий принцип обумовлює не тільки ризик диктатури партійних лідерів, а й гальмує розвиток політичних партій через придушення внутрішньо-партійної конкуренції, викривлення системи кадрової і професійної селекції, перешкоджає появі нових лідерів тощо.

По-друге, це непропорційність представництва регіонів. В ідеалі формування виборчих списків має відбуватися відповідно до пропозицій, які надходять від місцевих (обласних осередків) політичної партії. Проте розташування кандидатів у списку визначається партійним керівництвом, тому пропорційна система несе загрозу деформації регіонального представництва: а) надмірність представництва депутатів-киян. Моніторинг «регіональності» депутатів п'ятого скликання засвідчив, що більше половини з них (261) заявили своїм постійним місцем проживання місто Київ²⁴¹. Експерти Агентства моделювання

ситуацій у доповіді «Парламентські вибори в Україні: регіональний аналіз виборчих списків провідних політичних сил», представлений на прес-конференції в УНІАН 5 вересня 2007 р. досить точно спрогнозували, що регіональне представництво Верховної Ради України 6-го скликання буде дуже деформоване й не відображатиме реальної електоральної карти країни. На їх думку, та модель пропорційної виборчої системи, яка використовується сьогодні в Україні, не може виправити вказаних недоліків²⁴²; б) невідповідність кількості виборців та депутатських місць, що одержали регіони. Зокрема, Житомирська область, яка налічує 718 тисяч виборців, була представлена 1-м депутатом, тоді як Севастополь із 109-и тисячами виборців – 4-ма депутатами²⁴³.

При вирішенні цього питання варто звернути увагу на російське законодавство про вибори до Державної Думи, де передбачено, що виборчі об'єднання (блоки) розбивають список кандидатів повністю чи частково на регіональні групи (ст. 37 Закону)²⁴⁴.

Відкриті виборчі списки дають можливість виборцям надати перевагу тому чи іншому члену партії, що дає змогу змінити порядок розміщення кандидатів у списку партії. Зрозуміло, що такий підхід до формування списків більшою мірою відповідає реальному волевиявленню виборців. Закриті виборчі списки дають більш-менш повну інформацію лише про першу п'ятірку. Зрозуміло, що такий спосіб визначення черговості дає переваги тим кандидатам, які займають перші (прохідні) місця у списку. Вважається, що такий спосіб формування списків структурує парламент за допомогою жорсткої партійної дисципліни.

Потребує вдосконалення організація голосування та підрахунку голосів. На рівні Закону України «Про вибори народних депутатів України» має бути: 1) конкретизовано порядок контролю за виготовленням та використанням виборчих бюлетенів; 2) звужено перелік документів, які є підставою для отримання видачі бюлетеня виборцю, включеному до списків виборців відповідно на загальній, спеціальній та закордонній виборчих дільницях; 3) удосконалено механізми забезпечення таємності голосування (використання виборчих скриньок, виготовлених із прозорого матеріалу, нанесення на виборчий бюлетень лінії

(ліній) перегину для складання бюлетеня); 4) покладено на ДВК обов'язок повідомлення ТВК інформації про кількість виборців, включених до списку виборців на дільниці; кількість виборців у витягу зі списку виборців для голосування за межами приміщення для голосування; кількість виборців, внесених до списку виборців на момент завершення голосування; кількість виборців, які отримали виборчі бюлетені на момент завершення голосування; кількість виборців, включених до списків виборців на підставі відкріпних посвідчень, та виборців, які на момент завершення голосування проголосували на підставі відкріпних посвідчень; 5) визначено основні засади функціонування ІАС «Вибори»; 6) удосконалено з урахуванням положень статті 14 Закону України «Про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» при повторному голосуванні 26 грудня 2004 року» порядок транспортування виборчої документації з ДВК до ТВК.

Волевиявлення як результативне голосування, а не участь у виборах має бути в основі процедури встановлення результатів. Звертає на себе увагу й те, що зменшення застережного виборчого бар'єра не є об'єктивним, оскільки не зумовлене посиленням розвитком політичних партій. Скоріше це наслідок політичних домовленостей. Запровадження 3% застережного бар'єра аргументувалося тим, що «... в Україні вже окреслились групи партій, які належать до лідируючої команди, тобто ті, що впевнено долають прохідний бар'єр, яким довіряють виборці..., а також ті, яким цього зробити не вдасться, тобто йдеться про партії-аутсайдери»²⁴⁵. Збільшення застережного бар'єра певною мірою сприяє організаційній розбудові прохідних партій та структуризації Парламенту, однак не зменшує кількості політичних партій, які під час виборів посилюють одна одну за рахунок участі у блоках. Не виключено, що в сучасних політичних умовах колишні парламенські партії, які не подолали прохідний бар'єр, можуть розпастися чи втратити свої структури. Отже, за умов зростання бар'єра як мінімум до 5% відбудеться суттєве скорочення кількості політичних партій. Відповідно такий виборчий бар'єр дасть змогу структурувати фрагментовану партійну систему і наблизити її до воутингового («партійна система, за яку

голосують») типу. Штучне підвищення виборчого бар'єра може призвести до формування двопартійної системи, що в сучасних умовах містить загрозу територіальній цілісності України.

Високий застережний бар'єр породжує й інші проблеми. Так, за результатами парламентських виборів 2006 р., голосування 22,27% виборців не було враховано²⁴⁶. Зменшення застережного бар'єра, наприклад, до 1% дало б можливість врахувати більшу частку голосів виборців та привести до Парламенту більшу кількість партій. Однак не слід забувати про негативні наслідки такого кроку – послаблення структуризації Парламенту, що за умови парламентсько-президентської республіки може призвести до постійних урядових криз. Зрозуміло, що застережний виборчий бар'єр обмежує пропорційність представництва, але при вирішенні цього питання потрібно виходити з того, що сама пропорційність не обов'язково виступає найважливішою рисою виборчої системи. Для держав, у яких проводяться системні реформи, виборчий бар'єр стабілізує діяльність парламенту та відсіває «віртуальні» партії. Водночас перевага низького бар'єра в тому, що зростає можливість якнайширше врахувати волевиявлення населення країни. Відповідно плюси високого бар'єра – це мінуси низького, і навпаки.

У цьому питанні варто звернутися до світової практики. По-перше, не існує єдиного підходу щодо визначення бар'єра – від 0,87% у Нідерландах до 8% у Ліхтенштейні та 10% – у Туреччині. По-друге, підвищення застережного бар'єра обмежує свободу волевиявлення громадян.

Виходячи з того, що високий виборчий бар'єр поглиблює суперечності між інтересами виборців та політичними партіями, які пройшли до Парламенту, потрібно шукати такий спосіб голосування та підрахунку голосів, який би поєднував рівність прав усіх виборців та зміцнював основи стабілізації Парламенту. В ідеалі такий підхід повинен сприяти якомога ширшому врахуванню інтересів виборців, однак за умов низького рівня політичної культури, дефрагментованої багатопартійності, низький виборчий бар'єр теж не сприяє структуризації Парламенту та стабілізації державного управління. Узагалі, якщо порівняти вітчизняне виборче законодавство із законодавством постсоціалістичних

країн, у яке теж закладена пропорційна виборча система, то в Україні запроваджено найнижчий обмежувальний бар'єр²⁴⁷.

Враховуючи тимчасовий характер виборчих блоків, варто на законодавчому рівні диференціювати виборчий бар'єр для політичних партій та партійних блоків. Так, в Албанії в розподілі мандатів не беруть участі партії, що отримали менше 2,5%, та коаліції, що отримали менше 4% юридично дійсних голосів (частина перша ст. 66 Виборчого кодексу Республіки Албанії від 8 травня 2000 р.). У виборчій практиці країн Центральної та Східної Європи, а також у Російській Федерації застосовується диференційований підхід до партій та виборчих блоків через запровадження «прогресивного виборчого бар'єра». У Польщі для партій обмежувальний пункт становить 5%, для виборчих коаліцій – 8%. Інший – диференційований підхід – застосовується в Чехії, де спочатку обмежувальний пункт для партій становить 5%, для коаліції з двох партій – 7, з трьох партій – 9, з п'яти партій – 11%²⁴⁸. Надалі був встановлений «адитивний кворум», згідно з яким зі зростанням кількості учасників коаліції виборчий бар'єр збільшується на 5%, тобто прямо пропорційно до кількості партій, що беруть участь у блоці: 10, 15, 20% для двочленної, тричленної та багаточленної коаліції відповідно²⁴⁹. Аналогічна система була запроваджена у Словаччині в 1998 р. з метою недопущення об'єднання малих партій.

Сама по собі пропорційна система виборів не є чимось однорідним, оскільки передбачає безліч варіацій. Сьогодні існує понад 70 пропорційних виборчих систем, і далеко не очевидно, яка з них є оптимальною для України. Одним із варіантів пропорційної системи є застосування регіональних закритих списків (коли списки формуються не центральними, а регіональними організаціями політичної партії). Політична партія в межах кожної адміністративної території України (24 області, АРК, міста Київ та Севастополь) формує і пропонує регіональний виборчий список. Однак регіональні списки відповідно до цієї системи не є окремими від загальнонаціонального списку політичної партії. За таких обставин: по-перше, існування виборчих списків лише в окремих округах (зокрема, де політична партія має якнайбільше представництво та підтримку) не передбачається; по-друге, розпо-

діл мандатів відбувається лише в разі подолання партією виборчого бар'єра взагалі, а не окремими її списками.

Визначення кількості мандатів, що припадають на політичну партію, взагалі має ту ж процедуру, що й у чинному законі, але особливістю законопроектів, що пропонують таку систему, є розподіл мандатів серед регіональних списків:

- кількість голосів, отриманих кожним виборчим списком, ділиться на отриману виборчу квоту²⁵⁰. Ціле число відповідатиме кількості отриманих кожним регіональним списком мандатів. Якщо за результатами розподілу будуть використані не всі мандати, отримані політичною партією, то решта надається тим, які мають найбільше дробове число після ділення на квоту (по одному, залежно від розміру дробових залишків);

- одним із варіантів цієї системи передбачається загальнонаціональний список, у якому представлені п'ять лідерів партії. Після визначення квоти, яку отримує політична партія, що подолала виборчий бар'єр, ця п'ятірка автоматично отримує мандати. Далі, враховуючи те, що п'ять мандатів уже використані, вага мандата та виборча квота для регіональних списків порівняно із загальнопартійною зростає: сума голосів, поданих за партію, ділиться на кількість отриманих партією мандатів, від якої попередньо віднімається п'ять (кількість мандатів, що були попередньо розподілені для загальнонаціонального списку). Розподіл відбувається аналогічно процедурі попереднього законопроекту.

Варто звернути увагу на те, що навіть таке застосування регіональних списків дало б змогу усунути проблему забезпечення реального представництва виборців та покращило б комунікацію виборців із депутатами, сприяло б формуванню політичної відповідальності²⁵¹. В умовах, коли політичні партії спираються на регіони, нівелювання «містечкових» інтересів відбувається не на користь національним. Перехід до системи регіональних списків може загострити питання територіальної цілісності, призвести до обмеження гендерної репрезентативності Парламенту та представництва етнонаціональних меншин. Хоча, як зауважує Ю. Тищенко, у великих регіонах партії можуть розширювати розмаїтість кандидатів²⁵². Варто враху-

вати й те, що в Україні ще не сформовані традиції партійного життя, а це фактично може призвести до нівелювання принципу «регіональності», адже списки затверджуватимуться (або швидше всього – й формуватимуться) центральним органом партії.

Порівняно із закритими списками відкриті списки мають ту перевагу, що проходження до Парламенту залежить не від волі партійного керівництва, а від підтримки кандидата виборцями. Крім того, відкриті списки розширюють свободу поведінки народних депутатів, дії яких за жорстких виборчих списків обмежуються партійною дисципліною. Однак у системі голосування за відкритими партійними списками закладена низка ризиків:

- немає гарантії, що кожен округ матиме своїх представників у Парламенті. Ця проблема особливо загостриться в округах, де розриви між кількістю набраних голосів кандидатами в депутати будуть незначними;

- в умовах персоніфікації політики відкриті списки створюють дилему для виборця: або підтримати ідеологію партії, або проголосувати за особистість. Як засвідчив досвід змішаної виборчої системи, набуло поширення голосування, коли за партійними списками виборець підтримував одну політичну партію, а в мажоритарному окрузі голосував за представника іншої. Тому в умовах, коли партійна система проходить період структурування, запровадження системи відкритих виборчих списків не сприятиме адекватному відображенню громадської думки;

- партійне керівництво може висувати кандидатів, не вигідних для себе внутрішньопартійних опонентів, у передбачувано непрохідних округах. Водночас відданих собі партійців висуватиме там, де політична партія користується найбільшою підтримкою виборців. Такий спосіб висунення кандидатів у депутати не сприятиме оновленню партійних кадрів та посилюватиме патерналістські тенденції в партії;

- пропорційна система виборів із застосуванням відкритих списків сприяє внутрішньопартійній демократії. Однак окремі дослідники акцентують увагу на тому, що її запровадження може призвести до внутрішніх конфліктів і розколів у партіях²⁵³, що не сприятиме формуванню партій як повноцінних суб'єктів політики.

Одна з проблем виборчого законодавства полягає в тому, що місцеві осередки політичних партій позбавлені впливу на хід виборів. Вирішити ці питання можна через запровадження регіональних списків та/чи двопалатного Парламенту з представництвом регіонів в одній із палат. Така структура законодавчого органу дасть змогу знайти компроміс між викликами, що несуть у собі політичні процеси, як на рівні регіонів, так і на рівні центральних органів влади, зокрема в питаннях перерозподілу повноважень.

Зміна законів до кожних виборів в умовах перехідного суспільства неоднозначно впливає на розвиток політичної системи. З одного боку, «... необхідність постійного реформування виборчого законодавства зумовлена об'єктивними тенденціями розвитку суспільства... зокрема еволюцією суб'єктів виборів та суб'єктів передвиборних кампаній»²⁵⁴, з іншого, – факт постійної зміни закону не сприяє стабілізації політичних процесів в Україні. Більше того, зміна законодавства про вибори не формує стабільне політичне мислення як основу нових традицій, не розвиває політичну і правову культуру суб'єктів виборів та стримує розвиток партійної системи. Інший аспект проблеми постійних змін лежить у сфері моралі, адже виборче законодавство фактично приймається «під себе». Найпростіший спосіб виходу із цієї ситуації – заборона вносити зміни до виборчого законодавства за рік до наступних виборів. Уже сьогодні авторитетні міжнародні інститути ставлять вимогу заборонити перегляд основоположних елементів закону про вибори, зокрема тих, що регулюють саму виборчу систему, склад виборчих комісій та визначення меж виборчих округів менш як за рік до проведення виборів, або вони повинні бути закріплені в документі, який має вищий статус, ніж звичайний закон.

Практика реалізації зазначених виборчих систем, а також одночасне проведення парламентських і місцевих виборів виявили розбіжності у врегулюванні одних і тих же питань, а подекуди, як зазначали учасники Міжнародної науково-практичної конференції «Вибори-2006», і прогалини у правовому регулюванні багатьох процедур²⁵⁵.

В Україні питання проведення парламентських виборів одночасно з виборами до місцевих рад чи в різні строки порушувалося не раз. З одного боку, розведення виборів у часі дозволить більше зосередити увагу виборців, ЗМІ та спостерігачів на передвиборних планах і програмах тих претендентів, які хочуть обиратися до органів місцевого самоврядування, увага громадян не буде відволікатися на вибори до Парламенту. Крім того, посилення контролю над ходом виборчої кампанії до органів місцевого самоврядування та діями кандидатів дозволить мінімізувати кількість порушень, які існують сьогодні в умовах одночасного проведення виборів і, відповідно, зменшить кількість конфліктів та судових позовів, що виникають після оголошення результатів виборів. З іншого боку, проведення виборів у різний час означає додаткові витрати з державного бюджету, а також, на думку деяких політиків, може паралізувати політичне життя країни на весь період від виборів до виборів.

Об'єднання в часі місцевих виборів та виборів до Верховної Ради України ставить також перед учасниками виборчої кампанії, виборчими комісіями та органами державної влади низку правових колізій, оскільки порядок проведення виборів регулюється різними законами. Так, у випадку виборів до Верховної Ради України виборчі комісії формуються за 85 днів і не можуть мати менше як 12 членів, тоді як місцеві виборчі комісії утворюються за 65 днів у складі 4–8-и осіб. Злиття ж виборчих комісій може перевантажити їхню роботу й послабити контроль за виконанням рішень з боку голови, заступників, секретаря; підштовхуватиме членів комісій до передачі деяких своїх функцій довіреним особам, що, у свою чергу, збільшує ймовірність порушень виборчого законодавства та відкриває простір для зловживань. Потрібно також зазначити відмінність між порядком створення бюлетенів для голосування: на місцевих виборах виборчі комісії можуть змінювати розмір і колір бюлетенів і користуються більшою свободою дій щодо внесення змін до них. Аналогічні дії можуть бути використані для фальсифікації бюлетенів для виборів до Верховної Ради України. Існують також проблеми і з визначенням відповідальності членів виборчих комісій на місцевих та загальнонаціональних виборах.

Так, за видачу бюлетеня для голосування іншій особі Кодексом про адміністративні правопорушення передбачається стягнення в сумі 3–5 неоподатковуваних мінімумів, тоді як кримінальним кодексом – від 3 до 5 років обмеження волі. Тобто проведення одночасно виборів до місцевих рад та Верховної Ради України вимагатиме суттєвого перегляду й гармонізації законодавства. Однак потрібно пам'ятати, що функції цих виборів є різними (формування законодавчої влади і органів місцевого самоврядування), і це, відповідно, вимагає в кожному випадку різних процесуальних і нормативних рішень, що в разі одночасного проведення таких виборів може призвести до правової плутанини та організаційного колапсу роботи виборчих комісій, зростання можливостей фальсифікації і неформального впливу на результати виборів, нехтування політичними правами громадян України.

Крім того, проти ідеї проведення одночасних виборів можна висунути й політичний аргумент. Зважаючи на досвід усіх попередніх виборів в Україні та враховуючи результати звітів Комітету виборців України, можна стверджувати, що збіг парламентських і місцевих виборів негативно відбивається на активності та увазі громадян саме до кандидатів та програм на місцевому рівні. З іншого боку, розведення виборів у часі дозволить громадянам висувати більш конкретні запити до ймовірних кандидатів, ретельніше контролювати хід виборів та брати активнішу роль у передвиборній кампанії, що, у свою чергу, сприятиме становленню активістської демократичної політичної культури громадян, згуртуванню місцевих громад.

Розведення в часі місцевих і національних виборів має також і фінансовий вимір. Зокрема, при проведенні цих виборів одночасно зростає й навантаження на державний і місцеві бюджети, розосереджується увага виборчих комісій щодо контролю за використанням коштів кандидатами в депутати різних рівнів.

Наведені факти підштовхують дослідників виборчої системи в Україні до таких пропозицій:

- проведення місцевих виборів окремо від виборів до Верховної Ради України. Як варіант можливе розведення в часі

виборів місцевих рад та місцевих голів, що забезпечуватиме додаткові механізми стримувань і противаг, стимулюватиме місцеву владу до постійного моніторингу настроїв серед місцевої громади, ефективного провадження своєї політики;

– у разі проведення адміністративно-територіальної реформи передбачити пролонгацію повноважень органів місцевого самоврядування, закласти у відповідний закон про адміністративно-територіальний устрій України «Перехідні положення», згідно з якими протягом перехідного періоду порядок здійснення попередніми органами місцевого самоврядування повноважень;

– для запобігання збігу місцевих і парламентських виборів передбачити в законі норму, згідно з якою Верховна Рада України призначає позачергові вибори рад за певний проміжок часу до виборів у Парламент у разі збігу в часі. Можливий і інший варіант, коли Верховна Рада України призначає позачергові вибори через певний проміжок часу після виборів до Парламенту.

Назріла потреба вдосконалити виборчу систему та уніфікувати виборчі процедури в єдиному кодифікованому законодавчому акті – Виборчому кодексі України. З погляду участі політичних партій у виборах необхідно:

- суттєво вдосконалити пропорційну виборчу систему з метою більш повного забезпечення права громадян вільно обирати й бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- визначити межу прохідного виборчого бар'єра для політичних партій і виборчих блоків політичних партій та запровадити відкриті виборчі регіональні списки;

- запровадити змішану систему виборів до представницьких органів місцевого самоврядування і підвищити роль держави, її органів та органів місцевого самоврядування у сфері організації та проведення виборів;

- удосконалити й уніфікувати для всіх видів виборів правове регулювання форм та методів проведення передвиборної агітації, створити механізми належного її моніторингу;

- унормувати діяльність політичних партій, пов'язану з передвиборною агітацією, фінансуванням виборчих штабів полі-

тичних партій, функціями уповноважених осіб партій (блоків), офіційних спостерігачів від цих партій (блоків) тощо;

- посилити відповідальність за дотримання вимог законодавства та створити реєстр судових рішень щодо розгляду спорів, пов'язаних із виборами²⁵⁶.

Закономірно, що після запровадження з 2006 р. пропорційної системи виборів вплив політичних партій значно зріс, але при цьому потрібно звернути увагу на те, що посилення партійного впливу стало штучним і не мало під собою ні функціонального, ні організаційного підґрунтя. Проблема полягала в тому, що на час прийняття закону політичні партії не мали достатньої кількості місцевих осередків, а тому не були включені в муніципальну політику. Так, у 1994 р. політичні партії отримали 5% депутатських мандатів у місцевих радах, у 1998 р. – 7,6%, у 2002 р. – 22%²⁵⁷. У 2006 р. цей показник штучно зріс до 100%.

Соціологічні дослідження стабільно свідчать про низьку оцінку громадською думкою виборчої системи пропорційного типу. Відповідно до результатів опитувань, проведених соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова в різні роки, ця система виборів навіть до Верховної Ради України (не кажучи вже про місцеві ради) залишалася найменш популярною серед виборців²⁵⁸.

Найкращий тип виборчої системи	2004	2006	2007
Пропорційна, %	11,3	13,6	15,4
Мажоритарно-пропорційна (змішана), %	30,0	23,8	26,9
Мажоритарна, %	26,2	33,5	33,2
Важко відповісти, %	33,5	29,1	24,5

Ще менше прихильників здобула чинна система виборів до місцевих рад²⁵⁹.

Найкращий тип виборчої системи	Результат, %
Пропорційна, %	11,7
Мажоритарно-пропорційна (змішана), %	26,1
Мажоритарна, %	35,4
Важко відповісти, %	28,8

Політична реформа змінила підходи до формування органів місцевого самоврядування за умов, коли ні серед населення, ні се-

ред політичної еліти не було єдиного бачення стратегії розвитку місцевого самоврядування, а органи місцевої влади діяли за принципами радянської політичної системи. Спрацював не здоровий глузд, а революційний «ентузіазм щодо пропорційних виборів на місцях»²⁶⁰. Пропорційна система виборів органів місцевого самоврядування достарих проблем додала нові.

Дуже гострою залишається проблема реалізації пропорційної системи на місцях. Головний негативний наслідок її використання в тому, що відбувся фактичний трансфер загальнонаціональних конфліктів у місцеві ради. Сьогодні ми бачимо, як замість вирішення проблем людей у регіонах часто займаються будівництвом коаліцій і опозицій. Замість ефективних місцевих органів самоврядування ми отримали надполітизовані філіали ворогуючих партій, які використовують їх для з'ясування відносин зі своїми політичними опонентами.

У світовій практиці існують два підходи до регулювання місцевих виборів: 1) у федеративних державах (наприклад, в США, Російській Федерації) право встановлювати ту чи іншу систему виборів на території суб'єкта федерації має представницький орган цього суб'єкта; 2) для унітарних держав, до яких належить і Україна, встановлення нормативно-правової бази проведення місцевих виборів є функцією національного парламенту.

Система виборів вищого представницького органу влади не завжди аналогічна системі виборів до органів місцевої влади. Якщо в країнах Європи застосування того чи іншого типу виборчої системи на місцевих виборах часто визначається величиною територіальної громади (кількістю виборців, які проживають у її межах), то в Україні місцеві вибори «прив'язані» не до кількісного складу громад, а до місцевих рад, до яких проводяться вибори. Водночас не ставиться вимога до кандидатів у депутати місцевих рад щодо проживання в межах відповідної громади.

Досвід пострадянських держав дає підстави стверджувати, що система пропорційних виборів на найвищому рівні може співіснувати з мажоритарною – на місцевому. Убачається, що така змішана виборча система ефективна в перехідних суспільствах, бо дає змогу психологічно підготувати виборців до політич-

ного плюралізму та багатопартійності. У той же час вона відкриває дорогу до компромісних рішень прихильникам різних виборчих систем та різних підходів до модернізації виборчого законодавства²⁶¹.

Як змішана, так і пропорційна системи виборів до органів місцевого самоврядування теж не суперечать світовим стандартам, хоч М. Корнієнко заявляє, що пропорційна система виборів на регіональному (область) та субрегіональному (район) рівнях прямо входить у суперечність із природою районних та обласних рад як органів місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст²⁶². Д. Савченко теж стверджує, що «визначена система не може використовуватися у формуванні представницьких органів будь-якого рівня»²⁶³. Коли йдеться про змішану систему виборів, то дослідники заявляють, що їй притаманні переваги й вади кожної із систем.

Противники запровадження пропорційної системи на місцевому рівні аргументують свою позицію тим, що «... згідно із законодавством, партійні програми і статuti в Україні мають уособлювати загальнонаціональний інтерес. Це у свою чергу означає, що на виборах органів місцевого самоврядування відбувається фактичне перенесення централізованого політичного світобачення на місцевий рівень. Проте інтереси місцевих громад і регіонів часто органічно не збігаються з інтересами центру. Відтак вони далеко не найліпшим чином вкладаються в рамки партійних програм»²⁶⁴. З таким твердженням можна частково погодитися, адже регіональні й субрегіональні партійні організації розробляють власну передвиборну програму, яка, з одного боку, спирається на партійні програми, а з іншого, – враховує місцеві інтереси. Законодавство про партії визнає залежність місцевих осередків від центрального органу партії, а відповідно, місцевої політики – від загальнодержавних процесів, що робить пропорційну систему виборів менш ефективною на рівні місцевого самоврядування. Але як би депутати не обиралися, вони зобов'язані захищати інтереси всієї адміністративно-територіальної одиниці, а не якоїсь окремої її частини. Так само, як і за мажоритарної системи депутат Парламенту визнається

представником усього народу, а не лише громадян виборчого округу.

Враховуючи особливості місцевого самоврядування, виборчі системи багатьох держав не дозволяють партіям монополізувати висунення кандидатів на місцевих виборах, тобто дають право незалежним кандидатам брати участь у виборах (Австрія, Бельгія, Великобританія, Данія, Естонія, Ірландія, Литва, Норвегія, Польща, Словаччина, Швеція)²⁶⁵.

На наше переконання, Україні теж варто повернутися до змішаної системи виборів до представницьких органів місцевого самоврядування, які в силу своєї наближеності до конкретної особи за суттю є органами, покликаними створювати належні умови для надання якісних адміністративних послуг, що вже саме по собі применшує їх значення як політичних інститутів. У зв'язку з підготовкою до нової конституційної реформи дискусія щодо системи виборів охопила широкі кола громадськості. Прихильники запровадження пропорційної системи місцевих виборів посилаються на рішення Конституційного Суду України (від 26 лютого 1998 р. №1-рп/98), у якому заявлено, що проблема вибору виборчої системи як до Верховної Ради України, так і до органів місцевого самоврядування є питанням політичної доцільності²⁶⁶. Суд офіційно визнав конституційним установлений законом механізм обрання депутатів на основі змішаної системи. Слід пам'ятати, що відсутність у місцевої партійної еліти досвіду управління громадами консервує радянську систему управління, посилює радикальні настрої людей, що за умови «запозичення незахідними політичними суспільствами західних демократичних інститутів часто стимулює розвиток і приводить до влади антизахідні політичні рухи»²⁶⁷. Не дивно, що після виборів 2006 р. місцева влада досить часто приймала антиконституційні рішення (щодо регіональної мови та призначення голів обласних і районних адміністрацій), а депутати місцевих рад вступили в затяжні конфлікти із головами територіальних громад.

Відтак ситуація ускладнилася регіональним поділом електоральних поглядів. Результати виборів 2002–2006 рр. засвідчили: Південно-Східні регіони країни підтримали політичні сили, що схиляються до євразійського вектора розвитку України й

тяжіють до державного патерналізму, тоді як північно-західний електорат – партії, що виступають за лібералізацію внутрішньої політики та євроатлантичний вектор розвитку держави. Проблема не в підтримці певних політичних сил, а в електоральних поглядах на стратегію розвитку держави, які підкріплюються соціальними проблемами та матеріальним становищем людей. Якщо загальнонаціональні вибори згладжують ці проблеми, то президентські й місцеві вибори посилюють вплив того чи іншого бачення стратегічного напрямку розвитку держави. Мажоритарна система виборів до місцевих органів влади теж не могла зняти ці проблеми, однак вона не давала можливості бюрократичному апарату контролювати органи місцевого самоврядування.

Запровадження пропорційно-мажоритарної системи виборів до Верховної Ради України на березневих виборах 1998 р. позитивно вплинуло на становлення політичних партій. Однак такі зміни не зачепили місцеве самоврядування та не зблизили територіальні громади з місцевою владою. Ймовірно, варто було екстраполювати елементи загальнонаціонального досвіду на місцеві вибори, тобто запровадити змішану систему і, таким чином, створити умови для еволюційного розвитку як політичних партій, так і органів місцевого самоврядування.

15 листопада 2001 р. було схвалено концептуальні положення законопроекту «Про вибори депутатів місцевих рад, сільських та селищних, міських голів», у якому було поставлено питання про застосування елементів змішаної системи виборів до місцевих органів влади. Вибори депутатів сільських рад мали проводитися за мажоритарною системою в одному чи кількох багатомандатних виборчих округах, а депутатів міських і селищних рад – в одномандатних округах. Планувалося, що вибори депутатів міських рад у містах обласного значення та в містах республіканського значення в АРК відбуватимуться на основі змішаної системи. Відповідно до цього законопроекту 50% депутатів мали обиратися за пропорційною системою в багатомандатному виборчому окрузі, 50% – за мажоритарною системою. Депутатів районних рад у містах мали б обирати на основі мажоритарної системи в багатомандатних виборчих округах. Вибори сільських, селищних і міських голів мали

проводитися за мажоритарною системою в єдиному одномандатному виборчому окрузі²⁶⁸. Однак коли Парламент приймав рішення щодо цієї виборчої системи, то альтернативою домінуючій у політиці пропорційній системі була лише традиційна мажоритарна система²⁶⁹. Пропозиція щодо змішаної системи виборів народними депутатами не була підтримана.

Пошук оптимальної виборчої системи пов'язаний із тим, що вибір системи ускладнювався політичною доцільністю, іншими словами, виборча система мала б досягати тих цілей, які ставлять перед собою її розробники та політичні сили, що їх підтримали. Відтак пропорційна система виборів до органів місцевого самоврядування була запроваджена в деяких пострадянських державах (Албанії, Молдові та ін.), що теж вплинуло на позиції українських політичних сил.

Ще складнішим є питання застосування принципів демократії та безпосередньої участі громадян у виборах за пропорційною виборчою системою на місцевих виборах. Адже саме принцип демократії є основним принципом, що визначає сутність місцевого самоврядування і є похідним від функціонального принципу участі громадян у самоврядуванні територіальних громад, закріпленого у ст. 38 Конституції України²⁷⁰. Очевидно, що згадані проблеми слід розв'язувати з урахуванням конституційних засад місцевого самоврядування, тобто забезпечення місцевої влади можливостями і правом діяти, спираючись на територіальні громади.

Головною відмінністю Закону України «Про вибори народних депутатів України» від Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (06.04.2004 р., зі змінами, внесеними 06.07.2005 р.) є рівень предмета регулювання: якщо перший регулює лише вибори до Верховної Ради України, то другий закон регулює обрання депутатів від рівня Верховної Ради АР Крим до сільських рад. Вибори до органів місцевого самоврядування мають як вертикальний (вибори до обласних рад), так і горизонтальний (вибори до всіх рівнів місцевих та районних рад) зрізи, що відображається на формуванні виборчих блоків. Так, партія А в одному районі

може виступати у блоці з партією Б; водночас в іншому районі або на рівні області – з партією В чи йти на вибори самостійно. Проблема ускладнюється ще й тим, що місцеві осередки є складовою частиною політичної партії і носієм культури та традицій регіонів, контрасти між якими «... настільки значні, що якби не державна символіка, в іноземця переміщення з однієї частини України в іншу могло б створити враження переїзду з однієї країни в іншу»²⁷¹.

Але оскільки вибори до Верховної Ради України та до місцевих органів самоврядування не розведені в часі, законодавство передбачає два варіанти утворення виборчих блоків: виборчий блок на загальнодержавному рівні та місцеві виборчі блоки²⁷². Процедура утворення блоку на загальнодержавному рівні аналогічна тій, що застосовується на виборах до Верховної Ради України і регулюється Законом України «Про вибори народних депутатів України»: якщо партія прийняла рішення про участь у блоці на всіх рівнях виборів, то його формування здійснюється на основі законодавства про вибори народних депутатів України. Таке виборче об'єднання породжує низку проблем, зокрема, місцеві осередки змушені дотримуватися рішень центрального органу партії, які часто не можуть врахувати особливостей того чи іншого регіону, що породжує протистояння на місцевому рівні та негативно впливає на внутрішньопартійну демократію.

У свою чергу утворення виборчих блоків на рівні територіальних громад можливе лише тоді, коли з'їзд політичної партії (блоку) не прийняв жодних рішень щодо блокувань. Однак і в цьому разі можливості місцевого партійного керівництва приймати самостійні рішення обмежені. Утворення блоку на регіональному (наприклад, обласному) рівні автоматично поширює це рішення на всі підлеглі організаційні структури партії (райони, міста)²⁷³.

Самостійне блокування місцевих партійних організацій можливе за умови попереднього узгодження відповідних домовленостей із керівними органами відповідних партій²⁷⁴. Утворення таких блоків у кожному окремому випадку (наприклад, районного осередку) не завжди може бути підтримане центральними

органами партії; тому на практиці процедура утворення місцевих блоків є досить проблематичною й пов'язаною з можливістю місцевої партійної організації чи блоку виконувати обов'язки учасника виборчого процесу.

Фактично законодавчі акти, які приймалися щодо регулювання виборів, віддзеркалювали постійно зростаючу роль держави в регулюванні виборчих процесів. Натомість поступово скорочувалися роль та повноваження органів місцевого самоврядування при організації виборів. При екстраполяції цієї думки з парламентських виборів на місцеві стає очевидним, що при зростанні ролі партій у формуванні органів місцевого самоврядування контроль центральних органів партії за діяльністю партійних осередків посилюватиметься, що, безумовно, відобразиться не тільки на виборах до представницьких органів місцевого самоврядування, а й на діяльності партійних фракцій у місцевих органах влади.

Процедура утворення місцевих блоків така ж, як і для загальнодержавного блоку: спочатку приймаються рішення під час проведення конференції (зборів) відповідних організацій кожної із цих партій²⁷⁵. Хоча за умови відсутності партійного осередку одного з учасників блоку «... від імені блоку виступають місцеві організації партій (місцева організація партії), що входять до блоку, які діють у відповідних адміністративно-територіальних одиницях»²⁷⁶. Якщо на тій чи іншій виборчій дільниці блок представляє осередок лише однієї політичної партії, його діяльність як самостійного суб'єкта виборів може бути обмежена.

Водночас законодавство дає місцевим партійним осередкам право виходу із блоків. Таке рішення не вимагає погодження з центральними органами партії. Фактично за центральними органами партії закріплено право визначати, з ким блокуватимуться місцеві осередки, а за останніми – право брати участь у таких блоках або не брати. Однак діяльність місцевих осередків регулюється не лише законами, а й партійними статутами, тому на практиці таке рішення має бути погодженим із центральними органами партії.

Місцеві організації не лише мають право виходу з блоку, а й у разі прийняття такого рішення до кінця реєстрації (40 днів)

партійна організація може також реалізувати право висунути власних кандидатів²⁷⁷. Закріплюючи вертикальну залежність щодо вступу до блоку, законодавство, проте, не встановлює правових наслідків стосовно виходу партійної організації з блоку. Закон не дає відповіді на питання, як чинити в ситуації, коли, наприклад, районна організація залишається у блоці, а місцевий осередок на рівні відповідної громади виходить із нього.

Ці та інші питання участі політичних партій у місцевих виборах потребують врегулювання партійними статутами як одним із нормативних документів політичних партій (ст. 3 Закону України «Про політичні партії в Україні»).

До 2006 р. вибори до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування відбувалися одночасно, а тому норми Закону України «Про вибори народних депутатів України» 2005 р. щодо принципів формування виборчих комісій вступають у колізію з процедурою формування комісій, визначеною в Законі України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» 2005 р. Законом встановлено, що виборчі комісії формуються відповідно до подань місцевих осередків політичних партій «... за умови, що ці місцеві організації партій (блоки) зареєстровані в установленому законом порядку»²⁷⁸.

Якщо кількість поданих до комісії кандидатур перевищуватиме встановлену законом норму, то відбір кандидатів проводитиметься за жеребкуванням. Причому закон надає право пропонувати кандидатури до ТВК всім політичним партіям, які беруть участь у виборах до органів місцевого самоврядування. Свідомо чи несвідомо, але створюються умови для девальвації діючого (партійного) принципу формування виборчих комісій, адже територіальний виборчий округ є проміжним просторовим утворенням, призначеним забезпечити управлінський та інформаційний зв'язок між виборчими органами. «Природний поділ виборчих дільниць на чотири види за розміром: великі, середні, малі і особливо малі тягне за собою певні юридичні наслідки – це і вимоги до розміру приміщення для голосування, і межа кількісного складу дільничної виборчої комісії»²⁷⁹.

Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» 2005 р. встановлює особливий порядок формування територіальних виборчих комісій, який суттєво відрізняється від порядку формування ТВК за Законами України «Про вибори народних депутатів України» та «Про вибори Президента України» – на місцевих виборах ТВК формуються не Центральною виборчою комісією, комісіями вищого рівня, а відповідними місцевими радами. Закон не дає відповіді на питання про те, хто має здійснювати жеребкування щодо визначення кандидатур на посади членів виборчих комісій. Оскільки формування ТВК віднесено до повноважень відповідної ради, то, очевидно, процедура проведення жеребкування має визначатися самою радою. Такий підхід не є достатньо аргументованим²⁸⁰.

Щодо виборів до сільських та селищних рад, то Законом України «Про політичні партії в Україні» встановлена вимога легалізації первинних осередків політичної партії (частина восьма ст. 11 Закону України «Про політичні партії в Україні»²⁸¹). Оскільки їх роль у місцевих виборах не врегульовується законом, то стає незрозумілою необхідність їх легалізації, адже партія, яка не має представництва на території відповідної сільської (селищної) ради, може впливати на формування виборчих комісій через районну партійну організацію.

Відповідно до Закону України «Про вибори народних депутатів України» партійний осередок не може висунути кандидатом у депутати члена іншої партії (крім випадків, якщо ця партія входить до одного блоку)²⁸². Закон дозволяє висувати одного й того ж кандидата на посади різних рівнів, крім випадків висунення та балотування в одному і тому ж сільському (селищному) окрузі²⁸³.

Залежно від рівня виборів змінюється і роль місцевих осередків політичних партій. Варто звернути увагу на те, що під час висунення кандидатів у депутати в мажоритарних округах передбачено інститут самовисунення кандидатів у депутати та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови²⁸⁴.

Сільські (селищні) осередки партій не мають права висунення кандидатів, ці повноваження отримали районні (міськ-

районні) організації. Така норма закладена в закон скоріше тому, що в більшості сіл партійні осередки не створені. Міськрайонна організація може висувати одного кандидата на посаду міського голови та формувати виборчий список кандидатів у депутати міської ради кількістю, що не перевищує кількість мандатів у міській раді²⁸⁵.

Важливим питанням правового регулювання участі у виборах є реєстрація кандидатів у депутати. Порівнюючи перелік документів, які подає кандидат-мажоритарник та осередок політичної партії, слід зазначити, що процедура самовисування кандидатів значно простіша, ніж висування від політичних партій (блоків). Кандидат, що самовисувається, подає менше документів: йому не потрібно подавати витяг із протоколу партійного з'їзду, копії статуту партії, копії угоди про утворення виборчого блоку. Таким чином, він має значно більше шансів пройти реєстраційний бар'єр виборчої кампанії, ніж кандидат від партії.

Особливістю участі партійних організацій у місцевих виборах є відсутність грошової застави, що автоматично встановлює інший реєстраційний бар'єр – збір підписів. Відсутність грошової застави можна пояснити не лише низьким рівнем фінансової спроможності місцевих осередків, а й необхідністю їх убезпечення від впливу місцевих бізнесових груп. Але, як засвідчила практика, ця норма не убезпечила партійні організації та їх місцеві осередки від впливу ззовні, а відповідно слушною виглядає пропозиція поширення інституту грошової застави і на рівні місцевих виборів.

Закон запроваджує диференційований підхід щодо кількості необхідних підписів залежно від рівня виборів. Так, кандидат на посаду сільського, селищного голови має зібрати не менше ніж 50 підписів; міського міст районного значення – не менше ніж 100; обласного – не менше ніж 200; обласних центрів, міст Києва і Севастополя – не менше ніж 300²⁸⁶. Щодо кандидатів-мажоритарників, якщо вони балотуються до сільської, селищної ради, то вони повинні зібрати на свою підтримку 10 підписів²⁸⁷. Підписами мають підтвердити і виборчі списки в міські ради міст Києва, Севастополя, Сімферополя та обласних центрів – не менше ніж 800, інших міст – не менше ніж 500, у

районні ради – 200, в обласні ради та Верховну Раду АРК – не менше ніж 1000²⁸⁸.

Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» запровадив пропорційну систему виборів і, таким чином, створив умови становлення і подальшого розвитку місцевих партійних організацій. Нова роль політичних партій на місцевих виборах необхідна для політичної, а не бюрократичної структуризації українського суспільства, як це має місце нині. Вона мусить привести до формування політично відповідальних рад у тих територіальних громадах, де склалася відповідна партійно-політична інфраструктура²⁸⁹. Проте пропорційна система «місцевих виборів (за винятком сіл і селищ) призвела до усунення з процесу комунікації одного з найбільш ефективних механізмів регулювання взаємин влади і громади, одного з найкращих суспільних комунікаторів – депутата місцевої ради»²⁹⁰. Прискорене прийняття законопроекту про місцеві вибори та відсутність досвіду нормативно-правового регулювання пропорційних виборів до місцевих органів влади стали причиною суттєвих упущень. Так, у представників місцевих громад викликає серйозне занепокоєння той факт, що на практиці лише частина депутатів місцевих рад реально представляє інтереси територіальних громад. Крім того, суди та інші органи влади на місцях і надалі по-різному тлумачать і застосовують норми закону, що встановлюють критерії для кандидатів у депутати місцевих рад²⁹¹ (наприклад, територіальну громаду м. Луганська представляють 70 із 120-ти обраних депутатів обласної ради). Є ряд недоречностей як у законодавстві, так і в практиці його застосування, «учасники виборів (партії, кандидати) сьогодні використовують правові можливості, передбачені законодавством, для захисту своїх прав і законних інтересів не більше ніж на 10 відсотків»²⁹².

Системний аналіз чинного законодавства дає підстави для невтішного висновку, що право висування як активне виборче право не було ні прямим, ні загальним, ні рівним, а як пасивне виборче право – було відсутнє взагалі. «Правом висувати кандидатів із 37,5 мільйона виборців було наділено всього близько 10

тисяч громадян (менше 0,03%). Навіть для членів партій, які брали участь у виборах, це право не було ні прямим, ні рівним, ні загальним, оскільки воно було тільки у партійних ареопагів (з'їздів, конференцій)»²⁹³. Чинні виборчі закони містять ознаки порушення ст. 22 Конституції України, оскільки ними суттєво звужено зміст виборчого права порівняно з попередніми законами; ст. 55 в частині обмежень права виборця не оскаржено порушення конституційних прав громадян на виборах і ст. 141 щодо природи обласної та районної ради. Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» 2005 р. не врахував рівень розвитку організаційних структур партій, не визначив повноваження районних і міських осередків щодо висунення кандидатур у члени виборчих комісій та кандидатів у депутати в містах районного значення, зберіг різні підходи щодо формування ДВК на місцевих виборах та виборах до Парламенту, що значно посилює ризик конфліктних ситуацій. У розрізі цих проблем, як вважають фахівці, потрібно, по-перше, «вдосконалювати» законодавство принаймні за рік до виборів, по-друге, заборонити внесення змін у період виборчої кампанії²⁹⁴.

Не зовсім коректною виглядає диференціація системи виборів (мажоритарна чи пропорційна) залежно від їх адміністративно-територіальної одиниці, а не від чисельності територіальних громад: у селищі – районному центрі вибори проходять за мажоритарною системою, а в місті районного значення – за пропорційною.

У сучасних умовах пропорційна система виборів суттєво звужує поле для співпраці громади і влади. Обрані згідно із законом представники політичних партій на регіональному рівні (область, район) мають рахуватися з призначеними головами виконавчих органів влади. Але якщо партії отримують владу від населення, то вони повинні мати певні повноваження, а згідно з Конституцією України в обласних і районних радах виконавчих органів немає. Тому тут не обійтися без постійних конфліктів між обласними радами й губернаторами, районними радами й адміністраціями. Виникає нагальна потреба в докорінному реформуванні органів місцевого самоврядування²⁹⁵. Очевидно,

чи не основною проблемою місцевих виборів є відсутність стратегії розвитку місцевого самоврядування, зокрема його законодавчого забезпечення.

Окрім цього, політичні партії на місцях виявилися слабкими не тільки чисельністю, а й дієздатністю своїх організаційних структур, що призвело до надмірного політичного протистояння між депутатами (більшістю та опозицією), головами територіальних громад та депутатським корпусом.

Однією з проблем виборів до Верховної Ради України та місцевих органів влади було їх суміщення в часі. Незважаючи на те що Конституцією України і Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» проголошено автономність місцевого самоврядування, законодавець за дев'ятнадцять років незалежності держави так і не зміг розмежувати вибори до Парламенту та до місцевих рад. Основним аргументом суміщення виборів, як правило, виступав фінансовий чинник – проведення двох незалежних виборчих кампаній обходиться для державного бюджету дорожче, однак варто зауважити, що майже немає держав, у яких парламентські і місцеві вибори проводяться одночасно.

Проблемним залишається питання політичної відповідальності депутатів, обраних за пропорційною системою виборів, адже чиста політична відповідальність має доконечно невизначений характер і полягає переважно в так званих майбутніх санкціях (тобто парламентаря, який не виконує свої зобов'язання перед виборцями, можливо, не оберуть до Парламенту наступного скликання). Власне, вирішення цього питання є однією зі складових правової системи, адже одним зі способів «... задоволення корисливих інтересів окремих осіб чи груп, зокрема «олігархічних кланів», є недемократичне, непідконтрольне суверену (народу) здійснення публічної влади загалом і насамперед державної»²⁹⁶.

Практика місцевих виборів та їх результати свідчать про те, що потрібно внести зміни до Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», а саме вдосконалити змішану систему виборів чи повернутися до мажоритарної системи місцевих виборів усіх рівнів із розширенням прав і обов'язків суб'єктів виборчого процесу чи проводити вибори за

пропорційною системою з використанням відкритих списків кандидатів від конкретних виборчих округів. Необхідно не тільки визначитися із системою виборів, а й доповнити та уточнити закон, тобто ліквідувати як «прогалини формулювань», так і «оціночні прогалини», які виникають через те, що закон не охоплює певних ситуацій, які належним чином мали б бути врегульовані.

Процедура встановлення відповідальності за виборчі порушення теж потребує доопрацювання. Відповідно до ст. 98 Закону України «Про вибори народних депутатів України» особи, винні в порушенні законодавства про вибори народних депутатів України, притягаються до кримінальної, адміністративної чи іншої відповідальності. Як і Закон України «Про вибори Президента України», Закон України «Про вибори народних депутатів України» містить низку забороняючих приписів, порушення яких не передбачає притягнення винних до юридичної відповідальності. Вважаємо, що існує нагальна потреба в розширенні кола порушень, які є підставою для притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності (із внесенням відповідних змін до Кримінального кодексу України) та адміністративної відповідальності (Кодекс України про адміністративні правопорушення доцільно доповнити новим розділом).

Зокрема, частиною 4-ю ст. 34 Закону заборонено вносити зміни до списків виборців після закінчення голосування. Настання відповідальності за порушення вказаної заборони може мати місце лише у випадку, коли внесені зміни до списків виборців мають ознаки підлогу (ст. 158 КК України), в інших випадках відповідальності за порушення згаданої заборони не передбачається взагалі.

Частиною 4-ю ст. 52 Закону встановлено заборону на проведення передвиборної агітації до прийняття ЦВК рішення про реєстрацію кандидатів у депутати, у переддень та в день виборів. У той же час ст. 186–2 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачає адміністративну відповідальність лише за здійснення передвиборної агітації за чи проти кандидатів у депутати лише в день виборів. Іншими словами, порушення заборони щодо проведення передвиборної агітації в

переддень виборів не має для порушника жодних негативних правових наслідків. Не тягне юридичної відповідальності і порушення вимог Закону України «Про вибори народних депутатів України» в частині заборони розміщення носіїв політичної реклами у громадському транспорті (частина 9-а ст. 53 Закону), заборони непрямого підкупу виборців (проведення передвиборної агітації, що супроводжується наданням виборцям, закладам, установам, організаціям коштів, безоплатно чи на пільгових умовах – товарів, послуг, робіт, цінних паперів, кредитів, лотерей, інших матеріальних цінностей – частина 6-а ст. 58 Закону), – якщо відповідні дії вчиняються не посадовою особою партії чи блоку (при цьому якщо непрямий підкуп здійснюється посадовою особою партії, то відповідальність за її дії несе партія); покладення на розпорядника коштів накопичувального рахунку виборчого фонду партії (блоку) обов'язку не пізніше як на п'ятнадцятий день після дня виборів подати до ЦВК фінансовий звіт про надходження та використання коштів виборчого фонду партії, блоку (частина 6-а ст. 39 Закону).

Ні Кодексом України про адміністративні правопорушення, ні Кримінальним кодексом України не передбачено відповідальності за невиконання рішень виборчих комісій; повідомлення членів виборчих комісій про час, місце проведення засідання комісії та порядок денний засідання (частина 5-а ст. 27 Закону); за відмову у звільненні члена виборчої комісії від виконання виробничих чи службових обов'язків на час виконання повноважень у комісії (частина 4-а ст. 28 Закону); перешкоджання офіційному спостерігачу здійснювати свої повноваження; перешкоджання використанню приміщень для проведення передвиборної агітації; поширення агітаційних матеріалів, які не відповідають встановленій формі; умисне знищення чи пошкодження агітаційних матеріалів; передачу виборцем бюлетеня будь-якій особі з метою надання їй можливості проголосувати більше, ніж один раз; умисне порушення таємниці голосування особою, яка не є членом виборчої комісії чи службовою особою.

Суто декларативними є норми Закону, якими на засоби масової інформації покладається обов'язок об'єктивного висвітлення ходу підготовки та проведення виборів (частина 4-а ст. 13

Закону), на Міністерство закордонних справ України, інші органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування та виборчі комісії – обов'язок сприяння офіційним спостерігачам від іноземних держав, міжнародних організацій у здійсненні ними повноважень (частина 7-а ст. 63 Закону); встановлено вимоги до мінімальної площі приміщень для голосування (частина 3-я ст. 67 Закону). Порушення відповідних положень Закону не тягне жодних негативних юридичних наслідків.

Варто відзначити, що за низку порушень вимог Закону України «Про вибори народних депутатів України» встановлено відповідальність у вигляді оголошення попередження партії, блоку, кандидату. Як відомо, попередніми редакціями Закону передбачалося, що повторне оголошення попередження кандидату, партії чи блоку має наслідком скасування відповідною виборчою комісією рішення про реєстрацію кандидата (кандидатів) у народні депутати України. Загроза недостатньо обґрунтованого застосування санкцій у вигляді скасування реєстрації кандидатів у Президенти України на виборах 2004 р. та в народні депутати України на виборах 2006 р. стала одним із чинників звуження передбачених Законами України «Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України» кола підстав для скасування рішень про реєстрацію кандидатів на відповідних виборах, у тому числі – виключення з кола таких підстав повторного оголошення попередження кандидатам, партіям і блокам. У результаті такий вид санкції як оголошення попередження значною мірою втратив своє значення та мету і не може служити дієвим механізмом запобігання порушенням, за вчинення яких передбачено оголошення попередження.

Оскільки значення такого виду відповідальності як оголошення попередження кандидатам, партіям і блокам, згідно зі змістом Закону України «Про вибори народних депутатів України», зводиться до суто морального, на наш погляд, існує потреба у встановленні більш дієвих санкцій за порушення тих норм Закону, які за діючою редакцією Закону є підставою для оголошення попередження. Так, за підкуп виборців чи членів виборчих комісій кандидатом, партією (блоком), яка висунула кандидатів, її уповноваженою чи іншою посадовою особою, а

також за дорученням партії (блоку), яка висунула кандидатів, іншою особою – доцільно встановити відповідальність у вигляді скасування рішення про реєстрацію кандидатів (кандидата).

Аналогічна відповідальність має наступати за надання під час виборчого процесу виборцям чи членам виборчих комісій грошей, чи безоплатно чи на пільгових умовах – товарів, робіт, послуг, цінних паперів, кредитів, лотерей, інших матеріальних цінностей організацією, засновником, власником чи членом керівного органу якої є кандидат, партія, яка висунула кандидатів (одна з партій, яка входить до блоку, що висунув кандидатів), чи посадова особа цієї партії. У той же час правова конструкція цієї норми потребує вдосконалення, оскільки поняттям «інші матеріальні цінності» охоплюється надмірно широкий перелік товарів (наприклад, канцелярські вироби із зображенням партійної символіки, календарі тощо).

За використання партією (блоком) при фінансуванні передвиборної агітації, крім коштів власного виборчого фонду, інших коштів було б доцільно встановити відповідальність партії (партії, що входять до складу блоку) у вигляді штрафу, кратного сумі коштів, виділених на фінансування передвиборної агітації.

Відповідальність за зловживання кандидатом своїм службовим становищем (залучення чи використання кандидатом, який займає посаду, у тому числі за сумісництвом, в органах виконавчої влади чи в органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, у закладах, установах, організаціях, у військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, підлеглих йому осіб, службового транспорту, зв'язку, устаткування, приміщень, інших об'єктів та ресурсів за місцем роботи) передбачена ст. 364 Кримінального кодексу України, що свідчить про високу суспільну небезпеку відповідного діяння. Саме тому вчинення зазначених дій має тягти як кримінальну, так і конституційно-правову відповідальність, але не у вигляді оголошення попередження відповідному кандидату, а у вигляді скасування рішення про його реєстрацію.

Насамкінець, якщо окреслити можливі напрями вдосконалення виборчої системи України в загальносистемному контексті в більш віддаленій перспективі, то вони мають передбачати:

– ухвалення ряду системних законів: про Кабінет Міністрів України, про Президента України, про Верховну Раду України, про опозицію, оскільки, неврегульованість розподілу повноважень між інститутами влади поширює політичні конфлікти і створює додаткове навантаження на стабільність парламентської більшості й коаліційного уряду. Це викликає оманливе відчуття того, що саме пропорційна виборча система і вироблений нею коаліційний формат політики є джерелом такого роду конфліктів, хоча насправді це далеко не завжди так;

– у зв'язку з атомізацією партійної системи України і новими конституційними і суспільно-політичними реаліями – доцільність перегляду Закону України «Про політичні партії в Україні» з тим, щоб з урахуванням накопиченого досвіду модернізувати нормативне поле функціонування партій;

– персоніфікацію пропорційної системи виборів народних депутатів України. Запровадження пропорційної виборчої системи з обранням народних депутатів України в загальнодержавному виборчому окрузі варто розглядати лише як тимчасовий механізм забезпечення політичної структуризації Верховної Ради України. На наш погляд, вибори 2012 р. (якщо не будуть проведені дострокові) мають проводитися за виборчою системою, яка б, відводячи партіям ключову роль у виборах до Парламенту, враховувала б політичні симпатії виборців до окремих кандидатів (наприклад, за пропорційною виборчою системою з голосуванням за регіональні списки партій і блоків);

– більш повне втілення в життя принципу загального виборчого права. Ключову роль у вирішенні цього завдання має відіграти створення Державного реєстру виборців, забезпечення права на участь у виборах громадян, які не мають встановленого місця проживання (безпритульних), та громадян, котрі постійно проживають за межами України;

– забезпечення реалізації принципу рівного активного та пасивного виборчого права. Принцип рівного активного виборчого права, як і принцип загальних виборів, має бути забезпечено запровадженням Державного реєстру виборців. Принцип рівного пасивного виборчого права потребує посилення гарантій рівності кандидатів у здійсненні передвиборної агітації (що, у свою чергу,

вимагає додаткового уточнення понять, пов'язаних із передвиборною агітацією (зокрема, політичної реклами));

– встановлення додаткових вимог до кандидатів на посади членів виборчих комісій. Насамперед доцільно передбачити обов'язкову наявність у таких кандидатів юридичної освіти чи попереднього досвіду роботи у складі виборчих комісій, проходження спеціального навчання (підготовки);

– підвищення прозорості фінансування виборів за рахунок коштів виборчих фондів. Суттєву роль у виконанні цього завдання має відіграти встановлення заборони на фінансування виборчої кампанії третіми особами, запровадження відповідальності за несвоєчасне подання звітів про надходження та використання коштів виборчих фондів кандидатів або свідоме подання у звітах неправдивих відомостей, розширення дозволених напрямів використання коштів виборчих фондів, встановлення вимог щодо розкриття у звітах про надходження та використання коштів виборчих фондів;

– подальше вдосконалення інституту відповідальності за порушення виборчого законодавства. Підготовка нової редакції Кодексу України про адміністративні правопорушення покличе до життя об'єктивну потребу в декриміналізації ряду діянь, за які на сьогодні Кримінальним кодексом України передбачена відповідальність (наприклад, тих злочинів, за вчинення яких встановлено відповідальність у вигляді штрафу). Відповідно виникне потреба у звуженні кола злочинів проти виборчих прав громадян за рахунок відповідного розширення переліку підстав для притягнення особи до адміністративної відповідальності за виборчі правопорушення²⁹⁷.

Висновки

В Україні з 2006 р. діє пропорційна система виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради АРК та місцевих рад (сільські та селищні ради обираються за мажоритарною системою). Вибір на користь пропорційної виборчої системи із закритими списками обґрунтовувався необхідністю зміцнення партійної системи та посилення структурованості Парламенту, чого вимагав

перехід до парламентсько-президентської моделі правління. Проте обраний варіант не виправдав очікувань, що на нього покладалися.

Обрана за схемою простого пропорційного відбору Верховна Рада України не відповідає принципам електорального представництва й потребам суспільства. Її представницька неадекватність і як наслідок – функціональна слабкість визначаються щонайменше за двома основними критеріями: репрезентативністю електорального представництва, яке постає як віддзеркалення складом Парламенту соціальної структури суспільства, і територіальним представництвом, яке являє собою наявність у Верховній Раді України представників усіх областей, обраних у них і підзвітних своїм виборцям.

Ще більшою мірою дисфункційні якості пропорційної виборчої системи із закритими списками виявилися під час формування органів влади на місцевому рівні. Формування органів місцевого самоврядування виключно за партійним принципом призвело до надмірної політизації їх діяльності, що подеколи спричиняло блокування роботи цих органів унаслідок міжфракційного протистояння.

Основними недоліками чинної пропорційної виборчої системи є:

– закритий список, який дає можливість голосувати виключно за партію, а не за окремих кандидатів. Така формула пропорційного голосування має прагматичний сенс у тому випадку, коли виборці обирають партійну ідеологію. Але в сучасних українських умовах виборці обирають виключно лідерів, а не партії й партійні програми, монополія партійного керівництва щодо визначення персонального складу списку призводить до консервації кланово-корпоративного характеру організаційної структури партій та олігархізації складу Парламенту. Наслідком використання у виборчому процесі України такого виду списків є відірваність парламентарів від виборців та їхніх інтересів, дискредитація представницьких органів влади і партій як інститутів громадянського суспільства та зниження суспільної довіри до них.

Слід зазначити, що чинна в Україні система виборів до Парламенту, яка поєднує закриті виборчі списки та єдиний загальнонаціональний виборчий округ, діє лише в Ізраїлі та Намібії і зовсім не характерна для держав – членів ЄС. Регіо-

нальні виборчі списки використовуються навіть у невеликих за площею та кількістю населення країнах – Естонії, Латвії, Люксембурзі, Нідерландах;

– єдиний загальнонаціональний виборчий округ, який не дозволяє враховувати та забезпечувати інтереси громадян, зумовлений регіональною специфікою та особливостями територій їх проживання. Відсутність принципу представництва територій руйнує представницьку функцію центральної влади, адже виборці насамперед ідентифікують себе з регіоном свого проживання, а вже потім, причому значно меншою мірою, – з певною політичною силою;

– однаковий електоральний принцип формування персонального складу Парламенту та місцевих органів влади, що ігнорує принципову різницю функцій кожного з них. Слабка кадрова та організаційна спроможність партійних осередків на місцях часто призводить до недоукомплектованості персонального складу місцевих рад;

– система розподілу невикористаних голосів, що зумовлює викривлення волевиявлення виборців. Нерезультативними є голоси виборців, віддані за списки політичних партій чи виборчих блоків, які не подолали прохідний бар'єр, та проти всіх партій і блоків, що розподіляються між переможцями виборів. За рахунок таких голосів у Парламенті може скластися більшість, яка не відповідає політичним уподобанням громадян.

Незважаючи на те, що в Україні зберігається один із найнижчих виборчих бар'єрів у Європі – 3% для партій та виборчих блоків, частка нерезультативних голосів на парламентських виборах за останні 6 років є найвищою серед європейських держав. На виборах народних депутатів України 2006 р. цей показник становив 22,24%, під час позачергових виборів 2007 р. – 11,42%. Натомість у Польщі у 2005 р. він становив 11,22%, Іспанії – 8,3%, Чехії – 6,04%²⁹⁸.

До негативних чинників, що знижують ефективність виборчого процесу в Україні, можна віднести:

- відсутність реєстру виборців. Списки виборців, що надаються дільничним виборчим комісіям органами виконавчої влади, традиційно містять неточності;

- ускладнення участі в голосуванні громадян з обмеженими фізичними можливостями. Загальна інертність і консервативність виборчого законодавства не дозволяє застосування новітніх методів дистанційного голосування, насамперед звичайною чи електронною поштою;

- наявність у виборчому законодавстві прогалин, що створюють передумови для викривлення результатів волевиявлення громадян (система формування виборчих комісій, підрахунку голосів тощо).

Нам видається, що реформування виборчої системи необхідно здійснювати на двох рівнях: конституційному та законодавчому, воно має відбуватися після комплексного реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування. На рівні внесення змін до Конституції України, на думку експертів, було б доцільно:

- запровадити двопалатний Парламент, нижня палата якого формуватиметься за принципом пропорційного партійного представництва, верхня – за принципом територіального представництва;

- розвести в часі вибори до Верховної Ради України та вибори до місцевих рад, що зумовлено необхідністю кореляції змін в органах влади зі змінами політичних уподобань виборців.

Конституційні зміни мають супроводжуватися глибинною ревізією та вдосконаленням українського виборчого законодавства. Для цього необхідно:

- сформувати Виборчий кодекс, створення якого, по-перше, стало б одним із запобіжників подальшого втручання в Конституцію України; по-друге, зробило б вітчизняне виборче законодавство самостійним напрямом державного правотворення, що здатне адекватно реагувати на майбутні політичні виклики;

- внести зміни до системи розподілу невикористаних голосів при пропорційному голосуванні. У разі переходу в Україні від єдиного національного багатомандатного округу до системи менших багатомандатних округів доцільною була б заміна методу простого пропорційного розподілу на метод Сент-Лаге чи модифікований метод Сент-Лаге, що призведе до

підвищення ролі малих та середніх парламентських партій, усуне проблему «перепредставництва» великих партій;

– реформувати систему виборів до Верховної Ради України у зв'язку із формуванням двопалатного Парламенту. Щодо виборів до нижньої палати Парламенту необхідно: 1) запровадити систему пропорційного представництва за регіональними списками, що змусить партії змінити підходи до їх формування та посилить увагу до представників регіонів; 2) запровадити відкриті виборчі списки: виборець має отримати право віддавати преференції найбільш прийнятним для нього кандидатам виборчого списку партії (блоку). Кількість отриманих кандидатом преференцій визначатиме його порядковий номер у виборчому списку; 3) запровадити диференційований виборчий бар'єр для політичних партій та виборчих блоків. Для стимулювання партійного будівництва та набуття партійною системою України більшої сталості доцільно залишити 3-% бар'єр для політичних партій та збільшити до 5% бар'єр для виборчих блоків, що складаються не більше, ніж із 3-х партій, підвищуючи на 1% за кожну наступну партію у виборчому блоку.

Щодо виборів до верхньої палати Парламенту необхідно: по-перше, запровадити мажоритарну двотурову систему виборів: право висунення кандидатів у народні депутати України надається лише тим політичним партіям, що були створені не менш як за рік до проведення виборів (чи політичним блокам, до складу яких входять такі партії). Кандидати, котрі балотуються шляхом самовисування, повинні зібрати на свою підтримку підписи не менше як 2% виборців виборчого округу. Висунення кандидатів у народні депутати України від політичних партій має відбуватися на регіональних конференціях, а кандидатів від виборчих блоків – на міжпартійних конференціях у відповідних адміністративно-територіальних одиницях. По-друге, слід запровадити застосування рівного представництва регіонів: від кожної адміністративно-територіальної одиниці обирається однакова кількість депутатів;

– реформувати систему виборів до органів місцевого самоврядування: 1) запровадити двотурову мажоритарну систему на виборах сільських, селищних та міських голів, депутатів

сільських, селищних, міських, районних, районних у містах та обласних рад. Переможцем виборів на посаду сільського, селищного або міського голови, депутата відповідної ради в першому турі вважатиметься кандидат, котрий отримав абсолютну більшість голосів виборців, що взяли участь у голосуванні. В іншому разі проводиться другий тур за участі двох кандидатів, котрі набрали найбільшу кількість голосів; 2) відновити принципи територіального представництва в обласних та районних радах. До обласної ради має обиратися однакова кількість депутатів від міст обласного значення та районів, до районної ради – від міст районного значення, селищ та сільських рад. Кількість представників кожної адміністративної одиниці в обласній або районній раді може становити від 2-х до 4-х депутатів²⁹⁹.

Очевидно, що за умови структурування партійної системи, внесення змін до виборчого законодавства, переходу до відкритих списків кандидатів у народні депутати, реформування інституційного устрою політичних відносин і влади в Україні і (чи не найголовніше) внутрішнього бажання українського політикуму змінитися можна сподіватися на системні якісні зміни. Тоді можна буде говорити і про відновлення довіри до влади, зв'язків із виборцями та відповідальності народних обранців за виконання декларованих програм. Очиститься, що не менш важливо, моральна атмосфера в країні, громадяни України зможуть відчувати визначеність, передбачуваність і впевненість у завтрашньому дні – для себе, родини, країни. А внутрішні потенції в української влади, як нам видається, є. В 11-му щорічному дослідженні Freedom House³⁰⁰ оцінювалися різні параметри 29-ти перехідних країн Центральної та Східної Європи і Євразії. Доповідь оцінювала рівень демократії за сімома критеріями: 1) рівень корупції; 2) рівень розвитку громадянського суспільства; 3) якість роботи центральної влади; 4) якість роботи місцевої влади; 5) виборчий процес; 6) ступінь незалежності судової системи та її якість; 7) ступінь незалежності ЗМІ. Вимірювання здійснювалося на основі зіставлення відповідей на розроблені відповідно до єдиного стандарту фіксовані питання, які відбивають ступінь вирішення в країні тих чи інших проблем демократизації суспільства³⁰¹.

Оцінка демократії (2006 р.) в перехідних країнах виглядала так.³⁰²

	ЕП	ГС	Нез. ЗМІ	НДУ	МДУ	Нез. суд	КОР	Оцінка демократії
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Україна	3,25	2,75	3,75	4,5	5,25	4,25	5,75	4,21
Білорусь	7	6,75	6,75	7	6,5	6,75	6,25	6,71
Росія	6,75	5	6	6	5,75	5,25	6	5,75
Казахстан	6,5	5,75	6,75	6,75	6,25	6,25	6,5	6,39
Молдова	3,75	4	5	5,75	5,75	4,5	6	4,96
Литва	1,75	1,5	1,75	2,5	2,5	1,5	4	2,21
Латвія	1,75	1,75	1,5	2	2,5	1,75	3,25	2,07
Естонія	1,5	2	1,5	2,25	2,5	1,5	2,5	1,96
Польща	1,75	1,25	1,75	2,75	2	2,25	3,25	2,14
Словаччина	1,25	1,25	2,25	2	2	2	3	1,96
Словенія	1,5	1,75	1,75	2	1,5	1,5	2,25	1,75
Узбекистан	6,75	7	7	7	6,75	6,75	6,5	6,82
Туркменістан	7	7	7	7	7	7	6,75	6,96 ³⁰³

Динаміка показників демократії в Україні впродовж 1997–2006 рр. мала такий вигляд.³⁰⁴

	1997	1998	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Електоральний процес	3,25	3,50	3,50	4,00	4,50	4,00	4,25	3,50	3,25
Громадянське суспільство	4,00	4,25	4,00	3,75	3,75	3,50	3,75	3,00	2,75
Незалежність ЗМІ	4,50	4,75	5,00	5,25	5,50	5,50	5,50	4,75	3,75
Якість управління центральних органів влади	4,50	4,75	4,75	4,75	5,00	5,00	5,25	5	4,5
Якість управління місцевих органів влади	4,50	4,75	4,75	4,75	5,00	5,00	5,25	5,25	5,25
Незалежність судової системи та її якість	3,75	4,00	4,50	4,50	4,75	4,50	4,75	4,25	4,25
Корупція	-	-	6,00	6,00	6,00	5,75	5,75	5,75	5,75
Оцінка демократії	4,00	4,25	4,63	4,71	4,92	4,71	4,88	4,50	3,96

Опублікована 17 грудня 2010 р. доповідь «Індекс демократії країн світу» є третьою й відображає ситуацію станом на листопад 2010 р. (перше видання вийшло в кінці 2006 р., друге – у кінці 2008 р.). У рейтингу демократії країн світу 2010 р. Democrasu Index 2010 Україна посіла 67-ме місце (дослідники проаналізували 167 держав – прим. автора), опустившись на 14

пунктів униз порівняно з результатами попереднього рейтингу 2008 р. «Індекс демократії країн світу» вимірювався на основі 5-ти ключових показників «демократичності»: виборчий процес і плюралізм; діяльність уряду; політична участь; політична культура; громадянські свободи. Усі проаналізовані країни віднесені до одного з чотирьох типів режиму влади: повна демократія; недостатня демократія; гібридний режим; авторитарний режим.

Автори дослідження вважають, що демократичні досягнення, здобуті Україною в результаті помаранчевої революції, сьогодні під загрозою. В Україні зафіксовано найбільший регрес демократії серед усіх країн Європи, вона посіла 7-ме місце серед країн світу, у яких спостерігається найбільший занепад демократії – після Мадагаскару, Фіджі, Ірану, Ефіопії, Єгипту та Гамбії. За підсумками 2010 р. Україна втратила неформальний статус «найкращого серед найгірших» на пострадянському просторі, пропустивши вперед Молдову. Найбільше погіршилися показники України в категоріях «функціонування уряду» (знаходиться на рівні Гани, Домініканської Республіки, Філіппін та Перу і поступається Лесото, Малі, Намібії, Папуа-Новій Гвінеї, Монголії, Суринаму, Ямайці), «виборчий процес і плюралізм», «політична культура» та «участь у політичному процесі». На думку дослідників, ефективніше, ніж український уряд, діяли навіть уряди країн, що входять до категорії гібридних режимів, зокрема, Гондурас, Бангладеш, Камбоджа, Замбія і Малаві³⁰⁶.

Усього в категорії країн із «повною демократією» нараховується 26 держав, у яких проживає 12% населення планети. Як відзначають автори дослідження, майже половину країн світу можна вважати демократичними, проте велика їх частина (53-и держави) оцінюються як країни з «недостатньою демократією». З тих 88-и країн, що залишилися в списку, – 33-и країни з гібридними режимами (в країні поєднуються елементи демократії й авторитаризму – прим. автора) і 55 країн з авторитарними режимами. Понад третина населення світу (близько 2,5 мільярда осіб) живе в умовах авторитарного правління (левава частка припадає на Китай)³⁰⁷.

Пострадянські країни розташувалися в рейтингу таким чином³⁰⁸:

Рейтинг	Країна	Індекс	Тип режиму
33	Естонія	7,68	Недостатня демократія
41	Литва	7,24	Недостатня демократія
48	Латвія	7,05	Недостатня демократія
66	Молдова	6,33	Недостатня демократія
67	Україна	6,30	Недостатня демократія
103	Грузія	4,59	Гібридний режим
106	Киргизстан	4,31	Гібридний режим
107	Російська Федерація	4,26	Гібридний режим
109	Вірменія	4,09	Гібридний режим
130	Білорусь	3,34	Авторитарний режим
132	Казахстан	3,30	Авторитарний режим
135	Азербайджан	3,15	Авторитарний режим
149	Таджикистан	2,51	Авторитарний режим
164	Узбекистан	1,74	Авторитарний режим
165	Туркменістан	1,72	Авторитарний режим

У доповіді зазначається, що в багатьох державах, починаючи з 2008 р., відмічена спільна тенденція до зниження демократичних процесів. Глобальна економічна криза акцентувала увагу на великій кількості існуючих негативних тенденцій у політичному розвитку, особливо в Європі, а також підсилила потужність авторитарних режимів по всьому світу. Багатолітня світова тенденція демократизації, яка почалася в 1974 р., на сьогоднішній день зупинилася, і зараз спостерігається так звана «демократична рецесія». Переважаючою моделлю в усіх регіонах світу впродовж останніх двох років став відхід від раніше досягнутого прогресу в демократизації. Тенденції авторитаризму ще більше вкоренилися на Близькому Сході і в більшості країн колишнього Радянського Союзу. У багатьох регіонах світу спостерігається розчарування демократичним процесом. Демократизація в країнах Африки повністю зупинилася, а в деяких випадках почався зворотний процес. Політичні проблеми держав Східної і Центральної Європи породили чимало негативних питань щодо демократичних перетворень у регіоні. У багатьох країнах Латинської Америки набирають сили популістські рухи із сумнівними демократичними реноме. У свою чергу, у розвинених країнах Заходу різко скоротилася участь населення в політичному житті, з'явилося більше недоліків у функціонуванні

держави, а також пов'язаних із безпекою обмежень громадянських свобод. Поєднання в зовнішній політиці подвійних стандартів і зростаючий наступ на громадянські свободи призвели до звинувачень країн Заходу в лицемірстві, оскільки вони пригнічують можливості для впевненого просування демократії у глобальному масштабі.

¹ Ющенко В. Тези про майбутнє / Ющенко В. // Дзеркало тижня. – 2004. – 9–16 лютого. – №6 (481).

² Наталія Паніна. Демократизація в Україні та помаранчева революція у дзеркалі громадської думки / Наталія Паніна // Дзеркало тижня. – 2006. – 20–26 травня. – №19 (598).

³ Опитування проводилися до 15-річного ювілею держави в усіх регіонах України серед населення старшого 18 років: від 20 до 27 грудня 2005 р. (опитано 2009 респондентів, похибка вибірки – 2,3%); від 20 квітня до 12 травня 2006 р. (опитано 11216 респондентів, похибка вибірки – 1%); від 13 по 20 липня 2006 р. (опитано 2011 респондентів, похибка вибірки – 2,3%).

⁴ Людмила Шангіна. Про країну, державу та громадян у перехідному віці / Людмила Шангіна // Дзеркало тижня. – 2006. – 19–25 серпня. – №31(610).

⁵ Людмила Шангіна. Вказ. праця.

⁶ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця.

⁷ Аналіз видатків на утримання органів державного управління в Україні в 1994–1999 рр. / Затверджено постановою Колегії Рахункової палати від 25 січня 2000 року за №2–2 / Відпов. за випуск департамент контролю та аналізу видатків бюджетів. – Київ: Рахункова палата України, 2000. – Випуск 4. – С. 12–17.

⁸ Адміністративна реформа в Україні: чи вдасться розірвати замкнене коло? // Національна безпека і оборона. – 2000. – №5. – С. 18.

⁹ Легеза М.П. Формування механізму суспільної довіри до влади в посткомуністичних країнах як політико-етична та практична проблема / Легеза М.П. // Нова парадигма. – 2004. – Випуск 38. – С. 157.

¹⁰ Жданов І. Україна у ХХІ столітті. Виклики для політичної еліти / Жданов І., Якименко Ю. // Національна безпека і оборона. – 2003. – №9. – С. 4.

¹¹ Там само. – С. 5.

¹² Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. Указ. праця. – С. 950.

¹³ Закон України «Про представника Президента України» від 5 березня 1992 р. №2167-ХІІ; Закон України від 14.05.1992 р. №2337-ХІІ; Закон України від 16.03.1993 р. №3066-ХІІ.

¹⁴ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця. – С. 479.

¹⁵ Литвин В. Україна: політика, політики, власть. На фоні політичного портрета Л. Кравчука. Указ. соч. – С. 292.

- ¹⁶ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця. – С. 487.
- ¹⁷ Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина 1991–1996. Формирование национального государства, экономики, элиты / Виттковски А. – К.: Сфера, 1998. – С. 157–158.
- ¹⁸ Корж Г. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины / Корж Г. – Харьков: Фолио, 2005. – С. 35.
- ¹⁹ Кармазіна М.С. Президентство: український варіант. Указ. праця. – С. 176–177.
- ²⁰ Кармазіна М.С. Указ. праця. – С. 355.
- ²¹ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Указ. праця. – С. 769; Литвин В. Украина: политика, политики, власть. Указ. соч. – С. 293.
- ²² Голос України. – 1995. – 10 червня.
- ²³ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця. – С. 630–631.
- ²⁴ Україна. Закони. Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю.П. Єлісєненко. – К.: Махаон, 2003. – С. 337.
- ²⁵ Р. Манекін. Особенности современной политической ситуации на Украине [Электронный ресурс] / Р. Манекін. – Режим доступа: <http://articles.excelion.ru/science/history/>.
- ²⁶ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Указ. праця. – С. 956.
- ²⁷ Рахманін С. Монстр умер. Да здравствует монстр? / Рахманін С. // Зеркало недели. – 2005. – 12–19 февраля. – №5.
- ²⁸ Политон С. Таинство президентства / Политон С. // Капиталист. – 2004. – №11. – С. 27–28.
- ²⁹ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Указ. праця. – С. 956–957.
- ³⁰ Там само. – С. 957.
- ³¹ Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005. Соціологічний моніторинг. Указ. праця. – С. 51.
- ³² Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Указ. праця. – С. 963.
- ³³ Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М.: «Три квадрата», 2003. – С. 192.
- ³⁴ Закон України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2003. – 6 березня. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/>.
- ³⁵ Політична реформа 2003: ставлення громадян, їх участь в обговоренні та рівень підтримки пропонуєаних конституційних змін // Національна безпека і оборона. – 2003. – №3. – С. 2.
- ³⁶ Паніна Н. Українське суспільство 1994–2004. Соціологічний моніторинг. Указ. праця. – С. 51.
- ³⁷ Олександр Дергачов. «Помаранчева революція»: старт демократичного транзиту? / Олександр Дергачов / У кольорах «помаранчевої революції»

5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

[Загальна редакція та упорядкування Ю. Шаповала]. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – С. 127.

³⁸ Бойко В. Що таке кучмізм? Частина шоста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2005/12/6/67888.htm>; Кучма і «кучмізм» як явище. Експерти «Дня» про політичне десятиліття (1994–2004) // День. – 2005. – 6 травня. – С. 6; Видрін Д. Епоха Президента Кучми (і трішки згодом) / Видрін Д. // Дзеркало тижня. – 2003. – №37. – 27 вересня. – С. 4; Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Указ. праця. – С. 358–364.

³⁹ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Указ. праця. – С. 972–973.

⁴⁰ Режим доступу: <http://www.cvk.org.ua>.

⁴¹ Там само.

⁴² Соболев Е. Последняя пядь / Соболев Е. // Зеркало недели. – 2004. – 23–29 октября.

⁴³ Звіт про динаміку висвітлення виборчої кампанії на загальнонаціональних телеканалах (березень–жовтень 2004 р.). Основні тенденції // Асоціація «Спільний простір» та комітет «Рівність можливостей». – К., 2004. – С. 1.

⁴⁴ Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. Указ. праця. – С. 975.

⁴⁵ Там само. – С. 993.

⁴⁶ Соціологічне опитування. Чим в першу чергу є НАТО? (динаміка, 2002–2008) [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2008 р. – Режим доступу: <http://www.ucers.org/ukr/>.

⁴⁷ Соціологічне опитування. Чи потрібно Україні вступати до Європейського Союзу? (динаміка, 2002–2008) [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2008 р. – Режим доступу: <http://www.ucers.org/ukr/>.

⁴⁸ Людмила Шангіна. Про країну, державу та громадян у перехідному віці. – Указ. праця.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² Див: Б.Л. Дем'яненко. Політична реформа: можливі ризики одноментного реформування / Б.Л. Дем'яненко // Україна Соборна. Збірник наукових статей. Випуск 4, Т.1. – Київ, 2006. – С. 22–29; Б.Л. Дем'яненко. Політична реформа: можливі сценарії реалізації / Б.Л. Дем'яненко / У кольорах «помаранчевої революції» [Загальна редакція та упорядкування Ю. Шаповала]. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – С. 103–118; Александр Богаченко-Мишевский. Подводные камни новой Конституции [Электронный ресурс] / Александр Богаченко-Мишевский. – Режим доступа: <http://www.yupraktika.com/>.

⁵³ Конституція України. Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду / Огляд і коментарі В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка. – К.: «Наукова думка», 2006. – С. 42.

⁵⁴ Там само. – С. 8–9.

⁵⁵ Сергій Рахманін. Поза законом / Сергій Рахманін // Дзеркало тижня. – 2006. – 30 вересня – 6 жовтня. – №37 (616).

⁵⁶ Конституція України. Указ. праця. – С. 74.

⁵⁷ Там само. – С. 73.

⁵⁸ Сергій Рахманін. Поза законом. Указ. праця.

⁵⁹ Конституція України. Указ. праця. – С. 72.

⁶⁰ Там само. – С. 90.

⁶¹ Ю. Левенець. Політика в Україні: символізація змісту [Електронний ресурс] / Ю. Левенець // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2007. – Вип. 10. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/>.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ М. Дмитренко. Стратегії розвитку України в глобалізованому світі / М. Дмитренко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичний менеджмент. – С. 154.

⁶⁵ Василь Кремень. Феномен «зради» у відносинах народу і влади / Василь Кремень // Дзеркало тижня. – 2006. – 11–17 березня. – №9 (588).

⁶⁶ Програма Президента України Віктора Ющенка «10 кроків назустріч людям. 2005–2009 роки» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/docs/10kroktiv.pdf>.

⁶⁷ Михаил Мельников. Виктор Ющенко: президент, которого не было [Электронный ресурс] / Михаил Мельников. – Режим доступа: <http://www.aif.ru/politic/article/32199>.

⁶⁸ Сергей Дудка. Выборы–2010: несколько слов в пользу Ющенко [Электронный ресурс] / Сергей Дудка. – Режим доступа: <http://www.unian.net/rus/news/news-346175.html>.

⁶⁹ Ігор Новіков. Президентські вибори – 2010: потенційні аутсайтери першого туру [Електронний ресурс] / Ігор Новіков. – Режим доступу: http://www.derutat.org.ua/vt_analit_1312.

⁷⁰ Алла Котляр. 50 мільйонів україно-китайців, або Про особливості демографічного популізму українських політиків / Алла Котляр // Дзеркало тижня. – 2010. – 20–26 березня. – №11 (791).

⁷¹ Сергій Руденко. Місія невиконана. Віктор Ющенко: як розтринькати кредит народної довіри [Електронний ресурс] / Сергій Руденко. – Режим доступу: http://www.cripo.com.ua/print.php?sect_id=8&aid=84265.

⁷² Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г. Рубана. – К.: НІСД, 2009. – С. 188.

⁷³ За підсумками Всеукраїнської наради «З любов'ю та турботою до дітей» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dtu.gov.ua/news/10030>.

⁷⁴ Сергій Руденко. Місія невиконана. Віктор Ющенко: як розтринькати кредит народної довіри. Указ. праця.

5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

⁷⁵ Михайл Мельников. Виктор Ющенко: президент, которого не было. Указ. соч.

⁷⁶ Тарас Кузьо. П'ять років Ющенка: більше кроків назад, ніж вперед [Електронний ресурс] / Тарас Кузьо. – Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2009/11/4/331159.htm>.

⁷⁷ Пять лет назад Ющенко стал Президентом: итоги [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ukranews.com/ru/news/ukraine/2010/.../10540>.

⁷⁸ Чем вошла в историю эпоха правления Виктора Ющенко? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.izvestia.com.ua/?/articles/2010/01/21/204034...>.

⁷⁹ Михайл Мельников. Виктор Ющенко: президент, которого не было. Указ. соч.

⁸⁰ Сергій Руденко. Місія невиконана. Віктор Ющенко: як розтриняти кредит народної довіри. Указ. праця.

⁸¹ Противоречивая пятилетка Ющенко. Что вы сделали хорошего, Виктор Андреевич? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // <http://www.for-ua.com/comments/2010/02/17/101253.html>.

⁸² Сергій Руденко. Місія невиконана. Віктор Ющенко: як розтриняти кредит народної довіри. Указ. праця.

⁸³ Андерс Аслунд. Як Україна стала ринковою економікою і демократією / Андерс Аслунд. – Вашингтон: Інститут міжнародної економіки Петерсон, 2009. – С. 222, 233.

⁸⁴ Сергій Руденко. Місія невиконана. Віктор Ющенко: як розтриняти кредит народної довіри. Указ. праця.

⁸⁵ Алла Котляр. 50 мільйонів україно-китайців, або Про особливості демографічного популізму українських політиків. Указ. праця.

⁸⁶ Тарас Кузьо. П'ять років Ющенка: більше кроків назад, ніж вперед. Указ. праця.

⁸⁷ 240 днів діяльності влади в новому форматі: оцінка неурядових аналітичних центрів / Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К., 2007. – С. 111.

⁸⁸ За 5-бальною шкалою «1» означає, що принцип зовсім не реалізований, «5» – реалізований повною мірою.

⁸⁹ Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Указ. праця. – С. 9.

⁹⁰ Там само. – С. 10.

⁹¹ Україна в 2008 році. Указ. праця. – С. 12–13.

⁹² Танчин Игорь. От Кравчука до Ющенко [Электронный ресурс] / Танчин Игорь // Апология. Гуманитарный журнал. – 2005. – №8(8). – Режим доступа: <http://www.journal-apologia.ru/>.

⁹³ Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко. Указ. праця. – С. 474.

⁹⁴ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця. – С. 542–551.

⁹⁵ Владимир Прибыловский. Кучмисты и безкучмисты. Кто есть кто на Украине в сравнении с Россией [Электронный ресурс] / Владимир Прибыловский. – Режим доступа: <http://faces.ng.ru/>.

⁹⁶ Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Указ. праця. – С. 494.

⁹⁷ Средства массовой информации в странах СНГ. Анализ политической, законодательной и социально-экономической структуры. 2-е изд. / Под ред. Дж. МакКормак. – Дюссельдорф: Европейский институт средств массовой информации, 1999. – С. 320, 325.

⁹⁸ Спільне підприємство з «Московскими новостями».

⁹⁹ Спільне підприємство з ОРТ.

¹⁰⁰ Р. Манекін. Особенности современной политической ситуации на Украине [Электронный ресурс] / Р. Манекін. – Режим доступа: <http://articles.excelion.ru/science/history/world/>.

¹⁰¹ Право вибору: списки політичних партій та виборчих блоків. Довідник / Упорядники: В. Чирок, М. Томенко, В. Гребельник, К. Ващенко. – К.: «Геопринт», 2002. – С. 176.

¹⁰² Грищенко А. Довгий шлях до правди? / Грищенко А. // Дзеркало тижня. – 2002. – 27 квітня.

¹⁰³ Зареєстрована в липні 1996 р., голова партії – В. Медведчук, співзасновник «Омети-XXI століття» і концерну «Славутич».

¹⁰⁴ Зареєстрована в червні 1999 р., голова партії – О. Волков, керівник виборчого штабу Л. Кучми на президентських виборах 1999 р.

¹⁰⁵ Найкрупніший «продукт напіврозпаду» Народно-демократичної партії (НДП). Зареєстрована в червні 2000 р., голова партії – С. Тігіпко, екс-міністр економіки і экс-віце-прем'єр міністр України.

¹⁰⁶ Зареєстрована в листопаді 1997 р., голова партії – М. Азаров, керівник ДПА.

¹⁰⁷ Абетка української політики: Довідник. Вип. 6 / Авт.-упоряд.: М. Томенко (кер. кол.), Л. Бадешко, В. Гребельник та інші. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 102, 106.

¹⁰⁸ Медиакратия: власть в информационном обществе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://centurion-center.narod.ru/>.

¹⁰⁹ 29% акцій належить «Первому каналу» російського телебачення.

¹¹⁰ СДПУ(о), глава Адміністрації Президента України В. Медведчук.

¹¹¹ Колишній радник В. Януковича Е. Прутник.

¹¹² Газета контролюється Є. Марчуком; у другому турі президентських виборів він і контрольоване ним видання підтримали В. Ющенко.

¹¹³ Газета контролюється СДПУ(о).

¹¹⁴ Газета контролюється Партією Регіонів.

¹¹⁵ Газета з тиражем 1,5 млн. екз., контролюється В. Пінчуком.

¹¹⁶ Канал контролюється П. Порошенком («Наша Україна»).

¹¹⁷ Канал контролюється депутатом Верховної Ради України від блоку «За єдину Україну!» А. Деркачем; підтримував опозицію вже в ході виборчої кампанії.

5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

- ¹¹⁸ Канал контролюється міським головою Києва Г. Омельченком.
- ¹¹⁹ Газета контролюється сім'єю Мостових.
- ¹²⁰ Газета контролюється лідером БЮТ Ю. Тимошенко.
- ¹²¹ Газета підтримує СПУ; О. Мороз увійшов у коаліцію з В. Ющенком після першого туру президентських виборів.
- ¹²² Газета контролюється А. Деркачем.
- ¹²³ Георгий Ковалев. Оранжевая революция как продукт медиакратии [Электронный ресурс] / Георгий Ковалев. – Режим доступа: <http://www.politics.in.ua/>.
- ¹²⁴ Виртуальные революции: использование виртуальных объектов при смене власти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.psyfactor.org/>.
- ¹²⁵ З виступу В. Ющенка на мітингу у зв'язку з висуненням його кандидатури кандидатом у Президенти України.
- ¹²⁶ Із передвиборчого виступу В. Ющенка в м.Білгороді-Дністровському.
- ¹²⁷ Агітаційний ролик на підтримку В. Ющенка.
- ¹²⁸ Гасло на мітингу біля українського посольства в Москві.
- ¹²⁹ Георгий Ковалев. Оранжевая революция как продукт медиакратии. Указ. соч.
- ¹³⁰ Поширення влітку 2004 р. по всій Україні листівок, спрямованих на сприйняття Прем'єр-міністра України як члена «команди Кучми», що розкладає бюджет країни.
- ¹³¹ Так, 23 червня почалася акція «Наметове містечко – на захист Конституції України», у якій взяли участь представники Всеукраїнського молодіжного об'єднання «Молодь – надія України», УРП «Собор», ВО «Народна опозиція» при підтримці народних депутатів Є. Жовтяка і Ю. Павленка (фракція «Наша Україна»).
- ¹³² У Києві мітинги проходили під гаслом «Через 166 днів Ющенко стане Президентом!».
- ¹³³ Режим доступа: <http://zadonbass.org/analytcs/message.html>.
- ¹³⁴ Фактичний лідер В. Литвин є спікером Верховної Ради України.
- ¹³⁵ Партію очолює керівник Адміністрації Президента України В. Медведчук.
- ¹³⁶ Найзначиміші заяви О. Зінченко робить на прес-конференції в редакції газети «Собеседник» і в ефірі радіостанції «Ехо Москвы».
- ¹³⁷ Режим доступа: <http://www.newsukraina.ru/>.
- ¹³⁸ Павловский Г.О. Московские дегустаторы украинского сала [Электронный ресурс] / Павловский Г.О. – Режим доступа: <http://www.politics.in.ua/>.
- ¹³⁹ Можливість такого розвитку подій виразив глава виборчого штабу В. Януковича С. Тігіпко в другій половині вересня 2004 р., що було розцінено деякими спостерігачами як спробу створити В. Януковичу образ «інтегратора» на протигаву «націоналістові» В. Ющенку.
- ¹⁴⁰ Режим доступа: <http://www.politics.in.ua/>.
- ¹⁴¹ Чутки, жарти, анекдоти, які згодом і лягли в основу масштабної контрпропагандистської кампанії, яка розгорнулася з кінця вересня 2004 р.
- ¹⁴² Егорова Е. PR как зеркало «оранжевой» революции / Егорова Е. // PR-диалог. – 2005. – январь–февраль. – №1 (36).

¹⁴³ Режим доступу: <http://www.glavred.info/>.

¹⁴⁴ Как Украину украсили в оранжевый [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pk.kiev.ua/>.

¹⁴⁵ Георгий Ковалев. Оранжевая революция как продукт медиакратии. Указ. соч.

¹⁴⁶ Виртуальные революции: использование виртуальных объектов при смене власти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.psyfactor.org/>.

¹⁴⁷ Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения [Електронний ресурс] / Шарп Дж. – Режим доступу: <http://www.psyfactor.org/lib/sharp.html>.

¹⁴⁸ Цей образ використовував Г. Павловський у своїх численних інтерв'ю, описуючи події на майдані Незалежності і Хрещатику.

¹⁴⁹ З виступу Людмили Янукович на митингу в підтримку В. Януковича в Донецьку 8 грудня 2004 р.

¹⁵⁰ Копонев С.В. Феномен оранжевых-бархатных революций в контексте эволюции сознания и политтехнологий [Електронний ресурс] / Копонев С.В. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/koponev4.html>.

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Георгий Ковалев. Оранжевая революция как продукт медиакратии. Указ. соч.

¹⁵³ Наприклад, після виступу Л. Янукович з'явилися композиції «Помаранчово небо», Дружина Януковича – «Шабаш», танцювальний мікс Dj ChizHOFF – «Наколоті».

¹⁵⁴ Георгий Ковалев. Оранжевая революция как продукт медиакратии. Указ. соч.

¹⁵⁵ Деякі люди просто не могли повірити, що «свято» закінчилося.

¹⁵⁶ Дивитися детальніше: Недоліки політичної реформи / Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2006. – С. 61–62; Б.Л. Дем'яненко. Політична реформа: можливі ризики одномоментного реформування. Указ. праця. – С. 22–29; Б.Л. Дем'яненко. Політична реформа: можливі сценарії реалізації. Указ. праця. – С. 103–118.

¹⁵⁷ Конституція України. Указ. праця. – С. 70.

¹⁵⁸ Там само. – С. 45.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Там само. – С. 39.

¹⁶¹ Там само. – С. 65.

¹⁶² Там само. – С. 51–52.

¹⁶³ Там само. – С. 65.

¹⁶⁴ Там само. – С. 62.

¹⁶⁵ Там само. – С. 64–65.

¹⁶⁶ Режим доступу: <http://www.politic.org.ua/>.

¹⁶⁷ Конституція України. Указ. праця. – С. 65, 67.

- ¹⁶⁸ Там само. – С. 67.
- ¹⁶⁹ Там само. – С. 69.
- ¹⁷⁰ Там само. – С. 67.
- ¹⁷¹ Там само. – С. 69.
- ¹⁷² Там само. – С. 65.
- ¹⁷³ Там само. – С. 58.
- ¹⁷⁴ Там само. – С. 71.
- ¹⁷⁵ Василь Лемак. Хто в домі хазяїн?! Про «слабкого» президента і «сильний» уряд в українській моделі влади / Василь Лемак // Дзеркало тижня. – 2007. – 13–19 січня. – №1 (630).
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Конституція України. Указ. праця. – С. 67.
- ¹⁷⁸ Там само. – С. 65.
- ¹⁷⁹ Василь Лемак. Указ. праця.
- ¹⁸⁰ Конституція України. Указ. праця. – С. 64–66.
- ¹⁸¹ Ст. 114 Конституції України якраз і викладена у новій редакції в ході політичної реформи.
- ¹⁸² Конституція України. Указ. праця. – С. 70.
- ¹⁸³ Там само. – С. 72.
- ¹⁸⁴ Василь Лемак. Указ. праця.
- ¹⁸⁵ Конституція України. Указ. праця. – С. 52.
- ¹⁸⁶ Там само. – С. 12.
- ¹⁸⁷ «Народна опозиція» Н. Вітренко отримала 2,93% голосів, Український Народний Блок Ю. Костенка і І. Плюща – 1,87%, «Громадянський блок Пора–ПРП» – 1,47%, «Опозиційний блок «Не так!» – 1,01% (найвагомішою складовою була колишня «партія влади» – СДПУ(о)), партія «Віче» – 1,74%.
- ¹⁸⁸ Аляєв Г.С. Політологія. Указ. праця. – С. 227–228.
- ¹⁸⁹ Вибори–2006 та їхні впливи на суспільно-політичний розвиток / Експертна доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році». – К.: ПП Інтертехнологія, 2007. – С. 87–88.
- ¹⁹⁰ С. Телешун. Українські політичні реалії і політичні технології [Електронний ресурс] / С. Телешун // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичні технології. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/>.
- ¹⁹¹ Наум Либман. «Политический разврат по-украински», или кое-что о партиях власти [Электронный ресурс] / Наум Либман. – Режим доступа: <http://www.cn.com.ua/>.
- ¹⁹² Мостова Ю. Мапа успіху лишилась контурною / Мостова Ю., Рахманін С. // Дзеркало тижня. – 2007. – 29 грудня. – №50.
- ¹⁹³ Там само.
- ¹⁹⁴ Шишук О. Тариф «Прості речі» / Шишук О. // Віче. – 2007. – №17. – С. 5–7.
- ¹⁹⁵ Мостова Ю., Рахманін С. Мапа успіху лишилась контурною. Указ. праця.

¹⁹⁶ Соціологічне опитування. Чи довіряєте Ви ЗМІ України? (динаміка, 2006–2009). [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2009 р. – Режим доступу: http://www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=87.

¹⁹⁷ Матвеева Л. Культура и СМИ: размышления о феномене разорванной коммуникации / Матвеева Л. // Вестник МГУ. – 2007. – Серия 14. Психология. – №1. – С. 132.

¹⁹⁸ В. Зливков. Криза ідентичності українського істеблішменту та можливі шляхи її подолання [Електронний ресурс] / В. Зливков // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Вип. 12. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/>.

¹⁹⁹ Гриценко З.І. Відчуття політичної ефективності у громадян: чи вірять українці у свою спроможність впливати на політику і у відповідальність влади [Електронний ресурс] / Гриценко З.І. // Матеріали міжнародної наукової конференції «Розвиток демократії в Україні» (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.) – Режим доступу // http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2000/section_7/Grytsenko.pdf.

²⁰⁰ Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 17 по 24 грудня 2008 року. Було опитано 2017 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та Криму за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як стратифікована, багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Опитування здійснювалося у 129 населених пунктах (75 міських та 54 сільських). Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

²⁰¹ Соціологічне опитування. Яким чином протягом минулого року змінилося ставлення громадян до влади? (динаміка, 2006–2008) [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2008 р. – Режим доступу: http://www.ucerps.org/ukr/poll.php?poll_id=195.

²⁰² Дослідження проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 27 лютого по 5 березня 2009 року. Було опитано 2012 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як стратифікована, багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Опитування здійснювалося у 129 населених пунктах (75 міських та 54 сільських). Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

²⁰³ Соціологічне опитування. Якою мірою Ви впливаєте на владу? [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних

5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2009 р. – Режим доступу: http://www.ucps.org/ukr/poll.php?poll_id=441.

²⁰⁴ Там само.

²⁰⁵ Соціологічне опитування. Яка модель побудови державної влади була б кращою для України? [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2007 р. – Режим доступу: http://www.ucps.org/ukr/poll.php?poll_id=156.

²⁰⁶ Було опитано 2012 респондентів віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим.

²⁰⁷ Соціологічне опитування. Чи готові Ви особисто взяти участь у таких акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів (законні, незаконні, силові) [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, 2009 р. – Режим доступу: http://www.ucps.org/ukr/poll.php?poll_id=437.

²⁰⁸ В. Злишков. Криза ідентичності українського істеблішменту та можливі шляхи її подолання. Указ. праця.

²⁰⁹ В. Литвин. Сценарії для України [Електронний ресурс] / В. Литвин. – Режим доступу: <http://narodna.prawda.com.ua/politics/>.

²¹⁰ Див: Андрущенко В. Організоване суспільство / Андрущенко В. – К.: Атлант ЮЕмСі, 2006. – 504 с.

²¹¹ Україна в 2008 році. Указ. праця. – С.

²¹² Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг / За ред. д. соц. н. Н.В. Паніної. – К: ІС НАНУ, 2006. – С. 26–28, 30.

²¹³ Статистичний бюлетень за 2007 рік. – К.: Державний комітет статистики України, 2008. – С. 144; Прес-служба Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/>.

²¹⁴ Україна в 2008 році. Указ. праця. – С. 22.

²¹⁵ Вінніков О. Фінансування організацій громадянського суспільства (ОГС) в Україні / Вінніков О. // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України [М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік; Український незалежний центр політичних досліджень]. – К.: УНЦПД, 2008. – С. 31, 40, 46.

²¹⁶ Статистичні дані щодо функціонування дорадчих структур при органах виконавчої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/ecsor/control/uk/publish/>.

²¹⁷ Максимальний індекс, що відповідає повній відсутності корупції – 10, індекс нижче ніж 3 вважається небезпечним. Рейтинг корумпованості: Україна ділить 134-е місце з Гондурасом, Того і Зімбабве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.novynar.com.ua/>; У рейтингу корумпованості Україна посіла 134-те місце [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://www.newsru.ua/>.

²¹⁸ Україна в 2008 році. Указ. праця. – С. 29.

²¹⁹ Стан корупції в Україні. Результати загальнонаціонального дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2007 р. в усіх регіонах України. – К.: КМІС, 2007. – С. 2. Дивитися також: Б.Л. Дем'янен-

ко. Україна і світ: компаративний аналіз методами міжнародного ранжування / Б. Дем'яненко. // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: науково-теоретичний збірник. Педагогіка. Психологія. Філологія. Філософія. – Випуск 13. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 253–262; Б.Л. Дем'яненко. Україна і світ: компаративний аналіз методами міжнародного ранжування / Б. Дем'яненко. // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2009. – Вип. 18. – С. 291–308; Борис Дем'яненко. Україна і світ у 2010 році: компаративний аналіз методами міжнародного ранжування / Борис Дем'яненко. // Сучасна українська політика. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2011. – Вип. 22. – С. 281–293.

²²⁰ Громадська думка на межі 2007–2008 рр.: оцінка року, що минає та погляд у майбутнє [Електронний ресурс] // Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка. – Режим доступу: http://www.uisr.org.ua/mid_6.php.

²²¹ Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія / Сарторі Дж. – К.: АртЕк, 2001. – С. 59.

²²² Відомості Верховної Ради України. – 1997. – №43. – Ст.280.

²²³ Голосов Г.В. Партийные системы России и стран Восточной Европы / Голосов Г.В. – М.: Весь мир, 1999. – С. 66.

²²⁴ Ковтунець Володимир. Надії та ілюзії пропорційної виборчої системи в українському варіанті [Електронний ресурс] / Ковтунець Володимир. – Режим доступу: <http://www.yur-gazeta.com/>.

²²⁵ Режим доступу: <http://vybory.org/articles/1024.html>.

²²⁶ Там само.

²²⁷ Конституція України. Указ. праця. – С. 87.

²²⁸ Ковтунець Володимир. Надії та ілюзії пропорційної виборчої системи в українському варіанті. Указ. праця.

²²⁹ Л. Бунецький. Проблеми реформування інституційних основ системи політичних відносин та влади в транзитних державах (на прикладі України) [Електронний ресурс] / Л. Бунецький // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. – Вип. 12. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/>.

²³⁰ Режим доступу: <http://vybory.org/articles/1024.html>.

²³¹ Там само.

²³² Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №2. – Ст. 44.

²³³ Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст.141.

²³⁴ Давидович Я.В. Особливості проведення парламентських виборів в Україні 2006 року / Давидович Я.В. // Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ, 31 жовтня – 1 листопада 2006 р. – К.: Атіка, 2007. – С. 18.

²³⁵ Конотопцев О. Партиїно-пропорційна система виборів до місцевих рад: доцільність і своєчасність [Електронний ресурс] / Конотопцев О. – Режим доступу: <http://www.eli.org.ua/prcss-7>.

5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

- ²³⁶ Давидович Я.В. Особливості проведення парламентських виборів в Україні 2006 року. Указ. праця. – С. 18.
- ²³⁷ Павленко Р.М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Павленко Р.М. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – С.132.
- ²³⁸ Коломієць А. Закриті списки – вбивство демократії [Електронний ресурс] / Коломієць А. – Режим доступу: <http://www.polit-tech.org/>.
- ²³⁹ Гофман Б. Избирательные системы и искусство конституционной инженерии: обзор основных открытий / Гофман Б. // Ойкумена. – 2005. – №3. – С. 32.
- ²⁴⁰ Кирилюк І. Феномен політичного центризму: до сутності явища та специфіки прояву в українській політиці / Кирилюк І. // Людина і суспільство. – 2003. – №3. – С. 36.
- ²⁴¹ Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/vnd2006/w6p001.html>.
- ²⁴² Парламентские выборы в Украине?: региональный анализ избирательных списков ведущих политических сил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dozor.in.ua/>.
- ²⁴³ Центральна виборча комісія. Вибори народних депутатів України 26 березня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/vnd2006/w6p001.html>.
- ²⁴⁴ Юдин Ю.Л. Политические партии и право в современном государстве / Юдин Ю.Л. – М.: Инфра-М, 1998. – С. 199–201.
- ²⁴⁵ Рибачук М.Ф. Політичні партії у виборчому процесі 2004 року / Рибачук М.Ф. // Право вибору. – 2005. – №1. – С. 45.
- ²⁴⁶ Відомості про підрахунок голосів виборців в межах України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/>.
- ²⁴⁷ Зеленько Г. Прогностичний ефект нового виборчого законодавства в Україні / Зеленько Г. // Віче. – 2004. – №11. – С. 17.
- ²⁴⁸ Збірник виборчих законів країн Центральної та Східної Європи. – Міжнародна Фондація Виборчих Систем.
- ²⁴⁹ Сарай Р.Д. Реформування інституту парламентських виборів у Чеській Республіці на сучасному етапі / Сарай Р.Д. // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 30. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 198.
- ²⁵⁰ Проект Закону «Про вибори народних депутатів України», реєстр. №4285–6 від 18.02.04, внесений народним депутатом України В.М. Асадчевим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc4-1?id=&pf3511>.
- ²⁵¹ Тищенко Ю. Місце та значення політичних партій після політичної реформи: питання політичної комунікації [Електронний ресурс] / Тищенко Ю. – Режим доступу: <http://www.ucirg.kiev.ua/>.
- ²⁵² Там само.
- ²⁵³ Ковтунець В. Питання правового регулювання участі політичних партій у виборах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vyboy.com.ukr/>.

²⁵⁴ Кресіна І.О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. Указ. праця. – С. 40.

²⁵⁵ Вибори–2006: Досвід. Проблеми. Перспективи: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. м. Київ, 31 жовтня – 1 листопада 2006 року. – С. 455–458.

²⁵⁶ Кафарський В.І. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності: Монографія / Кафарський В.І. – К.: Логос, 2008. – С. 343–344.

²⁵⁷ Політичні партії – провідний чинник розвитку політичної системи в Україні: Матеріали «круглого столу». – К.: НІСД, 2004. – С. 18.

²⁵⁸ Ставлення громадян України до принципів формування системи державної влади // Національна безпека і оборона. – 2007. – №10. – С. 16.

²⁵⁹ Там само.

²⁶⁰ Речицький В. Десять тез про українську виборчу систему [Електронний ресурс] / Речицький В. – Режим доступу: <http://khp.org/index>.

²⁶¹ Леонов О. Пропорційна та мажоритарна системи на місцевих виборах: переваги й недоліки [Електронний ресурс] / Леонов О. – Режим доступу: <http://www.cpp.org.ua/aspekts/87/209>.

²⁶² Корнієнко М. Місцеві вибори: порядок змінено, проблеми лишаються / Корнієнко М. // Вибори та демократія. – 2006. – №4. – С. 4.

²⁶³ Савченко Д. За якою виборчою системою мають відбутись вибори в Україні / Савченко Д. // Вибори–2006: Досвід. Проблеми. Перспективи. Указ. праця. – С. 135.

²⁶⁴ Речицький В. Десять тез про українську виборчу систему. Указ. праця.

²⁶⁵ Пропорційні виборчі системи із відкритими та закритими списками для парламентських та місцевих виборів: матеріали семінару. – К: Проект АМР США «Сприяння організації виборів в Україні», Асоціація народних депутатів України, 2005. – С. 2.

²⁶⁶ Шукліна Н.Г. Пропорційна виборча система як етап становлення виборчої системи в Україні / Шукліна Н.Г. // Вибори–2006: Досвід. Проблеми. Перспективи. Указ. праця. – С. 135.

²⁶⁷ Шведа Ю. Демократія і вибори за С. Хантінгтоном / Шведа Ю. // Вибори та демократія. – 2005. – №1. – С. 41.

²⁶⁸ Старі законотворчі та законодавчі сценарії нових місцевих виборів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uscpr.kiev.ua/>.

²⁶⁹ Проект Закону «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» реєстр. №6487 від 12.01.2005, внесений народним депутатом України В. Горбатовим [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/>.

²⁷⁰ Кампо В.М. Деякі правові проблеми місцевих виборів у контексті конституційної юрисдикції / Кампо В.М. // Вибори–2006: Досвід. Проблеми. Перспективи. Указ. праця. – С. 138.

²⁷¹ Поживанов М.О. Українські вектори місцевого самоврядування / Поживанов М.О. – К.: Альтерпрес, 2004. – С. 21.

5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

²⁷² Див. частину першу ст. 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁷³ Див. частину третю ст. 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Див. частину четверту ст. 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁷⁶ Див. частину третю ст. 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁷⁷ Див. частину одинадцяту ст. 35 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁷⁸ Див. частину першу ст. 21 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁷⁹ Ключковський Ю.Б. Еволюція територіальної організації загальнонаціональних виборів / Ключковський Ю.Б. // Вибори-2006: Досвід. Проблеми. Перспективи. Указ. праця. – С. 360.

²⁸⁰ Законодавство про місцеві вибори: пошук балансу між конституційною доцільністю та реальністю // Парламент. – 2005. – №7. – С. 32.

²⁸¹ У редакції Закону «Про внесення змін до Закону «Про політичні партії» №2748-IV від 06.07.2005 // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – №34. – Ст.437.

²⁸² Див. частину першу ст. 34 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁸³ Див. частину п'яту і шосту ст. 33 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁸⁴ Див. частину другу ст. 33 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁸⁵ Див. частину четверту ст. 34 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁸⁶ Див. пп. 1–4 частини п'ятої ст. 42 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁸⁷ Див. п. 5 частини п'ятої ст. 42 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁸⁸ Див. пп. 1–4 частини шостої ст. 42 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (2005 р.).

²⁸⁹ Політичні партії та місцеві вибори / Авт. кол.: Д.М. Горшков, В.М. Кампо, Є.М. Петренко / За заг. ред. В.М. Кампо. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга» 2001. – С. 5.

²⁹⁰ Дуда А. Запровадження пропорційної системи на місцевих виборах в контексті комунікативних зв'язків влади і громади в Україні [Електронний ресурс] / Дуда А. – Режим доступу: <http://www.ucirg.kiev.ua/>.

²⁹¹ Кампо В.М. Деякі правові проблеми місцевих виборів у контексті конституційної юрисдикції. Указ. праця. – С. 139.

²⁹² Барабаш О.Л. Проблеми реалізації конституційних виборчих прав громадян у виборах в Україні / Барабаш О.Л. // Вибори–2006: Досвід. Проблеми. Перспективи. Указ. праця. – С. 143.

²⁹³ Там само. – С. 145.

²⁹⁴ Ставнічук М.І. Уроки та перспективи розвитку виборчого законодавства України з урахуванням досвіду проведення виборів Президента України 2004 року / Ставнічук М.І. // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 29. – С. 171.

²⁹⁵ Кульчинський Р. Міна уповільненого самоврядування / Кульчинський Р. // Контракти. – 2004. – №15. – С. 27.

²⁹⁶ Сушинський О. Конституційна солідарна відповідальність в аспекті захисту виборчих прав / Сушинський О. // Вибори та демократія. – 2006. – №7. – С. 65.

²⁹⁷ Лабораторія законодавчих ініціатив. Аналіз ключових проблем Закону України «Про вибори народних депутатів України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://parliament.org.ua/>.

²⁹⁸ Україна в 2008 році: процеси, результати, перспективи. Указ. праця. – С. 15.

²⁹⁹ Там само. – С. 16–17.

³⁰⁰ Freedom House опублікував 13 червня 2006 р. свою чергову доповідь «Перехідні країни 2006» (Nations in Transit, 2006).

³⁰¹ Nations in Transit 2006 [Electronic resource] / Freedom House. – Mode of access: <http://www.freedomhouse.hu/nit.html> – Title from the screen.

³⁰² Зельницький А. Измерение индекса демократии как предпосылка управления процессом демократизации (Украина и посткоммунистические страны Центральной и Восточной Европы, 1994–2004) / Зельницький А. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 2. – С. 158.

³⁰³ Пояснення до таблиці: ЕП – електоральний процес, ГС – громадянське суспільство, Нез. ЗМІ – незалежність ЗМІ, НДУ – національне демократичне управління, МДУ – місцеве демократичне управління, Нез. суд – незалежність судової системи та її якість; КОР – корупція. «1» – найкращий показник демократизації, «7» – найгірший показник демократизації. Оцінка демократії – середнє арифметичне семи показників, поданих у таблиці.

5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

³⁰⁴ Зельницький А. Измерение индекса демократии как предпосылка управления процессом демократизации (Украина и посткоммунистические страны Центральной и Восточной Европы, 1994–2004). Указ. соч.

³⁰⁵ Експерти часто піддають критиці як суб'єктивність і штучність оцінок, так і власне критерії індексу Freedom House, адже ряд понять («незалежність ЗМІ», «незалежність судової системи», «якість управління» тощо) – дуже розпливчасті й не мають однозначного тлумачення. Оцінки експертів у різних країнах ґрунтуються на різних критеріях. До того ж, відбір експертів не має достатнього обґрунтування. Недоліком є також дещо незбалансований набір змінних – усі фактори мають однакову значимість.

³⁰⁶ Economist Intelligence Unit: Индекс демократии стран мира 2010 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://gtmarket.ru/>.

³⁰⁷ Там само.

³⁰⁸ Там само.

ВИСНОВКИ

Світова спільнота, а відтак і властиві їй форми суспільної організації на початку ХХІ ст. опинилися перед численними викликами, зумовленими процесом глобалізації та пов'язаними з ним всеохоплюючими політичними, соціально-економічними, культурними, конфесійними тощо метаморфозами. На уламках світової системи соціалізму та геополітичного двополюсного порядку стрімко утворюється новий глобалізований світ, щодо якого чимало традиційних моделей, стереотипів, уявлень, властивих суспільно-політичній та владознавчій думці, виявляються непридатними. Це потребує пошуку нових підходів до осмислення сучасного світу, формування та розробки новітніх теоретичних парадигм.

Особливо нагальним це завдання постає для суспільств, що переживають крах і злам тоталітарних та авторитарних форм соціальної організації й опиняються в актуальній і дуже непростій ситуації соціально-політичного й цивілізаційного самовизначення. Зазначене повною мірою стосується України. Українське суспільство змушене одночасно розв'язувати низку різноспрямованих завдань: долати важкий тягар тоталітарної спадщини, творити національну державність, виробляти конкурентоспроможні стратегії існування і розвитку в сучасному глобалізованому світі. Сучасна суспільна ситуація і стан суспільно-політичної та кратологічної думки особливо актуалізують питання політичної влади. Значний інтерес до політичної влади виникає в переломні епохи соціального розвитку, коли реальною постає загроза дестабілізації механізму соціального управління і багато що залежить від функціонування політичної системи країни й розподілу влади в суспільстві. Руйнування колишніх владних структур і формування нових структур та відносин влади, визначення «соціальної ціни» реформ, пошук відповідальних за колишні і сучасні невдачі, розробка ефективних антикризових заходів і програм модернізації пострадянського українського суспільства актуалізують пошук теоретичних підстав адекватної політичної стратегії, відповідних структур і комунікацій.

Політична влада і владні відносини настільки складні й багатогранні, що практично неможливо визначити якийсь один незаперечний метод їх вивчення для певної історичної епохи. На практиці це скоріше поєднання, комбінації різних методів, способів і прийомів, за допомогою яких вивчалися влада і владні відносини в той чи інший період історії. Так, у першому тисячолітті домінували філософсько-нормативні і теологічні способи пізнання влади, які спиралися на метафізичні та апіорно-дедуктивні підходи. Пізніше, у Новий час, вони поступилися місцем раціональним методам: формально-юридичним, інституційним і історико-порівняльним (компаративним) підходам пізнання політичної влади. XIX ст. стало періодом панування історико-порівняльного методу, до якого із середини XIX ст. активно долучилися соціологічні підходи. З кінця XIX ст. почали активніше застосовуватися психологічні, поведінкові (біхевіристські) прийоми, що підштовхнуло дослідників влади до застосування емпіричних методик. Друга половина XX ст. стала свідком швидкого розвитку постповедінкового (постбіхевіристського) методу. У цілому сьогодні точиться боротьба між двома важливими способами пізнання політичного життя взагалі і політичної влади зокрема – позитивістським та політико-філософським. Перший спосіб спирається на техніко-раціоналістичні, кількісні методи і прагне добитися перетворення політичної науки в точну науку (усе можна виміряти, обчислити і т.п.); другий – на різні історичні, соціокультурні, психологічні, антропологічні підходи і теоретично прагне узагальнити способи вивчення політичної теорії ціннісними, психоетичними підходами. Крім того, друга половина XX ст. стала часом приходу в політичну науку не лише різних прийомів пізнання із суспільних наук, але й із природничих – усе це значно ускладнило науковий аналіз політичної влади і власне політичної науки.

Упродовж століть залежно від спроб пояснення суттєвих характеристик політики (і зокрема політичної влади) за допомогою різних надприродних, природних і соціальних чинників виділилися теологічна, натуралістична, соціоцентрична, біополітична, психологізаторська, культурологічна і раціонально-критична парадигми.

У Стародавньому світі і в середні віки влада створила механізми держави для захисту від ворогів, для захоплення ресурсів тощо; Новий час покликав до життя владу грошей, фінансів, капіталу – і одночасно дисциплінарних форм її здійснення; на початку XX ст. освоєння людством таких видів діяльності, як створення суспільних систем та ідеологій покликало до життя владу символічних форм, владу преси. Сьогодні вибудовуються штучно системи споживання, стилі життя, нації і держави, системи біологічного відтворення людини – і, відповідно, людство не зможе обійтися вже без тих технологій і дійсності влади, які можуть працювати із цими сферами життя.

Витоки уявлень про владу варто шукати в міфології і легендах народів стародавнього Сходу, згідно з якими земні порядки складали невід’ємну частину світових порядків і мали божественне походження, і саме там виникали й розвивалися перші в історії людства держави, для успішного функціонування яких життєво необхідними були певні політичні правила, норми та принципи існування, управління суспільством. Підґрунтям політичних ідей Стародавнього світу були міфологічні, релігійні уявлення, а власне державна влада розглядалася як результат божественного провидіння і дій вищих сил. Правителі вважалися нащадками Бога на землі і виконавцями божественної волі, їхні повноваження оголошувалися священними, влада – спадкоємною і недоторканою.

У країнах Стародавнього світу існували дві принципово відмінні форми влади і владних відносин. На Сході (Єгипет, Дворіччя, Палестина, Індія, Китай) царська влада була деспотичною, ніким і нічим не обмеженою, проголошувала саму себе посланою небом. Давньосхідна владознавча думка плодила міфи та ілюзії про божественну справедливість царської влади, викривляла світосприймання та світорозуміння людей, їхні погляди на владу і закони, на державне правління, успішно намагалася переконати, що нерозвиненість підвладних – це їхнє благо.

Зовсім інший характер мала влада у Стародавній Греції: вона була не деспотичною, а політичною. В основу здійснення такої політичної влади були покладені людська гідність, усвідомлення людьми своїх прав, громадянська самосвідомість; раціо-

нальне ставлення до суспільного, полісного життя, зважання на здоровий глузд і моральні максими; шанобливе ставлення до знань, істини, перевага доказів думки над іншими виявами влади.

На Сході вперше зародилася бюрократія, яка, з одного боку, покійно і точно виконувала волю царя, а з іншого, – сама багато в чому визначала характер цієї волі. Це не могло не відбитися на змістові давньосхідних державницько-владних доктрин: найчастіше вони були адресовані саме бюрократії у вигляді порад і практичних рекомендацій щодо якомога кращого й ефективного здійснення влади правителя.

Стародавня Греція на противагу східним країнам із їхньою тотальною владою бюрократії дала людству демократію (народовладдя). Греція теж була знайома з бюрократією, але остання мала слугувати народу, а не навпаки.

На Сході специфічний шлях державотворення зумовив появу «великої машини» царського правління, у якій злилися воедино експансивність східнообщинницького колективізму і могутність одноосібної царської влади. Ця «велика машина» впродовж багатьох століть поєднувала в собі як тенденцію примусового, насильницького (часто надзвичайно руйнівного) впливу, так і конструктивну, будівничу тенденцію, причому остання не могла проявлятися на повну силу, коли затухав вплив першої. Окремий індивід ставав складовою частиною машини і разом із нею немовби розчинявся у просторі й часі.

Принципово інший тип суспільно-державних відносин був започаткований у Стародавній Греції: першоосновою порядку в суспільстві має бути справедливе законодавство; у здійсненні полісної влади повинен брати участь кожен громадянин. Досить високий ступінь громадянськості афінян у поєднанні з дотриманням ними полісних законів народив «велику систему» співправління і співпраці громадян, у якій влада функціонувала не зверху донизу, а переважно по горизонталі. Класичний античний поліс уперше в історії теоретично обґрунтував і практично реалізував концепцію самоуправління суспільством, яке здатне до саморегуляції за допомогою законів.

На зміну античності прийшов період розвитку християнства, яке успішно перетворило витончені ідеали давньо-

грецьких філософів у легко засвоювані релігійні догмати. Результатом такого перетворювання стала релігійна концепція політики і політичної влади. Епоха середньовіччя характеризувалася і як період занепаду в історії політико-правових і владознавчих учень порівняно з епохою античності. У середні віки католицька церква претендувала на провідну роль у суспільно-політичному житті. Найбільших успіхів церква досягла за часів послаблення королівської та імператорської влади, через феодалний розбрат, а папський престол посіли сильні лідери. Устремління церкви і духовенства до опанування світської влади обґрунтовувалися відповідними теократичними теоріями, суть яких зводилася до тези про другорядну та підлеглу роль держави стосовно церкви. Саме завдяки їй світські правителі повинні були коритися церкві не тільки як прості віруючі, а й як особи із владними повноваженнями.

Мислителі епохи Відродження у своїх поглядах і письмовій спадщині вперше рішуче виступили проти засилля світобачення та релігійних догм католицької церкви в тогочасному політичному житті суспільства. XV–XVI ст. характеризувалися кригою феодалного устрою та обґрунтуванням переваг існування сильної централізованої влади монарха, а в XVII ст. відбулося повернення до раціоналістичного надбання попередніх поколінь; поглиблення ідей про природне право; з'ясування проблем співвідношення та співіснування свободи і права, особи і влади, громадянина і держави. Епоха Відродження відмічена також виникненням нових поглядів і нового бачення історії зародження та розвитку людської цивілізації, держави та її адміністративного апарату. Наука про політику і владу, яка займала найнижчий щабель у середньовічній ієрархії академічного знання, розпочала активний процес виходу на перший план і стала одним із головних джерел віри суспільства у своє майбутнє. Видатні політичні мислителі XVI ст. відійшли від теологічних трактувань витоків та історичного розвитку держави і влади, почали розглядати їх як результат діяльності самих людей.

Особливий інтерес становили ідеї та соціальні концепції утопічного соціалізму, комунітарних принципів організації суспільства. Це було своєрідною реакцією на соціальну несправедливість, приватну власність та індивідуалізм. На протигагу

цьому принципу соціальні утопії висували принципи суспільної власності та колективістські засади в соціальному і політичному житті. З'являються політичні концепції і доктрини, автори яких спробували розглянути державу і владу з погляду людини, виводити її природні закони з раціональних і суспільних позицій. Проте розробники утопічного соціалізму не порушували корінне питання тогочасної суспільно-політичної думки про свободу особистості. Вони зводили його до обговорення прав та обов'язків усіх членів держави, жителі якої повинні перебувати під постійним контролем правителів і вести суворо регламентований спосіб життя. Усупереч демократичним переконанням ці мислителі на рівні підсвідомості заклали ідеологічні підвалини культу особи та тотального контролю, відлуння яких можна спостерігати в тоталітарних та авторитарних режимах XX–XXI ст.

Політичні і владознавчі концепції Нового часу заслуговують особливої уваги, адже XVII–XVIII ст. небезпідставно вважаються переломними в розвитку європейських народів. Саме тоді остаточно сформувалися на рівні політико-наукового світобачення базові цінності західної цивілізації, завдяки яким західні країни прийшли до утворення правових держав, до ефективного демократичного правління. У європейській філософії Нового часу сформувалися основи каузальної концепції влади, яка до сьогодні домінує в західній соціально-філософській, соціологічній і політологічній літературі.

Особливістю французької політичної і владознавчої думки цього періоду стає зміна акцентів: вихідним елементом держави постає не окремий індивід, а соціальні групи; при з'ясуванні характеру держави і влади увага переноситься із закону як інтелектуального принципу дослідження на її історію.

Епоха Просвітництва, що вінчає собою Новий час, була позначена активним пошуком суспільно-правового ідеалу. Провідні мислителі епохи Просвітництва бажали утвердити «царство розуму», у якому пануватиме гармонія інтересів вільного індивіда і справедливого суспільства, а гуманізм стане вищою нормою соціального життя. Виходячи з культу здорового глузду та розуму, просвітителі прагнули підкорити ідеальному

началу суспільний лад, державні установи, яким, на їхнє переконання, належало піклуватися про загальний добробут. У своїх поглядах і працях вони піддавали гострій критиці феодальні відносини, принципи правління абсолютистських монархій та обґрунтовували необхідність встановлення нових суспільних порядків, які б сприяли поліпшенню життєвих умов народних мас. Проти феодально-абсолютистської держави була спрямована теорія суспільного договору, відповідно до якої держава представляла собою інститут, що виник у результаті укладення договору між людьми. Ця теорія давала право народу позбавити влади государя, який порушив умови договору.

Найбільшого розквіту суспільно-політична ідеологія просвітництва набула у Франції XVIII ст., представники якого рішуче виступали проти існування необмеженої монархії, втручання церкви в політичне життя суспільства, за скасування станових привілеїв. Просвітителі активно опрацьовували питання походження держави і влади, функції держави та типи державного правління.

Відмітною рисою другої половини XVIII–XIX ст. стали два епохальні чинники: по-перше, європейська цивілізація бурхливо розвивається під впливом Великої Французької буржуазної революції, яка проголосила новий політичний устрій і продемонструвала світові зразки демократії і свободи; по-друге, унаслідок промислового перевороту (заміни мануфактурного виробництва великою машинною індустрією) бурхливо розвиваються капіталістичні відносини і стають панівними в суспільно-економічному житті. Відповідно до цього створюються нові політико-владні, філософські і правові системи життєдіяльності суспільства.

У кінці XVIII – першій половині XIX ст. під впливом західноєвропейських, насамперед французьких, революцій у правничо-політичний і владознавчий думці Заходу виокремилося досить незвичне, унікальне для свого часу явище: ряд видатних мислителів, будучи за духом і світоглядом лібералами, спрямували свої концепції в бік класичного консерватизму. На цьому тлі з'явилися видатні «напівліберали» – «напівконсерватори», які прагнули поєднати у своїх політичних і владознавчих ученнях

цінності лібералізму з ідеями й цінностями консерватизму, уперше намагаючись надати цьому світоглядному гібриду концептуального характеру, ввести його в практичну політику.

Друга половина і кінець XIX – початок XX ст. стали якісно новим етапом як в історії західної цивілізації, так і людства в цілому. Для цього етапу характерними були кілька принципово нових тенденцій суспільного розвитку: по-перше, небачене до цих пір різке зростання участі мас у політичному житті (за Дж. Мілем – панування «колективної посередності»); по-друге, довготривале оновлення механізму політичної влади, яка вже апелює здебільшого не до Бога, не до успадкованих привілеїв, а до волевиявлення мас; по-третє, поява специфічних організаційних прийомів завоювання й утримання політичної влади (створення і діяльність масових політичних партій); по-четверте, поява не бачених раніше технічних можливостей, що створили якісно іншу ситуацію у взаємовідносинах між тими, хто управляє, і тими, ким управляють.

Російська політична та владознавча думка XIX – початку XX ст. пройшла кілька етапів розвитку, які включали такі сутнісні характеристики: виникнення та діяльність таємних організацій у перші десятиліття XIX ст. були пов'язані з тенденціями відставання Росії в суспільно-політичному та економічному розвитку від провідних європейських країн; погляди представників ліберальної політичної думки 50–60-х рр. XIX ст. були спрямовані на проведення ліберальних реформ у Російській імперії та на боротьбу з жорсткою політичною цензурою середини XIX ст.; трансформаційні шляхи російської політичної та владознавчої думки другої половини XIX – початку XX ст. були викликані боротьбою провідних суспільно-політичних течій (консерватизму, лібералізму, соціалізму тощо).

В історії політико-правової та владознавчої думки Росії другої половини XIX – початку XX ст. важливе місце посідає буржуазна теорія держави і права. Це був час короткого і блискучого розквіту російської політико-філософської та владознавчої думки, який небезпідставно вважається «золотим століттям».

На рубежі XIX–XX ст. на фоні форсованого розвитку російського капіталізму спостерігається вплив на робітничий рух соціалістичних ідей, завдяки чому в Росію перемістився центр світового революційного руху. У період переходу Росії в імперіалістичну стадію розвитку на початку XX ст. лібералізм зберіг свій значний вплив. Посилення економічної могутності буржуазії та збереження основ самодержавства викликали активізацію лібералізму.

Період XX ст. став новим етапом у розвитку світової політичної та владознавчої думки. Теорія політики і її місце в системі суспільствознавства докорінно змінилися, сформувалася самостійна наука і навчальна дисципліна – політологія. Розвиток політичної та владознавчої думки XX ст. пройшов складний шлях розвитку, на який потужно впливали суспільно-політичні процеси та катаклізми, що відбувалися в тогочасній світовій цивілізації: революційні процеси перших десятиліть XX ст.; Перша та Друга світові війни; виникнення та становлення тоталітарних держав; поділ світу на два ідеологічні табори; демократичні трансформації у світовому політичному просторі наприкінці XX ст. Якщо до 60-х рр. XX ст. в суспільстві неподільно панували образи та поведінка, які прийшли з XIX ст., то наприкінці XX ст. ми стали свідками переходу, спричиненого новими ідеями і концепціями. Постмодерний розум сигналізує нам не про занепад, він відкриває нові перспективи, що не матимуть нічого спільного з політичними надмірностями XIX – першої половини XX ст.

Витоки уявлень про владу в Україні (як і витоки української державності) припадають на часи Київської Русі – одного з найбільших і наймогутніших державних утворень, яке служило мостом між Європою й Азією. Основними суспільно-політичними ідеями в Київській Русі були погляди на походження держави, князівської влади, правове регулювання суспільних відносин, стосунки між церквою і державою, проблеми єдності та суверенності політичної влади, об'єднання розрізнених удільних князівств навколо великого князя київського, самостійності й незалежності Русі тощо.

Представники владознавчої думки литовсько-польської та польсько-козацької доби привнесли у свідомість українського народу зерна європейської цивілізації, дух вираженого, конституційного розуміння людської свободи, такий політичний ідеал, згідно з яким суспільне співжиття народу мало базуватися на конституційно-республіканських принципах і нормах, на рівності, на справедливих законах.

На початку XIX ст. українські землі були поділені між двома континентальними імперіями Європи: Австрійською імперією Габсбургів та Російською імперією Романових. На підросійській Наддніпрянській Україні після ліквідації гетьманщини, Запорозької Січі та залишків місцевого самоврядування політична і владознавча думка переживала період занепаду. Осмислення ситуації, що склалася, відбувалося в прихованих формах таємних товариств і творів анонімних авторів (товариство дворянських революціонерів (Південне товариство), Товариство об'єднаних слов'ян (1823–1825 рр.), Малоросійське товариство (1821–1825 рр.)).

Перші десятиліття XX ст., не дивлячись на всю суперечливість і міжусобнополемічну загостреність ідей українського національного державотворення, були особливо плідними в розвитку політичної та владознавчої думки України. У цей період остаточно сформувалися й чітко проявилися різні її напрями, основними з яких є соціалізм, консерватизм, націоналізм і націонал-демократизм. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українській політичній думці переважали ідеї соціалізму. Лібералізм в Україні не набув такого поширення, як у країнах Західної Європи, його ідеї в українській політичній думці пов'язують почасти із творчістю М. Драгоманова, а особливо – Б. Кістяківського й М. Туган-Барановського. Більш помітне місце в історії української політичної та владознавчої думки посідають ідеї консерватизму, які особливо активізувалися у XX ст. Це було спричинено існуванням у 1918 р. гетьманату П. Скоропадського, необхідністю обґрунтування його політико-правових підстав, доведення наступництва монархічно-гетьманських традицій.

Надзвичайно серйозний перелом у змісті влади, у постановці і налагодженні теоретико-методологічних досліджень вла-

ди був пов'язаний із Жовтневою революцією 1917 р. Революція – спочатку в теорії, а потім і на практиці – перенесла смислові наголоси, інакше розставила акценти в уявленнях про політичну владу. Головним стало звернення не власне до влади, а до політики, боротьби за владу, революції, диктатури пролетаріату, рад, до питань керівної і спрямовуючої ролі комуністичної партії, а в перспективі – до проблем відмирання держави, а значить, і власне державної влади, перенесення центру суджень у перспективі на суспільне комуністичне самоврядування. На сцену історії вийшов новий тип влади, що тлумачився її прихильниками як безмежний, якому, мовляв, призначено історією стати загальним типом влади, – радянська влада.

Підсумовуючи стан суспільно-політичної та владознавчої думки в Україні, зазначимо, що у вітчизняній літературі владу розуміють у трьох значеннях: 1) як відносини керівництва і підпорядкування в суспільній групі, державі й суспільстві; 2) як вольовий елемент, який виражається у здатності суб'єктів нав'язати свою волю об'єктам за допомогою примусу й переконання, підпорядкувати їх своїм інтересам; 3) як інститут, організована установа, що відзначається здатністю забезпечити єдність дій і ustalений порядок у суспільних відносинах.

В умовах перехідного періоду, коли старі цінності зруйновані, а нові ще не сформульовані й не окреслені, свідомість розмита, уявлення часто суперечливі, стабільність суспільства може забезпечити тільки політична влада, до якої народ має довіру. Аналіз Конституції та законів України, інших нормативно-правових актів, офіційних документів, експертних оцінок учених і політиків, матеріалів міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів, дослідницьких та монографічних джерел, результатів соціологічних досліджень дає підстави констатувати, що українська політична влада – дуже складний, суперечливий і унікальний феномен. Вона сформувалася і діє в особливих умовах постгосподарної, посткомуністичної та пострадянської трансформації суспільства. При створенні незалежної Української держави в 1991–1992 рр. була повністю збережена колишня компартійна вертикаль політичної влади. Практично скрізь на постра-

дянському просторі єдиною силою, що мала навички організації та державного управління, виявилася та частина партійно-державної номенклатури, яка своєчасно перехопила ініціативу в національних і демократичних рухів чи навіть стала їхньою часткою. Переважна більшість державних структур, створених у радянські часи, просто трансформувалися у «нові», залишаючись радянськими як за стилем, так і за методами керівництва.

Специфіка стану політичної влади України у цей час полягала, по-перше, у сильній дифузії джерел влади; по-друге, у розриві влади та відповідальності її носіїв за результати своєї діяльності; по-третє, у зростанні непорозуміння між владними структурами та громадськістю, населенням країни; по-четверте, у запеклій боротьбі як між горизонтальними, так і між вертикальними структурами влади. Спостерігалася відсутність чітко визначених принципів зв'язку між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, вони не стільки взаємодіяли, скільки запекло боролися між собою. Ситуація дедалі більше заплутувалася відсутністю чіткої політичної лінії, обґрунтованої стратегії державотворення; були відсутні глибокі теоретичні розробки побудови української державності, шляхів, методів, засобів її розбудови, місця й ролі різних політичних інститутів у цих державотворчих процесах.

Упродовж 1993 р. у всіх сферах життя України продовжували переважати дезінтеграційні процеси. У політичній сфері посилилася конфронтаційність між гілками влади. Ідея державності України ще не набула належного поширення серед усіх верств населення. Самоосмислення незалежної державності українським народом у всіх його прошарках ще не завершилося. Той факт, що Україна тривалий час не була державою, але її територія впродовж віків була розірвана між різними країнами, істотно вплинув на формування цінностей, звичок, уявлень людей, що проживають у різних регіонах, негативно позначився на об'єднанні самої української нації в єдине ціле. Деякі політичні сили продовжували ігнорувати цю обставину. Єдино правильний стратегічний курс у цих умовах, на наше переконання, полягає в тому, щоб будувати державу не якогось прошарку, регіону, частини населення, а всіх громадян України.

Відбувалося подальше падіння ефективності влади за дедалі більшої корумпованості державного апарату.

Становище у владних структурах викликало серйозне занепокоєння: в Україні існують і діють згідно з Конституцією України вищі органи всіх гілок влади – з цього погляду кризи влади формально ніби не було. Насправді ж вона не тільки існувала, а й постійно загострювалася, і це практично проявлялося:

- по-перше, у крайній неефективності всіх гілок влади. Переважна більшість законів, що приймалися Верховною Радою України, не працювали. Дії вищих органів виконавчої влади не могли забезпечити соціально-економічну стабілізацію та нормальне функціонування виробничого сектору економіки. Судова влада виявилася бездіальною за умов потужної криміналізації всіх сфер суспільного життя;

- по-друге, у неузгодженості та суперечливості як різних гілок влади, так і їхньої внутрішньої організації. Останнє стосувалося насамперед виконавчої влади, де існувала невизначеність у розподілі функцій Президента України та Прем'єр-міністра України. Мали місце дублювання та протидія президентського апарату та Кабінету Міністрів України;

- по-третє, у відсутності єдиної ефективної вертикалі виконавчої влади, несприйнятті нею дій Кабінету Міністрів України як базового органу виконавчої влади;

- по-четверте, у протистоянні місцевих рад та органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, взаємному дублюванні функцій;

- по-п'яте, у вкрай низькому авторитеті місцевих органів влади у трудових колективах, серед громадян, у слабкому впливі їх на ситуацію в регіонах;

- по-шосте, у зростаючій корумпованості владних структур усіх рівнів.

До реальних проблем, що вже існували у сфері розмежування повноважень між гілками влади, на кінець 2004 р. долучилася ще й проблема підпорядкування владних структур по вертикалі: основною причиною цього стали: по-перше, законодавча неврегульованість проблеми підпорядкування владних структур різних рівнів; по-друге, відсутність будь-якої традиції в

цьому питанні і, по-третє, однаковий рівень легітимності лідерів, обраних населенням тієї чи іншої території. Негативні наслідки законодавчої неврегульованості цієї проблеми особливо активно проявилися в ланках «область–республіка» та «область–обласний центр». Якщо в першому випадку її розв’язання стало можливим завдяки серії правових документів, виданих Президентом України, діяльності Ради регіонів і т. ін., то в другому напруженість у більшості випадків продовжувала зберігатися і вимагала свого розв’язання.

У 1996 р. зазначена вище структура управління країною була закріплена в Конституції України: у цьому документі була чітко прописана жорстко централізована структура влади і різко обмежені права регіонів. З цього часу, зокрема, голів ОДА став призначати Президент України. У Конституції України 1996 р. були закріплені досить широкі повноваження Президента України, а Верховна Рада України (особливо після квітневого референдуму 2000 р.) виявилася повністю залежною від Адміністрації Президента України (хоч і зберегла за собою ряд важливих функцій із законодавчого і кадрового забезпечення державної політики). Найважливіші питання в Українській державі вирішувалися вузьким колом осіб, наближених до Президента України, іноді альтернативні центри «вирішення питань» виникали навколо Кабінету Міністрів України чи керівництва українського Парламенту. При цьому сам процес підготовки рішень знаходився в руках певного союзу державних чиновників, депутатів, представників крупного бізнесу і просто впливових людей на правах «друзів» (радників) Президента України (Прем’єр-міністра України, Голови Верховної Ради України) – так званої групи впливу, чи «клану», очолюваного олігархами. Але вказані групи впливу в Україні не були власне владою, вони лише «організовували» ухвалення владою тих чи інших рішень. Проте при необхідності, добре керований державний апарат за першим же натяком із центру був здатний знищити будь-якого неслухняного олігарха і чиновників, що його підтримували. У результаті сформувався особливий тип поведінки українських олігархів, які звикли підкреслювати свою лояльність до влади, підтримувати всі її проекти, а натомість отримувати гарантії власної безпеки і

можливість «вирішувати питання» в потрібному їм напрямі¹. На нашу думку, аналогічний стереотип поведінки притаманний до нинішнього часу і українським регіональним лідерам – це нарочита лояльність до правлячого режиму і – паралельно – латентне стимулювання процесів регіоналізації країни як джерела зміцнення особистої влади.

У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. систему влади при її формальному розподілі на законодавчу, виконавчу та судову характеризувало явне домінування повноважень президентської влади, яка фактично підмінила собою виконавчу владу, частково виконувала навіть функції законодавчої (зокрема, через президентські укази) та мала серйозні важелі для тиску на судову владу. Президент України Л. Кучма офіційно контролював кадровий склад силових та фіскальних відомств, а також впливав і практично визначав кадрові призначення в уряді.

За межами центральних органів державної влади особистий контроль за системою виконавчої влади на регіональному рівні Президент України здійснював через голів місцевих державних адміністрацій, яких призначав чи звільняв особисто. До кінця 1990-х рр. губернатори та голови районних державних адміністрацій фактично підмінили собою органи місцевого самоврядування і перебували на посадах у прямій залежності не стільки від своїх управлінських здібностей, скільки від уміння виконувати розпорядження центру.

У системі української влади постала ще одна ланка, яка разом із цілком легальними інститутами фактично являла певною мірою паралельний центр влади – це Адміністрація Президента України. Функції та сфери впливу президентської адміністрації постійно розширювалися: якщо за президентства Л. Кравчука вона відігравала роль своєрідної технічної канцелярії, яка розробляє для глави держави проекти указів і забезпечує діловодство, то за президентства Л. Кучми Адміністрація Президента України перетворилася на велетенського бюрократичного монстра, який впливав на всі провідні сфери життєдіяльності України. Глава Адміністрації Президента України реально перетворювався на другу особу в державі.

У кінці 90-х – на початку 2000-х рр. режим «ручного управління» економікою і частково суспільними процесами, що виник як засіб подолання кризи, став функціонально суттю виконавчої вертикалі влади. Проте на початку 2000-х рр. він увійшов у протиріччя з дедалі очевиднішою тенденцією до децентралізації у зв'язку з появою плюралізму форм власності, розширенням сфери ринкових відносин, формуванням економічних і суспільних механізмів та структур, здатних до високого ступеня самоконтролю, самоорганізації і саморегуляції. Окрім цього, у системі розбудови і функціонування ієрархії влади, а також взаємодії її гілок, у зазначений період з'явилися нові й дуже впливові гравці – «клани». Вони являли собою досить аморфний конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократію), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками, і органічно вписувалися в патримоніальний стиль маніпулювання інтересами «кланів», яке до певного часу дуже добре вдавалося Президенту України Л. Кучмі.

Українська опозиція практично від самого початку існування вирізнялася певною амбівалентністю у відносинах із владою, яка була викликана її «кривною спорідненістю» з останньою. Феноменом української опозиції можна вважати абсолютну розмитість, нечіткість повноважень, і навіть проголошення владного суб'єкта щодо його жорсткої опозиційності власне владі². Якщо не рахувати кількох політичних організацій крайнього правого спектра, які теж періодично входили до сфери співпраці з владою в питаннях української мови та культури, в Україні ніколи не було (немає і сьогодні) чітко структурованої, ідеологічно виразної опозиції, яка б мала з владою принципові радикальні світоглядні протиріччя та була б здатна запропонувати свою альтернативну, чітко сформульовану програму розвитку країни і суспільства. Опозиція умовно поділяється на «традиційну» та «нову»: до «традиційної» опозиції можна віднести сформовані наприкінці 80-х рр. XX ст. групи, партії та рухи національно-демократичного та націоналістичного спрямування, а також ліві політичні партії – КПУ і СПУ; до «нової», сформованої наприкінці 90-х рр. XX ст., – ідеологічно та

соціально аморфні політичні рухи, що виникли як виборчі проекти – «Блок Юлії Тимошенко» і «Наша Україна». В обох виборчих проектах мирно співіснують політики, які сповідують націоналізм і соціал-демократію, лібералізм і консерватизм, які культивують етатизм та індивідуальні свободи, атеїсти і християнські демократи.

Можна констатувати, що режим влади Президента України Л. Кучми мав явно авторитарний характер і обумовлювався як особистими перевагами, так і недоліками особи Л. Кучми. Після нетривалого періоду лібералізації режиму в країні наступив період поступової реставрації м'якого авторитаризму, який душив своїх опонентів як «лагідними» методами (давав державні нагороди і премії, звання, посади, бізнесові преференції, пропозиції, від яких неможливо відмовитися), так і вдавався стосовно норовистих опонентів до методів, наслідком застосування яких була смерть (людей, газет, ідей, проектів, планів тощо). Конструктивна робота між Верховною Радою України і Президентом України не складалася, Прем'єр-міністри України часто змінювали один одного, оскільки глава держави побоювався політичної і, очевидно, ресурсної конкуренції з боку глави уряду й інших вищих керівників країни.

Централізація, жорстка ієрархія, глибоке проникнення влади в життя громадян формували особливе ставлення населення України до державних інститутів і врешті – до політичної влади. Для української влади були характерні не тільки такі стійкі явища як патерналізм та утриманство, але спостерігалися й більш глибокі проблеми: система організації влади й система управління не були зорієнтовані на служіння народу; відбувалася перманентна експансія держави на традиційне поле життєдіяльності громадянського суспільства; сформувалася політична псевдокультура, у масовій свідомості утвердилося досить стійке уявлення про недоторканність державної влади, особливий статус вищих представників влади, можливості і необхідності контролю за їх діяльністю з боку опозиції і громадськості³.

Хоч прийнята Конституція України 1996 р. відчутно звузила владні повноваження Президента України, аналіз президентських повноважень Л. Кучми демонструє, що реальна влада,

якою він володів, забезпечувала главі Української держави абсолютне домінування не лише над Прем'єр-міністром України і Кабінетом Міністрів України, які були залежними від Адміністрації Президента України, а й над Парламентом, коли Президент України мав вирішальний вплив на формат і поведінку під час голосування більшості партійних фракцій незалежно від результатів парламентських виборів. Це дає підстави зробити висновок, що фактичні повноваження Президента України до впровадження в дію змін до Конституції України значно перевищували повноваження, закріплені за Президентом України Конституцією України (і навіть повноваження Президента США). Тому розглядати позицію Президента України в цей період у системі координат напівпрезидентської форми правління буде вкрай некоректно, відповідне позиціонування слід шукати в межах президентської форми правління (з явними ознаками тяжіння до авторитаризму).

Поглиблений і неупереджений аналіз політичної влади в Україні напередодні президентських виборів 2004 р. дозволяє визначити такі її особливості: Конституція України окреслила правові межі державного примусу щодо суспільства і громадян, проте через недосконалість інститутів судового і несудового захисту прав громадян, а також незрілість громадянської культури, державного монополізму в інформаційному просторі політична влада часто вдавалася до неправових засобів примусу: неконституційних домагань, шантажу, підкупу, бюрократичних зволікань у вирішенні тієї чи іншої справи, репресивних переслідувань та ідеологічних маніпулювань громадською думкою (формування вигідних для влади стереотипів, дискредитація громадян, незручних чи небезпечних для її панування). Легітимність традиційного типу влади в Україні здебільшого мала у своїй основі ментальні й поведінкові настанови, споріднені з комуністичними і націоналістичними традиціями: одна частина громадян довіряє лише тій державі, яка можлива з відновленням нового Союзу, друга пов'язує свій успіх із національною державою, третя сподівається на можливість появи такої держави, яка б поєднувала в собі національні державні традиції із сучасним цивілізованим державотворчим ідеалом. Етатистський

синдром є характерним для ментальності значної частини населення старшого покоління з її прагненням до єдиної державної ідеології, з акцентом на пріоритет розбудови держави над реформістськими процесами, що на практиці призводить до громіздкого зростання державного апарату, паразитичного збагачення державного чиновництва; привабливим стає ідеал держави в минулому і зневага до сучасної держави. В Україні слабо виражена легітимність харизматичного типу на національному рівні, оскільки немає лідера (немає й донині), який мав би підтримку в усіх регіонах України, серед різних соціальних груп і політичних сил. Соціально-евдемонічна легітимність, яка сягає корінням у радянський патерналізм, в Україні виражена переважно з негативним відтінком, адже криза довіри до влади здебільшого існує через її нездатність (і небажання) забезпечити добробут громадянам держави. Правничо-раціональна легітимність влади в Україні ще не сформувалася, оскільки Конституція України 1996 р. лише створила ґрунт для неї, але влада і громадяни ще не звикли (чи не бажають, а можливо, і не вміють) взаємодіяти у правовому полі, спокуса порушувати Основний закон держави з боку представників вищих органів влади створює прецедент зневіри до правових регуляторів, підриває правничо-раціональну легітимність. Легітимність на засадах участі зазнає глибокого переосмислення, оскільки попереднє уявлення про «нашу» і «чужу» політичну владу мало ілюзорну основу: спочатку громадяни думали, що тільки «чужа» влада ігнорує інтереси громадян, а «своя» працюватиме для їхнього блага. Для значної частини населення країни є характерним розчарування у владі й можливостях впливати на неї з метою покращення життя, і тому переважна більшість громадян поринула у сферу розв'язання проблем власного виживання. Раціонально-цільова легітимність тільки починає формуватися в країні, оскільки раніше владу оцінювали не за її спроможністю ефективно управляти, а за різними ідеологічними символами, оцінка влади та її представників за конкретними справами є основою подолання політичного шахрайства і шарлатанства. За рівнем публічності влада в Україні напівприхована, з високим ступенем криптократії⁴.

Для прикриття злочинних дій і розправи з конкурентами використовувалися кримінальні елементи, причинами існування яких є, по-перше, слабкі механізми контролю за виконанням бюджету, використанням бюджетних коштів і міжнародних кредитів; по-друге, збереження за державною власністю значної переваги у стратегічних галузях української економіки; по-третє, монополізм держави (чинної влади) в інформаційному просторі; по-четверте, наявність значних привілеїв у державній бюрократії порівняно з іншими верствами населення, відсутність правових норм щодо опозиції й соціального партнерства; по-п'яте, відсутність жорстких норм і спеціалізованих структур у боротьбі з корупцією (і найголовніше – політичної волі у представників влади); по-шосте, партійна неструктурованість влади, незрілість інститутів цивілізованого громадянського тиску на владу.

Якщо аналізувати владу на рівні інституціоналізованих суб'єктів, то необхідно зазначити, що нечіткість, розмитість правових меж компетенцій між органами державної влади і місцевого самоврядування, застарілі механізми трудової мотивації державної бюрократії, великі можливості владних структур у розподілі власності, матеріальних і фінансових ресурсів сприяють політичній нестабільності, відчуженості влади від громадян і суспільства в цілому. Серед групових суб'єктів політики найбільший вплив на державну владу мали колишні номенклатурні угруповання, які, зберігаючи старі зв'язки, а також доступ до матеріальних і фінансових ресурсів, часто використовували владу для своїх корисливих цілей. Номенклатурні угруповання цього періоду можна умовно розділити на «старі» («напівфеодальні»), неспроможні діяти в ринкових умовах, і «нові» («пробуржуазні»), що завдяки державному протекціонізму нагромадили величезний капітал і виражають готовність працювати в ринкових умовах. Феномен особистої і групової влади в Україні проявлявся більш рельєфно, ніж влади інституціоналізованої: група намагається підпорядковувати існуючий інститут своїм інтересам, а лідер – інтереси групи особистим. Сутність особистої влади в Україні здебільшого проявлялася як влада мітингового вождя («борця за народні інтереси») чи як влада господарника («дбайливого батька»), який турбуєть-

ся (принаймні заявляє про це) про народні інтереси. За джерелами формування політична влада в Україні де-юре є демократичною, а де-факто – корпоративно-клановою⁵.

Після перемоги на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко до кроків, які могли розпочати, але не розпочали трансформацію старої влади в напрямі європейської моделі, додалося щонайменше стільки ж політичних кроків, які можна окреслити так: по-перше, створення НСНУ як президентської за формою партії, а за суттю – партії помаранчевих олігархів, позаідеологічної, адміністративно змодельованої згори, яка знищила відомий і потужний блок «Наша Україна» зразка 2002 р.; по-друге, відправка уряду у відставку у зв'язку з неможливістю Президента В. Ющенко утримати конфлікт наблизених до глави Української держави політиків із Прем'єр-міністром України Ю. Тимошенко, що спричинило розкол помаранчевого табору і його загальне ослаблення; по-третє, підписання Президентом України Меморандуму про взаєморозуміння між владою і опозицією (22 вересня 2005 р.), який відповідно посилив Партію Регіонів і посприяв її швидкій політичній реанімації; по-четверте, нездатність помаранчевих через непомірні особисті амбіції й образи об'єднати свої зусилля в річницю революції на майдані Незалежності (хоч спроби такі робилися); по-п'яте, подальше розпорошення помаранчевих сил через виникнення кількох дрібних блоків (у т.ч. блоку «Пора»–ПРП).

Аналіз президентської каденції В. Ющенко дає підстави констатувати, що прориву в розвитку інституту президентства і Української держави у цілому не відбулося, помаранчева команда виявилася неготовою до тривалої конструктивної співпраці у владі, неефективною в умовах збереження попередньої правової системи із її «правилами гри» та розгалуженого чиновницького апарату, який непомірно розрісся впродовж десяти років президентства Л. Кучми. Зберігається розрив між конституційними нормами та фактичним становищем Президента України у системі органів державної влади. Вдатися відразу ж у 2005 р. до радикальних реформ команда Президента України В. Ющенко не спромоглася (не маючи в Парламенті міцної пропрезидентської більшості) та, очевидно, і не мала політичної волі. Залишається

неясною подальша траєкторія розвитку держави та інституту президентства, майбутнє якого викликає у громадян чимало запитань: чи відбуватиметься його подальша демократизація, чи він трансформуватиметься в напрямі авторитаризму, поширеному на пострадянському просторі.

¹ Детальніше див.: Р. Манекин. Особенности современной политической ситуации на Украине. Указ. соч.

² Грудневі 2008 р. заяви Прем'єр-міністра України Ю. Тимошенко про її опозиційність Президентові України В. Ющенку.

³ Олександр Дергачов. «Помаранчева революція»: старт демократичного транзиту? Указ. праця. – С. 127.

⁴ Оскільки понад 60% економіки України перебувало в тіньовому секторі, то, очевидно, таке співвідношення існувало і у владних сферах.

⁵ Клани – це об'єднання за родинними, дружніми, земляцькими відносинами, які намагаються реалізувати відмінні від організаційних цілей інтереси.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Примітки до вступу.....	11
 Розділ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПЛЮРАЛІЗМ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ У ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ	 12
1.1. Політична влада як суспільний феномен і об'єкт наукового дослідження.....	12
1.2. Методи дослідження політичної влади.....	26
Примітки до розділу 1	45
 Розділ 2. ФОРМУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ.....	 81
2.1. Становлення знань про політичну владу в Стародавньому світі.....	81
2.2. Еволюція знань про політичну владу в епоху Середньовіччя.....	114
2.3. Розвиток знань про політичну владу в Новий час....	144
2.4. Владознавчі ідеї Новітнього часу	192
2.5. Політична влада в інтерпретації російських дослідників	246
Примітки до розділу 2	275
 Розділ 3. СУЧАСНІ ЗАРУБІЖНІ КОНЦЕПЦІЇ ВЛАДИ....	287
3.1. Концепції влади у політичній філософії	287
3.2. Концепції влади в сучасній політології і політичній соціології	310
Примітки до розділу 3	378
 Розділ 4. ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В УКРАЇНІ.....	 388
4.1. Становлення уявлень про владу в Київській Русі.....	388
4.2. Українська владознавча думка литовсько-польської і польсько-козацької доби.....	392

4.3. Українська владознавча думка у XIX ст. – 30-х рр. XX ст.....	408
4.4. Політична влада та її інтерпретація в Українській РСР.....	446
Примітки до розділу 4	459
Розділ 5. РОЗВИТОК ЗНАНЬ ПРО ПОЛІТИЧНУ ВЛАДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	462
5.1. Відображення посттоталітарних та протодемократичних ціннісних орієнтацій політичної влади в Україні в сучасному владознавстві.....	462
5.2. Проблеми формування та функціонування «партій влади» в Україні в сучасних політологічних дослідженнях	582
5.3. Особливості виборчої системи сучасної України в контексті світового досвіду і європейських стандартів...	695
Примітки до розділу 5	753
ВИСНОВКИ	770
Примітки до висновків	791

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Монографія

ДЕМ'ЯНЕНКО Борис Леонідович

РОЗВИТОК КРАТОЛОГІЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ

До 20-ї річниці незалежності України

Редактор

Коректор – Л. Довбня

Комп'ютерний набір – Б. Дем'яненко

Підписано до друку з оригінал-макета

Формат 60х84/16. Папір офс. №1.

Гарнітура Pragma. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 46,27. Тираж 500 прим.

Зам. №238

Видавець і виготівник ФОП В.М. Гавришенко,
свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №3735 від 17.03.2010 р.

19400, Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський,
вул. Леніна, 22, тел./факс: (04735) 2-42-46
e-mail: irena22@ukr.net